

નિમિત્ત માત્ર

૪

‘સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ મોઝાર,
માને મારી મૂક્યાં છે નરનાર.

*

એવો નર નજરે ન આવે,
જેના મનને માન ન ભાવે’
(ભ.ચિં. પ્ર. ૧૧૦)

માન

માન શબ્દમાં અક્ષરો તો માત્ર બે જ છે; પણ એમાં જડને ચેતન અને અમરને નશ્વર બનાવે એવી ભયંકર સંહારક શક્તિ રહેલી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, જગતમાં વ્યક્તિઓ, કુટુંબો, સમાજો અને દેશો વચ્ચે આ પહેલાં જેટલા સંઘર્ષો અને યુદ્ધો થયાં છે અને આજે થાય છે એનું મુખ્યત્વે મૂળ કારણ માન હોય છે. શાસ્ત્રો અને પુરાણો કહે છે કે, વિદ્યા, ગુણ, સત્તા, સંપત્તિ, કીર્તિ, શક્તિ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા પુરુષોનું આ પહેલાં પતન થયું છે અને આજે થાય છે તેનું મૂળ ને મુખ્ય કારણ માન હોય છે. નીતિદર્શનો અને વ્યવહારશાસ્ત્રો કહે છે કે, વ્યક્તિઓ, કુટુંબો, સમાજો અને દેશો વચ્ચે અદેખાઈ ઉપજાવે એવો અતૂટ સ્નેહસંબંધ હોય, પણ કાચના વાસણને સહેજ ટક્કર લાગતાં જેમ એમાં તિરાડ પડે છે અને પછી એ વાસણ તૂટીફૂટી જાય છે તેમ, નજીવાં કારણોસર એ સ્નેહસંબંધમાં ફાટ પડે છે અને પછી એનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ થાય છે, એનું મૂળ કારણ પણ માન જ હોય છે. સત્પુરુષો અને અનુભવી સજ્જનો કહે છે કે, માન માણસનો મોટામાં મોટો હિતશત્રુ છે. છતાં, માન દેવો, દાનવો, માનવો, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, રાયરંક, સ્ત્રીપુરુષ, નાનામોટા, સૌ કોઈને એકસરખું અતિ પ્રિય હોય છે. ચૌદ લોકમાં ગમે ત્યાં જાવ, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, ભોગી, આસ્તિક, નાસ્તિક ગમે તેની પાસે ગમે ત્યારે જાવ, પણ માયાની માફક માન પણ ત્યાં લપાઈ-છુપાઈને પણ માથું ઊંચું રાખીને બેઠેલું હોય જ — એવું એ સર્વવ્યાપક છે. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી યથાર્થ જ કહે છે :

થોડું આગળ વધીને એ કહે છે કે, ભારે તપ, ત્યાગ અને પરિશ્રમ કરીને, જ્ઞાન તથા યોગ સંપાદન કરીને માણસ કદાચ કામને વશ કરી શકે, ક્રોધ અને લોભને કાબૂમાં રાખી શકે અને રસાસ્વાદને પણ જીતી શકે, પણ માનને એ જીતી શકતો નથી કે છોડી શકતો નથી. માન માણસને વજાલેપ જેમ વળગેલું હોય છે. માનનો સંગ-પ્રસંગ માણસને, એકલા માણસને નહિ પણ દેવો અને દાનવોને પણ ખૂબ મીઠો — માત્ર મીઠો નહિ પણ અતિ સુખકર, ભારે શક્તિપ્રદ અને ઊંચી પ્રતિષ્ઠા અર્પે એવો ગૌરવભર્યો લાગે છે. શરીરશાસ્ત્રીઓ અને આરોગ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, જીવપ્રાણીમાત્ર અન્ન, જળ, હવા અને પ્રકાશના આધારે જીવે છે; પણ અનુભવ કહે છે કે, માણસ માનના આધારે જ જીવતો હોય છે. માન મળતું હોય તો માણસ ગમે તેવી ભારે મુશ્કેલીઓને પણ ફૂલની માળા માફક હસતા મુખે વેઠી લે છે અને વધાવી લે છે. માનને ખાતર માણસ મૃત્યુને પણ પ્રેમથી ભેટે છે. શાણા માણસો તેથી જ કહે છે કે, મીઠા વિનાનું ભોજન જેમ નકામું છે તેમ માન વિનાનું જીવન પણ નકામું છે.

ગીતામાં કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણને નરકનાં દ્વાર કહેલાં છે; માનને એમાં ગણાવેલું જણાતું નથી, પણ સાચી વાત એ છે કે, માન એ નરકનું મોટું પણ છૂપું દ્વાર છે. શાસ્ત્રોમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સરને માણસના અંતઃશત્રુઓ ગણાવવામાં આવે છે; માનનો એમાં સમાવેશ કરેલો જણાતો નથી, પણ સાચી વાત એ છે કે, માન, સર્વ પ્રકારના અંતઃશત્રુઓનું જનક અને જનની બન્ને છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહાદિ દોષોને

‘માનમૂલા’ એટલે માનમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કહેલા છે (સ.જી. ૪/૬૬/૧). ગીતાજી કહે છે કે, માણસ અહર્નિશ શબ્દાદિક પંચવિષયોનું ધ્યાનચિંતન કરે છે; ધ્યાનચિંતનના પરિણામે એને એ વિષયોમાં સંગ એટલે રાગ જાગે છે; સંગમાંથી કામ, કામમાંથી ક્રોધ અને ક્રોધમાંથી સંમોહ પેદા થાય છે; સંમોહના યોગથી બુદ્ધિનો ભ્રંશ થાય છે અને બુદ્ધિનો ભ્રંશ થતાં માણસનો નાશ થાય છે (ગીતા ૨/૬૨-૬૩). પણ જરી સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરવામાં આવે તો આ પ્રક્રિયાનું મૂળ કારણ માન છે એવી ખાતરી તરત જ થાય તેમ છે. સત્શાસ્ત્રો કહે છે કે, જીવપ્રાણીમાત્રના અંતરમાં એક ગ્રંથિ જડ ઘાલીને સુદૃઢ બેઠેલી હોય છે; એનું નામ અહંગ્રંથિ છે. અહંગ્રંથિનું બીજું નામ માન છે. એ તો સૌ કોઈના અનુભવની વાત છે કે, માણસ પોતે માને છે કે, બીજાઓ કરતાં એ કંઈક વિશેષ જાણે-સમજે છે અને એનામાં બીજાઓ કરતાં કંઈક વિશેષ શક્તિ રહેલી છે. આ ભ્રામક માન્યતાના કારણે, કંઈક વિશેષ કહેવાની અને કરવાની અને મેળવવાની અદમ્ય કામના એના અંતરમાં નિરંતર રમતી હોય છે. એ કામનાની સિદ્ધિમાં જરી અવરોધ આવે છે યા વિલંબ થાય છે ત્યારે, એ કામનાનું તરત જ ક્રોધમાં પરિવર્તન થાય છે; ક્રોધના યોગથી એ સારાસાર વિવેક ભૂલી જાય છે અને જે સારાસાર વિવેક ભૂલે છે — ગુમાવે છે તેનું પતન સહસ્રમુખે તત્કાળ થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે કે, માણસમાં સુષુપ્ત દશામાં રહેલો માનરૂપી મણિધર જ્યારે જાગે છે અને ડોલવા માંડે છે ત્યારે એનામાં, ધર્મમાં અધર્મની અને અધર્મમાં ધર્મની, સ્વધર્મમાં પરધર્મની અને પરધર્મમાં સ્વધર્મની, સત્માં અસત્ની અને અસત્માં સત્ની, ન્યાયમાં અન્યાયની અને અન્યાયમાં ન્યાયની, નીતિમાં અનીતિની અને અનીતિમાં નીતિની, સત્પુરુષમાં અસત્પુરુષની અને અસત્પુરુષમાં સત્પુરુષની અને સત્શાસ્ત્રમાં અસત્શાસ્ત્રની અને અસત્શાસ્ત્રમાં સત્શાસ્ત્રની બુદ્ધિ અને ભાવો પેદા થાય છે (સ. જી. ૪-૬૬-૬૭). જેના શરીરમાં અને આંખમાં કમળાનો મહારોગ થયો હોય છે તેને બધું પીળું અને રોગગ્રસ્ત જ દેખાય છે તેમ, જેનામાં આવી અવળી

બુદ્ધિ અને અવળા ભાવો પેદા થયેલા હોય છે તેને બધું જ વિકૃત અને વિપરીત દેખાય છે. સત્શાસ્ત્રનાં વચનોનો એ હમેશાં મનસ્વી અર્થ એટલે અનર્થ કરે છે; સત્પુરુષોના શબ્દો ઉપર એને કદી વિશ્વાસ બેસતો નથી; દુર્યોધનની માફક એને જગતમાં પોતાના સિવાય બીજું કોઈ સારું, સદ્ગુણી અને સજ્જન દેખાતું જ નથી. પોતાના બીલા જેવા મોટા અવગુણો એને દેખાતા નથી, પણ બીજાના સરસવના દાણા જેવા નાના દોષો એને નાળિયેર કરતાં પણ મોટા જણાય છે. ભગવાન પોતે એની સામે ઊભા હોય, મનુષ્યરૂપે યા અર્યારૂપે, તોપણ એ એમને કાં તો પોતાના જેવા જ માયિક ગુણ અને માયિક આકારવાળા સામાન્ય માણસ માને છે અથવા અર્યા હોય તો તેને કાષ્ઠ, પાષાણ કે ચિત્રની બનેલી માને છે; ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષ પોતાની સામે ઊભા હોય તોપણ તેમને એ પોતાના જેવા જ સ્વાર્થી અને વિવિધ વિષયોની એષણાવાળા માને છે; નારદ પંચરાત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત જેવાં ભક્તિશાસ્ત્રોમાં એને ભ્રષ્ટાચારની ગંધ આવે છે; દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર અને અનેક કલ્યાણકારી ગુણોથી સદા અલંકૃત પરમાત્માને એ હાથપગ અને મોંમાથા વગરના નિરાકાર અને નિર્ગુણ માને છે. પરમાત્મા આનંદધન અને આનંદમૂર્તિ છે, પણ પરમાત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાન અને ભક્તિ-ઉપાસનાના પરિણામે મળેલી મુક્તિમાં પણ એને ક્યાંયે આનંદનો અનુભવ થતો નથી.

૩. લોભને પાપનો બાપ માનવામાં આવે છે; પણ માન તો અહં, અવિવેક, અવળચંડાઈ, અજ્ઞાન, આડાઈ અને પાખંડનો સાક્ષાત્ અવતાર છે. છળ, કપટ અને દંભ એ માનનાં જીવતાંજાગતાં સ્વરૂપો છે. તાડ જેમ પોતાને સર્વ વૃક્ષોમાં ઊંચો અને શ્રેષ્ઠ માને છે તેમ માની પણ સમાજમાં પોતાને સર્વથી ઊંચો અને શ્રેષ્ઠ માને છે. પણ શાણા માણસો જાણે-સમજે છે કે, તાડ જેટલો બહાર દેખાય છે તેટલો જ જમીનમાં ઊંડો ખૂંટેલો હોય છે તેમ, બહારથી સીધાસાદા દેખાતા માનીનાં મૂળ ભૂગર્ભમાં ઘણાં ઊંડાં અને અવળાં રહેલાં હોય છે. વૃક્ષોમાં તાડનું કોઈ મિત્ર હોતું નથી. વૃક્ષોની મહારાજીમાં એ એકલો

અને અટૂલો જ ઊભો હોય છે તેમ, માનીને પણ જગતમાં કોઈ મિત્ર હોતું નથી; જીવનમાં એ એકલો અને અતડો ફરતો ફરે છે. તાપથી અકળાયેલો માણસ ભૂલેયૂકે પણ તાડ નીચે ઊભો રહેતો નથી; કારણ કે એ જાણે-સમજે છે કે, તાડ એને જરાય છાંયો આપે તેમ નથી, પણ ઊલટું વારંવાર આમતેમ ડોલીને ભયભીત બનાવે છે; તેમ માનીની છાયામાં પણ કોઈ ભૂલેયૂકેય ઊભું રહેતું નથી, કારણ કે માની એને શાંતિ તો આપતો નથી પણ વારંવાર આંખો કાઢીને અને મોં બગાડીને ડરાવતો હોય છે. ઈર્ષ્યા અને અશાંતિ એ માનની પ્રિય પત્નીઓ છે; શંકા એ પણ એની પત્ની છે, વહેમ એ એનો વહાલો પુત્ર છે; મદ અને મત્સર એ બે માનની આંખો છે. માણસને જ્યારે વા' (વાહ) કહેતાં વાંકું પડે ત્યારે સમજી લેવું કે, એ માણસ નથી પણ સાક્ષાત્ માન છે. કોઈ લે અને કોઈ દે, તેમાં પણ લેવાદેવા વિના માની બળી મરતો હોય છે; પોતાના સિવાય બીજા કોઈનાં કોઈ વખાણ કરે તો તે માનીને જરીય રુચતું નથી; માનીની હાજરીમાં જો બીજા કોઈનું સન્માન કરવામાં આવે છે તો તેમાં પણ એને પોતાનું અપમાન કર્યા જેવું લાગે છે. હિરણ્યકશિપુ જેમ કહેતો હતો કે, જીવપ્રાણીમાત્રે મને જ નારાયણ માનવો જોઈએ અને મારું જ ભજન કરવું જોઈએ, તેમ માની પણ કહે છે કે, બીજાઓએ એની જ વાત માનવી જોઈએ અને એનાં જ વખાણ કરવાં જોઈએ. શુષ્ક વેદાંતીઓ, જેમ ખોટી રીતે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' થઈને ફરતા હોય છે તેમ માની પણ પોતાને એકલાને જ માનવ, મહામાનવ અને માનવોત્તમ માનીને ફરતો હોય છે. ચગડોળે ચઢેલો માણસ પોતે ગોળ ગોળ ફરતો હોય છે છતાં એને જેમ પોતાના સિવાય બીજા બધા જ માણસો અને પદાર્થો ફરતા હોવાનો ભ્રમ થાય છે તેમ, માનીને બીજું બધું જ અસ્થિર છે અને એક પોતે જ સ્થિર છે એવો ભ્રમ સદા વર્તતો હોય છે. માન દોષમાત્રની — અવગુણમાત્રની ખાણ છે, પણ માની પોતાને તો હમેશાં ગુણસાગર જ માનતો હોય છે.

૪. પણ શબ્દકોશમાં માન શબ્દના બીજા અર્થો પણ કહેલા છે : માન એટલે સ્વમાન, આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા, મર્યાદા, માપદંડ વગેરે.

માણસના જીવનમાંથી જો સ્વમાન જાય, આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા જાય અને એની મર્યાદાનો લોપ થાય, પછી જીવવા જેવું કંઈ જ બાકી રહેતું નથી. ગીતા કહે છે, 'સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિઃ મરણાદતિરિચ્ચતે । — સજજનો માટે તો પ્રતિષ્ઠાની હાનિ, અપકીર્તિ, મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક હોય છે.' (ગીતા ૨/૩૪). જગતમાં પિતાપુત્ર, પતિપત્ની, માદીકરી, ભાઈબહેન, ભાઈભાઈ, મિત્રમિત્ર, ગુરુશિષ્ય અને રાજાપ્રજા વચ્ચે જ્યાં સુધી માનમર્યાદા સચવાય છે ત્યાં સુધી જ એ સંબંધ જળવાય છે અને વિકાસ પામે છે; પણ જ્યારે માનમર્યાદાનો લોપ થાય છે ત્યારે એ સંબંધો આપોઆપ જ તૂટી જાય છે. માનમર્યાદાનો લોપ થયા પછી કોઈનેય જીવનમાં આ પહેલાં સુખ કે શાંતિ મળ્યાં નથી કે આજે મળતાં નથી એવું ઇતિહાસ કહે છે. શિક્ષાપત્રી પણ આ માનમર્યાદાનું પાલન કરવાનો આદેશ આપે છે : 'માતા, પિતા, ગુરુ, રાજા, અતિ વૃદ્ધ, વડીલ, વિદ્વાન, સાધુ અને તપસ્વી આવે ત્યારે એમનું આદરથી સન્માન કરવું જોઈએ;' 'જે પુરુષ, જેવા ગુણ અને શક્તિયુક્ત હોય તેને, એને અનુરૂપ જ કાર્યમાં યોજવો જોઈએ'; 'જે પુરુષ જેવા ગુણ, વિદ્યા અને શક્તિયુક્ત હોય તેને અનુરૂપ વચને અને રીતે બોલાવવો જોઈએ'; 'લોકવ્યવહારમાં મોટો ગણાતો હોય એવો પુરુષ સભામાં આવે ત્યારે એને આવકારીને યોગ્ય આસને બેસાડવો જોઈએ;' 'પોતાના આચાર્યશ્રી આવે ત્યારે આદરથી ઊભા થવું જોઈએ અથવા પોતાના ગામ પધારે ત્યારે સામા જઈને આદર અને પ્રેમથી એમનું સન્માન કરવું જોઈએ' (શિક્ષા. શ્લો. ૬૬, ૬૮, ૬૯, અને ૭૨). શિક્ષાપત્રીમાં વળી આજ્ઞા આપવામાં આવી છે, 'પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાણની હાનિ થાય તેમ હોય ત્યારે, એ સ્થળ પોતાના વતન ગરાસનું ગામ હોય તોપણ તેનો વહેલી તકે ત્યાગ કરીને અન્યત્ર જ્યાં એ સચવાય તેમ હોય ત્યાં રહેવા જવું જોઈએ' (શિક્ષા. શ્લો. ૧૫૩-૧૫૪). આ વચનો દ્વારા માણસે માન, સ્વમાન અને આબરૂ-પ્રતિષ્ઠા સાચવવાનું કહેલું છે. વચનામૃતમાં પણ ભારપૂર્વક કહેલું છે : 'પોતાના ઈષ્ટદેવ, ગુરુ, સત્પુરુષ એમનું કોઈ ઘસાતું બોલે તો તે મૂંગા મોઢે સાંભળી ન રહેવું જોઈએ, પણ તેને સામો

સચોટ જવાબ આપવો જોઈએ જ. વિમુખ હોય તેની શેડમાં ન દબાતાં, તેને તીખોતમતમતો જવાબ આપવો જોઈએ' (વચ. ગ.મ.પ્ર. પ). આ વચનો ઉપરથી એમ લાગે છે કે, કેટલાક પ્રસંગોએ માન જાળવવું એ ધર્મ પણ છે. જો અમુક પ્રસંગોએ માન એ ધર્મ બનતો હોય તો, માન એ હમેશાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય નર્યો દોષ છે એમ ન કહેવાય; એ ગુણ પણ છે અને અવગુણ પણ છે એવું માનવું પડે. આ માન્યતા બરાબર છે કે કેમ તેનો જરા શાંતિથી વિચાર કરવાની જરૂર છે.

પ. સંપ્રદાયમાં જેને આશ્રિત સત્સંગી થવું હોય છે તેણે બે બાબતોનું પાલન અવશ્ય કરવું પડે છે. પહેલી બાબત છે — દારૂ, માટી, ચોરી, અવેરી અને વટલવું-વટલાવવું, આ પાંચ વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવા રૂપી વ્રત ધારણ કરવું તે. બીજી બાબત છે — સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવી તે. પહેલી શરતનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા — જેને સંપ્રદાયની પરિભાષામાં સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે તે મુમુક્ષુએ, સંપ્રદાયના બે પૈકી જે દેશમાં પોતે રહેતો હોય તે દેશના આચાર્યશ્રી અથવા સત્પુરુષ સન્મુખ લેવાની હોય છે. બીજી શરતનું પાલન કરવા માટે એણે ભાગવતી દીક્ષા, સંપ્રદાયના જે દેશવિભાગમાં પોતે રહેલો હોય તે વિભાગના આચાર્યશ્રી પાસેથી લેવી જોઈએ. જે મુમુક્ષુની ઈચ્છા, સંપ્રદાયના ત્યાગી થવાની હોય તેણે ઉપર જણાવેલી બે બાબતો ઉપરાંત નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિઃસ્વાદ, નિઃસ્નેહ અને નિર્માન — આ પાંચ વ્રતોનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ લેવી પડે છે; અને તે સાથે જ સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમની દીક્ષા જેને સંપ્રદાયની પરિભાષામાં મહાદીક્ષા કહે છે તે લેવી પડે છે; અને પછી સંપ્રદાયના ત્યાગી તરીકે ત્યાગાશ્રમના વિશેષ વ્રતમાનો અને વિશેષ ધર્મોનું પાલન કરવું પડે છે. અતિ સંક્ષેપમાં જણાવેલી આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમીઓ માટે વિશેષ વ્રતમાન અને ધર્મ તરીકે નિર્માન વ્રતમાન અને ધર્મનું પાલન કરવાનું આવશ્યક માનેલું છે. સંપ્રદાયના ત્યાગીઓને પરમહંસ પણ કહેવામાં આવે છે. જે ત્યાગાશ્રમી હોય, જે પરમહંસ હોય તેણે લાભાલાભ, જયપરાજય, માનઅપમાન વગેરે

દ્વંદ્વોથી સદા પર વર્તવું જોઈએ. પણ આ ઉપરથી જે કોઈ એમ માને-મનાવે કે, સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમીઓ માટે નિષ્કામાદિ જે પાંચ વ્રતમાનો અને ધર્મો વિશેષ તરીકે આવશ્યક માનેલા છે, તેના પાલનમાંથી સંપ્રદાયના ગૃહસ્થાશ્રમી વગેરે બીજા આશ્રિત સત્સંગીઓને સદંતર મુક્તિ આપેલી છે, તો એ માન્યતા ગંભીર ભૂલભરેલી છે. સંપ્રદાયના ત્યાગાશ્રમીઓએ, ઉપર જણાવેલી બધી જ બાબતોનું બાહ્યાભ્યંતર એટલે બહાર તેમ જ અંદર બન્ને રીતે પાલન કરવાનું હોય છે; જ્યારે ગૃહસ્થ આશ્રિત સત્સંગીઓએ, ત્યાગાશ્રમીઓના વિશેષ વ્રતમાન અને ધર્મનું બહારથી પાલન કરવાનું નથી પણ અંતરથી તો પાલન કરવાનું જ હોય છે; એટલું જ નહિ પણ નિષ્કામાદિ વિશેષ વ્રતમાનોનું પાલન અમુક પ્રસંગોએ તો બહારથી પણ કરવાનું હોય છે; અર્થાત્ જે છૂટ આપેલી છે તે આશ્રમધર્મના કારણે અને તે પણ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં કામચલાઉ અપાયેલી છે, આ હકીકત સર્વેએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. આ હકીકત ઉપરથી નિષ્પન્ન થાય છે કે, માન એ ગુણ નથી પણ મુમુક્ષુએ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષ જ છે. માન શબ્દમાં બે અક્ષરો છો — મા અને ન. શબ્દકોશ પ્રમાણે બન્ને અક્ષરોનો શબ્દાર્થ અને સંકેતાર્થ ભારપૂર્વક નિષેધ સૂચવે છે; અર્થાત્ એ બે અક્ષરોથી જે કંઈ સૂચવાતું હોય તે મોક્ષમાર્ગના યાત્રિકે ગ્રહણ કરવા જેવું નથી, પણ ત્યાગ કરીને એનાથી હમેશાં દૂરસુદૂર જ રહેવા જેવું છે, એવું સ્પષ્ટ સૂચન એ બે અક્ષરો દ્વારા કરવામાં આવેલું છે. મુમુક્ષુ, આશ્રમધર્મે ગૃહસ્થ હોય યા ત્યાગી, જાતિની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી હોય યા પુરુષ અને વર્ણની દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણ હોય યા શૂદ્ર, પણ સત્સાક્ષો અને સત્પુરુષો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરે છે કે, માને આ પહેલાં કોઈનું હિત — ઐહિક યા આત્યંતિક હિત — કરેલું નથી, તેમ આજે કરે તેમ નથી. આશ્રમધર્મે ગૃહસ્થ હોય તેને અમુક પ્રસંગોએ અમુક અર્થમાં માન રાખવું યોગ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; પણ તે સાથે જ ઉચ્ચ સ્વરે પોકારીને કહ્યું છે કે, માન એ માણસનો મોટામાં મોટો હિતશત્રુ છે, એ હકીકત એણે પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જે શત્રુ સામો આવીને ઘા કરે એને પ્રતિકારરૂપે સ્વબચાવમાં વળતો ઘા મારી શકાય છે; પણ જે શત્રુ,

અંતરના એક ખૂણામાં છુપાઈને બેઠો હોય યા જે હિતસ્વી, સ્નેહી યા સંબંધીનો સ્વાંગ ધારણ કરીને બેઠો હોય તેને વળતો ઘા મારી શકાતો નથી; કારણ કે, એ ઘા કરશે એવી કલ્પના પણ માણસને હોતી નથી. પેટમાં પેસીને કોઈ ખંજર હુલાવી દે, એના જેવી કપટકુશળ આક્રમણનીતિનો આશ્રય કરવો એ માનનું આદ્ય લક્ષણ છે. એટલે શાણા પુરુષોએ ધીરગંભીર શબ્દોમાં ચેતવણી ઉચ્ચારેલી છે કે, જીવનમાં અમુક પ્રસંગોએ માનનો સાથ કરવામાં આવે તોપણ, વિવેકી મુમુક્ષુઓએ એને અંતરમાં તો કદી સ્થાન ન આપવું જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભરસભામાં આશ્રિત સત્સંગીઓને ચેતવણી આપેલી છે કે, દેહ અને દેહના સંબંધીજનો, ઈન્દ્રિયો અને મન, ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં અને ભક્તિઉપાસના કરવામાં સક્રિય અને સંગીન સહાય કરે છે એમ માનીને અને એમના એ ઉપકારને વશ વર્તીને, જે માણસ એમને અંતરમાં સુદૃઢ સ્થાન આપે છે તેને આખરે પસ્તાવાનો જ વારો આવે છે.

૬. ઉત્તમ કહેવાય એવા જ્ઞાની, યોગી, ધ્યાની, ત્યાગી, તપસ્વી વગેરેનું માનના કારણે કેવું કુરુણ પતન થયું છે — આજે થાય છે, એના અનેક દાખલાઓ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસના પાને પાને ઠેર ઠેર નોંધાયેલા છે. હિતશત્રુ તરીકે વર્તતું માન, અંતરમાં રહીને કેવી ખાનાખરાબી સર્જે છે તેનો એક દાખલો અત્રે ટાંકવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ દાખલો સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં પણ નોંધાયેલો છે : કારિયાણીના માંચા ખાયર, સંપ્રદાયના આશ્રિત થયા તે પહેલાં વામમર્ગમાં હતા છતાં, નૈજિક બ્રહ્મચારી હતા. એ નિશ્ચિત માનતા હતા કે, પરમાત્મા સિવાય જગતમાં બીજો કોઈ કર્તાહર્તા નથી. સંપ્રદાય, એમનું એક બાબતમાં ભારે ઋણી છે. શ્રીજી મહારાજને ગઢડે લાવનાર માંચા ખાયર છે. એમને જ્યારે પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો યોગ થયો ત્યારે એનો લાભ એમણે પોતાના અંગત સ્નેહી, મિત્ર અને સંબંધી એભલ ખાયરને, ખાસ કારિયાણી બોલાવીને અપાવ્યો; અને એભલ ખાયરના નિષ્કામભાવભર્યા આગ્રહને

વશ થઈને શ્રીજી મહારાજ ગઢડા પધાર્યા હતા. ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું એની સર્વોત્તમ પણ સરળ રીત ‘અથ મનસિ શનૈઃ સ્થિરત્વમાપ્તે ।’ એ અનુપમ અષ્ટક દ્વારા એમણે એભલ ખાયરને શીખવી હતી, એવા એ યોગી હતા. જેમને ખાવાનું ન મળતું હોય યા કામધંધો ન હોય તેવા પુરુષો જ સંપ્રદાયમાં ત્યાગી થાય છે એવી કચ્છના સુંદરજીભાઈની માન્યતા ભ્રામક અને ખોટી છે એ બતાવવા માટે શ્રીજી મહારાજે જે અઢાર જાગીરદારોને ત્યાગી થવાનો પત્ર ભૂજથી લખ્યો હતો તેમાં માંચા ખાયરનું નામ પહેલું જણાવેલું છે, એવા એ શ્રીજી મહારાજના શૂરવીર અને વિશ્વાસુ ભક્ત હતા. ભગવાનના વચને એ તત્કાળ ઘરબાર છોડીને ત્યાગી થયા હતા અને ભગવાનના વચને પાછા ઘેર આવ્યા હતા; એ ઘરમાં રહેલા હોવા છતાં ત્યાગી જેવું જ જીવન જીવતા હોવાથી જાગીરની દેખભાળનું કામ એમણે પોતાના પુત્રતુલ્ય ભત્રીજા વસ્તા ખાયરને સોંપ્યું હતું. વસ્તા ખાયર પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અનન્ય ભક્ત હતા; એમને શીતળબાઈ નામની પત્ની હતી, શીતળબાઈ માંચા ખાયરની ભાણેજ થતી હતી, એને એક પુત્ર પણ હતો. એક દિવસે નજીવી બાબતમાં વસ્તા ખાયરને કંઈ વાંકું પડ્યું એટલે એમણે માંચા ખાયરને પૂછ્યા કર્યા સિવાય જ બીજું લગ્ન કર્યું. બીજું લગ્ન કરતાં પહેલાં ભત્રીજાએ પોતાને પૂછ્યું નહિ એમાં માંચા ખાયરને પોતાની ધોર અવગણના અને અપમાન થયેલું લાગ્યું. એમને મનમાં થયું, ‘મેં એને પુત્રતુલ્ય ગણ્યો છે અને વારસ તરીકે સ્વીકાર્યો છે; જાગીરનો બધો વહીવટ એને સોંપ્યો છે, છતાં મને અંધારામાં રાખીને, માનમર્યાદા લોપીને બીજું લગ્ન કર્યું; એની સ્ત્રી શીતળબાઈએ કંઈ અપકૃત્ય કર્યું નથી, એનો પુત્ર વાજસુર પણ નિર્દોષ છે, છતાં એને હડધૂત કરીને બીજી બૈરી લઈ આવ્યો; હવે એ આ ઘરમાં ન જોઈએ.’ માંચા ખાયરને એટલો કોષ વ્યાપી ગયો કે, તલવાર ખેંચીને વસ્તા ખાયરની હત્યા કરવા દોડ્યા. પિતાતુલ્ય કાકાનું રૌદ્ર સ્વરૂપ જોઈને વસ્તા ખાયર જીવ બચાવવા કારિયાણીથી નાઠા; એ ગઢડા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના શરણે ગયા. બીજું લગ્ન કરવા

માટે અને તે પણ માંચા ખાયરને પૂછ્યા કર્યા વિના કરવા માટે શ્રીજી મહારાજે વસ્તા ખાયરને ભારે ઠપકો આપ્યો; પણ પછી શ્રીજી મહારાજ વસ્તા ખાયરને સાથે લઈને કારિયાણી પધાર્યા. શ્રીજી મહારાજને પધારેલા જાણીને માંચા ખાયર તરત જ એમની પાસે આવ્યા; સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને પગે લાગ્યા. શ્રીજી મહારાજે એમને કહ્યું : ‘તમે ગૃહસ્થ છો, જાગીરદાર છો, એટલે તમારું માનમર્યાદા સચવાય એવો આગ્રહ રાખો એ બરાબર છે; પણ તેથી કોઈ ભક્તની હત્યા કરવા માટે તરવાર ન ખેંચાય. તમે ભૂલી ગયા છો કે, તમે ગૃહસ્થ છો છતાં ત્યાગી જેવા જ છો; તમે ભૂલી ગયા છો કે, એક વખત તમે ત્યાગી થયા હતા અને નિર્વિકારાનંદ નામ ધારણ કર્યું હતું; જોકે અમારા વચને તમે ત્યાગાશ્રમ છોડીને ઘેર પાછા આવ્યા છો પણ તેથી તમે નિર્વિકારાનંદ મટી ગયા નથી. નિર્વિકારાનંદમાં માનરૂપી વિકાર ન શોભે. માન તો દેહાભિમાનીને જ શોભે. તમને શીતળબાઈ અને ભાણેજના હિતની ચિંતા હોય તો એમનું હિત, તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે સાચવવાની જવાબદારી, વસ્તા ખાયર સ્વીકારે છે. વળી અમે પણ એમનું હિત જોઈશું જ. તમારો ભત્રીજો વસ્તા ખાયર અમારી સાથે આવ્યો છે, એને તમે પુત્ર માન્યો છે તે પ્રમાણે માનીને સ્વીકારો.’ શ્રીજી મહારાજનાં વચનો સાંભળીને માંચા ખાયરને પોતાની ભૂલ સમજાઈ; મનમાં ખદબદી રહેલો માનરૂપી કીડો નાશ પામ્યો; વસ્તા ખાયરને એમણે પ્રેમથી ભેટીને પુત્રવત્ પાછો સ્વીકાર્યો. આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, જો આમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે દયા ન કરી હોત તો, માનરૂપી અનિષ્ટના યોગથી એક જ્ઞાની ભક્તના હાથ, બીજા ભક્તના લોહીથી ખરડાઈ ગયા હોત. માનના સંગથી માણસ છતી આંખે અંધ બને છે, માણસાઈ ગુમાવીને પશુ બને છે અને પોતાના પગ ઉપર જ કુહાડો મારવા તત્પર બને છે એવું સત્શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણો કહે છે તે સંપૂર્ણ સાચું છે.

૭. જેના જીવનનું ધ્યેય, આત્મશ્રેય એટલે સ્વસ્વરૂપને ઓળખી અનુભવીને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિસ્વરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા એ જ છે; એના માટે તો જીવનમાં

માનનો પડછાયો લેવો પણ હિતાવહ ન કહેવાય. દેહબુદ્ધિ, દેહદૃષ્ટિ, દેહભાવ અને દેહાભિમાન તથા માન વચ્ચે અવિનાભાવી એટલે જ્યાં એક હોય ત્યાં બીજું હોય જ, એવો અભિન્ન સંબંધ હોય છે. દેહબુદ્ધિના યોગથી માન વધે છે અને પુષ્ટ થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે : ‘માણસ રૂપ જુએ છે, કુરૂપ જુએ છે — બધું જ જુએ છે પણ પોતાના સ્વરૂપને કદી જોતો નથી કે જોવાનો કદી પ્રયત્ન કરતો નથી; એ મૂર્ખમાં મૂર્ખ, ઘેલામાં ઘેલો અને નીચમાં નીચ કહેવાય છે’ (વચનામૃત ગ. પ્ર. પ્ર. ૨૦). ગીતા પણ એને ‘મૂઢ’ કહે છે. જે માણસ દેહને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, દેહના ગુણો અને સ્વભાવને, પોતાના ગુણો અને સ્વભાવ માને છે, તે સંસૃતિમાં અથડાતો-કૂટાતો ફરે છે. માની દેહદર્શી હોય છે; અને જે દેહદર્શી હોય છે તે સંસારસાગરમાં પોતે તો ડૂબે છે પણ પોતાની સાથે જે સંકળાયેલા હોય તે બીજા બધાને પણ ડુબાડે છે. લાખ મણ રૂનો ઢગલો હોય, પણ અગ્નિની નાની સરખી ચિનગારી એ ઢગલાને ક્ષણવારમાં બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે; તેમ માન, માણસનાં સર્વ શુભ સાધનોનો, શુભ ક્રિયાનો અને શુભ સિદ્ધિઓનો નિમિષમાત્રમાં નાશ કરી નાખે છે. શાસ્ત્રકારો અને સત્પુરુષો તાળી વગાડીને ઉચ્ચ સ્વરે કહે છે કે, બીજા દોષો તો માણસના અંગ યા દેહનો નાશ કરે છે પણ માન તો એના આત્માનો પણ નાશ કરે છે — માણસને, જે દેહથી આત્યંતિક કલ્યાણ અર્થે કોઈ સાધન કે ક્રિયા ન થઈ શકે એવો દેહ મળે ત્યારે એના આત્માનો નાશ થયો કહેવાય છે. કાગડાને સોનાના પિંજરામાં રાખવામાં આવે અને રોજ વિધિવિધ મેવામીઠાઈ ખવડાવવામાં આવે તોપણ વિષ્ટા-ગંદકી જોતાં જ એ ખાવા માટે એનું મન લલચાય છે અને દોડી જઈને જ રહે છે; તેમ માનને ગમે તેટલું સાચવવામાં આવે તોપણ એને સત્ તત્ત્વો અને સત્ પદાર્થો ભેગું રહેવાનું ગમતું જ નથી; એને તો અશુભ અને અસત્ તત્ત્વો સાથે જ બેસવાનું અને રહેવાનું ગમે છે; એટલે માનીને પણ એ પોતાની સાથે ત્યાં જ લઈ જાય છે. માન મળતું હોય એ સ્થળ જો નરક હોય તો ત્યાં પણ માની બેસે છે અને ઊલટ અને ઉમળકાથી વસે છે. શાણા અને સમજુ માણસોએ માનને તીતીઘોડાની ઉપમા આપેલી છે.

તીતીઘોડો અતિ અસ્થિર અને અતિ ચંચળ પક્ષી છે; દિવસ હોય કે રાત, એ ક્ષણવાર પણ એક સ્થળે સ્થિર બેસતું કે રહેતું નથી; તેમ માની પણ ભારે અસ્થિર અને ચંચળ હોય છે; માન મળે તેટલી વાર જ માની ત્યાં બેસે છે. પેલી કહેવત છે કે, બાર પુરબિયા અને તેર ચોકા, તેમ માનીનો ચોકો બીજા બધાથી હમેશાં ન્યારો હોય છે. જગતમાં માની જેવો સ્વાર્થી બીજો કોઈ હોતો નથી. લુચ્ચાઈમાં માની શિયાળને પણ ભુલાવી દે તેવો હોય છે. આજે, જેમ માણસ ધન અને સત્તા મેળવવા માટે ગમે તેવાં સાધનોનો આશ્રય કરે છે તેમ માની, માન મેળવવા માટે ગમે તેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. માની નિઃશંક માને-મનાવે છે કે, એને જાણવાનું-કરવાનું કંઈ જ બાકી નથી. માની જો જ્ઞાની હોય તો એ માને-મનાવે છે કે, એના જેવો વિદ્વાન જગતમાં બીજો કોઈ જ નથી; માની જો ભક્ત હોય તો એ નિર્વિવાદ માને-મનાવે છે કે, એના જેવો ભક્ત જગતમાં બીજો કોઈ જ નથી; માની જો યોગી હોય તો એ નિશ્ચિત માને-મનાવે છે કે, એના જેવો યોગી જગતમાં કોઈ થયો નથી કે થાય તેમ નથી; માની જો ત્યાગી કે સંન્યાસી હોય, તો એ ચોક્કસ માને-મનાવે છે કે, એના જેવો ત્યાગી કે સંન્યાસી જગતને બીજો કોઈ જ મળે તેમ નથી. પેલી કહેવત છે કે, ઊંઢુંનું ઓસડ નહિ, તેમ માનીને રીઝવવા માટે કોઈ દવા હોતી નથી. કોઈનું ન માનવું એ માનીનું પરમ લક્ષણ હોય છે. ઉપરથી બ્રહ્માજી પોતે આવે અને કહે તોપણ જ્યારે એ ન માને ત્યારે ચોક્કસ માનવું, એ માન પોતે જ છે. ધમાલ, ધાંધલ અને ધમકી એને વારંવાર અનુસરવું, એ પણ માનીનું લક્ષણ છે. માની જેવો ધૂની જગતમાં ભાગ્યે જ બીજો કોઈ મળશે. માની, ભગવાનને માનતો નથી; કારણ કે, એ પોતાને જ ભગવાન માને છે. વિવેકી જન માટે માનીને નવ ગજના નમસ્કાર કરવા એમાં જ સુખ, શાંતિ અને સલામતી રહેલાં છે.

પાપમૂર્તિ પિઠૈક

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની ઓગણપચાસ વર્ષ, બે માસ અને એક દિવસની અતિ ટૂંકી માનુષી જીવનલીલામાં વિ. સં. ૧૮૪૯ (આષાઢી વર્ષ)ના અષાઢ સુદ ૧૦થી વિ. સં. ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ સુધીનાં સાત વર્ષ, એક માસ અને અગિયાર દિવસની જીવનલીલા, જેને સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાં ‘વનવિચરણલીલા’ તરીકે ઓળખાવેલી છે તે, ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ એવી અદ્ભુત અને અલૌકિક છે. ઇતિહાસ અને પુરાણો કહે છે કે, આ પહેલાં થયેલા ભગવદાવતારોની જીવનલીલામાં આ પ્રકારની કોઈ લીલા હજી સુધી નોંધાયેલી જણાતી નથી, એવી એ વિશિષ્ટ લીલા છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કુમાર અને કિશોર વયની એ લીલા દ્વારા જે આદર્શો પોતે આચરીને મુમુક્ષુઓને શીખવેલા છે, એ આદર્શો અને એને જીવનમાં ઉતારવાની રીત, આત્મશ્રેય સાધવા ઈચ્છતા નાનામોટા સર્વજનોએ નિત્ય સ્મરણ-કીર્તન કરવા જેવાં અનુપમ છે. એમાં પણ પાપમૂર્તિ પિઠૈક, જે ખરેખર તો અસિદ્ધો અને અસત્પુરુષોનો સરદાર હતો પણ મોહ અને અભિમાનને વશ વર્તીને જે પોતાને સિદ્ધોના સ્વામી તરીકે ઓળખાવતો હતો, તેના પરાજય અને પરિવર્તનની લીલા, જોકે એ લીલા માત્ર ચોવીસ કલાકની જ છે તોપણ જીવનમાં સાચું સુખ અને શાંતિ તથા દેહ છતાં જ શ્રેયના પરમ આનંદનો અનુભવ કરાવે એવી ઉત્તમ અને અદ્વિતીય છે. એક દિવસની એ લીલાના સંકેતો સમજવાનો અને સમજાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ આ લઘુ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૨. વિ. સં. ૧૮૪૮ના અષાઢ સુદ ૧૦નો દિવસ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં સર્વમંગળ મંગળકારી દિવસ તરીકે સદા સુવર્ણાક્ષરે લખાશે એમાં કોઈ શંકા નથી. એ દિવસે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે નીલકંઠ સરજુદાસ નામ ધારણ કરીને શરીર ઉપર માત્ર એક કૌપીન પહેરીને પોતાના ભક્તોના લાલનપાલન અને અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો; એ દિવસે એમની વય માત્ર અગિયાર વર્ષ, ત્રણ માસ અને એક દિવસ જેટલી જ હતી. તપ, ત્યાગ અને નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા, તીર્થદર્શન અને લોકકલ્યાણ એ સર્વ જીવહિતાવહ હેતુઓથી પ્રેરાઈને, આટલી સુકુમાર વયે આ પહેલાં કોઈએ ગૃહત્યાગ કર્યાનો દાખલો ઇતિહાસના પાને હજી નોંધાયેલો જણાતો નથી. આઠમા વર્ષે જનોઈ દીધું ત્યારે જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની ઈચ્છા ગૃહત્યાગ કરવાની હતી; પણ વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવા પુત્રે યાવજજીવન કરવી જ જોઈએ, એ આદર્શ જગતને શીખવવા માટે એમણે પોતાની એ તીવ્ર ઈચ્છા દબાવી દીધી અને અતિ પ્રેમ, પરમભાવ અને આદરથી માતાપિતાની સેવા કરી અને બન્નેને દિવ્યગતિ આપી હતી; અને તે પછી જ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. માણસે આ જીવનમાં જ પ્રેય અને શ્રેય બન્ને સિદ્ધ કરવાં હોય તો એણે ત્રણ બાબતો — તપ, ત્યાગ અને નિષ્કામવ્રત — એ ત્રણ બાબતોની દૃઢતા પ્રથમ અવશ્ય સિદ્ધ કરવી જોઈએ. જેના જીવનમાં તપ હોતું નથી, તપ હોય પણ ત્યાગ હોતો નથી અને તપ અને ત્યાગ બન્ને હોય પણ નિષ્કામવ્રતનું સુદૃઢ પાલન હોતું નથી એનું જીવન પાયામાંથી જ નષ્ટભ્રષ્ટ થાય છે; એને જીવતાં અને મૃત્યુ પછી પણ સુખ અને શાંતિ કદી મળતાં નથી. આ ત્રણ બાબતોની દૃઢતાનો આદર્શ મુમુક્ષુમાત્રને દાખવવા માટે નીલકંઠ વર્ણીએ નેપાળ રાજના ઉત્તરપશ્ચિમ ખૂણે આવેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ પુલહાશ્રમ ક્ષેત્રમાં અઢી માસ સુધી એક પગે ઊભા રહીને ગાયત્રીમંત્રના અજપાજપ દ્વારા ઉગ્ર તપ કર્યું અને ત્રણે બાબતો સિદ્ધ કરી હતી. એ દિવસ હતો વિ. સં. ૧૮૪૮ના કાર્તિક સુદ ૧. એમની વય ત્યારે અગિયાર વર્ષ અને સાત માસ જેટલી હતી. આટલી નાની વયે આ

પ્રકારનું તપ કરીને આ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવી હોય એવો કોઈ દાખલો ઇતિહાસના પાને હજી સુધી નોંધાયેલો જણાતો નથી.

૩. પુલહાશ્રમથી નીકળીને નીલકંઠ વર્ણી એ પછી પશ્ચિમ નેપાળમાં પુલહાશ્રમથી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા બુટોલ (બુટવેલ) નગરમાં આવ્યા. માણસ જ્યારે તપ, ત્યાગ અને નિષ્કામવ્રત સિદ્ધ કરે છે ત્યારે એને કેટલીક સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ અનાયાસે સાંપડે છે; પણ ત્યારે જો એનામાં ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો અનન્ય આશ્રય અને ભક્તિ ન હોય તો એની શિથિલતા વર્તતી હોય તો એ છકી જાય છે; અને છક (મદ), પછી તે ગમે તેવી સારી યા શુભ બાબત માટે હોય તોપણ માણસને પાયમાલ જ કરે છે; માણસે ભારે મહેનત કરીને મેળવેલી શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ જોતજોતામાં નાશ પામે છે. નીલકંઠ વર્ણી જ્યારે બુટોલ આવ્યા ત્યારે એમના તપનું તેજ અને ઐશ્વર્ય જોઈને એ નગરના અધિપતિએ રાજસત્તા, રાજસંપત્તિ અને રાજકુમારી બધું જ એમના ચરણે ધરી દીધું; પણ મુમુક્ષુને ભગવાનના ધામના દ્વાર આગળથી પણ સંસ્કૃતિમાં પાછો ખેંચી લાવે એવી આ બાબતો સામે નીલકંઠ વર્ણીએ દૃષ્ટિ સરખીય ન કરી. નગરના અધિપતિ અને એના પરિવારને જ્ઞાનોપદેશ આપીને વહેલી તકે એ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. એ સાલ હતી વિ.સં. ૧૮૫૦ અને માસ ઘણું ખરું હશે અષાઢ, એમની વય ત્યારે બાર વર્ષ અને ત્રણ માસ જેટલી હતી.

૪. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, આ જીવનમાં જ મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છતા સાધકે આત્મજ્ઞાન અને યોગસાધના અવશ્ય સિદ્ધ કરવાં જોઈએ. નીલકંઠ વર્ણીએ એમાં થોડો પણ મહત્વનો સુધારો કર્યો અને કહ્યું, ‘આત્મજ્ઞાન અને યોગસાધના સબીજ હોવાં જોઈએ; નિર્બીજ આત્મજ્ઞાન અને નિર્બીજ યોગસાધના સિદ્ધ કરવાથી થોડી શક્તિ અને ઐશ્વર્ય મળે છે પણ એથી જગતમાં આ પહેલાં કોઈનું આત્યંતિક કલ્યાણ થયું નથી, આજે થતું નથી અને ભવિષ્યમાં થાય એવી કોઈ શક્યતા નથી. જે જ્ઞાન અને સાધના પરમાત્માના દ્વિભુજ દિવ્ય સદાસાકાર સ્વરૂપના અનન્ય આશ્રય અને ભક્તિ-ઉપાસનાયુક્ત હોય

છે તે સબીજ કહેવાય છે. નીલકંઠ વર્ણી, આત્મજ્ઞાન અને યોગસાધના સાધવા માટે મધ્ય નેપાળના ઘોર વનમાં રહેતા ગોપાળ યોગી નામના યોગી પાસે એક વર્ષ સુધી શિષ્યભાવે રહ્યા અને બન્ને બાબતો સહજ રીતે સિદ્ધ કરી. પછી યોગસાધના માટે જે ગોપાળ યોગીને એમણે ગુરુપદે સ્વીકાર્યા હતા તેમના એ પોતે ગુરુ બન્યા; એમણે દયા કરીને ગોપાળ યોગીને સબીજ જ્ઞાન અને સબીજ યોગ શીખવ્યો. ત્યારે સાલ હતી વિ. સં. ૧૮૫૧ અને માસ હશે, ઘણુંખરું વૈશાખ. એમની વય ત્યારે ચૌદ વર્ષ અને એક માસની હતી. ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને કહેવાય એવા ગોપાળ યોગીને દિવ્યગતિ આપીને, નીલકંઠ વર્ણી નેપાળની પૂર્વ સરહદે આવેલા પ્રાચીનક્ષેત્ર આદિવારાહ તીર્થમાં ત્રણ દિવસ રોકાયા અને પછી આસામ પ્રદેશમાં આવેલી ચોસઠ શક્તિપીઠોમાં મહત્ત્વની ગણાતી કામાક્ષીદેવીની શક્તિપીઠના મંદિર પાસેના એક ગામે આવ્યા. એ ગામે ત્યારે પિબૈક નામનો એક ભારે શક્તિશાળી મનાતો તંત્રાચાર્ય અને મંત્રાચાર્ય રહેતો હતો.

૫. પિબૈકના પૂર્વજીવનનો ઇતિહાસ, વિવેકી જનોએ જાણવા-સમજવા જેવો છે. એ ઊંચા ખાનદાન કુળનો સંસ્કારી આસામી બ્રાહ્મણ હતો. વેદવેદાંગ, શ્રીમદ્ભાગવત, ગીતા વગેરે શાસ્ત્રોનો એણે સાંગ અભ્યાસ કર્યો હતો; રોજ એ સંધ્યાવંદન, વૈશ્વવદેવ વગેરે યજ્ઞાદિક કર્મ કરતો હતો; એનું જીવન ધર્મપરાયણ હતું; એ યથાશક્તિ ઈશ્વરભક્તિ પણ કરતો હતો; લોકવ્યવહાર દૃષ્ટિએ એ ઘરનો સુખી હતો, એને સુશીલ પત્ની અને આજ્ઞાકિત સંતાનો હતાં પણ એના જીવનમાં બે ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ રમતી હતી — પહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષા, સૌથી વધારે શક્તિશાળી થવું એ હતી. લોકો એની સામે હમેશાં હાથ જોડતા જ આવે એવી શક્તિ મેળવવાની એની ઈચ્છા હતી; બીજી મહત્ત્વાકાંક્ષા, સર્વથી સ્વતંત્ર થવું એ હતી; એટલે કે કોઈ પ્રકારના નિયમોનું બંધન ન ભોગવવું પડે, એવી સ્વૈરવિહારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ હતી. આજે જગતમાં મોટા ભાગના માણસો આ બે પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સેવતા જ હોય છે. ધર્મનું પાલન, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને પરમેશ્વરનું ભજન

કરવાથી આ બે મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ તત્કાળ સિદ્ધ કરી શકાય છે, એવું માનવાનું એનું અસ્થિર મન લાંબા વર્ષોના અનુભવ પછી ના પાડતું હતું. શું કરવામાં આવે તો આ બે બાબતો સિદ્ધ થાય એના વિચારો આજે ઘણા માણસો કરે છે તેમ, એ અહર્નિશ કરતો હતો. એક કમનસીબ પળે, એને એક શક્તિપંથી વામાચારી મંત્રતંત્રશાસ્ત્રીનો મેળાપ થઈ ગયો. મંત્રતંત્રના જોરે આ મંત્રશાસ્ત્રી જાતજાતના ચમત્કારો કરી બતાવતો હતો. આ શક્તિ જોઈને પિબૈક એના તરફ આકર્ષાયો, કુસંગનો પ્રસંગ વધ્યો; એની સલાહથી પિબૈકે વામમાર્ગીઓના મુખ્ય શાસ્ત્ર કૌલાર્ણવનો અંતરના ઉમળકાથી અભ્યાસ કર્યો. ઇતિહાસ અને પુરાણો કહે છે કે, ગમે તેવો જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત હોય તોપણ જો એ નાસ્તિક, શુષ્કવેદાંતી, વામમાર્ગી, ચાર્વાક, શૂન્યવાદી, નિરાકાર-વાદી, વિમુખ અને જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની ઓથ લઈને સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનપાનમાં આસક્ત વર્તતો હોય એવા પુરુષનો સંગ કરે છે તો, એનું પોતાની સ્થિતિમાંથી તત્કાળ પતન અવશ્ય થાય છે. જો કોઈ જ્ઞાની, યોગી કે ભક્ત એમ માનતો કે મનાવતો હોય કે પોતે તો અગ્નિ જેવો નિર્લેપ છે અને ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારના માણસોનો સંગપ્રસંગ થાય તોપણ, પોતાને કંઈ વિપરીત અસર થાય તેમ નથી અને અગ્નિમાં પડેલી વસ્તુ જેમ શુદ્ધ અને પવિત્ર થઈ જાય છે તેમ એવા માણસો પોતાના યોગના કારણે શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે, તો એ માન્યતા ગંભીર ભૂલભરેલી છે. તાંબાનો સંગ સોનાને થાય ત્યારે પદ, પ્રતિષ્ઠા અને મૂલ્યની હાનિ તાંબાને થતી નથી પણ સોનાને જ થાય છે; સોનાના યોગથી તાંબાનો ભાવ તો ઊલટો વધે છે. નાસ્તિક, શુષ્કવેદાંતી વગેરેનો સંગ, જો આસ્તિક અને ભક્તને થાય તો આસ્તિક અને ભક્તનું માથું તત્કાળ ફરી જાય છે. ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારના પુરુષોના સંગ કરતાં વધારે ખતરનાક તો એવા પુરુષોના ગ્રંથોનું શ્રવણ-વાચન કરવું અને એના શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકવો એ છે. આ ગ્રંથોમાં બુદ્ધિને રુચે અને ઉત્તેજે એવી દલીલોની જાળ ગૂંથેલી હોય છે. વિવેકી જનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, ઈશ્વર બુદ્ધિગમ્ય

નથી, એ શ્રદ્ધાગમ્ય છે; એમનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિથી સાબિત કરી શકાતું નથી, પણ શ્રદ્ધાથી જ અનુભવી શકાય છે. પિબૈકે માંત્રિક, વામમાર્ગી અને નાસ્તિક શાસ્ત્રીનો સંગ કર્યો અને વધારામાં વામાચારી શાસ્ત્રીનું અંતરના ભાવથી અધ્યયન કર્યું; પરિણામે એનું માથું ફરી ગયું. બ્રાહ્મણ પિબૈકનું મૃત્યુ થયું અને અબ્રાહ્મણ પિબૈકનો જન્મ થયો.

૬. પિબૈકનું જીવન ફરી ગયું. મંત્રતંત્રની સિદ્ધિના જોરે એણે ઘણાં મલિન દેવદેવીઓ અને તત્ત્વો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું. એના શબ્દે, એ દેવદેવીઓ હાજરાહજૂર રહેવા લાગ્યાં; અને એ કહે તે કામ ગમે તે પ્રકારનું હોય પણ તરત જ કરવા લાગ્યાં. મૂઠયોટ, મારણવારણ, વશીકરણ વગેરેના અભિચાર પ્રયોગો દ્વારા એણે લોકોમાં અને સમાજમાં ભયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું. લોકો એનાથી બીવા લાગ્યા. રાજાઓ, સમાજના આગેવાનો, ધનિકો તથા ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિનું ઓછું અધૂરું જ્ઞાન ધરાવનારાં નરનારીઓ — સૌ કોઈ પિબૈકને જોતાં જ હાથ જોડીને એને માર્ગ કરી આપતાં, એટલું જ નહિ પણ એ અન્ન, દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, જે કંઈ માગે તે એને તત્કાળ આપીને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. પિબૈકને મનોમન લાગ્યું કે, અજોડ શક્તિશાળી બનવાનું પોતાનું સ્વપ્ન આખરે સિદ્ધ થયું છે.

૭. મંત્રસિદ્ધ બન્યા પછી એના જીવનની રહેણીકરણી ભારે મલિન અને ઘૃણાસ્પદ બની હતી. પહેલાં એ સંધ્યાવંદન અને વૈશ્વદેવાદિક યજ્ઞકાર્ય કરતો હતો; હવે એ યજ્ઞ તો રોજ કરતો હતો પણ તેમાં નિર્દોષ પશુઓને બલિ તરીકે હોમતો હતો અને તેનું માંસ યજ્ઞશેષ તરીકે પોતે ખાતો હતો અને બીજાઓને ખવડાવતો હતો. દિવસમાં ચાર વાર તો એ કુળવારી^૧ પીતો હતો. એનું મૂળ નામ તો માણિક્યલાલ શર્મા હતું; પણ સુરા, મદ્ય અને કુળવારી આકંઠ એટલે ગળામાં ઠેઠ ઉપર સુધી

*૧ કુળવારી એ કૌલાર્ણવ ગ્રંથનો પારિભાષિક શબ્દ છે; રક્ત, આઠ પ્રકારની કુલાંગના (વેશ્યા, ધોબણ વગેરે કુલાંગના ગણાય છે) સ્ત્રીઓનું રજ અને સુરામદ્ય — એનું મિશ્રણ કરીને બનાવેલું પીણું કુળવારી કહેવાય છે. કુળા નામની દેવીને એ નૈવેદ્યરૂપે ધરાવાય છે અને પછી તેનું યથેચ્છ પાન કરવામાં આવે છે.

આવે એવી રીતે પીવામાં એને કોઈ પહોંચી શકે તેમ ન હોવાથી એ પિબૈક એટલે સુરાપાન કરવામાં એકકો કહેવાતો હતો. માણસ જેમ મુખવાસ ખાય છે તેમ એ કાચાં ને કાચાં માછલાં ચાવતો હતો. પહેલાં ભાગવત, ગીતા વગેરેનું એ રોજ અધ્યયન કરતો હતો; હવે એ બધા ગ્રંથોને એક જૂના કંતાનમાં બાંધીને એણે અભરાઈ ઉપર ચઢાવી દીધા હતા અને એક માત્ર કૌલાર્ણવ ગ્રંથનો જ નિત્ય અભ્યાસ અને કથા કરતો હતો. એની આંખો પહેલાં સૌમ્ય અને શાંત હતી; હવે એ અગ્નિની જવાળા જેવી દાહક અને ઉગ્ર લાલચોળ રહેતી હતી. પહેલાં એનો વેશ સાદો અને સાત્ત્વિક હતો; હવે લાલ, પીળો અને બિહામણો લાગે એવો વિચિત્ર હતો. પહેલાં એ જીવનમાં ધર્મનિયમોનું પાલન કરતો; હવે કોઈ નિયમનું બંધન એ સ્વીકારતો ન હતો — જ્યારે જે ફાવે તે અને ફાવે તે રીતે કરવા એ સ્વતંત્ર હતો. એનાં વાણી અને વર્તનને જો કોઈ સ્વચ્છંદ કહે તો એ તરત જ એને પડકારતો હતો. એ પોતાને સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર માનતો હતો અને બીજાઓ પાસે એમ જ ફરજિયાત મનાવતો હતો. એવા પિબૈકને ખબર મળી કે, એક સુકલકડી કિશોર યોગી, પચાસેક સાધુશિષ્યો સાથે ગામની ભાગોળે આવ્યો છે અને તે રસોઈ બનાવી રહ્યા છે. ખબર સાંભળતાં જ એ આનંદથી નાચી ઊઠ્યો; ‘જો જો માતાજીએ કરી મે’ર, આવ્યાં વણગોત્યાં પશુ ઘેર’ (ભ.ચિં. ૩૧/૫૫), એમ કહીને હાથમાં ત્રિશૂળ લઈને એ ઊભો થયો અને જ્યાં નીલકંઠ વર્ણી અને બીજા સાધુઓ હતા ત્યાં આવ્યો.

૮. પિબૈકને આવેલો જોઈને, જે પોતાને સિદ્ધ કહેવડાવતા હતા તે સાધુઓ રસોઈ કરવાનું પડતું મૂકીને ભયથી ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા નીલકંઠ વર્ણી પાસે દોડી આવ્યા અને સામેથી સાક્ષાત્ યમદૂત જેમ આવી રહેલા પિબૈકને ભયભીત આંખોના ઈશારાથી બતાવવા લાગ્યા. નીલકંઠ વર્ણી પણ ત્યારે રસોઈ કરતા હતા; એ કામ બાજુએ રાખીને એમણે સાધુઓ જે દિશા બતાવી રહ્યા હતા તે તરફ જોયું. એમણે પિબૈકને જોયો અને બધી વાત એ તરત જ સમજી ગયા. પિબૈકે નીલકંઠ વર્ણીને જોયા. શરીર સુકલકડી હતું પણ લલાટ અને મુખપ્રભા અલૌકિક દિવ્યતેજથી

વિલસી રહ્યાં હતાં. થોડી ક્ષણ તો એ આગળ વધતો અટકી ગયો પણ પછી તરત જ ગર્જના કરતો હોય એવા અવાજે બોલ્યો :

‘પાખંડીઓ ! જગતમાં સિદ્ધ તો હું એકલો જ છું. તમે પોતાની જાતને સિદ્ધ તરીકે ઓળખાવીને મારું અપમાન કર્યું છે. માટે જીવતા રહેવું હોય તો તમારી કંઠી, માળા, જનોઈ વગેરે ઉતારીને, મારા પગે પડીને માફી માગો અને મારું શરણ યાચો.’ મૂછોને વળ ચઢાવતાં ચઢાવતાં પિબૈકે કહ્યું.

મોટા ભાગના સાધુઓ પિબૈકને ઓળખતા હતા. તેમણે પિબૈકના શબ્દો સાંભળીને તરત જ કંઠી, માળા, જનોઈ વગેરે ઉતારવાની તૈયારી કરવા માંડી.

‘સાધુરામ ! આ શું કરો છો ? તમે ભગવાનના ભક્ત છો. આ પાખંડી તાંત્રિકથી કેમ ડરો છો ? ભગવાન સદા નિર્ભય છે; એમના ભક્તો પણ એમના પ્રતાપથી સદા નિર્ભય હોય છે. આવા મંત્રશાસ્ત્રીઓ ભગવાનના ભક્તોનો વાળ સરખોય વાંકો કરી શકે તેમ નથી.’ નીલકંઠ વર્ણીએ સાધુઓને ઠપકો આપતાં ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

‘વર્ણીરાજ ! તમે આ પુરુષને ઓળખતા નથી; અમે ઓળખીએ છીએ. એ ભારે શક્તિશાળી છે અને ક્રૂર છે. એ કહે તેમ કરવામાં જ આપણી સલામતી છે.’ ચાર-પાંચ સાધુઓએ એકસાથે કહ્યું.

‘એમ ! જો એ ભારે શક્તિશાળી હોય તો પહેલાં મને શિષ્ય બનાવે. શિષ્ય થવાનો તમારો વારો પછી.’ શાંત અને ધરીગંભીર સ્વરે નીલકંઠ વર્ણીએ કહ્યું.

નીલકંઠ વર્ણીના શબ્દો સાંભળીને પિબૈક ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો.

‘વર્ણી ! તું હજી બાળક છે. તને મારી શક્તિનો ખ્યાલ નથી. મને તારી દયા આવે છે. હું તને મારી શક્તિનો પરચો હમણાં જ બતાવું છું. જો, આ સામે લીલું વડનું ઝાડ છે. તેને હું હમણાં જ સૂકવીને ઢૂંઢું બનાવી દઉં છું !’ તુચ્છકાર દાખવતાં પિબૈકે કહ્યું. એણે અડદના દાણા

મંત્રીને વડના ઝાડ ઉપર નાખ્યા. વડનું લીલું ઝાડ જોતજોતામાં જ સૂકાઈને ઢૂંઢું બની ગયું.

‘બ્રહ્મચારી ! જોયુંને ! જો તું આડાઈ કરીશ તો તારી પણ એ જ દશા થશે.’ પિબૈકે તોરમાં કહ્યું.

‘તમારાથી થાય તે કરો. હું અહીં તમારી સામે જ બેઠો છું.’ વીરાસન જમાવતાં નીલકંઠ વર્ણીએ કહ્યું.

‘લે, ત્યારે જો.’ એમ કહીને પિબૈકે એના અભિચાર પ્રયોગોની શરૂઆત અડદના દાણાથી કરી. પિબૈકનો આ પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો. મંત્રેલા દાણા નીલકંઠ વર્ણી સુધી પહોંચી શક્યા જ નહિ. એટલે એણે મંત્ર ભણીને મૂઠ મારી. આ અભિચાર પ્રયોગ પણ એ જ પ્રમાણે નિષ્ફળ ગયો. પિબૈક ધૂંઆપૂઆ થઈ ગયો. એણે મંત્રો દ્વારા વીરને બોલાવ્યો. મંત્રના પ્રભાવથી વીર આવ્યો તો ખરો, પણ નીલકંઠ વર્ણી સામે જોતાં જ ભયભીત બનીને નાસી ગયો. પિબૈકના પ્રયોગો આ પહેલાં કદી નિષ્ફળ ગયા ન હતા, તેથી એને મનોમન ભારે આશ્ચર્ય થયું. એને બીજી એક વાત પણ મૂંઝવતી હતી. જ્યારે જ્યારે એ આવા પ્રયોગો કરતો ત્યારે પોતાની મારકણી અને બિહામણી આંખો જેના ઉપર પ્રયોગ કરતો તેના ઉપર સીધી સ્થિર રાખીને પ્રયોગો કરતો હતો; પણ કોઈ અગમ્ય કારણે નીલકંઠ વર્ણીનાં નેત્રો સામું એ જોઈ શકતો ન હતો; નીચું જોઈને યા બાજુમાં જોઈને એ પ્રયોગો કરતો હતો; પણ માણસને જ્યારે પોતાની શક્તિનું અભિમાન વ્યાપે છે ત્યારે એ છતી આંખે આંધળો બને છે. પિબૈકે વધુ ક્રોધે ભરાઈને ભૈરવને આમંત્ર્યો, ભૈરવ આવ્યો પણ નીલકંઠ વર્ણી ઉપર પ્રહાર કરવાને બદલે એણે તરત જ પાછા વળીને પિબૈક ઉપર જ પ્રહાર કર્યો. પિબૈક બેભાન થઈ ગયો; થોડી વાર પછી એ ભાનમાં આવ્યો ત્યારે બમણા વેગથી એણે બટુકભૈરવને આમંત્ર્યો. બટુકભૈરવે પણ ભૈરવ જેમ જ કર્યું. ફરીથી ભાનમાં આવતાં પિબૈકે કાળભૈરવને આમંત્ર્યો; કાળભૈરવે આવીને પાછા ફરીને પિબૈકને જ ખૂબ માર્યો. એ ત્રીજી વખત બેભાન થઈ ગયો. નીલકંઠ વર્ણીની પાછળ બેઠેલા સાધુઓમાં આ જોઈને ભારે હિંમત આવી. પિબૈકને આ રીતે પાછો પડતો એમણે પહેલી જ વાર

જોયો હતો. નીલકંઠ વર્ણી માટે એમના અંતરમાં ભારે આદર અને અહોભાવ સહસ્રગણાં વધી ગયાં. થોડી વાર પછી પિબૈક ભાનમાં આવ્યો. એણે ભારે ક્રોધ કરીને મહાકાળીના *^૧ગણોને આમંત્ર્યા. ગણોએ આવીને પિબૈક ઉપર જ ભારે પ્રહારો કર્યા. એ ચોથી વાર બેભાન થઈ ગયો. થોડી વાર પછી ભાનમાં આવતાં એણે મંત્રોના પ્રભાવથી હનુમાનજીના *^૧વીરોને આમંત્ર્યા. પિબૈક ચાર ચાર વાર નિષ્ફળ ગયો હતો એટલું જ નહિ પણ એના પ્રયોગોના પરિણામે એના ઉપર જ એ બેભાન થતો ત્યાં સુધી મરણતોલ પ્રહારો થયા હતા, એ વાત ગામમાં પ્રસરી ગઈ. આ સમાચાર સાંભળીને એનાં સગાંસંબંધીઓ ત્યાં દોડી આવ્યાં. હનુમાનજીના વીરોએ દૂરથી દાસભાવે નીલકંઠ વર્ણીને વંદન કર્યું અને પછી પિબૈક નિશ્ચેષ્ટ થઈને જમીન ઉપર પડ્યો ત્યાં સુધી એને માર મારીને લોહીલુહાણ કરી નાખ્યો. પિબૈકનું પ્રાણપંખેરું ઊડી જશે એમ બધાને લાગ્યું. પિબૈકનાં સગાંવહાલાંઓએ ખોળો પાથરીને પિબૈકના પ્રાણની રક્ષા કરવાની નીલકંઠ વર્ણીને લળીલળીને આજીજી કરી. જીવની આડાઈ અને અવળચંડાઈ સામું પરમાત્મા અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો કદી જોતા નથી; જીવ પોતે યા એના વતી બીજો કોઈ સહેજ નમે છે એટલે એમનું હૃદય દયાથી દ્રવી જાય છે. અપકાર સામો અપકાર કરવો એટલું જ નહિ પણ ઉપકાર સામે પણ અપકાર કરવો એ મોટા ભાગના માણસોનો સ્વભાવ હોય છે; પણ ભગવાન અને સત્પુરુષોનો સ્વભાવ તો અપકાર સામે પણ ઉપકાર કરવો એ જ હોય છે. દુશ્મનને પણ દુઃખી જોઈને એનું દુઃખ દૂર કરવું એ ભગવાનનો અને સત્પુરુષનો સ્વભાવ હોય છે. પિબૈકને પાંચ પાંચ વાર ભાન ભુલાવી દે અને પ્રાણનાશ થાય એવો માર પડ્યો હતો છતાં એ પોતાની દુષ્ટતા છોડતો ન હતો એ જોઈને નીલકંઠ વર્ણીને દુઃખ થયું હતું. પણ પિબૈકનાં સગાંસંબંધીઓએ જ્યારે પિબૈકનું રક્ષણ કરવા માટે ઘણી જ આજીજી કરી ત્યારે નીલકંઠ વર્ણીએ

*૧ ભ.ચિં. પ્ર. ૩૨/૩૪ અને પ્ર. ૩૭માં, પિબૈક મહાકાલી અને હનુમાનજીને મૂક્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે પણ સ.જી.પ્ર. ૧, અ. ૪૭/૩૩ અને અ. ૩૫માં એમના ગણો અને વીરોને મૂક્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખમાં એ ઉલ્લેખનું અનુસરણ કર્યું છે.

એના અપરાધો સામું ન જોતાં પોતાની સંજીવની અમૃત દષ્ટિ એના ઉપર નાખીને એની રક્ષા કરી. પિબૈક ભાનમાં આવ્યો. એ પિબૈક બન્યો હતો તે પહેલાં, બ્રાહ્મણત્વના જે ધર્મો એનામાં હતા તે જાગ્રત થયા. પિબૈકે નીલકંઠ વર્ણીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને ક્ષમા યાચી, સાધુઓની પણ ક્ષમા યાચી; એણે વિનમ્રભાવે આગ્રહ કરીને બધાને રસોઈ આપી. બધા સાધુઓ અતિ પ્રફુલ્લિત હૃદયે રસોઈ બનાવીને જમ્યા. બધાને લાગ્યું કે, પિબૈક મરી ગયો છે અને માણિક્યલાલ શર્મા નવજીવન પામીને સંજીવન થયો છે.

સત્શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં નાનામોટા સૌ કોઈએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એક વાત કહી છે તે એ છે કે, માણસ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકે છે, દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી શકે છે, રસાસ્વાદનો ત્યાગ કરી શકે છે અને સત્તાનો પણ ત્યાગ કરી શકે છે, પણ માનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; એ કામ એને માટે અતિ મુશ્કેલ હોય છે. પિબૈકને, એના જીવને સીધી રીતે જગાડે એવી રીતે ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતે એને પોતાની અમૃત દષ્ટિથી જ પુનર્જીવન આપ્યું હતું; આ અહૈતુકી કૃપા કરીને એના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી. એનું ભક્ત માનસ પણ જાગ્રત થતું હતું છતાં માનનો કીડો એના અંતરમાં એક અદીઠ ખૂણે ભરાઈ રહ્યો હતો. ઘેર ગયા પછી મધ્યરાત્રે એ કીડો સળવળ્યો. પોતાના પરાજયનો બદલો લેવાની ધૂનમાં પિબૈક થોડા કલાક ઉપર જ નીલકંઠ વર્ણીએ પ્રાણની રક્ષા કરવારૂપ જે ઉપકારો કર્યા હતા તે એ ભૂલી ગયો. એણે કાળભૈરવને આમંત્ર્યો. એણે ગો, નર, ગજ, અશ્વ, પાડો, વરાહ, અજ, મૃગને મારી એ કાળભૈરવને એ માંસ આદિકનું નૈવેદ્ય સારી રીતે ખવડાવી-પીવડાવીને એને ખુશ કર્યો અને પછી નીલકંઠ વર્ણીની હત્યા કરવા એને મોકલ્યો. દિગંબર કાળભૈરવ હાથમાં લોહિયાળ ત્રિશૂળ લઈને ભાગોળે આવ્યો ત્યારે નીલકંઠ વર્ણી યોગનિદ્રામાં પોઢી રહ્યા હતા. કાળભૈરવ બસો વારના અંતરે જ અટકી ગયો; એના પગે જાણે ભારે બેડી પડી ગઈ હોય તેમ હાલ્યાચાલ્યા વિના એ ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. નીલકંઠ વર્ણી પ્રાતઃકર્મ માટે હમેશાં રાત્રિના ચોથા પ્રહરની શરૂઆત થાય તે પહેલાં જ જાગતા,

બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં એ સ્નાન કરવા ચાલ્યા. થોડે દૂર દિગંબર કાળભૈરવ ઊભો હતો; પિબૈકની આજ્ઞાથી એ પોતાની હત્યા કરવા માટે જ આવ્યો છે, એ નીલકંઠ વર્ણી તરત જ સમજી ગયા. એમને પિબૈક ઉપર તિરસ્કાર ન આવ્યો, પણ એની અજ્ઞાનતા, અડિયલપણા માટે દયા આવી. એમણે કાળભૈરવ સામે સહેજ ઉગ્ર દષ્ટિ કરી, દષ્ટિ થતાં જ કાળભૈરવ ધ્રૂજી ઊઠ્યો. ‘મને આ કામ કરવા માટે મોકલનાર પિબૈકને હવે હું મારી નાખીશ.’ એમ બોલતો બોલતો એ ગામ તરફ દોડ્યો. નીલકંઠ વર્ણીએ એને રોક્યો અને કહ્યું, ‘પિબૈકના ઘરનું, આ સાધુઓ અન્ન જમ્યા છે, એ એનું મોટામાં મોટું પુણ્યકાર્ય છે. માટે તું એની હત્યા ન કરીશ, માત્ર ચેતવણી આપજે.’ કાળભૈરવ ત્રિશૂળ લંબાવીને પિબૈક ઉપર ધસી આવ્યો. અનેકને ધ્રુજાવનાર પિબૈક જીવનમાં પહેલી વાર ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યો. કાળભૈરવ બોલ્યો : ‘પિબૈક ! ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો ઉપર તારા જેવા દુષ્ટાત્મા ફરીથી આવા અભિચાર પ્રયોગો ન કરે એટલા માટે આજે હું તને મારી નાખવાનો હતો. પણ વર્ણીએ મને એમ કરવાની મના કરી છે; ને માત્ર તને ચેતવણી આપવાનું કહ્યું છે. હવે તું આ અધમ ધંધો છોડી દે, એમાં જ તારું હિત છે.’ એમ કહીને કાળભૈરવે ત્રિશૂળ પાછું ખેંચી લીધું અને પછી અદૃશ્ય થઈ ગયો.

૯. કાળભૈરવના શબ્દોએ પિબૈકના માન-અભિમાનના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. એની આંખો ખૂલી ગઈ; એણે તરત જ ઠંડા પાણીથી સ્નાન કર્યું અને પછી મુખમાં તરણું અને હાથમાં પૂજાનો સામાન લઈને એ નીલકંઠ વર્ણી પાસે આવ્યો. સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, પોતાના અપરાધો માફ કરીને પોતાને શિષ્ય તરીકે અપનાવી લેવા માટે હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી વિનંતી કરી. ભગવાન તો ભાવના ભૂખ્યા છે. પિબૈકના હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ જોઈને નીલકંઠ વર્ણીએ દયા કરીને એને પોતાનો આશ્રિત શિષ્ય બનાવ્યો. બીજા દિવસે નીલકંઠ વર્ણીએ ગામ છોડ્યું ત્યારે શીરપુરથી પોતાની સાથે આવેલા સાધુઓને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું, ‘પિબૈકનો આ પ્રસંગ બતાવવા માટે જ મેં તમને અહીંયાં સુધી સાથે લીધા હતા. ભગવાનનો અનન્ય આશ્રય અને ભક્તિ કરવામાં હજી

તમારામાં કયાશ છે; તપ કરીને એ કયાશ તમે દૂર કરશો એટલે મારી સાથે તમારો ફરીથી મેળાપ થશે, હવે તમે તમારા સ્થાને પાછા જાવ.’ એમ કહીને નીલકંઠ વર્ણીએ સાધુઓને વિદાય કર્યા અને પોતે નવલખા (નવલક્ષ) પર્વત તરફ ચાલી નીકળ્યા.

૧૦. પિબૈકના પ્રસંગના સંકેતો શું છે ? સંપ્રદાયના ઇતિહાસની દષ્ટિએ પિબૈક આજથી એકસો પંચાશી વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો છે; પણ એના અનેક અવતારો આજે જગતમાં ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ દરેક વર્ણ, જાતિ અને આશ્રમમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. માણસમાત્રને સર્વથી શક્તિશાળી અને સર્વથી સ્વતંત્ર થવું છે; પણ એ મેળવવા માટે જેનો આશ્રય એણે કરવો જોઈએ તેનો આશ્રય એ કરતો નથી; પણ હીન અને હલકાં તત્ત્વોનો આશ્રય કરે છે. હીન, હલકા અને અશુદ્ધ આશ્રયના પરિણામે એને શક્તિ નહિ પણ શક્તિનો આભાસ મળે છે, સ્વતંત્રતા નહિ પણ સ્વતંત્રતાનું અસ્થિપિંજર મળે છે અને પછી કૂતરું જેમ રક્તમાંસનો આસ્વાદ મેળવવા માટે સૂકા હાડકાને પગના પંજામાં પકડીને કરડે છે અને ચાટે છે, પણ એમ કરવા જતાં એના પોતાના જ મુખમાંથી લોહી નીકળે છે તે લોહી પેલા હાડકાના ટુકડામાંથી નીકળે છે અને એનો આસ્વાદ પોતે કરી રહ્યો છે એવો ભ્રમ સેવે છે તેમ, માણસ પણ પોતાની શક્તિ અને સ્વતંત્રતાના ભોગે કથનમાત્ર શક્તિ અને સ્વતંત્રતા મેળવીને મિથ્યા ગર્વ અને આનંદ અનુભવતો હોય છે. જગતમાં સાચી અને શાશ્વત શક્તિ એક માત્ર પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણમાં જ રહેલી છે; એ જેમ એકલા સમર્થ છે તેમ એ એકલા જ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે; એમના સિવાય અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત બીજા બધા જ અસમર્થ અને પરાધીન હોય છે. જગતમાં જીવોને અને ઈશ્વરોને અભયદાન તો એકમાત્ર પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ આપી શકે છે; એમનો જે અનન્ય આશ્રય કરે છે અને એમની જ નિષ્કામભાવે ભક્તિ કરે છે તે જ જીવનમાં નિર્ભય બની શકે છે. તેથી સાચી અને શાશ્વત શક્તિ અને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે માણસે અન્ય સ્થળોએ ફાંફાં ન મારતાં એક માત્ર ભગવાન

શ્રીસ્વામિનારાયણની અનન્ય શરણાગતિ અને ભક્તિ કરવી જોઈએ, એ પિબૈકના પ્રસંગનો પહેલો સંકેત છે.

૧૧. બીજો સંકેત, પહેલા સંકેત જેટલો જ મહત્વનો છે. એક યા બીજા કારણે, માણસને જ્યારે કંઈક વિશિષ્ટ ગુણ, શક્તિ યા સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે, ‘મારા જેવું જગતમાં બીજું કોઈ જ નથી; માટે અન્ય સર્વેએ મને જ હમેશાં નમવું જોઈએ,’ એવી ભ્રામક મહત્તાગ્રંથિ એના મનોતંત્રમાં સવાર થઈ જાય છે. પરિણામે, જિંદગીભરના પ્રયત્નોના અંતે થોડુંઘણું એણે મેળવ્યું હોય છે તે, એનામાં જે બીજાં થોડાંઘણાં સારાં તત્ત્વો હોય છે એ સાથે નાશ પામે છે. માણસની આ સ્થિતિને, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ‘અગ્નિમાં બી નાખવા જેવી યા ખારા પાટમાં બી વાવવા જેવી’ ગણાવેલી છે. વિવેકી જનોએ એક સત્ય હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ : ‘વિદ્યા વિનયથી અને બીજાને નિઃસ્વાર્થભાવે ભણાવવાથી શોભે છે અને વધે છે. દ્રવ્ય દાનથી અને પોતાના માટે નહિ પણ પારર્થે વાપરવાથી શોભે છે અને વધે છે; તેમ શક્તિ ક્ષમાથી, બીજાનું—દુઃશ્મનનું પણ રક્ષણ કરવાથી અને સ્વપર કલ્યાણની પ્રાપ્તિ માટે વાપરવાથી શોભે છે અને વધે છે. વિવેકી જનોએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, માણસની શક્તિનું પ્રદર્શન હમેશાં પોકળ અને નુકસાનકારક જ હોય છે. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ સર્વશક્તિના મહાસ્રોત છે છતાં, એ કદી શક્તિનું પ્રદર્શન કરતા નથી; પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ એ દીન અને દુઃખીની રક્ષા કરવા માટે જ કરે છે. જે અછકલો, અધૂરો, આડો અને અવળચંડો હોય છે તે જ થોડીઘણી શક્તિ મળતાં ફૂલીને ફાળકો થાય છે અને અંતે ભૂંડા હાલે નાશ પામે છે. ઈતિહાસ કહે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં, રાવણને અખૂટ શક્તિ મળી ત્યારે એણે એનો ઉપયોગ ભગવાનના ભક્તોને હેરાનપરેશાન કરવામાં કર્યો એટલે ભગવાને એનો સર્વ પ્રકારે નાશ કર્યો હતો. અર્વાચીન સમયમાં હિટલરે વિજ્ઞાનના સહારે અદ્ભુત શક્તિ મેળવી હતી; પણ એ શક્તિ મેળવીને જગતને પોતાની એડી નીચે દબાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં એ શક્તિ જ એના આત્મઘાતનું કારણ

બની હતી. પિબૈકે મંત્રતંત્રના પ્રભાવથી આશ્ચર્યજનક શક્તિઓ મેળવી હતી, પણ સૌના સ્વામી થવાનો પ્રયાસ કરતાં એનો કરુણ પરાજય થયો હતો. એના જીવનનો બીજો સંકેત તેથી એ છે કે, માણસને શક્તિ મળે ત્યારે એણે છકી ન જવું જોઈએ, પણ નમ્રાતિનમ્ર થવું જોઈએ અને શક્તિનો ઉપયોગ બીજાનું હિત થાય એવી રીતે કરવો જોઈએ.

૧૨. માણસને જીવનમાં જાતજાતની સારીનરસી અનેક મહત્વાકાંક્ષાઓ હોય છે. જીવનમાં મહત્વાકાંક્ષા હોય એમાં અસ્વાભાવિક જેવું કંઈ જ નથી, એથી હાનિ કંઈ જ નથી; પણ બે બાબતો એણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પહેલી વાત એ છે કે, એ મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા માટે જે સાધનો અને ઉપાયો યોજવામાં આવે તે હમેશાં શુદ્ધ, સૌમ્ય, સાત્ત્વિક અને ધર્મપ્રધાન જ હોવાં જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સાધ્યશુદ્ધિ ઉપર જેટલો ભાર મૂકેલો છે તેટલો જ, બલકે તેથી વધારે ભાર સાધનશુદ્ધિ ઉપર મૂકેલો છે. માણસ વિદ્યા મેળવે એ હિતાવહ છે, પણ તે શુદ્ધ અને પ્રામાણિક સાધનો દ્વારા જ મેળવે તો જ એ વિદ્યા હિત કરે એવી બને છે. માણસ દ્રવ્ય મેળવે એ સુખપ્રદ છે, પણ તે શુદ્ધ અને પ્રામાણિક સાધનો દ્વારા જ મેળવે તો જ એ દ્રવ્ય સુખ અને શાંતિ આપનારું થાય છે. માણસ શક્તિ મેળવે એ ઈચ્છવા જોગ છે, પણ તે સાત્ત્વિક, સૌમ્ય અને ધર્મપ્રધાન સાધનો દ્વારા મેળવે તો જ એ શક્તિ એનું રક્ષણ કરે છે અને બીજાનું રક્ષણ કરવાનું એને બળ આપે છે. માણસ તપ કરે, ત્યાગ કરે, દાન કરે, તીર્થ કરે, કથાકીર્તન કરે — આ બધું સુખ અને શાંતિ આપનારું છે, પણ જો એ કરવામાં હીન સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ, એને માટે દુઃખ, કલેશ અને અશાંતિનું જ કારણ બને છે. બીજી બાબત એ છે કે, મહત્વાકાંક્ષા હમેશાં પોતાનાં પદ, બુદ્ધિ અને શક્તિને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, એ શેખચલ્લીના હવાઈ મહેલ જેવી ન હોવી જોઈએ. પિબૈકે શક્તિ મેળવવા માટે અશુદ્ધ અને ધર્મવિરુદ્ધ મલિન સાધનોનો આશ્રય કર્યો હતો અને જે અશક્ય વાત છે તે શક્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરિણામે એના ભૂંડા હાલ થયા હતા. માણસે તેથી મનમાં દૃઢ ગાંઠ વાળવી જોઈએ કે, સાધ્ય ગમે તેટલું સારું અને શુદ્ધ હોય, પણ એ

મેળવવાનાં સાધનો અધમ અને અશુદ્ધ હોય તો, સાધ્ય અને સાધક બન્નેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે; બન્ને અશુભ અને અધમ બને છે. સાધનોની સર્વાંગ શુદ્ધિ એ પિબૈકના પ્રસંગનો ત્રીજો સંકેત છે. મુમુક્ષુ માત્રે એ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

૧૩. પિબૈકના પ્રસંગમાંથી પ્રાપ્ત થતો ચોથો સંકેત તો પોતાનું શુભ ઈચ્છતાં નાનાંમોટાં સર્વ નરનારીઓએ હમેશાં નજર સામે રાખવાની જરૂર છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ ઉચ્ચ સ્વરે ગાઈવગાડીને એક વાત અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં કહી છે — કહે છે તે એ છે કે, કુસંગ, સત્સંગીને પણ કુસંગી બનાવે છે, દેવને પણ દાનવ બનાવે છે. માયા અને માયાના સર્ગોનો સંગ, અધર્મ અને અધર્મના સર્ગોનો સંગ, બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલા હોય તેમને પણ ભૂંડી અસર કરે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભરસભામાં જાહેર કર્યું છે, ‘ગોપાળાનંદ સ્વામી અને મુક્તાનંદ સ્વામી જેવો હોય પણ જો એ કુસંગના યોગમાં રહેવા માટે તો અધમમાં અધમ કરતાંયે અધમ કક્ષાએ જરૂર ઊતરી જાય એમાં કાંઈ શંકા નથી.’ પૂર્વાશ્રમનો પિબૈક, શુદ્ધ સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણ હતો, પણ કુસંગના યોગથી અધમાધમ નરરાક્ષસ બન્યો હતો. તપસ્વીનું તપ, ત્યાગીનો ત્યાગ, જ્ઞાનીનું જ્ઞાન, યોગીનો યોગ અને ભક્તની ભક્તિ કુસંગના યોગથી ભારે કુરૂપ અને ભારે વિનાશકારી બન્યાં છે — આજે બને છે અને ભવિષ્યમાં પણ બનશે એ નિર્વિવાદ છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આશ્રિતોને ચેતવણી આપતાં ગંભીર સ્વરે કહ્યું છે, ‘જે કોઈ, પછી તે ગમે તેવો મોટો હોય તોપણ જો સ્થૂળ રીતે કરાતો અન્નાદિકનો આહાર તથા પંચેન્દ્રિય દ્વારા કરાતો શબ્દાદિક વિષયોનો આહાર અશુદ્ધ કરશે તો તેને ભગવાનનું ધામ નહિ મળે પણ ભૂત કે બ્રહ્મરાક્ષસનો દેહ મળશે; અને એ પછી પણ જ્યારે આહારશુદ્ધિ અને સંગશુદ્ધિનું બરાબર પાલન કરવામાં આવશે ત્યારે જ કલ્યાણ મેળવવા માટે એ અધિકારી બનશે.’ પિબૈકના પ્રસંગ ઉપરથી સૂચિત થતો આ ચોથો સંકેત સૌ કોઈ માટે જીવનસંરક્ષક કવચ જેવો છે. તેથી મુમુક્ષુમાત્રે પોતાની સુરક્ષા માટે એને અવશ્ય ધારણ કરવો જોઈએ.

૧૪. પિબૈકના પ્રસંગમાંથી પ્રાપ્ત થતો પાંચમો સંકેત પણ ચોથા સંકેત જેટલો જ મહત્વનો છે. નાસ્તિક, શુષ્કવેદાંતી, વામમાર્ગી, શૂન્યવાદી, નિરાકારવાદી, કૂડાપંથી, વિમુખો વગેરેના ગ્રંથોનું શ્રવણ કરવું યા વાચન કરવું, એ એમનો સંગ કરવાથી પણ વધારે ખતરનાક ક્રિયા છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાનો દાખલો આપીને આશ્રિતોને આ સત્ય સમજાવેલું છે. વિ.સં. ૧૮૭૮ના માગશર વદ ૧૪ના રોજ ગઢડામાં દાદા ખાચરના દરબારમાં સભામાં એ ‘અતિ ઉદાસ થઈને બેઠા છે; કોઈને બોલાવતા નથી; કોઈ સામું જોતા નથી; માથા ઉપર બાંધેલો ફેંટો પણ છૂટી જઈ શિથિલ થયો છે અને નેત્રમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં છે.’ થોડી વાર પછી પોતાની આ ઉદાસીનું કારણ સમજાવતાં શ્રીજી મહારાજે કહ્યું : ‘અમે શુષ્કવેદાંતીનો મત જાણવા સારુ તેના ગ્રંથનું શ્રવણ કર્યું; એ શ્રવણમાત્રે કરીને અમારા અંતરમાં આવો ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો’ (વચનામૃત ગ.મ.પ્ર. ૧૯). એ તો સ્વયં પરમાત્મા હતા એટલે નિર્લેપ હતા; પણ ભક્તજનોને દાખલો બેસે તે માટે પોતાનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. પણ એમનું જોઈને જો બીજો અક્ષરમુક્ત થયેલો પુરુષ પણ આવી ક્રિયા કરવા જાય તો એનું ઠામઠેકાણું કંઈ જ ન રહે. પિબૈકના પતનનાં કારણોમાં, એણે કૌલાર્ણવ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો એ પણ એક મુખ્ય કારણ હતું. ગમે તેવો જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત પુરુષ પણ ‘એમાં શું ?’ કહીને વિવેક, વિચાર બાજુએ મૂકીને નાસ્તિક, શુષ્કવેદાંતી, વામમાર્ગી અને વિમુખોના ગ્રંથોનું શ્રવણ-વાચન કરે તો એનું માથું ચોક્કસ ફરી જાય છે. ‘વિમુખ વાતમાં વિષ આપે છે’, એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે લાંબા વખતના અનુભવનો નિયોડ છે. સાકર, ઈલાયચી અને બદામપિસ્તાં યુક્ત કેસરિયા દૂધ હોય, પણ જો તેમાં સર્પની લાળરૂપી ઝેરનો થોડો જ અંશ પડ્યો હોય તો એ દૂધ પુષ્ટિ કરવાને બદલે પ્રાણની હાનિ જ કરે છે; એટલે ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારના પુરુષોના ગ્રંથોનું શ્રવણ કે વાચન મુમુક્ષુએ કદી ન કરવું જોઈએ, એ પિબૈકના પ્રસંગનો પાંચમો મહત્વનો સંકેત છે.

૧૫. જગતમાં માણસને બીજાની પૂજા કરવા કરતાં પોતે જાતે પૂજાવાનું વધારે ગમે છે; એને બીજાને માન આપવાને બદલે પોતે માન લેવાનું વધારે ગમે છે. એની એ ટેવ એના પતનનું કારણ બને છે. માણસમાં સામાન્ય કરતાં કંઈક વિશેષ રૂપ, ગુણ, જ્ઞાન યા શક્તિ હોય, તપ યા ત્યાગ હોય, એટલે એ પોતાને પૂજાનો અને માનનો અધિકારી માનતો થાય છે; અને પછી જે કોઈ એની પૂજા ન કરે યા માન ન આપે તે એની નજરમાંથી ઊતરી જાય છે. એ ભૂલી જાય છે કે, જગતમાં પૂજા કરવા યોગ્ય અને આરાધના યા ઉપાસના કરવા યોગ્ય તો એકમાત્ર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એકલા જ છે; જગતમાં બીજા જે કોઈ પૂજા અને સન્માન પામે છે તે જો, પરમાત્માના પ્રવેશ સિવાય યા પરમાત્માએ પ્રેરેલી શક્તિ સિવાય બીજા કોઈ કારણે હોય તો તે પૂજા અને સન્માન હમેશાં ઉપલક્ષ્ય જ હોય છે. ભય, સ્વાર્થ, લાલચ વગેરે કારણે પૂજા કરાવનાર અને પૂજા કરનાર બન્ને પોતાના અંતરમાં તો પૂજા-સન્માનનું સાચું કારણ સમજતા હોય છે. માણસ જ્યારે બીજાની પૂજા સ્વીકારતો થાય છે, બીજા માન આપે તે, મુખ મલકાવીને ગ્રહણ કરતો થાય છે ત્યારે એ પોતાને, પોતે હોય તે કરતાં વધારે શાણો અને સમજુ, વધારે મોટો જ્ઞાની અને યોગી અને વધારે મોટો ભક્ત અને ત્યાગી માનતો હોય છે. પરિણામે, અભિમાનથી એનું માથું ફરી જાય છે; એની આંખો, સાચુંખોટું જોવા-પારખવાની શક્તિ ગુમાવી દે છે; એની બુદ્ધિ દૂષિત થાય છે અને બહેર મારી જાય છે. એ ફૂલણજી થઈને ફરે છે પણ જ્યારે પૃથ્વી ઉપર પટકાય છે ત્યારે એને સાચી વાતનું ભાન થાય છે. પિબૈકના મનની દશા આ જ પ્રમાણે થઈ હતી. વિવેકી જનોએ સમજવું જોઈએ કે, બીજાની પૂજા કરવાથી અને બીજાને માન આપવાથી પોતાનું પદ નીચું થઈ જતું નથી. જગતમાં ભારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે, ‘જે નમે છે તે સૌને ગમે છે.’ સૌને નમતું તણખલું પાણીનું પૂર આવે ત્યારે પણ સલામત રહે છે, જ્યારે મોટું ઝાડ હોય છે તે મૂળમાંથી ઊખડી પડી નાશ પામે છે. તાડ બધાં ઝાડોમાં સૌથી વધારે ઊંચો હોય છે પણ એની છાયામાં ભૂલેયૂકે પણ કોઈ ઊભું રહેતું નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે, ‘અમને માનીએ કરેલી સેવા

ગમતી નથી. અમને તો જે દાસાનુદાસ ભાવે ભગવાનની ભક્તિ કરે તે જ ગમે છે.’ માણસે સમજવું જોઈએ કે, સેવક થવામાં જે સુખ છે તે સરદાર થવામાં કદી મળતું નથી. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ કહે છે કે, ગોપાળાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરે મહાસમર્થ સંતો હતા, ભગવાન જેમ પૂજા-સન્માનને એ પાત્ર હતા, પણ એમણે કદી શક્તિનું પ્રદર્શન કર્યું નથી; કદી પૂજા-સન્માનની ખેવના રાખી નથી. ઇતિહાસમાં એવા અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે કે, જ્યારે કોઈ સામૂહિક યા વ્યક્તિગત આપત્તિનો પ્રસંગ આવેલો હોય અને આશ્રિત હરિભક્તો એમની પાસે આવીને તે દૂર કરવાની વિનંતી કરતા ત્યારે, એ ‘લો, ત્યારે તમારી આપત્તિ દૂર કરું’ એમ કદી કહેતા ન હતા; પણ ‘ચાલો આપણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ; એ દયાળુ છે, આપણી આપત્તિ તરત દૂર કરશે,’ એવું જ કહેતા અને આશ્રિતો સાથે પોતે પણ ભગવાનની પ્રાર્થનામાં જોડાતા હતા. આશ્રિતમાત્રે આ સમર્થ સંતોની આ પ્રકારની જીવનસરણિનું પ્રેમ અને સમજપૂર્વક સદા અનુકરણ કરવું જોઈએ. પિબૈકના પ્રસંગનો આ છટ્ટો સંકેત, સૌ કોઈએ જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે.

૧૬. પિબૈકના જીવન ઉપરથી સૂચિત થતો સાતમો સંકેત માણસને એકદમ રુચે તેવો નથી. આજે માણસને ધર્મનિયમોનું બંધન, સામાજિક રીતરિવાજોનું બંધન, કાયદાના ધારાધોરણોનું બંધન વગેરે બંધનો સામાન્યતઃ ગમતાં નથી; એને જીવનમાં સ્વૈરવિહાર કરવાનું વધારે ગમે છે, એવું જોવામાં આવે છે. માણસ જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ, ધર્મ, તપ, ત્યાગ વગેરે ક્ષેત્રમાં જેટલો આગળ વધે છે તેટલો ધર્મનિયમના પાલનમાં શિથિલ થતો જાય છે; પણ માણસે સમજવું જોઈએ કે, સ્વધર્મની મર્યાદામાં વર્તવું એ જ સલામતીનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં તેથી માણસને સ્વધર્મનું અખંડ પાલન કરવાનો જ આદેશ આપેલો છે. સાચી વાત એ છે કે, માણસ જેમ જેમ જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ, ધર્મ, તપ, ત્યાગ વગેરે ક્ષેત્રમાં વિવેકપૂર્વક આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ એ

ધર્મનિયમોનું વધારે દૃઢતાથી અને વધારે શુદ્ધતાથી પાલન કરતો થાય છે. માણસ ધર્મનિયમોનું પાલન કરવાને બંધન માનતો-મનાવતો હોય છે; પણ જો જરા શાંતચિત્તે અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો જગતમાં ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જીવજંતુથી માંડીને મોટામાં મોટી વ્યક્તિ અક્ષરબ્રહ્મ સુધી સૌ કોઈ પોતાના ધર્મનિયમનું અચૂક પાલન કરતા જણાશે. સૂર્ય જગતને જીવન અને પ્રકાશ આપે છે; એવી મહાશક્તિ ધરાવવા છતાં, એ પોતાના ધર્મનિયમનું પાલન અહર્નિશ અચૂક કરતા હોય છે. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ કહે છે કે, ભગવાન જેમ જગતમાં પૂજાવાને પાત્ર એવા ત્યાગાશ્રમી અને ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષો, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની આજ્ઞારૂપી ધર્મના પાલનમાંથી એક દોરાવા પણ ચલિત થતા ન હતા; એમના જીવનમાં ધર્મનિયમના પાલનની એવી દૃઢતા જોઈને જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગમાં ટક્કા હતા અને એમને વશ વર્તતા હતા. જગતનો ઇતિહાસ અને વ્યવહારદક્ષ ચતુર માણસો પણ પોકારીને કહે છે કે, જીવનમાં સ્વૈરવિહાર કરવો અને સ્વચ્છંદે વર્તવું એ વિનાશ છે; જ્યારે ધર્મનિયમમાં રહેવું અને વર્તવું એ જીવન છે. પિબૈકના જીવનનો આ સંકેત, એકદમ ગળે ઊતરે તેવો નથી પણ તે ઉતાર્યે જ છૂટકો છે.

૧૭. અને પિબૈકે પોતાના જીવન દ્વારા સૂચવેલો આઠમો સંકેત તો જીવપ્રાણી માત્રના, જીવનના આધારસ્થંભ જેવો છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તાળી પાડીને ઉચ્ચ સ્વરે કહે છે કે, માનવદેહ અને માનવજીવનનો ઉદ્દેશ રાગભોગનું સેવન નથી પણ એનો ત્યાગ છે; શબ્દાદિક વિષયોની આસક્તિ નથી, પણ એની અનાસક્તિ છે; તપ અને ત્યાગ એ જ જીવનને ઉન્નત બનાવનારાં આધાર તત્ત્વો છે. તપ અને ત્યાગનો અભાવ અથવા શિથિલતા માણસ માટે જન્મમરણનું કારણ બને છે. એ એક સનાતન સત્ય છે કે, શબ્દાદિક વિષયોની તૃપ્તિ અને શાંતિ તથા વાસનાની નિવૃત્તિ રાગભોગથી આ પહેલાં કદી થઈ નથી, આજે પણ કદી થતી નથી; પણ ત્યાગથી જ થઈ છે અને થાય છે. તપ અને ત્યાગના પરિણામે માણસને આશ્ચર્યજનક શક્તિઓ અને

સિદ્ધિઓ મળ્યાના અનેક દાખલા પુરાણોનાં પાને પાને નોંધાયેલા છે; પણ તે સાથે જ પુરાણોએ પોકારીને કહ્યું પણ છે કે, શક્તિ અને સિદ્ધિ મળ્યા પછી તપ અને ત્યાગનો, ત્યાગ અથવા એમાં શિથિલતા એ માણસના પતનનું કારણ બનેલાં છે, આજે પણ બને છે, અર્થાત્ તપ અને ત્યાગ એ થોડા વખત માટે એટલે શક્તિ અને સિદ્ધિ મળે ત્યાં સુધી પાળવાના ધર્મો નથી, પણ શક્તિ અને સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી પણ એ ટકાવી રાખવા માટે અને ભગવાનના માર્ગે આગળ વધવા માટે કાયમ પાળવાના ધર્મો છે. જેમણે તપ અને ત્યાગ દ્વારા શક્તિ અને સિદ્ધિ મેળવી હતી પણ પછી એનો ત્યાગ કરી રાગભોગમાં ગળાડૂબ રચ્યાપચ્યા રહ્યા હતા, એવી વ્યક્તિઓને ઇતિહાસ-પુરાણોમાં અસુરો યાને રાક્ષસો કહેલા છે. પિબૈકે જીવનમાં તપત્યાગ દ્વારા શક્તિ અને સિદ્ધિ અલબત્ત, તામસ અને મલિન કોટિની મેળવી હતી પણ પછી એણે તપ અને ત્યાગનો માર્ગ છોડીને એશઆરામનો રાહ અપનાવ્યો હતો; એટલે શાસ્ત્રકારોએ એને નરરાક્ષસ તરીકે ઓળખાવેલો છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે (નીલકંઠ વર્ણીએ) પોતાની સાથે સીરપુરથી શિષ્ય બનીને આવેલા સાધુઓને પાછા વાળતાં એટલે જ કહ્યું હતું કે, તપત્યાગની તમારા જીવનમાં ક્યાશ છે તે ક્યાશ દૂર કરશો એટલે તમારો મારી સાથે ફરી મેળાપ થશે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયના આશ્રિત સમસ્તને ઉદ્દેશીને પણ એ જ વાત કહી છે, ‘તપ અને ત્યાગની દૃઢતા જોઈને, અમે સત્સંગમાં ટક્કા છીએ.’ આનો અર્થ એ થાય છે કે, જે દિવસે સત્સંગમાં તપ અને ત્યાગનો ત્યાગ અથવા શિથિલતા વર્તતી જણાશે ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પેલા સાધુઓને કહ્યું હતું તેમ આશ્રિતોને પણ કહેશે કે, તપ અને ત્યાગની ક્યાશ તમે દૂર કરશો ત્યારે તમારો મારી સાથે ફરીથી મેળાપ થશે. આ સિદ્ધાંતવાત આપણે આજે સમજીએ કે કાલે સમજીએ પણ બરાબર સમજીએ જ છૂટકો છે.

રાજયોગી ધ્રુવકુમાર

શ્રીમદ્ભાગવતના ચોથા સ્કંધના આઠથી બાર સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં રાજયોગી ધ્રુવકુમારનું ચરિત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. એની વિગતો, એ સત્યઘટના ત્રણ યુગો કરતાં પણ વધારે સમય પહેલાં બનેલી હોવા છતાં, આજે પણ માણસે સમજીને જીવનમાં આચરવા જેવી છે. એ એક આશ્ચર્યજનક યોગાનુયોગ છે કે, માણસના જીવનમાં એ ઇતિહાસકથાના પ્રસંગોના અનુભવ આજે પણ નિત્ય થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત પ્રમાણે ધ્રુવાખ્યાનની વિગતો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :

૨. માનવસૃષ્ટિના આઘ શાસક ગણાતા સ્વાયંભુવ મનુ અને શતરૂપાદેવીને બે પુત્રો હતા — ઉત્તાનપાદ અને પ્રિયવ્રત. ઉત્તાનપાદ મોટા હોવાથી મનુ પછી એ રાજગાદીએ આવ્યા. એમને બે રાણીઓ હતી — સુરુચિ અને સુનીતિ. સુરુચિ માનીતી હતી અને સુનીતિ અણમાનીતી હતી. સુરુચિને એક પુત્ર હતો — ઉત્તમ. સુનીતિને પણ એક પુત્ર હતો — ધ્રુવ. સુરુચિ માનીતી હોવાને કારણે ઉત્તાનપાદ સાથે રાજમહેલમાં રહેતી હતી; સુનીતિ અણમાનીતી હોવાને કારણે રાજમહેલના પટાંગણમાં પણ એક જુદા નાના મકાનમાં રહેતી હતી. એક દિવસ પાંચ વર્ષનો રાજકુમાર ધ્રુવ રમતો રમતો રાજદરબારમાં પહોંચી ગયો. દરબારમાં રાજા ઉત્તાનપાદ સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા; ખોળામાં રાજકુમાર ઉત્તમ બેઠો હતો અને બાજુમાં રાણી સુરુચિ બેઠી હતી. પોતાના ભાઈ ઉત્તમને પિતાના ખોળામાં બેઠેલો જોઈને ધ્રુવને પણ પિતાના ખોળામાં બેસવાનું મન થયું. ધ્રુવની પાછળ પાછળ

આવેલી દાસી એને અટકાવે તે પહેલાં જ એ સિંહાસન પાસે પહોંચી ગયો. સિંહાસનના પગથિયા ઉપર એ જેવો પગ મૂકવા ગયો ત્યાં જ રાણી સુરુચિએ હાથ આડો કરીને એને અટકાવ્યો અને કંઈક કટુ અવાજે કહ્યું : ‘ધ્રુવ ! રાજસિંહાસન ઉપર રાજપિતાના ખોળામાં બેસવાનો તને અધિકાર નથી; તું અણમાનીતી રાણીનો પુત્ર છું અને જે રાણી અણમાનીતી હોય તેની સ્થિતિ દાસી જેવી જ ગણાય છે. રાજસિંહાસન ઉપર રાજપિતાના ખોળામાં બેસવું હોય તો તારે મારી કૂખે પુત્રરૂપે જન્મ લેવો જોઈએ. મારી કૂખે પુત્રરૂપે જન્મ લેવા માટે વનમાં જઈને તપ કરીને તારે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ. ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો તારો મારી કૂખે પુત્રરૂપે જન્મ થાય અને ત્યારે જ તું રાજપિતાના ખોળામાં બેસવા માટે અધિકારી થઈ શકે છે.’

૩. ભરસભામાં અપરમાએ જે શબ્દો સંભળાવ્યા તેથી બાળ ધ્રુવના મનને ભારે આઘાત લાગ્યો. પોતાની માતાને દરબારીઓની હાજરીમાં દાસી કહેવામાં આવી તેનું એને ભારે દુઃખ થયું. રડતો રડતો એ પોતાની મા પાસે ગયો. એની પાછળ પાછળ ચાલતી દાસીએ દરબારમાં બનેલી વાત કહી. રાણી સુનીતિ પણ એ હકીકત સાંભળીને ભારે વ્યથિત થઈ. અણમાનીતી રાણી યા સ્ત્રીની સ્થિતિ દાસી કરતાંય વધારે ખરાબ હોય છે, એ હકીકત એ જાણતી હતી. પણ ભરસભામાં અને પોતાના પુત્રને ઉદ્દેશીને જ પોતાને દાસી કહેવામાં આવી તેથી એનું અંતર શોકથી વલોવાઈ ગયું; પણ સુનીતિ નામ પ્રમાણે તે ધર્મ અને નીતિવાળી હતી. એને વિચાર આવ્યો કે, પોતાના મનની સ્થિતિની સાચી વાત જો એ ધ્રુવને કહેશે તો બાળકના મનમાં વેરઝેરનાં બી વવાશે; બાળકના કુમળા મન ઉપર વિપરીત અસર ન થાય અને ભૂંડા સંસ્કાર ન પડે તે ખાતર એણે મનની વાત મનમાં શમાવી દઈને કહ્યું : ‘બેટા, રાણી સુરુચિ પણ તારી મા જ છે; એ કહે છે તે સાચું છે અને તારા હિતનું છે. તું તપ કરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કરે એ આપણા માટે હિતકર છે.’ સુનીતિના શબ્દો સાંભળીને ધ્રુવકુમાર વનમાં જવા તૈયાર થયો. એણે પોતાની માને કહ્યું : ‘મા ! તું પણ મારી સાથે

વનમાં આવીશને ?’ સુનીતિ ફરીથી વિચારમાં પડી. ધ્રુવને ખોળામાં બેસાડીને અતિ પ્રેમથી એના માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એણે કહ્યું : ‘બેટા ! તારા પિતાની આજ્ઞા વિના મારાથી આ મકાનનો અને એમના ચરણની સેવાનો ત્યાગ કરીને બીજે ક્યાંય ન જવાય. તું સુખેથી જા અને તપ પૂરું થાય, ભગવાન પ્રસન્ન થાય એટલે પાછો આવજે.’ ધ્રુવ એકલો વનમાં જવા તૈયાર થયો. સુનીતિના કહેવાથી એણે વનમાં જતા પહેલાં રાજા ઉત્તાનપાદ અને રાણી સુરુચિની પણ સંમતિ અને આશીર્વાદ મેળવ્યાં. પછી એ ઉતાવળે આનંદથી વનમાં જવા નીકળ્યો.

નગર બહાર થોડે દૂર જતાં જ નારદજી સામા મળ્યા. ધ્રુવે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. નારદજીએ કહ્યું : ‘રાજકુમાર ! હજુ તમે તો બાળક છો. બાલ્યાવસ્થામાં ખાવાપીવાનું અને ખેલવાકૂદવાનું હોય, તપ કરવાનું ન હોય; વૃદ્ધાવસ્થા થાય ત્યારે ભગવાનનું ભજનકીર્તન નિરાંતે કરજો.’ નારદજીનાં વચનો સાંભળીને ધ્રુવકુમાર હસી પડ્યો. એણે કહ્યું : ‘મહારાજ ! તમારા જેવા મહાજ્ઞાની મહાત્મા પણ આવું કેમ બોલે છે એ મને સમજાતું નથી. આ દેહ તો ગમે ત્યારે નાશ થાય એવો ક્ષણભંગુર કહેવાય છે; વૃદ્ધાવસ્થા આવે ત્યાં સુધી જીવન ટકશે જ એની ખાતરી કોઈ આપી શકે તેમ નથી. મને આપ કોઈ ભ્રમમાં ન નાખશો. ભગવાનના કયા નામમંત્રનો કેવી રીતે જપ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય એની વિગતો મને કૃપા કરીને સમજાવો.’ બાળ ધ્રુવના શબ્દો સાંભળીને નારદજી અતિ પ્રસન્ન થયા. એમણે ધ્રુવને ‘**ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ।**’ એ નામમંત્ર અર્થ સમજાવીને ભણાવ્યો અને તેનો જપ કેવી રીતે કરવો એની રીત પણ સમજાવી અને પછી આશીર્વાદ આપીને વિદાય થયા.

ધ્રુવકુમાર યમુનાકિનારે મધુવનમાં આવ્યો અને ત્યાં એકાંત સ્થળ જોઈને નિવાસ કર્યો. રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં યમુનામાં સ્નાન કરીને એક પગ ઉપર ઊભા રહીને એમણે નાસાગ્ર દૃષ્ટિ રાખીને અને મનને સ્થિર કરીને ભગવન્નામમંત્રનું મનમાં જપકીર્તન શરૂ કર્યું. પહેલો મહિનો વૃક્ષ ઉપરથી આપોઆપ ખરી પડેલાં ફળ ખાઈને વિતાવ્યો; બીજો મહિનો

એમણે ફળને બદલે ખરી પડેલાં પાંદડાં ખાઈને વિતાવ્યો; ત્રીજો મહિનો માત્ર જળપાન કરીને વિતાવ્યો; ચોથો મહિનો માત્ર વાયુનો આહાર કરીને વિતાવ્યો; પાંચમો મહિનો પ્રાણને અંતરમાં સ્થિર કરીને એના ઉપર વિતાવ્યો; છઠ્ઠા મહિનાના મંગળ પ્રભાતે નારાયણ બાળયોગી ધ્રુવકુમાર પાસે પ્રત્યક્ષ થયા. ધ્રુવની વય ત્યારે સાડા પાંચ વર્ષની હતી; પણ ભગવાનનાં દર્શન-સ્પર્શથી એમને વિશુદ્ધ જ્ઞાન સાંપડ્યું અને એ જ્ઞાનના પ્રતાપે એ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પાંચ સ્તુતિગાનો નાનામોટા સૌ કોઈએ જાણીસમજીને કંઠસ્થ કરીને નિત્યગાન કરવા જેવાં છે : ગજેન્દ્રસ્તુતિ (૧૦/૮૮), પ્રહ્લાદસ્તુતિ (૭/૮), ભીષ્મસ્તુતિ (૧/૮). શ્રુતિઓએ કરેલી સ્તુતિ જે વેદસ્તુતિના ટૂંકા નામથી ઓળખાય છે (૧૦/૮૮) અને ધ્રુવકુમારે કરેલી સ્તુતિ. ધ્રુવસ્તુતિ ચોથા સ્કંધના નવમા અધ્યાયના ૮થી ૧૮ સુધીના બાર શ્લોકમાં વ્યાસજીએ ગૂંથી લીધી છે. બાળયોગી ધ્રુવ સ્તુતિ કરતાં કહે છે : ‘ભગવાન ! આપ નિષ્કામજનપ્રિય છો; આપને નિષ્કામભક્ત જ પ્રિય છે; આપના યોગથી ભક્ત પણ નિષ્કામપ્રિય બને છે; પછી એને જગતના કોઈ પદાર્થની કામના રહેતી નથી — એકમાત્ર આપના પદની સેવાની જ કામના રહે છે; એણે આપની કૃપા અને પ્રસન્નતા સિવાય બીજું કંઈ જ મેળવવાનું શેષ રહેતું નથી.’ ધ્રુવકુમાર વળી સ્તુતિ કરે છે : ‘ભગવાન ! આપ ભક્તજનોના હૃદયમાં અંતર્યામી શક્તિ સ્વરૂપે અખંડ બિરાજો છો. ભક્તોના અંતરમાં જે જે કામનાઓ હોય તે પૂરી કરવી અને એનું રક્ષણ કરવું એ તો આપનું બિરદ છે; હું તો અલ્પ અને અજ્ઞ છું, આપને વિશેષ શું કહું ?’

૬. ધ્રુવકુમારે જે હેતુથી ઘર છોડ્યું હતું અને તપ કર્યું હતું એ હેતુ — એ કામના, એમના અંતરના ખૂણામાં લપાઈને પડેલી હતી. ભગવાનનાં દર્શન-સ્પર્શના યોગથી એમને જ્ઞાન સાંપડ્યું હતું; પણ અંતરના ઊંડાણમાં જે કામના લપાઈને પડેલી હતી તેનો ઈશારો, ‘હેયે તેવું હોઠે’ એ કહેવતમાં કહ્યા પ્રમાણે આડતરી રીતે પણ છેવટે એમના સ્તુતિગાનમાં થઈ ગયો. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને કહ્યું : ‘ધ્રુવ ! તારા અંતરની વાત હું

જાણું છું. તારા પિતા, પોતે થઈને જ રાજપદ તને સોંપી દેશે, એટલે રાજપદ તો તને મળશે જ; પણ તે ઉપરાંત હું તને વિષ્ણુપદનું પરમ સ્થાન પણ આપું છું. તારું એ સ્થાન તારા નામથી ધ્રુવપદ તરીકે ઓળખાશે.’ એમ કહીને ભગવાન અદૃશ્ય થઈ ગયા. ભગવાનનાં દર્શન-સ્પર્શના યોગના પરિણામે જે જ્ઞાન ધ્રુવને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે જ્ઞાન જાગ્રત થયું. ધ્રુવને મનોમન પસ્તાવો થવા લાગ્યો : ‘અરે ! તેં શું માગ્યું ? પરમાત્માના ચરણથી સેવામુક્તિને બદલે રાજસિંહાસન અને ધ્રુવપદની ઈચ્છા તેં કેમ કરી ? એ તો હાથમાં આવેલી ચિંતામણિ છોડીને કંકરને પસંદ કરવા જેવું થયું, પણ હવે થાય શું ?’ ધ્રુવ રાજધાનીમાં પાછા ફરે છે. ધ્રુવ વનમાં ગયા પછી રાજા ઉત્તાનપાદ અને રાણી સુરુચિને ખૂબ પસ્તાવો થયો હતો; તેથી ધ્રુવકુમાર વહેલા વહેલા નગરમાં પાછા ફરે એવી એ બન્ને રોજ પ્રાર્થના કરતાં હતાં. એવામાં ધ્રુવ નગરમાં પાછા આવે છે. રાજા ઉત્તાનપાદ એને રાજગાદી સોંપીને રાણી સુરુચિ સાથે જંગલમાં જાય છે. રાજકુમાર ઉત્તમ એક દિવસ મૃગયા રમવા વનમાં જાય છે, ત્યાં એક યક્ષના હાથે એનું મૃત્યુ થાય છે. કોધે ભરાઈને ધ્રુવ યક્ષોનો સંહાર કરવા માંડે છે. બ્રહ્મા ધ્રુવને દર્શન દે છે અને યક્ષોનો વધુ સંહાર થતો અટકાવે છે. બ્રહ્માના ઉપદેશથી ધ્રુવ આખરે પરમપદ પામે છે. આ છે ધ્રુવચરિત્રની કથાનો સાર.

૭. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં પુરાણોની ગણના ઇતિહાસમાં થાય છે; પણ સમાજમાં કેટલાક લોકો, ખાસ કરીને શિક્ષિત વર્ગ, આજે પુરાણોમાં કહેલી વાતોને ઇતિહાસ નહિ પણ કલ્પના માને-મનાવે છે. બુદ્ધિશાળી વર્ગ તેથી પૌરાણિક કથાનકોને રૂપક તરીકે સમજાવવાના ભારે પ્રયત્નો કરે છે. પુરાણો અંગેની આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ધ્રુવકુમારનું ચરિત્ર કલ્પના કે રૂપક નથી, પણ ઇતિહાસની સત્યઘટના છે; પણ એની વિગતો, આજે પણ માણસ જીવનમાં નિત્ય અનુભવે છે — એ એક વિલક્ષણ યોગાનુયોગ જ છે. એટલે હવે પછી અમે માનવજીવનની જે વિગતો, ધ્રુવચરિત્રનું સ્મરણ કરીને કહીએ તે ઉપરથી પુરાણકથાને કલ્પના કે રૂપક માનવા-મનાવવાની ભૂલ કોઈએ ન કરવી

જોઈએ. સંસૃતિમાં નિશ્ચિન રચ્યાપચ્યા રહેવા છતાં, સંસૃતિમાંથી વહેલામાં વહેલી તકે મુક્ત થવા ઈચ્છતા જીવનું નામ ઉત્તાનપાદ આપીએ તો ધ્રુવાખ્યાનની વિગતો માનવજીવનને કેવી તંતોતંત બંધબેસતી આવે છે તેનો થોડો ખ્યાલ આવે તેમ છે. જીવને ઉત્તાનપાદ એટલા માટે કહેવાય કે એ નામ જ એ અર્થ સૂચવે છે — પગ ઊંચા અને માથું નીચું — એ પ્રકારના શીર્ષાસનની સ્થિતિમાં જગતમાં આવતા પહેલાં જીવ, માતાના ઉદરમાં નવ માસ સુધી રહેલો હોય છે. જગતમાં આવીને પછી એ જ્યારે જીવન બરાબર શરૂ કરે છે ત્યાર પછી અંત સુધી, એની સ્થિતિ પગ ઊંચા અને માથું નીચું કરીને રહેલા માણસ જેવી જ હોય છે. શબ્દાદિક પંચવિષયો, સ્ત્રી, ધન, રસાસ્વાદ અને માનપાનની બાબતોમાં એ ઊંધા માથે અહર્નિશ ડૂબેલો જ રહે છે. ઉત્તાનપાદને જેમ બે રાણીઓ હતી — એક માનીતી અને બીજી અણમાનીતી, તેમ જીવને પણ બે સ્ત્રીઓ હોય છે — એક રુચિ અને બીજી નીતિ. રુચિ એટલે પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, વાસના પ્રમાણે પંચવિષયો પાછળ દોડવાની વૃત્તિ. સ્ત્રી, ધન, રસાસ્વાદ અને માનપાનની પાછળ માણસ જીવનનો મોટો ભાગ વિતાવતો હોય છે; એ બાબતો એને રુચિકર અને વધુમાં વધુ પ્રિય હોય છે; એ મેળવવા માટે અને મેળવીને ભોગવવા માટે જ એની સઘળી પ્રવૃત્તિ હોય છે. ઈન્દ્રિયો અને મનની વૃત્તિને સ્વચ્છંદે વિચરવા દેવાનું એને વધારે ગમે છે. ધર્મ, ભક્તિ અને નીતિનું પાલન કરવાનું એને સ્વેચ્છાએ ગમતું નથી, પંચવિષયો સંબંધી બાબતો એને ગમતી હોય છે, જ્યારે ધર્મ, ઈશ્વર, ભક્તિ, નીતિ વગેરે બાબતો એને સહજ સ્વભાવે અણમાનીતી હોય છે. ઉત્તાનપાદ જેમ સુરુચિને માનીતી ગણીને પડખે બેસાડતો હતો તેમ જીવ, રુચિ-વાસના-પ્રકૃતિ પ્રમાણેની પંચવિષયોની બાબતોને માનીતી ગણી હમેશાં પડખે બેસાડે છે અને ધર્મ, નીતિ અને ઈશ્વરભક્તિની વાતો માટે ‘થાય છે અને થશે’ કહીને અળગી રાખે છે. સુરુચિના સંગથી જેમ ઉત્તાનપાદને પોતાના બે પુત્રો વચ્ચે ભેદભાવ કરવાનું મન થયું — એકને એણે ખોળામાં બેસાડ્યો અને બીજાને ખોળામાં બેસાડવાનું તો બાજુએ રહ્યું

પણ બીજું આસન પણ ન આપતાં દૂર ઊભો રાખ્યો અને સુરુચિએ જ્યારે તેને આઘાત અને અપમાન લાગે તેવા શબ્દો કહ્યા ત્યારે નિર્બળ અને નાદાર માણસની માફક તે સાંભળી રહ્યો; તેમ માણસ પણ જગતના વિષયો અને દેહના સુખનાં સાધનો મેળવવામાં એવો અંધ બની જાય છે કે એ વિવેકજ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને મારાતારાની મિથ્યા પળોજણ ઊભી કરે છે અને પોતાને ખરેખર સુખ, શાંતિ અને શ્રેય આપે એવી બાબતોને તથા તે કહેનાર-સમજાવનારને દૂરસુદૂર રાખતો હોય છે. માણસના મનમાં જ્યારે પંચવિષયો અને દેહ માટે આવી આસક્તિ અને અભિમાન વધે છે ત્યારે રાજા ઉત્તાનપાદની માફક એ પણ ઉત્તમને ખોળામાં બેસાડે છે; એટલે કે, પોતાના અંકમાં — અંગમાં સ્થાન આપે છે. ઉત્તમ એટલે શ્રેષ્ઠ એવો અર્થ અત્રે થતો નથી; પણ તમ એટલે અજ્ઞાન એમાં ઉત્ત્ એટલે શ્રેષ્ઠ એ ઉત્તમ કહેવાય અર્થાત્, સુરુચિ એટલે વાસના પ્રકૃતિના યોગથી માણસ વિવેકજ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને અજ્ઞાન, આસક્તિ અને અભિમાન એને પોતાના અંકમાં — અંગમાં સ્થાન આપે છે; એટલું જ નહિ પણ જે ધ્રુવ છે — સદા છે, છે અને છે, એવાં સત્ તત્ત્વોને દૂર કરે છે.

૮. ધ્રુવકુમાર વનમાં જતા પહેલાં પોતાની માતા સુનીતિની આજ્ઞાથી પિતા ઉત્તાનપાદ અને અપરમા સુરુચિની સંમતિ અને આશીર્વાદ મેળવે છે. માનવજીવનમાં પણ આવું જ બનતું હોય છે. જગતવ્યવહારમાં પોતાને સમજી અને શાણા તરીકે મનાવતા ઘરના માણસો, ઘરમાં જ્યારે કોઈ સભ્ય ધર્મ, નીતિ અને ઈશ્વરભક્તિના માર્ગે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે બહારથી શોકાતુર બનતા હોય છે, પણ અંતરથી ખુશ થતા હોય છે. સુરુચિના મનમાં એક ભય સદા વર્તતો હતો — રાજકુમાર ધ્રુવ પોતાના પુત્ર રાજકુમાર ઉત્તમને પાછો પાડીને રાજગાદીએ બેસે તો પોતાની સ્થિતિ કફોડી થાય — એ ભય સદા વર્તતો હતો. પાંચ વર્ષના ધ્રુવકુમારે જ્યારે પોતે થઈને જંગલમાં તપ કરવા જવાની વાત કરી ત્યારે સુરુચિને તો ‘ટાઢા પાણીએ ખસ ગઈ’ જેવું થયું. એટલે બહારથી શોક દાખવીને એણે તરત જ ધ્રુવને આશીર્વાદ આપ્યા. કહ્યાગરા કંથ માફક સુરુચિનું અનુસરણ કરીને રાજા

ઉત્તાનપાદે પણ તરત જ આશીર્વાદ આપ્યા. ઘરનો એક સભ્ય જ્યારે હરિભક્તિના પંથે વળે છે ત્યારે બીજા સભ્યો એને ઉપલક રીતે તો આશીર્વાદ આપે છે અને બોલે છે : ‘અમારાં સદ્ભાગ્ય કે અમારા કુળમાં એક હરિભક્તનો જન્મ થયો.’ પણ અંતરમાં તો એક ભાગીદાર ઓછો થયો અને એકની જવાબદારી વહન કરવાનું ઓછું થયું એવી કોઈ ભાવના જ રમતી હોય છે. સુનીતિ જેવી કોઈ માતા હોય તો તે પોતાનું સુખ જતું કરીને પણ જેને પોતાનાં માન્યાં હોય તેમને સુખ અને શાંતિ મળે એવું અંતરથી અને બહારથી ઈચ્છતી હોય છે અને કરતી હોય છે.

૯. સુનીતિ જેવી માતા યા સંબંધી જીવનમાં મળી જાય તો માણસ એના યોગથી અને માર્ગદર્શનથી જીવનમાં સુખી થાય છે. સુરુચિએ ભરસભામાં પોતાને દાસી કહીને ઘોર અપમાન કર્યું હતું છતાં પોતાના અને પોતાના પુત્રના હિતનો વિચાર કરીને ઉદાર ચિત્તે એ અપમાનનો હળાહળ ઝેર જેવો કડવો ઘૂંટડો સુનીતિ ગળી ગઈ; એટલું જ નહિ પણ પુત્ર ધ્રુવકુમારમાં કુસંસ્કાર ન પડે એટલા ખાતર એ અપમાનજનક પ્રસંગનો એણે અનર્થ ન કર્યો પણ એમાંથી ગુણ ગ્રહણ કર્યો. પુત્રને શીખવ્યું કે, પોતાના અવગુણ અને બીજાના ગુણ ગ્રહણ કરવા એ જ જીવનમાં કલ્યાણને માર્ગે આગળ વધવાનો સૌથી સહેલો અને સુલભ માર્ગ છે. સુનીતિએ પુત્ર ધ્રુવને અપર માનાં વચનો સાચાં અને હિતકર છે એમ મનાવીને, વનમાં જવાની, તપ કરવાની અને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાની શિખામણ આપી. માનવજીવનમાં મોટા ભાગે આથી ઊલટું જ બનતું હોય છે. પોતાના અપમાનનો અને વેરનો બદલો લેવાનું પુત્રો જ્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જાહેર ન કરે ત્યાં સુધી ઘણા માણસોનો જીવ જતો નથી. સુરુચિ જેવી માતા હોય તો તે પોતાના પુત્રને મૃગયા ખેલીને નિર્દોષ પશુપ્રાણીઓની હિંસા કરવાનું શીખવે. સુનીતિ જેવી માતા હોય તો તે પોતાના પુત્રને ક્ષમાનો પાઠ ભણાવીને ભગવાનના માર્ગે વાળે. માનવજીવનમાં બન્ને પ્રકારની માતાઓ હોય છે. સત્સંગ અને હરિભક્તિમાં પ્રગતિ કરવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તપને અગ્રપદ આપ્યું નથી; ત્યાગ, દાન, તીર્થ કે

યજ્ઞને અગ્રપદ આપ્યું નથી; વેદવેદાંગો જેવાં શાસ્ત્રોના જ્ઞાનને કે વિવિધ પ્રકારની ભક્તિરીતિને અગ્રપદ નથી આપ્યું; ધર્મ કે સેવાને અગ્રપદ નથી આપ્યું; પણ એ માટે, પોતાનો અવગુણ અને બીજાનો ગુણ ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ અને ભાવનાને જ અગ્રપદ આપી આવશ્યક માનેલી છે. ધ્રુવકુમારનું ચરિત્ર, સુનીતિના જીવન દ્વારા માણસને ગુણગ્રાહક વૃત્તિ અને દૃષ્ટિનો અમૂલ્ય આદર્શ બોધપાઠ શીખવે છે.

૧૦. ધ્રુવ વનમાં જવા નીકળે છે ત્યારે રસ્તામાં જ નારદજી મળે છે. માણસ જ્યારે સત્કાર્ય કરવા કટિબદ્ધ થાય છે ત્યારે શરૂઆતમાં તો ‘સારા કામમાં સો વિઘ્ન’ એ કહેવતમાં કહ્યા પ્રમાણે અનેક અવરોધો ન હોય ત્યાંથી ઊભા થાય છે અને આડા આવીને ખડા થાય છે. પણ માણસ જો સત્કાર્ય કરવાના પોતાના નિર્ધારમાં મક્કમ રહે છે તો એ અવરોધો જ પોતાનું રૂપ બદલી નાખે છે અને એને સહાયકર્તા બની જાય છે. ‘બાલ્યાવસ્થા તો ખેલવા-કૂદવાની અવસ્થા છે અને ગોવિંદ ગાવા હોય તો ઘડપણમાં ગાવા જોઈએ’, એવી લોકમાન્યતાને આગળ કરીને નારદજી ધ્રુવને પાછો વળવાનો આગ્રહ કરે છે; પણ બાળક ધ્રુવ પોતાના નિર્ધારમાં અડગ રહે છે ત્યારે એ જ નારદજી એને ભગવન્નામમંત્ર અને તેનો જપ કરવાની રીત શીખવે છે; એટલું જ નહિ પણ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવારૂપી કાર્યમાં સફળતા મળશે એવો આશીર્વાદ પણ આપે છે. માણસ ભગવાનને શોધવા અને મેળવવા તત્પર થાય છે ત્યારે જો એને નારદજી જેવા સાચા સત્પુરુષ ગુરુનો યોગ થાય છે અને એ ગુરુના વચનમાં અચળ વિશ્વાસ જાગે છે ત્યારે એને ભગવાન જરૂર મળે છે, એ સિદ્ધાંતવાત ધ્રુવ-નારદજીનો નાનકડો પ્રસંગ દાખવે છે. અંતરમાં જ્યારે સાચી શ્રદ્ધા જાગે છે, ભગવાનને પ્રસન્ન કરીને મેળવવાની ઉત્કટ ઈચ્છા જાગે છે અને સાચા સત્પુરુષના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તે પ્રમાણે વર્તવાની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે ત્યારે ભગવાન ભક્તથી પરોક્ષ રહેતો નથી; એ તરત જ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૧૧. રાજકુમાર ધ્રુવનું તપસ્વી જીવન માણસને ઘણી ઘણી વાતો શીખવે છે. તપમાં ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય અતિ આવશ્યક

બાબતો છે; એટલું જ નહિ પણ એક ક્ષણ પણ ભગવાનના નામસંકીર્તન વિના ન વીતે એવી કાળજી પણ અતિ આવશ્યક હોય છે. દેહના નિર્વાહ માટે નછૂટકે કરવો પડે એવો ઓછામાં ઓછો ઉદ્યમ — એ પાછળ ઓછામાં ઓછો સમય જાય એવી કાળજી ત્યાગી-તપસ્વીએ ખાસ રાખવી જોઈએ. ધ્રુવે દેહનિર્વાહ માટે આપોઆપ ખરી પડેલાં ફળ અને પાંદડાં, જળ અને વાયુનો જ આહાર કરીને તપ કર્યું હતું, એ હકીકત ત્યાગી, તપસ્વી અને ભગવાનને મેળવવા માગતા મુમુક્ષુમાત્રે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ધ્રુવના ચરિત્રમાંથી બોધપાઠની બીજી એક બાબત મુમુક્ષુએ અહર્નિશ નજર સમક્ષ રાખવી જોઈએ : ભગવાનને મેળવવા અને એમને પ્રસન્ન કરવા સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારની કામના, પછી એ કામના અતિ શુદ્ધ હોય તોપણ મનમાં ખૂણેખાંચરે પણ છુપાયેલી ન રાખવી જોઈએ. સ્લેટ કોરી હોય તો એના ઉપર અક્ષરો સારા ઊઘડે છે; પ્લેટ સ્વચ્છ અને સાફ હોય તો ફોટાનું પ્રતિબિંબ એમાં સારું આલેખાય છે; તેમ ભગવાનને મેળવવા ઈચ્છનાર પુરુષના અંતરમાં કામનામાત્રનો નાશ થયો હોય અને એક ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા એ જ કામના પ્રધાન વર્તતી હોય તો, ધ્રુવને પાછળથી જેમ પસ્તાવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેવો કોઈ પ્રસંગ આવતો નથી. વાસના અને કામના અતિ શુદ્ધ હોય તોપણ જો એ અંતરના કોઈ ખૂણામાં લપાઈને બેઠી હોય તો છેક છેલ્લી ઘડીએ એ માથું ઊંચું કર્યા સિવાય અને બધું કર્યુંકરાવ્યું ધૂળધાણી કર્યા સિવાય રહેતી નથી. ભગવાનનાં દર્શન-સ્પર્શના પરિણામે પાંચ વર્ષના ધ્રુવકુમારના અંતરમાં જ્ઞાનનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો. સ્તુતિ કરતાં એમણે પોતે કહ્યું : ‘ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનને મેળવવા અને પામવા સિવાય બીજી કંઈ જ કામના શેષ રહેતી નથી’; છતાં ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે રસ્તામાં નારદજી જેવા સદ્ગુરુ મળ્યા ત્યારે, તપ શરૂ કર્યું ત્યારે, તપ દરમિયાન અને તપના અંતે ભગવાન એમની નજર સામે પ્રત્યક્ષ હાજર થયા ત્યારે, અંતરના અદીઠ ખૂણામાં રાજપદની કામના એમણે સંઘરી રાખી હતી એ કામનાના પરિણામે, સ્તુતિ કરતી વખતે છેવટના ભાગે, ‘ભગવન્ ! આપ તો અંતર્યામી છો; ભક્તહૃદયમાં જે જે કામનાઓ હોય છે તે

મેળવી આપવાનું અને એનું રક્ષણ કરવાનું તો આપનું બિરુદ છે’, એ શબ્દો દ્વારા સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે પણ ભગવાન પાસે વ્યક્ત થઈ ગઈ. મુક્તિ માગતાં માગતાં માણસ ભુક્તિ માગી બેસે એના જેવી આ વાત થઈ. માણસ આવું જ કરે છે અને પછી ધ્રુવકુમાર જેમ ભારે પસ્તાવો કરે છે.

૧૨. ધ્રુવાખ્યાનમાંથી માણસે બીજી પણ એક વાત શીખવા જેવી છે. તપના અંતે ધ્રુવકુમારને અપાર શક્તિ અને તેજ સાંપડ્યાં હતાં; માણસને જ્યારે અસાધારણ વસ્તુ, વિદ્યા, શક્તિ યા તેજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જો એને જીવતાં ન આવડે તો એ પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક સુખદ અને શુભદ ગણાતી હોવા છતાં સરવાળે એને નુકસાન જ કરે છે. પોતાનો ભાઈ ઉત્તમ મૃગયા ખેલવા ગયો ત્યાં યક્ષોના ક્ષેત્રનું અતિક્રમણ કરતાં યક્ષોના હાથે મૃત્યુશરણ થાય છે. આ ખબર સાંભળીને ધ્રુવને ભારે ક્રોધ વ્યાપે છે. એ યક્ષોના ક્ષેત્રમાં જાય છે અને ભારે ઝનૂનથી યક્ષોનો સંહાર કરવા માંડે છે. તપના પ્રભાવથી મળેલી શક્તિ સામે યક્ષોનું જોર કેટલું ચાલે ? ધ્રુવકુમારના ક્રોધાગ્નિમાંથી બચવા માટે યક્ષોએ બ્રહ્માનું શરણ શોધ્યું. બ્રહ્મા ધ્રુવ પાસે આવે છે. ‘જ્ઞાની તથા તપસ્વીને આવો સંહાર કરવો શોભતો નથી’, એમ સમજાવીને વધુ સંહાર થતો અટકાવે છે. બ્રહ્મા ધ્રુવને જ્ઞાનોપદેશ આપે છે; ધ્રુવના અંતરમાં છૂપી રહેલી અહં અને આસક્તિ ઓગળી જાય છે અને એ પરમપદ પામે છે. માણસ પણ વિદ્યા, ધન, સત્તા અથવા ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિના યોગપ્રતાપે ભારે શક્તિ અને તેજ મેળવે છે; પણ બ્રહ્મા જેવા સદ્ગુરુ મળી જાય તો એ બાબતો એ જીરવી જાણે છે અને જીવનને ધન્ય બનાવે છે. પણ જો એવા કોઈ સદ્ગુરુ ન મળે અથવા મળે છતાં એમના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તે પ્રમાણે એ વર્તન ન કરે તો તપ અને ત્યાગ, જ્ઞાન અને ભક્તિના પરિણામે મેળવેલી દુર્લભ વસ્તુ એના હાથમાંથી સરી જાય છે. રાજયોગી ધ્રુવકુમારનું જીવનચરિત્ર વિવેકી જનોએ, આમ પોતાના માર્ગદર્શક ગુરુ તરીકે હમેશાં નજર સામે રાખવું ઘટે છે.

ઘટ અને ઉત્સવની તિથિનો નિર્ણય

જીવનમાં ઈન્દ્રિયો અને મનની વૃત્તિઓનો નિગ્રહ થાય અને એ વૃત્તિઓ બહિર્મુખ એટલે શબ્દાદિક પંચવિષયો સન્મુખ વર્તવાને બદલે, અંતર્મુખ એટલે આત્મા અને પરમાત્મા તરફ વળેલી વર્તે; સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, શૌચ, તપ, ત્યાગ, શમ, દમ, શ્રદ્ધા, દયા, પ્રેમ, દાન, સેવા અને માનવધર્મની મંગળ ભાવનાઓ જીવનમાં જાગે અને પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામે તથા જીવનને આત્માભિમુખ બનાવે અને આત્માભિમુખ બનાવીને પરમાત્માભિમુખ બનાવે એવાં શુદ્ધ સત્ત્વમય વ્રતો અને ઉત્સવો વિવેકી જનોએ નિત્ય કરવાં જોઈએ. જેમ માનવશરીરનો આધાર અન્ન, જળ, હવા અને પ્રકાશ છે, તેમ વ્રતો અને ઉત્સવો માણસના જીવનનો આધાર છે. વ્રતો અને ઉત્સવો માણસનું સર્વ રીતે પોષણ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓમાંથી એનું રક્ષણ કરે છે; અને અંતે કલ્યાણ કરે છે. પ્રાણ ન હોય ત્યારે શરીર જેમ શબ કહેવાય છે તેમ, જીવનમાં વ્રતો અને ઉત્સવો ન હોય તો માણસ પશુ અથવા પશુથીય હીણ — અધમ કહેવાય છે. ઉચ્ચ પ્રકારનાં વિશુદ્ધ વ્રતો અને ઉત્સવો, એનું પાલન કરનારને પ્રથમ માણસ બનાવે છે, પછી દેવ બનાવે છે અને આખરે મુક્ત બનાવે છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી એનો મહિમા નિત્ય ગાય છે. સમજી અને શાણા માણસોને, વ્રતો અને ઉત્સવો કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે જ ગમે છે. પણ કયા દિવસે, કયું વ્રત અને કયો ઉત્સવ કરવો એ પ્રશ્ન એને સતત મૂંઝવતો હોય છે. વ્રતો અને ઉત્સવો ક્યારે કરવાં એ અંગે

જુદાં જુદાં પંચાંગો અને પંડિતો જુદી જુદી વાતો કરે છે ત્યારે માણસની મૂંઝવણનો પાર રહેતો નથી.

૨. એ ખરું છે કે, પંચાંગોમાં વ્રતો અને ઉત્સવોની તિથિનો નિર્ણય જણાવેલો હોય છે; પણ મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, વ્રત અને ઉત્સવની તિથિ અંગે બે પંચાંગો વચ્ચે ઘણી વખત મતભેદ હોય છે; — એક પંચાંગમાં જે દિવસે એકાદશી લખી હોય છે તે દિવસે બીજા પંચાંગમાં દશમ કે દ્વાદશી લખી હોય છે. પંચાંગો વળી, એકાદશીનો નિર્ણય દાખવતી વખતે પણ સ્માર્ત યાને શૈવ અને ભાગવત યાને વૈષ્ણવ એ પ્રમાણે વિચિત્ર કહેવાય એવા ભાગલા પણ પાડતા હોય છે. એ ક્યાં શાસ્ત્રો આધારે કરે છે એ તો એ કહે ત્યારે જ સમજાય. પંચાંગો, તિથિની વૃદ્ધિ અને ક્ષયની વિગતો જે રીતે જણાવે છે તે પંચાંગકારની બુદ્ધિ અને દૃષ્ટિ પ્રમાણે કદાચ બરાબર હશે; પણ સામાન્ય જનતા માટે તો એ મૂંઝવણ અને ગૂંચવણ વધારે એવી જ બાબત બને છે. થોડા વખત ઉપર જ રામનવમી અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જન્મજયંતીના દિવસ અંગે વિવાદનો વંટોળ જાગ્યો હતો. દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ નવમીએ રામનવમી અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જન્મજયંતીનો દિવસ છે, એવું ભારતનાં બધાં જ પંચાંગો એકમતે કહે છે; પણ સુદ નવમી કયા દિવસે ગણવી એ અંગે ઘણી વખત જુદીજુદી અને એકમેકથી વિરુદ્ધ વાતો કરતાં હોય છે. સંપ્રદાયના વડતાલ દેશવિભાગ તરફથી વર્ષ દરમિયાન કરવાનાં વ્રતો અને ઉત્સવોની તિથિનો નિર્ણય દાખવતી એક પુસ્તિકા દર વર્ષે પ્રગટ થાય છે તેમાં એ મહાવ્રત અને ઉત્સવ તા. ૨૫-૩-૮૦, મંગળવારે ઊજવવાનું જણાવ્યું હતું, જ્યારે બીજાં કેટલાંક પંચાંગોમાં એ તા. ૨૪-૩-૮૦, સોમવારે ઊજવવાનું જણાવ્યું હતું. આ વિવાદના પરિણામે એ વ્રત અને ઉત્સવની ઊજવણી કેટલાક લોકોએ મંગળવારે તો કેટલાકે સોમવારે કરી હતી. થોડાં વર્ષો ઉપર, જન્માષ્ટમી માટે પણ આવો જ વિવાદ જાગ્યો હતો. વૈદ્યુત અને વ્યતિપાતને બધાં જ પંચાંગો અશુભ કાળ માને છે; પણ, કેટલાંક પંચાંગોમાં જે દિવસે વૈદ્યુત કે વ્યતિપાત બતાવેલ હોય છે તે

દિવસે, બીજાં પંચાંગોમાં એનો સંપૂર્ણ અભાવ જ બતાવેલો હોય છે. ભારતમાં જેટલા સંપ્રદાયો છે તેટલાં પંચાંગો પ્રચલિત છે એમ કહીએ તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે. એક પંચાંગ વર્ષની શરૂઆત કાર્તિક માસથી કરતું હોય છે ત્યારે બીજું ચૈત્રથી, ત્રીજું વૈશાખથી, તો ચોથું આષાઢ માસથી વર્ષ ગણતું હોય છે. એક પંચાંગ માસની શરૂઆત સુદ એકમથી કરતું હોય છે ત્યારે બીજું વદ એકમથી શરૂઆત કરતું હોય છે; એક પંચાંગમાં એક તિથિ પૂર્ણ જણાવી હોય છે તો બીજા પંચાંગમાં એનો ક્ષય જણાવ્યો હોય છે. એટલું સારું છે કે, પંચાંગકારો એક દિવસે બે તિથિઓ બતાવે છે યા કોઈ તિથિ બિલકુલ ન બતાવે તોપણ માસના ત્રીસ દિવસનો મેળ એક યા બીજી રીતે અંતે જાળવી લે છે. જ્યોતિષ અને ખગોળશાસ્ત્રવિદ્યા માત્ર જ્ઞાન (knowledge) નથી, એ વિજ્ઞાન (Science) પણ છે. એમાં એકલા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી, પણ ચોક્કસ પ્રકારની ગણનાપદ્ધતિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો પણ કરવાના હોય છે. છતાં કપાળે કપાળે ભિન્ન મતિ એ કહેવતમાં કદા પ્રમાણે એના ફળાદેશો અને નિર્ણયોમાં અહોભાવ ઉપજાવે એવું વૈવિધ્ય હોય છે તે કરતાં આશ્ચર્ય પમાડે એવા વિરોધાભાસો વધારે વર્તાતા હોય છે. વિદ્યામાં વિવિધતા હોય એ ઈચ્છવાજોગ છે, પણ જો એના કારણે એકવાક્યતા ન સધાય તો પરિણામે, અર્થનો અનર્થ અને હિત કરતાં અહિત વધુ થવાનો સંભવ રહે છે.

૩. હવે આપણે તિથિનો વિચાર કરીએ : ‘તન્યતે કલયા યસ્માત્ તસ્માત્ તિથયઃ સ્મૃતાઃ । — જેનું માપ ચંદ્રની કળાના વધવાઘટવા ઉપરથી ગણાય છે, તે તિથિ કહેવાય છે. ચંદ્રની સોળ કળા કહેવાય છે. એ એક કળા વધે યા ઘટે એ સમયને તિથિ કહેવાય છે. વ્યવહારની ભાષામાં કહીએ તો એક સૂર્યોદયથી બીજા સૂર્યોદય સુધીના સમયને તિથિ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. જન્મમરણ પ્રસંગે આશૌચ પાળવામાં અર્ધરાત્રિ પહેલાં હોય તો એક દિવસ અને અર્ધરાત્રિ પછી હોય તો બીજો દિવસ ગણાય છે. પંચાંગોમાં તિથિઓની જે વધઘટ

બતાવવામાં આવે છે તે ચંદ્રની કળાની વધઘટના પરિણામે બતાવાય છે, એ હકીકત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તિથિઓમાં પૂર્ણા, શુદ્ધા, વિદ્યા વગેરે પ્રકારના ભેદ હોય છે. સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં કહીએ તો જે તિથિ એક સૂર્યોદયથી બીજા સૂર્યોદય સુધી યા તેથી વધુ સમય સુધી પૂર્ણ વ્યાપીને રહેલી હોય તે પૂર્ણાતિથિ કહેવાય છે. એક સૂર્યોદયથી મધ્યરાત્રિ સુધી યા છેવટે સૂર્યાસ્ત સુધી પણ જે પૂર્ણ વિસ્તરેલી હોય તે શુદ્ધાતિથિ કહેવાય છે. એ સિવાયનો પ્રસંગ હોય તો તે તિથિ વિદ્યા કહેવાય છે. વિદ્યા એટલે જે તિથિ બીજી તિથિના પ્રવેશથી વીંધાયેલી હોય તે. તિથિનો નિર્ણય કરતી વખતે તિથિ ક્યાં સુધી વ્યાપીને રહેલી છે તેનો સૌ પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાંક વ્રતો અને ઉત્સવો તિથિપ્રધાન હોય છે તો કેટલાંક યોગ યા નક્ષત્રપ્રધાન હોય છે, એનો પણ સાથે સાથે જ વિચાર કરવો જોઈએ. એક માસની તિથિઓ ત્રીસ ગણાય છે. જે પ્રસંગે તિથિનો એક પક્ષમાં ક્ષય હોય છે તો બીજા પક્ષમાં તિથિની વૃદ્ધિ હોય છે એ રીતે ત્રીસ દિવસનો મેળ સચવાઈ રહે છે; પણ અપવાદરૂપ પ્રસંગો કેટલીક વખત આવે છે ત્યારે માસની તિથિની સંખ્યા ત્રીસ કરતાં ઓછી ૨૮ કે ૨૯ પણ થાય છે. જ્યોતિષ અને ખગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ સ્થિતિ અશુભ મનાય છે. એક બીજી વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે અને તે એ કે, તિથિ અને તારીખમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પાયાનો ફેર છે. પાશ્ચિમાત્ય વર્ષમાન પ્રમાણે તારીખ મધ્યરાત્રે બદલાય છે; તિથિમાં એવું હોતું નથી. તિથિની ગણના ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ચંદ્રની કળાની વધઘટ ઉપર આધારિત છે. તારીખમાં એવી કોઈ ગણનાને સ્થાન નથી.

૪. સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ વ્રત અને ઉત્સવની તિથિનો નિર્ણય કરવા-સમજવામાં કેટલીક કાળજી રાખવી ઘટે છે. ભારતનાં જુદાં જુદાં પંચાંગોમાં તિથિનિર્ણય માટે જુદી જુદી અને ઘણી વખત એકમેકથી વિરુદ્ધ વાતો કરેલી હોય છે; એટલે કેવળ એ પંચાંગો ઉપર જ આધાર રાખીને ચાલવામાં અવળા માર્ગે ચઢી જવાનો ભય રહેલો છે. તેથી સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં તિથિ અંગે જે નિર્ણય દાખવેલો હોય તે પ્રમાણે

ચાલવું એ જ યોગ્ય અને હિતાવહ જણાય છે. સંપ્રદાયમાં પણ ઘણાં પંચાંગો પ્રસિદ્ધ થાય છે — એક પંચાંગ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વડતાલ દેશવિભાગ તરફથી પ્રગટ થાય છે; બીજું અમદાવાદ દેશવિભાગ તરફથી પ્રગટ થાય છે (આ બંને પંચાંગો જ્યોતિષી રોકીને તૈયાર કરાવવામાં આવે છે); ત્રીજું ભૂજ મંદિર તરફથી પ્રગટ થાય છે; ચોથું જૂનાગઢથી ‘ચૈત્રી પંચાંગ’ નામે (નાશિક તપોવનવાળા અ.નિ.સ.ગુ. બ્ર. બાળકૃષ્ણાનંદજીએ શરૂ કરેલું) પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરાંત સંપ્રદાયમાં જે પાંચ-છ માસિકો બહાર પડે છે તેમાં ‘સત્સંગપ્રદીપ’ સિવાય બીજાં બધાં જ માસિકો માસવાર વ્રતો અને ઉત્સવોની તિથિના નિર્ણય પ્રસિદ્ધ કરે છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં સંપ્રદાયમાં પંચાંગો પ્રસિદ્ધ થતાં હોય એ ખરેખર ગૌરવ લેવા જેવી ઘટના કહેવાય; પણ એ સાથે સાશ્વર્ય દુઃખ ઉપજાવે એવી વાત એ છે કે, સંપ્રદાયના બે દેશવિભાગ, વડતાલ અને અમદાવાદ — એ બે કેન્દ્રસ્થાનો તરફથી વ્રત અને ઉત્સવના નિર્ણયની જે પુસ્તિકા દર વર્ષે પ્રગટ થાય છે તેમાં મુખ્ય અને મહત્ત્વની તિથિઓ અંગે કેટલીક વખત એકવાક્યતા હોતી નથી. બીજાં જે પંચાંગો પ્રગટ થાય છે તે તો આ બે પંચાંગોની એક યા બીજા સ્વરૂપે નકલ જ હોય છે. એટલે આ બે પંચાંગોમાં મતભેદ કેમ પ્રવર્તે છે તેનાં કારણો જે એક કોયડા સમાન છે તે સમજી લેવાં જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયના વિભાગો કરેલા નથી; એમણે તો સંપ્રદાયના ધર્મઅર્થના વહીવટ માટે, કેવળ એ એક જ કારણ અને હેતુથી, સંપ્રદાયના નહિ પણ ભારતના બે વિભાગ — એક ઉત્તરખંડ યાને શ્રીનરનારાયણદેવનો દેશ યાને અમદાવાદ દેશ અને બીજો દક્ષિણખંડ યાને શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવનો દેશ યાને વડતાલ દેશ એવા બે વિભાગો યોજેલા છે. પણ એ સાથે જ વિ. સં. ૧૮૮૩ના દેશવિભાગના લેખ ઉપરથી ખૂબ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધર્મઅર્થના વહીવટ સિવાય બીજી બધી જ બાબતો જેવી કે ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનમત, ભક્તિઉપાસનાની રીત, મુક્તિનું સ્વરૂપ, આચાર્ય, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ આશ્રિતોની જીવનરીતિ, ધર્મનીતિ, શાસ્ત્રો, મંદિરો, વ્રતો અને ઉત્સવોની ઊજવણી વગેરે બાબતોમાં સંપ્રદાયમાં કોઈ વિભાગ

કરેલા નથી; એ બધી બાબતોમાં સંપ્રદાય એક જ છે અને એક જ રહે એમાં જ સૌ કોઈનું હિત છે. સંપ્રદાયના નાનામોટા સર્વ આશ્રિત સત્સંગીઓ માટે ઈષ્ટઆરાધ્ય સર્વેશ્વર શ્રીહરિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ પ્રકારની સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરેલી છે છતાં વ્રતો અને ઉત્સવોની તિથિના નિર્ણય જેવી નાની બાબતમાં પણ બે દેશવિભાગ વચ્ચે મતભેદ પ્રવર્તે છે એ વિચિત્ર કહેવાય. એ તો સ્પષ્ટ છે કે, વ્રત અને ઉત્સવની તિથિના નિર્ણયની બાબતમાં ધર્મઅર્થના વહીવટનો કોઈ પ્રશ્ન સમાયેલો નથી; એટલે દેશવિભાગના લેખની કોઈ જોગવાઈના કારણે આ મતભેદ પ્રવર્તે છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. બીજું કારણ, એકદેશીય ભાવના-પ્રાંતીયતા હોઈ શકે. રાજકારણમાં ભાષાવાદ અને પ્રાંતવાદે, દેશની એકતામાં અનેક બાધાઓ ઊભી કરી છે — આજે પણ ઊભી કરે છે તેમ, ધર્મસંસ્થાઓમાં પણ બને એ શક્ય છે. સ્થાનિક બીજી ધર્મસંસ્થાઓની નીતિરીતિ અને પ્રણાલિકાઓથી બને ત્યાં સુધી જુદા ન પડવાની વૃત્તિ — એ ત્રીજું કારણ હોઈ શકે. ચોથું કારણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની આજ્ઞાઓના અર્થઘટનમાં ભિન્નતા હોઈ શકે; રામનવમીના દિવસ અંગે થોડા દિવસો ઉપર જે વિવાદ જાગ્યો હતો, ત્યાં આ કારણે અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો. આશ્રિતોએ, આ ચોથા કારણની વિગતોનો વિચાર, ઇતિહાસના પૂર્વાપર સંબંધ જાળવીને સંપ્રદાય અને એના પ્રવર્તકના એકમેવાદિતીય અલૌકિક વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ વધે એ રીતે કરવાની જરૂર છે.

૫. સંપ્રદાય બહારના કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે, ‘વ્રત અને ઉત્સવની તિથિના નિર્ણય અંગે અને ભગવાનની સેવારીતિ અંગે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશે જે નિર્ણય કરેલો છે તેને જ આશ્રિતોએ અનુસરવું જોઈએ — એવી શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરેલી છે (શ્લો. ૮૧-૮૨); તેથી સંપ્રદાયમાં વ્રત અને ઉત્સવની તિથિ અંગે જુદા નિર્ણયની કોઈ જરૂર રહેતી નથી.’ કેટલાક વળી કહે છે, ‘વેદ, વ્યાસસૂત્ર, શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વિદુરનીતિ, વિષ્ણુસહસ્રનામ, સ્કંદપુરાણમાં રહેલું વાસુદેવ માહાત્મ્ય અને

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ એ આઠ સત્શાસ્ત્રો ભણવા-ભણાવવાની અને એની કથા કરવાની શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરેલી છે, એટલું જ નહિ પણ, શ્રીમદ્ભાગવતના પાંચમા સ્કંધને યોગશાસ્ત્ર અને દસમા સ્કંધને ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે અને યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિને ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે તથા વ્યાસસૂત્ર અને ગીતા ઉપરના રામાનુજભાષ્યને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે (શ્લો. ૮૩થી ૧૦૦), એટલે સંપ્રદાયમાં બીજાં કોઈ શાસ્ત્રોની રચના કરવાની કે ભણવા-ભણાવવાની કે કથા કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી.’ કેટલાક વળી કહે છે, ‘સંપ્રદાયના જ્ઞાનમત તરીકે રામાનુજય વિશિષ્ટાદ્વૈત જ્ઞાનમતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે (શ્લો. ૧૨૧) એટલે, પછી સંપ્રદાયમાં બીજા સ્વતંત્ર જ્ઞાનમતનું પ્રતિપાદન કે પ્રવર્તન કરવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી. પ્રથમ દર્શનીય માનવામાં ન આવે પણ એ એક હકીકત છે કે, સંપ્રદાયના કેટલાક આશ્રિતો પણ ઉપર જણાવેલા પ્રકારની માન્યતાઓ ધરાવે છે. અમારે ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે, આ માન્યતાઓ ગંભીર ભૂલભરેલી છે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની અનુપમ જીવનલીલા, સંપ્રદાયનો જ્ઞાનમત અને ધર્મજીવનની પ્રણાલિકાઓ — કોઈનોય એ માન્યતાઓને જરાસરખોય ટેકો મળતો નથી.

૬. શિક્ષાપત્રીમાં સંપ્રદાય બહારનાં જે આઠ સત્શાસ્ત્રો ભણવા-ભણાવવાનું તથા કથા કરવાનું કહેલું છે તે આદેશાત્મક નથી; એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. ભારતનાં આસ્તિક દર્શનો પૈકી આ આઠ સત્શાસ્ત્રો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ‘મમેષ્ટાનિ ।’ ‘ઈષ્ટ એટલે પ્રિય છે’, એટલું જ આ શ્લોકોથી કહેવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે વ્રતો અને ઉત્સવોની તિથિના અનેક નિર્ણયોમાં શ્રીવિઠ્ઠલેશે જે નિર્ણય કરેલો છે તે ‘અમને પ્રિય છે’ એટલું જ શ્લો. ૮૧-૮૨ ઉપરથી સમજવાનું છે. તે જ પ્રમાણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવર્તતા અનેક જ્ઞાનમતોમાં શ્રીમદ્રામાનુજાચાર્યે પ્રવર્તવેલો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત ‘અમને પ્રિય છે’ એટલો જ શ્લો. ૧૨૧નો અર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ ગ્રહણ ન કરવામાં આવે તો અનેક દોષાપત્તિઓ ઊભી થાય તેમ છે. એ ધ્યાનમાં

રાખવું ઘટે છે કે, શિક્ષાપત્રીમાં જે જે બાબતો કહેલી છે તેની વધુ વિગતો અને વિસ્તાર જાણવા-સમજવા માટે શ્લો. ૯૩થી ૧૦૦માં કહેલાં આઠ સત્શાસ્ત્રોનો નહિ, પણ સંપ્રદાયના ગ્રંથો (સાંપ્રદાયિકગ્રંથેભ્યો)નો જ આશ્રય અને આધાર શોધવાનું શ્લો. ૨૦૩માં ખાસ જણાવેલું છે તે, જો ઉપરની માન્યતાઓ સાચી માનવામાં આવે તો નિરર્થક બની જાય છે. સંપ્રદાયનો અને સંપ્રદાય બહારનો ઇતિહાસ કહે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો પ્રાદુર્ભાવ, ધર્મોની ભાંગેલી અને ભાંગતી જતી પાળોને વધુ ભાંગવા માટે નહિ પણ એને સમારી-સુધારીને ધર્મને વધુ વિમળ અને સાર્થક બનાવવા માટે થયેલો છે. એ કારણે, જ્યારે બીજા ધર્માચાર્યો અને ધર્મપ્રવર્તકોએ બીજા ધર્મોનું ખંડન કરીને પોતાના ધર્મમતનું મંડન કરેલું છે ત્યારે એક માત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એકલાએ જ બીજા આસ્તિક ધર્મમતો અને જ્ઞાનમતોમાંથી સારતત્ત્વ ગ્રહણ કરેલું છે અને તેનો પોતાના ધર્મમત અને જ્ઞાનમત સાથે સમન્વય સાધીને રજૂ કરેલું છે. એક દાખલો લઈએ : ભારતના બધા જ વૈષ્ણવાચાર્યોએ અને કેટલાક શાસ્ત્રીપંડિતોએ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યને ‘પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ એટલે દૂષા નાસ્તિક’ તરીકે ઓળખાવેલા છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જોકે શાંકરમતનો સ્વીકાર કરેલો નથી, પણ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની દૃષ્ટિને હિમાલય જેવા પર્વતના ઉચ્ચ શિખરે બેઠેલા માણસની દૃષ્ટિ સાથે સરખાવેલી છે. આ ઉદાર ધર્મસમન્વય દૃષ્ટિ, ઇતિહાસ કહે છે કે, એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ દાખવેલી છે. સર્વધર્મસમન્વય કરવાની ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની વિશિષ્ટ નીતિરીતિ અન્ય ધર્મસ્થાપકો માટે ખરેખર આદર્શરૂપ અને વ્યક્તિ અને સમાજ માટે ભારે આશીર્વાદરૂપ બનેલી છે. ઉપર જે જુદીજુદી માન્યતાઓ દર્શાવી છે તે, જો સાચી માનવામાં આવે તો ઇતિહાસની આ સુપ્રસિદ્ધ વાતને ખોટી માનવી પડે. દેશની વડી અદાલત જેમ બીજી અદાલતોના નિર્ણયો પોતાના ચુકાદામાં ટાંકે છે અને તેનું વિવરણ અને સમર્થન પણ કરે છે તેમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના જ્ઞાનમતો અને ધર્મજીવન પ્રણાલિકાનું

નિરૂપણ કરતી વખતે બીજા જ્ઞાનમતો અને ધર્મપ્રણાલિકાઓ પૈકી પોતાને જે પ્રિય લાગ્યાં તેનો નિર્દેશ કરેલો છે. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. ક.મા.મુનશી વગેરે દેશના ઘણા વિદ્વાનો અને ઇતિહાસકારોએ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો ‘હિંદુધર્મના મહાન સુધારક’, ‘વૈષ્ણવ ધર્મના ક્રાંતિકારી સુધારક’, ‘મહાન જ્યોતિર્ધર’ વગેરે શબ્દોથી પરિચય કરાવેલો છે; એ પરિચય જો ઉપર જણાવેલી માન્યતાઓ સાચી માનવામાં આવે તો ખોટો ઠરે. સંપ્રદાયનો અને સંપ્રદાય બહારનો ઇતિહાસ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં સાક્ષી પૂરે છે કે, ઉપર જણાવેલાં આઠ સત્શાસ્ત્રોનાં કેટલાંક સૂત્રો અને શબ્દોનો કેટલાક શાસ્ત્રી-પંડિતોએ વિપરીત અર્થો કરેલા હતા — આજે પણ કરે છે; ઘણા ધર્માચાર્યો, એ વિપરીત અર્થો બરાબર નથી એવું જાહેરમાં કહી શકતા ન હતા — આજે પણ કહી શકતા નથી; પણ એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ એ શાસ્ત્રોનો એક તરફ પોતાના પ્રિય શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો, પણ બીજી તરફ એનાં કેટલાંક સૂત્રોના કરાતા વિપરીત અર્થોનો સક્રિય વિરોધ પણ ઉઠાવ્યો હતો અને તેના સાચા અર્થો કહી બતાવ્યા હતા. દા.ત. વેદ અને દેવદેવીઓના નામે યજ્ઞોમાં સજીવ બલિ હોમવો; પુરુષના મુખથી સ્ત્રીએ અને સ્ત્રીના મુખથી પુરુષે જ્ઞાનવાર્તા સાંભળવી; પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સ્વરૂપ સિવાય બીજા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોના સ્વરૂપનું ધ્યાન-ભજન કરવું; પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રીવર્ગ માટે મંદિર અને સભા એક રાખવાં વગેરે કુરૂદિઓ અને અસત્ પ્રણાલિકાઓનો સમૂળ ત્યાગ કરવાની સફળ હાકલ એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એકલાએ જ કરી હતી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, ધર્મ અને જ્ઞાનના સ્વતંત્ર અને સર્વોપરી મૌલિક પ્રવર્તક હતા. ‘સારું એટલું મારું’ એ અનુપમ જીવનરીતિ એમણે આદર્શ તરીકે રજૂ કરેલી છે, પણ તેમાં પોતાનું અલૌકિક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને અનોખું સ્વત્વ હમેશાં સર્વોપરી જ રાખેલું છે. એ પોતે અભય સ્વરૂપ હતા અને તેથી એમણે આશ્રિતોના જીવનમાં નિર્ભયતાનો અમૃતરસ વહેતો કર્યો હતો, એ હકીકતનો કોઈથીય ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

૭. અતિ સંક્ષેપમાં કરેલા ઉપર્યુક્ત વિવેચનનો સાર એ છે કે, શિક્ષાપત્રીના શ્લો. ૮૧-૮૨માં કહેલી વાતનો વિસ્તાર, આશ્રિતોએ સંપ્રદાયના બીજા ગ્રંથો — એટલે આ લેખના વિષય માટે સત્સંગિજીવન પ્રમુખ બીજા ગ્રંથોમાંથી મેળવવો જોઈએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, શિક્ષાપત્રી અને સત્સંગિજીવનનાં વચનોમાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી. એક દાખલો લઈએ : સ.જી. પ્ર. ૪, અ.પપનો પહેલો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

‘વ્રતોત્સવાનાં સર્વેષાં વિધિસ્તુ ગ્રાહ્ય ઉત્તમઃ ।

શ્રીવિકૃલેશગદિતઃ સવિશેષં વદામિ તમ્ ॥

— વ્રતોત્સવોના વિધિનિર્ણયોમાં શ્રીવિકૃલેશે કરેલો નિર્ણય ઉત્તમ છે પણ તેમાં સંપ્રદાય અને સંપ્રદાયના આશ્રિતોનું આત્યંતિક હિત થાય અને ગૌરવ વધે એ દૃષ્ટિએ જે વિશેષ સુધારોવધારો કહેવા-કરવા જેવો છે તેની વિગતો હું તમને કહું છું.’ એમ કહીને પછી વ્રતો અને ઉત્સવોમાં જે વિશેષ બાબતો ધ્યાન રાખવા જેવી છે તેની વિગતો શ્રીજી મહારાજે આશ્રિતોને કહેલી છે. વેદાદિક આઠ સત્શાસ્ત્રોને ભણવા-ભણાવવાની તથા એની કથા કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે પણ તે સાથે જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એ શાસ્ત્રોના પોતે સ્વીકારેલા અર્થ ‘**ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્રહઃ ।** — ભગવાનની ભક્તિ હમેશાં ધર્મયુક્ત જ કરવી’ એટલું જ એ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય છે — એ અર્થની સ્પષ્ટતા પણ કરી છે; વળી તે સાથે જ ચેતવણી આપી છે કે, પરમાત્માના દિવ્ય સદાસાકાર સ્વરૂપની ભક્તિ-ઉપાસના તથા સ્વધર્મની દૃઢતા કરે એવાં જે વચનો એ શાસ્ત્રોમાં હોય તેને જ આશ્રિતોએ મુખ્ય પ્રમાણ માનવાં ઘટે છે. શિક્ષાપત્રીના શ્લો. ૧૨૧માં ‘અમારો જ્ઞાનમત વિશિષ્ટાદ્વૈત છે’ એવા શબ્દો કહ્યા છે, પણ તે સાથે જ એ વિશિષ્ટાદ્વૈત જ્ઞાનમતની વિગતો ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૬૪ વગેરે વચનામૃતોમાં જણાવેલી છે, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું પણ કહ્યું છે. પોતે ઈષ્ટ એટલે પ્રિય માનેલા વિશિષ્ટાદ્વૈત જ્ઞાનમતનું સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણના ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ‘સ્વરૂપાદ્વૈત

જ્ઞાનનિરૂપણ’ નામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવેલું છે. તાત્પર્ય કે, શિક્ષાપત્રીના શબ્દોનો અર્થ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ‘વચનામૃત’, ‘સત્સંગિજીવન’, ‘દેશવિભાગનો લેખ’ વગેરે સદ્ગ્રંથોમાં એ અંગે જે કહ્યું હોય તેનો પૂર્વાપર સંબંધ જોઈવિચારીને કરવાનું કહેલું છે — એ હકીકત નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૮. રામનવમીના દિવસ અંગે ચાલેલા વિવાદમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ કેટલીક વિચિત્ર દલીલો કરી હતી : એક દલીલ કરતાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે, શિક્ષાપત્રી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જાતે લખેલી છે, જ્યારે સત્સંગિજીવન શતાનંદ મુનિએ લખેલું છે; તેથી શિક્ષાપત્રીનાં વચનો, સત્સંગિજીવનનાં વચનો કરતાં સવિશેષ પ્રમાણ અને પ્રધાન માનવાં જોઈએ. આ દલીલ કરનારાઓ, ઇતિહાસની બે મહત્ત્વની વાતો વીસરી જતા હોય એમ લાગે છે : સત્સંગિજીવન શતાનંદ મુનિએ લખેલું છે, એ વાત ખરી છે; પણ એનું દરેક પ્રકરણ અને અધ્યાય અને પંક્તિ શ્રીજી મહારાજને જાહેરસભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવેલી છે અને એમાં લીલાચરિત્રો, ઉપદેશો, નિર્ણયો વગેરે વિધાનો કરેલાં છે તેને શ્રીજી મહારાજે સ્વમુખે સંપૂર્ણ સ્વીકૃતિ અને સંમતિ આપેલી છે (સ. જી. ૫, ૬૭, ૧૮/૧૯). એટલે ઉપર જણાવેલી દલીલ અસ્થાને છે. વળી શ્રીજી મહારાજની સ્પષ્ટ આજ્ઞાથી શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવન મહાગ્રંથમાં શ્રીજી મહારાજે રચેલી શિક્ષાપત્રીમાં કાનોમાત્રાનો પણ ફેર કર્યા સિવાય એ જેવી છે એવી જ એને, મહાગ્રંથની રચના કરવામાં આવે તે પહેલાં માત્ર પૂર્વાપર સંબંધ જોઈવિચારીને ચોથા પ્રકરણના ચુંવાળીસમા અધ્યાય તરીકે ગૂંથી લીધેલી છે. એ કારણે પણ ઉપર જણાવેલી દલીલ અપ્રસ્તુત અને અસ્થાને છે, એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. વળી શિક્ષાપત્રીની રચના વિ. સં. ૧૮૮૨ના મહા સુદ પના રોજ થયેલી છે; જ્યારે જેના માટે શ્રીજી મહારાજે પોતે સ્વીકૃતિ અને સંમતિ દાખવેલી છે એવો સત્સંગિજીવન ગ્રંથ વિ.સં. ૧૮૮૬માં લખાયેલો છે. ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પાછળથી લખાયેલાં વચનો પહેલાં લખાયેલાં વચનો કરતાં વધારે પ્રમાણ ગણાય છે; તેથી,

સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વ્રતો અને ઉત્સવો કરવાં જોઈએ; પણ એની વિગતો, વિધિ અને વિસ્તાર માટે સત્સંગિજીવનમાં કદા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. સત્સંગિજીવન પ્ર. ૩ અ. ૩૧થી ૩૪ એ ચાર અધ્યાય, ખાસ કરીને અ. ૩૩માં એકાદશી વ્રતની, પ્ર. ૪ અ. ૫૫થી ૬૧ સુધીના સાત અધ્યાયોમાં બીજા માસોમાં આવતા વ્રતોત્સવની અને પ્ર. ૫ અ. ૬૮માં શ્રીહરિજયંતી વ્રતની વિગતો અને વિધિ સમજાવેલી છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, શતાનંદ મુનિએ પોતે થઈને તો એકમાત્ર શ્રીહરિજયંતી વ્રતની વિધિ જ કહેલી છે; જ્યારે પ્ર. ૩ અને પ્ર. ૪માં જે વ્રતોની વિધિઓ અને વિગતો કહેલી છે તે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે કહેલી છે. શતાનંદ મુનિએ તો શ્રીજી મહારાજના એ શબ્દો માત્ર ગ્રંથબદ્ધ કરેલા છે એટલું જ. એટલે આશ્રિત માત્રે આ અધ્યાયોમાં જે વિધિવિગતો કહેલી છે તેને જ અનુસરવું જોઈએ.

૯. આશ્રિતોએ બાર માસની ચોવીસ અને જ્યારે અધિક માસ વર્તતો હોય ત્યારે છવ્વીસ એકાદશીઓનું વ્રત વિધિપૂર્વક કરવું જોઈએ. આ એકાદશીઓમાં પ્રબોધિની એટલે કાર્તિક સુદ ૧૧, શયન એટલે અષાઢ સુદ ૧૧ અને પરિવર્તિની એટલે ભાદરવા સુદ ૧૧ એ ત્રણ એકાદશીઓ સવિશેષ મહત્વની મનાય છે. એકાદશી વ્રત કયા દિવસે કરવું એ અંગે બે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે, સૂર્યોદય સમયે એકાદશી થોડી ઘડીપણ પણ વર્તતી હોય તોપણ ઉદાયત તિથિ જ વ્રત માટે શુદ્ધ સમજીને ગ્રહણ કરવી જોઈએ. બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે, દશમીના વેધવાળી તિથિ એકાદશી વ્રત માટે ગ્રહણ ન કરવી જોઈએ. દરેક પંચાંગમાં કઈ તિથિ, કેટલી ઘડીપણ (હવે તો કલાક મિનિટમાં પણ દર્શાવાય છે) વર્તતી હોય છે, તે સ્પષ્ટ દર્શાવેલું હોય છે. તે ઉપરથી વિવેકી આશ્રિતોએ તિથિની અવધિની ગણતરી કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. દશમી તિથિ, પંચાવન ઘડી સુધી વર્તતી હોય ત્યાં સુધી તેનો વેધ લાગતો નથી પણ એ સમયમર્યાદા ઉપર જો એક પળ પણ વધારે હોય અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અરુણોદય

સમયે (સૂર્યોદય પહેલાં ચાર ઘડીનો કાળ અરુણોદયનો સમય કહેવાય છે.) જો દસમી એક પળ પણ વર્તતી હોય તો તેનો વેધ ગણાય છે. જો એકાદશી તિથિ વૃદ્ધિ પામતી હોય એટલે કે બીજા દિવસે લંબાતી હોય તો પહેલા દિવસે એ સાઠ ઘડી જેટલી વર્તતી હોય અને બીજા દિવસે સૂર્યોદય સમયે એક પળ જેટલો જ સંબંધ ધરાવતી હોય તો સાઠ ઘડીવાળા દિવસે નહિ પણ પળ માત્ર વર્તતા દિવસે એકાદશી વ્રત કરવું જોઈએ. જો નવમી પળ માત્ર હોય અને પછી દસમી બેસતી હોય પણ એ દસમી ક્ષય પામી જતી હોય તો, બારશના દિને જ એકાદશીનું વ્રત કરવું જોઈએ અને તેરશે પારણાં કરવાં જોઈએ. દરેક એકાદશીનું નામ હોય છે અને એના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે ભગવાનનું સ્વરૂપ હોય છે. દા. ત. માગશર માસની સુદ ૧૧નું નામ મોક્ષદા છે અને એના અધિષ્ઠાતા દેવનું નામ કેશવ છે; કાર્તિક કૃષ્ણ એકાદશીનું નામ અભયા છે અને એના અધિષ્ઠાતા દેવનું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. પરમાત્માનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં જેમ ચતુર્વ્યૂહ એટલે વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, સંકર્ષણ અને પ્રદ્યુમ્ન ગણાય છે તેમ, ભગવાનના કેશવાદિક ચોવીસ વ્યૂહ સ્વરૂપો તરીકે ચોવીસ એકાદશીના અધિષ્ઠાતા દેવોનાં સ્વરૂપ ગણાય છે. પરમાત્માએ આ રીતે જેનો પોતાની સેવિકા તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે, તે એકાદશીનું વ્રત દસ ઈન્દ્રિયો અને અગિયારમા મનનો નિગ્રહ કરીને ભગવાન સન્મુખ વર્તાવીને સર્વ આશ્રિતોએ અવશ્ય કરવું જોઈએ. એ વ્રતના દિવસે ભગવાનની મહાપૂજા કરવાનું પણ કહેલું છે. વ્રત નિમિત્તે ઉત્સવ અને જાગરણ, ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોનું સંકીર્તન કરીને કરવું જોઈએ. ઉપર સંક્ષેપમાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, એકાદશીનું વ્રત તિથિપ્રધાન છે. એકાદશી વ્રતની વિધિ અને વિગતો સ. જિ. પ્ર. ૩ અ. ૩૧થી ૩૪માં આપેલી છે.

૧૦. જન્માષ્ટમી વ્રત અને ઉત્સવનો નિર્ણય સ.જી.પ્ર. ૪, અ. ૫૫માં જણાવેલો છે. આ વ્રતના તિથિનિર્ણયમાં નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાંતો સ્વીકારેલા છે. ભલે મધ્યરાત્રે ન પહોંચતી હોય તોપણ સાતમા વેધ વગરની શુદ્ધ આઠમ હોય તે જ આ વ્રત માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

એમાં અપવાદ એ છે કે, આઠમ, સાતમના વેધવાળી હોય પણ જો તે બુધવાર અને રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત હોય અને મધ્યરાત્રે પહોંચતી હોય તો વ્રત માટે સાતમના વેધવાળી આઠમ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે, બુધવાર અને રોહિણી નક્ષત્રનો યોગ સાતમે હોય અને મધ્યરાત્રે એકમાત્ર શુદ્ધ આઠમ જ પ્રવર્તતી હોય તો સહી શકે એવા સશક્ત લોકોએ બન્ને દિવસે એટલે સાતમ અને આઠમ બન્ને દિવસે ઉપવાસ કરવા જોઈએ. વળી બીજો ખુલાસો કરતાં કહ્યું છે કે, મધ્યરાત્રે રોહિણી નક્ષત્ર હોય પણ બુધવાર ન હોય તો સાતમના વેધવાળી આઠમનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ આઠમ જ આ વ્રત માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. વળી સ્પષ્ટતા કરી છે કે, રોહિણી નક્ષત્ર ન હોય પણ નવમીનો સંબંધ હોય એવી શુદ્ધ અષ્ટમી જ વ્રત માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. અત્રે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, સાતમના વેધવાળી આઠમ જો ક્ષય પામતી હોય તો વ્રત માટે નવમી તિથિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. સાતમના વેધ વિનાની આઠમ, સૂર્યોદય સમયે ભલે એક પળ જેટલી જ વર્તતી હોય તોપણ એ શુદ્ધ અષ્ટમી હોવાથી વ્રત માટે તે જ તિથિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો શુદ્ધ આઠમ વૃદ્ધિ પામતી હોય એટલે કે બીજા દિવસે પણ લંબાતી હોય તો પહેલી આઠમ વ્રત માટે ઉપયોગી છે. સંક્ષેપમાં કરેલા ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, જન્માષ્ટમીનું વ્રત અને ઉત્સવ વાર, યોગ અને નક્ષત્રપ્રધાન છે; બુધવાર અને રોહિણી નક્ષત્રનો યોગ એમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ઇતિહાસ-પુરાણો કહે છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે બુધવાર હતો અને રોહિણી નક્ષત્ર હતું. જન્માષ્ટમીના વ્રત નિમિત્તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રાધિકાજી સહ પૂજા કરવી જોઈએ; મધ્યરાત્રે જન્મ સમયે વ્રત કરનારે ભગવાનનું ચરણોદક પીવું, પણ પંચાજીરી વગેરે પ્રસાદ ન ખાવો જોઈએ — એ બીજા દિવસે પૂજન કરીને ખવાય; અને ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોનું સંકીર્તન કરવું જોઈએ.

૧૧. શિક્ષાપત્રીમાં ભાદરવા સુદ ચોથે ગણેશ વ્રત અને ઉત્સવ કરવાનું કહેલું છે. આ વ્રત એવું છે કે, જેમાં વેધવાળી તિથિ વ્રત માટે

ગ્રહણ કરવાની છૂટ હોય છે. ત્રીજના વેધવાળી ચતુર્થી હોય અને તે મધ્યાહ્ન સુધી પહોંચતી હોય તો તે તિથિ વ્રત માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. પહેલા દિવસે અને બીજા દિવસે બન્ને વખત જો ચતુર્થી મધ્યાહ્ન સુધી વર્તતી હોય તો પહેલા દિવસની તિથિ જ વ્રત માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. પુરાણકથા એવી છે કે, ભાદરવા સુદ ચોથના દિવસે હસ્ત નક્ષત્રમાં સિદ્ધિયોગ અને અભિજિત મુહૂર્તમાં (સૂર્ય બરાબર માથા ઉપર આવે એ સમય અભિજિત મુહૂર્ત કહેવાય છે), જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્ર કન્યા રાશિમાં વિચરતા હતા ત્યારે ભગવાને પાર્વતીનંદન શ્રીગણેશરૂપે જન્મ ધારણ કર્યો હતો. આ વ્રત, ઉત્સવ અને પૂજનની એક બીજી વિશિષ્ટતા છે — ગણપતિનું પૂજન દુર્વા વડે થાય છે; પણ એકમાત્ર પ્રાદુર્ભાવ મહોત્સવ વખતે એમનું પૂજન તુલસી વડે કરી શકાય છે. ભાદરવા સુદ ૧૨ના રોજ વામન જયંતીનો ઉત્સવ કરવાનો હોય છે. એ દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે શ્રવણ નક્ષત્રમાં બુધવારે વામનજીનો જન્મ થયો હતો. ઉત્સવ કરવામાં મધ્યાહ્ને વર્તતી હોય એવી બારશ તિથિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો એ વખતે શ્રવણ નક્ષત્ર હોય તો અતિ ઉત્તમ કહેવાય. મધ્યાહ્ન પહેલાં એકાદશી વર્તતી હોય અને મધ્યાહ્ન સમયે બારશ વર્તે અને તે સાથે શ્રવણ નક્ષત્રનો યોગ હોય તો એ સર્વોત્તમ કહેવાય. બારશ મધ્યાહ્ને વર્તતી હોય અને ત્યારે શ્રવણ નક્ષત્ર હોય તો તે દિવસે ઉપવાસ કરવો જોઈએ. આમ બે ઉપવાસ થાય છે — આગલા દિવસે એકાદશીનો અને બીજા દિવસે દ્વાદશીનો; પણ જો એકાદશીના દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હોય તો, વામન જન્મોત્સવ એકાદશીએ કરવો જોઈએ અને બારશે મધ્યાહ્ન પછી જમવું જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં હનુમાનજીનો જન્મોત્સવ ઊજવવાનું પણ લખ્યું છે. આસો વદ ચૌદશે સંગવ સમયે (એટલે સવારે નવ વાગ્યા સુધીનો સમય) હનુમાનજીનો જન્મ થયો હતો; તેથી પૂજનોત્સવ માટે સંગવ સમયે વર્તતી હોય એવી ચૌદશ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો તેરશનો વેધ હોય પણ સંગવકાળે ચૌદશ વર્તી હોય તો તે તિથિ પૂજનોત્સવ માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. (સ.જી. ૪. અ. ૫૬/૫૭)

૧૨. ચૈત્ર સુદ નવમીના દિવસે શ્રીરામજન્મોત્સવ તથા ઉપોષણ વ્રત કરવું જોઈએ. એ દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં મધ્યાહ્ન સમયે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીનો જન્મ થયો હતો. વ્રત અને ઉત્સવ માટે આઠમના વેધ વિનાની મધ્યાહ્ને વર્તતી હોય, એવી નવમી તિથિ જ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો નવમી બે દિવસ મધ્યાહ્ને વર્તતી હોય તો બીજા દિવસે મધ્યાહ્ને વર્તતી નવમી વ્રતોત્સવ માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. પુનર્વસુ નક્ષત્રનો યોગ હોય તોપણ આઠમના વેધવાળી નવમી વ્રતોત્સવ માટે ગ્રહણ ન કરવી જોઈએ; કારણ કે, આ ઉત્સવ તિથિપ્રધાન છે. નૃસિંહ જયંતી ઉત્સવ, વૈશાખ સુદ ચૌદશે કરવો જોઈએ. એ દિવસે સોમવારે સંધ્યા સમયે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં નૃસિંહ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. વ્રત અને ઉત્સવ માટે તેરશના વેધ વિનાની શુદ્ધ ચૌદશ જ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો ચૌદશ વૃદ્ધિ પામતી હોય એટલે કે બે દિવસ લંબાતી હોય તો પહેલી ચૌદશ જ વ્રતોત્સવ માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. આ ઉત્સવમાં ઉપવાસ કરવાનું કહેલું છે (સ.જી. ૪, ૬૦).

૧૩. ચૈત્ર સુદ નવમી એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવનો દિવસ છે. એ દિવસે, સોમવારે, પુષ્ય નક્ષત્રમાં, રાત્રે બીજા પહોરની ત્રીજી ઘડી (ક. ૧૦, મિ ૧૦) વર્તતી હતી ત્યારે એમનું પ્રાગટ્ય થયું હતું. સૂર્યોદય વખતે આઠમના વેધ વિના નવમી વર્તતી હોય તો તે આ વ્રત અને જન્મોત્સવ માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો નવમી વૃદ્ધિ પામતી હોય એટલે કે બે દિવસ લંબાતી હોય તો વ્રત માટે પહેલા દિવસની તિથિ જ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો આઠમના વેધવાળી નવમી ક્ષય પામતી હોય, એટલે બીજા દિવસે સૂર્યોદય સમયે ન વર્તતી હોય તો, આઠમના વેધવાળી નવમી વ્રતોત્સવ માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જો પૂર્વ દિને, આઠમના વેધવાળી નવમી હોય અને બીજા દિવસે વેધ વગરની શુદ્ધ નવમી હોય પણ પહેલા દિવસે એટલે આઠમના વેધવાળી નવમીની રાત્રે જન્મ સમયે પુષ્ય નક્ષત્ર અને સોમવાર હોય તો આઠમના વેધવાળી નવમી તિથિ વ્રતોત્સવ માટે ગ્રહણ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ આ વ્રતોત્સવ એકલો તિથિપ્રધાન ગણેલો

નથી, પણ વાર અને નક્ષત્રયોગ પણ એમાં અમુક પ્રસંગે પ્રધાન ગણેલાં છે. (સ. જી. પ્ર. ૬૮). રામનવમી અને શ્રીહરિજયંતી માટે તિથિ ગ્રહણ કરવામાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે થોડો પણ મહત્વનો ફેર છે — બન્ને વ્રતોત્સવ એક જ દિવસે આવતા હોવાથી જ્યારે તિથિ બાબત પ્રશ્ન જાગે તો સંપ્રદાયના આશ્રિતોએ તો શ્રીહરિજયંતી વ્રત માટે જે તિથિ ગ્રહણ કરાય તે જ બન્ને વ્રત માટે સ્વીકારવી ઘટે છે.

૧૪. વ્રતનું પાલન અને ઉત્સવની ઊજવણી એ જેટલાં મહત્વનાં છે, તેટલી જ એની તિથિની બરાબર જાળવણી પણ મહત્વની છે. કારણ કે, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ સાથે જે ભગવદાવતારનો જન્મોત્સવ હોય, તે ઇતિહાસથી સંકળાયેલાં હોય છે. દરેક સંપ્રદાયને પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને સ્વત્વ હોય છે; હોય એ શોભાસ્પદ છે. પણ જ્યારે એ વ્યક્તિત્વ અને સ્વત્વની જાળવણી અને ઊજવણી માટે શાસ્ત્રોનો પણ આધાર સાંપડે ત્યારે એ સવિશેષ ગૌરવાન્વિત બને છે. બીજા સંપ્રદાયો અમુક રીતે વર્તે છે માટે આ સંપ્રદાયે પણ વ્રત અને ઉત્સવની ઊજવણીમાં પણ એ રીતે વર્તવું, એવી દલીલ શોભાસ્પદ કે ગૌરવ અર્પે એવી તો નથી જ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અનેક વ્રતો જાતે કર્યાં છે અને અનેક ઉત્સવો જાતે ઊજવેલા છે, એ જેમ તપઃપ્રિય છે, ત્યાગપ્રિય છે તેમ વ્રતોત્સવપ્રિય પણ છે. એમની પ્રસન્નતા માટે એમની આજ્ઞા અને ઈચ્છા પ્રમાણે આશ્રિત સત્સંગીમાત્ર વ્રતો કરે અને ઊજવે એ જ સુખકર, શાંતિપ્રદ અને શ્રેયસ્કર છે. હરિજયંતી વ્રતનો ઉત્સવ ને ઉપવાસ સર્વ વૈષ્ણવરાજ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનંદન, શ્રીવિક્કલેશ ગોસ્વામીએ કર્યો જ નથી; કારણ કે એઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સમકાલીન હતા જ નહિ.

“... આખી રાત પથારી કર્યા કરનારને ઊંઘવાનો વારો આવતો નથી; તેમ, જે જાણે તેને જીવનમાં બરાબર ન ઉતારે અને માત્ર જાણ્યા જ કરે, તો તેને સુખ કદી મળતું નથી. ...”

અનાશ્ચર્યો જયસ્તેષાં યેષાં નાથોઽસિ કેશવ ।

શાણા શાસ્ત્રીપંડિતો અને ધર્માચાર્યોએ મહાભારતને રત્નાકરની ઉપમા આપી છે તે ખરેખર યોગ્ય છે. માણસના ઐહિક જીવનને ઉન્નત બનાવે તે સાથે જ એના પારમાર્થિક જીવનને પણ ઉન્નત બનાવે અને તે સાથે જ એ પોતાના આત્યંતિક કલ્યાણની સાધના પણ કરી શકે એવી જીવનરીતિ મહાભારતમાં અનેક પ્રસંગો દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે. માણસ દરેક રીતે પ્રથમ માનવ બને, માનવ બનીને પછી એ મહામાનવ બને, મહામાનવ બનીને પછી એ દેવોત્તમ બને અને દેવોત્તમમાંથી પછી બ્રહ્મરૂપ બને — મુક્ત બને એ જાણે મહાભારતની રચનાનો હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. માનવસ્વભાવનું જેવું તાદૃશ દર્શન આપણને મહાભારતનાં પાત્રોમાં થાય છે તેવું બીજા ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં ભાગ્યે જ થાય છે. જગતમાં, જીવનમાં સત્ય અને ધર્મનો જ જય થાય છે, એ સિદ્ધાંત મહાભારત શીખવાડે છે; પણ તે સાથે જ બીજો એથીય વધારે મહત્વનો અને વધારે ઉપયોગી સિદ્ધાંત પણ એ શીખવાડે છે : અર્જુન અને દ્રૌપદીના પાત્ર દ્વારા એ સમજાવે છે : ‘જેને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો અનન્ય આશ્રય હોય છે, એ આશ્રયના પરિણામે જે અનાથ મટીને સનાથ થયો હોય છે, જેણે પોતાના જીવનરથની લગામ સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનના હાથમાં સોંપી દીધી હોય છે, એવા અનન્યાશ્રિત શરણાગત પુરુષનો જીવનમાં સદા જય જ થાય છે’ (દ્રોણપર્વ ૧૪૮/૪૩). આ લેખના શીર્ષક તરીકે ટાંકેલું વાક્ય, આ સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ઘૂત કરેલું છે.

૨. મહર્ષિ વ્યાસે જે પ્રસંગને અનુલક્ષીને દ્રોણપર્વમાં ઉપર્યુક્ત શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે તેની વિગતો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે : યુદ્ધમાં મરણતોલ ધાયલ થઈને ભીષ્મ સેનાપતિપદેથી નિવૃત્ત થાય છે એટલે દ્રોણ સેનાપતિ બને છે. વિદ્યા અને બ્રાહ્મણત્વના પ્રતીક સમા દ્રોણ, સંજોગોને વશ થઈને અર્થના દાસ બને છે; દુર્જન દુર્યોધનના ગુલામ બને છે; દુર્યોધનના આગ્રહને વશ થઈને પાંડવોને સપડાવીને મારવા માટે એ અભેદ ગણાતા ચક્રવ્યૂહની યોજના કરે છે; તે સાથે જ ચક્રવ્યૂહને ભેદીને હેમખેમ બહાર નીકળવાની વિદ્યાકળા જાણનાર અર્જુનને એ બીજા મોરચે યુદ્ધમાં રોકી રાખે છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં અર્જુનનો વીરપુત્ર અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહ ભેદે છે અને સહીસલામત એમાંથી બહાર નીકળે છે; બરાબર તે જ વખતે યુદ્ધના નીતિનિયમોને બાજુએ મૂકીને કૌરવ પક્ષના છ મહારથીઓ અભિમન્યુ ઉપર જુદાં જુદાં શસ્ત્રો લઈને એકસાથે આક્રમણ કરે છે. અભિમન્યુ અદ્ભુત શૌર્ય દાખવીને એ બધાનો સામનો કરે છે ત્યારે લાગ જોઈને જયદ્રથ એનો વધ કરે છે. અર્જુનને જ્યારે પુત્રમરણની ખબર મળે છે ત્યારે એને પારાવાર શોક થાય છે; પણ જ્યારે એ જાણે છે કે, જયદ્રથ અને બીજા પાંચ મહારથીઓએ એકસામટું આક્રમણ કરીને કપટથી એને માર્યો છે ત્યારે એને ભારે ક્રોધ વ્યાપે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એની બાજુમાં જ ઊભા હતા પણ શોક અને ક્રોધના આવેગમાં એમને પૂછ્યા કહ્યા વિના જ એ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, ‘આવતીકાલે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં હું જયદ્રથનો વધ કરીશ.’ પોતાની આ પ્રતિજ્ઞા પોકળ નથી પણ સબળ છે એ દાખવવા માટે એ બીજી પ્રતિજ્ઞા કરે છે, ‘જો આવતીકાલે હું સૂર્યાસ્ત સુધીમાં જયદ્રથનો વધ ન કરું તો સૂર્યાસ્ત થતાં જ ચિંતા સળગાવીને તેમાં હું બળી મરીશ.’ પહેલી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને જયદ્રથની સલામતી માટે ચિંતાતુર થયેલા દુર્યોધનાદિ કૌરવો અર્જુનની બીજી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ખૂબ ખુશ થાય છે. દુર્યોધનને પહેલો વિચાર તો જયદ્રથને યુદ્ધભૂમિથી દૂર સલામત સ્થળે સંતાડી રાખવાનો આવ્યો; પણ એમ કરવા જતાં કાયરતાની છાપ વાગે એમ હોવાથી દ્રોણાચાર્યે બીજા દિવસે આગલી

અને મધ્ય હરોળમાં પક્ષના બધા જ મહારથીઓને ગોઠવ્યા અને છેક પાછળની હરોળમાં દુર્યોધન અને જયદ્રથને રાખ્યા. અર્જુને ભારે શૌર્ય દાખવીને શત્રુસૈન્યની હરોળને ભેદી નાખી અને પોતે વચ્ચે દાખલ થયો પણ જયદ્રથનો રથ દેખાતો ન હતો. સૂર્ય ધીમે ધીમે અસ્તાચળ તરફ વધી રહ્યો હતો. જેમ જેમ સૂર્ય નમતો જતો હતો તેમ તેમ દુર્યોધન અને જયદ્રથના અંતરમાં આનંદ ઊભરાતો હતો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ વખતે એક યુક્તિ કરી. ભીમના બળવાન પુત્ર ઘટોત્કચને એમણે બોલાવ્યો અને માયાવિદ્યાથી સૂર્ય ઢંકાઈ જાય અને દેખાતો બંધ થાય એવા ધૂળકોટની રચના કરવાનું કહ્યું. ઘટોત્કચે જોતજોતામાં ધૂળનો એવો વંટોળ ઊભો કર્યો કે, સૂર્ય દેખાતો બંધ થઈ ગયો; સૂર્યાસ્ત સમયે જેવું અંધારું લાગે છે તેવું અંધારું વર્તાવા લાગ્યું એ જોઈને દુર્યોધન અને જયદ્રથ હર્ષથી નાચી ઊઠ્યા અને ‘સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો, સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો’ એવી બૂમો પાડતા પાડતા પાછલી હરોળમાંથી નીકળીને આગલી હરોળમાં આવ્યા. જયદ્રથનો રથ અર્જુનના દૃષ્ટિપથમાં આવ્યો કે તરત જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જયદ્રથનું માથું ઉડાવી દેવાનો અર્જુનને સંકેત કર્યો; તે સાથે જ ધડ ઉપરથી છૂટું થયેલું જયદ્રથનું માથું પાછલી હરોળની બાજુમાં શિબિરના આંગણામાં બેસીને ધ્યાન કરતા જયદ્રથના પિતાના ખોળામાં પડે એવી રીતે શરસંધાન કરવાની ખાસ તાકીદ કરી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આવી સૂચના કેમ આપી એનું કારણ અર્જુને ન પૂછ્યું. જે આજ્ઞાંકિત હોય છે તે આજ્ઞાનું કારણ અને હેતુ જાણવાનો કદી પ્રયત્ન કરતો નથી. વફાદાર સૈનિકની જેમ એ તો આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની ઈતિ માને છે. અર્જુને બળ અને વેગથી બાણ માર્યું. ધડ ઉપરથી જયદ્રથનું માથું ઊડી ગયું પણ બાણ સાથે ઊડીને તે સૂચિત દિશામાં સૂચિત સ્થળે શિબિરમાં બેઠેલા જયદ્રથના પિતાના ખોળામાં પડ્યું. જયદ્રથની સલામતી માટે એને વરદાન આપવામાં આવ્યું હતું કે, જેના હાથે એનું માથું જમીન ઉપર પડે તેનું મૃત્યુ થાય. પોતાના ખોળામાં કોઈ વજનદાર વસ્તુ અચાનક પડેલી જોઈને જયદ્રથના પિતા ધ્યાનમાંથી એકદમ ચમક્યા અને પોતાના હાથે જ માથું ઊંચકીને જમીન ઉપર ફેંકી દીધું. જેવું એમણે માથું જમીન ઉપર

ફેંક્યું કે તરત જ એમનું પણ મરણ થયું. આ બન્ને પ્રસંગો એકીસાથે બન્યા તે સાથે જ માયાવિદ્યાથી રચાયેલો ધૂળકોટ વીખરાઈ ગયો અને અસ્તાચળ તરફ ઝડપથી જઈ રહેલા સૂર્યનાં કિરણો યુદ્ધભૂમિ ઉપર રેલાઈ ગયાં. દુર્યોધન પ્રમુખ કૌરવોમાં ભારે શોક વ્યાપી ગયો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જયદ્રથનું માથું ધડ ઉપરથી ઉડાડીને દૂર શિબિરમાં બેઠેલા એના પિતાના ખોળામાં પડે એવી રીતે શરસંધાન કરવાની સૂચના પોતે શા કારણે કરી હતી એ કહ્યું અને પછી ભારે વિકટ સંજોગોમાં જયદ્રથનો વધ કરવા માટે અર્જુનને હાર્દિક અભિનંદન આપ્યાં ત્યારે અર્જુન હાથ જોડે છે અને અતિ નમ્રભાવે લેખના મથાળે ટાંકેલું વચન ઉચ્ચારે છે અને કહે છે, ‘ભગવન્ ! અભિનંદનનો અધિકારી તો હું નહિ પણ ખરેખર આપ પોતે જ છો. આ મારો વિજય નથી, મારી શક્તિથી મેળવેલો વિજય નથી, પણ આપનો જ વિજય છે; આપની શક્તિનો વિજય છે. આપે જો સૂર્યને ઢાંકી દે અને સૂર્ય દેખાતો બંધ થાય એવા માયાવી ધૂળકોટની રચના ન કરાવી હોત તો દુર્યોધન અને જયદ્રથને સૂર્યાસ્ત થઈ ગયાની ભ્રાંતિ ન થઈ હોત; એમને જો એવી ભ્રાંતિ ન થઈ હોત તો, છેક પાછલી હરોળમાંથી આપમેળે જ આગલી હરોળમાં મારી નજર સામે જયદ્રથ ન આવ્યા હોત. એ પછી પણ જો મેં મારી બુદ્ધિ અને શક્તિ ઉપર મદાર રાખીને જયદ્રથનું માથું ઉડાવી દીધું હોત તો સાથે સાથે મારું પણ મૃત્યુ થાત. મને એના વરદાનની ખબર ન હતી; એટલે આપે જો મને ખાસ તાકીદની સૂચના ન કરી હોત અને મારા રથથી શિબિર કેટલી દૂર છે અને કઈ દિશામાં છે એની ચોક્કસ વિગતો મને ન કહી હોત અને મારાં કાંડાંમાં અને બાણમાં આપે જો બળ અને વેગ ન પૂર્યો હોત તો મારા માટે પરિણામ સારું ન આવત. વળી બીજી એક વાત છે. મેં શોક અને ક્રોધને વશ વર્તીને આપ મારી પાસે ઊભા હતા છતાં આપને પૂછ્યા કહ્યા વિના જ જાણે હું ધારું તે કરી શકું એવો સમર્થ છું, એવા મિથ્યાભિમાનને વશ થઈને અશક્ત્ય કહેવાય એવી બે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. મારું એ અહંત્વ, અભિમાન અને અવિચારીપણું — મારા એ દોષો, આપે સહી લીધા

અને મારી રક્ષા કરી છે; હું તો અજ્ઞાન અને અશક્ત છું, આપની કૃપાદષ્ટિ અને આપના કૃપાબળ વિના મારાથી કંઈ થઈ શકે તેમ નથી, એ હું જાણું છું. પણ ભગવન્ ! એક બીજી વાત છે. રવિમંડળમાં જે બેઠો હોય છે તેને રાતનું એટલે અંધકારનું દુઃખ હોતું નથી તેમ આપના જેવા અનંત કોટી બ્રહ્માંડોના અધિપતિ સર્વેશ્વરના ચરણના આશ્રય નીચે હું બેઠો છું, પછી મને વિજય મળે, લાભ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? આજે જે વિજય મળ્યો છે તે માટે આપે મને નિમિત્ત બનાવ્યો છે.’ એટલું બોલતાં બોલતાં અર્જુનની આંખમાં આંસુઓ ઊભરાઈ ગયાં. ભક્તવત્સલ ભગવાન તરત જ યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ ઉભય સૈન્યની વચ્ચે પોતાના ભક્ત અર્જુનને અતિ પ્રેમથી ભેટી પડ્યા.

૩. ઇતિહાસ કહે છે કે, અર્જુનના જીવનમાં જેવા ભારે કસોટીરૂપ પ્રસંગો આવ્યા હતા તેવા કપરા પ્રસંગો દરેક જ્ઞાનીભક્તના જીવનમાં અવારનવાર બનતા જ હોય છે. પણ જીવનમાં સુખ આવે કે દુઃખ આવે, જય મળે કે પરાજય થાય, લાભ થાય કે નુકસાન થાય, પણ બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ સૂચવેલી રીતે એટલે —

‘જેહ બિધ રાજી નાથ તુમ,
તેહ બિધ હમ રાજી;
હારજીત વૃદ્ધિ હાણકી,
તુમરે હથ્થ બાજી.’

એ રીત પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાની ભક્ત જીવન જીવે છે ત્યારે એનું સ્થાન ભગવાનના હૃદયમાં વધારે સુદૃઢ બને છે. એથી વિરુદ્ધ સુખ આવે, લાભ થાય, જય મળે ત્યારે ભગવાનને ભૂલી જઈને અને અહમ્ને વશ થઈને જે ફૂલાય છે; અથવા દુઃખ આવે, પરાજય થાય, નુકસાન થાય ત્યારે ભગવાનને ભૂલી જઈને બીજાને દોષ દઈને શોક કરે છે ત્યારે એવા ભક્તના બુદ્ધિભ્રમને ઠેકાણે લાવવા માટે ભગવાન થોડા કડક પણ બને છે. પણ ભગવાન બહુ દયાળુ છે. પોતાના સાચા શરણાગત, સાચા આશ્રિતને એ વચન આપે છે, ‘अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । — જો તું મારા એકને જ શરણે આવે અને

રહે તો તારાં સર્વ પ્રકારનાં પાપકર્મોથી હું તારું અવશ્ય રક્ષણ કરીશ (ગીતા ૧૮/૬૬). સાચા શરણાગત, સાચા આશ્રિતમાં શરણાગતિનાં બધાં જ — છ લક્ષણો એક સાથે વર્તતાં હોય છે. એ છ લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

‘अनुकूलस्य संकल्पः प्रतिकूलस्य वर्जनम् ।

रक्षयिष्यतीति विश्वासः गोप्तृत्वंवरणं तथा ।

आत्मनिक्षेपः कार्पण्ये षड्विद्या शरणागतिः ॥

— આશ્રયદાતા, સર્વેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જે અનુકૂળ એટલે પ્રિય હોય, ગમતું હોય તેનો જ સંકલ્પ કરવો ને એનું જ વર્તન કરવું (સંકલ્પ શબ્દમાં વાણી અને વર્તનનો પણ સમાવેશ થાય છે) એમને જે પ્રતિકૂળ એટલે પ્રિય ન હોય, ગમતું ન હોય એવી સર્વ બાબતોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો; જીવનમાં ગમે તેવી આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિઓ અને વિપત્તિઓ આવે તોપણ એમાં સર્વેશ્વર શ્રીહરિ એક જ એકલા જ મારું રક્ષણ કરશે એવો નિર્ભેળ વિશ્વાસ હોવો; જગતમાં કર્તા, હર્તા અને ભર્તા, કર્મફળપ્રદાતા, પાલક અને પોષક એકમાત્ર ઈષ્ટ આરાધ્ય ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ છે, એવો અંતર્બાહ્ય દૃઢ નિશ્ચય હોવો જોઈએ; જીવનમાં નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી ગણાતી બધી જ બાબતો, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અર્પણ કરીને, એમાંથી એ જે આપે તેનો ઉપભોગ, એમની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે અને કેવળ એમની જ પ્રસન્નતા માટે કરવો એવું આત્મસમર્પણ; અને ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ કરી, અષ્ટ પ્રકારની સિદ્ધિઓ હસ્તામલક વર્તતી હોય અને પોતાના આત્માને હથેળીમાં જળનું ટીપું દેખે એમ નિરંતર દેખતો હોય છતાં, ભગવાનના દાસના પણ દાસ થઈ વર્તવું અને રહેવું — આ લક્ષણો સાચા શરણાગતમાં અખંડ વર્તતાં હોય છે. અર્જુન એવો સાચો શરણાગત હતો. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે, વચનામૃતમાં એની સ્વરૂપનિષ્ઠાને અને એની શરણાગતિને બિરદાવીને આદર્શરૂપ ગણાવેલી છે.

૪. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે કે, જે જન્મજાત અને

સ્વભાવગત અસુર હોય, આસુરી બુદ્ધિવાળો હોય, તે જો કોઈ પૂર્વ કરેલાં સુકૃત્યોના કારણે સત્સંગમાં સત્પુરુષના અને ભગવાનના યોગમાં આવે અને રહે તોપણ એનો આસુરી સ્વભાવ, ગુણ અને ક્રિયા ટળતાં નથી. શ્રીવ્યાસનારાયણ કહે છે કે, દુર્યોધન એવો આરૂઢ અસુર હતો. જન્મે તો એ પવિત્ર ગણાતા ઉચ્ચ કુરુવંશમાં આર્ય ક્ષત્રિયરૂપે જન્મ્યો હતો; પણ સ્વભાવ, ગુણ, વાણી અને કર્મની દૃષ્ટિએ એ પીઠ અસુર હતો. એ અધર્મનો અવતાર હતો; દંભ અને અભિમાનનું સાક્ષાત્ સજીવ માનુષ સ્વરૂપ હતો. એ દુર્જન હતો; જગતમાં કોઈ જ સજજન ન દેખાય — બધા જ દુર્જન દેખાય એવી દુષ્ટ એની દૃષ્ટિ હતી. એવા માણસના યોગમાં, ભૂલેચૂકે પણ જો કોઈ સજજન આવી ચઢે તો એ સજજનતા ગુમાવીને નખશિખ દુર્જન જ બને છે. ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ ખરેખર સજજન હતા; પણ કોઈ કમનસીબ પળે એ દુર્યોધનના યોગમાં આવ્યા; એનું અન્ન ખાધું અને એનું જળ પીધું; પરિણામે એ અર્થના તો દાસ બન્યા, પણ દુર્જન દુર્યોધનના પણ ગુલામ બન્યા; અને ભગવાન અને ભગવાનના ભક્ત સામે એમનો વધ કરવાની ઈચ્છાથી લડ્યા. ભીષ્મ કેવા હતા ? એમનું ખરું નામ તો દેવવ્રત. પિતાના સુખ માટે એમણે આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યું. બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ થાય એવી આજ્ઞા એમના વિદ્યાગુરુ ગણાતા પરશુરામે કરી ત્યારે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ત્યાગ કરવાના બદલે ગુરુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું એમણે પસંદ કર્યું હતું. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રતના પ્રતાપે એ ઈચ્છિત મૃત્યુ — એટલે જ્યારે ઈચ્છે તે દિવસે અને સમયે જ મૃત્યુ પામે એવી અદ્ભુત સ્થિતિ પામ્યા હતા; પણ ભગવાન અને ભગવાનના ભક્ત સામે દુર્જનનો પક્ષ લઈ યુદ્ધ કરવાના ફળસ્વરૂપે વિજય તો ન મળ્યો પણ પોણા બે મહિના સુધી ખુલ્લામાં બાણશય્યા ઉપર સૂવાનો પ્રસંગ આવ્યો ને દુઃખની સીમા ન રહી.

૫. દ્રોણ કેવા હતા ? એક પરશુરામને બાદ કરતાં એમના જેવો ધનુર્વિદ્યાનો આચાર્ય ભારતભરમાં બીજો કોઈ ન હતો. શસ્ત્રાસ્ત્રની દિવ્ય વિદ્યામાં એ પારંગત હતા. અપાત્રે વિદ્યા નહિ ભણાવવાની અને

નિર્ભળો સામે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો ઉપયોગ નહિ કરવાની એમની વ્રતટેકના કારણે એમને પણ ‘હાથમાં જ્યાં સુધી શસ્ત્ર હોય ત્યાં સુધી કોઈ વધ ન કરી શકે’ એવી વરશક્તિ મળી હતી. પણ વિદ્યાભ્યાસ વખતના મિત્ર દ્રુપદ ઉપર વેર વાળવાની ધૂનમાં અને દુર્યોધન જેવા દુર્જનના સંગના કારણે એમણે પોતાની વ્રતટેકનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે એ જ દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથે એમનું મૃત્યુ થયું હતું. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં વ્યાસજીએ એમનું નામ દુર્જનની પંક્તિમાં લખી નાખ્યું.

૬. કર્ણ કેવો હતો ? લોકવ્યવહારમાં એ સૂતપુત્ર એટલે સારથિપુત્ર ગણાતો હતો; પણ ઈતિહાસકથા પ્રમાણે એ ખરેખર સૂર્યપુત્ર હતો — કુંતાજીનો પુત્ર હતો. કુંતાજી કુંવારાં હતાં ત્યારે સૂર્ય, ઈન્દ્ર, વરુણ વગેરે દેવોએ એમના ઉપર પ્રસન્ન થઈને પુત્રદા મંત્રો શીખવ્યા હતા. આજે માણસને ઘણી વખત થાય છે તેમ એ વખતે પણ કુંતાજીને દેવોના એ મંત્રોની ચકાસણી કરવાનું મન થયું. આગળપાછળનો વિચાર કર્યા સિવાય સૂર્ય આપેલા મંત્રનું એમણે વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કર્યું; અને પરિણામે સૂર્ય જેવો તેજસ્વી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. કુમારી કુંતા પુત્રને જોઈને ગભરાયાં. એમણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી. સૂર્ય પ્રગટ થયા એટલે આંખમાં આંસુ સાથે કહ્યું, ‘ભગવન્ ! મારી ભૂલ થઈ. મેં મંત્રાનુષ્ઠાન કર્યું અને આ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. હું તો કુમારી છું. હું એને શું કરું ?’ સૂર્ય સલાહ આપી, ‘પુત્રને લાકડાની એક પેટીમાં સુવાડીને ગંગાના પ્રવાહમાં પેટી તરતી મૂકી દે.’ પણ પુત્રને નદીના પ્રવાહમાં એવી રીતે તરતો છોડી દેવા કઈ મા તૈયાર થાય ? કુંતાએ કહ્યું, ‘પણ એમ કરવાથી એનું મૃત્યુ થાય તો ?’ સૂર્ય તરત જ એના શરીર ઉપર કવચ અને કાન ઉપર કુંડળ લપેટી દીધાં અને કહ્યું, ‘જ્યાં સુધી એના શરીર ઉપર આ કવચ અને કુંડળ હશે ત્યાં સુધી એને કોઈ મારી નહિ શકે.’ સૂર્ય એમ કહીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. કર્ણને પેટીમાં સુવાડીને પેટી નદીના પ્રવાહમાં છોડી દેવામાં આવી. એ પેટી, એક સારથિના હાથમાં આવી; એ ઘેર લઈ ગયો, કર્ણને પાળીપોષી મોટો કર્યો. કર્ણ કુશળ થયો. દ્રૌપદી-સ્વયંવર વખતે દુર્યોધન, પાંડવો વગેરે સાથે એ પણ હાજર હતો. બીજા રાજાઓ

નિષ્ફળ ગયા ત્યારે એ મત્સ્યવેધ કરવા ઊભો થયો પણ ત્રાજવામાં પગ મૂકીને જેવું એણે શરસંધાન કર્યું તે જ વખતે એના કાને દ્રૌપદીના શબ્દો પડ્યા : ‘સૂતપુત્રને હું નહિ વરું’. કર્ણને એ અપમાન હાડોહાડ લાગ્યું. અર્જુને મત્સ્યવેધ કર્યો અને પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા ત્યારથી અર્જુનનો એ કટ્ટર પ્રતિસ્પર્ધી અને દ્વેષી બની ગયો. દ્રોણે એને દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શિખવવાની ના પાડી ત્યારે બ્રાહ્મણકુમારના વેશે એ પરશુરામ પાસે પહોંચ્યો અને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો. પણ પરશુરામને એ સૂતપુત્ર છે એવી ખબર પડી ગઈ, એટલે પરશુરામે શાપ આપતાં કહ્યું, ‘અણીની વેળાએ તને આ વિદ્યાની વિસ્મૃતિ થશે.’ કર્ણ ભારે ધર્મનિષ્ઠ અને દાનેશ્વરી હતો છતાં, દુર્જન દુર્યોધનના સંગના કારણે વ્યાસજીએ એને પણ દુર્જનની પંક્તિમાં લખી નાખ્યો.

૭. અર્જુન જાણતો હતો કે ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ ઉપર જણાવેલી હકીકતના કારણે યુદ્ધમાં જીતી શકાય એવા નથી — એમનો વધ કરવો એ અશક્ય હતું. પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આશ્રિત ખાતર-શરણાગત ખાતર, જે ઇતિહાસ અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ અશક્ય મનાતું હતું તેને શક્ય બનાવ્યું. યુદ્ધના દસમા દિવસે જ્યારે ભીષ્મ વધારે પડતા ઘવાય છે ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એમની સામેથી યુદ્ધમાં ખસી જવાનો સંકેત કર્યો. થોડું વધારે ઉગ્ર આક્રમણ કર્યું હોત તો ભીષ્મ મરણતોલ ઘાયલ થાય તેમ હતું છતાં, શરણાગત અર્જુન ભગવાને કરેલા સંકેત પ્રમાણે તરત જ બાજુએ ખસી ગયો; એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શિખંડીને ભીષ્મનો સામનો કરવાની સૂચના કરી. શિખંડી પૂર્વે સ્ત્રી હતો. ભીષ્મ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી હતા એટલે, એ પૂર્વે સ્ત્રી હોય એવા પુરુષ સામે પ્રહાર નહિ કરે એવી ગણતરીથી શિખંડીને આ સૂચના અપાઈ હતી. શિખંડીએ ભીષ્મને મરણતોલ ઘાયલ કર્યા; એ મૂર્ચ્છિત થઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. દ્રોણ સેનાપતિ થયા. દુર્જન દુર્યોધનના આગ્રહથી દ્રોણે પહેલા દિવસથી જ પોતાનાં વ્રતટેક ઊંચાં મૂક્યાં. વ્રતટેકનો ત્યાગ કર્યો એટલે એમનું દૈવત-શક્તિ હરાઈને હણાઈ ગયાં. એ વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક યુક્તિ કરી. ભીમને પાસે બોલાવીને

અશ્વત્થામા નામના હાથીને મારી નાખવાની અને પછી સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને ‘અશ્વત્થામા મરાયો, અશ્વત્થામા મરાયો’ એવા પોકાર કરવાનું સૂચન કર્યું. ભીમે તરત જ એ નામના હાથીને મારી નાખીને પોકારો કરવા માંડ્યા. અશ્વત્થામા, દ્રોણનો એકનો એક પ્રિય પુત્ર હતો. એના મૃત્યુના પોકાર સાંભળીને એમની રહીસહી શક્તિ પણ હરાઈ ગઈ. અશ્વત્થામાના મરણની વાત સાચી છે કે કેમ, એ અંગે એમણે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, ‘અશ્વત્થામા મરાયો છે એ વાત સાચી છે.’ પણ તે હાથી છે કે પુરુષ તેની એમણે સ્પષ્ટતા ન કરી. જીવનથી ઉદાસ થયેલા દ્રોણે કંટાળીને શસ્ત્રો હેઠાં મૂકી દીધાં કે તરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમનું માથું ઉડાવી દીધું. ભલે દુર્જનના સંગથી દુર્જન થયા હતા, પણ આખરે તો એ વિદ્યાગુરુ હતા. એમનો વધ અર્જુનના હાથે થાય એ યોગ્ય નહિ. શરણાગત વત્સલ ભગવાને એની એમાંથી રક્ષા કરી.

૮. દ્રોણના મરણ પછી કર્ણ સેનાપતિ થાય છે. પહેલા દિવસે કર્ણ અદ્ભુત શૌર્ય દાખવ્યું. પાંડવસૈન્ય ત્રાસી ગયું. અર્જુન પોતાનો રથ કર્ણના રથ સામે લઈ જવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઘણી વખત વિનંતીઓ કરતો હતો; પણ એક યા બીજા બહાને ભગવાન એ વિનંતીઓ ટાળતા હતા. કર્ણનો વધ સહેલાઈથી થઈ શકે એ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અર્જુન ઇન્દ્રપુત્ર ગણાય છે. એની રક્ષા માટે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને બીજા દિવસે વહેલી સવારે કર્ણ પાસે જવાનું અને એની પાસેથી કવચ અને કુંડળ દાનમાં માગી લેવાની સૂચના કરી. પુત્રપ્રેમને વશ થઈને બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ઇન્દ્ર સૂર્યોદય થતાં પહેલાં જ કર્ણ પાસે ગયા અને દાનમાં કવચ અને કુંડળ માગ્યાં. કર્ણ તરત જ સમજી ગયો કે, બ્રાહ્મણ વેશમાં આ કોઈ બીજું જ આવ્યું છે; પણ પોતાની પાસે દાનમાં જે કાંઈ માગે તે આપવાની એની ટેક હતી; એટલે તરત જ કવચ અને કુંડળ શરીર ઉપરથી છૂટાં કરીને ઇન્દ્રને આપી દીધાં. પણ પછી, ‘બ્રાહ્મણવેશે તમે કોણ છો ?’ એવું પૂછ્યું. કર્ણની ઉદારતા અને નિખાલસતા જોઈને ઇન્દ્ર ખુશ થઈ ગયા. એમણે કર્ણને કવચ અને કુંડળના બદલામાં એક અમોઘ

શક્તિ આપી અને કહ્યું, ‘જેના ઉપર આ શક્તિનો પ્રહાર કરવામાં આવશે તેનું અવશ્ય મૃત્યુ થશે.’ કવચ અને કુંડળ ગુમાવ્યાથી કર્ણને અંતરમાં ખેદ તો થયો પણ શક્તિ મળવાથી કંઈક બદલો વળી રહે છે એમ માનીને કર્ણ સંતોષ માન્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે એમની ચિંતા ઊલટી વધી ગઈ. કર્ણ વહેલામાં વહેલી તકે અમોઘ શક્તિનો ઉપયોગ અર્જુન ઉપર કરશે એમાં શંકા ન હતી.

૯. બીજા દિવસે યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વળી એક યુક્તિ કરી. એમણે ઘટોત્કચને બોલાવ્યો અને રાત્રિયુદ્ધ કરવાની માગણી કરવાનું સૂચન કર્યું. માગણી યુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે હોવાથી સેનાપતિ કર્ણને એનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. રાત્રે માયા અને માયાવી જનોનું જોર વધારે હોય છે. ઘટોત્કચ માયાવિદ્યા સારી જાણતો હતો. એની સામે માયાવિદ્યાથી લડી શકે એવો કૌરવપક્ષમાં એક જ યોદ્ધો હતો, અલાયુધ. દુર્યોધને એને ભીમની હત્યા કરવા માટે અનામત રાખ્યો હતો, પણ ઘટોત્કચે એને મારી નાખ્યો. દુર્યોધનને આથી ઘટોત્કચ ઉપર ભારે ક્રોધ વ્યાપી ગયો. એણે કોઈ પણ રીતે ઘટોત્કચનો વધ કરવાનો કર્ણને આગ્રહ કર્યો; પણ માયાવી ઘટોત્કચ એમ હાથમાં આવે તેમ ન હતો. માયાવિદ્યાના પ્રભાવથી એ અનેક સ્વરૂપો ઊભાં કરી શકતો હતો; એટલે એમાંથી ખરો ઘટોત્કચ કયો એ કળવું મુશ્કેલ હતું. કૌરવસૈન્ય ઘટોત્કચના માયાવી યુદ્ધથી ત્રાહિત્રાહિ પોકારી રહ્યું, કર્ણ પણ અકળાયો હતો; એવામાં દુર્યોધને ફરીથી પોતાની વિનંતી દોહરાવી. બરાબર એ જ વખતે કર્ણની નજરે અસલ ઘટોત્કચ પડ્યો. આગળપાછળનો વિચાર કર્યા સિવાય કર્ણ ઇન્દ્રે આપેલી અમોઘ શક્તિનો ઘટોત્કચ ઉપર પ્રહાર કર્યો. ઘટોત્કચનું મરણ થયું; માયાજાળ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ઘટોત્કચની માયાજાળ અદૃશ્ય થઈ ગઈ એટલે કૌરવપક્ષે આનંદ અનુભવ્યો. પણ કર્ણના અંતરમાં ભારે શોક અને નિરાશા વ્યાપી ગયાં હતાં. ઇન્દ્રે આપેલી અમોઘ શક્તિનો હવે એ ઉપયોગ કરી શકે તેમ ન હતું. પાંડવપક્ષમાં ઘટોત્કચના મરણથી ભારે શોક વ્યાપી ગયો. અર્જુન અને ભીમને ઘણું દુઃખ થયું; પણ ત્યારે

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હર્ષથી નાચી ઊઠ્યા. મહર્ષિ વ્યાસે એ વખતની સ્થિતિની નોંધ કરતાં લખ્યું છે, ‘નનર્ત હર્ષે સંવીતો વાતોદ્ધત ઇવ દ્રુમઃ । — પવનની લહેરીઓથી વૃક્ષો જેમ નાચી ઊઠે છે તેમ હર્ષના આવેગમાં આવીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નાચી ઊઠ્યા.’ બધાને આશ્ચર્ય થયું ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ખુલાસો કરતાં કહ્યું, ‘ઘટોત્કચના મૃત્યુથી મને ઘણું દુઃખ થયું છે; પણ જે શક્તિનો ઉપયોગ કરીને કર્ણ એનો વધ કર્યો એથી મને હર્ષ થયો છે. એ અમોઘ શક્તિનો પ્રતિકાર અર્જુનનું ગાંડીવ, ભીમની ગદા કે મારું સુદર્શનચક્ર કરી શકે તેમ ન હતું. જેના ઉપર એનો પ્રહાર થાય એનું અવશ્ય મૃત્યુ થાય તેમ હતું. કર્ણ એ અમોઘ શક્તિ અર્જુનનો વધ કરવા માટે જ રાખી મૂકી હતી. યુદ્ધ દરમિયાન અર્જુન પોતાનો રથ કર્ણની સામે લઈ જવાનું મને ઘણી વખત કહેતો હતો પણ હું એમ કરવાનું ટાળતો હતો; કારણ કે, જ્યાં સુધી કર્ણ પાસે એ શક્તિ હતી ત્યાં સુધી મને અર્જુનની સલામતીની ભારે ચિંતા થતી હતી. મને રાત્રે તેથી ઊંઘ પણ આવતી નથી. હવે કર્ણ પાસે એ શક્તિ રહી નથી એટલે અર્જુન હવે ભયમુક્ત થયો છે, તેથી મને આનંદ થયો છે અને હું નાચું છું.’

૧૦. બીજા દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો રથ વગર કહ્યો કર્ણના રથ સામે લીધો. સાંજ થતાં પહેલાં એ દિવસે યુદ્ધમાં કર્ણનું મૃત્યુ થયું. દુર્યોધનને યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે ભીષ્મ અને દ્રોણ કરતાં કર્ણ ઉપર વધારે શ્રદ્ધા હતી. એનું મૃત્યુ થતાં એનું અંતર અને પગ ભાંગી ગયાં. કર્ણના મરણથી દુર્યોધન જેટલું જ દુઃખ ધૃતરાષ્ટ્રને થયું હતું. વ્યાસજીની કૃપાથી યુદ્ધનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ સંજય હસ્તિનાપુરના મહેલમાં બેઠા બેઠા કહેતો હતો. એ સંજયને એમણે આ કેમ બન્યું એનું કારણ પૂછ્યું. બરાબર એ જ સમયે યુદ્ધભૂમિ ઉપર સાત્યકિએ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને એ જ સવાલ પૂછ્યો, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ત્યારે સાત્યકિને જવાબ આપ્યો,

‘न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरस्तथा ।

न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा वीभत्सुरा ॥

— સાત્યકિ ! મને પિતા, માતા, તારા જેવા ભાઈઓ, સ્નેહીમિત્રો અને સંબંધીઓ, અરે ! મારા પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અર્જુનની રક્ષા કરવી વધારે ગમે છે (દ્રોણપર્વ ૧૮૨/૪૩); કારણ કે, એ મારો ભક્ત છે, શરણાગત અને આશ્રિત છે, એટલું જ નહિ પણ એ મારું હૃદય છે; એનાથી વધારે પ્રિય જગતમાં મને બીજું કોઈ જ નથી. એ મને પ્રિયાતિપ્રિય હોવાથી હું એની રક્ષા કાળજીથી નિશ્ચિન કરું છું.’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સાત્યકિને કહેલા ઉપર્યુક્ત શબ્દો વ્યાસજીએ આપેલી દૂરશ્રવણ અને દૂરદષ્ટિની શક્તિના પ્રભાવથી સંજયે સાંભળ્યા અને સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવ્યા. એ શબ્દો સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રના મુખમાંથી ભારે નિશ્વાસ સાથે શબ્દો સરી પડ્યા : ‘એવી કાળજીથી અમારું રક્ષણ એ કેમ કરતા નથી ?’ ધૃતરાષ્ટ્રના મુખમાંથી સહસા નીકળેલા આ શબ્દો સાંભળીને સંજય પોતે દાસ છે એ સ્થિતિ ભૂલી ગયો અને એના મુખમાંથી સહસા શબ્દો સરી પડ્યા : ‘જીવનમાં જે અસત્ય, અધર્મ, વિશ્વાસઘાત અને છળકપટનો જ આશ્રય કરે છે તેનું રક્ષણ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો, ખુદ ભગવાન પોતે ઈચ્છે તોપણ કરી શકતા નથી.’

૧૧. મહાભારત અને એના જેવાં સત્શાસ્ત્રો આત્મશ્રેય અને આત્મરક્ષણ માટે સાત ઉપાયો દાખવે છે. એ કહે છે કે, ગટરનો ગંદવાડ એમાં ગંગાજળ રેડવાથી ધોવાતો નથી, એથી તો ઊલટું ગંગાજળ ગંદું અને અપવિત્ર થાય છે; તેમ ગટરના ગંદવાડ જેવા સ્વભાવ અને કર્મથી ભરેલા જે આરૂઢ આસુરી જનો છે તે કોઈ યોગે સત્સંગમાં આવી પડ્યા હોય પણ તેમને બરાબર ઓળખીને આ જીવનમાં જ આત્મશ્રેય સાધવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુએ એમને દૂરથી જ નવ ગજના નમસ્કાર કરવા જોઈએ. ભૂલેચૂકે પણ એવા પુરુષોની છાયામાં રહેવું કે બેસવું ન જોઈએ, એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો સૌથી પહેલો ઉપાય છે. ઈન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ કરીને એ બન્નેને સ્વધર્મ અને ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ-ઉપાસનાની મર્યાદા બહાર કઢી ન જવા દેવાં, એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો બીજો ઉપાય છે. સદ્ધર્મ, સત્શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષના નિત્યયોગમાં રહેવું એટલે વિચાર,

વાણી અને કર્મથી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો ત્રીજો ઉપાય છે. સાચા સત્પુરુષો અને સાચા ભક્તોની દેહભાવે નહિ પણ આત્મભાવે, ભગવાન સરખી સેવા કરવી એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો ચોથો ઉપાય છે. જગતમાં કર્તા, હર્તા અને ભર્તા તથા કર્મફળપ્રદાતા અને કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્ શક્તિ ધરાવતા પાલક અને પોષક એક ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ છે — બીજું કોઈ જ નથી એવી અનન્ય નિષ્ઠા, એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો પાંચમો ઉપાય છે. ત્રણ દેહ અને ત્રણ ગુણથી વિલક્ષણ એવો જે પોતાનો આત્મા એ જ બ્રહ્મ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ છે એવું નિશ્ચિત જાણી-સમજીને અક્ષરબ્રહ્મરૂપે પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની દાસાનુદાસભાવે ભક્તિ-ઉપાસના કરવી એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો છઠ્ઠો ઉપાય છે. જ્ઞાની ભક્ત ભગવાનને કહે, ‘હું તમારો છું અને તમે મારા છો’ એ સ્થિતિને બદલે ભગવાન પોતે થઈને ભક્તને કહે, ‘હું તારો છું અને તું મારો છું’, એવી જીવનદશા, દેહ છતાં જ સિદ્ધ કરવી, એ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેયનો સૌથી શ્રેષ્ઠ પણ સૌથી સલામત સાતમો ઉપાય છે. આ સાતે ઉપાયો એકસાથે જીવનમાં ન વર્તે ત્યાં સુધી બીજા લાખ ઉપાયો કરવામાં આવે તોપણ આત્મરક્ષા અને આત્મશ્રેય સાધી શકાતાં નથી.

“... મોક્ષ માટે કોઈએ ધર્મને મુખ્ય માનેલો છે, કોઈએ જ્ઞાન વિના મુક્તિ મળતી નથી એમ કહેલું છે, કોઈએ ત્યાગ વિના મોક્ષ મળતો નથી એમ કહેલું છે, તો કોઈએ મુક્તિ ભક્તિથી મળે છે એમ કહેલું છે; પણ આત્યંતિક શ્રેયની પ્રાપ્તિ અને ભગવાનની સેવામુક્તિની સિદ્ધિ માટે, ભક્તિ અને સત્સંગ બન્ને આવશ્યક છે. એ બે વિના ધર્મ, જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય શોભતાં નથી, તેમ મોક્ષદાતા પણ થતાં નથી. ...”

ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના તથા સત્સંગ એ બે વાનાં જ જીવનમાં સાચું સુખ, સાચી શાંતિ અને આત્મિક શ્રેય આપનારાં હોય છે.’ આ છેલ્લી વાત કહેનારા, પોતાના કથનના સમર્થનમાં શિક્ષાપત્રીનો ૧૧૪મો શ્લોક પણ ટાંકે છે. એ શ્લોકમાં કહ્યું છે :

‘ગુણિનાં ગુણવત્તાયા જ્ઞેયં હ્યેતત્ પરં ફલમ્ ।
કૃષ્ણે ભક્તિશ્ચ સત્સંગોઽન્યથા યાંતિ વિદોઽપ્યથઃ ॥

અન્યથા યાંતિ વિદોઽપ્યથઃ ।

માણસમાત્રને જીવનમાં સુખ અને શાંતિ જોઈએ છે અને અંતે શ્રેય એટલે મોક્ષ જોઈએ છે. પોતાના જીવનની નાનીમોટી દરેક ક્રિયા, તેથી, આ હેતુની સિદ્ધિ થાય એ રીતે જ એ કરતો હોય છે. જગતમાં જેમને એ સમજુ, શાણા અને અનુભવી માને છે તેમને એ રોજ પૂછતો હોય છે : ‘જીવનમાં શું કરવામાં આવે યા શું મેળવવામાં આવે તો સુખ, શાંતિ અને શ્રેય મળે ?’ માનવજીવનના આ મહાપ્રશ્નના એને જુદા જુદા જવાબો મળે છે : કેટલાક કહે છે, ‘જેની પાસે રૂપ, ગુણ, કલા, વિદ્યા, ધનસંપત્તિ, સત્તા, શક્તિ, સંતતિ અને નીરોગી શરીર હોય છે તેને જીવનમાં અઢળક સુખ અને અપાર શાંતિ મળે છે;’ કેટલાક કહે છે, ‘જેને ભૂખ લાગે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ભોજન મળે છે, જેવું પહેરવું-ઓઢવું હોય તેવું વસ્ત્ર તત્કાળ મળે છે, આશ્રય અને આરામ માટે સુશોભિત મકાન મળે છે અને શબ્દાદિક પંચવિષયોનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાની પૂરી સવડ મળે છે, તે જ જીવનમાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે;’ કોઈ માને છે, ‘જે જીવનમાં જપ અને વ્રત, તપ અને તીર્થ, દાન અને યજ્ઞ, ત્યાગ અને સેવા, સત્ય અને અહિંસા, પરોપકાર અને સદાચારનું નિત્ય પાલન કરે છે તેને જ જીવનમાં સુખ અને શાંતિ મળે છે;’ કેટલાક વળી કહે છે, ‘જીવનમાં ઉપર જણાવેલી બધી જ બાબતો હોય, પણ જો ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના તથા સત્સંગ — એ બે વાનાં ન હોય તો એ બધી બાબતો એકઠા વિનાનાં મીઠાં જેવી નિર્થક બને છે; એટલું જ નહિ પણ એ બાબતો બકરીના ગળે લટકતા આંચળ ઉર્ફે સ્તન જેમ એને માટે ભારરૂપ બને છે.

— ગુણવાનોના ગુણની અને વિદ્વાનોની વિદ્યાની સાર્થકતા ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ-ઉપાસના તથા સત્સંગ કરવામાં જ રહેલી છે. ગુણવાન અને વિદ્વાનમાં જો આ બે વાનાં ન હોય તો ગુણવાન હોય કે વિદ્વાન હોય, ગમે તે હોય, પણ તે અધોગતિ જ પામે છે.’ જુદી જુદી માન્યતાઓ વ્યક્ત કરતી આ બાબતો પૈકી કઈ બાબત વિવેકી જનોએ જીવનમાં અપનાવવા અને આચરવા જેવી છે તેનો વિચાર આ લઘુ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૨. એ એક સર્વમાન્ય નિશ્ચિત વાત છે કે, માણસને જે સુખ અને શાંતિ જોઈએ છે તે ફટકિયા મોતી જેવી આભાસરૂપ નહિ પણ શાશ્વત સ્વરૂપની અને આ જીવનકાળમાં જ આત્મિક હિત કરે એવી જોઈએ. ઉપરથી સુખ કે શાંતિનો દેખાવ કરીને પરિણામે ખરેખર દુઃખ અને અશાંતિ ઉપજાવે એવું સુખ કે શાંતિ જગતમાં કોઈનેય જોઈતાં નથી. જે સુખના યોગથી દુઃખ ઊપજે છે એ સુખ ન કહેવાય અને જે શાંતિના યોગથી અશાંતિ પેદા થાય છે એ શાંતિ ન કહેવાય; જે તત્ત્વો, સ્વરૂપે અને સ્વભાવે, અનાદિ, નિત્યચેતન અને આનંદરૂપ હોય છે તેના યોગથી જે સુખ અને શાંતિ મળે છે તે જ શાશ્વત, આનંદરૂપ અને ચેતનસભર હોય છે. દેહ અને દેહના સંબંધો, જગત અને જગતના સંબંધો, જડ, વિકારી, વિનાશી અને દુઃખરૂપ હોય છે; તેથી એ સંબંધોના યોગથી જે સુખ ઊપજે છે તે અનાદિ, નિત્યચેતન અને આનંદરૂપ કદી હોતું નથી. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી કહે છે કે, જગતમાં એકમાત્ર પ્રગટ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને એમની સાથેનો સંબંધ અનાદિ, નિત્યચેતન, અલૌકિક અને આનંદરૂપ હોય છે; તેથી જીવનમાં સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ એકમાત્ર એમના પ્રત્યક્ષ

યોગ અને સંબંધના પરિણામે જ મળે છે. સુખ અને શાંતિનું સાચું સ્વરૂપ જાણવા-સમજવા માટે પાયાની આ વાત હમેશાં યાદ રાખવી જોઈએ.

૩. રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, ધનસંપત્તિ, સત્તા વગેરે માણસને કેવું સુખ અને શાંતિ આપે છે એ અંગે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. એ ખરું છે કે, રૂપ એ એક ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે; પણ એ ગર્વ લેવા જેવી બાબત નથી, કારણ કે, એમાં ગર્વ લેવા જેવું કંઈ જ હોતું નથી. એ ખરું છે કે, અસાધારણ રૂપ એ ઈશ્વરી દેણગી ગણાય છે, પણ તેથી એ પૂજવાલાયક જ ન કહેવાય; એમાં મોહ પામવાનું ન હોય. ઈતિહાસ કહે છે કે, રૂપે, વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશનું આ પહેલાં કદી રક્ષણ કર્યું નથી પણ હમેશાં ભક્ષણ જ કર્યું છે; રૂપ સામ્રાજ્યોના સર્જનનું નહિ પણ સંહારનું જ કારણ બનેલું છે. પતંગિયું જેમ દીપકની જ્યોતને રૂપ સમજીને ભેટવા દોડે છે અને પરિણામે બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે તેમ, રૂપને શીતળ-શાંત સમજીને માણસ ભેટવા દોડે છે અને પરિણામે અકાળ મૃત્યુ પામે છે. રૂપમાં સુખ અને શાંતિ આપવાનો ગુણ અને સ્વભાવ છે એવું માનનારા ભૂલી જાય છે કે, રૂપ શરીરને આશરીને રહેલું છે; અને શરીરનું લક્ષણ તો **શીર્યંતે તચ્છરીરમ્** । — જે ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થાય છે તેનું નામ શરીર એવું છે. એટલે રૂપનું લક્ષણ પણ જે ક્ષણે ક્ષણે વિકાર પામે છે, ક્ષીણ થાય છે અને અંતે ક્ષય પામે છે તે, એવું જ નિષ્પન્ન થાય છે. આ લક્ષણના કારણે માણસનું જેવું રૂપ આજે હોય છે તેવું કાલે હોતું નથી. વિકૃતિ અને અસ્થિરતા એ રૂપનું સાચું લક્ષણ છે. એના યોગથી સુખ અને શાંતિ મેળવવા ઈચ્છનાર છતી આંખે અંધ જ કહેવાય છે. અનુભવી સજ્જનોએ રૂપને ઈન્દ્રામણા ફળની ઉપમા આપેલી છે. ઈન્દ્રામણું ફળ રૂપેરંગે અતિ સુંદર દેખાય છે પણ એના ગર્ભમાં ધુમાડા સિવાય બીજું કંઈ જ હોતું નથી; તેમ રૂપ ઉપરથી અતિ સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે, પણ એ સુંદરતા પાછળ અસ્થિ, માંસ અને રક્ત સિવાય બીજું કંઈ જ હોતું નથી. અસાધારણ રૂપ ધરાવતા શરીરની આંખ મીંચાતાં પાછળ રાખ યા માટી સિવાય બીજું કંઈ જ હોતું નથી એ સૌ કોઈના અનુભવની હકીકત છે. અંગ્રેજોમાં એટલે જ કહેવત પ્રચલિત થયેલી છે, ‘Beauty is but

skindeep’ —રૂપનું ક્ષેત્ર અને વિસ્તાર માત્ર ચામડી પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. શબ્દકોશમાં તેથી રૂપ એટલે ‘દેખાવ, નાટક’ એવા અર્થો પણ સમજાવેલા છે. સત્શાસ્ત્રો, સત્પુરુષો અને શરીરવિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, માનવશરીર પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે; એમાં જળતત્ત્વ વિશેષ હોય તો ચામડી શ્વેત એટલે ગોરી લાગે છે; પૃથ્વીતત્ત્વ વિશેષ હોય તો એ શ્યામ એટલે કાળી લાગે છે. શરીરના આ પંચભૂતના બંધારણમાં બુદ્ધિશાળી માણસ કોઈ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. રૂપ આજે દેખાય છે તેવું અને તેવું કાયમ ટકાવી રાખવા માટે માણસ આદિકાળથી ભગીરથ પ્રયત્નો કરતો આવ્યો છે પણ હજી સુધી એને સફળતા મળી નથી, ભવિષ્યમાં સફળતા મળે એવી કોઈ શક્યતા આજે જણાતી નથી. અતિ સંક્ષેપમાં વર્ણવેલી આ હકીકતનો સાર એ છે કે, રૂપના કારણે આ પહેલાં માણસને કદી સુખ કે શાંતિ મળ્યાં નથી, આજે મળતાં નથી અને ભવિષ્યમાં મળે તેવો સંભવ નથી.

૪. વિદ્યાના યોગથી માણસને સુખ અને શાંતિ અવશ્ય મળે છે — મળવાં જોઈએ એવું લોકો તથા શાસ્ત્રો કહે છે, એમાં કંઈ તથ્ય છે કે કેમ એનો હવે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. એ ખરું છે કે, વિદ્યા એ સર્વ પ્રકારનાં બળોમાં શ્રેષ્ઠ બળ છે : **બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય** । એ કહેવત, આ વિધાનની પુષ્ટિ કરે છે. એ ખરું છે કે, વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજાય છે, એનું સૌ કોઈ સન્માન કરે છે; લોકો એને પૂછીને પછી જ પોતાનું કામ કરતા હોય છે. માનવજીવનમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર ફેલાયેલો હોય છે તેનો નાશ વિદ્યા વડે જ થાય છે. વિદ્યાના પ્રતાપથી માણસ વગર પાંખે આકાશમાં ઊડી શકે છે, ઘરના એકાદ ખૂણામાં બેઠા બેઠા દૂરની વસ્તુ અને વ્યક્તિને જોઈ શકે છે અને દૂરના શબ્દો અને સંગીત યથાવત્ સાંભળી શકે છે અને ઊંડા મહાસાગરના તળિયે પણ આરામથી વિચરી શકે છે; ગઈકાલ સુધી અશક્ય મનાતી ઘણી બાબતો માણસે વિદ્યાના સહારે આજે શક્ય બનાવી છે. જગતમાં દૃશ્ય અને અદૃશ્ય વસ્તુમાત્રનું જ્ઞાન માણસને વિદ્યાને લીધે જ થાય છે. માણસ પોતાનું અને બીજાનું ઐહિક અને આત્મિક હિત વિદ્યાના સહારે જ સાધી શકે છે. અલ્પ

શક્તિ, અલ્પ જ્ઞાન અને અલ્પ આયુષ્ય ધરાવતો માણસ વિદ્યાના પ્રભાવથી અતિ સમર્થ, બહુશ્રુત અને દીર્ઘાયુષી બની શકે છે. બુદ્ધિરૂપી શસ્ત્રના જોરે જ માણસ ભારે કૂર અને હિંસક ગણાતાં પ્રાણીઓને વશ કરી શકે છે અને તેમની પાસે સ્વેચ્છા મુજબ કામ કરાવી શકે છે; એવાં પ્રાણીઓ કરતાં પણ વધારે કૂર અને હિંસક કહેવાય એવા માણસોને પણ માણસ બુદ્ધિના બળથી જ વશ કરે છે અને એમના ઉપર રાજ ચલાવે છે. વિદ્યાના સહારે માણસ ન જોયા હોય કે ન સાંભળ્યા હોય એવા ચમત્કારો જીવનમાં સર્જી શકે છે. વિદ્યા એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ધન છે; એ ધનને ચોર લૂંટી શકતો નથી; એ ધન ખરચવાથી ખૂટતું નથી પણ ઊલટું વધે છે. જીવનમાં વ્યાપેલા શોકને નિવારવાનું અને આનંદ-પ્રમોદથી જીવન જીવવાનું, વિદ્યા સૌથી સુલભ અને સફળ સાધન છે. વિદ્યા માણસને પશુમાંથી માણસ બનાવે છે; માણસમાંથી દેવ, દેવમાંથી દેવેશ્વર અને દેવેશ્વરમાંથી મુક્ત બનાવે છે. વિદ્યા એ માનવીની શોભા છે અને સદા ધારણ કરવા જેવું નિર્ભય ભૂષણ છે. શુભ સંસ્કાર, શુભ ક્રિયા અને સર્વ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન વિદ્યા છે; એટલે જેણે જીવનમાં વિદ્યા સિદ્ધ કરી હોય તેને સુખ અને શાંતિ મળે, મળવાં જ જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

૫. પણ આજે ગંગા અવળી વહેતી હોય એમ જણાય છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનોના જીવનમાં નથી દેખાતું સુખ કે નથી દેખાતી શાંતિ; શ્રેયની તો પછી વાત જ શી કરવી ? **સાક્ષરાઃ વિપરીતા રાક્ષસાઃ ભવંતિ ।** એ કહેવત વિદ્વાનની બાબતમાં જાણે સાચી પડતી હોય એમ લાગે છે. આંબાના વૃક્ષ ઉપર જ્યારે ઘણી કેરીઓ આવે છે ત્યારે એ વૃક્ષ પોતાની એ સમૃદ્ધિથી ફૂલાઈને ફાળકો થતું નથી પણ સમૃદ્ધિનો એ પરોપકારાર્થે ભાર વહન કરીને નમ્ર બને છે અને નીચા નમીને સૌને નમન કરે છે; પણ વિદ્વાનની વાત જુદી હોય છે. વિદ્યા-જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી માણસ નમ્ર બનતો નથી પણ કંઈક અટંટ, અક્કડ, અભિમાની અને અવિનયી બનતો હોય છે. ‘વિદ્યા વિનયેન શોભતે ।’ એ કહેવત આજે ઘણા વિદ્વાનો ખોટી પાડે છે. આજે થોડું ભણ્યો હોય તે પોતે બહુ ભણ્યો છે એમ માનતો-મનાવતો હોય છે; એટલું જ નહિ

પણ હવે પોતાને કંઈ વિશેષ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી એવું માનતો હોય છે. આશ્ચર્ય પમાડે એવી વિચિત્રતા તો એ હોય છે કે, બીજા બધા પોતાના કરતાં ઓછું યા અધૂરું જ્ઞાન ધરાવે છે, એવું એ નિશ્ચિત માનતો હોય છે. જીવનમાં પૂર્ણકામપણું માનવું એ ભૂષણ છે, પણ વિદ્યાની બાબતમાં પૂર્ણકામપણું માનવું એ દૂષણ છે. માણસે જીવનમાં હમેશાં વિદ્યાર્થી રહેવું જોઈએ; પણ આજે ઊલટો પ્રવાહ વહેતો જણાય છે. વળી સત્સાક્ષી અને સત્પુરુષોએ પ્રતિપાદન કરેલા વિધિનિષેધોનું પાલન કરવામાં વિદ્વાન ‘એમાં શું ?’ એવો પ્રશ્ન કરીને શિથિલ વર્તતો હોય છે; ઘણી વખત સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું એ વધારે પસંદ કરતો હોય છે; ધર્મનું અને નિયમોનું બંધન એને ગમતું નથી, ભક્તિને એ વેવલાઈ માને છે, ત્યાગીઓ અને સાધુઓને એ ભિક્ષુકો સમજે છે; ઉપરથી આસ્તિક જણાતો એ છૂપો નાસ્તિક હોય એમ લાગે છે. એના જીવનમાં શુષ્કતા વ્યાપી જાય છે; અંતરના ખૂણામાં લપાઈને બેઠેલું માન, બીજાઓને — સત્પુરુષને અને ભગવાનને પણ નમન કરતાં એને રોકે છે. આજે વિદ્વાનો ઉઘાડે છોગ વિક્રય થાય છે : જેમ વિદ્વત્તા વધારે તેમ એનું મૂલ્ય વધારે; હરિકથા પણ મૂલ્ય પ્રથમથી અંકાયા પછી જ કરાય છે. આ બધું વિદ્વાનના જીવનમાં ન બનવું જોઈએ, છતાં બનતું જોવામાં આવે છે એનું કારણ એક જ છે — ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ-ઉપાસનાનો અભાવ અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોના સંગ-સમાગમનો અભાવ. જ્ઞાનરૂપી મહાધન સંપત્તિ મળવાના પરિણામે વિદ્વાનની ઉન્નતિ સર્વતોમુખી થવી જોઈએ; પણ ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના અને સત્સંગના અભાવના કારણે એની અધોગતિ થઈ રહી હોય એમ જણાય છે. શિક્ષાપત્રીના ૧૧૪મા શ્લોકમાં **અપિ** શબ્દ ખાસ વપરાયેલો છે એ શબ્દ, આ વાત, ભારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે. જેના જીવનમાં ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના ન હોય અને સાચા સત્પુરુષોનો સંગ-સમાગમ પણ ન હોય, એના જીવનમાં કેટલીક બાબતો આપોઆપ જ સાકાર બનતી હોય છે : સૌથી પહેલી બાબત એ છે કે, વિદ્વાનના અંતરમાં વિદ્યાનો મદ છૂપી રીતે વૃદ્ધિ પામતો હોય છે. મદ, પછી એ ગમે તે બાબતનો હોય પણ માણસને

ઉચ્ચ સ્થાનેથી ખેંચીને ભ્રષ્ટ કરે જ છે; મદ માણસનું જીવન તો બગાડે છે, પણ મૃત્યુ પણ બગાડે છે. તે પોતે બધું જાણે છે અને બીજા કંઈ જ જાણતા નથી એવી ભ્રામક માન્યતાના પરિણામે, વિદ્વાન પોતે એક સામાજિક પ્રાણી હોવા છતાં બીજા માણસોથી પોતાને પર સમજતો થાય છે અને તેથી સમાજમાં એકલોઅટૂલો બની જાય છે : પછી એના જીવનમાં જે બાબતો બને છે તે ભારે અનિષ્ટકારક હોય છે. બીજાઓમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવાને બદલે, એ હમેશાં અવગુણ જ ગ્રહણ કરતો થાય છે; પોતાના ગુરુના જીવનમાં પણ એ છિદ્રો જુએ છે અને ગુરુને ધીમેથી હડસેલો મારીને એમના પદે બેસી જાય છે. ભગવાનના દ્વિભુજ સદા દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપનું એ યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરે છે. કથા-પ્રવચનોમાં ભગવાન સાકાર છે એમ કહે છે, પણ તે સાથે જ ભગવાન ખરેખર સ્વરૂપે તો નિર્ગુણ નિરાકાર જ છે, એવું એ તક જોઈને કહેતો હોય છે. આ દંભના પરિણામે વખત આવ્યે એ પોતે જ ભગવાન થઈ બેસતો હોય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં વપરાયેલા બ્રહ્મ અને પુરુષ શબ્દનો અનર્થ કરીને, બ્રહ્મ એટલે જ પરબ્રહ્મ અને પુરુષ એટલે જ પુરુષોત્તમ એવું એ હિંમતથી પ્રતિપાદન કરતો હોય છે. હિરણ્યકશિપુ અને રાવણ મહાવિદ્વાનો હતા; પણ ભગવાનની ભક્તિ વિના અને સત્પુરુષોના સંગ-સમાગમ વિના ભગવાનના સમોવડિયા થઈને બેઠા હતા, એટલે રાક્ષસરાજ તરીકે ઇતિહાસમાં લખાયા. ચાર્વાક અને વામદેવ પ્રકાંડ પંડિતો હતા, પણ દેહ અને ઇન્દ્રિયોને જ આત્મા તરીકે માની બેઠા, એટલે પાકા નાસ્તિક ગણાયા. ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના વિના અને સત્પુરુષોના સંગ-સમાગમ વિના, વિદ્વાનોનો વિનિપાત સહસ્રમુખ વહેલો બન્યાના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસના પાને પાને નોંધાયેલા છે. ભગવદ્ભક્તિ અને સત્સંગ એ બે બાબતો વિદ્વાનને નિરંકુશતામાંથી બચાવે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ શાસ્ત્રોની વિદ્યાને અપરા કહેલી છે. અપરા વિદ્યા એકલી માણસને જીવનમાં સુખ અને શાંતિ કદી આપતી નથી; એટલે એનું નામ વિદ્યા હોવા છતાં એ અવિદ્યા ગણાય છે. પરા વિદ્યા એટલે પરમાત્માના અલૌકિક સ્વરૂપનું પ્રગટ જ્ઞાન અને અનુભવ; એ અપરા વિદ્યામાં ભળે છે ત્યારે જ એ હિતકર્તા બને છે.

૬. ધનસંપત્તિ અને સત્તા માણસને સુખ અને શાંતિ આપે છે એ વાતમાં જરાયે તથ્ય હોય એમ જણાતું નથી. એ ખરું છે કે, દેહનિર્વાહ માટે ધન આવશ્યક છે; એ ખરું છે કે, દેહનિયમન માટે સત્તા આવશ્યક છે, પણ સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવા માટે અને પ્રભુપદને પામવા માટે ધન, સંપત્તિ કે સત્તાની જરાયે જરૂર હોતી નથી; ઊલટું એ બન્ને એમાં અવરોધરૂપ બનતાં હોય છે. તપ, ત્યાગ, વ્રત, દાન અને સેવા-પરોપકાર એ ઘણી સારી બાબતો છે; સમજુ માણસે જીવનમાં અવશ્ય અપનાવવા જેવી અને આચરવા જેવી બાબતો છે. પણ એની સાથે જો પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ અને સાચા સત્પુરુષોનો સંગ-સમાગમ ન હોય તો માણસ અવનતિના માર્ગે જ આગળ વધતો રહે છે. તપ અને ત્યાગ એકલાં હોય છે ત્યારે, પરિણામે માણસમાં માન ઊભરાય છે અને માનના યોગથી સ્વભાવમાં જિદ્દીપણું વધે છે; માન અને જિદ્દીપણાની વૃદ્ધિ થાય, એટલે સ્પર્ધા અને અદેખાઈ આપોઆપ જ વધે છે; પછી એવા પુરુષની બધી જ પ્રવૃત્તિ હરીફ ભગવાન, હરીફ ધર્મ અને હરીફ સંસ્થા થવા માટે અને વધારવા માટે જ થતી હોય છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ અને ભગવાને પોતે અવતાર ધારણ કરીને સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓના સ્થાને તપ અને ત્યાગ એકલાના પરિણામે આવેલાં માન અને જિદ્દીપણાના પરિણામે મનસ્વી અને કલ્પિત સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓનું જ સર્જન અને પ્રતિપાદન થતું રહે છે. સરળ સાધુજીવનના ધર્મોનું ઉપરથી પાલન કરવામાં આવે પણ ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓની અવળી રજૂઆત થાય, અવગણના થાય ત્યારે વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અનેકરૂપતા, જે ખલ પુરુષનું લક્ષણ ગણાય છે તે જીવનમાં પ્રધાન બની જાય છે. આવા પુરુષો વિદ્યાની વાચાળતા અને ધર્મનિયમોના બાહ્ય આચરણના કારણે લોકોને આકર્ષી શકે છે, પણ એમનું આત્મિક કલ્યાણ કરી શકતા નથી. ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિનો અને સાચા સત્પુરુષોના સંગ-સમાગમનો અભાવ સારા ગણાતા માણસોનો પણ કેવો અધઃપાત સર્જે છે તે આવા પુરુષોના જીવન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. રાવણ, હિરણ્યકશિપુ, વૃત્રાસુર વગેરે ભારે તપસ્વી હતા;

એમના જેવું કઠોર તપ ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કર્યું હશે; પણ ઇતિહાસ અને પુરાણો કહે છે કે, એ તપ જ એમના વિનાશનું કારણ બન્યું હતું. તપ અને ત્યાગ, ભગવાનની ભક્તિ વિના અને સત્સંગ વિના માણસને આત્મશ્રેયના માર્ગે નહિ, પણ આત્મવિનાશના પંથે જ લઈ જાય છે. કેવળ વિદ્યા, કેવળ જ્ઞાન, કેવળ યોગ અને કેવળ તપ અને ત્યાગ માણસને જાતજાતની સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ આપે છે પણ ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ અને સત્સંગ વિના એ સિદ્ધિઓ અને એ શક્તિઓ જ એના પતનનું કારણ બને છે. ગીતામાં એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કેવળ તપ, ત્યાગ, વ્રત, ઉપવાસથી વિષયો અને તેનો ઉપભોગ કરવાની વૃત્તિ દબાઈ જાય છે, પણ નાશ પામતી નથી. વિષયોપભોગનો રસ સુષુપ્ત દશામાં અંતરમાં રહે છે જ — એને જ વાસના કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ રસ યાને વાસના જીવનમાંથી નાબૂદ થતી નથી ત્યાં સુધી માણસે સુખ, શાંતિ અને શ્રેયની આશા રાખવી નકામી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, એ વાસના ‘પરં દુષ્ટવા નિવર્તતે ।’ — પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ભક્તિ અને સત્સંગના પરિણામે માણસના મનની વૃત્તિ જ્યારે એ સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી રહે છે ત્યારે જ નાશ થાય છે. ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં સર્વ રસો રહેલા હોય છે; રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, ધનસંપત્તિ, સત્તા, તપ-ત્યાગ વગેરેમાં કોઈ રસ રહેલો હોતો નથી, એમાં જે રસ રહેલો દેખાય છે તે આભાસ માત્ર છે. એમાં માણસને ભગવદ્માર્ગમાંથી પાછો ખેંચવા અને આકર્ષવા પૂરતો જ રસ હોય છે. પરમાત્મા સર્વ રસના નિધિ — રસેશ્વર છે; એમનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ સાક્ષાત્કાર એમની ભક્તિ, ઉપાસના અને સત્સંગ વિના કદી થતો નથી, ત્યારે જ માણસને સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ મળે છે. જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય મેળવવા માટે નાઝ્યઃ પંથા વિદ્યતેઽયનાય । — આ સિવાય બીજો કોઈ જ માર્ગ નથી. ભગવાનની ભક્તિ અને સત્સંગ એ જ જીવપ્રાણીમાત્ર માટે તરણોપાય છે.

નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે...

વિ. સં. ૨૦૩૭ના ઊઘડતા વાસરે શરૂ થતું નવું વર્ષ આશ્રિત સત્સંગીઓને દર વર્ષ કરતાં બધી બાબતોમાં જુદો કહેવાય એવા એક અપૂર્વ મહા મંગળ પ્રસંગનો મંગળનાદ સંભળાવે છે. જેમનાં જન્મ અને કર્મ સદા દિવ્ય છે એવા પરાત્પર પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દ્વિશતાબ્દી જન્મમહોત્સવનો મહા મંગળ પ્રસંગ નવા વર્ષના ચૈત્ર માસમાં સુદ ૮ના રોજ વડતાલ અને અમદાવાદમાં, પ્રસંગને અનુરૂપ ભવ્યતાથી ઊજવાશે.

ભક્તો, ભગવાનનો દ્વિશતાબ્દી જન્મમહોત્સવ કેવી રીતે ઊજવે તો એની ઊજવણી સાર્થક કહેવાય ? એ યજ્ઞ કરશે, કથાપારાયણપ્રવચનો કરશે, ષોડશોપચાર પૂજન અને અભિષેક કરશે, નવાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરાવશે, સ્તુતિગાન અને નામધૂન કરશે, રોશની કરશે, શોભાયાત્રા કાઢશે, અન્નકૂટ યોજશે, સંતોને તથા બીજા સર્વ જનોને અષ્ટ ભોજન જમાડશે. પોતે શ્રીહરિના મંગળમય ગુણસાગરમાં નાહશે અને બીજાઓને નવડાવશે. દસે દિશાઓને મંગળ ગાનથી ભરી દેશે.

પણ અનેક જન્મોનાં સુકૃતોના અંતે જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા આ મહાદુર્લભ મંગળ મહોત્સવની ઊજવણી શું એક દિવસ યા એક સપ્તાહ પૂરતી મર્યાદિત રહે એ યોગ્ય અને સાર્થક કહેવાશે ? પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ નકારમાં આપ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આશ્રિત સત્સંગીઓ માટે ત્રણ

પ્રાણતત્ત્વો નક્કી કરી સમજાવેલાં છે : (૧) પરાત્પર પુરુષોત્તમ, સર્વેશ્વર, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા પ્રત્યક્ષ જ છે એવી અનન્ય સ્વરૂપનિષ્ઠા (૨) ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આચાર્ય, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ, સર્વ આશ્રિતો માટે આંકેલી ધર્મમર્યાદા અને નિયમોનું સુદૃઢ પાલન અને (૩) ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના આશ્રિત સત્સંગીઓ સાથે દિવ્ય આત્મભાવયુક્ત સંબંધ અને પક્ષ. આ ત્રણ પ્રાણતત્ત્વો. નાનામોટા દરેક આશ્રિત સત્સંગીમાં પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ પામે અને ઉત્તરોત્તર બળવાન બને એવી રીતે દ્વિશતાબ્દી જન્મમહોત્સવની ઊજવણી થાય ત્યારે એ સાર્થક ઊજવણી કહેવાય.

નવા વર્ષના મંગળપ્રભાતે ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રાણતત્ત્વો દરેક આશ્રિત સત્સંગીમાં પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ પામે અને બળવાન બને એવી પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પાસે દાસાનુદાસ ભાવે નમ્રાતિનમ્ર પ્રાર્થના છે.

“... સવિકલ્પ સ્થિતિ એટલે જગત અને જીવનનો વ્યવહાર ભગવાનમાં અનુસંધાન રાખીને કરવો તે; નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ એટલે જેમાં વ્યવહાર ન હોય પણ એકલો ભગવાનનો તત્ત્વવિચાર હોય. દેહધારી લાંબો વખત નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં રહે એ શક્ય નથી અને યોગ્ય પણ નથી; ભગવાનની મૂર્તિ અને આજ્ઞાપાલનના અનુસંધાનયુક્ત તેણે સવિકલ્પ સ્થિતિમાં રહેવું જ યોગ્ય ગણાય. ...”

*

“... જગતના સર્વસત્તાધિશો સત્પુરુષોનાં ચરણમાં માથું નમાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, ખરું સુખ અને સત્તા સર્વેશ્વર શ્રીહરિનાં ચરણ અને સ્મરણમાં રહેલાં છે. એ સત્પુરુષો શ્રીહરિનું અખંડ સ્મરણ કરતા હોય છે; અને ગમે ત્યાં, ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠા હોય, પણ હરિનાં ચરણમાં જ હોય છે. ...”

તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ।

વાસના નામની નદીના પચરંગી મહાજળરાશિમાં જાણે એક મોટો ટાપુ હોય તેમ જીવરાજનગર વસેલું હતું. આઠે દિશામાં ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિ ધરાવતા દસ દરવાજા અને ભુલભુલામણી જેવી અનેક પોળો, શેરીઓ, બાગબગીચાઓ અને મેદાનોના કારણે એ નગર સોહામણું લાગતું હતું પણ એમાં એક મોટું દુઃખ હતું. નગરના લોકો શિક્ષિત, સંસ્કારી અને સુખી ગણાતા હતા, છતાં નગરમાં ચોરીઓનો ભારે ઉપદ્રવ હતો. રાજદરબાર અને પોલીસચોકીઓમાં રોજેરોજ અનેક ફરિયાદો નોંધાતી હતી, પણ કોઈ ચોર કે ચોરાયેલો માલ પકડાતો ન હતો. એટલું જ નહિ પણ એનો પત્તો લાગે એવું કોઈ પગેરું કે કડી પણ હાથ લાગતી ન હતી. લોકોએ આખરે થાકીહારીને પોળેપોળે, રાતે જાત-ચોકીપહેરો ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું. દરેક પોળ અને શેરીમાં વારાફરતી ચાર માણસો રાતે ચોકીપહેરો ભરતા હતા. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે આ પ્રકારના ચોકીપહેરાનો પ્રબંધ પોળે પોળે કરવા છતાં ચોરીના ઉપદ્રવમાં કંઈ જ ઘટાડો થયો ન હતો.

નગરની બ્રહ્મપોળ સવિશેષ સંસ્કારી, શિક્ષિત અને સુખી ગણાતી હતી; એમાં એક પંડિતજી રહેતા હતા. જેને ભગવાનનો માણસ કહેવાય એવા એ પવિત્ર પુરુષ હતા. એક દિવસ રાતના ચોકીપહેરા માટે એમનો વારો આવ્યો. ચોકીપહેરો ભરનારા માણસો ઉજાગરો ભારે ન લાગે એ માટે કાં પત્તાં રમતા કાં સોગંઠાંબાજી રમતા; રાતે બે વખત ચા પણ પીતા; પંડિતજીને એમાંનું કંઈ વ્યસન ન હતું. ચોકીપહેરો

ભરનારા લાકડીઓ લઈને આવતા; પણ પંડિતજી હાથમાં લાકડીને બદલે એક ઘંટ અને નાનીસરખી હથોડી લઈને આવ્યા; એ જોઈને બાકીના ત્રણ જોડીદારો હસ્યા.

‘પંડિતજી ! આ શું હાથમાં પકડ્યું છે ? રાતના ચોકીપહેરામાં તો હાથમાં લાકડી જોઈએ તેના બદલે તમે ઘંટ કેમ પકડ્યો છે ?’ જોડીદારોએ વ્યંગ અને આશ્ચર્યમિશ્રિત સ્વરે કહ્યું.

‘ઊંઘતા લોકોને જગાડવા માટે અને જગાડીને પછી એમને જાગતા રાખવા માટે લાકડી યોગ્ય સાધન ન કહેવાય; એ માટે તો ઘંટનાદ જોઈએ.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

થોડી વાર થઈ અને રાતનો પહેલો પ્રહર પૂરો થયો. ‘તમે તમારે રમો, હું પોળમાં આંટો મારી આવું છું’, એમ કહીને પંડિતજી ઊઠ્યા. થોડાં ડગલાં ચાલ્યા પછી એમણે હથોડી વડે ઘંટ ઉપર ચાર ટકોરા માર્યા; અને પછી બુલંદ કંઠે નીચે જણાવેલો શ્લોક લલકાર્યો :

‘આશાયાં બદ્યતે લોકઃ કર્મણા પરિબદ્યતે ।

આયુઃ ક્ષયં ન જાનાતિ તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

— ગમે તે કરવા માટે પોતે સદા સ્વતંત્ર છે, એવો દાવો માણસ નિરર્થક કરે છે. આશા અને તૃષ્ણાના બંધનમાં એ સદા જકડાયેલો જ રહેતો હોય છે; એ બંધનો ઉપરાંત એ કર્મપાશમાં પણ બંધાયેલો હોય છે — એ હકીકતનું, તેમ જ એનું આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે ઘટતું જાય છે એનું એને ભાન હોતું નથી. એટલે માણસે સદા જાગ્રત રહેવું જોઈએ. માટે જાગો જાગો.’ આ શ્લોક બોલતાં બોલતાં અને ઘંટ વગાડતાં વગાડતાં પંડિતજી પોળના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફરી વળ્યા પણ મોહમયી નિદ્રાના ખોળામાંથી કોઈ જાગ્યું નહિ. થોડાઘણા જાગ્યા ખરા પણ તે પથારીમાંથી ઊભા જ ન થયા. પંડિતજીને એ જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થયું.

થોડી વાર થઈ ને રાતનો બીજો પ્રહર પૂરો થયો. પંડિતજી ફરીથી ઊભા થયા. થોડાં ડગલાં ચાલ્યા પછી એમણે ઘંટ વગાડ્યો અને બીજો શ્લોક લલકાર્યો :

‘જન્મદુઃખં જરાદુઃખં જાયાદુઃખં પુનઃપુનઃ ।

અંતકાલે મહાદુઃખં તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

— માણસના જીવનમાં શરૂથી છેવટ સુધી દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ ભરેલું છે : જીવનમાં ગર્ભવાસમાં ઊંઘા માથે નવ માસ સુધી રહીને પછી જન્મવું એના જેવું બીજું કોઈ દુઃખ નથી. જન્મ્યા પછી પ્રતિક્ષણે વિકાર પામવો, ક્ષીણ થવું અને પછી કાળે-અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પામવી એ બીજું મહાદુઃખ છે. જીવનમાં ત્રીજું મહાદુઃખ સ્ત્રી છે. એ મળે તોપણ માણસ દુઃખી રહે છે, ન મળે તોપણ દુઃખી રહે છે. સંસારી સ્ત્રીને સુખરૂપ ગણે છે, પણ અનુભવીઓ કહે છે કે, જીવનમાં પાંચ જકાર — જામાતા, જઠર, જળાશય, જાયા અને જાતવેદ (અગ્નિ) એમને ગમે તેટલું આપવામાં આવે તોપણ ઓછું પડે છે — એ સદા અસંતુષ્ટ અને ભૂખ્યાં રહે છે. જીવનમાં ભૂખ અને અસંતોષ એ મોટામાં મોટું દુઃખ છે. એટલે પંડિતજીએ સ્ત્રીને દુઃખરૂપ ગણાવી લાગે છે. પણ આ સર્વ દુઃખોમાં અંતકાળ જેવું મહાદુઃખ બીજું એકેય હોતું નથી; કેવળ દુઃખોથી જ ભરેલા જીવનમાં માણસે સુખી થવા અને રહેવા માટે સદા જાગતા રહેવું જોઈએ. માટે જાગો, જાગો.’ પંડિતજી ઘંટ વગાડતાં વગાડતાં આ શ્લોક બોલતા હતા, પણ મધ્યરાત્રિના ધારણમાંથી કોઈએ પડખું સરખુંય ન ફેરવ્યું. એમને એથી ભારે દુઃખ થયું.

આટઆટલું કહ્યાકરવા છતાં લોકો કેમ જાગતા નહિ હોય એના વિચારમાં પંડિતજી ડૂબી ગયા. એટલામાં રાતનો ત્રીજો પહોર પૂરો થયો. પંડિતજી ફરીથી ઊભા થયા; ઘંટ હાથમાં લઈને જોરથી વગાડતાં વગાડતાં એમણે ત્રીજો શ્લોક લલકાર્યો :

‘કામક્રોધૌ લોભમોહૌ દેહેતિષ્ઠિતિ તસ્કરાઃ ।

જ્ઞાનરત્નાપહારાય તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

— નગરમાં ચોરો બધે ફરીને લોકોની માલમિલકતની ચોરીઓ કરે છે; એમને ચોરી કરતા રોકવા માટે અને પોતાની માલમિલકતનું રક્ષણ કરવા માટે લોકોએ જાગતા રહેવું જોઈએ. તે માટે હું ફરી રહ્યો છું, એ માટે આ ચોકીપહેરા ગોઠવવામાં આવ્યા છે; પણ માણસ પોતાના

દેહમાં જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, રસાસ્વાદ વગેરે રૂપી જે ચોરો વસેલા છે; અને જે માણસમાં રહેલાં જ્ઞાન, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિરૂપી અમૂલ્ય રત્નોની ઉઘાડે છોગે ચોરી કરે છે, એ ચોરોથી દેહનું અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની પાકી વ્યવસ્થા માણસ કરતો નથી. એ રક્ષણ કરવા માટે એણે સદા જાગ્રત રહેવું જોઈએ. અંદરના ચોરો એટલે અંતરના શત્રુઓ, બહારના ચોરો એટલે બહારના શત્રુઓ કરતાં વધારે ભયંકર હોય છે. માટે સર્વ જાગતા રહો. જાગો, જાગો.’ પંડિતજીએ પોળમાં ઠેર ઠેર ફરીને આ શ્લોક જોરશોરથી લલકાર્યો; પણ નિદ્રાદેવીનો પાશ છોડીને કોઈ માણસ ઊભો થયો નહિ. એ પાશમાંથી મુક્ત થવાની કોઈની ઈચ્છા કે પ્રવૃત્તિ પણ જણાઈ નહિ. બેચાર ઘરમાં અંદર કંઈ ખડખડાટ અને અવાજ જેવું પંડિતજીને લાગ્યું. લોકો બારણાં બંધ રાખીને પણ બારીઓ અને જાળીઓ વગેરે તો ખુલ્લું રાખીને સૂતા હતા; ઘરના માણસો પૈકી કોઈ જાગતું ન હતું, છતાં ઘરમાંથી અવાજ આવતો સાંભળીને પંડિતજીને લાગ્યું કે, ઘરમાં ચોર લોકો ભરાયા હોવા જોઈએ. એ સ્થળે ઊભા રહીને જોરથી ઘંટ વગાડી વગાડીને પંડિતજી આ શ્લોક બેત્રણ વખત બોલ્યા; પણ ઘરનું કોઈ માણસ જાગ્યું નહિ. પંડિતજીને એથી ભારે આઘાત થયો.

પંડિતજી નિરાશ થઈને પોતાની જગ્યાએ પાછા આવ્યા. લોકોને આવી ઘોર નિદ્રામાં પડેલા જોઈને એ મૂંઝાઈ ગયા. માથા ઉપર ઘંટ વગાડવા છતાં અને ઉચ્ચ સ્વરે શ્લોકો પોકારવા છતાં કોઈ જાગતું ન હતું એટલે હવે શું કરવું એના વિચારમાં એ પડ્યા. એવામાં રાતનો ચોથો પ્રહર પૂરો થયો. પંડિતજી ફરીથી ઊભા થયા. બીજા ત્રણ જોડીદારો તો ચોકીપહેરો કરવાની પોતાની કામગીરી પૂરી થઈ છે એમ માની-મનાવીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. પંડિતજીએ ઊભા થઈને જોરથી ઘંટ વગાડ્યો અને શરીરમાં હતું એટલું જોર એકઠું કરીને ચોથે શ્લોક લલકાર્યો :

‘ऐश्वर्यं स्वप्नसंकाशं यौवनं कुसुमोपमम् ।

क्षणिकं चलमायुष्यं तस्माज्जागृहि जागृहि ॥

— હે નગરજનો ! હવે તો જાગો. તમે માનતા હો કે તમારી પાસે ખૂબ સત્તા, શક્તિ અને ઐશ્વર્ય છે, પણ એ બધું તો સ્વપ્ન જેવું ભ્રામક અને મિથ્યા છે. કોઈ ઐન્દ્રજાલિક માયાજાળ રચે અને તેમાં જાતજાતનાં આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોહક દૃશ્યો બતાવે, પણ એ બધાં દૃશ્યો જેમ મૃગજળ મિથ્યાભાસી હોય છે તેમ ઠગારાં અને ખોટાં હોય છે. માણસ મોહવશ થઈને માને છે કે, યુવાની જેવી અત્યારે છે તેવી સદાકાળ ટકવાની છે; પણ જેમ સવારે ખીલેલું ફૂલ સાંજ થતાં થતાં તો કરમાઈ જતું હોય છે તેમ યુવાની ક્ષણે ક્ષણે વિકૃતિ પામી જઈને જરાવસ્થામાં પલટાઈ જાય છે અને અંતે નાશ પામે છે. માણસ માને છે કે, હું અત્યારે જેવો સ્વસ્થ, સશક્ત અને સુખી છું તેવો યાવશ્ચંદ્રદિવાકરો રહેવાનો છું; પણ એ એની ગંભીર ભૂલ છે. ઉંદર જેમ માણસને ફૂંકી ફૂંકીને કરડતો જાય છે તેમ કાળ ફૂંકીને માણસનો કોળિયો કરતો જાય છે અને અંતે એનો સમૂળ ગ્રાસ કરી જાય છે. જગતમાં માણસના આયુષ્ય જેવી ક્ષણિક અને યંચળ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. મોહવશ બનીને માણસ માનતો હોય છે કે, હજી તો ઘણું લાંબું જીવવાનું છે, ભજનભક્તિ કરવા માટે હજી ઘણો વખત મળે તેમ છે, શી ઉતાવળ છે ? પણ કાળ ક્યારે, કોનો, કેવી રીતે કોળિયો કરી જશે એની કોઈને કલ્પના હોતી નથી, એટલે માણસે સદા જાગ્રત રહેવું જોઈએ. માટે જાગો, જાગો.’

અરુણોદય થઈ ગયો હતો. પ્રભાતની ઊઘડતી પળોમાં પંડિતજીનો ઘંટાનાદ અને બુલંદ અવાજ સાંભળીને લોકો હાંફળાહાંફળા બનીને જાગ્યા. નગરમાં અને બ્રહ્મપોળમાં બધે હલચલ અને શોરબકોર મચી ગયો. એવામાં રાતના ત્રીજા પ્રહર વખતે જે બે ઘરોમાં ચોરો પેઠા હોવાની પંડિતજીને શંકા ગઈ હતી અને જે ઘરો આગળ ઊભા રહીને એમણે બેત્રણ વખત ઘંટ વગાડીને શ્લોક વારંવાર લલકાર્યો હતો તે ઘરોના માણસો, ‘હાય હાય રે ! અમે લૂંટાઈ ગયા. રાતે અમારા ઘરમાં ચોરી થઈ છે,’ એવી બૂમો પાડતા પાડતા ઘર બહાર દોડી આવ્યા. પંડિતજીએ કહ્યું કે, રાતે તમારા ઘર આગળ ઊભા રહીને

જોરશોરથી ઘંટ વગાડવા છતાં અને જાગો જાગો એવી ઘણી બૂમો પાડવા છતાં તમે કોઈ ઊંઘમાંથી જાગ્યા નહિ. હવે ચોરીની બૂમો પાડો છો એનો શું અર્થ ?

પંડિતજીની વાત સાવ સાચી હતી — આજે પણ સાચી છે. જીવરાજનગર એ માણસનો દેહ છે; ક્ષણે ક્ષણે એમાં જાતજાતની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા ચોરીઓ થાય છે — કેટલીક ચોરીઓ દેહમાં રહેલા જીવની જાણ બહાર થતી હોય છે, પણ મોટા ભાગની ચોરીઓ તો તેની જાણમાં જ થાય છે; એટલું જ નહિ પણ ચૌરકર્મમાં એ પણ એક યા બીજી રીતે સંડોવાયેલો હોય છે, એમ કહીએ તો તે ભાગ્યે જ ખોટું લેખાશે. પંડિતજીરૂપી સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રો ઘંટ વગાડીને અને ઉચ્ચ સ્વરે વારંવાર પોકારીને જાગતા રહેવાનું કહેતા હોય છે; પણ સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતાના ચાળે ચઢી ગયેલો માણસ શિખામણનો એ અવાજ અને એ શબ્દ કાં સાંભળતો નથી કાં એક કાને સાંભળીને બીજા કાને કાઢી નાખતો હોય છે. ઊંચી બુદ્ધિ અને શક્તિ ધરાવવાનો દાવો કરવા છતાં, માણસ જીવનમાં જન્મમરણરૂપી સંસૃતિમાં ફૂટબોલના દડાની માફક આમથી તેમ ફેંકાતો અને અથડાતોફૂટાતો ફરે છે, એનું કારણ એક જ છે, સદા જાગતા રહેવાની ટેવનો અભાવ અને ઉઘાડી આંખે અને સચેત મને ઊંઘવાની આદત. જો માણસ જરા શાંતચિત્તે વિચાર કરે તો એને ખાતરી થાય એમ છે કે, જીવનનો અર્ધો ભાગ તો એણે ઊંઘમાં જ ગુમાવ્યો છે — ગુમાવે છે. શેષ રહેલા અર્ધ ભાગમાંથી અર્ધો ભાગ એણે જાગતા રહેવાનો દેખાવ કરવામાં ગુમાવ્યો છે — ગુમાવે છે અને પછી શેષ રહેલો પા ભાગ એણે કાં તો કોઈ પ્રકારનો લાભ ન થાય પણ ભારે નુકસાન જ થાય એવી વાતો કર્યા કરવામાં અથવા ‘એમાં શું ?’ એવા મિથ્યાભિમાનને વશ વર્તીને ચાલવામાં ગુમાવ્યો છે — ગુમાવે છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, નવા ધાન્યથી લચીપચી રહેલા ખેતરની રખેવાળી કરવા બેઠેલો માણસ જો ચીડિયાં ઉડાવવા માટે અને પશુને દૂર રાખવા માટે એક હાથમાં ઢોલકું અને બીજા હાથમાં દાંડી લઈને બેઠેલો હોય અને પછી શીતળ પવનની શીળી લહેરોને વશ વર્તીને ઝોકાં ખાવા માંડે તો પશુપંખીઓ નિરાંતે

નવું ધાન્ય ખાઈ જાય છે અને ખેતર ઉજાડ કરી નાખે છે; તેમ આળસ અને પ્રમાદને વશ વર્તીને માણસ જો આત્મશ્રેય સાધવારૂપી જીવનધ્યેયનું સંરક્ષણ અને સંપોષણ કરવાનું ચૂકી જાય તો એના નસીબમાં આખરે પોક મૂકીને રડવાનું જ શેષ રહે છે. સત્પુરુષો તેથી તાળી વગાડીને વારંવાર કહે છે કે, જીવનમાં જે જાગે છે તે જ સુખ પામે છે; જે ઊંઘે છે તે હમેશાં દુઃખી થાય છે — ‘જાગત હૈ વૌ પાવત હૈ, જો સોવત હૈ વો ખોવત હૈ.’

જીવનમાં સદા જાગતા રહેવાની જરૂર એકલા અજ્ઞાની કે સાધકને જ હોય છે, એવી માન્યતા ભારે ભૂલભરેલી અને નુકસાનકર્તા હોય છે. સદા જાગતા રહેવાની જરૂર સિદ્ધ હોય યા સાધક, મુક્ત હોય યા મુમુક્ષુ, જ્ઞાની હોય યા અજ્ઞાની — દરેકને એકસરખી અનિવાર્ય હોય છે. તેમાં પણ સિદ્ધ, મુક્ત અને જ્ઞાની માટે તો જાગ્રત રહેવાની જરૂર સવિશેષ વધારે અનિવાર્ય હોય છે. ધર્મનું આજે ચિવટાઈથી પાલન કરતો માણસ જો જરા અસાવધ બને છે તો અધર્મ એના જીવનમાં સવાર થઈ જાય છે. જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો પુરુષ જો જરી અસાવધ રહે છે તો અવિવેક અને સ્વૈરવિહાર એના જીવનમાં ઘર કરી બેસે છે. ભક્તિના ઉચ્ચ ભાવોમાં આગળ વધેલો માણસ જો જરી અસાવધ રહે તો દેહભાવ અને દેહદૃષ્ટિ એનું જીવન દુર્ગંધિત કરીને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખે છે. માણસમાં જ્ઞાનની જેમ જેમ વૃદ્ધિ અને વિકાસ થતાં જાય છે તેમ તેમ એને પદાર્થોનું જ્ઞાન તત્ત્વતઃ થતું જાય છે; અને તેથી જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિના કારણે જ્ઞાન મેળવવા અને સિદ્ધ કરવા માટે જે નિયમોનું અને ધર્મોનું એને અવલંબન અને આશ્રય કરેલો હોય છે તેની એ અવગણના કરતો થાય છે. પણ એ ભૂલી જાય છે કે, ધર્મમર્યાદા અને નીતિનિયમોના પાલનરૂપી જાગૃતિ માણસ માટે અભેદ સંરક્ષક કવચ છે. જે ઘડીએ એ કવચ એના શરીર ઉપરથી ખસી જાય છે યા શિથિલ થાય છે, તે જ ક્ષણે એનું શરીર અધર્મ સર્ગોનાં પ્રાણહારક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી વીંધાઈ પીંખાઈ જાય છે. ઇતિહાસ-પુરાણોમાં એના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે — આજે પણ એવા અનેક દાખલાઓ માનવજીવનમાં બનતા હોય છે.

જીવનનું ધ્યેય એટલે સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન, દર્શન અને સાક્ષાત્કાર; તથા એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે સદા વિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, દર્શન અને સાક્ષાત્કાર. એ રૂપી ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનો આધાર, હું કયા આશ્રમનો — ગૃહસ્થાશ્રમ કે ત્યાગાશ્રમનો, બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર અથવા સ્ત્રી હું કે પુરુષ હું, એના ઉપર રહેલો નથી; પણ જે વાત અતિ મહત્વની આવશ્યક અને ઉપયોગી છે તે પોતાના ધર્મનિયમોના પાલનમાં પોતે મેળવેલા જ્ઞાનની જાળવણીમાં અને પોતે સિદ્ધ કરેલી ભક્તિનું પોષણ કરવામાં કેવો અને કેટલો જાગ્રત છે, એ એક જ વાત ઉપર હમેશાં રહે છે. પણ વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે તેમ અધૂરો ઘડો હોય છે તે વધારે છલકાય છે, ખાલી ચણો હોય છે તે જ વધારે અવાજ કરે છે તેમ સ્ત્રીજાતિના યા પુરુષજાતિના, ગૃહસ્થાશ્રમના યા ત્યાગાશ્રમના, ઉચ્ચવર્ણના યા ઊતરતી વર્ણના ધર્મોનું પાલન કરવામાં સહેજ સ્થિતિ થાય છે એટલે માણસનું મિથ્યાભિમાન જાણે એની પરીક્ષા લેતું હોય તેમ એની આડે આવે છે; અને પરિણામે એ માને-મનાવે છે કે, હવે મારે કંઈ જાણવાનું, કરવાનું બાકી રહ્યું નથી — રહેતું નથી; હવે ધર્મનિયમોના પાલન કરવાના બંધનમાંથી હું મુક્ત થયો છું. એક વાર માણસના મનમાં જ્યારે આ વાત ઊગે છે કે તરત જ, એના ફળસ્વરૂપ બીજી વાત પણ ઊગે છે કે, હવે પોતે સાધક મટીને સિદ્ધ થયો છે; સેવક મટીને સ્વામી થયો છે. આ ભાવના અંતરના કોઈ અદીઠ ખૂણામાં પાંગરે છે; એટલે પછી એને સેવા કરવાનું ગમતું નથી, પણ સેવા કરાવવાનું વધારે ગમે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ભારપૂર્વક કહે છે કે, જે જ્ઞાની ભક્ત સેવક સદા જાગ્રત રહેવાને બદલે પોતાના એકાંતિક ધર્મના પાલનમાં અસાવધ અને ઊંઘતો હોય છે, તેનું જ્ઞાન, ભક્તિ અને સેવકાઈ નિરર્થક જાય છે; એટલે કે નોકરી ઉપર ઊંઘતા નોકરને જેમ શેઠ નોકરીમાંથી છૂટો કરી નાખે છે તેમ ભગવાન એને પોતાના જ્ઞાની ભક્ત અને સેવક તરીકે એક વાર સ્વીકૃતિ આપેલી હોય તોપણ પાછી ખેંચી લે છે અને એનાથી પોતાનું મુખ ફેરવી લે છે.

ઈતિહાસ-પુરાણો એક વાત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે, જીવને

મનુષ્યદેહ અને માનવજીવન ઊંઘવા માટે મળેલો નથી; એ એને મળ્યો છે એનું કારણ એક જ છે — પૂર્વ જન્મોમાં એ થોડોઘણો જાગ્રત રહ્યો છે અને જાગ્રત રહીને એણે ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં સત્કર્મો કરેલાં છે, એ જ કારણે એને આ જીવન મળેલું છે. થોડોઘણી એ જાગ્રતિના ફળસ્વરૂપે મળેલો આ મહા દુર્લભ અવસર જો એ સદા જાગ્રત રહેવામાં ન ગાળે અને ઊંઘવામાં જ ગાળે તો એની દશા નગરમાં દાખલ થવા ઈચ્છતા આંધળા માણસ જેવી થાય છે. આંધળો માણસ કિલ્લાની દીવાલ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં દરવાજા પાસે આવે અને બરાબર એ જ વખતે એને ખંજવાળ ઊપડે અને એ વખતે જો એ દીવાલ ઉપરથી હાથ ઉઠાવીને ચાલવાનું પણ ચાલુ રાખે તો દરવાજો ચૂકીને આગળ ચાલ્યો જાય છે, બરાબર એવી દશા માણસની થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી ભગવાનના જ્ઞાની ભક્ત સેવકને જાણપણારૂપી (એટલે જાગ્રતિના) દરવાજે સદા, એકબે દિવસ માટે નહિ પણ કાયમને માટે જાગ્રત રહેવાનો અનુરોધ કર્યો છે. જીવનમાં જે સદા જાગ્રત રહે છે તેની કરેલી ભક્તિ અને સેવા જ ભગવાનને ગમે છે. લોકવ્યવહારમાં પણ જે સત્ય અને ન્યાય, ધર્મ અને નીતિના માર્ગે જાગતો રહીને સદા પુરુષાર્થ કરતો રહે છે તેને જ વિદ્યા સાંપડે છે, ધનલાભ થાય છે, એનાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તેની પાસે જ વિદ્યા, ધન, સત્તા વગેરે ટકે છે અને તેને જ ગૌરવ આપે છે. તે જ પ્રમાણે ભગવત્માર્ગે ચાલી રહેલી નાનીમોટી સર્વ વ્યક્તિઓ પણ જો એ માર્ગમાં સદા જાગતા રહે છે તો એની આ લોકની અને પરલોકની જીવનયાત્રા સફળ થાય છે.

પણ મોટો પ્રશ્ન એ છે કે, સદા જાગતા રહેવું એટલે શું ? સામાન્યતઃ તો માણસ આંખ ઉઘાડી રાખે અને હરેફરે એટલે એ જાગે છે એમ કહેવાય છે; પણ એ માન્યતા બરાબર નથી અથવા અર્ધસત્ય છે. એ તો સૌ કોઈના અનુભવની વાત છે કે, માણસ ઘણી વખત ઉઘાડી આંખે જ ખાડામાં પડે છે. આંખ ઉઘાડી હોય છતાં એ કરવાનું કરતો નથી અને ન કરવાનું કરે છે; એટલે આંખ ઉઘાડી રાખવી એ સદા જાગતા રહેવાની નિશાની છે, એવો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય અને

હિતકર નથી. જેને આપણે આંખ કહીએ છીએ તે તો નેત્રેન્દ્રિયનું ગોલક છે. એમાં જે દષ્ટિ-શક્તિ રહેલી છે, તે એ ગોલકથી અલગ હોય છે; એ શક્તિને આંખના દેવતા કહેવામાં આવે છે. પણ આંખનું ગોલક અને આંખના દેવતા યથાસ્થાને અને સ્વસ્થ હોય તોપણ જો મન સ્વસ્થ અને જાગ્રત ન હોય, એ બીજી બાબતોમાં ગૂંથાયેલું હોય તો કંઈ દેખાતું નથી યા અવગુંસવગું દેખાય છે. એટલે એમ કહેવાય કે, આંખ ઉઘાડી હોય, આંખના દેવતા જાગતા હોય અને મન પણ જાગતું હોય તો જ માણસ પદાર્થને જોઈસમજી શકે છે. પણ જરી શાંતિથી વિચાર કરીએ તો તરત જ ખાતરી થશે કે, એ ત્રણે તત્ત્વો સ્વસ્થ હોય પણ જો એમાં શરીર અને એના અંગભૂત ગણાતાં આ તત્ત્વોને ધારી રહેલો જીવ, સ્વસ્થ અને જાગ્રત ન હોય અથવા જાગ્રત હોય પણ એ ત્રણ તત્ત્વોની ઈચ્છા અને દોરવણીને વશ વર્તતો હોય તો એ જે જુએસમજે છે તેમાંથી એને એટલે જીવને લાભ કંઈ જ થતો નથી, પણ હાનિ ખૂબ જ થાય છે. શરીર અને મનના વિજ્ઞાનની આ વાતનો સાર એ છે કે, જો જીવ જાગ્રત હોય તો જ જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય સાંપડે છે.

જ્યારે આ શરીરમાં રહેલો જીવ જાગ્રત હોય એટલે સ્વતંત્ર, પણ સત્પુરુષ અને સત્શાસ્ત્ર સમંત રીતે વિચારી શકે અને ક્રિયા કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જ એની જીવનયાત્રા આત્મશ્રેયના ઉન્નત માર્ગે આગળ વધી શકે છે અને જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરી શકે છે. જીવ સદા જાગ્રત છે કે કેમ એ જાણવા-સમજવા માટે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ કેટલીક કસોટીઓ દાખવેલી છે :

સૌથી પહેલી કસોટી એ છે કે, એ નિશ્ચિત જાણે, સમજે અને અનુભવે કે પોતે પશુ નથી પણ માણસ છે. એટલે જીવનમાં પશુ તરીકે નહિ પણ માણસ તરીકે વર્તવું જોઈએ; અને પશુના નહિ પણ માણસના ધર્મો અને નિયમોનું જ એણે પાલન કરવું જોઈએ. બીજાઓ પણ માણસ છે એ દષ્ટિ એમની સાથેના વ્યવહારમાં અગ્રપદે હોવી જોઈએ. પશુ ગમે તે ખાય છે, ગમે તેનું ખાય છે, ગમે તેવી રીતે ખાય છે, ગમે ત્યાં ખાય છે; પણ પોતાને માણસ માનતો જીવ નિશ્ચિત જાણેસમજે છે કે,

મારાથી એવી રીતે ખવાય-પિવાય નહિ. માનવ થવું, માનવ તરીકે જ વિચારવું, બોલવું અને કર્મ કરવું અને બીજાઓ પણ માનવ છે એ રીતે વર્તવું, એ સદા જાગતા રહેવાની-રહ્યાની પહેલી નિશાની છે. જીવનમાં સત્ય અને અહિંસા, સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય, ધર્મ, ન્યાય અને નીતિ, પ્રેમ, સહકાર અને સદ્ભાવના, ત્યાગ અને સેવા એ સદા જાગતા રહેવાની બીજી નિશાની છે. જે સદા જાગ્રત રહે છે તે નિશ્ચિત જાણે-સમજે છે કે, અસત્ય અને હિંસા, સ્વચ્છંદતા અને વ્યભિચાર, અધર્મ, અન્યાય અને અનીતિ, સ્વાર્થ, ઈર્ષા અને અભિમાન, ભોગ અને રાગ એ જાગતા માણસનાં નહિ, પણ સદા ઊંઘતા માણસનાં લક્ષણ છે. એ નિશ્ચિત જાણેસમજે છે કે, વિવેકયુક્ત જાગૃતિ એ જ સુખી જીવનની ચાવી છે.

જે સદા જાગતો હોય છે તેનું મહત્ત્વનું ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે, એ પોતાને પૃથ્વી આદિક પાંચ તત્ત્વો, નેત્રાદિક દસ ઈન્દ્રિયો, મન આદિક ચાર અંતઃકરણ અને સમાનાદિક પાંચ પ્રાણો એ ચોવીસ તત્ત્વોયુક્ત દેહરૂપે કદી માનતો નથી; પણ સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ બધી દષ્ટિએ એ તત્ત્વોયુક્ત દેહથી પોતાને વિલક્ષણ અને જુદો માનતો હોય છે. બીજાઓને પણ એ દેહરૂપે જોતો નથી પણ દેહથી વિજાતીય આત્મા તરીકે જ જુએ છે. એ દેહને જડ, પોતાને ચૈતન્ય; દેહને નાશવંત; પોતાને નિત્ય; દેહને વિકારી, પોતાને અવિકારી; દેહને સદા દુઃખરૂપ અને પોતાને સદા સુખરૂપ માનતો હોય છે. દેહને તે માત્ર શબ્દાદિક વિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી કર્મ કરવાનું, પૂર્વજન્મનાં અને વર્તમાન જન્મનાં કર્મોથી મુક્ત થવાય એવાં કર્મો કરવાનું અને આત્મતિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માનતો હોય છે. એટલે, એ દષ્ટિએ અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એ એનો ઉપયોગ કરે છે. એ નિશ્ચિત માનતો હોય છે કે, દેહરૂપી દેશમાં શાસન તો ઈન્દ્રિયો અને મનનું નહિ પણ હમેશાં એનું પોતાનું જ ચાલવું જોઈએ.

જે સદા જાગતો હોય છે તેનું અતિ મહત્ત્વનું અને અનિવાર્ય ચોથું લક્ષણ એ છે કે, એ પોતાને સદા આત્મારૂપ, અક્ષરરૂપ, બ્રહ્મરૂપ

માનતો હોય છે અને અનુભવતો હોય છે; છતાં, પોતે એ આત્મા, અક્ષર, બ્રહ્મમાં અંતર્નિયામક શક્તિસ્વરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો સદા દાસભક્ત જ છે, એવું નિશ્ચિત માનતો હોય છે અને અનુભવતો હોય છે. એટલું જ નહિ પણ જેને મન, વાણી પહોંચી શકતાં નથી, જેને સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો નેતિ નેતિ કહીને પોકારે છે, જે સર્વની અંદર અને બહાર, જડ અને ચેતનમાં, જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષો સર્વમાં સદા દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે વ્યાપીને રહેલા છે તે, સદા પ્રત્યક્ષ છે — સ્થૂળ દૃષ્ટિએ દેખાતા ન હોય છતાં સદા પ્રત્યક્ષ જ છે, એવું અંતરમાં નિશ્ચિત માનતો હોય છે; અને તેથી પ્રત્યક્ષ પરમાત્માની આજ્ઞારૂપી પરમધર્મનું અવિચ્છિન્ન રીતે અખંડ પાલન કરતો હોય છે; એટલું જ નહિ પણ જીવનની નાનીમોટી સર્વ ક્રિયાઓ જે કેવળ એ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રસન્નતા મેળવવા ખાતર જ કરતો હોય છે; અને તેથી સર્વ અવતાર સ્વરૂપો, શક્તિ સ્વરૂપો, સર્વ ઈશ્વરો, દેવો અને ભગવદ્ભક્તોમાં — એ એમને જ જોતો-અનુભવતો હોય છે.

સદા જાગતા રહેવું એટલે ઉપર જણાવેલાં ચાર લક્ષણો યુક્ત જીવન જીવવું તે. પંડિતજીરૂપી સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રો સર્વ જીવોને આત્યંતિક હિત કરે એવી આ વાત ઘંટાનાદ કરીને અને ઉચ્ચસ્વરે હમેશાં કહેતા હોય છે. ઊંઘ, આળસ અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને એ વાત આપણે બરાબર સાંભળીએ, સમજીએ અને જીવનમાં ઉતારીએ એ જ આપણા જીવનને સાર્થક અને સફળ બનાવવાની ચાવી છે.

“... જેના મનમાં અહોનિશ ભગવાનના જ ઘાટ થતા હોય અને જગતના ઘાટ ન થતા હોય, તે જ મોટો કહેવાય; જેના મનમાં ભગવાનના ઘાટ ન થતા હોય, પણ અહોનિશ જગતના જ ઘાટ થતા હોય, તે મોટો કહેવાતો હોય તોપણ નાનો જ છે. ...”

નિષ્કામ ભક્તરાજ માંચા ખાયર

જીવનને ઉન્નત બનાવે એવા ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, ભક્તિ વગેરે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં યા વ્યવહારદૃષ્ટિએ જીવનને સુખી બનાવે એવાં વિદ્યા, ધન, સંપત્તિ, સત્તા વગેરે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ મેળવવી હોય તો નૈષ્ઠિક ધર્મ-નિષ્કામવ્રતનું પાલન કરવું એ અનિવાર્ય પ્રથમ શરત છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ‘નૈષ્ઠિકેન્દ્ર’ છે. એ ‘નિષ્કામપ્રિય’ છે અને ‘બૃહદ્વ્રતધરનાયક’ છે. એમને નૈષ્ઠિક અને નિષ્કામવ્રતધારીની કરેલી સેવાભક્તિ જ ગમે છે. શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં નિષ્કામવ્રતધારી ઘણા ભક્તો થઈ ગયા છે — આજે પણ એવાં ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો છે. એવા એક ભક્તરાજ કારિયાણી ગામના દરબાર માંચા ખાયરના જીવનની થોડી વિગતો આપણને માર્ગદર્શન મળે એ હેતુથી અત્રે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. કેટલાક કહે છે કે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું — નિષ્કામ ધર્મનું પાલન કરવા માટે સ્વસ્થ શરીર ઉપરાંત પદાર્થમાત્રનું તત્ત્વે કરીને જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે; કેટલાક કહે છે કે, નૈષ્ઠિકવ્રતનું પાલન કરવા માટે ઈન્દ્રિયો અને મનયુક્ત દેહનું દમન કરવું આવશ્યક છે; કેટલાક કહે છે કે, જુદા જુદા પ્રકારનાં આસનો અને પ્રાણાયામ દ્વારા ચિત્તનો નિરોધ કરવો જેથી નિષ્કામવ્રત શક્ય બને છે — એવી યોગસાધના, નિષ્કામવ્રતની શુદ્ધિ માટે અતિ આવશ્યક છે; કેટલાક કહે છે કે, પંચભૂતનું પૂતળું યા ચોવીસ તત્ત્વનો માળો ગણાતા દેહથી સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ — બધી જ દૃષ્ટિએ જુદા અને વિલક્ષણ એવા

આત્માનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરનારા અને અનુભવનારને નિષ્કામવ્રત સહજ સાધ્ય બને છે. આ બધી વાતો સારી છે; અને નિષ્કામવ્રતની સિદ્ધિ માટે ઘણી ઉપયોગી છે. પણ એથી જ નિષ્કામવ્રત સિદ્ધ થાય છે એવું જો માનવામાં આવતું હોય તો તે એક ગંભીર ભૂલ છે. સાચા અર્થમાં તો પરમાત્મા એકલા જ નિષ્કામી છે; જે એમનો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય અને આશ્રય કરે છે અને અનન્ય સેવાભક્તિ-ઉપાસના કરે છે તે જ એમના કૃપાયોગથી નિષ્કામી બની શકે છે. કારિયાણીના દરબાર માંયા ખાયર એવા અનન્ય ભક્તરાજ નિષ્કામી હતા.

૩. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ કહે છે કે, કાઠિયાવાડના નાનામોટા ઠાકોર-દરબારોમાં સૌથી પહેલાં જો કોઈ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ગુરુ રામાનંદ સ્વામીના આશ્રિત થયા હોય તો તે માંયા ખાયર છે. એ એક માની ન શકાય એવી પણ સંપૂર્ણ સાચી હકીકત છે કે, સંપ્રદાયના આશ્રિત થયા તે પહેલાં માંયા ખાયર વામમાર્ગી હતા. વામમાર્ગને આજે ગમે તે રીતે સમજવામાં અને સમજાવવામાં આવે તોપણ એ માણસને નિષ્કામધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ કરવાની ભારે શક્તિઓ ધરાવનાર માર્ગ છે એ હકીકતનો કોઈથીય ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. મુમુક્ષુમાત્રને ભગવાનને ભજવાની અને પામવાની ભારે ઉત્કંઠા હોય છે; પણ અસત્ ગુરુ, અસત્ શાસ્ત્ર અને અસત્ સંગના કારણે એ અવળા માર્ગે ચઢી જાય છે. માંયા ખાયરને ભગવાનને પ્રગટ મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા હતી; પણ શ્રદ્ધા અને ભોળપણના કારણે એ વામમાર્ગી બની ગયા હતા. પણ જ્યારે એમણે જોયું કે, એમાં માણસના જીવન જેવા નિષ્કામવ્રતનો નાશ થાય એમ છે ત્યારે એમનું અંતર વામમાર્ગથી તરત અળગું થઈ ગયું; એ માર્ગ અને એની નીતિરીતિ માટે એમના અંતરમાં એવી ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ કે, જો એ માર્ગનો કોઈ પણ નરનારી ભૂલેચૂકે પણ એમની પાસે આવે તો એ એને લાકડી લઈને હાંકી કાઢતા. એમના જીવનની આ રીતની ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં નોંધ લીધી છે.

૪. એમને ભોજો નામનો એક ગાઢ મિત્ર હતો. બન્નેએ એક વાત

જીવનમાં બને તેટલી વહેલી તકે સિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું — પ્રગટ ભગવાનને મેળવવા અને એમનો આશ્રય અને ભક્તિ કરવી. ભોજો જાતે ચારણ હતો, એટલે એ જુદા જુદા દરબારોના સ્થાને જતો હતો. બન્નેએ એકમેકને વચન આપેલું કે, જેને પ્રગટ ભગવાન પહેલા મળે તેણે બીજાને તરત જ ખબર આપવી; અને યોગ કરાવી આપવો. સદ્ભાગ્યે એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું નામ સાંભળ્યું અને એ માંગરોળમાં જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કરવાના છે, એવી વિશ્વાસપાત્ર માહિતી એમને મળી. વિ. સં. ૧૮૫૯ની આ વાત છે. બન્ને મિત્રો પગે ચાલતા માંગરોળ પહોંચ્યા. કારિયાણી માંગરોળથી દૂર હતું, એટલે ઘોડા ઉપર ત્યાં જવાની કેટલાક વ્યવહારદક્ષ માણસોએ સલાહ આપી ત્યારે માંયા ખાયરે માથું ધુણાવીને ના કહ્યું, ‘ભગવાન મેળવવા માટે માણસે જાતે જ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. ઘોડે બેસીને ભગવાનને ન મેળવાય.’ સાથે પૂરતા પ્રમાણમાં ભાથું લઈને બન્ને મિત્રો યથાસમય માંગરોળ પહોંચી ગયા. વામમાર્ગની નીતિરીતિથી બન્ને દાઝેલા હતા એટલે પૂરા ત્રણ દિવસ વિવિધ રીતે બધું જોયુંવિચાર્યું; એકબીજા સાથે વિચારવિમર્શ કર્યો અને જેટલા સંકલ્પો કર્યા તે બધા જ એક પછી એક સત્ય થયા ત્યારે મનોમન ખાતરી થઈ કે, આ ભગવાન પ્રગટ જ છે. ત્યારે સભામાં જાહેર થઈને માથું નમાવી દીધું અને હાથ જોડીને સામા ઊભા રહ્યા.

‘અરે ! માંયા ખાયર ! તમે અને તમારા મિત્રે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી બધું જોયું તપાસ્યું; હવે તો ખાતરી થઈને ?’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યું.

પોતે પોતાના મિત્ર સાથે ત્રણ દિવસથી બધું જોતા-તપાસતા હતા એ વાત ભગવાને શી રીતે જાણી એ બન્ને જણ સમજી શક્યા નહિ.

‘હા મહારાજ !’ બન્ને જણ એટલું જ બોલી શક્યા. ‘પણ ભગવાનની પરીક્ષા કરવાની એ રીત સારી નહિ. માણસ સંકલ્પો કરે કે આમ કરે અને તેમ કરે, તો ભગવાન સાચા; પણ ભગવાન તો પૂર્ણકામ છે, મસ્ત છે, એ બીજાના સંકલ્પો સત્ય ન કરે તો સંકલ્પો કરનાર સમૂળ નાસ્તિક બની જાય. ભગવાન પોતે જ્યારે દયા કરે છે,

કૃપા કરે છે ત્યારે જ સાચા સ્વરૂપે એ ઓળખાય છે.’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગંભીર વદને કહ્યું.

‘હા મહારાજ, ભૂલ થઈ. માણસનો સ્વભાવ જ એવો અવળચંડો હોય છે. ક્ષમા કરો અને અમને આપના આશ્રિત બનાવો.’ બન્ને જણે હાથ જોડીને વિનંતી કરી.

‘માંયા ખાયર ! તમે તો મૂળથી જ અમારા છો. માર્ગીના પંથમાં તમે ભળ્યા એ તો માણસજાતને એ માર્ગથી ચેતવવા માટે હતું’, એમ કહીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સભામાં બેઠેલા વ્યાપકાનંદ સ્વામી સામે જોયું. સ્વામીએ તરત જ માંયા ખાયરને પંચવ્રતમાન ધરાવ્યાં. આત્મદર્શી અને પ્રગટ ભગવાનના અનન્ય ઉપાસક વ્યાપકાનંદ સ્વામી અને નિષ્કામવ્રતધારીઓમાં અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થ પુરુષ માંયા ખાયર બેનો પ્રગટ ભગવાનના સાનિધ્યમાં યોગ થયો. પરિણામ કલ્પનાતીત સુંદર આવ્યું — માંયા ખાયર ઉત્તમ આત્મનિવેદી અનન્ય ભક્તરાજ થયા. ઉત્સવ પૂરો થયા પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને કારિયાણી પધારવાનો માંયા ખાયરે પ્રેમથી આગ્રહ કર્યો. ‘અમે કારિયાણી જરૂર આવીશું.’ કહીને ભગવાન ત્યાંથી અન્યત્ર પધાર્યા.

૫. ઉપરના પ્રસંગ પછી એક વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું. સં. ૧૮૬૦ની જન્માષ્ટમી આવી. સરધારમાં ભગવાને એ ઉત્સવ કર્યો. માંયા ખાયર ત્યાં આવ્યા. હાથ જોડીને દીનમુખે ભગવાન સામું જોઈને ઊભા રહ્યા. જાણે ‘ભગવાન ! એક વર્ષ થયું, હવે તો કારિયાણી પધારવા માટે આપેલું વચન પાળો’, એમ મૂંગા મોઢે કહેતા ન હોય ! ભગવાને મધુર હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું, ‘હવે અમે વસંતપંચમીનો ઉત્સવ કારિયાણી કરીશું.’ માંયા ખાયર રાજના રેડ થઈ ગયા. સરધારથી પાછા ફરતાં પોતાના મિત્ર ગઢડાના દરબાર એભલ ખાયરને મળ્યા અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કારિયાણી પધારે ત્યારે સહકુટુંબ ત્યાં આવવાને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ આપ્યું. મિત્રનું શ્રેય થાય, આત્યંતિક હિત થાય એવું કરવું એ મિત્રનો પરમ ધર્મ છે. પોતાને પ્રગટ ભગવાન મળ્યા એનો લાભ અને યોગ મિત્રને પણ કરાવવો એ મિત્રની આદ્ય પવિત્ર

ફરજ કહેવાય. મિત્ર માંયા ખાયરના મુખેથી એભલ ખાયરે પોતાના પરિવારના સભ્યો સાથે માંગરોળ અને સરધારની લીલાની વિગતો સાંભળી ત્યારે બધાના અંતરમાં વિશુદ્ધ આનંદના ઓઘ ઊછળવા લાગ્યા. પ્રગટ ભગવાનનું દર્શન કરવા માટે એભલ ખાયર અને એમના પરિવારના સભ્યો અતિ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. એ બધાએ કહ્યું, ‘માંયા ખાયર ! આજે જ ચાલોને, ભગવાનનાં દર્શને જઈએ. આ દેહનો શું ભરોસો ! એ ક્યારે પડે એની કોઈને ખબર હોતી નથી.’

‘તમારી વાત સાચી છે, શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો પણ એમ જ કહે છે. પણ કારિયાણી પધારવાનું ભગવાને મને વચન આપ્યું છે અને ત્યાં વસંતપંચમીનો ઉત્સવ કરવાનું. ત્યાં આવે અને ઉત્સવ કરે ત્યાં સુધી મારો અને મારા સંબંધી સ્નેહી મિત્રોનો દેહ નહિ પડે, એની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. માણસનું વચન મિથ્યા થાય, પણ ભગવાનનું વચન કદી મિથ્યા ન થાય’, માંયા ખાયરે અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસથી કહ્યું.

‘તમે કહો છો એ સાચું છે, પણ ભગવાનનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી...’ એભલ ખાયર અને એમના પરિવારના સભ્યો આગળ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ માંયા ખાયરે જવાબ વાળ્યો, ‘આપણે એમ કરીએ ભગવાનનું ધ્યાન ધરીએ. એમણે ધ્યાન કરવાની જે રીત મને શીખવી છે તે પ્રમાણે વર્તવાથી મને ખાતરી છે કે, એમનું દર્શન થશે. એ અતિ કૃપાળુ છે. હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી જે એમનું ધ્યાન-સ્મરણ કરે છે એના મનોરથ એ કૃપા કરીને અવશ્ય પૂરા કરે છે’, માંયા ખાયરે કહ્યું. અને પછી ઉમેર્યું, ‘હું શાસ્ત્રીપંડિત નથી, યોગની કોઈ પ્રક્રિયાની મેં સાધના કરેલી નથી, પણ ભગવાને અને વ્યાપકાનંદ સ્વામી જેવા સત્પુરુષે મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી છે અને સમજાવ્યું છે કે, સ્વ-સ્વરૂપનું અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી સ્વરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપનું બળ રાખીને જે ધ્યાન-સ્મરણ કરે છે તે પોતાના મનની વૃત્તિ જગત અને જગતના વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી શકે છે; અને મનની વૃત્તિ જ્યારે વિષયોમાંથી પાછી ખેંચાઈને સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ તથા ધ્યાન કરવું જોઈએ. ભગવાનનાં ચરણારવિંદથી

શરૂ કરીને એક પછી એક અંગ બરાબર નીરખીને છેવટે પરમાત્માના મધુર હાસ્ય કરતા મુખકમળને અનિમેષ નેત્રે નીરખી રહેવું જોઈએ'. એમ કહીને માંયા ખાયરે, 'પરમાત્માના ચરણતળમાં ક્યાં ક્યાં ચિહ્ન છે તેની અને પગના અંગૂઠા અને આંગળીઓ કેવી છે તેની વિગતો સમજાવી; પછી ચરણયુગલ, ઘૂંટણ, સાથળ અને કટિ સુંદર રીતે સમજાવ્યાં. કટિપ્રદેશથી પગની પાની સુધી એમણે મૃદુ, ઘન, સૂક્ષ્મ, શ્વેત અને દીર્ઘ,' ધોતી કેવી રીતે પહેરેલી છે અને એ વસ્ત્ર ઉપર સોનાનો કંદોરો કેવી રીતે પહેરેલો છે, તે સમજાવ્યું અને પછી ગળામાં વિવિધ મણિ, રત્નોને સોનાના સૂત્રમાં ગૂંથીને બનાવેલા વિવિધ હાર કેવી રીતે ધારણ કરેલા છે; કાનમાં પુષ્પનાં કુંડળ, ઉન્નત કપોળ અને સુંદર લલાટમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલકસહ કુંકુમનો ચાંદલો કેવો શોભે છે તે સમજાવ્યું; કંઠમાં સુંદર સુગંધી પુષ્પોના હાર, મસ્તક ઉપર બાંધેલી પાઘમાં પુષ્પના તોરા ધારણ કરીને ભક્તજનો સામે કેવું મોહક મધુર હાસ્ય કરીને એ જોઈ રહ્યા છે, એ એમણે એવી સરળ રીતે સમજાવ્યું કે બધાને એમ લાગ્યું કે, ભગવાન પોતાની સામે મધુર સ્મિત કરીને ખરેખર જોઈ રહ્યા છે.

૬. માંયા ખાયરે પોતાના પ્રિય મિત્ર એભલ ખાયર અને એમના પરિવારના સભ્યોને ભગવાનનું ધ્યાન-સ્મરણ કરવાની જે રીત સમજાવી હતી તે શતાનંદ મુનિએ પુષ્પિતાગ્રા છંદમાં ગૂંથી 'અથ મનસિ જ્ઞાનૈઃ' એ સ્તોત્રના શબ્દોમાં સત્સંગિજીવનના બીજા પ્રકરણના પચીસમા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૫થી ૨૮ સુધીમાં શ્રદ્ધાળુ આશ્રિત સત્સંગીઓ માટે પ્રથિત કરેલી છે. એક દિવસ રહીને, માંયા ખાયર પછી કારિયાણી આવ્યા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કારિયાણી પધાર્યા તે સમાચાર એભલ ખાયરને મળતાં ગઢડાથી એભલ ખાયર સહકુટુંબ ત્યાં આવ્યા. એભલ ખાયર અને એમના પરિવારના સભ્યોને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો પ્રથમ યોગ કરાવી આપનાર માંયા ખાયર હતા. એભલ ખાયરની પ્રેમભક્તિથી સં. ૧૮૬૧ના મહા સુદ ૧૧ના રોજ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પહેલવહેલા ગઢડા પધાર્યા. એ માટે

આશ્રિતો માંયા ખાયરના જ ઋણી છે. કારિયાણીમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મોટું તળાવ ખોદાવ્યું અને તે નિમિત્તે વિષ્ણુયાગ કર્યો ત્યારે એમના અંતરમાં અનેરો ઉત્સાહ પ્રવર્ત્યો હતો. તળાવના ખોદકામમાં શ્રમયજ્ઞ કરનાર બધાં નરનારીઓ માટે નાસ્તો કરવા સારુ માંયા ખાયર મણના હિસાબે રાત્રે બાજરો પલાળી રાખતા; અને પછી તેમાં સારા પ્રમાણમાં તલનું તેલ ભેળવીને તે ભાવથી સૌને ખવડાવતા. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ આ નાસ્તો ખૂબ બળવર્ધક અને પૌષ્ટિક ગણાય છે. એ પ્રસંગનો બધો જ ખર્ચ માંયા ખાયરે એકલાએ ઉપાડેલો હતો.

૭. માંયા ખાયર દરબાર હતા; એટલે એમને રાજકાજની આંટીઘૂંટીવાળાં કામો પણ કરવાનો પ્રસંગ આવતો. પણ એમના અંતરમાં એક જ કામના રહેતી — ભગવાનનું દર્શન કરવું અને ભગવાનનાં કથાકીર્તન કરવાં ને ધ્યાન કરવું. વ્યવહારની બીજી બધી ક્રિયાઓ એ કરતા પણ એમાં કદી આસક્ત ન થતા; જળમાં રહેવા છતાં કમળ જેમ જળથી અલિપ્ત રહે છે તેમ એ જીવનમાં રહેતા. એટલે જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એમને નિષ્કામી — સાચા અર્થમાં નિષ્કામી ભક્ત કહેલા છે. ભક્તને ભગવાન ઉપર ભરોંસો અને વિશ્વાસ હોય એમાં નવાઈ જેવું કંઈ જ નથી, પણ ભગવાનને ભક્ત ઉપર વિશ્વાસ હોય તે ભક્ત મોટો અને સાચો કહેવાય. કચ્છના મહારાવના કારભારી સુંદરજીભાઈ પોતાને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અનન્ય દાસભક્ત માનતા હતા; પોતાના જેવી દાસત્વભક્તિ બીજા કોઈનામાં નથી અને પોતે જે અનન્ય રીતે ભગવાનની આજ્ઞા પાળે છે તેવી રીતે બીજાઓ પાળતા નથી; ને પોતે ભગવાનના વચન ઉપર જગત તત્કાળ ત્યાગ કરી શકે છે એવી ત્યાગભાવના બીજા કોઈમાં નથી, એવું માન એમના અંતરના ઊંડાણમાં વર્તતું હતું. જ્ઞાની, યોગી, ત્યાગી અને ભક્તના મનમાં આવી કોઈ વૃત્તિ અંતરના ખૂણામાં દબાઈ છુપાઈને રહેલી હોય છે તે જ્યારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આંખો કાઢતી બહાર આવે છે. એક વખત એક ગામે સભામાં વાતવાતમાં સુંદરજીભાઈ બોલી ઊઠ્યા, 'કેવળ ભગવાનને મેળવવા ખાતર યા ભગવાનના વચન ઉપર ઘરબાર

અને મિલકતનો ત્યાગ કરવો સહેલું નથી; આજે મોટા ભાગે તો ઘણા દેખાદેખી અથવા ચટકીના વૈરાગ્યના કારણે યા જગતવ્યવહારમાં નાસીપાસ થયા હોય ત્યારે ત્યાગી થાય છે.’ ભગવાનને ગર્વ અને માન દીઠાં ગમતાં નથી, તેમાં પણ પોતાના આશ્રિતોમાં જ્યારે એ દોષ જુએ છે ત્યારે એમને ભારે દુઃખ થાય છે. ભક્તને પાઠ શીખવાડવા માટે અને એનો દોષ તપાવીને ગાળી નાખવા માટે એ પગલાં લે છે. સુંદરજીના અંતરમાં રહેલા માનરૂપી શત્રુને સમૂળ નાબૂદ કરવા માટે એમણે તરત જ એક પત્ર લખાવ્યો :

‘માંયા, સુરા, સોમલા, અલૈયા,
મૂળુ, નાંજા, માંતરા, મામૈયા;
અજા, જીવા, વીરદાસ વળી,
લાધા, કાળા, કમળાશિ મળી.
એહ સર્વે તજી ઘરબાર,
થાજો પરમહંસ નિરધાર;’
(ભ.ચિં.પ્ર. ૫૪, ૩૭-૩૮)

૮. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પત્ર જાહેરસભામાં બિરાજીને જ, ત્યાં હાજર રહેલા સૌ સાંભળે તેમ લખાવ્યો હતો. સુંદરજીભાઈએ પણ એ સાંભળ્યો હતો. જેમને તત્કાળ ઘરબાર તજીને પરમહંસ થવાનું પત્રમાં લખ્યું હતું તેમાંના ઘણા દરબાર, ઠાકોરોને સુંદરજી જાતે ઓળખતા હતા. એ બધા ભગવાનના ભક્ત હતા; દરબારો, ઠાકોરો હતા, એ સાથે જ એ હજૂરી સેવક પણ હતા, એ હકીકત પણ એ જાણતા હતા. પણ એમના અંતરના એક અંધારા ખૂણામાં એવી માન્યતા ઘર કરી બેઠી હતી કે, આ બધા રાજદરબારના કામકાજમાં અને ઘરબારના વ્યવહારમાં ઓછાવત્તા અંશે ડૂબેલા છે. ભગવાનના જ્ઞાની ભક્તનું એક લક્ષણ છે — બીજા ભક્તો માટે કદી હીનભાવ ન ધરાવવો; ભગવાનના બીજા ભક્તો માટે અલૌકિક અને આત્મીયભાવ હમેશાં સેવવો જોઈએ. જીવનનો એક નિયમ છે — માણસ બીજા માટે

જેવું ચિંતવે છે તેવું એના પોતાના માટે બને છે; માણસ બીજાનું ભલું ચિંતવે છે તો એનું પોતાનું ભલું જ થાય છે, ભૂંડું ચિંતવે છે તો એનું પોતાનું ભૂંડું પહેલું થાય છે. કોઈનો અવગુણ કદી ન લેવો, પણ ગુણ જ ગ્રહણ કરવો — એ વૃત્તિ જેના જીવનમાં પ્રધાન વર્તતી હોય છે તે જ જીવનમાં અને સત્સંગમાં આગળ વધે છે અને સુખી થાય છે. સુંદરજીને મનોમન ખાતરી હતી કે, પત્ર લઈ જનાર એકલો જ પાછો આવશે; પત્રમાં જેમનાં નામ લખ્યાં છે તે પૈકી એક પણ પરમહંસ નહિ થાય. મનમાં એ હસ્યા. એ ભૂલી ગયા કે ભગવાન તો તનકી જાણે છે, મનકી જાણે છે અને ઘટઘટકી પણ જાણે છે; એમનાથી કશું અજાણ્યું હોતું નથી. પોતાના મનમાં ઉઠેલા આ સંકલ્પો ભગવત્સ્વરૂપની અનન્ય નિષ્ઠામાં જ ખામી દાખવે છે, એ સિદ્ધાંતવાત એ ભૂલી ગયા.

૯. આકાશમાંથી એકાએક વીજળી ઝબૂકે અને માણસ જેમ ભયભીત બને એવો આ પત્ર હતો. પણ પત્રમાં જેમનાં નામ લખ્યાં હતાં એ તો પત્ર વાંચીને રાજીના રેડ થઈ ગયા; એ દરેકના મુખમાંથી એક જ શબ્દ નીકળ્યો, ‘ધન્ય ભાગ્ય ! ધન્ય ઘડી ! ભગવાને મને હવે ખરેખર સુખીયો કર્યો.’ પત્ર આવ્યો ત્યારે જે કામ કરતા હતા તે કામ પડતું મૂકીને તરત જ કોઈને કહ્યાકારવ્યા વિના — અમુકની સંભાળ લેજો અને અમુક કામ બાકી છે તે અમુક રીતે કરજો, એવો કોઈ સંદેશો પણ કોઈને કહ્યા વિના જ બેઠા હતા ત્યાંથી ઊભા થઈને એ બધા પહેરેલા વસ્ત્રભેર ઘરબાર છોડી ચાલી નીકળ્યા અને પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જેતલપુર આવીને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને પરમહંસ બન્યા; અને પછી સંદેશો આવતાં ભગવાનના દર્શનાર્થે ભૂજ જવા નીકળ્યા. માંયા ખાયરનું ત્યાગીની દીક્ષા લીધા પછી અચિંત્યાનંદ નામ પડ્યું. આ આજ્ઞાપત્રમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે માંયા ખાયરનું નામ પહેલું લખ્યું હતું. માંયા ખાયરની ભગવત્સ્વરૂપ નિષ્ઠા, આત્મનિષ્ઠા અને વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉપર ભગવાનને કેવો-કેટલો વિશ્વાસ હશે ! ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જુદાં જુદાં ગામોમાં ફરતાં ફરતાં ભૂજ પધાર્યા એ પછી ત્રીજાચોથા દિવસે, ‘નવા પરમહંસની મંડળી’ ભગવાનનાં દર્શનાર્થે

આવી પહોંચી. તે સર્વ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને મળ્યા; તે જગાએ હાલ આરસની છત્રી ભૂજ રેલવેસ્ટેશન પાસે છે. સુંદરજીભાઈ તો આ નવા પરમહંસોને જોઈને આશ્ચર્યથી અવાક બની ગયા; એમનું માન-ગર્વ ગળી ગયું એ પોતાની ભૂલ સમજી ગયા. ભરસભામાં ઊભા થઈને એમણે ભગવાનને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા; અને પછી હાથ જોડીને નમ્રભાવે યાચના કરી, ‘મહારાજ ! મારી ભૂલ થઈ. મારા અંતરમાં જે અભિમાન હતું તે આપે આ રીતે ટાળી નાખ્યું, તે બહુ સારું કર્યું. મારી હવે એક જ યાચના છે : ફરીથી મારા અંતરમાં આ પ્રકારના કે બીજા કોઈ પ્રકારના અભિમાનનો જન્મ જ ન થાય અને સર્વ ભક્તજનો માટે અંતરમાં દિવ્યભાવ જ વર્તે, એવી આપ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરો.’

૧૦. ઉપર જણાવેલા પ્રસંગને થોડા દિવસો વીતી ગયા પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ગઢડા જવા તૈયાર થયા ત્યારે એમણે નવા પરમહંસની મંડળીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું, ‘મારા વચને ઘરબાર છોડીને તમે ત્યાગી થયા હતા એ હું તમને બીજી આજ્ઞા કરું છું — હવે તમે બધા પાછા ઘરબારી થાવ.’ બધાએ આ નવી આજ્ઞાનો ફેરવિચારણા કરવાની આગ્રહભરી વિનંતીઓ કરી, પણ ભગવાને પોતાની ઈચ્છાને પૂરી કરવાનો આગ્રહ કર્યો. આખરે, જેટલા નવા ત્યાગી થયા હતા તેમાંના બે સિવાય બીજા બધાએ પાછા ઘરબારી થવાનું સ્વીકાર્યું. જે બે જણે પાછા ઘરબારી થવાનું પસંદ ન કર્યું તેમાં એક હતા પૂર્વાશ્રમના કલ્યાણદાસ, જેમણે ત્યાગી થઈને અદ્ભુતાનંદ નામ ધારણ કર્યું હતું. એમના ત્યાગની તીવ્રતા અને આતુરતા જોઈને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એમને ત્યાગી તરીકે ચાલુ રહેવાની છૂટ આપી. બીજા હતા માંયા ખાયર. એમણે કહ્યું, ‘મહારાજ ! આપ આજ્ઞા કરો છો એટલે મારે એનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ. તેથી હું આ ભગવાં વચ્ચે ઉતારીને ઘેર પાછો તો જાઉં છું, પણ ઘેર જઈને હું ઘરબારી એટલે સંસારી નહિ થાઉં. હું લગ્ન નહિ કરું અને ભગવાં વચ્ચે પહેરીને જેમ આપનું ધ્યાન, ભજન સ્મરણ, કીર્તન કરતો તેમ જ, ગૃહસ્થનાં વસ્ત્રો પહેરીને ઘેર રહીને આપનું ધ્યાન, ભજન, કીર્તન

સ્મરણ કરીશ. મારો આ નિશ્ચય પરિપૂર્ણ થાય એવી આપ કૃપા કરો.’ શ્રીજી મહારાજ માંયા ખાયરની સમજણ અને આજ્ઞાપાલન કરવાની રીત જોઈને અતિ પ્રસન્ન થયા. માંયા ખાયર કારિયાણી પાછા આવ્યા. એમણે ભત્રીજા વસ્તા ખાયર અને એની પત્ની શીતભાઈ જે માંયા ખાયરની ભાણેજ થતી હતી તેને પાસે બોલાવીને પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો અને પોતાની બધી મિલકતનો વહીવટ સોંપી દીધો અને હાથમાં અખંડ માળા લીધી.

૧૧. ઉપરના પ્રસંગ પછી થોડો કાળ વહી ગયો. વસ્તા ખાયર અને પત્ની શીતભાઈ વચ્ચે થોડો મનભેદ અને મતભેદ ઊભો થયો. માંયા ખાયર આમ ઘરવ્યવહારની બાબતમાં માથું મારતા ન હતા પણ ભાણી શીતભાઈ અને એના સગીર પુત્ર જોઈતા (વાજસુર) માટે એમના હૃદયમાં થોડી મમતા હતી; એટલે કોઈ વખત એ વસ્તા ખાયરને ઠપકાના બે શબ્દો કહેતા. ત્યારે વસ્તા ખાયર વડીલની મર્યાદા સાચવીને એ જે કંઈ કહે તે મૂંગા મોઢે સાંભળી લેતા. પણ એથી પતિપત્ની વચ્ચે જે મતભેદ થયો હતો તે ટળ્યો નહિ કે દટાયો નહિ. એવામાં એક દિવસ ઈશ્વરઈચ્છાથી શીતભાઈનો અક્ષરવાસ થયો. માંયા ખાયરના મનમાં થયું, ‘ચાલો ભગવાને મમતાનું એક કારણ લઈ લઈને ઓછું કર્યું. હવે આ છોકરો જોઈતો મોટો થઈ જાય એટલે ગંગા નાહ્યા.’ જોઈતાનું શુભ થાય એ માટે કેટલીક વખત ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને મનોમન પ્રાર્થના પણ કરતા. પણ કુદરત પણ માણસની વારંવાર કસોટી કરે છે. માંયા ખાયરને પૂછ્યા કર્યા સિવાય વસ્તા ખાયરે બીજું લગ્ન કર્યું. માંયા ખાયરને મનમાં આઘાત લાગ્યો. એમને મનોમન થયું, ‘મને પૂછ્યું હોત તો હું કંઈ એને લગ્ન કરવાની મના ન કરત. બહુ બહુ તો જોઈતા માટે કંઈ ખાસ વ્યવસ્થા કરવાનું કહેત. હું વડીલ એના બાપના ઠેકાણે છું, છતાં જાણે હું ઘરમાં છું જ નહિ એમ વસ્તો વર્તે એ સારું ન કહેવાય. મારું તો એણે નાક કાપી નાખ્યા જેવું અપમાન જ કર્યું કહેવાય.’ આ વિચારો પ્રબળ થતાં માંયા ખાયરના અંતરમાં ક્રોધનો કીડો સળવળ્યો. ક્રોધનું પહેલું સ્વરૂપ અબોલા

હોય છે; બાપદીકરા જેવા કાકાભત્રીજા વચ્ચે અબોલા શરૂ થયા. કોધનો વ્યાપ વધે એટલે અબોલા પછી વર્તનમાં અક્કડપણું અને અતડાપણું આવે છે; માંયા ખાયર વસ્તા ખાયર તરફ અક્કડ અને અતડા બનવા લાગ્યા. કોધ વધારે વ્યાપે છે એટલે પછી શબ્દો-અવિવેકભર્યા અપશબ્દોની ધાણી ફૂટવા માંડે છે અને પછી અંધ બનીને હાથ ઉગામાય છે. અંધ બનીને હાથ ઉગામાય એટલે પછી કોધ કરનાર અને જેના ઉપર કોધ થયો હોય તે બેમાંથી એક યા બન્નેનો નાશ એ જ પરિણામ આવે છે. માંયા ખાયરે અતડા અને અક્કડ મટીને એક દિવસ વસ્તા ખાયરને જિંદગીમાં પહેલી જ વાર કોધભર્યા બે શબ્દો કહ્યા. ચતુર વસ્તા ખાયર ચેતી ગયો કે, પિતાતુલ્ય કાકા મારા ઉપર હાથ ઉગામશે. વસ્તા ખાયર બીજા જ દિવસે મારતે ઘોડે ગઢડા પહોંચ્યા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણકમળમાં માથું ઝુકાવીને રડતી આંખે બધી હકીકત સાદર કરી અને રક્ષા કરવાની વિનંતી કરી.

૧૨. ભગવાન પોતાના ભક્તને અંતઃશત્રુઓને તાબે થતો જોઈ રહેતા નથી. કોધને વશ બનીને માંયા ખાયર કોઈ અયોગ્ય પગલું ભરી બેસે તો ? ભગવાન તરત જ વસ્તા ખાયર સાથે કારિયાણી આવ્યા; પણ તે પહેલાં ત્યાં ભક્તવત્સલ ભગવાને બીજા જ દૃશ્યની રચના કરી હતી. વસ્તા ખાયર બહારગામ ગયાની જ્યાં માંયા ખાયરને ખબર પડી ત્યારે અંતર્યામી શક્તિરૂપે અંતરમાં વિરાજી રહેલા ભગવાન સામે માંયા ખાયરે જોયું. નજર કરડી દેખાઈ. એ તરત જ સમજી ગયા. એમણે પોતાના મનને કહ્યું, ‘ફટ ભૂંડા ! ઘરબાર છોડીને ત્યાગી થયો હતો તે ત્યાગી રહ્યો હોત તો તારે આ જોવા-વિચારવાનો પ્રસંગ આવત ! ભગવાનની આજ્ઞાથી તું ઘેર પાછો આવ્યો પણ એ પછી તેં અહીં ઘરબાર, વહીવટ, વ્યવહાર બધું વસ્તાને સોંપી દીધું છે અને હાથમાં માળા લીધી છે. હવે તને વસ્તા ઉપર આવો કોધ કરવો ન શોભે. એમાં ભગવાન રાજી ન થાય. ભગવાને ભલે તને ઘેર પાછો મોકલ્યો. પણ તું વટવ્યવહાર અને માનમરતબો જાળવવા માટે ઘેર પાછો નથી આવ્યો; ભગવાનને ભજવાનો નિશ્ચય કરીને તું પાછો આવ્યો છું. કોધરૂપી

ચાંડાળને તું અંતરમાંથી હાંકી કાઢ.’ આ વિચારો પ્રબળ થતાં માંયા ખાયરના અંતરમાં અપૂર્વ શાંતિ થઈ. એમણે તરત જ જોઈતાને અને નવી વહુને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં. જોઈતાને બોલાવીને ખોળામાં બેસાડ્યો અને અપૂર્વ વાત્સલ્યભાવથી એના માથે અને શરીરે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, ‘વહુ ! બેટા ! વસ્તાને મુદ્દામ ખબર આપ કે માંયાના હૃદયમાં તારા માટે જે કુભાવ પેદા થયો હતો તે નાશ પામ્યો છે, કોધ ટળી ગયો છે. તમે બન્ને જણાં સુખી થાઓ, આ છોકરાને સુખી કરો અને ભગવાનનું ભજન કરો, એટલી જ મારા અંતરની ઈચ્છા છે.’ એટલું કહેતામાં તો માંયા ખાયરની આંખમાંથી આંસુઓ સરી પડ્યાં. બરાબર એ જ વખતે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે દરબારની ડેલીમાં પગ મૂક્યો. એમની પાછળ બારેક હાથ છેટે વસ્તા ખાયર ઊભા હતા. આંખનાં આંસુઓ લૂછ્યા વિના જ માંયા ખાયર તરત જ ઊભા થયા અને દોડ્યા અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણકમળમાં આળોટી પડ્યા. એમની આંખમાંથી નીકળતાં આંસુઓથી ભગવાનનાં ચરણ ભીંજાઈ ગયાં.

‘મહારાજ ! મારી ભૂલ થઈ. આપને ઘડીવાર ભૂલી જતાં અને બીજી બાબતોને વશ થતાં ભક્ત પણ કેવાં ગોથાં ખાઈ જાય છે તે મને હવે સમજાયું. આપ આવ્યા તે પહેલાં હું મારી આ વહુ બેટીને એ જ વાત કહી રહ્યો હતો. મને ક્ષમા કરો. પણ વસ્તો ક્યાં છે ?’ માંયા ખાયરે અશ્રુભીની આંખે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું. ‘બાપુ ! આ ઊભો આપનો વસ્તો...’ વસ્તા ખાયરે દૂર ઊભા ઊભા હાથ જોડીને કહ્યું. ‘બેટા વસ્તા ! મારી ભૂલ થઈ, મને માફ કર.’ — એમ કહેતાં કહેતાં માંયા ખાયર ઊભા થયા અને દોડ્યા અને વસ્તા ખાયરને અતિ પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. કાકો અને ભત્રીજો બન્ને પછી તરત જ શ્રીજી મહારાજ પાસે આવ્યા. શ્રીજી મહારાજે બે હાથ પહોળા કર્યા અને બાથમાં માંયા ખાયરને લઈને ખૂબ પ્રેમથી ભેટ્યા.

‘માંયા ખાયર ! માણસથી ભૂલ થઈ જાય પણ ભૂલ પોતે સમજે અને સુધારી લે એ જ સાચો માણસ કહેવાય. જ્ઞાની ભક્તનું એ જ

આઘ લક્ષણ છે. હું તમારી સમજણથી ઘણો રાજી થયો છું.’ માંચા ખાયરની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ભગવાને કહ્યું.

શ્રીજી મહારાજ કારિયાણીથી બીજા દિવસે જ્યારે વડતાલ આવવા તૈયાર થયા ત્યારે માંચા ખાયર હાથ જોડીને સામે ઊભા રહ્યા.

‘કેમ ? શી ઈચ્છા છે ?’ મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં શ્રીજી મહારાજે પૂછ્યું. ‘એક જ ઈચ્છા છે. મને પાછો અચિંત્યાનંદ બનાવી દો. આપના નામનું ભજન-સ્મરણ-કીર્તન કરતો હું ગામેગામ ફરીશ અને એ રીતે આપની અને મુમુક્ષુઓની સેવા કરીશ. આપ એટલી કૃપા કરો.’ માંચા ખાયરે વિનંતી કરી.

વસ્તા ખાયરે અને એની નવી પત્નીએ ઘણી ઘણી વિનંતી કરી પણ માંચા ખાયર પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ રહ્યા.

‘માંચા ખાયર ! ભલે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે તમે પાછા અચિંત્યાનંદ બનો. હું એમાં રાજી છું,’ શ્રીજી મહારાજે શાંત વદને, ગંભીર છતાં અતિ મધુર સ્વરે કહ્યું. અને પછી વસ્તા ખાયર, એમની નવી પત્ની અને પુત્ર જોઈતા તરફ એક અમીભરી દૃષ્ટિ નાખી આશીર્વાદ આપવા માટે જમણો હાથ ઊંચો કરીને માંચા ખાયર — હવે અચિંત્યાનંદજી, શ્રીજી મહારાજ સાથે કારિયાણીથી ચાલી નીકળ્યા.

“... ભગવાનને પામવાની આતુરતા જાગવી જોઈએ. રોગાતુરને રોગ મટાડવાની, ક્ષુધાતુરને ભૂખ સંતોષવાની, તૃષ્ણાતુરને તરસ છિપાવવાની અને સ્નેહાતુરને સ્નેહીને મળવાની આતુરતા જાગે છે ત્યારે, તે સિવાય એને બીજું કંઈ જ રુચતું નથી અને રોગ, ભૂખ, તરસને મટાડવા માટે જે કહેવામાં આવે, તે વિના સંકોચે તરત જ કરે છે; તેમ ભગવાનને પામવાની આતુરતા જેના અંતરમાં જાગી હોય, તેને ભગવાન સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થમાં રુચિ થાય જ નહિ અને ભગવાનને પામવા માટે જે કંઈ કહેવામાં આવે તે બધું પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી તરત જ કરે છે. ...”

દ્રોણાચાર્ય

મહર્ષિ વ્યાસજીએ મહાભારતમાં દ્રોણાચાર્યના પાત્ર દ્વારા માનવજીવનની જ નિત્ય અનુભવાતી સત્ય કથા કહેલી છે. દ્રોણાચાર્ય ઇતિહાસકાળની ગણતરીએ દ્વાપરયુગમાં થઈ ગયા; પણ જો જરી તટસ્થ દૃષ્ટિએ અને શાંતચિત્તે વિચાર કરીએ અને આપણી આજુબાજુ જોઈએ તો આજે જગતમાં અનેક દ્રોણાચાર્યો વસતા અને વિચરતા જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસ એક વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભારપૂર્વક કહે છે કે, માણસ અસાધારણ રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, સત્તા ધરાવતો હોય અથવા તપ, ત્યાગ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો હોય પણ જ્યારે એ લોભવશ બને છે, લોભ એક જાતનો એટલે માત્ર ધનનો જ હોતો નથી, ઘણા જાતજાતના લોભો-કીર્તિલોભ, માનલોભ, સ્ત્રીલોભ, સંતતિલોભ, પદલોભ, સ્થાનલોભ વગેરે હોય છે તેને જ્યારે એ વશ બને છે ત્યારે એના જીવનમાં સૌથી પહેલું પરિવર્તન એ થાય છે કે, એ માનવ મટીને કાં પશુ કાં દાનવ બને છે; પછી વિવેકવિચાર, સારઅસાર, ધર્મઅધર્મ, ન્યાયઅન્યાય, નીતિઅનીતિ વચ્ચે રહેલી સૂક્ષ્મ ભેદરેખા ભૂલી જાય છે; અને પછી જીવનમાં ન કરવાનું કરતો જાય છે, એટલે એનું પતન થાય છે. દ્રોણાચાર્ય ઉચ્ચ કોટિ અને કુળના સંસ્કારી બ્રાહ્મણ હતા, ભરદ્વાજ જેવા મહાન ઋષિના પુત્ર હતા, આત્મા, અનાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાની હતા, ભારે વિદ્વાન હતા, હજારો રાજાઓ અને રાજકુમારો એમને ગુરુ અને આચાર્ય માનીને પૂજતા હતા, એકલા

હસ્તિનાપુરમાં જ નહિ પણ ભારતવર્ષમાં એ સન્માનનીય પુરુષ ગણાતા હતા; પણ ધનદારિદ્રને દૂર કરવા માટે એ અર્થના દાસ બન્યા. અર્થના દાસ બનવા માટે એ દુરાત્મા દુર્યોધન જેની દૃષ્ટિમાં કોઈ સજ્જન જ ન હતું, પણ નાનામોટા સર્વ દુર્જનો જ હતા, તેના એ પગારદાર સેવક બન્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે, બ્રાહ્મણધર્મનો ત્યાગ કરીને ક્ષાત્રધર્મ સ્વીકારવાની એમને ફરજ પડી; જે ધર્મ, ન્યાય અને નીતિ એ પોતાના શિષ્યોને ભણાવતા હતા તે ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં’ હોય તેમ એની એમણે પોતે જ અવગણના કરી ઉલ્લંઘન કર્યું; અને આખરે પરિણામ એ આવ્યું કે, પેટનો ખાડો પૂરવા માટે એમણે જે હથિયારો ધારણ કર્યા હતાં તે રણભૂમિ ઉપર જ ફરજિયાત છોડવાં પડ્યાં અને મૃત્યુને શરણ થવું પડ્યું. મહર્ષિ વ્યાસજીએ એમને ‘દુર્ભાગી દ્રોણાચાર્ય’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. વિવેકી માણસને એમના જીવનમાંથી આજે ઘણું ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળે તેમ છે. તેથી આ લઘુ લેખમાં એમના જીવનસંક્ષેપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. દ્રોણ શબ્દના સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા અર્થો થાય છે : દ્રોણ એટલે પ્રલયકારી મેઘ; ભૃગુકુળમાં જન્મેલા એ નામના એક ઋષિ; હિમાલય પર્વતનું એક શિખર (હનુમાનજી લક્ષ્મણને સચેત કરવા માટે ઔષધિઓ સહ દ્રોણાચળને ઉપાડી લાવ્યા હતા); આઠ વસુમાંનો એક વસુ; વડ યા ખાખરાના પાંદડાનો બનાવેલો પડિયો યા કળશ; અનાજ માપવાનું એક માપ. પણ આપણે આ લેખમાં જે દ્રોણની વાત કરવાની છીએ તે ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, પોતાનું તપ ભંગ કરવા આવેલી ધૃતાચી નામની અપ્સરાને જોઈને ભરદ્વાજ ઋષિ મોહિત થયા હતા. જોકે એનો એમણે સ્વીકાર કર્યો ન હતો, પણ એમનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. એ વીર્યને એમણે એક દ્રોણ (એટલે કળશ)માં મૂક્યું. એમાંથી જે પુત્રનો જન્મ થયો તેનું નામ દ્રોણ પાડવામાં આવ્યું.

૩. જન્મથી દ્રોણ ભારે બુદ્ધિશાળી હતા. એમણે પિતા ભરદ્વાજ પાસેથી વેદવેદાંગ અને ઇતિહાસ-પુરાણો વગેરે સર્વ શાસ્ત્રો તથા

ધનુર્વિદ્યાનો સાંગ અભ્યાસ કર્યો. ભરદ્વાજના આશ્રમમાં ઘણા યુવાનો અભ્યાસ માટે આવતા હતા; એમાં પાંચાળપુરનો રાજકુમાર દ્રુપદ પણ હતો. દ્રોણ અને દ્રુપદ બન્ને મિત્રો બન્યા. અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી દ્રુપદે મિત્ર દ્રોણને કહ્યું, ‘મને રાજ્યાધિકાર મળે ત્યારે તું મારી પાસે આવજે. હું તને યોગ્ય સ્થાને આચાર્ય બનાવીશ.’ બન્ને મિત્રો છૂટા પડ્યા. વધુ અભ્યાસ માટે દ્રોણ અગ્નિવેશ્ય નામના ઋષિ પાસે ગયા. બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈને ઋષિએ એમને કવચવિદ્યા અને વ્યૂહવિદ્યા શીખવી; અને પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્મશિર નામનું અમોઘ અસ્ત્ર આપ્યું. દ્રોણને આટલાથી સંતોષ ન થયો. જામદગ્નિના પુત્ર ભગવાન પરશુરામ, જે ધનુર્વિદ્યાના મહાન આચાર્ય ગણાતા હતા તેમની પાસે એ ગયા. એમની સેવાથી પરશુરામ પ્રસન્ન થયા; એમણે એને ધનુર્વિદ્યામાં પારંગત બનાવ્યો. આમ, દ્રોણ ધનુર્વિદ્યામાં સર્વશ્રેષ્ઠ બન્યા.

૪. થોડા સમય પછી શરદ્વાન ઋષિની પુત્રી કૃપી સાથે એમનું લગ્ન થયું. એમને અશ્વત્થામા નામે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. બાળક જન્મ બાદ તરત જ રુદન કરે છે; આ બાળકે પણ જન્મતાં જ રુદન કરવા માંડ્યું, પણ એના રુદનનો અવાજ અશ્વ જેવો હતો એટલે એનું નામ અશ્વત્થામા પાડવામાં આવ્યું. બીજી ઇતિહાસકથા વળી કહે છે કે, શાસ્ત્રપુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ અશ્વત્થ વૃક્ષ — સામાન્ય રીતે વૃક્ષનું મૂળ નીચે અને ડાળી-પાંદડાં ઉપર ઊંચે હોય છે; પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા અશ્વત્થ વૃક્ષનું મૂળ ઉપર ઊંચે અને ડાળી-પાંદડાં નીચે હતાં. આ બાળકના જન્મ સમયે પગ, હાથ વગેરે પહેલાં બહાર આવ્યા અને માથું છેલ્લું બહાર આવ્યું હતું; તેથી એનું અશ્વત્થામા નામ પાડવામાં આવ્યું. ગમે તે હોય પણ બાળકના જન્મ પછી દ્રોણની આર્થિક સ્થિતિમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ પણ બગાડો થયો. એમની દરિદ્રતા કેવી હતી એનો એક દાખલો મહાભારતકારે ટાંકેલો છે. નવજાત પુત્રને પાવા માટે દૂધ ખરીદવા માટે પણ દ્રોણ પાસે દ્રવ્ય ન હતું, એટલે માતા કૃપી પુત્ર અશ્વત્થામાને ભાતનું ઓસામણ દૂધ કહીને પાતી. એક વખત અશ્વત્થામા પડોશમાં પોતાના એક મિત્રને ત્યાં ગયો; મિત્રને એની માતા દૂધ પાતી હતી;

એક પાત્રમાં એણે અશ્વત્થામાને પણ પાન કરવા દૂધ આપ્યું. એ દૂધ પીધું ત્યારે અત્યાર સુધી માતા કૃપી પોતાને છેતરીને ભળતી વસ્તુ દૂધ કહીને પાતી હતી એનું એને ભાન થયું. બીજા દિવસે સવારે જ્યારે કૃપીએ પ્રેમથી પુત્રને ઓસામણરૂપી દૂધ આપ્યું ત્યારે બાળક અશ્વત્થામાએ પાત્ર ફેંકી દીધું અને સાચું દૂધ જ પીવાનો હઠાગ્રહ કર્યો. અનેક રીતે દ્રોણે અને કૃપીએ પુત્રને સમજાવ્યો પણ પુત્રે અસલ દૂધનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો એટલે બનાવટી દૂધ પીવાની એણે ઘસીને ના પાડી. આખરે અશ્વત્થામા રડતાં રડતાં જ દૂધ (ઓસામણ) પીધા સિવાય ઊંઘી ગયો. દ્રોણને ત્યારે દરિદ્રતાનું શૂળ ભારે અસહ્ય લાગ્યું. કૃપીને કહીને દ્રવ્ય મેળવવા માટે દ્રોણ ઘરબહાર નીકળી ગયા; એ પોતાના ગુરુ પરશુરામ પાસે પહોંચ્યા. દ્રોણની વાત સાંભળીને પરશુરામ ખૂબ હસ્યા. એમણે કહ્યું, ‘વત્સ દ્રોણ ! આપણે તો બ્રાહ્મણ કહેવાઈએ; તપ અને ત્યાગ, સેવા અને અધ્યયન એ જ આપણી ધનસંપત્તિ કહેવાય.’ પછી ઉમેર્યું, ‘મારી પાસે જે કંઈ દ્રવ્ય હતું તે બધું જ મેં દાનમાં આપી દીધું છે. હવે મારી પાસે બે જ વસ્તુઓ રહી છે — આ મારું શરીર અને બ્રહ્માસ્ત્રવિદ્યા. તને લે હું બ્રહ્માસ્ત્રવિદ્યા શીખવું છું. તે વડે તારે જરૂર હોય તેટલું દ્રવ્ય તું તારી મેળે મેળવી લેજે,’ એમ કહીને એમણે દ્રોણને બ્રહ્માસ્ત્રવિદ્યા શીખવી. એ વિદ્યાના પ્રભાવે હવે ધનુર્વિદ્યામાં દ્રોણની બરાબરી કરી શકે એવું જગતમાં કોઈ રહ્યું નહિ. પણ વિદ્યા કંઠસ્થ થાય અને એમાં પારંગત થવાય તેથી કંઈ દ્રવ્ય ઓછું હાથમાં આવે છે ? એથી કંઈ પેટ ભરાતું નથી.

૫. પરશુરામ પાસેથી છૂટા પડતાં દ્રોણને દુપદ યાદ આવ્યો. વર્ષોની ગણતરી કરતાં ખાતરી થઈ કે હવે એ રાજા થયો હશે. એ તરત જ પાંચાળપુર આવ્યા. મહામુસીબતે દરવાનને સમજાવીને એ દુપદ પાસે પહોંચ્યા. રાજમદ, ધનમદ, વિદ્યામદ, રૂપમદ, યૌવનમદ માણસને આંધળો બનાવે છે. દુપદે દ્રોણની મિત્રાચારીના દાવાનો જ સમૂળ ઈન્કાર કર્યો. દ્રોણ દિગ્મૂઢ બની ગયા. દ્રોણ આગળ કંઈ બોલે-કરે તે પહેલાં તો દુપદે દરવાનને બોલાવ્યો અને દ્રોણને રાજમહેલ

બહાર મૂકી આવવાનો હુકમ કર્યો. અપમાનનો આ ઘૂંટડો અસહ્ય હતો, છતાં સંજોગોનો વિચાર કરીને દુપદ સામે ખુન્નસભરી એક કરડી નજર નાખીને દ્રોણ રાજમહેલની બહાર નીકળી ગયા. પણ બહાર નીકળતા પહેલાં પોતે મનોમન કરેલો નિશ્ચય દુપદને સંભળાવ્યો : ‘રાજા દુપદ ! હું આ અપમાનનો બદલો જરૂર લઈશ.’ પાંચાળપુરથી ભૂખ્યા અને તરસ્યા નીકળેલા દ્રોણ સીધા ઘેર આવ્યા. રસ્તામાં એમને પોતાનો સાળો કૃપાચાર્ય યાદ આવ્યો. હસ્તિનાપુરના રાજકુમારોને કૃપાચાર્ય વિદ્યા ભણાવતો હતો અને રાજ્યાશ્રયના કારણે એ અર્થવ્યવહારે સુખી હતો. ઘેર આવીને ઘરને છેલ્લા પ્રણામ કરીને દ્રોણપત્ની કૃપી અને પુત્ર અશ્વત્થામાને લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યા. બનેલી અને ભાણેજને જોઈને કૃપાચાર્ય અને એની પત્નીને ઘણો આનંદ થયો. ‘પોતે દ્રવ્ય મેળવવા માટે તેમની શોધમાં આવ્યા છે,’ એવું બનેલીથી સાળાને કહેવાય શી રીતે ? પણ ત્રણ જણનાં વચ્ચે ઉપરથી અને સાથે સામાનમાં એક પોટલી સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું એ ઉપરથી સાળા કૃપાચાર્યને બનેલી દ્રોણની આર્થિક દુર્બળતાનો ખ્યાલ તો આવ્યો હતો; પણ બનેલીને સીધી રીતે એ બાબત પુછાય કેમ ?

૬. પણ દ્રોણનું પ્રારબ્ધ જોર કરતું હતું. એક દિવસ એ ફરવા નીકળ્યા. એક મેદાનમાં કૌરવો અને પાંડવો (પાંડવો પણ કુળના ઈતિહાસ પ્રમાણે કૌરવો જ કહેવાય; કારણ કે, એ પણ કુરુકુળના — પુરુકુળના જ વંશજો હતા. પણ દુષ્ટાત્મા દુર્યોધનને બીજા કોઈ કૌરવો કહેવાય એમાં ગૌરવભંગ જેવું લાગતું હતું, એટલે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંચ જણ પાંડુ રાજાના પુત્રો છે એમ કહીને તેમને પાંડવો કહેતો. રાજનો કર્તા-કારવતા યુધિષ્ઠિર વગેરેને એ નામથી બોલાવે, એટલે એ પ્રચલિત થાય એ દેખીતું છે.) દડામારની રમત રમતા હતા, મેદાનના એક ખૂણે કૂવો હતો, રમતાં રમતાં રાજકુમારોનો દડો કૂવામાં પડી ગયો. એકસોપાંચે રાજકુમારો કૂવા ઉપર ટોળે વળ્યા અને દડો કૂવામાં ક્યાં પડ્યો છે એ જોવા લાગ્યા. એવામાં દુર્યોધનની આંગળીએ પહેરેલી રત્નજડિત સોનાની વીંટી આંગળી ઉપરથી સરી ગઈ અને કૂવામાં પડી.

દડો કૂવામાં પડ્યો હતો તેનું દુઃખ હતું, તેના કરતાં સહસ્રગણું વધારે દુઃખ વીંટી પડી જવાથી બધાને થયું. રાજકુમારો શોકથી રડવા જેવા થઈ ગયા. દ્રોણે આ જોયું, એ કૂવા પાસે આવ્યા, બધી હકીકત સાંભળી; પછી કહ્યું, ‘રાજકુમારો ! આટલી નાનીશી વાતમાં શોકથી રડવા જેવા કેમ થઈ ગયા ! જુઓ, તમારી વીંટી અને દડો બન્ને હું આમ ચપટી વગાડતાં જ બહાર કાઢી આપું છું,’ એમ કહીને કૂવાની બાજુમાં ઊગેલા દુર્વા ઘાસની લાંબી સળીઓ ઉપર કંઈક મંત્રોચ્ચાર કરીને જળ છાંટ્યું. પછી એમાંથી થોડી સળીઓ તોડીને મંત્રોચ્ચાર કરતાં કરતાં એક સળીને બીજી સળી અડાડીને સળીરૂપી દોરી કૂવામાં ઉતારતા ગયા. થોડી વારમાં તો સળીરૂપી દોરી કૂવામાંના પાણીની સપાટી વીંધીને તળીએ પહોંચી ગઈ. સળીમાં વીંટી ભરાઈ ગઈ. દ્રોણે સળીરૂપી દોરી ઉપર ખેંચી લીધી અને વીંટી તેમાંથી કાઢી લીધી. ફરીથી સળીરૂપી દોરી કૂવામાં ઉતારી અને એ વડે દડાને ઉપર કાઢ્યો. દુર્યોધનાદિ બધા રાજકુમારો આશ્ચર્યથી અવાક થઈ ગયા. દુર્યોધને દ્રોણને રાજમહેલમાં આવવાનો આગ્રહ કર્યો. દ્રોણે શાંત સ્વરે કહ્યું, ‘રાજદરબારમાં મારાથી આમંત્રણ સિવાય ન અવાય.’ દુર્યોધન વગેરેએ પિતામહ ભીષ્મ અને પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને કહેતાં, યોગ્ય આદરમાન સાથે દ્રોણને આમંત્રણ આપીને રાજમહેલમાં બોલાવવાનો આગ્રહ કર્યો. પિતામહ ભીષ્મે દ્રોણને લઈ આવવા માટે યોગ્ય પોશાકના શિરપાવ સાથે પાલખી મોકલી. દ્રોણ રાજમહેલમાં આવ્યા તે દિવસથી જ દ્રોણ રાજકુમારોના વિદ્યાગુરુ અને આચાર્ય બન્યા. રાજ તરફથી એમને રહેવા માટે ઘર, ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર અને નોકરચાકર મળ્યા. પછી તો એમની ખ્યાતિ ચોતરફ એવી પ્રસરી કે દૂર દૂર દેશના રાજકુમારો પણ દ્રોણની પાઠશાળામાં ભણવા માટે આવવા લાગ્યા. દ્રોણમાંથી દ્રોણાચાર્ય થયેલા એ પુરુષનું દારિદ્ર તો ઊભી પૂંછડીએ નાસી ગયું; પણ એ બ્રાહ્મણ મટીને અબ્રાહ્મણ બન્યા. એટલે જીવન નષ્ટબ્રષ્ટ કરે એવાં અનેક અનિષ્ટોનાં પગરણ પછી શરૂ થયાં.

૭. દ્રોણાચાર્યનો દિવસ બદલાયો. દરિદ્રી દ્રોણાચાર્ય શ્રીમંત થયા,

સત્તાધીશ થયા, પુત્ર અશ્વત્થામા ભાતના ઓસામણરૂપી દૂધ પીતો હતો તે હવે ચાંદીના વાડકામાં બદામ, કેસર અને સાકરના મસાલાવાળું દૂધ પીતો થયો. પણ માણસને જ્યારે દુર્જનનો સંગ થાય છે, સંગ થયા બાદ દુર્જનનું અન્ન પેટમાં જાય છે, દુર્જનના દ્રવ્યથી તન, મન અને તે સાથે આત્મા પુષ્ટ થાય છે ત્યારે એનું અધઃપતન શરૂ થાય છે. દ્રોણાચાર્યનું પણ એમ જ થયું. વિદ્યા ભણાવનાર માટે એક સામાન્ય નિયમ એ હોય છે કે, એણે પોતે ભણ્યો હોય એ વિદ્યા કંઈ છુપાવ્યા સિવાય બીજાને નિઃસ્વાર્થભાવે ભણાવવી જોઈએ; પણ અવળચંડા સ્વભાવનો માણસ આ નિયમનું બહુધા ઉલ્લંઘન જ કરે છે. દ્રોણાચાર્યે પણ પોતાની જીવનદૃષ્ટિ અને જીવનવૃત્તિમાં જે પરિવર્તન આવ્યું હતું તેના મંગળાચરણ પણ ન્યાય અને નીતિથી ભરેલા આ નિયમનો ભંગ કરીને કર્યું. ધેનુક નામના એક નિષાદ એટલે ભીલરાજાનો કુમાર એકલવ્ય એમની પાસે વિદ્યા ભણવા માટે હાથમાં સમિધ લઈને આવ્યો. કોણ જાણે શું થયું પણ દ્રોણે એને વિદ્યા શિખવવાની ના પાડી અને કહ્યું, ‘તું શૂદ્ર છું, હું તને વિદ્યા નહિ ભણાવું.’ એકલવ્યે નમ્રતાથી કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! વિદ્યા ભણવાનો અને ભગવાનને ભજવાનો અધિકાર તો માણસ માત્રને એકસરખો હોય છે. હું વર્ણ શૂદ્ર છું એ કારણે મને આપે અમુક વિદ્યા બાદ કરીને પણ બાકીની વિદ્યા ભણાવવી જોઈએ.’ દ્રોણાચાર્ય એકના બે ન થયા. એકલવ્યે બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે પોતાની પાદુકા એને આપી. એકલવ્ય જાતે શૂદ્ર હતો, પણ એની નિષ્ઠા બ્રાહ્મણથી પણ ચઢે એવી હતી. એણે પોતાના પ્રદેશમાં જઈને એક એકાંત સ્થળમાં એક પર્ણકુટિ બાંધી અને તેમાં એક ઓટલા જેવું બનાવીને તે ઉપર દ્રોણની પાદુકા પધરાવી; બાજુમાં દ્રોણની આખા કદની માટીની પ્રતિમા બનાવીને પધરાવી. વાત એકદમ માની ન શકાય એવી છે, પણ ઈતિહાસ દૃષ્ટિએ તદ્દન સાચી વાત છે કે, એ પાદુકાને અને પ્રતિમાને પૂછી પૂછીને એકલવ્ય ધનુર્વિદ્યામાં પારંગત થયો. એક વખત પોતાની પાઠશાળાના બધા રાજકુમારો સાથે દ્રોણાચાર્ય ફરતા ફરતા એકલવ્યવાળા જંગલપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.

રાજકુમારોની સાથે એક શિકારી કૂતરો હતો તે આગળ નીકળીને એકલવ્યની પર્ણકુટિ પાસે આવ્યો. રાજકુમારોને બદલે બીજા જ માણસને ત્યાં આગળ ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં બેઠેલો જોઈને કૂતરાએ જોરથી ભસવા માંડ્યું; એકલવ્યના ધ્યાનમાં ભંગ થયો, એણે પોતાના ભાથામાંથી નાના બાણોની એક જૂડી લીધી અને પછી શરસંધાન કરીને ભસતા કૂતરાના મોઢામાં એને કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા ન થાય છતાં એ ભસતો બંધ થાય એવી રીતે મારી. કૂતરો ભસતો બંધ થઈ ગયો. કૂતરાને ભસતો સાંભળીને અવાજની દિશામાં એને શોધતાં શોધતાં દ્રોણાચાર્ય અને રાજકુમારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એકલવ્યની ગુરુનિષ્ઠાને જોઈને દ્રોણાચાર્ય અને રાજકુમારો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. દ્રોણાચાર્યને જોતાં જ એકલવ્યે એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, પર્ણકુટિમાંથી એક આસન લાવીને તે ઉપર એમને બેસાડ્યા અને પછી એમનું પૂજન કર્યું; અને પછી પોતાનું વૃત્તાંત કહ્યું : ‘આપે તો ધનુર્વિદ્યા શિખવવાની મને મુખોન્મુખ ના કહી હતી, પણ આપે, આપની આ પાદુકા અને આ પ્રતિમા દ્વારા મને વિદ્યા શીખવી છે. તેથી હું આપનો અતિ ઋણી છું.’ દ્રોણાચાર્ય આ શબ્દો સાંભળીને અતિ પ્રસન્ન થયા; એમણે એકલવ્યને આશીર્વાદ આપ્યા. પણ થોડી વાર પછી મનમાં વિચાર ઝબક્યો : ‘ધનુર્વિદ્યામાં એકલવ્ય અર્જુનથી પણ ચઢિયાતો થઈ જાય તો ?’ એમણે પોતાની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરનાર પુરુષ સાથે છેતરપિંડી કરી અને એણે મેળવેલી વિદ્યા નિષ્ફળ જેવી બની રહે એવું સાચા ગુરુને ન છાજે એવું ચરિત્ર કર્યું. એમણે એકલવ્ય પાસે ગુરુદક્ષિણા માગી. એકલવ્ય તો રાજના રેડ થઈ ગયો. એણે કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! આપની ઈચ્છા હોય તે જણાવો. હું તે પૂરી કરીશ.’ કપટી દ્રોણાચાર્યે કહ્યું, ‘એકલવ્ય ! તું શરસંધાન કરવામાં અને બાણ મારવામાં તારા જમણા હાથના અંગૂઠાનો ઉપયોગ ન કરવાનું મને વચન આપ.’ ગુરુની વિચિત્ર માગણી સાંભળી એકલવ્ય ક્ષણભર તો મૂંઝાયો પણ પછી હાથ જોડીને તરત જ દંઢ અવાજે બોલ્યો, ‘ગુરુદેવ ! આપની આજ્ઞાને હું માથે ચઢાવું છું.’ ઈતિહાસ કહે છે કે, અંગૂઠાનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય

પણ એકલવ્ય અર્જુન કરતાં ચઢે એવો બાણાવળી થયો. દુર્યોધને ભારતીય યુદ્ધ વખતે એકલવ્યને પોતાના પક્ષે લેવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ એકલવ્ય બેમાંથી એક પણ પક્ષમાં ન જોડાતાં તટસ્થ રહ્યો. એવું કહેવાય છે કે, ભીલ યુવાનો આજે પણ ધનુષ્યબાણ ચલાવવા માટે અંગૂઠાનો ઉપયોગ કરતા નથી.

૮. બધા શિષ્યોમાં દ્રોણાચાર્યને અર્જુન અતિ પ્રિય હતો. અર્જુન અતિ બુદ્ધિશાળી, પરાક્રમી, સત્યનિષ્ઠ અને સેવાપરાયણ શિષ્ય હતો; પણ તે ઉપરાંત બીજું પણ એક ખાસ કારણ હતું. દ્રોણાચાર્ય પોતાના બધા શિષ્યોસહ, એક વખત યમુનામાં સ્નાન કરવા ગયા; સ્નાન કરતા હતા એ વખતે, મગરે દ્રોણાચાર્યનો પગ પકડ્યો. દ્રોણે મગરની પકડમાંથી પોતાને છોડાવવાનું શિષ્યોને કહ્યું; પણ પાણીમાં મગર સાથે કોણ બાથ ભીડે ? પાણીની બહાર રહીને પણ મગરની પકડ છોડાવે એવી શક્તિ કોનામાં હોય ? બધા લાચાર થઈને ગુરુ દ્રોણની નિઃસહાય સ્થિતિ જોઈ રહ્યા. દ્રોણે અર્જુન તરફ જોયું. અર્જુને તરત જ જળ વીંધીને મગરના જડબાને ભેદી નાખે એવું બાણ માર્યું. ગુરુ દ્રોણનો પગ મગરની પકડમાંથી છૂટો થયો. આ પ્રસંગ પછી દ્રોણના અંતરમાં અર્જુન વજ્રાસાર વસી ગયો.

૯. દ્રોણાચાર્યનું દારિદ્ર તો સ્વપ્ન જેમ દૂર થતું હતું; પણ એમના અંતરમાં દુપદે કરેલા અપમાનનો બદલો લેવાનો વૈરાગ્નિ હજી જલતો હતો. રાજકુમારોનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો અને ગુરુદક્ષિણાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે દ્રોણાચાર્યે દુપદનો પરાભવ કરીને કેદી બનાવીને પોતાની પાસે રજૂ કરવાની શિષ્યો પાસે માગણી કરી. રાજકુમારો તરત જ પાંચાલપુર ઊપડ્યા; પણ દુપદના બળ આગળ એ બધા નિર્બળ નીવડ્યા ત્યારે પણ અર્જુન એકલો આગળ આવ્યો. એણે દુપદને માત કરીને નાગપાશથી બાંધ્યો અને ગુરુ દ્રોણ પાસે રજૂ કર્યો. દ્રોણાચાર્યે દુપદને અતિ કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં અને પછી એના રાજમાંથી અડધું રાજ પોતે લઈને એને છોડી મૂક્યો. જીવનનો નિયમ છે કે, વેર વેરથી કદી શમતું નથી, પ્રેમથી જ શમે છે. દુપદે પછી મહાયજ્ઞ કરીને દ્રોણને હણે એવો

પુત્ર મેળવ્યો — ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એનું નામ. મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના સૈન્યનો એ સેનાપતિ થયો હતો. જ્યારે દ્રોણાચાર્ય શસ્ત્રો નીચે મૂકીને પ્રાણત્યાગ કરવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે અચાનક ધસી આવી એણે એમનું માથું તલવારથી કાપી નાખ્યું હતું.

૧૦. દ્રુપદના પ્રસંગ પછી દુર્યોધનને ખુશ રાખવા અને આકર્ષવા ખાતર ધર્મ, ન્યાય અને નીતિને નેવે મૂક્યાં હોય એવા ઘણા પ્રસંગો દ્રોણાચાર્યના જીવનમાં બન્યા છે. યુધિષ્ઠિરે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે એ અંતરથી અતિ પ્રસન્ન થયા હતા; પણ ખુલ્લેખુલ્લું તો એમણે દુર્યોધનની તેજોદ્વેષભરી કટાક્ષવાણીમાં સાથ પુરાવ્યો હતો. મયદાનવે રચેલા શિલ્પકળાના અત્યુત્તમ નમૂનારૂપ રાજમહેલમાં દુર્યોધન બે વખત ભૂલો પડ્યો અને હાંસીપાત્ર બન્યો — એક વખત દીવાલ હતી છતાં ત્યાં દીવાલ નથી એમ માની તે ચાલવા ગયો ત્યારે દીવાલ સાથે એ ભટકાયો હતો; અને બીજી વખત ચોકમાં જ્યાં જળ ન હતું ત્યાં જળ છે એમ માનીને વસ્રો ઊંચાં લીધાં અને જ્યાં જળ હતું ત્યાં જળ નથી એમ માનીને વસ્રો ઊંચાં ન લીધાં; અને પરિણામે પાણીમાં પડવાથી બધાં વસ્રો પલળી ગયાં. એ વખતે અંતરથી પાંડવોની સમૃદ્ધિની પ્રશંસા કરતાં દ્રોણાચાર્ય ત્યારે ખુલ્લેખુલ્લું તો યુધિષ્ઠિરને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય એવી રચના કરાવવા માટે ઠપકો — જોકે બહુ ઓછા અને આછા શબ્દોમાં પણ ઠપકો — આપ્યો હતો. હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં જ્યારે દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિર જૂગટું રમવા બેઠા ત્યારે એનો અસરકારક વિરોધ કરવો એ એમની ગુરુ અને આચાર્ય તરીકે ફરજ હતી, પણ એવું કંઈ એમણે ન કર્યું; ઊલટું શકુનિનું છળકપટ મૂંગા મોઢે જોયા કર્યું. એ પછી જ્યારે દ્રૌપદીને એક વસ્રભર સભામાં લાવવામાં આવી અને ભારે નીડરતાથી દ્રૌપદીએ જ્યારે પિતામહ ભીષ્મને કાકા ધૃતરાષ્ટ્રને અને ગુરુ દ્રોણને પૂછ્યું, ‘પોતાની જાતને હારેલા યુધિષ્ઠિરને પછી પોતાની પત્નીને દાવમાં મૂકવાનો અધિકાર શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે?’ ત્યારે આ ત્રણે જણ મૂંગા હોય તેમ મૌન પકડીને બેઠા હતા. ગુરુ અને આચાર્ય તરીકે દ્રોણાચાર્ય ત્યારે કશાની પણ પરવા કર્યા સિવાય દુર્યોધનનો વિરોધ

કરવો જોઈતો હતો. અને પાંડવોને જ્યારે એમના હક્કનું અડધું રાજ તો શું, પાંચ ગામ તો શું, પણ સોયની અણી રહે એટલી જગ્યા પણ આપવાની દુર્યોધને ધસીને ના પાડી; એટલું જ નહિ, પાંડવો તરફથી સુલેહની વાતો કરવા આવેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવાની તૈયારી કરી ત્યારે તો દ્રોણાચાર્યે અર્થનું દાસત્વ ફેંકી દઈને ધર્મ, ન્યાય અને સત્યના પક્ષે ઊભા રહેવું જોઈતું હતું; પણ તેમ ન કરતાં, ‘જેનું અત્યાર સુધી લૂણ ખાધું તેનો કટોકટીના પ્રસંગમાં ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય ન કહેવાય’, એવી વાહિયાત દલીલ કરીને યુદ્ધમાં કૌરવોના પક્ષે દ્રોણાચાર્ય ઊભા રહ્યા. એમના આ કૃત્યની એમને ભારે સજા ભોગવવી પડી હતી — ધોર નામોશીભર્યો પરાજય વેઠવો પડ્યો અને એક મધ્યમ કક્ષાના સેનાપતિના હાથે મરણને શરણ થવું પડ્યું. ઇતિહાસ કહે છે કે, યુદ્ધ પ્રસંગે જે નીતિનિયમોનું પાલન કરવાનું એમણે પાઠશાળાના આચાર્ય તરીકે રાજકુમારોને ભણાવ્યું હતું એ જ નીતિનિયમોનો જાણી-સમજીને એમણે પોતે જ છડેચોક ભંગ કર્યો હતો; એકમાત્ર પોતાને અર્થપ્રાપ્તિ કરાવનાર દુષ્ટ દુર્યોધનને ખુશ રાખવા ખાતર જ એમણે આ આત્મદ્રોહ કર્યો હતો.

૧૧. જે પાંડવો એમને અંતરથી વહાલા હતા, જેમાંના એકે એમના પ્રાણની મગરના મોમાંથી છોડાવીને રક્ષા કરી હતી, એ જ પ્રિય શિષ્યના પુત્ર અભિમન્યુ — જે એમની સામે તો બાળક કહેવાય તેને અધર્મ, અન્યાય અને અનીતિના રાહે ઘેરી લઈને, છ મહારથીઓએ એકસાથે આક્રમણ કરીને, એ રીતે જયદ્રથને પાછળથી આવીને એની હત્યા કરવાની સુગમતા કરી આપી, એ એમનું અધમમાં અધમ કૃત્ય હતું. અર્થ ખાતર એ કૃતઘ્ની બન્યા. અભિમન્યુનો પાછળથી આવીને વધ કરનાર મહારથી જયદ્રથ, દુર્યોધનનો સગો બનેલી હતો. રાજા જયદ્રથને બચાવવા માટે એમણે ત્રણ ત્રણ અભેદ્ય વ્યૂહોની રચના કરી હતી; તેને ઇન્નભિન્ન તોડીફોડીને જ્યારે અર્જુને જયદ્રથનો વધ કર્યો ત્યારે દુર્યોધનની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો. પણ બીજી પળે એ નિરાશા ક્રોધમાં પરિવર્તિત થઈ; દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય ઉપર જાતજાતના આક્ષેપો

મૂકીને એ કોધનો ઊભરો ઠાલવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરને જીવતા પકડીને દુર્યોધન પાસે રજૂ કરવા માટે દ્રોણાચાર્યે ભારે મરણિયા પ્રયાસો કર્યા; પણ એમાં એમને સરિયામ નિષ્ફળતા મળી. એટલું જ નહિ પણ કૌરવપક્ષના એક કર્ણ સિવાય મોટા ભાગના બીજા મહારથીઓનો નાશ થયો ત્યારે થાકેલા-હારેલા સૈનિકોને આરામ આપવા માટે રોજના નિયમ મુજબ સૂર્યાસ્ત સમયે યુદ્ધ બંધ કરવાની જરૂર હતી; પણ માણસને કાળ ભુલાવે છે તેવું બીજું કોઈ ભુલાવતું નથી. એમણે કોઈને પૂછ્યાકર્યા વિના રાત્રિયુદ્ધનો શંખનાદ કર્યો. એમને ખબર ન હતી કે એ એમની કાળરાત્રિ હતી. રાત્રિના યુદ્ધમાં ભીમસેને અશ્વત્થામા નામના હાથી ઉપર બેઠેલા કૌરવપક્ષના રાજા ઈન્દ્રવર્માને હાથીસહ મારી નાખ્યો; અને પછી જોરથી પોકાર કર્યો, ‘અશ્વત્થામા મરાયો.’ ભીમસેને સૈન્યમાં લડતા દ્રોણાચાર્યને શોધી કાઢ્યા અને એમની પાસે જઈને મોટેથી પોકાર કર્યો, ‘અશ્વત્થામા હતઃ । — અશ્વત્થામા મરાયો.’ અશ્વત્થામાને અવધ્ય એટલે ચિરંજીવપણાનું વરદાન મળેલું હતું; છતાં એ મરાયો એવો ભીમસેન પોકાર કરે છે. અધર્મથી ભરેલાં કાળાં કૃત્યો, દ્રોણાચાર્યને ભાન ભુલાવે છે; એમને મનોમન થયું કે, દેવોનાં વરદાન હમેશાં શરતી હોય છે. વખત છે, એમની કોઈ શરતનો અજાણતાં ભંગ થયો હોય અને પરિણામે અશ્વત્થામા મરણ પામ્યો હોય તો ? દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામા સિવાય બીજું કોઈ સંતાન ન હતું; એટલે એમને એ પ્રાણાધિક પ્રિય હતો. વધુ ખાતરી કરવા એ શસ્ત્રો હાથમાં રાખીને યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા; અને ભીમ પોકાર કરે છે એ વાત સાચી છે કેમ ? — એવો પ્રશ્ન કર્યો. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, ‘મેં પણ સાંભળ્યું છે કે, અશ્વત્થામા મરાયો છે.’ માથે ભમી રહેલા કાળચક્રના કારણે વધુ કંઈ સાંભળવા જેવી ધીરજ દ્રોણાચાર્ય ધારી શક્યા નહિ. એ તરત જ પાછા ફર્યા. પાછા ફરતાં દ્રોણાચાર્યે કાળને જોયો; પોતાના પિતૃઓને અને કૃત્યોને જોયાં; એ બધાએ અબ્રાહ્મણતાને વશ વર્તવા માટે ભારે ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું, ‘હવે તમારી અંતિમ ઘડી આવી ગઈ છે; દેહ છોડવા માટે તૈયાર થાવ.’ આ શબ્દો સાંભળીને શરમિંદા બનેલા દ્રોણાચાર્યે તરત જ રથમાં

બધાં શસ્ત્રો મૂકી દઈને એ જમીન ઉપર બેસી ગયા. પ્રાણાયામ કરવાની — પ્રાણનો નિરોધ કરવાની એમણે શરૂઆત કરી ત્યાં જ એમને શોધતો શોધતો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આવી પહોંચ્યો. ‘મારા પિતાનું અપમાન કરનાર દ્રોણ તને હવે હું નહિ છોડું’, એમ કહીને પ્રબળ વેગથી તરવારનો ઘા કરીને દ્રોણનું માથું ધડ ઉપરથી જુદું કરી નાખ્યું. માણસ, પોતે સળગાવેલી વેરની જવાળામાં આખરે તો પોતે જ ભસ્મ થઈ જાય છે. દ્રોણના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને દુર્યોધનના પગ ભાંગી ગયા. એને પારાવાર શોક થયો.

૧૨. દુર્જનનો સંગ, દુર્જનનું દ્રવ્ય અને દુર્જનનું અન્ન માણસને પોતાને તો ભારે નુકસાન કરે છે; પણ એની ભૂંડી અસર એના વારસોને પણ થાય છે. દ્રોણાચાર્યના પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાએ પિતાના મરણનો બદલો લેવાની ધૂનમાં અને મરવા પડેલા દુર્યોધનને ખુશ કરવા ખાતર બ્રાહ્મણને અને સાચા શૂરવીર સૈનિકને ન છાજે એવું અધમ કામ કર્યું. યુદ્ધના અઢારમા દિવસે રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં છાનામાના જઈને એણે પાંડવોના પાંચ પુત્રોને ઊંઘતા કાપી નાખ્યા; એમનાં કાપેલાં માથાં એણે જ્યારે છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહેલા દુર્યોધન પાસે રજૂ કર્યા ત્યારે દુર્યોધનના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા : ‘અશ્વત્થામા ! તેં ભારે ભૂંડું કૃત્ય કર્યું છે; આ પાંડવોનાં માથાં નથી, આ તો એમના પુત્રોનાં માથાં છે. તેં તો અમારી પાછળ પિંડ આપનાર કોઈ ન રહે એવું કર્યું;’ એમ કહીને દુર્યોધને જોરથી કપાળે હાથ ઠોક્યો અને એ જ પળે એમનું પ્રાણ-પંખેરું ઊડી ગયું.

દ્રવ્યની જીવનના નિર્વાહ માટે આવશ્યકતા છે, એનો કોઈથીય ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી; પણ અધર્મ, અનીતિ અને અન્યાયના માર્ગે મળેલું દ્રવ્ય એ મેળવનાર અને ભોગવનારનો સર્વનાશ કરે છે અને દુર્જનનો સંગ સજ્જનને પણ દુર્જન બનાવે છે. આ બે સિદ્ધાંતો, મહર્ષિ વ્યાસજીએ માનવજાતને દ્રોણાચાર્યના જીવન દ્વારા સમજાવેલા છે.

શ્રીહરિ પ્રાગટ્યનો દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ શા માટે ?

શિક્ષિત-અશિક્ષિત ઘણા લોકો જાહેરમાં, ખાનગીમાં યા મનોમન પૂછતા હોય છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના જન્મનો દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ શા માટે ઊજવવો જોઈએ ? પોતાના આ પ્રશ્નના સમર્થનમાં એ કહેતો હોય છે કે, ભગવાન તો અજન્મા છે; જે અજન્મા હોય એમનો જન્મમહોત્સવ શા માટે ઊજવવો જોઈએ ? ભગવાન તો સર્વવ્યાપક અને સર્વત્ર છે; એમને એક સ્થળમાં સીમિત કરીને જન્મમહોત્સવ શા માટે ઊજવવો જોઈએ ? અને પછી લોકોને પ્રિય લાગે એવી દલીલ કરતાં એ કહેતો હોય છે કે, આ ઉત્સવ ઊજવવા માટે જે ભારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તે રકમ જો દીન-દુખિયાં, ગરીબ-દરિદ્રીના નિર્વાહ માટે આપવામાં આવે તો એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ સાર્થક કર્યો કહેવાય.

પણ બીજામાં અને બીજાની ક્રિયામાં હમેશ દોષો જ જોવાની માણસને ટેવ પડી ગઈ હોય છે. જ્યારે એ પોતાના કે પોતાના પ્રિયજનોના જન્મની જયંતી, ભારે મોટો ખર્ચ, ઘણી વખત પોતાના ગજા ઉપરવટ કહેવાય એવો ખર્ચ કરીને ઊજવે છે ત્યારે એ પોતાની જાતને કદી પૂછતો નથી કે ચાર દિવસના ચાંદરણા જેવા જીવન અને જેની સાથેનો સંબંધ કદી સાચો હોતો નથી એવા સંબંધો માટે ભારે ખર્ચ કરીને શા માટે જન્મમહોત્સવો ઊજવવા જોઈએ ? રાજપુરુષો જ્યારે

સ્વતંત્રતા કે એવા જ બીજા પ્રસંગો માટે લખલૂટ ખર્ચ કરીને આઝાદી પર્વનો ઉત્સવ ઊજવતા હોય છે ત્યારે કોઈ મનોમન કદી વિચાર કરતું નથી કે છાશવારે હાથબદલો કરતી વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જેવી રાજસત્તાની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગનો આંધળો ખર્ચ કરીને શા માટે મહોત્સવ ઊજવવો જોઈએ ? પંચભૂતના બનેલા નશ્વર અને વિકારી શરીરની અને વારંવાર સ્વરૂપ બદલતી રાજસત્તાના ઉત્સવો માટે કોઈ વાજબી કારણો રજૂ કરી શકાય તેમ નથી; પણ ભગવાન અને ભગવદ્ અવતારોના પ્રાગટ્ય મહોત્સવની ઊજવણી માટે તો સમર્થક કારણો આપી શકાય તેમ છે.

જરી શાંતિથી અને તટસ્થ દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તરત જ પ્રતીતિ થાય એમ છે કે, માણસ માણસ છે માટે અને એ કૃતઘ્ની નથી પણ કૃતજ્ઞી છે એ દાખવવા માટે એણે ભગવાનના પ્રાગટ્યનો મહોત્સવ ઊજવવો જોઈએ. પરમાત્મા અજન્મા છે અને સર્વવ્યાપક સર્વત્ર અખંડ વિરાજી રહેલા છે એ હકીકત સંપૂર્ણ શાસ્ત્રસંમત અને સાચી છે. પણ તે સાથે જ એ જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યાં જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ભક્તજનો, માણસ હોવાથી માણસ જેવા માણસ થઈને એમનું લાલનપાલન કરવા માટે એમની વચ્ચે વિચરે છે અને ત્યારે જે નરનારી મનુષ્યરૂપ દેખાતા એ પ્રગટ સ્વરૂપમાં અને પરાત્પર રહેલા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અને ચિદ્ચિદ્ સર્વ તત્ત્વોમાં અંતર્નિયામક શક્તિ સ્વરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા સ્વરૂપમાં લવલેશ ભિન્નતા નથી, એવું દઢ સમજીને, પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો જે આશ્રય અને ભક્તિ-ઉપાસના કરે છે તે જ કર્મ અને વાસનાના બંધનમાંથી છૂટે છે, તે જ કાળ અને માયાના માથા ઉપર પગ મૂકીને પોતાનું સાચું સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે તે પામવા માટે અને એ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામીને એમાં અંતર્યામીશક્તિ સ્વરૂપે અખંડ વિરાજી રહેલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું સાધર્મ્ય પામવાનો અને દેહ છતાં જ મુક્તિનો પરમાનંદ અનુભવવાનો અધિકારી થાય છે, એ વાત પણ એટલી જ શાસ્ત્રસંમત અને સાચી છે.

પ્રાગટ્ય મહોત્સવ ઊજવવા માટે આશ્રિત યજ્ઞ કરે છે, પૂજા-મહાપૂજા કરે છે, અન્નકૂટ-નેવેદ્ય ધરાવે છે, કથાકીર્તન કરે છે, એમ જુદી જુદી રીતે ઊજવણી કરે છે પણ એ સાધ્ય નથી પણ સાધનો જ છે. ‘મુંડે મુંડે મતિર્મિન્ના’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે દરેકની બુદ્ધિ, રુચિ અને શક્તિને પોષણ મળે એ દૃષ્ટિએ આ જુદાં જુદાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે; પણ ઉત્સવ ઊજવવા પાછળ એનું ધ્યેય તો એક જ હોય છે — પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જે અક્ષર પર દિવ્ય સદા સાકાર, આનંદધન મૂર્તિ છે તેના અલૌકિક આનંદનો નિત્ય નવો અનુભવ કરવો; પરમાત્મા જેવું સ્વરૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, ઐશ્વર્ય અને સામર્થ્ય પામવું — જેને શાસ્ત્રની પરિભાષામાં સાધર્મ્ય કહેવામાં આવે છે તે પામવું અને ભગવાનની સેવા કરવી એ જ આશ્રિતમાત્રના-મુમુક્ષુમાત્રના જીવનનો હેતુ છે. વિજ્ઞાનનો સદાસત્ય એવો એક નિયમ છે કે, જેણે જેનું સાધર્મ્ય પામવું હોય તેણે તેના આદેશો પ્રમાણે જ જીવન જીવવું જોઈએ.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રાગટ્યલીલાનો વિચાર કરતાં નિષ્પન્ન થાય છે કે, એમણે પોતાના આશ્રિતોને પ્રથમ પશુમાંથી માણસ બનાવ્યા છે. પછી માણસમાંથી દેવ બનાવ્યા છે, પછી દેવમાંથી દેવેશ્વર બનાવ્યા છે અને પછી દેવેશ્વરમાંથી પોતાનું સાધર્મ્ય આપીને મુક્ત બનાવ્યા છે. એમને પ્રગટ પ્રમાણ પરબ્રહ્મ જાણી-સમજીને જેમણે જેમણે એમનો સંગપ્રસંગ કર્યો છે — આજે કરે છે તે, જેમ એ માયિક ગુણોથી રહિત નિર્ગુણ છે, માયિક આકારથી રહિત દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર છે તેમ એમની કૃપાથી સાધર્મ્ય પામતાં આશ્રિત પણ માયિક ગુણોથી રહિત નિર્ગુણ બને છે, માયિક આકારથી રહિત બ્રહ્મમય દેહયુક્ત બને છે અને એમની આજ્ઞામાં વર્તવારૂપી સેવામુક્તિનો દિવ્ય આનંદ દેહ છતાં જ અનુભવે છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયમાં જુદા જુદા ઉત્સવોની હારમાળા યોજેલી છે તેનું કારણ પણ એક જ છે — ઉત્સવ-સમૈયાનો કોઈ પ્રસંગ આશ્રિતને યાદ આવે એટલે એ ઉત્સવ-સમૈયામાં ભાગ

લેનારા ભક્તજનો યાદ આવે છે; અને ભક્તજનો યાદ આવે છે ત્યારે, જેમ વત્સ પાછળ માતા ગાય અવશ્ય આવે છે તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ભગવતી માનુષી મૂર્તિનું પ્રાગટ્ય અનુભવાય છે. ઉત્સવ-સમૈયાઓનો આ જ એક હેતુ છે. સંપ્રદાયના નાનામોટા સર્વ આશ્રિત નરનારીઓ દ્વિશતાબ્દી જન્મમહોત્સવમાંથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને પ્રગટ પ્રમાણ પામે અને અનુભવે એવી બુદ્ધિ, દૃષ્ટિ અને શક્તિ પામે; અને એવી બુદ્ધિ, દૃષ્ટિ અને શક્તિ બીજા ભક્તજનો પણ પામે અને અનુભવે એવી ક્રિયા કૃપા કરીને કરે એવી પરમદયાળુ પરમાત્માના ચરણારવિંદમાં વિનમ્ર ભાવે પ્રાર્થના છે.

“... દુઃખ આવે તે વખતે તેના નિવારણ માટે દોડાદોડી કરવી તેના કરતાં, સુખ હોય તે વખતે જ દુઃખ આવે ત્યારે તેનું નિવારણ થઈ શકે એવી તૈયારી જે કરે છે, તેને પસ્તાવાનો વખત આવતો નથી. ...”

*

“... માયાને ટાળવી અને ભગવાનમાં પ્રીતિ કરી જોડાવું એ જીવનું ધ્યેય છે. માયા ટળે છે આત્મનિષ્ઠાથી, અને ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય છે એમના માહાત્મ્યજ્ઞાનથી. ...”

*

“... ઉપરચોટિયા સત્સંગથી કદી સુખ મળતું નથી; ખરું સુખ તો દેહભાવ વિસારીને આત્મભાવે સત્સંગ કરવાથી અને ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી જ મળે છે. ...”

ફૂતઘ્ની સેવકરામ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના દસમા વચનામૃતમાં કહેલો સાધુ સેવકરામનો પ્રસંગ, જોકે એકસોબ્યાશી વર્ષ પહેલાં બનેલો છે છતાં આજે એ માણસમાત્રના જીવનમાં વારંવાર અનુભવાતો એક નિત્ય ઉપયોગી મહત્વનો પારદર્શક પ્રસંગ છે. જો કોઈ એમ કહે કે, જગતમાં આજે દરેક વર્ણ, વર્ગ, જાતિ અને આશ્રમમાં સેવકરામો વિચરી રહ્યા છે તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ ગણાશે. સેવકરામના પ્રસંગની વિગતો અને તે ઉપરથી સૂચિત થતા સંકેતોનો આ લઘુ લેખમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. સેવકરામનો પ્રસંગ સત્સંગિજીવન, ભક્તચિંતામણિ અને હરિદિગ્વિજય જેવા ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો નથી, પણ તેથી એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ અને મૂલ્ય ઓછું થતું નથી. એ પ્રસંગ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના જાતઅનુભવ આધારે કહેવામાં આવેલો છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રીમુખે પોતે કહેલો છે; એટલે એ સ્વતઃ પ્રમાણ ગણાય. વચનામૃતમાં વર્ણવેલા એ પ્રસંગની વિગતો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે : ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે અને અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે સવાઅગિયાર વર્ષની સુકુમાર વયે તપશ્ચર્યા અને તીર્થદર્શન કરવાના નિમિત્તે ગૃહત્યાગ કરીને નીકળેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ નીલકંઠ વર્ણી નામે અને વેશે દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા વેંકટાદ્રિથી (વર્તમાનકાળે, તીરૂપતિ બાલાજી નામથી ઓળખાતા તીર્થસ્થાનથી) સેતુબંધ રામેશ્વર જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં એક બાજુએ એમણે

સેવકરામ નામના એક સાધુને મળમૂત્ર અને લોહીપરુના ખાબોચિયામાં દયા ઉપજાવે એવી દુઃખી હાલતમાં પડેલો જોયો. એના અશક્ત શરીર ઉપર અસંખ્ય માખીઓ બણબણતી હતી, સાથે સેવા કરનાર કોઈ હતો નહિ, સાથીદારો એને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા, એના શરીરમાંથી અસહ્ય દુર્ગંધ આવતી હતી. ત્યાંથી પસાર થતા લોકો અને યાત્રિકો એને દૂરથી જોઈને નાક ઉપર જોરથી રૂમાલ દબાવતા અને તત્કાળ મુખ ફેરવી લઈને ઉતાવળા પગલે આગળ ચાલ્યા જતા હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તો દયાના સાગર હતા; દીન અને દુઃખીના એ બેલી હતા. સેવકરામને લોહીખંડ પેટબેસણાનો ભયંકર રોગ થયો હતો, અતિસાર અને સંગ્રહણી જેવા આ રોગમાં પેટમાં ભારે ચૂંક આવે છે અને પછી વારંવાર પાતળા ઝાડા થાય છે અને તેમાં પાચપરુ અને લોહી પણ પડે છે, માણસના હાથપગ ચુસાઈ જતા હોય છે. સેવકરામની દુઃખી હાલત જોઈને નીલકંઠ વર્ણી તરત જ એની પાસે ગયા અને એની શૂશ્રૂષા કરવા માંડી. બાજુમાં એક ખેતરમાં કેળની વાડી હતી અને વડલાનું મોટું ઝાડ હતું, જે ઉપર એક હજાર ભૂત રહેતાં એવી ભયંકર જગા હતી. પણ એ સેવકરામથી ચાલી શકાય એમ ન હતું, તેથી તે રોવા લાગ્યો. કેળની વાડીના માલિકની સંમતિ મેળવીને એક ભારા જેટલાં કેળનાં પાનાં નીલકંઠ વર્ણી લઈ આવ્યા અને તેને સાફ કરીને એક હાથ ઊંચી પથારી બનાવી, વાડીના કૂવામાંથી પાણી લાવીને સેવકરામને સારી રીતે નવડાવ્યો, સ્વચ્છ કર્યો અને પછી એ પથારી ઉપર એને ધીમેથી સુવાડ્યો.

૩. સેવકરામ ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુ હતો, પણ એનામાં સાધુનો ધર્મ કે સાધુતા ન હતાં. એની પાસે એક હજાર રૂપિયાની સોનામહોરો હતી; દેવને અને લોકોને છેતરીને, અનીતિ અને અધર્મના માર્ગે એણે એ દ્રવ્ય ભેગું કર્યું હતું. અધર્મના અવળા માર્ગે મેળવેલું દ્રવ્ય કે એવા દ્રવ્યનો લોભ માણસને જીવતાં અને મરતાં બધી રીતે દુઃખી કરે છે. આવું દ્રવ્ય મેળવવામાં, એનો સંગ્રહ કરવામાં, સાચવવામાં અને એને વાપરવામાં — એ બધી રીતે માણસ માટે ભારે ઉદ્વેગ, ચિંતા અને

કલેશનું કારણ બને છે. સોનામહોરો જોઈને કોઈ એ ચોરી કે લૂંટી જાય નહિ તે ખાતર સેવકરામે એ દ્રવ્ય એક વાંસળીમાં છુપાવીને એ વાંસળી પોતાની કેડે બાંધી હતી અને તે ઉપર એક ભગવું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું અને બીજું ઓઢ્યું હતું. નીલકંઠ વર્ણીએ જ્યારે એને નવડાવ્યો ત્યારે એની કેડે બાંધેલી સોનામહોરોની વાંસળી જોઈ સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવા માટે અને એને ઓળખીને એમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે ઘરબાર, મિલકત, સ્ત્રીપુત્ર સર્વનો ત્યાગ કરીને નીકળેલા માણસની આ હીન વૃત્તિ જોઈને નીલકંઠ વર્ણીને ભારે દુઃખ થયું; પણ બીજું કંઈ ન બોલતાં એમણે તરત જ એ વાંસળી જેવી હતી તેવી સેવકરામની કેડે પાછી બાંધી દીધી. સ્નાન કરવાથી અને સ્વચ્છ થવાથી શરીરે કંઈક સ્ફૂર્તિમાં આવેલા સેવકરામે આ જોયું. એને નીલકંઠ વર્ણી બહુ સારા ત્યાગી લાગ્યા. પાસેના ગામમાં જઈને નીલકંઠ વર્ણી એને માટે ભિક્ષા માગી લાવતા અને તેની રસોઈ બનાવીને એને જમાડતા. એને શરીરમાં શક્તિ આવે તે સારુ ઘી, ગોળ, ખાંડ, લોટ, અનાજ વગેરે ખાસ સામગ્રી એના માટે જ લાવવા પૂરતા જ પૈસા સેવકરામ નીલકંઠ વર્ણીને આપતો; વર્ણી ગામમાં જઈને એ વસ્તુઓ લઈ આવતા અને તેની વાનગીઓ બનાવીને સેવકરામને જમાડતા. સેવકરામને જમાડીને પછી વર્ણી પોતાના માટે ફરીથી ભિક્ષા માગવા ગામમાં જતા અને ત્યારે જે મળે તે લાવીને રસોઈ કરીને જમતા. ઘણી વખત બીજી વખત ભિક્ષા મળતી પણ નહિ ત્યારે એ ઉપવાસ કરતા. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો સેવકરામ આ બધું જોતો હતો પણ પોતાના માટે આવતી ભિક્ષા કે બીજી ખાદ્યસામગ્રીમાંથી જમવા માટે નીલકંઠ વર્ણીને એ કોઈ દિવસ કંઈ જ આપતો નહિ — આપવાનો વિવેક સરખો પણ બતાવતો નહિ; અને જાણે કંઈ જ બન્યું નથી — બનતું નથી એમ ખંધું મૌન સેવીને પડ્યો પડ્યો જોયા કરતો હતો. નીલકંઠ વર્ણીની નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને કાળજીભરી સેવાચાકરીથી થોડા દિવસો બાદ સેવકરામ સાજો થયો. એનામાં શક્તિ આવી એટલે બન્ને જણ રામેશ્વર જવા સાથે નીકળ્યા.

૪. સેવકરામ સાધુ હતો, પણ એની પાસે ‘એક મણ’ ભાર હતો. સાચા સાધુ પાસે તો હરિનામ સિવાય બીજી કોઈ પણ મિલકત ન હોય; પણ આ સાધુ જુદી જાતનો હતો. એની પાસે જાતજાતની વસ્તુઓ, વાસણો, વસ્ત્રો વગેરેના સંગ્રહનું એક મણ ભારનું મોટું પોટલું હતું. ખાઈપીને સાજોતાજો ને એક શેર ઘી પચાવી શકે એવો શક્તિવાળો થયેલો સેવકરામ જાણે પોતે કોઈ મોટો સિદ્ધ સદ્ગુરુ હોય તેમ હાથમાં માળા લઈને ચાલતો અને પોતાનું વજનદાર પોટલું, વર્ણી જાણે પોતાનો સેવક હોય તેમ એમની પાસે ઉપડાવતો. વર્ણી પાસે પોતાના સામાનમાં તો એક રૂમાલ સરખોય ન હતો પણ એને સાધુ જાણીને નીલકંઠ વર્ણી એનું ભારે મોટું પોટલું ઉપાડતા. સાધુનું નામ તો સેવકરામ હતું પણ એ સેવા કરવામાં નહિ પણ સેવા કરાવવામાં જ મહત્તા અને સાધુતા માનતો હતો. સાધુ નામને અસાધુ ઠરાવે એવા સેવકરામને કૃત્ત્વની અને અસાધુ જાણીને નીલકંઠ વર્ણીએ એક દિવસે આખરે એનો ત્યાગ કર્યો અને પોતે એકલા જ રામેશ્વર તરફ ચાલી નીકળ્યા. સેવકરામનો આ પ્રસંગ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં નોંધાયો ત્યારથી સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં અને વ્યવહારમાં સેવકરામ અને કૃત્ત્વની શબ્દો પર્યાય તરીકે પ્રચલિત થયેલા છે.

૫. કૃત્ત્વની એટલે શું ? એમાં શબ્દો તો બે જ છે — કૃત અને વ્ત્ત્વની, પણ એમાં માનવજીવનનો આદિકાળથી અત્યાર સુધીનો લાંબો પણ દુઃખદ ઇતિહાસ સમાયેલો છે. કૃત એટલે કર્મ. એ શબ્દના બીજા અર્થો થાય છે — સેવા, ધ્યેય, હેતુ, સત્યુગ, કૃતકૃત્યતા વગેરે; વ્ત્ત્વની એટલે નાશ કરનાર. જે માણસ પોતાના માટે બીજાએ કરેલાં સારાં અને શુભ કર્મનો બદલો વાળવાને બદલે એના પ્રતિ અશુભ અથવા નકારાં કર્મ કરે, તો એ કૃત્ત્વની કહેવાય છે. ઉપકાર પ્રતિ ઉપકાર કરવો એ માણસની સારી સમજણનું લક્ષણ છે; અપકાર પ્રતિ ઉપકાર કરવો એ સુજનતા અને સુસંસ્કારનું લક્ષણ છે; પણ અપકાર પ્રતિ અપકાર કરવો એ દુર્જનનું લક્ષણ છે, ઉપકાર પ્રતિ અપકાર કરવો એ અધમતાનું લક્ષણ છે. જે સેવા કરનારની કૃત્ત્વની યા નિંદા કરે છે તે કૃત્ત્વની કહેવાય

છે. જીવનમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ધ્યેય — સાચું સુખ અને આત્યંતિક હિત થાય એવું ધ્યેય — સિદ્ધ કરવાને બદલે જે એથી વિરુદ્ધ ધ્યેય ધરાવતો હોય અને તે સિદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય તે કૃત્તઘ્ની કહેવાય છે. ભગવાને માણસને બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, મન, પ્રાણ વગેરે સાધનો ઈશ્વરભક્તિ કરવા માટે આપેલાં છે; એનો દુરુપયોગ કરવો અને એ સાધનો વિષયોપભોગ માટે વાપરવાં તે કૃત્તઘ્નીપણું કહેવાય છે. શુભ હેતુ ધરાવનારમાં અશુભ હેતુનું આરોપણ કરવું એ કૃત્તઘ્નતાનું લક્ષણ છે. સત્યયુગના ધર્મ અને જીવનરીતિ જીવનમાં અપનાવવાને બદલે, જે એથી વિરુદ્ધ કળિયુગના ધર્મો અને જીવનરીતિ આચરતો હોય તે કૃત્તઘ્ની કહેવાય છે; જીવપ્રાણીમાત્રમાં માણસ અને ચાર પ્રકારની યોનિના દેહોમાં મનુષ્યદેહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; માણસમાં બુદ્ધિ છે, જ્ઞાન છે, સારાસારનો વિવેક છે, પ્રેમ છે, વિશુદ્ધ હૃદય છે, સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવાની અને પરમાત્માને ઓળખવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને શક્તિ છે; પણ એ સાથે જ અનુભવી સજ્જનો કહે છે કે, એનામાં એક મોટો દુર્ગુણ પણ છે — કૃત્તઘ્નતા. ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, આદિકાળથી જ માણસ જીવનમાં ઘણી વાર કૃત્તઘ્નતા આચરતો આવ્યો છે.

૬. કૃષ્ણ યજુર્વેદની પિપ્પલાદ શાખામાં ગર્ભોપનિષદ નામનો એક નાનકડો પણ સુંદર ગ્રંથ છે. પિપ્પલાદ મુનિ એમાં કહે છે : ‘જ્યારે જીવ, માતાના ઉદરમાં રક્ત, માંસ, પાચપરુ, મળમૂત્ર વગેરેથી ભરેલા ગર્ભાગારમાં ઊંધા માથે કેદ પડેલો હોય છે ત્યારે ભગવત્પ્રેરણાથી એની નજર સામે પૂર્વજન્મો અને પૂર્વકર્મોનાં દશ્યો, ચલચિત્રનાં દશ્યો માફક ખડાં થાય છે; એ જોઈને એ ખૂબ ભયભીત અને વિહ્વળ બને છે. એને મનોમન થાય છે : ‘હું ક્યાં હતો ? કેવો થયો ? અને અત્યારે ક્યાં પડ્યો છું ?’ ‘પશ્ચાત્તાપથી ઊભરાતા હૃદયે અતિ નમ્ર બનીને એ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે : ‘પ્રભો ! મને આ નરકાગારમાંથી છોડાવો. આટલી વાર કૃપા કરો. આમાંથી બહાર નીકળીને હું એક માત્ર તમારી જ ભક્તિ કરીશ; જીવનમાં તમારા વિના બીજા કોઈનો આશ્રય કદી નહિ કરું.’ શરીરમાં રહેલી દસ ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે

ચાર અંતઃકરણો અને પાંચ પ્રાણોના દેવતાઓ, જીવના સારી ચાલના જામીન થાય છે ત્યારે ભગવત્કૃપાથી એનો ગર્ભાગારમાંથી છુટકારો થાય છે. પણ જેવો તે ગર્ભાગારના બંધનમાંથી બહાર આવે છે અને એને જગતની હવાનો સ્પર્શ થાય છે કે તરત જ જાહેર રીતે પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને બોલી ઊઠે છે : ‘તું કોણ અને હું કોણ ? હું મારી બુદ્ધિ અને શક્તિના જોરે જીવન જીવવા માગું છું.’ પિપ્પલાદ મુનિ કહે છે : ‘જીવોની આ પ્રકારની કૃત્તઘ્નતાના પરિણામે જ એ આદિકાળથી સંસારમાં અથડાતો-કૂટાતો અને રખડતો ફરે છે; એ કૃત્તઘ્નતાના કારણે જ જીવ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ ગુમાવીને બેઠો છે; અને જે એનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ કે ગુણ નથી તેને પોતાનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણ છે એમ માનીને બેઠો છે.’

૭. માણસ ગર્ભાગારમાંથી પોતાને છોડાવનાર પરમેશ્વર પ્રતિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કૃત્તઘ્ની બને છે, એટલેથી જ એને સંતોષ નથી; એના જીવનમાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ કૃત્તઘ્નતા પ્રસરી જાય છે — કૃત્તઘ્નતા જાણે એનો બીજો સ્વભાવ બની જાય છે. ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યા પછી એનાં માતાપિતા એના ઉપર અગણિત ઉપકારો કરે છે — પોતે ભૂખ્યાં રહીને એને જમાડે છે અને પોષે છે; પોતે ઉઘાડાં રહીને એને વસ્ત્રોથી ઢાંકે છે અને રક્ષણ કરે છે; પોતે ઉજાગરા અને કષ્ટ વેઠીને એને સારી નિદ્રા મળે એવું કરે છે; પોતે મહેનતમજૂરી કરીને એને ભણાવે છે; ભારે ધામધૂમથી અને અપૂર્વ ઉત્સાહથી કેટલીક વખત દેવું કરીને પણ એને પરણાવે છે; પણ પરણ્યા પછી થોડા સમય બાદ માણસ માતાપિતાનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાની પત્નીને સાથે લઈને બીજું ઘર માંડે છે ત્યારે પોતાના એ કૃત્યને એ કૃત્તઘ્નતા કહેતો નથી, પણ એને માતાપિતાની મર્યાદા અને સગવડતા સાચવવાનું રૂડું નામ આપે છે. ગુરુ મનુષ્યને ખૂબ મહેનત કરીને અને કાળજી રાખીને વિદ્યા ભણાવે છે — એને જ્ઞાન આપે છે, પંડિત બનાવે છે. જ્ઞાન સાંપડે છે એટલે પછી લાગ જોઈને એક દિવસ એ ગુરુને ધક્કો મારે છે યા મરાવે છે અને પછી પોતે જ ગુરુની ગાદી ઉપર બેસી જાય છે. ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ

એવું વારંવાર બોલનાર એ ત્યારે પોતાના કૃત્યને ગુરુને આરામ આપવા માટે કરેલી સાચી સેવા તરીકે જ ઓળખાવતો હોય છે. માણસને જીવનમાં દ્રવ્ય અને સત્તા મેળવવાની ભારે લાલસા હોય છે. એક યા બીજી રીતે આડાઅવળા માર્ગે પણ એ દ્રવ્ય અને સત્તા મેળવે છે; પછી જેની પાસેથી યા જેની મારફતે એ વસ્તુઓ મેળવી શક્યો હોય છે તેને જ તક જોઈને હડસેલો મારે છે અને પોતે પૂંજીપતિ યા સત્તાધીશ બની બેસે છે. પોતાના એ કૃત્યને એ કૃતઘ્નતા યા વિશ્વાસઘાત કહેતો નથી, પણ બુદ્ધિના વિજય તરીકે ઓળખાવે છે.

૮. એક મહાત્મા પોતાના શિષ્યો સાથે એક વખત નદીના પ્રવાહ વચ્ચે ઊભા રહીને સંધ્યાવંદના કરી રહ્યા હતા. નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. એના જોરદાર પ્રવાહમાં લાકડાં વગેરે વસ્તુઓ સાથે બેત્રણ વીંછી પણ તણાઈ આવતા જણાયા. એક શિષ્ય સંધ્યા કરવાનું બાજુએ રાખીને બોલી ઊઠ્યો : ‘અરે ! આ વીંછી પ્રવાહમાં તણાઈને મરી જશે.’ મહાત્માએ એ શબ્દો સાંભળ્યા. પ્રવાહમાં તણાઈ આવતા વીંછી તરફ એમણે જોયું અને જેવો એ પાસે આવ્યો કે તરત જ એમણે હાથ લાંબો કરીને એક વીંછીને પોતાના હાથ ઉપર લઈ લીધો. વીંછીને જેવો હાથનો સહારો મળ્યો કે તરત જ એણે જોરથી ડંખ માર્યો. મહાત્માના મુખ ઉપર ડંખથી થતી વેદનાની રેખાઓ ઊપસી આવી; એટલામાં તો બીજો વીંછી તણાતો આવ્યો. બીજો એક શિષ્ય એ જોઈને બોલી ઊઠ્યો : ‘અરે ! આ વીંછી પૂરના પ્રવાહમાં તણાઈને મરી જશે.’ એ શબ્દો સાંભળીને મહાત્માએ તરત જ બીજો હાથ લંબાવ્યો. વીંછી હાથ ઉપર ચઢી આવ્યો. જેવો હાથ ઉપર આવ્યો કે તરત જ એણે પણ જોરથી હાથ ઉપર ડંખ માર્યો. બીજા વીંછીએ એટલા જોરથી ડંખ માર્યો હતો કે, મહાત્માના મુખમાંથી આછો ચિત્કાર સરી પડ્યો. બેત્રણ શિષ્યો વહેલા વહેલા મહાત્મા પાસે આવ્યા અને એમના બન્ને હાથને ઝાટકો માર્યો. બન્ને વીંછી કિનારા ઉપર ફેંકાઈ ગયા. શિષ્યો પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને એક પથ્થર લઈને વીંછીને મારી નાખવા હાથ ઊંચો કર્યો. મહાત્માએ એ જોયું.

એમના બન્ને હાથે ખૂબ વેદના થતી હતી છતાં એકદમ હાથ ઊંચો કરીને વીંછીને મારવાની શિષ્યોને મના કરી. મહાત્માએ હસતાં હસતાં શિષ્યોને કહ્યું : ‘કૃતઘ્ની થવું એ એનો સ્વભાવ છે; કૃતજ્ઞ થવું અને રહેવું એ આપણો ધર્મ છે. વીંછી કૃતઘ્ની થાય; માણસથી કૃતઘ્ની ન થવાય. વીંછી સ્વભાવે કૃતઘ્ની છે માટે એનાં અંગો વાંકાં રહે છે અને એના શરીરમાં ઝેર ભરેલું રહે છે; માણસ કૃતજ્ઞ છે માટે એનાં અંગો સીધાં હોય છે અને એના શરીરમાં અમૃત રહેલું હોય છે.’

૯. સંપ્રદાયના ત્રણચાર સાધુઓ સત્સંગપ્રચાર માટે ગામડાંઓમાં ફરતા ફરતા મધ્યાહ્ન સમયે એક ગામમાં આવ્યા. ગામમાં કોઈ ઠેકાણેથી ભિક્ષા મળી નહિ. ગામના દરબાર બધી જાતનાં દુર્વ્યસનોમાં પાવરધા હતા. યથા રાજા તથા પ્રજા એ ન્યાયે લોકો પણ વ્યસનોમાં પૂરા શૂરા રહેતા. એક બ્રાહ્મણને સાધુઓની દયા આવી. એણે કહ્યું : ‘મહારાજ ! હું તમને ખીચડીનો સામાન તો આપું પણ મારા ઘર આગળ એ રાંધવાની નહિ. પેલું ખંડેર દેખાય છે ત્યાં જઈને આ હાંલ્લી આપું છું તેમાં રાંધો. પણ કોઈ જોઈ ન જાય તેની કાળજી રાખજો. આ ગામના દરબારને અને એના હજૂરિયાઓને સાધુ લોકો દીઠા ગમતા નથી.’ બ્રાહ્મણે ખીચડીનો સામાન, હાંલ્લી અને બીજા એક ઘડામાં પાણી આપ્યું અને થોડાં લાકડાં આપ્યાં. સંતોએ ખંડેર આગળ જઈને જગ્યા સાફ કરીને ચૂલો બનાવ્યો અને તે ઉપર હાંલ્લીમાં ખીચડી રાંધવા મૂકી અને પછી બાજુએ બેસીને ભજન કરવા લાગ્યા. એમના ભજનનો અવાજ સાંભળી એક પસાયતો ત્યાં આવ્યો. એ દોડતો દરબારમાં ગયો અને સ્વામિનારાયણના સાધુઓ ગામમાં આવ્યા છે અને ખીચડી રાંધે છે એવી ખબર આપી. સાધુઓની ખીચડી અભડાવીને તેમને તરત જ ગામબહાર કાઢી મૂકવા માટે દરબારે તરત જ એક સિપાઈને મોકલ્યો. હાથમાં લાંબી લાકડી લઈને સિપાઈ ઉતાવળી ચાલે સાધુઓ પાસે આવ્યો. સાધુઓની શાંત અને તેજસ્વી મુખમુદ્રા જોઈને સિપાઈ ખીચડીના હાંલ્લાને અડક્યા સિવાય ઘડીવાર ઊભો રહ્યો. પણ પછી એણે કહ્યું : ‘સાધુ મહારાજ ! આ તમારી ખીચડીની હાંલ્લી લઈને

હમણાં ને હમણાં તમે ગામ બહાર ચાલ્યા જાવ. મને તો તમારી આ ખીચડી અભડાવવાનો હુકમ છે; પણ તમે બીજા સાધુઓ કરતાં કંઈક જુદા લાગો છો એટલે હું ખીચડી અભડાવતો નથી. પણ જો તમે મારું કહ્યું નહિ માનો તો મારે તમારી ખીચડી અભડાવવી પડશે અને તમને આ લાકડીથી ધકાવીને બહાર કાઢવા પડશે. મારી નોકરીને ધક્કો ન લાગે માટે મહેરબાની કરીને તમે તાબડતોબ ચાલ્યા જાવ.’ જે બ્રાહ્મણે સાધુઓને ખીચડી આપી હતી તે પોતાના ઘરના બારણાની ઓથે રહ્યો રહ્યો આ બધું જોઈ-સાંભળી રહ્યો હતો. એ ધીમેથી બહાર નીકળીને સાધુઓ પાસે આવ્યો. એણે હાથ જોડ્યા અને કહ્યું : ‘આ દરબારી સિપાઈ કહે છે તેમ કૃપા કરીને કરો. દરબારને છોકરુંદેયું કંઈ નથી, છતાં બ્રાહ્મણ અને સાધુને પેટ ચપટી અન્ન પણ પડવા દેતો નથી. હશે, ઘણીનો કોઈ ઘણી છે ?’ સાધુઓમાં જે અગ્રણી હતા એમણે બ્રાહ્મણ સામે કરુણાભીની દષ્ટિ કરી અને તરત જ ઊભા થયા. એક સાધુએ ખીચડીની હાંલ્લી ઉપાડી અને બીજાએ ચૂલામાંથી થોડો દેવતા લીધો અને સ્વામિનારાયણ નામનું રટણ કરતા કરતા ચારે સાધુઓ ગામ બહાર નીકળી ગયા. ગામ બહાર તળાવના કાંઠે એક વૃક્ષ નીચે બધા બેઠા અને ભજન કરતા કરતા ફરી સ્નાન કર્યું; ફરી ચૂલો બનાવીને ખીચડીની હાંલ્લી તે ઉપર મૂકી. થોડી વારે ખીચડી તૈયાર થઈ. ઠાકોરજીને નૈવેદ્ય ધરાવવામાં આવ્યું. ખીચડીનો કોળિયો મોંમાં મૂકતા પહેલાં જે અગ્રેસર હતા તે સાધુ બોલ્યા : ‘દરબારે ભલે આપણને ભૂખ્યા પેટે ગામ બહાર કાઢ્યા, પણ આપણે એના ગામની આ ખીચડી જમતાં પહેલાં શ્રીજી મહારાજને એવી પ્રાર્થના કરીએ કે, દરબારને સારો ભક્તપુત્ર થાય અને એ ભક્તપુત્ર આપણા જેવા સાધુઓને દરબારમાં બોલાવીને આગ્રહ કરીને જમાડે.’ જમતાં પહેલાં સંતોએ એકચિત્ત બનીને શ્રીજી મહારાજની પ્રાર્થના કરી. અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવાની, કૃત્તઘ્નીને પણ ક્ષમા કરવાની, એટલું જ નહિ પણ એનું અતિ ભલું ઈચ્છવાની સંતોની રીત જોઈને સર્વાંતર્યામી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અતિ પ્રસન્ન થયા. એમણે સંતોની પ્રાર્થના સાંભળી.

કર્મ અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે તો દરબારને સંતતિયોગ ન હતો; પણ કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુ શક્તિ ધરાવતા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની અહૈતુકી કૃપાથી દરબારને ત્યાં થોડા વખત પછી પરમભક્ત પુત્રનો જન્મ થયો.

૧૦. ભગવાન તો સર્વસમર્થ છે. એ માયામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે માયાને પણ અમાયિક બનાવી દે છે; એટલે એ કૃત્તઘ્ની અને અધમ ઉપર દયા કરે અને દયા કરવા માટે એના યોગમાં આવે તો કૃત્તઘ્નીનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. પણ મુમુક્ષુઓએ, આશ્રિતોએ તો જીવનમાં સુખ અને શાંતિ મેળવવા માટે એમની શિક્ષાપત્રી શ્લો. રદ્દમાં કરેલી આજ્ઞા ‘કૃતઘ્નસંગસ્યત્તવ્યો । — કૃતઘ્નીનો સંગ કદી ન કરવો’, એ આજ્ઞાનું સમજી-વિચારીને સંપૂર્ણ પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

“... પિંડબ્રહ્માંડમાં સતત પરિવર્તન થયા જ કરે છે, તેમાંની કોઈ વસ્તુની એકસરખી સ્થિતિ કદી રહેતી નથી; છતાં, તેમાં માણસ મોહ પામે છે, એ ઓછું આશ્ચર્ય છે ! જે કદી પરિવર્તન પામતો નથી એવો પોતાનો આત્મા, તેને માણસ જોતો નથી અને આત્મામાં અંતર્યામી સ્વરૂપે સદા રહેલા પરમાત્માને જોતો નથી, એ ઓછું આશ્ચર્ય છે ! ...”

*

“... જેને જેટલું ભગવાનનું બળ તેટલું તેનું મન સ્થિર રહે છે. વીજળીનો પ્રવાહ તો સરખો વહેતો હોય, પણ ગોળામાં જેટલું બળ તેટલો તે પ્રકાશ આપે છે. ...”

બાધિતાનુવૃત્તિ

‘પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એ મનુષ્યરૂપે હોય યા મૂર્તિરૂપે હોય પણ એમાં મનની વૃત્તિ અખંડ જોડાયેલી રાખવી એ સર્વ સાધનોમાં કઠણમાં કઠણ સાધન છે’ અને ‘ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ અખંડ જોડાયેલી રહે એવી સ્થિતિ સિદ્ધ કરી નિત્ય અનુભવવી, એ બધી પ્રાપ્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્તિ છે.’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતના પ્રારંભમાં ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના પહેલા જ વચનામૃતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર કહેવાય એવી આ વાત પહેલી જ કરેલી છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જેના મનની વૃત્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી વર્તતી હોય તે, દેહ અને દેહવ્યવહારની ક્રિયાઓ — વિધવિધ કર્મો કરવાં, એનાં ફળો ભોગવવાં વગેરે ક્રિયાઓ શી રીતે કરતો હશે ? ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ પ્રશ્નનો જવાબ ગઢડા અંત્ય પ્રકરણના ચોથા વચનામૃતમાં આપેલો છે : જે વ્યક્તિના મનની વૃત્તિ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી હોય છે તે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને દેહવ્યવહારની બધી ક્રિયાઓ કરતો હોય છે.

૨. બાધિતાનુવૃત્તિ એટલે શું ? એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દ છે; એમાં એકમેકથી જુદા અને વિરુદ્ધાર્થ કહેવાય એવા બે શબ્દો રહેલા છે — અનુવૃત્તિ અને બાધિત. વૃત્તિ શબ્દ અહીં મનની વૃત્તિ માટે વપરાયો છે; એને અનુ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. અનુ એટલે એમાં, પાછળ. જ્યારે મનની વૃત્તિ સ્વ-સ્વરૂપમાં સદા સ્થિત રહે અને

સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી રહે ત્યારે એને અનુવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. આ અર્થ ગ્રહણ કરીએ એટલે એક પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે — જીવપ્રાણીમાત્રના મનની વૃત્તિ તો સહજ સ્વભાવે જ શબ્દાદિક પંચવિષયોની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગની પ્રવૃત્તિમાં અહર્નિશ જોડાયેલી જ હોય છે. મનની વૃત્તિને દેહગેહના અને જગતના શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં જોડવા માટે કોઈને ખાસ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. એટલે ખરી રીતે અનુવૃત્તિ એટલે દેહગેહના વ્યવહાર અને પંચવિષયોમાં જોડાયેલી મનની વૃત્તિ, એવો અર્થ અહીં વધારે બંધબેસતો લાગે; તેના બદલે સ્વ-સ્વરૂપ અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી મનની વૃત્તિ એવો અર્થ શા માટે કરવામાં આવે છે ? પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પણ એ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બાધિત શબ્દ નિરર્થક બની જાય છે. બાધિત એટલે અવરોધિત. પરમ તત્ત્વમાં જોડાયેલી મનની વૃત્તિને બાધિત કરીને બીજી અપર બાબતમાં જોડવાનો અર્થ એ શબ્દથી સૂચિત થાય છે. જગતના શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં તો મનની વૃત્તિ અનાયાસે જ જોડાયેલી રહેલી હોય છે; એમાંથી એને પાછી ખેંચવાનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે જ એને બાધિત કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એટલે ખરેખર વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન તો એ છે કે, પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જેના મનની વૃત્તિ અખંડ જોડાયેલી હોય તેણે એ વૃત્તિને બાધિત કરવાની શી જરૂર છે ? પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જે સુખ, શાંતિ અને આનંદ રહેલાં છે તેવાં બીજી કોઈ બાબતમાં હોતાં નથી. એવા દિવ્યાતિદિવ્ય સુખ અને આનંદનો ઉપભોગ કરવાનું છોડીને એથી વિશેષ સુખ અને આનંદ આપે એવી બીજી કઈ બાબત છે જેના માટે મનની વૃત્તિને બાધિત કરવી પડે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા-વિચારવા માટે મન એટલે શું ? એની વૃત્તિ એટલે શું ? અને માનવજીવનની ઉન્નતિમાં મનની વૃત્તિ કેવો ભાગ ભજવે છે ? — એ પ્રશ્નનો પ્રથમ વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

૩. મન શબ્દમાં નથી કાનો કે નથી માત્રા; માત્ર બે જ અક્ષરો છે. પણ શાસ્ત્રમાં એ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં એકમેકથી વિરુદ્ધ કહેવાય

એવી અનેક વ્યાખ્યાઓ અને વાતો કહેલી છે : શાસ્ત્રો કહે છે કે, મન એ જીવપ્રાણીમાત્રનો મોટામાં મોટો અંતઃશત્રુ છે; જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત વ્યક્તિએ એનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. ઇતિહાસ કહે છે કે, આ પહેલાં જેણે જેણે એક યા બીજા કારણે પોતાના મનનો વિશ્વાસ કર્યો છે ત્યારે તે પોતાની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાંથી અવશ્ય પાછા પડેલા છે, આજે પણ પાછા પડે છે. શાસ્ત્રો બીજી વાત પણ કહે છે કે, મન એ તો જીવનું એક કિરણ છે; એ જીવનો પરમ મિત્ર છે. વળી શાસ્ત્રો એક વિચિત્ર વાત પણ કહે છે કે, મન એ માણસના બંધનનું કારણ છે અને સાથે સાથે મોક્ષનું પણ કારણ છે. વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે, માનવદેહ એ રથ છે, એને ઇન્દ્રિયોરૂપી અશ્વો જોડેલા છે; કાયાનગરનો રાજા જીવ એમાં બેઠેલો છે; પણ રથની લગામ એના હાથમાં નથી, રથ ઉપર એનો કોઈ અંકુશ નથી; લગામ અને અંકુશ તો સારથિપદે બેઠેલા મનના હાથમાં છે. એ રથને અને એમાં બેઠેલા જીવને પોતાને જ્યાં ફાવે ત્યાં દોરી લઈ જાય છે. શાસ્ત્રો વળી કહે છે કે, મન ચંચળતા, અસ્થિરતા અને અવળચંડાઈનો સાક્ષાત્ અવતાર છે; એ માંકડા જેવું છે. જેના જીવનરથની લગામ માંકડા જેવા મનના હાથમાં હોય તેની દશાની તો કલ્પના જ કરવી રહી. ઠાવડું મોં રાખીને વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે, જેણે મન જીત્યું તેણે જગત જીત્યું; પણ ઇતિહાસ જુદી જ વાત કહે છે. એ કહે છે કે, જેણે મન જીત્યું હોય તેણે જગત જીત્યું છે એવું ભલે કહેવાતું હોય; પણ વસ્તુતઃ તો એથી ઊલટું જ જોવા મળે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, મનને જીતવું સહેલું છે; પણ વાસનાને જીતવી અને નાબૂદ કરવી એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે. પણ શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે — શરીરમાં જીવ પછી મન ખૂબ મહત્વનું તત્ત્વ છે, જેને સાથે રાખ્યા વિના જીવ ભાગ્યે જ કોઈ મહત્ત્વનું પગલું ભરી શકે, એવું મહત્ત્વનું એ અંગ છે. પણ આટલું સમજ્યા પછી પણ મનના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ ચિત્ર નજર સમક્ષ અંકિત થતું નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મનનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે એનાં ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે : (૧) ‘મન ઇચ્છા યાને કામનાનું ઉત્પત્તિક્ષેત્ર છે; (૨)

મન સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ છે; (૩) મન ઇન્દ્રિયોનું નિયામક છે’ (વચનામૃત ગ.પ્ર.પ્ર. ૧૨). આ ત્રણ લક્ષણોની વિગતોનો આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

૪. સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ અનાયાસે સરળતાથી ચાલે એ માટે અને તે સાથે જ વિવેકી જીવો પોતાનું ઔદિક અને આધ્યાત્મિક હિત આ જીવનમાં જ સાધી શકે એવા શુભાશયથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ સનાતન સત્ય તરીકે ત્રણ ધર્મનિયમો પ્રવર્તાવેલા છે : પહેલો ધર્મનિયમ છે — ‘ક્ષણવાર પણ કોઈ જીવપ્રાણી કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી.’ બીજો ધર્મનિયમ છે — ‘ક્ષણવાર પણ કોઈ જીવપ્રાણી, શબ્દાદિક પંચવિષય ભોગવ્યા વિના રહી શકતો નથી’ અને ત્રીજો ધર્મનિયમ છે — ‘કરેલાં કર્મોનું ફળ, જીવપ્રાણીમાત્રે અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે.’ આ ધર્મનિયમોનું બરાબર પાલન કરી શકાય તે માટે ભગવાને જીવને આંખ-કાનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હાથ-પગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર તથા પ્રાણ, અપાનાદિ પાંચ પ્રાણો યુક્ત પંચભૂતનો બનેલો દેહ આપેલો છે. જીવ જે દેહનું અવલંબન કરીને કર્મો કરે છે અને કર્મોનું ફળ ભોગવે છે તે દેહ, ત્રણ પ્રકારનો ગણાય છે — સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ. સ્થૂળ દેહ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચતત્ત્વોનું બનેલું છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોના ગોલક એટલે સ્થાન આ સ્થૂળ દેહમાં આવેલાં છે. સૂક્ષ્મ દેહ દસ ઇન્દ્રિયોના દેવતા, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપી ચાર અંતઃકરણ, પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પંચપ્રાણોનું બનેલું હોય છે. પણ જીવને એક ત્રીજું શરીર પણ હોય છે — એનું નામ વાસના. જીવ એમાં વસે છે માટે એને વાસના કહેવામાં આવે છે; એનું બીજું નામ કારણ શરીર છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરનું એ કારણ છે. જીવપ્રાણીમાત્ર કર્મફળ ભોગવી શકે માટે એને જે જુદી જુદી યોનિના દેહો મળે છે એ માટે પણ એ કારણભૂત છે; માટે એને કારણ શરીર કહેવામાં આવે છે. આદિકાળથી જીવ, જીવનની હરેક અવસ્થામાં ક્ષણે ક્ષણે જાતજાતનાં અનેક કર્મો કરે છે — એમાંથી ઘણાં ઓછાં કર્મોનું ફળ દેહના મર્યાદિત

આયુષ્યકાળ દરમિયાન એ ભોગવે છે. જેનું ફળ ભોગવવાનું શેષ રહ્યું હોય એવાં કર્મોનો મહાસાગર જેવો મહારાશિ વાસના રૂપે સંચિત થાય છે. જીવનમાં જીવ જે ચિત્રવિચિત્ર કર્મો કરે છે તેની પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે : કામના યાને ઈચ્છા, એ કર્મની જનની છે. વાસના દેહમાંથી એ મનરૂપી ક્ષેત્રમાં જન્મે છે. કર્મ કરવા માટે મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. જગતના વિજ્ઞાનીઓ અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ મહાસાગરના તરંગોની સંખ્યા કદાચ ગણીને નક્કી કરી શકે, પણ મનમાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, હરેક અવસ્થામાં ઊઠતા સંકલ્પોની ગણતરી હજી સુધી કોઈ કરી શક્યું નથી — કરી શકે તેમ પણ નથી. સંકલ્પના પરિણામે બુદ્ધિ, કર્મના અને વિષયના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે, ચિત્ત એનું ચિંતવન કરે છે અને અહં એમાં મમત્વ પ્રેરે છે. આટલી પ્રક્રિયા અંદર થાય છે ત્યાર પછી કર્મેન્દ્રિયોને કર્મ કરવાનો આદેશ મળે છે. માણસને તો ક્રિયા થાય છે ત્યારે જ ખબર પડે છે; પણ એની પાછળ ચાલેલી પ્રક્રિયાની ઘણાને ખબર જ હોતી નથી. કર્મની પ્રક્રિયા બીજી રીતે પણ થાય છે : જ્ઞાનેન્દ્રિયો શબ્દાદિક પંચવિષયો ગ્રહણ કરે છે એટલે મનમાં એ વિષય અંગે ઈચ્છા જાગે છે, સંકલ્પો થાય છે અને પછી ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

૫. શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે, ઉપર જણાવેલા ત્રણ ધર્મનિયમો દેહધારીમાત્રને, પછી તે જ્ઞાની હોય, યોગી હોય યા ભક્ત હોય, સૌ કોઈને એકસરખા લાગુ પડે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તને પણ દેહનિર્વાહ અને દેહવ્યવહાર માટે કર્મો કરવાં પડે છે, કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે અને શબ્દાદિક પંચવિષયોનું સેવન કરવું પડે છે; પણ કર્મો કરવાની, કર્મફળ ભોગવવાની અને પંચવિષયોનું સેવન કરવાની, એમની તથા બીજા માણસોની રીત, હેતુ અને વિનિયોગ જુદાં જુદાં હોય છે; એટલે પરિણામે એમને ફળ પણ જુદાં જુદાં મળે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત આ ત્રણ ધર્મનિયમોનું પાલન કરે છે, પણ એ માટે એની રીત, હેતુ અને વિનિયોગ જુદા હોવાથી એને સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે અને એ સ્વરૂપે સ્થિત રહીને,

પરમાત્માના સ્વરૂપના સાધર્મ્યનો અને સેવાનો અલૌકિક આનંદ દેહ છતાં જ એ ભોગવે છે; જ્યારે બીજા માણસો જન્મજન્માંતર એટલે સંસૃતિમાં રખડતા ફરે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત, દેહ અને દેહવ્યવહારના નિર્વાહ માટે કર્મ કરે છે પણ એમાં એ બે બાબતો પહેલી નિશ્ચિત કરે છે — પોતે જે ક્રિયા કરે છે તે પોતાના વર્ણ, વર્ગ, આશ્રમ અને જાતિને અનુરૂપ એટલે સ્વધર્મયુક્ત છે કે કેમ ? અને ઈષ્ટ આરાધ્ય પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે આજ્ઞાઓ કરેલી છે તે પ્રમાણે છે કે કેમ ? — આ બે પ્રશ્નોના જવાબ, સંપૂર્ણ હકારમાં મળે તો જ એ ક્રિયા કરે છે. ક્રિયા કરવામાં એનો હેતુ એક જ હોય છે — ક્રિયા કરવા પાછળ કોઈ ફળ મેળવવાની અને ભોગવવાની ઈચ્છા-રાગ-કામના રહેલી છે કે કેમ ? પોતાનો કંઈ સ્વાર્થ રહેલો છે કે કેમ ? આનો જવાબ પૂર્ણ નકાર મળે તે પછી જ, એ ક્રિયા કરવાની શરૂઆત કરે છે; અને એનો વિનિયોગ પણ એક જ હોય છે — ક્રિયા કરવાથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રસન્ન થશે કે કેમ ? આનો જવાબ સંપૂર્ણ હકારમાં મળે તો જ એ ક્રિયા કરે છે. ક્રિયા કરવામાં, ક્રિયાનું ફળ મેળવવા અને ભોગવવામાં, એનામાં અહં, મમત્વ અને આસક્તિ હોતાં નથી; પણ પરમાત્માની આજ્ઞાપાલનનું અનુસંધાન અને ભગવત્ પ્રસન્નતાના વિનિયોગપૂર્વક દેહનિર્વાહ કરવાની દૃષ્ટિ હોય છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે, દુઃખ અને બંધન, કર્મનાં અને એની પાછળ રહેલા અહં, મમત્વ અને આસક્તિનાં સંતાનો છે. જ્યાં નિરહં હોય છે, નિર્મમ હોય છે અને અનાસક્તિ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તે સાથે સ્વધર્મનું પાલન, ભગવાનની આજ્ઞાના પાલનનું અનુસંધાન અને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનો હેતુ હોય છે, ત્યાં દેહ છતાં આ જીવનમાં જ સુખ, સુખ અને સુખ જ હોય છે. જે કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ સચરાચર વ્યાપીને અખંડ બિરાજતા હોય છે, એ નિઃશંક શ્રેયસ્કર જ હોય છે.

૬. પણ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તની આ જીવનરીતિ ભારે પુરુષાર્થના પરિણામે સિદ્ધ થયેલી હોય છે. જે ત્રણ સનાતન ધર્મ,

જગતપિતાએ પ્રવર્તવેલા છે, તેના પાલન માટે, એણે પોતાના મનની વૃત્તિને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવી પડે છે. બીજા માણસો કર્મો કરવામાં અને એનાં ફળ ભોગવવામાં દેહના નિર્વાહ અને વ્યવહાર માટે કરવામાં આવતાં કર્મોમાં ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણો સાથે અહં, મમત્વ અને આસક્તિપૂર્વક પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે એકરૂપ અને એકરાગ થતા હોય છે; જ્યારે જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત એથી જુદી જ રીતે વર્તતા હોય છે. એ પોતાના મનની વૃત્તિના એક મુખ્ય ભાગને ઈષ્ટ આરાધ્ય પ્રિયતમ પરમેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં પ્રેમપૂર્વક સદા જોડાયેલી રાખે છે, જ્યારે એ વૃત્તિના બીજા ભાગથી જે હમેશાં તત્ત્વ વિચારયુક્ત હોય છે તે સાથે દેહવ્યવહાર અને નિર્વાહની ક્રિયામાં જોડાય છે. ક્રિયા કરતી વખતે એની નજર સામે નીચે જણાવેલા ત્રણ વિચારો હમેશાં મૂર્તિમંત વર્તતા હોય છે : (અ) ‘ચોવીસ, તત્ત્વયુક્ત દેહથી, સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને સામર્થ્ય, સર્વ દૃષ્ટિએ હું જુદો અને વિલક્ષણ છું; દેહ અને દેહના સંબંધો જડ, મિથ્યા, વિકારી, દુઃખરૂપ અને નાશવંત છે; મારું સ્વરૂપ એથી વિલક્ષણ એટલે નિત્ય ચેતન, અવિકારી, સુખરૂપ અને અવિનાશી છે.’ (બ) ‘બીજો વિચાર એ પ્રધાન વર્તતો હોય છે કે, હું ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દાસનો પણ દાસ સેવક છું; એકમાત્ર પરમાત્માની જ આજ્ઞા પ્રમાણે અને કેવળ એમની જ પ્રસન્નતા માટે મારે આ ક્રિયા કરવાની છે. એટલે હું આ ક્રિયા કરતો નથી, પણ પરમાત્મા મારી પાસે આ ક્રિયા કરાવે છે.’ અને (ક) ‘ત્રીજો વિચાર એ પ્રધાન રહેવો જોઈએ કે, આ ક્રિયાના પરિણામે જે સુખ, લાભ અને આનંદ મળે તેમ છે તે કરતાં અનેકગણું વધારે સુખ, લાભ અને આનંદ પરમાત્માની સેવા સાધર્મ્યમાં રહેલું છે. જગતમાં એકમાત્ર પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સર્વ કર્તાહર્તા અને ભર્તા છે, એ જ સર્વ સુખદાતા છે અને એ જ આનંદઘન મૂર્તિ છે. આ પ્રકારના વિચારોના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પણ એની દૃષ્ટિ, ઈષ્ટ આરાધ્ય પ્રેમમૂર્તિ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં લાગેલી જ હોય છે; પણ દેહ અને દેહવ્યવહારની ક્રિયાઓ ભારે અટપટી અને

ભુલભુલામણી જેવી હોય છે, એટલે એણે આ પ્રેમદૃષ્ટિને પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ દેહવ્યવહારની ક્રિયા કરતા સુધી બાધિત કરવી પડે છે.

૭. બાધિતાનુવૃત્તિ બે ધારી તલવાર જેવી વૃત્તિ છે. એ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તનું રક્ષણ કરે છે, પણ તે સાથે જ સહેજ અસાવધાની વર્તે તો એ ભક્ષણ પણ કરે છે — એટલે ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી પાછો પણ પાડે છે. આવું કંઈ ન બને તે ખાતર એણે જાણપણારૂપી દરવાજે અહર્નિશ જાગતા ખડે પગે ઊભા રહેવું પડે છે. માણસ જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે એને દેહ અને દેહની કોઈ ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન હોતું નથી; પણ જ્યારે સવિકલ્પ સ્થિતિ વર્તતી હોય ત્યારે જીવનવ્યવહાર અને નિર્વાહની ક્રિયા કરવા માટે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરવો જ પડે છે. જે માણસને જીવનની દરેક ક્રિયા વખતે અંતકાળ જેવું વર્ત્યા કરતું હોય અથવા જે એમ માનતો હોય કે કાળે મારી ચોટલી હાથમાં પકડેલી જ છે તેને જ્યારે ખરેખર અંતકાળ આવે છે ત્યારે કોઈ જાતનું દુઃખ થતું નથી તેમ જેને જીવનની નાનીમોટી ક્રિયા કરતી વખતે પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ જોડાયેલી વર્તતી હોય અને એનું અનુસંધાન અખંડ ચાલુ હોય તેને જીવનની ગમે તેવી જટિલ ક્રિયા કરવામાં કોઈ ઉપાધિ નડતી નથી. પણ એ અનુસંધાનમાંથી જો મનની વૃત્તિ એક દોરાવા પણ આઘી ખસે તો ઉપાધિનો પાર રહેતો નથી. એટલે જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત વ્યક્તિને, બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને કરવામાં આવતી ક્રિયા — પછી તે ક્રિયા નાની અને નજીવી હોય યા મોટી અને મહત્વની હોય, પણ એ ક્રિયા કરતી વખતે મનમાં હમેશાં ભીતિ રહે છે : ‘આ ક્રિયા કરવામાં ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સાધેલું અનુસંધાન રખેને ખસી જાય !’ એટલે એ હમેશાં સાવધ, અતિ સાવધ વર્તતો હોય છે. આ સાવધાની એ માત્ર દેહવ્યવહારનાં કાર્યો પૂરતી જ રાખે છે એમ હોતું નથી; જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે એવી શુભ ક્રિયાઓ કરવામાં પણ એ પરમાત્મા સાથે જોડાયેલી મનની વૃત્તિનું અનુસંધાન ન તૂટે એ માટે સાવધાની રાખતો હોય છે.

૮. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત જીવનવ્યવહારની ક્રિયા બાધિતાનુવૃત્તિને અનુસરીને કરતા હોય છે ત્યારે બીજા માણસો એમને ‘પોતા જેવા જ સંસારી’ માનતા-મનાવતા હોય છે. પણ એ જો, બાધિતાનુવૃત્તિના મર્મને સમજતો હોય છે તો એવા પુરુષની બાહ્ય ક્રિયા જોઈને કદી અવગુણ ગ્રહણ કરતો નથી. એ નિશ્ચિત જાણે-સમજે છે કે, એ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ સામાન્ય માણસ જેવી જ ક્રિયા કરે છે; પણ અંતરથી તો ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સદા જોડાયેલા રહે છે.

૯. બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને જીવનમાં ચાલવું એ ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું ભારે દુષ્કર અને જોખમી કામ છે. બન્ને હાથમાં મણ મણનું વજન પકડીને દોરડા ઉપર ચાલતો નટ, જો ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને સાવધાનીથી ડગ ભરે છે તો, દોરડાના સામે કિનારે સલામત પહોંચી જાય છે; પણ જો ધ્યેય ઉપરથી એની દૃષ્ટિ એક દોરાવા પણ ખસે છે તો એના પગ અસ્થિર બને છે અને પછી સમતુલા ગુમાવીને એ નીચે પટકાઈ પડે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત પુરુષોના જીવનમાં એવી એકાદ ક્ષણ આવી જાય છે જ્યારે એ સમતુલા ગુમાવતા હોય છે. ઈતિહાસના પાને નોંધાયેલા એવા થોડા દાખલા, નાનામોટા સર્વને સાવધ બનાવવાના હેતુથી અત્રે નોંધ્યા છે :

૧૦. (૧) ચિરંજીવ મનાતા નારદ મુનિ પરમ ભાગવત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી સંત ગણાય છે. ચૌદ લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારની રોકટોક વિના એ વિચરે છે અને મુમુક્ષુઓને સત્સંગ કરાવે છે. પોતાના મનની વૃત્તિને એક તરફ એ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિરંતર પ્રેમભાવે જોડાયેલી રાખે છે અને બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને જગતમાં સત્સંગ કરાવતા વિચરે છે. એક વિપરીત ક્ષણે એ સહેજ અસાવધ બન્યા : અંબરીષ રાજાના દરબારમાં જઈ ચઢ્યા. રાજાએ પોતાની પુત્રી જયંતીને એમની પાસે રજૂ કરીને એને યોગ્ય વર બતાવવાની વિનંતી કરી. રાજકુમારીનું સુંદર મુખ, નારદ મુનિએ જરા વધારે ધ્યાન આપીને જોયું, એમાં વળી એનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને જોયો; બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને ચાલનારા જ્ઞાની ભક્તે જે ત્રણ

નિયમોનું અવશ્ય પાલન કરવું જોઈએ એ ત્રણે નિયમોનો એમણે ભંગ કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે, ભગવત્સ્વરૂપ ભુલાઈ ગયું અને રાજકુમારીને પરણવાનું મન થયું. પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન હમેશાં પોતાનો ભક્ત જ્યારે અસાવધ બનીને ઠોકર ખાય છે ત્યારે એનું રક્ષણ કરે છે. ભગવદ્દૃષ્ટાથી નારદજીને રાજકુમારી ન મળી, પણ માંકડાનું મુખ મળ્યું — થોડી હાંસી થઈ પણ પછી એ તરત જ ચેતી ગયા અને સદા જાગ્રત રહેવાની મનમાં ગાંઠ વાળી.

૧૧. (૨) સીતાજી લક્ષ્મીજીનો અવતાર ગણાય છે, એમના જીવનમાં શ્રીરામ સર્વેસર્વા હતા, ભગવાનની પડખે એમનું સ્થાન હતું; એમના મનની વૃત્તિ એક તરફ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામમાં જોડાયેલી હતી, જ્યારે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને એ એમની સાથે વનમાં વિચરતાં હતાં. દૈવ જોગે એક દિવસ એમણે સુવર્ણમૃગ જોયો; હતો તો મૃગ જેવો સામાન્ય મૃગ પણ એમને સોનાનો લાગ્યો, એની ચામડીમાંથી બનાવેલી કંચૂકી પહેરવાની ઈચ્છા થઈ. શ્રીરામને આગ્રહ કરીને મૃગને મારવા મોકલ્યા. મૃગ, મૃગ ન હતો પણ માયાવી રાક્ષસ મારીચ હતો. સીતાજીને શ્રીરામથી છૂટા પાડવા માટે એ સુવર્ણમૃગ બન્યો હતો. શ્રીરામે મૃગને બાણ માર્યું; મરતા પહેલાં મૃગ મારીચ બન્યો અને એણે સાદ કર્યો : ‘લક્ષ્મણ, ધાજે.’ સીતાજી ભૂલ્યાં, શ્રીરામનો સાદ પણ એમણે ન ઓળખ્યો; રાક્ષસના અવાજને એમણે શ્રીરામનો અવાજ માની લીધો. ચોકી કરી રહેલા લક્ષ્મણજીને ન કહેવાના શબ્દો કહીને શ્રીરામના રક્ષણ માટે અવાજની દિશામાં મોકલ્યા. જતા પહેલાં, પર્ણકુટિની ચોતરફ લક્ષ્મણજીએ રામદુહાઈની રેખા અંકિત કરી; અને એ રેખા ઓળંગીને બહાર પગ ન મૂકવાની સીતાજીને લક્ષ્મણજીએ વિનંતી કરી. સુવર્ણમૃગ, કંચૂકી, રાક્ષસનો અવાજ, રામનો અવાજ છે એવો ભ્રમ — આ બધી ક્રિયામાં સીતાજીના મનની જે વૃત્તિમાં ભગવાન શ્રીરામની મૂર્તિ રહેલી હતી, એ અનુસંધાનમાં છેદ પડ્યો અને અંતે એમણે એ સ્વરૂપના નામે જ આંકેલી રામદુહાઈનું ઉલ્લંઘન કર્યું. પરિણામે રાવણ જેવો નરાધમ

રાક્ષસ એમનું અપહરણ કરી લઈ જઈ શક્યો. ભગવાન તો દયાળુ છે. એ પોતાના ભક્તોના દોષો સામું જોતા નથી. એમણે રાવણનો નાશ કર્યો અને સીતાજીને પુનઃ પોતાની સાથેના પદે સ્થાપિત કર્યાં.

૧૨. (૩) શિવપાર્વતીનું પ્રસન્ન દાંપત્ય, ઇતિહાસ-પુરાણમાં આદર્શ ગણાય છે. બન્ને પરમ વૈષ્ણવ, પરમ ભાગવત. પરમાત્માએ જગતના કલ્યાણ માટે સંહાર કરવાની કાર્યશક્તિ એમનામાં પ્રેરી. બન્નેના મનની વૃત્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી રહેતી. બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને એ પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે જીવનકાર્યો કરતાં હતાં. એક વખત બન્ને જણ પંચવટીવાળા જંગલમાં વિચરી રહ્યાં હતાં; ઈશ્વરેચ્છાથી એ વખતે સીતાજીના વિયોગમાં ઝૂરી રહેલા શ્રીરામનું એમને દર્શન થયું. શિવજીએ તો એમને ભક્તિભાવથી વંદન કર્યું; પણ બાધિતાનુવૃત્તિની કડી બરાબર બેઠી નહિ હોય એટલે ભગવત્સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ જોડાયેલી હતી તે થોડી આઘી ખસી. પાર્વતીના મનમાં શંકાકુશંકા જાગી. શ્રીરામની પરીક્ષા લેવા પાર્વતીજીએ સીતાજીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ધીમે રહીને શ્રીરામની સન્મુખ આવ્યાં. એમને જોઈને શ્રીરામ થોડું આશ્ચર્ય દાખવીને બોલ્યા : ‘સતીમાતા ! ભગવાન શંકર વિના એકલાં કેમ દર્શન દીધાં ?’ જમીન માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જવા જેવી ભોંઠપ પાર્વતીજીને લાગી. શરમથી માથું નમાવીને શિવજી પાસે પાછાં ફર્યા; પણ પરિણામ ભારે ભૂંડું આવ્યું; સીતામાતાનું રૂપ ધારણ કર્યાના કારણે શિવજીને પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની અશક્તિ જાહેર કરી. ભગવાન તો પરમકૃપાળુ છે. છોરું કછોરું થાય પણ માબાપ એને પાછો સંભાળી લે છે તેમ, ભારે ઉગ્ર તપ કરાવીને, દેહશુદ્ધિ કરાવીને એમનો શિવજી સાથે ફરીથી યોગ કરી આપ્યો.

૧૩. માયાજન્ય દેહ અને એનું અવલંબન કરવું એ જીવ માટે જેમ એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ છે — એ અનિષ્ટ દ્વારા જ એણે સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવાનું અને પામવાનું હોય છે અને સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખીને એમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવાનું અને પામવાનું હોય છે. તેમ એક વાર પરમાત્માના

પરાત્પર દિવ્ય સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ જોડી દીધા પછી દેહવ્યવહાર અને નિર્વાહની ક્રિયા કરવા માટે એણે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે કરવો પડે છે. પણ જો, એ જાણપણારૂપી દરવાજે સદા જાગ્રત ખડે પગે ઊભો રહે છે તો એના મનની વૃત્તિ બાધિત થયેલી હોવા છતાં પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી જ રહે છે. માનું મન બાળકના સ્વરૂપમાં સદા સંલગ્ન હોય છે; એ મા બાળકને ઘોડિયામાં સુવાડીને રસોઈ કરતી હોય છે ત્યારે એના મનની વૃત્તિ રસોઈ કરવાની પ્રવૃત્તિના કારણે બાધિત થાય છે છતાં એના મનની એક વૃત્તિ અવિચ્છિન્ન રીતે ઘોડિયામાં સૂતેલા બાળકના સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલી જ રહેલી છે; તેમ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તના મનની વૃત્તિ પણ બાધિત થવા છતાં, પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી જ રહે છે — જોડાયેલી જ રહેવી જોઈએ.

“... જે ક્રિયા કરતાં શરૂઆતમાં વિષ જેવું કડવું લાગે, પણ પરિણામે અમૃત જેવું મીઠું લાગતું હોય, તે જ ક્રિયા કરવી જોઈએ. જે ક્રિયા કરતાં પ્રથમ સારું અને મીઠું લાગે, પણ પરિણામે પસ્તાવો થાય, એવી ક્રિયા કદી ન કરવી જોઈએ. બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવાની ક્રિયા કરતાં પ્રથમ અઘરું લાગે છે, પણ પરિણામે આનંદ આવે છે; જ્યારે મોડા ઊઠતાં સારું લાગે છે, પણ પાછળથી પસ્તાવો થાય છે. માટે મોડા ઊઠવાની ક્રિયા ન કરવી જોઈએ અને વહેલા ઊઠવાની ક્રિયા કરવી જોઈએ. ...”

આદર્શ દાસભક્ત - શ્રીહનુમાનજી

આદિ કવિ વાલ્મીકિએ રામાયણમાં મુખ્યત્વે તો ચાર ભાઈઓની જોડી - રામ-લક્ષ્મણ, રામ-ભરત, વાલી-સુગ્રીવ અને રાવણ-કુંભકર્ણની માનવજીવનમાં નિત્ય અનુભવાતી ઇતિહાસકથાનું જ ગાન કરેલું છે. પણ એમાં એમણે શ્રીહનુમાનજીના પાત્રનું જે ચિત્ર નિરૂપણ કર્યું છે તે 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' એવું અદ્ભુત છે. ત્રેતાયુગનાં બાર લાખ અને ઇન્દ્રુ હજાર, દ્વાપરયુગનાં આઠ લાખ અને ચોસઠ હજાર વર્ષો ઉપરાંત વર્તમાન કળિયુગનાં પણ છ હજાર કરતાં વધુ વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં, શ્રીસીતારામના નામ અને સ્વરૂપ સાથે શ્રીહનુમાનજીનું નામ અને સ્વરૂપ ચિરંજીવ છે અને પ્રેમથી પૂજાય છે. જાતજાતની ઉપાધિઓથી પીડાતા લોકો, શિક્ષિત અને અશિક્ષિત સૌ કોઈ આજે શ્રીહનુમાનજીની મૂર્તિ સામે હાથ જોડીને ઊભા રહે છે અને આર્તસ્વરે પ્રાર્થના કરીને યાચે છે - 'શ્રીરામદૂત હનુમાન હર સંકટં મે ।' અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધૂકા તાલુકાના સારંગપુર ગામે આજે શ્રીકષ્ટભંજન હનુમાનજીના મંદિરમાં, ભૂતપ્રેતાદિકના ઉપદ્રવોમાંથી મુક્તિ મેળવવા ઈચ્છતાં અનેક નરનારીઓનો રોજ દરબાર ભરાય છે. શ્રીહનુમાનજી, એક જ એવા ભક્તરાજ છે જે દેવ તરીકે આસ્તિકો અને નાસ્તિકો, હિંદુ અને અહિંદુ, જૈન, મુસ્લિમ, પારસી સૌ કોઈ માટે સર્વત્ર એકસરખા આદરથી પૂજાય છે. આજે જ્યાં જ્યાં શ્રીરામજી મંદિર હોય છે - માત્ર શ્રીરામજી મંદિર નહિ પણ બીજા દેવોનાં મંદિર હોય છે ત્યાં પણ શ્રીહનુમાનજીની મૂર્તિ અવશ્ય હોય છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ શ્રીહનુમાનજીને 'બુદ્ધિમતાં

વરિષ્ઠમ્ ।' તથા ચૌદ વિદ્યા, છંદ, ન્યાય અને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પારંગત ગણાવ્યા છે. ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રે પોતે એમને 'પુરુષોત્તમ' એટલે પુરુષોમાં ઉત્તમ કહ્યા છે. શતાનંદ મુનિ જેવા સિદ્ધમુક્ત પુરુષે પણ એમને 'નીતિપ્રવીણ', 'નિગમાગમશાસ્ત્રબુદ્ધિ', 'મંત્રીવર્ચ' કહ્યા છે. મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા મહાત્માએ એમને 'જિતેન્દ્રિય' અને 'નૈષ્ઠિકેન્દ્ર' તરીકે ઓળખાવીને એમનાં એકસો આઠ નામનું ગાન કરેલું છે. (શ્રી હનુમાન અષ્ટોતરશતનામ સ્તોત્ર), છતાં એ એક દુઃખદ આશ્ચર્ય છે કે, આજે એમનું મુખ 'વાંદર'નું ચિતરવામાં આવે છે. ઇતિહાસની સાચી હકીકત એ છે કે, વાલ્મીકિએ એમને 'વાંદર' તરીકે કદી ઓળખાવેલા નથી, પણ 'વાનર' કહેલા છે. સામાન્ય રીતે સમાજમાં વાનરનો અર્થ વાંદર કરવામાં આવે છે; એટલે એમનું મુખ વાંદર જેવું ચિતરવામાં આવતું હોય એમ જણાય છે. પણ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં નિઃશંક નિષ્પન્ન થાય છે કે, વાનર એ જાતિવાચક અને અટકવાચક નામ છે. આજે જેમ 'વાઘ, માંકડ, હાથી' વગેરે અટકવાચક નામો પ્રચલિત છે તેમ જૂના વખતમાં નાગ, રાક્ષસ, વાનર વગેરે અટકો પ્રસિદ્ધ હતી. નાગજાતિ અને અટકવાળા લોકો આજે પણ પૂર્વભારતમાં વસે છે. નંદ અને ચિત્રગુપ્તના શાસનકાળમાં રાક્ષસજાતિ અને અટક ધરાવતા પ્રધાનો હતા. એ હકીકત સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓની જાણ બહાર નહિ હોય. આજે હોય છે તેમ ત્યારે પણ દરેક જાતિની વેશભૂષા, વાણી અને રહેણીકરણીમાં જુદી જુદી વિશિષ્ટતાઓ પ્રચલિત હતી. ઇતિહાસ કહે છે કે, વાનરજાતિમાં નરનારીઓને 'પૂછડું' હતું. વાલ્મીકિએ શ્રીહનુમાનજીના વાંદરપણાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પણ પુષ્કળો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨. વૈદિક સાહિત્યમાં રુદ્રદેવનાં અગિયાર સ્વરૂપો વર્ણવેલાં છે, તેમ રામાયણ અને મહાભારત શ્રીહનુમાનજીનાં અગિયાર સ્વરૂપોનું વર્ણન કરે છે. સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં એક વાત પ્રચલિત છે કે, જ્યારે સારંગપુરમાં શ્રીહનુમાનજીની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અનન્ય દાસભક્ત ગર્ભયોગેશ્વર

ગોપાળાનંદ સ્વામી સન્મુખ શ્રીહનુમાનજીનાં આ અગિયારે સ્વરૂપો પ્રત્યક્ષ થયાં હતાં અને પોતાના સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની માગણી કરી હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે ત્યારે ગોપાળાનંદ સ્વામીએ કહ્યું : ‘આ અગિયાર સ્વરૂપો પૈકી જે સ્વરૂપ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પિતા ધર્મદેવના કુળદેવ તરીકે વર્તતું હતું અને જે સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના વનવિચરણના કાળમાં એમની સાથે રક્ષક તરીકે વિચરતું હતું તે સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની મારી ઈચ્છા છે; માટે બીજાં દસ સ્વરૂપો, કૃપા કરીને અદૃશ્ય થઈ જાય.’ ઇતિહાસમાં શ્રીહનુમાનજીનાં અગિયાર સ્વરૂપોની વાત કહેલી છે. પણ અગિયાર મુખવાળી હનુમાનજીની મૂર્તિ આજે ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે; પણ પંચમુખી હનુમાનજીની મૂર્તિ ઘણા સ્થળે જોવામાં આવે છે. પૂનાના કેળકર સંગ્રહસ્થાનમાં અને હૈદરાબાદના સાલારજંગ સંગ્રહસ્થાનમાં એવી મૂર્તિ આજે સંગ્રહાયેલી છે. સારંગપુરમાં આજે પણ જ્યારે શ્રીહનુમાનજીનો પ્રતિષ્ઠોત્સવ ઊજવાય છે ત્યારે એમના પંચમુખી સ્વરૂપ ઉપર જ અભિષેકાદિ ષોડશોપચાર પૂજન થાય છે. એ પંચમુખમાં, પૂર્વમુખ વાનરનું, પશ્ચિમ મુખ ગરુડનું, ઉત્તરમુખ શૂકર એટલે વરાહનું, દક્ષિણમુખ નૃસિંહનું અને ઊર્ધ્વમુખ હય એટલે અશ્વનું છે. આજે પંચમુખી હનુમાનનું સ્તોત્ર પણ ઘણી જગ્યાએ ગવાય છે. આ હકીકત ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રીહનુમાનજીનું મુખ વાંદરનું કે વાંદર જેવું નથી, પણ અસલના વાનરનું છે.

૩. શ્રીહનુમાનજી માટે બીજી પણ એક ગેરસમજ પ્રવર્તે છે. એ ગેરસમજને કેટલાક શાસ્ત્રીપંડિતો અને મંત્રાચાર્યો પણ પ્રોત્સાહન આપે છે. એક તરફ કહેવામાં આવે છે કે, શ્રીહનુમાનજી ભગવાન શ્રીરામના ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળા અનન્ય દાસભક્ત છે; નવધા ભક્તિમાં ગણાવેલી દાસભક્તિના એ આદર્શ આચાર્ય છે અને પરાત્પર પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના કુળદેવ છે; ત્યારે બીજી તરફ એમને ભૂતપ્રેતાદિ હલકી, અધમ અને મલિન યોનિગણોના નાયક કહેવામાં આવે છે; મલિન અને ભ્રષ્ટ મંત્રાચાર્યોને એ વશ વર્તતા બતાવાય છે

અને એમના પ્રેર્યા અનેક પ્રકારનાં ન કરવાનાં કામો કરતા કહેવાય છે. એકમેકથી, ઉત્તરદક્ષિણ જેવી વિરુદ્ધ જણાતી આ વાતોનો મેળ નથી બેસતો. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, નીલકંઠ વર્ણી વેશે જ્યારે પૂર્વ ભારતમાં કામાક્ષીદેવીના મંદિર પાસે આવેલા એક ગામે આવે છે ત્યારે પિબૈક નામનો એક દુષ્ટ મંત્રાચાર્ય, પોતાના મંત્રબળે હનુમાનજીને પોતાની પાસે હાજર થવાની ફરજ પાડે છે અને નીલકંઠ વર્ણીની હત્યા કરવાનો આદેશ આપે છે. એ આદેશનો અમલ કરવા માટે હનુમાનજી આગળ વધે છે પણ ખરા. પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જોતાં જ તત્કાળ સાદર વંદન કરીને પાછા ફરે છે અને પિબૈકને એવો મરણતોલ માર મારે છે કે પછી ભગવાનનો આશ્રિત બને છે. પરમાત્માની સેવામાં અખંડ રહેલા અને એમના અનન્ય દાસભક્ત, મલિન મંત્રાચાર્યોના મંત્રબળને વશ વર્તે એનું શું કારણ ? શું શ્રીહનુમાનજીનું સ્વરૂપ મલિન પણ છે ?

૪. શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસમાં લખેલી બીજી એક હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ‘પ્રિયોઽસિ મે । — તું મને ઘણો પ્રિય છે’, એમ કહીને જીવનની અમૃત સંજીવની જેવો ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સિદ્ધમુક્ત શતાનંદ મુનિને ‘પ્રિયોઽસિ મે ।’ કહીને પ્રગટ પરમાત્માનાં લીલાચરિત્રો જોવા-નીરખવાની, એને ગ્રંથસ્થ કરીને આલેખવાની અને એનું ગાન કરવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને શક્તિ આપી હતી અને તે આધારે તેમણે સત્સંગિજીવન નામના મહાગ્રંથની રચના કરી હતી. તેમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે પણ શ્રીહનુમાનજીને ‘પ્રિયોઽસિ મે ।’ કહીને નિરંતર રામકથા કરવા અને સાંભળવા માટે ચિરંજીવપણાનું વરદાન આપ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ ‘एकैकम्योपकारस्य प्राणान् वास्यामि ते कपे । — હે હનુમાન ! તારા, મારા ઉપર અગણિત ઉપકારો થયા છે; એક એક ઉપકારના બદલામાં હું મારા પ્રાણ વારંવાર આપું તોપણ એનો બદલો વળી શકે તેમ નથી; હું તને શું આપું ?’ એમ કહીને થોડી વાર વિચાર કરીને કહે છે, ‘પણ વસ્તુ જે મારી પાસે છે તે તને આપું

છું.’ એમ કહીને ઊભા થઈને સામા જઈને પ્રિય ભક્ત હનુમાનજીને અતિ પ્રેમથી બાથમાં લઈને ભેટે છે. ભગવાન જ્યારે ભક્તને પ્રેમાલિંગન આપે છે ત્યારે એના સુખ અને આનંદની સીમા આવી રહે છે — એ પૂર્ણકામ બને છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પણ જ્યારે પોતાના ભક્તજનો ઉપર, ખાસ કરીને સંતો ઉપર, અતિ પ્રસન્ન થતા ત્યારે સામા ચાલીને તેમને અતિ પ્રેમથી બાથમાં લઈને ભેટતા હતા. ભગવાનના આવા પ્રિય દાસભક્ત શ્રીહનુમાનજીના જીવનની થોડી વિગતો, સંક્ષેપમાં આલેખવાનો આ લઘુ લેખમાં નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. એમના જીવનસંક્ષેપની વિચારણામાં જ ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નોનો પણ ખુલાસો થાય છે.

૫. શ્રીહનુમાનજીના જન્માદિની વિગતો વાલ્મીકિ રામાયણના ઉત્તરખંડ અને મહાભારતના વનપર્વમાં આપેલી છે. વાલ્મીકિના રામાયણના પ્રથમ ત્રણ કાંડ — બાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ અને અરણ્યકાંડમાં શ્રીહનુમાનજીના નામનો કોઈ નિર્દેશ આવતો નથી. કિષ્કિંધાકાંડથી એમનું જીવન શરૂ થાય છે. રામાયણ એ રામચરિતકથા છે છતાં એનું એક કાંડ — સુંદરકાંડ શ્રીહનુમાનજીનાં ચરિત્રોથી જ ભરપૂર છે. મહર્ષિને એમનાં કાર્યો એટલાં પ્રાસાદિક, મધુર અને સુંદર લાગે છે — વિવેકી વાયકો અને શ્રોતાઓને પણ એમ જ લાગે તેમ છે કે, આખા સર્ગનું નામ એમણે સુંદરકાંડ રાખેલું છે. જ્ઞાની મહાત્માઓને ભક્તોનાં જીવન પણ ભગવાન જેવાં જ સુંદર લાગે છે. મેરુ પર્વત પ્રદેશમાં કેસરી અને અંજના નામનાં વાનરદંપતી રહેતાં હતાં. એ પ્રદેશના વાનરગણોમાં કેસરી નાયક હતો. અંજના અતિ સુંદર અને ગુણિયલ સ્ત્રી હતી. પૂર્વજન્મે એ અપ્સરા હતી. એક દિવસ એને વાયુદેવ જેવો બળવાન અને સર્વત્ર ગમન કરી શકે એવો સમર્થ અને સુંદર પુત્ર મેળવવાની ઈચ્છા થઈ. એણે ઉગ્ર તપ કર્યું. એની આરાધનાના પરિણામે વાયુદેવ પ્રસન્ન થયા અને એની ઈચ્છા પ્રમાણે પુત્ર થશે એવું વરદાન આપતાં પોતાના તેજશનું એને માનસિક પ્રદાન કર્યું, એટલે ફળસ્વરૂપે હનુમાનજીનો જન્મ થયો. શિશુઅવસ્થામાંથી જ

હનુમાનજી મહાબળવાન અને પરાક્રમી થયા. એક દિવસ અંજના વહેલી સવારે સ્નાન કરવા ગઈ. હનુમાનજી જાગ્યા. એમને ભૂખ લાગી હતી, એ રડવા લાગ્યા. એવામાં સૂર્યોદય થયો, લાલ બિંબ જેવા બાળસૂર્યને જોઈને હનુમાનજીને લાગ્યું કે ‘એક પાકું ફળ આકાશમાં લટકી રહ્યું છે.’ ફળ લેવા માટે એ કૂદ્યા અને આકાશમાર્ગે તીવ્ર વેગથી સૂર્ય તરફ જવા લાગ્યા. એક નવજાત શિશુને આ રીતે વેગથી આકાશમાર્ગે જતો જોઈને દેવો બધા પોતપોતાનાં વાહનો ઉપર બેસીને આકાશમાં જોવા આવ્યા. દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાના શ્વેત શણગારેલા ઐરાવત હાથી ઉપર બેઠો હતો. હાથીનું શણગારેલું માથું, એક સુંદર ફળ છે એમ માનીને ભૂખ્યા હનુમાનજી દૂર રહેલા સૂર્ય તરફ જવાનું માંડી વાળીને નજીક દેખાતા હાથી તરફ ધસી ગયા. એમનો વેગ એટલો બધો પ્રબળ હતો કે પાસે આવતાં જ ઐરાવત હાથી થોડો પાછો હઠી ગયો. ઇન્દ્રને આથી ક્રોધ ચઢ્યો. બીજો વિચાર કર્યા વિના જ એમણે તરત જ બાળ હનુમાન ઉપર વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. બાળકની હડપચી એટલે હનુ ભાંગી ગઈ. એ દિવસથી બાળકનું નામ હનુમાન (જેની હનુ માત થયેલી છે તે) પડ્યું છે. એ મરણતોલ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા. પોતાના પુત્રની આ દશા જોઈને વાયુદેવ ખિજાયા. એમણે સૃષ્ટિને — ખાસ કરીને મૃત્યુલોક અને દેવલોકને વહન કરવાનું — વાયુ ફેલાવીને જીવન આપવાનું પોતાનું કાર્ય તત્કાળ બંધ કર્યું, સૌ કોઈ ગૂંગળાયા-મૂંઝાયા. જીવ બચાવવા બધા બ્રહ્મદેવ પાસે દોડી ગયા. બ્રહ્માજી મૂર્ચ્છિત બાળક પાસે આવ્યા અને પ્રેમ અને વાત્સલ્ય ભાવથી એના આખા શરીરે — ખાસ કરીને હડપચી ઉપર હાથ ફેરવ્યો. એમના સ્પર્શથી બાળક હસતો હસતો સ્વસ્થ શરીરે જાગ્રત થયો. બ્રહ્મદેવે ઇન્દ્ર અને બીજા દેવોને કહ્યું : ‘દેવરાજે નિર્દોષ બાળક ઉપર વજ્રપ્રહાર કરીને અપરાધ કર્યો છે. બાળક મારા સ્પર્શથી ફરી સચેત બન્યો છે પણ એના માનસ પિતા વાયુદેવને ખુશ કરવા માટે હવે તમે બધા આ બાળકને કંઈ વર, કંઈ શક્તિ પ્રદાન કરો,’

૬. દરેક દેવે આ સાંભળીને પ્રેમથી બાળકના માથા ઉપર હાથ

મૂક્યો; અને પોતાની શક્તિ અને ઐશ્વર્યનું એનામાં સંચારણ કર્યું. વાયુપુત્ર બાળ હનુમાનજીમાં અપરિમિત સામર્થ્ય આવ્યું. જગતનો એક સામાન્ય નિયમ છે કે, માણસને જ્યારે અસાધારણ રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, સત્તા, બળ અને ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એને એનો નશો ચઢે છે — ગર્વ આવે છે. તપ, ત્યાગ, જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એનું માન ચઢે છે એ વખતે જો એને અસરકારક રીતે ટોકનાર, રોકનાર અને સન્માર્ગે વાળનાર કોઈ સમર્થ પુરુષ ન હોય તો પરિણામે એનું પતન થાય છે. દેવોએ આપેલી શક્તિઓના પરિણામે હનુમાનજી અપ્રતિહત એટલે કોઈ એમનો સામનો ન કરી શકે, એમની હત્યા ન કરી શકે એવા બળવાન બન્યા; સ્વાભાવિક રીતે જ એ ઉચ્છ્રંખલ અને ઉદ્વિગ્ન બન્યા. જ્યાં હોય ત્યાં શક્તિનું પ્રદર્શન કરવા લાગ્યા; લોકોને અને દેવોને રંજાડવા લાગ્યા. એક વખત એમણે તપસ્વીઓ અને ઋષિમુનિઓને ખૂબ હેરાન-પરેશાન કર્યા. હનુમાનજીને જાતજાતનાં અનેક વરદાન મળ્યાં હતાં એટલે બીજું કંઈ તો થાય તેમ ન હતું; પણ ઋષિમુનિઓના અંતરમાંથી નિઃશ્વાસ સાથે બે વાક્યો સરી પડ્યાં : ‘તારી બધી શક્તિઓ તિરોહિત થઈ જાવ; તને કોઈ એનું સત્કાર્ય માટે ભાન કરાવે ત્યારે જ એ શક્તિઓ તને પુનઃ પ્રાપ્ત થાવ.’ બસ થઈ રહ્યું. હનુમાનજી ત્યારથી ડાહ્યાડમરા અને નરમર્દેશ થઈ ગયા. આ પ્રસંગ પછી હનુમાનજીના જીવનનો કોઈ પ્રસંગ લાંબા વખત સુધી ઈતિહાસ-પુરાણમાં નોંધાયેલો જણાતો નથી. એમના અંગત મિત્ર સુગ્રીવને એનો મોટો ભાઈ વાલી મારીઠોકીને રાજબહાર હાંકી કાઢે છે છતાં, હનુમાનજી જાણે પોતે નિર્બળ હોય તેમ એ પ્રસંગ જોઈ રહે છે અને સહન કરી લે છે, એ આ નિઃશ્વાસનું — શાપનું કારણ જણાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એટલે જ પોતાના આશ્રિતોને ચેતવણી આપતાં ભારપૂર્વક આદેશ આપ્યો છે : ‘ભગવાન, ભગવાનના ભક્ત, સાધુ, ગરીબ, બ્રાહ્મણ અને સતી એ છ જણને મન, વાણી યા કર્મથી કદી દુખવશો મા.’ આ અમૃતોપદેશ આજે સૌ કોઈએ જીવનમાં અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

સીતાજીની શોધમાં નીકળેલા ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અને લક્ષ્મણને, ઋષ્યમુક પર્વતની તળેટીમાં શ્રીહનુમાનજી મળે છે ત્યારથી એમનું નવું જીવન શરૂ થાય છે.

૮. વાલીના ભયથી જીવ બચાવવા માટે ઋષ્યમુક પર્વતનાં શિખરોમાં સુગ્રીવ, હનુમાનજી અને બીજા પોતાના ટેકેદાર વાનરો સાથે રહેતો હતો. એક દિવસ એણે દૂરથી બે તેજસ્વી અને અતિ પ્રભાવશાળી પુરુષોને પર્વતની તળેટી તરફ આવતા જોયા. એને લાગ્યું કે એ બન્ને માણસોને વાલીએ મારી હત્યા કરવા મોકલેલા હોવા જોઈએ. ભયથી એક બાજુએ જતાં પહેલાં એણે હનુમાનજીને તપાસ કરવા નીચે મોકલ્યા. હનુમાનજીને વાલ્મીકિએ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે તે સકારણ છે. રામાયણમાં જ્યાં જ્યાં બુદ્ધિયુક્ત દલીલો, ન્યાય અને તર્કસંગત રીતે સામાને સમજાવીને પોતાના પક્ષે જીતી લેવાના પ્રસંગો વર્ણવેલા છે ત્યાં એ કાર્યો હનુમાનજીની મુત્સદ્દીગીરીભરી મધુર પણ પ્રભાવશાળી વાણીએ જ સફળ પાર પાડેલાં વર્ણવ્યાં છે. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રના મનમાં સુગ્રીવની સદ્બુદ્ધિ માટે વિશ્વાસ પેદા કરવો, વાલીના વધ પછી એના બળવાન પુત્ર અંગદને સમજાવીને સુગ્રીવના અને શ્રીરામના પક્ષે વાળવો — એ એમની ઉચ્ચ કોટિની મુત્સદ્દીગીરીનું પરિણામ હતું. લંકામાં અશોકવાટિકામાં એ સીતાજીને જુએ છે એટલામાં, સીતાજીને મનાવીને જીતી લેવા માટે રાવણ ત્યાં આવે છે; રાવણ જાતજાતની માયા રચે છે. આખરે સીતાજી કહે છે : ‘રાવણ ! હવે જો તું સહેજ પણ આગળ વધીશ તો હું આત્મહત્યા કરીશ.’ રાવણ અટકી જાય છે અને સીતાજીને સમજાવવાનું કામ બીજી રાક્ષસ સ્ત્રીઓને સોંપીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે વૃક્ષોમાં છુપાયેલા હનુમાનજી એકદમ પ્રત્યક્ષ થતા નથી. એ જાણે છે કે, સીતાજીનું મન ખૂબ ઉશ્કેરાયેલું છે. એ પ્રત્યક્ષ થાય અને એને, રાવણનો એકાદ માયાવી પ્રપંચ માનીને એ આત્મહત્યા કરી બેસે તો પોતાની બધી મહેનત વ્યર્થ જાય. એમણે વૃક્ષ ઉપર બેઠા બેઠા જ રઘુવંશનો ઈતિહાસ ગાવા માંડ્યો; છંદશાસ્ત્રનું એમને ઉત્તમ જ્ઞાન હતું; કંઠ અતિ મધુર હતો. રઘુવંશની કથા કહેતાં કહેતાં

એમણે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીની કથા શરૂ કરી. સીતાજી જેમ જેમ આ કથા સાંભળતાં ગયાં તેમ તેમ એમના અંતરમાંથી ગ્લાનિ, શોક અને વિહ્વળતા ટળી ગયાં અને આનંદ વ્યાપી ગયો. એમણે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી : ‘અંતરિક્ષમાં રહીને રઘુવંશની અને ભગવાન શ્રીરામની કીર્તિગાથા ગાનાર હે દેવ ! તમે મારી સામે પ્રત્યક્ષ થાવ.’ હનુમાનજી પ્રત્યક્ષ થાય છે અને ભગવાન શ્રીરામે આપેલી વીંટી આપીને બધી વાત અથેતિ કહે છે. આ એમની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિપ્રતિભાનો ત્રીજો દાખલો છે. શ્રીહનુમાનજીને સીતાજીનું મન તપાસી જોવાની ઈચ્છા થાય છે. એમણે કહ્યું : ‘માતાજી ! તમે સંમત થતાં હો તો તમને અત્યારે જ મારા ખભા ઉપર બેસાડીને હું ભગવાન શ્રીરામ પાસે લઈ જવા તૈયાર છું.’ સીતાજી ફિક્કું હસે છે. એ કહે છે : ‘હનુમાન ! તું મારી પરીક્ષા કરવા આ શબ્દો બોલતો હોય એમ જણાય છે, પણ મને મારા શ્રીરામના બાહુબળમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે અહીં આવીને રાવણને મારશે અને મને આ બંધનમાંથી છોડાવશે, એમાં લવલેશ શંકા નથી. તું હવે જા. લે, આ મારો કેશયૂગ્મણિ; ભગવાન શ્રીરામને આપજે અને એમને તેડીને તું સત્વરે અહીં આવી પહોંચ.’ આ પ્રસંગ એમની વિચક્ષણ બુદ્ધિનો ચોથો દાખલો છે. લંકાથી પાછા ફરતા પહેલાં હનુમાનજી સ્વેચ્છાથી ઈન્દ્રજિતના હાથે નાગપાશમાં બંધાઈને રાવણની સભામાં આવે છે ત્યારે અભિમાનના સાક્ષાત્ સ્વરૂપસમા રાવણને ભરસભામાં એ જે હિતોપદેશ આપે છે એ સાંભળીને સભા દિગ્મૂઢ બની જાય છે. નાગપાશના બંધનોને હાથના એક આયકાથી તોડીફોડીને દૂર કરીને એ મેઘનાદસમા સ્વરે કહે છે :

‘યદુત્કતમ ત્રાર્ય વિચાર્ય મંત્રિભિર્વિધીયતામ્ एषन लौकिको, हरिः।
રાવણ ! — મેં તને જે કહ્યું છે તેની તું મદમાં અંધ બનીને અવગણના ન કરીશ. તારા આ મંત્રીઓ બુદ્ધિશાળી, સમજુ અને શાણા છે; તેમની સાથે એકથી વધુ વખત ચર્ચાવિચારણા કરીને મારા કથનનો તું વિચાર કરજે. હું જે રામની વાત કરું છું તે કોઈ સામાન્ય પુરુષ નથી; તે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સર્વેશ્વર શ્રીહરિ છે. માટે એમની સાથે બાથ ભીડવાને

બદલે તું એમનું નમ્રભાવે શરણ ગ્રહણ કર’ (અધ્યાત્મ રામા. સું.કાં. સર્ગ ૪). આ એમની વિચક્ષણ બુદ્ધિપ્રતિભાનો પાંચમો દાખલો છે. વિદ્યા, યૌવન, રૂપ, ગુણ, સત્તા અને ધનસંપત્તિનો મદ માણસને આંધળો બનાવે છે; માણસ આંધળો બને છે ત્યારે એ વિવેકજ્ઞાન ભૂલી જાય છે. મદાંધ રાવણ હનુમાનજીની હત્યા કરવા તૈયાર થાય છે. વિભીષણ વચ્ચે પડે છે — દૂતની હત્યા ન થાય. રાવણ ત્યારે રામદૂત હનુમાનને શિક્ષા કરવા માટે એમના પૂંછડે વચ્ચેના ગાભા બંધાવે છે, તેના ઉપર તેલ સિંચાવે છે અને પછી સળગાવે છે. હનુમાનજીને આ પ્રસંગથી લોકોના મનમાં ‘રાવણ કોઈથી જિતાય એવો નથી — કોઈથી હત થાય એવો એટલે હણાય એવો નથી —’ એવો જે અંધવિશ્વાસ ધર કરી બેઠો હતો તેનો નાશ કરવાની એક સુંદર તક મળી ગઈ. એમણે ગંભીર ઘેરા સ્વરે રાવણને કહ્યું : ‘રાવણ, તું મદથી અંધ બનેલો છું. તારો વિનાશકાળ નજીક આવી રહ્યો છે તે તું જોઈ શકતો નથી. શ્રીરામને તો શું પણ એના મારા જેવા એક અદના સેવકની પણ તું હત્યા કરી શકે તેમ નથી. મારું પુચ્છ તેં સળગાવ્યું છે. હવે તું મારા રામની શક્તિ જો. હું તારી લંકાનગરીને આ પુચ્છથી સળગાવું છું. તારામાં જેટલું સામર્થ્ય હોય તેટલું ભેગું કરીને તું તારી નગરીને બચાવજે.’ એમ કહીને શ્રીહનુમાનજી સભામાંથી છલાંગ મારીને બહાર નીકળી ગયા. નગરનાં મકાનોના છાપરાં ઉપર ચઢીને, પ્રથમ એમણે લોકોને ઘર બહાર નીકળી જવાની ચેતવણી આપી અને પછી એક પછી એક મકાનો સળગાવતાં, એ આખી લંકા નગરીનાં મકાનો ઉપર જોતજોતામાં ફરી વળ્યા. રાવણના સૈનિકો અને સરદારો એમની પાછળ દોડતા આવતા હતા અને જાતજાતનાં બાણોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. પણ એની હનુમાનજીને કંઈ અસર થતી નહિ. નગરજનોએ જોયું કે રાજના સૈનિકો એમનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી. એટલે એમણે હનુમાનજી સામે હાથ જોડીને નીચા નમી નમીને વંદન કર્યું. હનુમાનજીએ છાપરાંઓ ઉપર ઊભા રહીને લોકોને કહ્યું : ‘નગરજનો ! સાંભળો, હું શ્રીરામનો દૂત હનુમાન છું. તમારો રાજા રાવણ મદથી

છકીને અંધ બન્યો છે. એણે શ્રીરામની પત્ની સીતાજીનું છળકપટથી અપહરણ કર્યું છે અને એમને અશોકવાડીમાં કેદ કર્યા છે. એમને હું અત્યારે જ બંધનમુક્ત કરી શકું તેમ છું. પણ શ્રીરામ જાતે અત્રે આવીને રાવણનો નાશ કરશે અને એમને મુક્ત કરશે. એની બુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવા માટે મારે લંકાદહનનું આ કાર્ય આજે કરવું પડ્યું છે. તમારા રાજાનો વિનાશ થતો અટકાવવો હોય તો તમે બધા ભેગા થઈને એને સમજાવજો.’ એમ કહીને હનુમાનજી સમુદ્ર તરફ ઊડી ગયા. પુષ્પને સમુદ્રમાં બોળીને, ઉપરથી બળેલા વસ્ત્રના ગાભા દૂર કર્યા અને પછી ‘શ્રીરામ’ કહીને એક છલંગ મારીને સમુદ્રની ક્ષિતિજની પેલી પાર ચાલ્યા ગયા. ભયથી વિહ્વળ બનેલા રાજસૈનિકો, સરદારો અને લોકો વગર પાંખે એક છલંગ મારીને સમુદ્ર પાર કરવાનું દુષ્કર કાર્ય ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા. રાવણની અમોઘ શક્તિમાંથી એમનો વિશ્વાસ ડગી ગયો. રામરાવણના યુદ્ધનો પહેલો તબક્કો હનુમાનજી એકલા હાથે આ પ્રકારની બુદ્ધિપ્રતિભાથી જીતી ગયા, એ એમની અલૌકિક બુદ્ધિપ્રતિભાનો છદ્દો દાખલો છે. રાવણનો વધ કર્યા પછી શ્રીરામ તત્કાળ અયોધ્યા પાછા ફરે છે ત્યારે નંદગાંવમાં રહીને શ્રીરામની પ્રતીક્ષા કરી રહેલા ભરત પાસે હનુમાનજીને પહેલા આગળ મોકલે છે. હનુમાનજી ભરતને બધી હકીકત સમજાવે છે તે ઉપરથી ભરત અને વસિષ્ઠ અયોધ્યાના પ્રજાજનોને સાથે લઈને શ્રીરામનો સત્કાર કરવા સામા જાય છે — એ હનુમાનજીની બુદ્ધિપ્રતિભાનો સાતમો દાખલો છે.

૯. આવી અપ્રતિમ બુદ્ધિશક્તિ ધરાવતા હનુમાનજી, ભગવાન શ્રીરામ પાસે આવે છે. બન્નેની આંખો મળે છે. ભક્ત ભગવાનને અને ભગવાન ભક્તને તત્કાળ ઓળખે છે અને કોઈ જાતની ઓળખવિધિ સિવાય જ એકબીજાનો સ્વીકાર કરે છે. પરાપૂર્વની અલૌકિક પ્રીતિવાળા બે જણ, લાંબા વખતના વિયોગ પછી મળે છે ત્યારે પરમાનંદ ઉપજાવે એવું જે અનુપમ દૃશ્ય સર્જાય છે તેવું દૃશ્ય એ ક્ષણે સર્જાયું. હનુમાનજીના જીવનમાં આવેલું આ અલૌકિક પરિવર્તન આજે પણ એવું ને એવું, નિત્ય નવું અને નવું અખંડિત ચાલુ રહ્યું છે, પ્રતિક્ષણે એમાં

નવીન ઉત્કૃષ્ટતા આવતી જ જાય છે. ભગવાન શ્રીરામ એ પછી વાલીનો વધ કરે છે; કિષ્કિંધાના રાજ ઉપર સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કરે છે; વાલીપુત્ર અંગદને યુવરાજપદે સ્થાપે છે; અને પછી સીતાજીની શોધ શરૂ થાય છે. હનુમાનજી, સીતાજીની પાકી ભાળ લઈ આવે છે એટલે શ્રીરામ, રાજનીતિના નિયમ પ્રમાણે રાવણ સાથે વિષ્ટિ કરવા અંગદને ખાસ મોકલે છે. નિષ્ફળ બની અંગદ પાછો ફરે છે એટલે લંકા ઉપર આક્રમણ કરવામાં આવે છે. પણ આક્રમણ કરવામાં પહેલો પ્રશ્ન વાનર સૈન્યને સાગર પાર કેવી રીતે લઈ જવું ? — એ ઊભો થાય છે. ત્યારે શ્રીરામના અનન્ય દાસભક્ત હનુમાનજી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધવાની દરખાસ્ત રજૂ કરે છે અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી શ્રીરામનું નામ ઉચ્ચારીને પહેલો પથ્થર સમુદ્રના પાણીમાં તરતો મૂકે છે. વાનરસૈન્યમાં નળ વગેરે કુશળ ઈજનેરો હતા. શ્રીરામ નામના બળનો સહારો લઈને એમણે પોતાની ઈજનેરી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો, વાનરસૈન્ય સહીસલામત સમુદ્ર પાર કરીને લંકાનગરીની બહાર મેદાનમાં પહોંચ્યું. યુદ્ધ શરૂ થયું.

૧૦. યુદ્ધમાં એક દિવસ રાવણપુત્ર ઈન્દ્રજિત માયાજાળ રચે છે અને અદૃશ્ય રહીને અવનવાં શસ્ત્રોના પ્રહારથી શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ — બન્નેને ઘાયલ કરે છે. પરિણામે બન્ને મૂર્ચ્છિત થાય છે. ઈન્દ્રજિત બન્નેને નાગપાશથી બાંધે છે પણ ત્યાં તો ગરુડ (અત્રે ધ્યાનમાં રહે કે હનુમાનજીના પંચમુખમાં પશ્ચિમ મુખ ગરુડનું છે) આવીને નાગોનો નાશ કરે છે (વા.રા.યુ.કાં. સર્ગ ૪૫). ક્રોધે ભરાયેલો ઈન્દ્રજિત બીજા દિવસે બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ ફરીથી મરણતોલ ઘાયલ થઈને મૂર્ચ્છિત થાય છે ત્યારે હનુમાનજી હિમાલય પર્વતના દ્રોણ નામના શિખર પ્રદેશમાં ઊગતી વિશલ્યકરણી ઔષધિ લેવા જાય છે. ઔષધિ જડતી નથી એટલે આખો પર્વત ઉપાડી લાવે છે. એ ઔષધિના પ્રયોગથી બન્ને ભાઈઓની મૂર્ચ્છા વળી જાય છે (વા.રા.યુ.કા. ૭૩). બીજા દિવસે લક્ષ્મણ ઈન્દ્રજિતનો વધ કરે છે. આથી અતિ ક્રોધિત થયેલા રાવણ અને રામ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ જામે છે.

યુદ્ધમાં શ્રીરામને થોડો આરામ આપવાના ઈરાદે વિભીષણ એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવે છે. વિભીષણની હત્યા કરવા માટે રાવણ એક શક્તિનો પ્રયોગ કરે છે. લક્ષ્મણજી એ શક્તિપ્રયોગને નિષ્ફળ બનાવે છે. એથી વધારે કોષિત થઈને રાવણ પોતાની અમોઘ શક્તિ — જેનો કોઈથી પ્રતિકાર થઈ શકે તેમ ન હતો — એ શક્તિ લક્ષ્મણજી ઉપર વાપરે છે. શ્રીરામ, એ શક્તિના પ્રહારમાંથી લક્ષ્મણજીને બચાવવા માટે પોતાનું સંકલ્પબળ પ્રેરે છે. શ્રીરામના સંકલ્પબળના કારણે રાવણની દુર્વાર્ય શક્તિનો પ્રહાર થવા છતાં લક્ષ્મણજી મૃત્યુ પામતા નથી, પણ મૃતવત્ મૂર્ચ્છિત થાય છે. વીર હનુમાનજી ફરીથી વિશલ્યકરણી ઔષધિ સાથે દ્રોણ પર્વત ઉપાડી લાવે છે. ઔષધિના પ્રયોગથી લક્ષ્મણજી સચેત થાય છે (વા. રા. યુ. કાં. ૧૦૦). બે વખત ઔષધિ લેવા ગયેલા હનુમાનજીના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને જાતજાતની લાલચો ઊભી થાય છે. પણ એકનિષ્ઠ સેવકની કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા હનુમાનજી, બધી લાલચોને દુકરાવીને અને બધી મુશ્કેલીઓને દૂર કરીને સમયસર ઔષધિઓ લાવે છે — એ હકીકત જગતના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. ભગવાનની દાસત્વ ભક્તિવાળામાં કેવું અપ્રતિહત બળ આવે છે એનો આ પ્રસંગ ઉત્તમ દાખલો છે. હનુમાનજીને બે વખત ઔષધિઓ લેવા જવું પડે છે : પહેલી વાર ઇન્દ્રજિતે ફેંકેલા બ્રહ્માસ્ત્રના કારણે શ્રીરામ અને લક્ષ્મણજી — બન્ને મરણતોલ ઘાયલ થઈ મૂર્ચ્છિત થાય છે એ પ્રસંગે અને બીજી વાર રાવણે કરેલા શક્તિપ્રહારથી લક્ષ્મણજી મૃતવત્ મૂર્ચ્છિત થાય છે ત્યારે આ બન્ને પ્રસંગો વાલ્મીકિએ યુદ્ધકાંડમાં વર્ણવેલા છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં — ગ.અં.પ્ર. ૩૯માં આ બીજા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતાનંદ મુનિએ ‘સત્સંગિજીવન’માં શ્રીહનુમન્ સ્તોત્રના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘દુર્વાર્યરાવણવિસર્જિતશક્તિઘાત ૧’ એ શબ્દો દ્વારા પણ આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એટલે ‘વચનામૃત’ અને ‘સત્સંગિજીવન’માં કરેલા નિર્દેશો વાલ્મીકિ રામાયણ સાથે સુસંગત મળે છે; જ્યારે સામાન્ય પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે, ઇન્દ્રજિતે કરેલા શક્તિપ્રહારથી લક્ષ્મણજી મરણતોલ મૂર્ચ્છિત થયા હતા એ માન્યતા

વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રમાણે બરાબર નથી, એની વિવેકી જનોએ નોંધ લેવી ઘટે છે.

૧૧. રાવણનો વધ થાય છે. લંકાની ગાદી ઉપર વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક થાય છે કે તરત જ, શ્રીરામ પુષ્પક વિમાન દ્વારા અયોધ્યા જવા નીકળે છે. વિમાનમાં શ્રીરામ સાથે સીતાજી અને લક્ષ્મણજી ઉપરાંત હનુમાનજી અને સુગ્રીવ હોય છે. બીજા પ્રમુખ વાનર સેનાપતિઓને વહેલી તકે અયોધ્યા આવવાનું કહીને શ્રીરામ એમની વિદાય લે છે, એ વખતનું દશ્ય ભારે કરુણ છે. ભગવાન શ્રીરામ સૌમાં ધૈર્ય પ્રેરે છે અને રાજ્યાભિષેક સુધીમાં અયોધ્યા આવી જવાય એવું બળ એમનામાં પ્રેરે છે. શ્રીરામના રાજ્યાભિષેક પછી સ્વાભાવિક રીતે જ ‘શૂરવીરોનું સન્માન’ થાય છે. બીજા બધાનું સન્માન યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે છે; પણ જ્યારે હનુમાનજીનું સન્માન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ભગવાન શ્રીરામ મૂંઝાય છે. જગતના કર્તાહર્તા સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વરના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે : ‘પ્રિય દાસભક્ત હનુમાનને શું આપું ?’ સ્વાભાવિક રીતે એમની નજર સીતાજી તરફ જાય છે. જગજીવનની સીતાજીના મનમાં પણ એ પ્રશ્ન ક્યારનો ઘોળાયા કરે છે. સીતાજીના અંગ ઉપર એ વખતે જાતજાતનાં અમૂલ્ય આભૂષણો શોભી રહ્યાં હતાં. એ આભૂષણો હનુમાનને આપવાનો એમના મનમાં વિચાર આવ્યો પણ એમનું મન કહેતું હતું કે, હનુમાન જેવા જ્ઞાની દાસભક્તને માયિક અલંકારો આપવા યોગ્ય ન કહેવાય. એવામાં પોતાના ગળામાં ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે પોતે અતિ પ્રસન્ન થઈને આપેલા વિવિધ રત્નોના પ્રસાદીના હાર ઉપર એમની દૃષ્ટિ ગઈ. તરત જ ગળામાંથી રત્નહાર એમણે કાઢ્યો અને અતિ પ્રેમથી માતા જેમ પોતાના પ્યારા બાળકને આપે તેવી રીતે હનુમાનજીના ગળામાં એ હાર પહેરાવ્યો. સભામાં બેઠેલા સર્વને અનહદ આનંદ થયો. પણ હનુમાનજી જેવી વિચક્ષણ ભક્તિપ્રભાને એક ભગવાન સિવાય બીજું કોણ ઓળખી શકે ? હનુમાનજીએ સીતાજીને પગે લાગીને રત્નહાર લીધો તો ખરો પણ પછી સભામાં પોતાના સ્થાને બેસીને એક પછી એક રત્નને ચપટીમાં

મસળીને તોડવા માંડ્યું. રત્ન તોડે, અંદર જુએ અને પછી તોડેલા રત્નને બાજુએ ફેંકી દે અને બીજું હાથમાં લે. સભાજનો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સીતાજી, હનુમાનજીની ક્રિયા એકીટશે જોઈ રહ્યાં હતાં. આખરે એમનાથી ન રહેવાયું. એમણે પૂછ્યું : ‘હનુમાન ! તું તો શૂરવીર અને બુદ્ધિશાળી છે; ભગવાન શ્રીરામની પ્રસાદીના આ હારનાં રત્નોને આમ તોડી તોડીને કેમ ફેંકી દે છે ?’ હનુમાનજી તરત જ ઊભા થયા, હાથ જોડ્યા અને વિનમ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘માતાજી ! આ રત્નોમાં હું મારા રામને શોધું છું. રામ સિવાયનાં રત્નોને હું શું કરું ? પણ માતાજી ! તમે મને હાર આપતી વખતે જ કહ્યું હોત કે આ હાર શ્રીરામની પ્રસાદીનો છે તો હું આ બધી તોડફોડ ન કરત.’ હનુમાનજીના શબ્દો સાંભળીને ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર પોતે સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યા, ઉતાવળા ઉતાવળા હનુમાનજી પાસે આવ્યા અને પિતા પોતાના પ્રિય પુત્રને અને ગુરુ પોતાના પ્રિય શિષ્યને જેવી રીતે અતિ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય ભાવથી ભેટે તેમ બાથમાં લઈને ભેટ્યા અને પછી બોલ્યા : ‘હનુમાન, તને આપવા જેવું મારી પાસે આ પ્રેમાલિંગન સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.’

૧૨. રાજ્યાભિષેક પછી થોડા દિવસો બાદ, સુગ્રીવ વગેરે એક પછી એક શ્રીરામની વિદાય લે છે. એકમાત્ર હનુમાનજી સેવક તરીકે શ્રીરામનાં ચરણ છોડીને ક્યાંયે જતા નથી. લક્ષ્મણજીએ જેમ વનવાસ વખતે શ્રીરામની છાયા તરીકે કામ કર્યું હતું તેમ અયોધ્યામાં આવ્યા પછી હનુમાનજીએ રાજા શ્રીરામની છાયા તરીકે જીવન જીવવાનું શરૂ કર્યું. થોડા કાળ પછી હનુમાનજીના જીવનમાં ભારે કસોટી કરે એવો પ્રસંગ આવ્યો. લોકનિંદા સાંભળીને રાજા શ્રીરામે સગર્ભા સીતાજીને વનવાસ આપ્યો. રાજસભાના એકેએક સભ્ય, ભરત, માતા કૌશલ્યા, ગુરુ વસિષ્ઠ બધાએ સીતાજીનો આ રીતે ત્યાગ ન કરવાનો શ્રીરામને જાતજાતની દલીલો દ્વારા અનુરોધ કર્યો. એકમાત્ર ન બોલ્યા ભક્તરાજ હનુમાનજી. એમના જીવનની નીતિરીતિ એક જ હતી — Not to question why, but to do & die —’ પોતાના સ્વામીની ક્રિયાના કે

શબ્દના ગુણદોષમાં કદી ન ઊતરવું — એ કહે તેમ જ કરવું, એ જેમ રાખે તેમ જ રાજી થઈને રહેવું.’ — એ જ એમનો જીવનરાહ હતો. બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ ગાયું છે : ‘જેહ વિધ રાજી નાથ તુમ, તેહ વિધ હમ રાજી’ — એ જ એમના જીવનનો સ્વર હતો. માતાજી સીતાજીનો દોષ હતો કે કેમ એનો પણ એ વિચાર કરતા ન હતા. સેવકનો — દાસભક્તનો ધર્મ એક જ — ‘પોતાના સ્વામીની ક્રિયાનો — ભગવાનની ક્રિયાનો ન્યાય તોળવા ન બેસવું.’ સીતાજીને વનમાં મૂકવા જ્યારે લક્ષ્મણજી ગયા ત્યારે લક્ષ્મણજીના મનમાં ભારે ઊથલપાથલ થઈ રહી હતી; બીજાઓના વદન ઉપર શોકની ઘેરી છાયા વ્યાપી ગઈ હતી; ઘણા રડતા હતા. એક માત્ર હનુમાનજી પથ્થરના પૂતળા માફક હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા હતા — એમના મુખ ઉપર ન હતો હર્ષ, ન હતો શોક, ઘણીને ગમ્યું તે ખરું; એ ભાવ હતો. દાસભક્તનું જીવન આવું જ હોય.

૧૩. અને છેલ્લે જ્યારે શ્રીરામ કાળ સાથે વાત કરી રહ્યા હતા અને અંદર કોઈને ન જવા દેવા માટે લક્ષ્મણજી ચોકી કરતા દરવાજા આગળ બેઠા હતા ત્યારે કાળ, બીજું સ્વરૂપ લઈ દુર્વાસારૂપે આવ્યા. શ્રીરામની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અનિચ્છાએ દુર્વાસાને અંદર મંત્રણાખંડમાં લક્ષ્મણજીએ જવા દીધા. આજ્ઞાભંગની શિક્ષારૂપે લક્ષ્મણજીને અયોધ્યા છોડીને ચાલ્યા જવાનો આદેશ મળ્યો; પણ છાયા પુરુષને મૂકીને જાય ક્યાં ? પણ રાજા શ્રીરામની આજ્ઞા એટલે આજ્ઞા. લક્ષ્મણજી અયોધ્યાની બહાર નીકળ્યા તો ખરા પણ એ દૂર ન જઈ શક્યા. સરયુના નીરમાં એ સમાઈ ગયા. છાયા ગઈ, પુરુષ શી રીતે રહે ? શ્રીરામે પણ નિર્ણય કર્યો — ‘અવતારકાર્ય પૂરું થયું છે; હવે વિદાય લઉં’. એ પણ સરયુમાં સમાધિ લેવા ચાલ્યા ત્યારે વગરકલ્પે હનુમાનજી આગળ થયા. શ્રીરામ ઊભા રહ્યા. એમણે હનુમાનજીને કહ્યું : ‘હનુમાન ! તારા સિવાય મારી જીવનલીલાની કથા કોણ કરશે અને કોણ સાંભળશે ? તું જગતમાં રહે. તું જગતમાં રહીશ તોપણ મારી પાસે જ છે. મારી જીવનલીલાની કથા નિત્ય ગાન કરજે અને સાંભળજે’. દાસભક્તે ભગવાન શ્રીરામની આજ્ઞા શિરસાવંધ કરી.

આજે જ્યાં રામકથા ત્યાં હનુમાનજી; જ્યાં હનુમાનજી ત્યાં શ્રીરામ અને શ્રીરામની કથા. માણસને નજરે ન દેખાય પણ જો સદ્ધર્મ અને ભગવન્નિષ્ઠાની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ હોય તો આ ખરેખર અનુભવાય એવી આ સત્ય વાત છે.

૧૪. શ્રીહનુમાનજીનું સ્વરૂપ ભયાનક ચિતરવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. જેમ યમરાજા અને યમદૂતો, સ્વરૂપ, સ્વભાવે ભયાનક અને ક્રૂર નથી પણ આસુરી સ્વભાવ અને વૃત્તિવાળા તથા અધર્મ, અન્યાય અને અનીતિ આચરનારાઓને મહાકાળ જેવા ક્રૂર લાગે છે તેમ, અધર્મ અને મલિન રહેણીકરણીવાળાં નરનારીઓને એમનું સ્વરૂપ ભયાનક લાગે છે. ખરેખર તો સ્વરૂપે અને સ્વભાવે હનુમાનજી સૌમ્ય, શાંત અને સત્ત્વપ્રધાન છે. નૃસિંહજીનું સ્વરૂપ પ્રહ્લાદ સિવાય બીજા બધાને થરથર ધ્રુજાવે એવું ભયંકર લાગતું હતું, પણ પ્રહ્લાદજીને એવું લાગતું ન હતું. તેમ, જે પરમાત્માના ભક્ત છે, ધર્મ, ન્યાય અને નીતિપરાયણ જીવન જીવનારા છે, તેમને શ્રીહનુમાનજી હમેશાં સહાયક, સ્નેહી મિત્રરૂપે જ ભાસે છે. દુર્વાસા પરબ્રહ્મને ધારીને રહેનારા મુનિ છે. બધી ગોપીઓના થાળ એ જમી ગયા છતાં પોતે વિશ્વેશ્વરને એ થાળ જમાડ્યા હતા અને પોતે સદા ઉપવાસી છે, એવું વચન કહેશો તો યમુનાજી માર્ગ આપશે, એવું એમણે ગોપીઓને કહ્યું હતું; અને એ વચન કહેતાં યમુનાજીએ ગોપીઓને પાછા ફરવા માટે માર્ગ કરી આપ્યો હતો. આ વાત વચનામૃતમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે કહેલી છે. દુર્વાસાના કોધી સ્વભાવ માટે, ‘કોઈક અવળો ચાલતો હોય તો તેને ઠેકાણે લાવવા માટે જરૂરી છે એમ સમજીને એમણે એ સ્વભાવ રાખ્યો છે’, એવો બચાવ વચનામૃતમાં કરેલો છે. તે જ રીતે જગતમાં હીન અને મલિન યોનિની વ્યક્તિઓ જે મનુષ્ય કરતાં ઘણી બાબતમાં કેટલીક સૂક્ષ્મ શક્તિઓ ધરાવે છે — તેમના નિયમન માટે ભગવદ્ ઈચ્છા અને અનુજ્ઞાથી શ્રીહનુમાનજી એવાં દેવદેવીઓના નાયક તરીકે પણ કામ કરે છે. મલિન વૃત્તિ અને બુદ્ધિવાળા માંત્રિકોના મંત્રબળના કારણે એ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ માટે માંત્રિકનું પોતાનું બળ

કારણભૂત હોતું નથી, પણ મંત્રનું બળ કારણભૂત હોય છે. શ્રીહનુમાનજી પોતાના નામમંત્રના વિધિવત્ કરાવેલા જપસ્મરણના કારણે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ ઇતિહાસ એક વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે, એવા પ્રસંગે એ માંત્રિકોના અયોગ્ય આદેશોનો સ્વીકાર કરતા નથી; એટલું જ નહિ, એવા આદેશો આપનાર માંત્રિકોને શિક્ષા પણ કરે છે — જેમ મંત્રાચાર્ય પિબૈકને કરી હતી તેમ. જગતમાં ધર્મ છે તો સામે અધર્મ પણ હોય છે; સત્ હોય છે તો સામે અસત્ હોય છે. ધર્મ-અધર્મ અને સત્-અસત્ વચ્ચે અનાદિ કાળથી સંઘર્ષ ચાલતો જ આવે છે. અધર્મ અને અસત્ તત્ત્વોને કાબૂમાં રાખનાર પણ કોઈ વ્યક્તિ-શક્તિ અવશ્ય જોઈએ. ભગવાને શ્રીહનુમાનજીમાં તેવી શક્તિ મૂકેલી છે. રામચરિતમાનસ કહે છે કે, તુલસીદાસને ભગવાન શ્રીરામચંદ્રનો મેળાપ કરાવી આપનાર શ્રીહનુમાનજી હતા, તો રાક્ષસોનો સંહાર કરનાર પણ એ જ હતા, અર્થાત્ જે હનુમાનજી ભૂતપ્રેતાદિકના ઉપદ્રવો દૂર કરે છે તે જ શ્રીહનુમાનજી સત્ત્વપ્રધાન મુમુક્ષુને દાસત્વભક્તિનો આદર્શ માર્ગ પણ દાખવે છે.

“... ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ ભક્તે પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈને જ કરવો યોગ્ય છે. ગીતામાં આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીને શ્રેષ્ઠ કહેવાનું કારણ એ જ છે કે, એ પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. એવો જે જ્ઞાની હોય છે તેને, ભગવાન સિવાય બીજી કંઈ જ ઈચ્છા રહેતી નથી. ...”

રાજર્ષિ ભરત

‘શ્રીમદ્ભાગવત જેવા ભક્તિશાસ્ત્રમાં અનેક વ્યક્તિઓની જીવનકથાઓ વર્ણવેલી છે, પણ એ સર્વ કથાઓમાં ભરતજીના જીવન જેવી ચમત્કારી બીજી કોઈ કથા નથી.’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં આ શબ્દો ઉચ્ચારીને એની ફળશ્રુતિરૂપે ગંભીર વદને અને ઘેરા સાદે નાનામોટા સહુ કોઈને ચેતવણી આપતા હોય એ રીતે કહ્યું છે કે, ભગવાનના સ્વરૂપ વિના અન્ય પદાર્થ, પછી એ પદાર્થ ગમે તેવું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ અને ગુણ ધરાવતું હોય અને ગમે તેવું ભારે ફળ આપનારું હોય તોપણ તેમાં જ્યારે જીવને હેત થઈ જાય છે ત્યારે એના જીવનમાં એથી ભારે બીજી કોઈ હાનિ થતી નથી; અને એથી મોટું બીજું કોઈ પાપ થતું નથી (ગ.અં. પ્ર.૧૭). એટલું કહીને વળી એમણે કહ્યું કે, બીજા પ્રકારની હાનિ અને પાપનું નિવારણ થઈ શકે છે, પણ આ હાનિ અને પાપનું નિવારણ શાસ્ત્રોમાં કહેલું નથી; એનું પરિણામ તો એક જ અને નિશ્ચિત હોય છે — **પુનરપિ જન્મં પુનરપિ મરણમ્** । મુમુક્ષુમાત્રે અંતરની પાટી ઉપર અમૃતાક્ષરે લખી રાખીને જીવનમાં નિત્ય વાંચવા-વિચારવા જેવા ઉપર્યુક્ત શબ્દોનું રહસ્ય સમજવાનો અને સમજાવવાનો પ્રયાસ આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૨. શ્રીમદ્ભાગવતના જે સ્કંધનો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ઈષ્ટ એટલે પ્રિય યોગશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે એ પંચમસ્કંધના સાતથી તેર સુધીના સાત અધ્યાયોમાં ભરતજીના જીવનની કથા વર્ણવેલી છે. ભરતજીનું જીવન અસાધારણ ઘટનાઓથી ભરેલું છે. ભરતજીના જીવનની પહેલી વિશિષ્ટતા એ હતી કે, ચોવીસ ભગવદાવતારોમાં

જેમના નામની ગણના થયેલી છે — થાય છે તે ભગવાન ઋષભદેવના સો પુત્રોમાં એ સૌથી મોટા અને પિતાને સૌથી વધારે પ્રિય પુત્ર હતા. ભરતજી આત્મશ્રેય આ જીવનમાં દેહ છતાં જ સાધી શકે એવા પરમ મંગળ હેતુથી ભગવાન ઋષભદેવે જાતે એમને આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપ અને સંબંધનું જ્ઞાન સમજાવ્યું હતું, એ એમના જીવનની બીજી વિશિષ્ટતા હતી. ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે, જંબુદ્વીપમાં અતિ મહત્વના અને શ્રેષ્ઠ ગણાતા અજનાભ વર્ષ એટલે ખંડના એ ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતા; ધર્મપરાયણ અને આદર્શ ઉચ્ચ કોટિના રાજશાસનથી પ્રેરાઈને, લોકોએ સ્વેચ્છાએ અજનાભખંડનું નામ બદલીને એમના નામ ઉપરથી એનું નામ ભારતવર્ષ યાને ભરતખંડ પાડ્યું હતું — જે નામ હજી આજે પણ ચાલુ છે, એ એમના જીવનની ચોથી વિશિષ્ટતા હતી. એમના જીવનની પાંચમી વિશિષ્ટતા એ હતી કે, રાજકાજમાં એ અહોરાત્ર ગૂંથાયેલા રહેતા છતાં રાજકાજ અને જીવનવ્યવહારથી એ સદા નિર્લેપ જ રહેતા હતા; અને તેથી લોકો એમને રાજર્ષિ તરીકે ઓળખતા હતા; એ રાજા હોવા છતાં દૂરદૂરથી અનેક જ્ઞાની મહાત્માઓ, ધર્મ અને જ્ઞાનની ગૂઢ વાતોનું રહસ્ય સાંભળવા અને સમજવા માટે એમની પાસે રોજ આવતા હતા, એ એમના જીવનની છઠી વિશિષ્ટતા હતી. અને જીવનમાં શિરમોર કહેવાય એવી સાતમી વિશિષ્ટતા એ હતી કે, લાંબા વખત સુધી રાજધુરાનું સુયોગ્ય રીતે વહન કર્યા પછી અને લોકોના જીવનમાં સુખ, સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના કર્યા પછી એમણે સમજી-વિચારીને રાજકાજ, ઘરબાર, કુટુંબ-પરિવાર અને ધનસત્તાનો ત્યાગ કર્યો હતો; અને આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું એકચિત્તે ધ્યાન-સ્મરણ થઈ શકે એવા હેતુથી એમણે ગંડકી નદીના એક નિર્જન સ્થાનમાં ગૂંપડીમાં એકાંતનિવાસ પસંદ કર્યો હતો.

૩. એમના એકાંત જીવનની દિનચર્યા તદ્દન સાદી હતી : બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં નિત્ય ઊઠવું, ભગવાનનું ધ્યાન અને નામસંકીર્તન કરવું અને પછી ગંડકી કાંઠે જઈને નિત્યવિધિ કરવી, ત્રિકાળ સ્નાન અને ત્રિકાળ સંધ્યા કરવી, થોડાં પડેલાં ફળોનો અલ્પ આહાર કરવો,

દિવસની નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો, દોઢ પ્રહર રાત વીતે ત્યારે ભગવદ્સ્મરણ કરતાં કરતાં સૂવું, રાત એક પ્રહર બાકી રહે ત્યારે જાગવું. આમ અહોરાત્રનો સમય ભગવાનના ધ્યાનચિંતનમાં ગાળવો એ એમનો જીવનક્રમ હતો. એ એમ માનતા હતા કે, માણસ જેનો સંગ કરે છે તેનો રંગ તેને અવશ્ય લાગે છે; એટલે પોતાને ભગવાનના સ્વરૂપ વિના અન્ય કોઈનોય રંગ ન લાગે તેવા હેતુથી એ સદાય અસંગી રહેતા. એ એમ માનતા હતા કે, માણસને એક વાર સ્વ-સ્વરૂપનું અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે પછી એણે પરમાત્મા અને પરમાત્મામાં તન્મય હોય એવી વ્યક્તિ સિવાય બીજા કોઈનોય સંગ ન કરવો જોઈએ. પોતાને જ્ઞાન સાંપડ્યું છે એવું માની-મનાવીને નદીકાંઠે ઝૂંપડીમાં કોઈનીય સંગસોબત વિના પોતે એકાકી-અસંગી રહેતા હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે **સંગોઽન્વહં સતામ્** । એવી આજ્ઞા કરેલી છે; પણ એનો ઉપર પ્રમાણે એ અર્થ કરતા હતા. સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવા અને પામવા માટે અને એ સ્વરૂપમાં સદા અંતર્યામીશક્તિરૂપે બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે શાસ્ત્રોમાં જે સગવડો અને સાધનો કહેલાં છે તે બધાં સંપૂર્ણ રીતે ભરતજીને સાંપડ્યાં હતાં; છતાં એમની જીવનકથાને ચમત્કારીમાં ચમત્કારી કહેવામાં આવી છે તેનું કારણ જાણવા-સમજવા માટે આપણે એમના તપસ્વી જીવનની થોડી વધુ વિગતો જાણવા-સમજવાની જરૂર છે. એ ભગવાનના પ્રિય પુત્ર હતા, જેમને ભગવાને પોતે જ્ઞાન આપ્યું હોય એવા ઉત્તમ કોટિના જ્ઞાની હતા, ત્યાગીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને આદર્શરૂપ હતા, ધર્મનિયમોનું શૂરવીરતાથી પાલન કરતા હતા, છતાં ઈતિહાસ કહે છે કે, એમને ભગવાન વિના અન્ય પદાર્થ — એ પદાર્થ કોઈ અપ્રતિમ સુંદર સ્ત્રી ન હતી, અઢળક ધનસંપત્તિ ન હતી, નિરંકુશ સત્તા, શક્તિ કે ઐશ્વર્ય ન હતું, પણ એક નવજાત મૃગબાળ હતું — તેમાં એમને હેત થયું અને એ હેતરૂપી પાપના પરિણામે એમને મનુષ્ય મટીને મૃગ થવું પડ્યું; અને પછી મનુષ્યદેહ મળ્યો ત્યારે જીવનમાં જડભરત જેમ વર્તવું પડ્યું. આ બધું થવાનું કારણ સમજવા માટે આપણે એમના તાપસ જીવનની થોડી વિગતો જાણવા-સમજવાની જરૂર છે.

૪. ભરતજીના જીવનની દિનચર્યાની જે વિગતો આપણે ઉપર જોઈ તે ઉપરથી એવી રીતે વર્તનાર પુરુષનું પતન થવાનો કોઈ સંભવ જ નથી, એવું મનાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જ્ઞાન, યોગ, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિના માર્ગે ચાલી રહેલાઓ માટે તેમ જ એ માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા હોય તેમને માટે પણ સાચા સત્પુરુષના નિત્ય સંગ અને માર્ગદર્શનની હમેશાં જરૂર રહે છે — એ સનાતન સિદ્ધાંત સૌ કોઈએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે છે. ‘સત્સંગ અને ભગવાનની ભક્તિ વિના વિદ્વાન પણ અધોગતિ પામે છે’ એવું શિક્ષાપત્રીનું વચન છે તે વિવેકી જનોએ કદી ન ભૂલવું જોઈએ. સાચા સત્પુરુષના સંગ અને માર્ગદર્શન વિના અહંમત્વની ગ્રંથિ કદી ટળતી નથી; માનની વૃત્તિ કદી નાબૂદ થતી નથી પણ અંતરના એકાદ ખૂણે એ દબાઈ-ચંપાઈને છૂપી પડી રહે છે; સાચા સત્પુરુષના સંગ અને માર્ગદર્શનના અભાવે માણસના મનમાં પૂર્ણકામત્વની મિથ્યા ભાવના ઘર કરી બેસે છે; સાચા સત્પુરુષના સંગ અને માર્ગદર્શનના અભાવે, માણસ ધર્મના નિયમોના પાલનમાં ‘એમાં શું ?’ કહીને શિથિલ વર્તતો થાય છે; સાચા સત્પુરુષના સંગ અને માર્ગદર્શનના અભાવે માણસ મનની દોરવણીને સાચી માનીને વર્તે છે; સાચા સત્પુરુષના સંગ અને માર્ગદર્શનના અભાવે, માણસ કંઈક આળસુ અને પ્રમાદી બને છે, એ સારાસાર વિવેક ભૂલી જાય છે અને અધર્મને ધર્મ માની-મનાવીને વર્તતો થાય છે. ભરતજી જ્યારે ભગવાનને ઓળખવા અને પામવા માટે જંગલમાં ગયા ત્યારે એમને સત્પુરુષનો સંગ ન હતો; સત્પુરુષનું માર્ગદર્શન સીધું નહોતું મળ્યું; અને એનું જે વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે એમને ભોગવવું પડ્યું. એ કેવી રીતે બન્યું તેની વિગતો એમના જીવનની કથામાંથી સાંપડે છે :

૫. એક દિવસ વહેલી સવારે ગંડકીમાં સ્નાન કરીને જળમાં ઊભા ઊભા એ બાળસૂર્યને વંદન કરીને અર્ધ આપી રહ્યા હતા તે વખતે નદીના પ્રવાહની ઉપરવાસ સામા કાંઠે, એક સગર્ભા મૃગલી પાણી પી રહી હતી. સૂર્યને અર્ધપ્રદાન કરી રહેલા ભરતજીનું એ મૃગલી તરફ ધ્યાન ગયું ન હતું. એવામાં વાઘની ત્રાડ સંભળાઈ. મૃગલી ભયભીત

બની ગઈ; વાઘની ત્રાડ સાંભળીને ભરતજી પણ ધ્યાનભંગ થયા. વાઘની ત્રાડના અવાજની દિશામાં એમણે જોયું ત્યારે જીવ બચાવવા તત્પર થયેલી મૃગલી એમણે જોઈ; જીવ બચાવવા માટે ભયગ્રસ્ત મૃગલીએ શરીરમાં જેટલું જોર હતું તે એકત્ર કરીને સામા કાંઠે પહોંચવા માટે છલંગ મારી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે અધવચ્ચે જ એના ગર્ભનો સ્ત્રાવ થઈ ગયો. મૃગલી મરી ગઈ અને એનું નવજાત બચ્ચું નદીના પ્રવાહમાં તણાતું તણાતું જ્યાં ભરતજી જળમાં ઊભા હતા ત્યાં આવ્યું. ત્યારે બીજો કોઈ વિચાર કર્યા વિના કેવળ દયા ધર્મથી પ્રેરાઈને એમણે મૃગબાળને પ્રવાહમાંથી ઊંચકી લીધું; એને ફરીથી બરાબર નવડાવ્યું અને પછી ઝૂંપડીમાં લઈ જઈને ઘાસની પથારી કરીને તે ઉપર સૂવાડ્યું. આ રીતે મૃગબાળની પોતાના હાથે રક્ષા થઈ એથી એમણે મનમાં ભારે સંતોષ અને આનંદ અનુભવ્યો.

૬. નદીના પ્રવાહમાં તણાતા જતા આ નવજાત મૃગબાળને પાણીમાંથી બચાવીને, ઝૂંપડીમાં લાવીને ભરતજીએ એની શુશ્રૂષા કરી એ સર્વ રીતે ધર્મકાર્ય હતું. હું તો ત્યાગી છું, મારે અને મૃગબાળને કંઈ જ લેવાદેવા નથી, એવું માનીને જો એમણે મૃગબાળને એના પ્રારબ્ધ ઉપર છોડી દીધું હોત તો એ એમને માટે માનવધર્મના ભંગરૂપ અધર્મકાર્ય ન લેખાત; પણ પછી જે બન્યું તેથી આ ધર્મકાર્ય ધોવાઈ ગયું. મૃગબાળને બચાવીને એ જ્યારે ઝૂંપડીમાં લઈ આવ્યા અને સારવાર કરીને સુવાડી દીધું ત્યારે અંતરના ઊંડાણમાંથી એક અવાજ એમને સંભળાયો : ‘ભરત ! ધ્યાનમાં રાખજે. સ્ત્રી, ધન, રાજસત્તા — બધું છોડીને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા તું અહીં જંગલમાં આવ્યો છું. દયાધર્મનું કારણ દાખવીને તેં આ મૃગબાળને બચાવ્યું છે, એ સારું કર્યું છે; પણ જોજે, તું એમાં બંધાઈ ન જતો.’ એ અવાજના જવાબમાં ખંધું હાસ્ય કરીને મન ખુલાસો કરતું હોય તેમ બોલતું સંભળાયું : ‘અરે ! સમુદ્ર તરીને આવેલો માણસ આમ ખાબોચિયામાં તે ડૂબી મરતો હશે ?’ આ મૃગબાળ સ્વતંત્ર રીતે હરતુંફરતું થશે એટલે એને જંગલમાં બીજા મૃગોના જૂથમાં હું જાતે જઈને મૂકી આવીશ. એ કોણ ? પશુ; અને હું કોણ ? જ્ઞાની માણસ; બન્ને વચ્ચે પ્રેમ કદી સંભવે નહિ.’ પણ પછી

મૃગબાળની દેખભાળ કરવામાં સંધ્યા, તપ, કર્મ અને ઈશ્વર-આરાધનામાં થોડો થોડો વિક્ષેપ પડવા લાગ્યો; ત્યારે એનો પણ મને, ઉપરના શબ્દોથી બચાવ કર્યો. પણ ભરતજીના મનમાં પાકી ગાંઠ વળી ગઈ કે એ ન હોત તો મૃગબાળ મૃત્યુ પામ્યું હોત; આ નિર્જન પ્રદેશમાં એમના સિવાય એનો રક્ષણહાર અને ઉછેરનાર બીજું કોણ છે ?’ અહં અને મમત્વની આ ગાંઠમાંથી હેતનો ફણગો ફૂટ્યો. ભરતજી પોતે ત્રિકાળ સ્નાન કરે તો મૃગબાળને પણ ત્રિકાળ સ્નાન કરાવે, પોતાના માટે ભેગાં કરેલાં ફળો એ મૃગબાળને ખવરાવતા અને પોતે ભૂખ્યા રહેતા. મૃગબાળ હવે સ્વતંત્ર રીતે હરીફરી શકે તેવું સશક્ત થયું હતું. છતાં દિવસે એ જ્યાં જ્યાં જાય તેની પાછળ પાછળ ભરતજી જતા; એ દોડતું તો એની પાછળ એ પણ બાળકની જેમ દોડતા; અને એ જમીન ઉપર સૂતા હતા પણ મૃગબાળને ઘાસની નરમ પથારીમાં પોતાની પડખે સુવાડતા હતા. રાતે સૂતા ત્યારે ઝૂંપડીનાં દ્વાર અંદરથી અચૂક બંધ કરતા. પાંચસાત દિવસમાં તો ભરતજીએ સંધ્યાવંદન અને ઈશ્વરનું ધ્યાનચિંતન કરવાનું કામ પડતું મૂકીને પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન મૃગબાળમાં પરોવી દીધું. મૃગબાળ એમના જીવનનું સર્વસ્વ બની ગયું.

૭. એક દિવસ મૃગબાળ હઠે ચઢ્યું, કેટલાક કાલાવાલા કરીને પટાવી-ફોસલાવીને એમણે એને ખવડાવ્યું; અને પછી હાલરડાં ગાઈને પંપાળીને પોતાની પાસે સુવાડી દીધું. પણ એમ કરતાં મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ. એ પછી મૃગબાળને પોતે ખવડાવ્યું છે અને સુવાડ્યું છે એવો આત્મસંતોષ અનુભવીને એ ભૂખ્યા અને તરસ્યા, થાક્યાપાક્યા રાતે મોડા સૂઈ ગયા; પણ ત્યારે ઝૂંપડીનું દ્વાર બંધ કરવાનું ભૂલી ગયા. વહેલી સવારે મૃગબાળ જાગ્યું, એણે ઝૂંપડીનું દ્વાર ખુલ્લું જોયું; પાછલી રાતના ચંદ્રનું શીતળ તેજ વાતાવરણને વધુ આહ્લાદિત અને આકર્ષક બનાવી રહ્યું, મૃગબાળ તરત જ બહાર નીકળ્યું અને નાચતુંકૂદતું જંગલમાં બીજા ભાગમાં જતું રહ્યું. સૂર્યોદય થયા પછી ઘણા મોડા ભરતજી જાગ્યા. પહેલાં તો જાગતા ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાનચિંતન અને નામસંકીર્તન કરતા હતા; પણ મૃગબાળનો યોગ થયો ત્યારથી એ વાત વિસારે પડી હતી. જાગીને પહેલું કામ એ મૃગબાળને પોતાના હાથે

પ્રેમથી પંપાળવાનું કરતા; એ દેવ મુજબ એમણે મૃગબાળની પથારી તરફ હાથ લંબાવ્યો ત્યારે પથારી ખાલી જણાઈ. કંઈક આશ્ચર્યથી એમણે ઝૂંપડીમાં ચારે ખૂણામાં જોયું પણ ક્યાંયે મૃગબાળ ન જણાયું. એવામાં એમની દૃષ્ટિ ઝૂંપડીના ખુલ્લા દ્વાર ઉપર પડી. એ એકદમ ચોંકી ઊઠ્યા. ભૂમિશય્યા ઉપરથી સફાળા ઊઠીને એ ઝૂંપડી બહાર આવ્યા. દૂર દૂર સુધી નજર દોડાવી પણ મૃગબાળ ન દેખાયું. ઉચ્ચ સ્વરે એનો પોકાર કર્યો પણ કોઈ જવાબ ન મળ્યો. બેબાકળા બનીને એ દોડ્યા, જંગલના જે ભાગમાં મૃગબાળ રોજ જતું ત્યાં પહોંચ્યા; પણ મૃગબાળનાં કોઈ ચિહ્નો ત્યાં જણાયાં નહિ. જંગલના બીજા ભાગમાં પણ ઘૂમી વળ્યા, પણ મૃગબાળનો પત્તો ન લાગ્યો. મૃગબાળને પોતાના ઉપર ભારે પ્રેમ અને વિશ્વાસ છે, એટલે એ પોતાને છોડીને અન્યત્ર ક્યાંય કદી જાય નહિ, એવો પરમ વિશ્વાસ એ ધરાવતા હતા. એમને લાગ્યું કે, એમનું સુખ જોઈ ન શકવાના કારણે અદેખાઈથી કોઈએ મૃગબાળને સંતાડ્યું હશે, પણ ચંચળ મૃગ એવી રીતે છાનું રહે નહિ એવા વિચારથી વળી એ મૂંઝાયા. ભરતજી મૃગબાળના વિયોગમાં ભાન ભૂલવા લાગ્યા — રસ્તામાં વૃક્ષને જુએ તો વૃક્ષને, પર્વતટેકરી જુએ તો પર્વતટેકરીને, પશુપંખી મળે તો પશુપંખીને, જે મળે તેને મૃગબાળની ખબર પૂછવા લાગ્યા. આકાશ સામું જોઈને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ગ્રહોને પણ એ મૃગબાળની ખબર પૂછવા લાગ્યા; મૃગબાળ પાછળ એ પાગલ થઈ ગયા. એ મૃગબાળમય બની ગયા અને મનની એવી વિપરીત દશામાં એમના આયુષ્યનો અંત આવ્યો. પરિણામે, એ માણસ મટીને મૃગ થયા. મૃગબાળ જાતે હરતુંફરતું થયું તે પછી તરત જ જો એમણે જંગલમાં એને છોડી દીધું હોત તો એમની આ દુર્ગતિ ન થાત. જો એ વખતે ભરતજીને કોઈ સાચા સત્પુરુષનો સંગસાથ મળ્યો હોત તો એમની આ દુર્દશા ન થાત.

૮. સામાન્યતઃ તો માણસને વર્તમાન જન્મ મળે એટલે પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન રહેતું નથી; પણ ભરતજીને મૃગયોનિમાં દેહ પામ્યા છતાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન સતેજ ચાલુ રહ્યું. પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી એમનું અંતર બળવા લાગ્યું; ખાવુંપીવું છોડીને એ મૃગ બનેલા ભરતજી અથડાતા-

કૂટાતા ગંડકી નદીવાળા પોતાના ઉજ્જડ બનેલા આશ્રમ પાસે આવ્યા : ત્યાં મૃગયોનિના એમના દેહનો અંત આવ્યો. અંગિરા નામના ઋષિની બીજી પત્નીના પુત્ર તરીકે એમને જન્મ મળ્યો. અહીં પણ ભગવદ્દૃષ્ટાથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન ચાલુ રહ્યું. રખે જગતના કોઈ પદાર્થમાં હેતુ થાય અને બંધાઈ જવાય એ બીકે, એ બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં, જડ અને મૂર્ખ જેમ વર્તવા લાગ્યા. સગાં, સ્નેહી, મિત્રો એમને જડભરત તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. એમના ઘરકામમાં કંઈ ભલીવાર ન જણાયો એટલે સગાંવહાલાંઓએ પાકનું રખેવાળું કરવા એમને ખેતરમાં રહેવા માટે મોકલ્યા; એમના કામથી કંટાળીને ભાઈઓએ એમને ખેતરમાંથી પણ કાઢી મૂક્યા. માર્ગમાં નિષ્પ્રયોજન આમતેમ ફરતા હતા તેવામાં નરબળિ તરીકે માતાજીને અર્પણ કરવા માટે કેટલાક લોકો એમને પકડીને લઈ ગયા. હાથપગ બાંધીને માતાજીની મૂર્તિ સામે ઊભા કરી દીધા. આવા નિર્દોષ માણસનો વધ કરવા તૈયાર થયેલા ભીલ સરદાર અને એમના નોકરો ઉપર માતાજીને ભારે ગુસ્સો ચઢ્યો; એ પ્રગટ થયાં, સરદાર અને એના સૈનિકોનો સંહાર કર્યો અને ભરતજીને મુક્ત કર્યા. એ ઉપાધિમાંથી છૂટીને જડભરત બહાર આવ્યા ત્યાં રહુગણ રાજાને પાલખીમાં બેસાડીને લઈ જતા ચાર ભોઈ લોકો પૈકી એક જણને પગે વાગ્યું, એટલે એની જગ્યાએ પાલખી ઊંચકવા માટે એમને પકડવામાં આવ્યા. જેના પગમાં એક વાર અનેક રાજાઓ નમન કરતા હતા તે ભરતજીએ મૂંગા મૂંગા ખભા ઉપર રહુગણની પાલખી ઉપાડી. કોઈ દિવસ પાલખી ઉપાડેલી નહિ એટલે સરખી રીતે પાલખી ઉપાડતાં આવડે નહીં; વળી, રસ્તામાં અનેક જીવજંતુઓનો નાશ ન થાય એટલા માટે પગલાં લાંબાંટૂંકાં ભરવાં પડે અને તેમ કરતાં પાલખીમાં આયકા આવે; આયકા આવે એટલે રાજા ગુસ્સે થાય; રાજા કટાક્ષમાં મહેણાં-ટોણાં મારે અને શિક્ષા કરવાની ધમકી આપે. આખરે ભરતજી મૌન તોડે છે અને રાજાને જવાબ આપે છે ત્યારે રાજાની આંખ ઊઘડે છે, પાલખીમાંથી નીચે ઊતરીને ભરતજીને વંદન કરે છે. ભરતજી રાજાને ઉપદેશ આપે છે અને પછી પાછા મૌન પકડીને સ્વ-સ્વરૂપમાં અને

પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિત બને છે. એમ કરતાં દેહ પડે છે ત્યારે ભરતજી મોક્ષ પામે છે.

૯. ભરતજીની જીવનકથા યુગો પહેલાં, હજારો વર્ષો પહેલાં બનેલી ઇતિહાસ-ઘટના છે; પણ અનુભવની દૃષ્ટિએ એ આજે દરેક માણસના જીવનની નિત્યકથા છે. સ્વ-સ્વરૂપને તથા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવા અને પામવા માટે નિશ્ચિત પ્રયત્ન કરી રહેલો માણસ ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિના માર્ગે પોતે આગળ વધેલો છે એટલે હવે પોતાને કંઈ વાંધો આવે તેમ નથી, એમ માની-મનાવીને ધર્મનિયમના પાલનમાં અને સ્વ-સ્વરૂપના જ્ઞાન અને પરમાત્માના સ્વરૂપના સેવા-ચિંતનમાં જરી અસાવધ બને છે; એટલે અધર્મના સર્ગો, જે ધર્મસર્ગોના વાઘા પહેરીને રાહ જોઈને બેઠેલા હોય છે તે એના જીવનમાં દાખલ થાય છે અને સારા જીવનનું ક્યુંકારવ્યું ક્ષણવારમાં ધૂળધાણી કરી નાખે છે. રાજર્ષિ ભરતના જીવન જેમ, વસ્ત્ર જેમ વધારે ઊજળું હોય ત્યારે એને ધૂળ લાગવાની અને ડાઘા પડવાની સંભાવના વધારે હોય છે તેમ જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગે આગળ વધેલાઓને એ માર્ગમાંથી પાછા પડવાનો ભય વધારે હોય છે. એવા માણસે સદા જાગ્રત રહેવાની જરૂર છે. ઇન્દ્રિયો અને મનને પોતે વશ રાખ્યું છે — વશ રાખી શકે તેમ છે એવા ભ્રમમાં રહેવું યોગ્ય નથી. ઇન્દ્રિયો અને મન ગમે તેટલાં સાનુકૂળ વર્તતાં જણાતાં હોય તોપણ વિવેકી જનોએ એના વિશ્વાસે રહીને કદી ગાફેલ ન રહેવું જોઈએ. ઇતિહાસ કહે છે કે, આ પહેલાં જેણે જેણે ઇન્દ્રિયો અને મનનો વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને એ કારણે જરા શિથિલતા આવવા દીધી છે તેને પુનઃ હરિઔં કરવાનો પ્રસંગ અચૂક આવેલો છે. તેથી દૈહિક ક્રિયાઓ જ્યાં સુધી સભાનપણે થતી હોય ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો અને મનને સદા વશ વર્તીવીને માણસે જ્ઞાનરૂપી દરવાજે સદા જાગ્રત ખડા રહેવું જોઈએ. ‘જો જાગ્રત હૈ વો પાવત હૈ; જો સોવત હૈ વો ખોવત હૈ’ — એ સત્યને માણસે પોતાના જીવનની દીવાદાંડી બનાવીને વર્તવામાં જ સુખ, શાંતિ અને શ્રેય સમાયેલાં છે.

સમદૃષ્ટ્યા ન કાર્યશ્ચ યથાર્હાર્ચાવ્યતિક્રમઃ ।

માયાનગરના જીવરાજ ચોકમાં ખાસ ઊભા કરવામાં આવેલા વિશાળ સભામંડપમાં શ્રોતાજનો હકડેઠઠ ભરાઈને બેઠા હતા. શાસ્ત્રી કમળકાન્ત શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સંભળાવી રહ્યા હતા. કથા શ્રીમદ્ભાગવતની હતી, પણ એમાં ઉપનિષદો, રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગો પણ સુયોગ્ય રીતે વણી લઈને શાસ્ત્રીજી સંભળાવતા હતા. પોતાના સંપ્રદાય સિવાય બીજા સંપ્રદાયોનાં સારતત્ત્વો તથા સર્વધર્મસમન્વયની વાતો પણ એ સરળ શૈલીમાં લોકરંજન થાય એ રીતે કહેતા હતા. નાનામોટા સૌ કોઈ એકાગ્રચિત્તે એમની અમૃતવાણી સાંભળી રહ્યા હતા. સભામંડપમાં નાનીશી ટાંકણી પડે તોપણ એનો અવાજ સંભળાય એવી નીરવ શાંતિ પ્રવર્તતી હતી. કથામાં રસ જામતો હતો તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો. સભામંડપના દરવાજા આગળ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીશ્રી અને સુધરાઈના નગરપતિ આવતા જણાયા. મંચ ઉપર બેઠેલા સભાસંચાલકોએ એમને જોયા એટલે તરત જ ઊભા થઈને ઉતાવળાં પગલે દરવાજા પાસે પહોંચી ગયા; બે હાથ જોડીને ‘નમસ્તે’ કહીને બન્નેને આવકાર્યા અને પછી આગળ ચાલીને તેમને મંચ ઉપર વ્યાસાસન પાસે લઈ આવ્યા. બે સારા હાર લઈને તેમને પહેરાવ્યા. પછી મંચ ઉપર આગલી હરોળમાં ગાદીતકિયાવાળી બેઠકમાં સાદર બેસાડ્યા. આ દરમિયાન કથા તો શાસ્ત્રીજીએ ચાલુ જ રાખી હતી, પણ કથા કરનાર અને સાંભળનારના મન ઉપર આ વિક્ષેપની અમુક વિપરીત અસર સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ હતી.

કથા શરૂ થયા પછી વીસેક મિનિટ વીતી હશે. ભગવત્કથાના એક પ્રસંગની પરાકાષ્ઠા શાસ્ત્રીજી ભાવાવેશમાં આવીને વર્ણવી રહ્યા હતા; તેવામાં જ અચાનક ‘બોલો, સ્વામિનારાયણ ભગવાનની જય’ એમ બોલીને એમણે કથા અટકાવી દીધી. લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. વળી શું થયું ? લોકો કંઈ જુએવિચારે તે પહેલાં તો શાસ્ત્રીજી આસન ઉપરથી નીચે ઊતરીને હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. શું બન્યું છે એ જાણવા માટે શ્રોતાજનોએ પાછળ જોયું તો ધ.ધુ. આચાર્યશ્રી મહારાજ મંદ ગતિએ સભામાં આવતા જણાયા. શ્રોતાજનો પણ ઊભા થઈ ગયા. સર્વનાં વંદન ઝીલીને એ મંચ ઉપર પધાર્યા; ત્યાં સ્થાપિત કરેલી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રતિમાને એમણે વંદન કર્યું, પોથીને પણ વંદન કર્યું. શાસ્ત્રીજીએ નવો હાર મગાવીને એમને આદરથી પહેરાવ્યો અને પગે લાગ્યા. એ પોતાને આસને બેઠા એટલે પછી શાસ્ત્રીજી પોતાને સ્થાને અને શ્રોતાજનો પોતપોતાને સ્થાને બેઠા. કથામાં એ દિવસે અર્ધા કલાકના ગાળામાં આમ બે વખત વિક્ષેપ પડ્યો — ઘણાનાં મનમાં કચવાટ થયો પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. સભા પૂરી થઈ એટલે કેટલાક શ્રોતાજનો, સભાસંચાલકોને લઈને શાસ્ત્રીજી પાસે આવ્યા.

‘શાસ્ત્રીજી ! આજે કથામાં બે વખત વિક્ષેપ પડ્યો.’ શ્રોતાજનોમાંથી એક જણે શાસ્ત્રીજી અને સંચાલકો બન્ને તરફ જોઈને, પણ શાસ્ત્રીજીનું સંબોધન કરીને કંઈક ઠપકાભર્યા સ્વરે કહ્યું.

હરિકથામાં આવા પ્રસંગોના કારણે વિક્ષેપ પડે છે એ હકીકતનો શાસ્ત્રીજીએ વિના વિરોધે તત્કાળ સ્વીકાર કર્યો; પણ પછી કહ્યું કે, એમાં સંચાલકોનો કોઈ દોષ નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરી છે : ‘સમદ્રષ્ટ્યા ન કાર્યશ્ચ યથાર્હાર્હાવ્યતિક્રમઃ । — જેનું જેવી રીતે અને જે ક્રમે સન્માનપૂજન કરવું ઘટતું હોય તેનું તે રીતે અને તે ક્રમે સન્માનપૂજન અવશ્ય કરવું જોઈએ. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સર્વ સરખા છે, એવી સમદૃષ્ટિની ઓથ લઈને એ ધર્મમર્યાદાનું કોઈએ ક્યારેય ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ’ (શિ. શ્લો. ૭૫).

‘એ ખરું પણ તે સાથે જ ભગવાનની કથા કહેવા અને સાંભળવામાં ભારે વિક્ષેપ થાય છે એ વાત પણ સાથે સાથે ખરીને ?’ એક જણે ઠાવકાઈથી કહ્યું.

‘તમે જોયું હશે કે મુખ્ય મંત્રી અને નગરપતિ આવ્યા ત્યારે હું ઊભો થયો ન હતો; મેં કથા ચાલુ રાખી હતી. સંચાલકોએ બે હાર લઈને તેમનું સન્માન કર્યું હતું અને એમને આગલી હરોળમાં યોગ્ય સ્થાને બેસાડ્યા હતા. પણ જ્યારે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી મહારાજ પધાર્યા ત્યારે કથા અટકાવીને, હું વ્યાસાસન ઉપરથી ઊતરીને નીચે ઊભો રહ્યો. મેં એમને વંદન કરીને હાર પહેરાવ્યો. એ પોતાને સ્થાને બેઠા પછી હું મારા આસને બેઠો; કારણ કે એ મારા પણ ગુરુ અને આચાર્ય હતા.’ શાસ્ત્રીજીએ ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

‘પણ શાસ્ત્રીજી ! એવા પુરુષો આવે ત્યારે કથા અટકાવી દેવી એવું શિક્ષાપત્રીમાં ક્યાં લખ્યું છે ?’ એક જણે મુદ્દાનો પ્રશ્ન કર્યો.

‘શિક્ષાપત્રીમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું લખ્યું નથી એ વાત ખરી. પણ જ્યારે ખુદ કથાકારે ઊભા થઈને એમનું વંદન-સન્માન કરવાનો વિધિવિવેક નિયત થયેલો હોય ત્યારે દેખીતી રીતે જ કથા અટકાવવી જ પડે ને ?’ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું.

‘પણ શાસ્ત્રી મહારાજ ! આ મોટા પુરુષો સમજીને કથાની શરૂઆત થાય તે પહેલાં આવતા હોય તો કથા કરનાર અને સાંભળનારાઓના મનને ડહોળી નાખે એવા વિક્ષેપો ન પડે.’ બીજા એક જણે વાંધો રજૂ કરતાં કહ્યું.

‘મોટા પુરુષો કારણવશાત્ સભામાં મોડા પધારે તો તે કારણે ભગવાને જે વિવેકવિધિ જાળવવાની આજ્ઞા કરેલી છે તેનું આપણાથી ઉલ્લંઘન ન કરાય.’ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું.

‘મેં આ પહેલાં સાંભળ્યું છે — તમારા જ મુખેથી કે જ્યાં જ્યાં ભગવત્કથાકીર્તન થતું હોય ત્યાં ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો કથાકીર્તન સાંભળવા માટે અવશ્ય આવે છે અને આપણે ન જોઈએ એ

રીતે સભામાં બેસે છે. તેમને આ પ્રકારના વિક્ષેપોથી અપમાન જેવું નહિ લાગતું હોય ?’ એક જણે વળી શાસ્ત્રીય મુદ્દાની વાત છેડતાં કહ્યું.

‘ના. આવા પ્રસંગે ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો જે કથા-કીર્તન સાંભળવા આવીને બેઠા હોય તે જાણે છે કે, વિક્ષેપ, સભાયોજકો અને કથાકારની કાબૂ બહારના સંજોગોને કારણે પડેલો છે અને ભગવાને પોતે પ્રતિપાદન કરેલા વિધિવિવેકનું પાલન કરવાના કારણે પડેલો છે; એટલે એ નારાજ થતા નથી પણ રાજી થાય છે.’ શાસ્ત્રીજીએ પ્રથમ હસીને પણ પછી ગંભીર વદને કહ્યું.

‘શાસ્ત્રીજી ! માફ કરજો. આપ તો જ્ઞાની છો, પંડિત છો પણ જે સાચા જ્ઞાની પંડિત હોય તે તો સમદર્શી હોય છે એવું ગીતામાં કહ્યું છે :

‘विद्या विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ ૫-૧૮

— સાચો જ્ઞાની પુરુષ તો વિદ્વાન અને વિવેકી બ્રાહ્મણ હોય, ગાય હોય, હાથી હોય, કૂતરું હોય યા ચાંડાળ હોય, ગમે તે હોય પણ સર્વ તરફ સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે અને આપ તો આ શ્લોક વિરુદ્ધ વાત કરો છો અને વર્તો છો. શ્રોતાજનોમાંથી એક વધારે ભણેલા ભાઈએ કહ્યું.

‘જ્ઞાની પુરુષે સમદૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ એવું ગીતાનું વચન સત્ય છે પણ એ સાથે જેનું જેવી રીતે સન્માન-પૂજન કરવું ઘટતું હોય તેનું તે રીતે જ સન્માન-પૂજન કરવું જોઈએ, એવું શિક્ષાપત્રીનું વચન પણ એટલું જ સત્ય છે. સમદૃષ્ટિ શબ્દ બન્ને વચનોમાં વપરાયેલો છે. જો આપણે એનો શબ્દાર્થ અને રહસ્યાર્થ બરાબર સમજીએ તો એમાં વિરોધાભાસ નથી, એવી ખાતરી તરત જ થાય તેમ છે. ગીતાજીમાં જે સિદ્ધાંતવાત સમજાવેલી છે તેનો જીવનવ્યવહારમાં અમલ કેવી રીતે કરવો એ શિક્ષાપત્રીમાં સમજાવેલું છે.’ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું.

‘અમને તો બન્ને વચનો પ્રથમ દર્શનીય પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે. એમાં કોઈ વિરોધ નથી એ વાત તો આપ બરાબર સમજાવો ત્યારે સમજાય.’ પેલા ભાઈએ નિખાલસ બનીને કહ્યું.

‘તમને સમય હોય તો એ વાત સમજાવવા હું તૈયાર છું.’ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું.

‘આપ સમજાવતા હો તો અમે આ બેઠા. કૃપા કરીને અમને વિગતે સમજાવો.’ પેલા ભાઈએ કહ્યું અને મંચ ઉપર આવેલા બધા જ નીચે બેસી ગયા.

‘સમદૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ આપણે પહેલાં બરાબર સમજી લઈએ. સર્વ સમ છે એટલે સરખા — એવી દૃષ્ટિ, સમજ અને વર્તન રાખવું એનું નામ સમદૃષ્ટિ કહેવાય છે; પણ સર્વ સમ એટલે સરખા છે એ વાત સાચી છે ખરી ? સાચી હોય તો કેવી રીતે અને કેટલા અંશે સાચી છે ? સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ જગત અને જગતમાં દેહ ધરીને વિચરી રહેલા જીવપ્રાણીઓ જાતજાતના અનેક વિરોધાભાસો, વિષમતાઓ અને વિચિત્રતાઓથી ભરેલાં જણાય છે. જગતમાં કોઈ બે પદાર્થો યા બે વ્યક્તિઓ સર્વદૃષ્ટિએ એકસરખા છે, એવું કોઈ સમજી માણસ કહી શકે તેમ નથી. જગતમાં જે દેહો જણાય છે તે મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારના હોય છે : ઉદ્ભિજ એટલે જમીનમાંથી પેદા થતા, દા.ત. વૃક્ષ, વેલી, પર્વત વગેરે; સ્વેદજ એટલે પરસેવામાંથી પેદા થતા, દા.ત. જૂ, ચાંચડ, માંકડ વગેરે; અંડજ એટલે ઈંડામાંથી પેદા થતા, દા.ત. કાગડો, કબૂતર, મરઘાં વગેરે; અને જરાયુજ એટલે જરા(ઓર)માંથી પેદા થતા, દા.ત. ગાય, ઘોડો, માણસ વગેરે. ચાર પ્રકારના આ દેહોને શરીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ચોરાસી લાખ જેટલા પેટાપ્રકારમાં વહેંચીને વર્ણવેલા છે. યોનિ(Species-class)ની દૃષ્ટિએ આ યોનિઓના દેહો એકસરખા કહેવાય; પણ રૂપ, રંગ, ગુણ, સ્વભાવ, શક્તિ વગેરે વિગતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કોઈ બે દેહો એકસરખા જણાતા નથી, એ હકીકતનો આપણે સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો છે. વિશ્વમાં આજે ચાર અબજ ઉપરાંત માનવવસ્તી ગણાય છે પણ આ ચાર અબજ માણસોમાં કોઈ બે માણસની મુખાકૃતિ એકસરખી છે એવું આજે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. એક માણસનાં પોતાનાં અંગો, અવયવો, આંગળીઓ પણ એકસરખાં હોતાં નથી; બે જોડિયા ભાઈઓ હોય તોપણ તે સર્વદૃષ્ટિએ એકસરખા

છે એવું કહી શકાય તેમ નથી. તો પછી ‘શ્રીપ્રભુજીએ સર્જેલાં મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે’ એવું કોઈ કહે કે ગાય તેનો શું અર્થ સમજવો ? એને વાસ્તવિકતા સમજવી કે કવિની કલ્પના ? જગતમાં બધું એકસરખું છે યા બધા એકસરખા છે એવું સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જો કહી શકાય તેમ ન હોય તો પછી સમદૃષ્ટિનો અર્થ શું ?

‘દેહો અને પદાર્થોની સ્થૂળ દૃષ્ટિને બદલે આપણે જીવોની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરીએ. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, દેહ દેહ પ્રત્યે જીવો જુદા છે; અર્થાત્ જીવ એક નથી પણ ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા અનેક છે, એટલું જ નહિ પણ અનાદિ છે. શાસ્ત્રો અને અનુભવી સજ્જનો કહે છે કે, એ બધા જીવો સરખા નથી; દરેકની સૃષ્ટિ, દરેકનું કર્મ, દરેકનું જીવન અને એ જીવવાની નીતિરીતિ, દરેકના હાવભાવ, દરેકની કૃતિ અને ગતિ, દરેકને મળવાનું ફળ, બધું જ જુદું હોય છે; એમાં કોઈ સમાનતા ઈતિહાસના પાને હજુ નોંધાયેલી જણાતી નથી. ગીતાજીમાં પણ એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે **स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।** (ભ. ગી. ૧૮/૪૫). જો એ બધા એકસરખા હોય તો તેમાંથી પણ એક પણ જો કર્મવાસના અને સંસૃતિમાંથી મુક્તિ મેળવીને આત્યંતિક મોક્ષ મેળવે તો બીજા બધાને પણ તરત જ મોક્ષ મળવો જોઈએ. જીવનમાં મારું કર્મ તમે કરતા નથી, તમારું કર્મ હું કરતો નથી; દરેકે પોતાનું કર્મ પોતે જ કરવું પડે છે. મારા કર્મનું ફળ તમને મળતું નથી અને તમારા કર્મનું ફળ મને મળતું નથી. દરેક માણસ પોતાનાં કર્મોનું ફળ પોતે જ મેળવે છે અને ભોગવે છે. હા, જીવોનું સ્વરૂપ અને સ્વભાવ અજર અને અમર છે; એ સ્વરૂપ અને સ્વભાવની દૃષ્ટિએ બધા જીવો એકસરખા ગણાય ખરા; પણ અનુભવે જણાયું છે કે, અજરતા અને અમરતા મોટા ભાગના જીવો વીસરી ગયા છે અને જે પોતાનો સ્વભાવ નથી એ પોતાનો સ્વભાવ છે એવું માને છે. આ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું પ્રમાણ પણ જીવદીઠ જુદું જુદું હોય છે. જીવોએ જે ગુણધર્મો અહં, મમત્વ અને ફળ મેળવવા અને ભોગવવાની આસક્તિ — એ ગુણધર્મોનું પોતાનામાં આરોપણ કર્યું છે તેમાં પણ કેટલી બધી વિવિધતા દેખાય છે ?

દેશ સરખા નથી; કાળ સરખા નથી; જીવનની અવસ્થાઓ સરખી નથી; માણસનું જીવન ઘડી પહેલાં જેવું હોય છે તેવું ઘડી પછી હોતું નથી. શાણા અને સમજુ પુરુષોએ તેથી જીવન એટલે વિકૃતિ એવી વ્યાખ્યા પ્રચલિત કરેલી છે. માણસના વિચારો સરખા નથી, વાણી સરખી નથી, વર્તન પણ સરખું હોતું નથી. એવું માનવામાં આવે છે કે, માનવજીવનનું ધ્યેય એકસરખું છે — સુખ, શાંતિ અને શ્રેયની પ્રાપ્તિ પણ, એ માન્યતા પણ બરાબર જણાતી નથી. દરેક માણસની સુખ, શાંતિ અને શ્રેયની વ્યાખ્યા જુદી જુદી હોય છે. જેને એક સુખ માને તેને બીજો દુઃખ માનતો હોય છે; જેમાં એક શાંતિ અનુભવતો હોય તેમાં બીજાને ભારે અજંપા જેવું લાગે છે અને શ્રેયનું જે સ્વરૂપ એક સમજે છે તેનાથી વિરુદ્ધ બીજો સમજતો હોય છે. એમ લાગે છે કે, સર્વત્ર અસમાનતા જ છે — એ વાત સર્વ કાળે સર્વથા એકસરખી હોય એમ લાગે છે. જગતના જીવનનો અને માનવીના જીવનનો ઈતિહાસ તો અસમાનતાથી જ ભરેલો જણાય છે. ત્યારે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો સમદૃષ્ટિ કેળવવાની અને સિદ્ધ કરવાની વાત કહે છે — એનો મેળ ક્યાં, કેવી રીતે અને ક્યારે મળે ? એ પ્રશ્નોના જવાબ વિવેકી જનોએ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને શોધવાની જરૂર છે.

જો જરી તટસ્થ દૃષ્ટિએ અને શાંત ચિત્તે વિચાર કરીએ તો તરત જ ખાતરી થાય તેમ છે કે, સર્વવ્યાપક જણાતી અસમાનતામાં પણ — ખારાપાટમાં મીઠી વીરડી જેવી સમાનતા શોધીને સ્થાપી શકાય તેમ છે અને અનુભવી શકાય તેમ છે. જગતના પદાર્થમાત્ર, દેહના વિષયો અને સંબંધોમાત્ર વિકારી, નાશવંત અને ફળસ્વરૂપે અંતે દુઃખરૂપ છે; આમ વિકારીપણું, નશ્વરતા અને દુઃખરૂપતા — એ બાબતમાં જગતના પદાર્થોમાત્ર સરખા છે; એટલે જગતના બધા જ પદાર્થો, દેહના બધા જ વિષયો વિકારી, નાશવંત અને દુઃખરૂપ છે, એ દૃષ્ટિએ સરખા છે, એવી સમદૃષ્ટિ શાણા માણસે કેળવવી જોઈએ અને સાધવી જોઈએ.

રૂપ, રંગ, ગુણ, સ્વભાવ, શક્તિ સર્વદૃષ્ટિએ એક માણસ બીજા માણસથી જુદો એટલે અસમાન છે એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવા છતાં,

બધા માણસ છે અને માનવતાની દૃષ્ટિએ સમ છે — સરખા છે એ દૃષ્ટિ સમજી માણસે કેળવવી જોઈએ.

જીવો સ્વસ્વભાવથી નિત્ય, ચેતન, અવિકારી, અવિનાશી અને અજન્મા છે; ક્ષણભંગુર, વિકારી અને વિનાશી દેહોનું નિત્ય અવલંબન કરીને રહેલા હોવા છતાં દેહ વડે જ પોતાની બધી જ ક્રિયાઓ કરતા હોવા છતાં, દેહોના ગુણધર્મો જ પોતાના ગુણધર્મો છે એવું ખોટી રીતે માનતા હોવા છતાં, જીવો દેહોથી જુદા અને વિલક્ષણ છે, એ હકીકતનો કોઈથીય ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી; એટલે નિત્યતા, ચેતનતા, અવિકારીતા, અવિનાશીતા અને અજન્માપણું એ ગુણધર્મની દૃષ્ટિએ સર્વ જીવો સરખા છે — એવું જ્ઞાન જો જાતઅનુભવના આધારે માણસ કેળવે અને સિદ્ધ કરે તો દેહ દેહ પ્રત્યે જીવો જુદા હોવા છતાં બધા જીવો ગુણધર્મની દૃષ્ટિએ સરખા છે, એવી સમદૃષ્ટિ વિવેકી જીવ કેળવી શકે છે અને સાધી શકે છે. પણ આ માટે અનિવાર્ય શરત એ હોય છે કે, એવી દૃષ્ટિ કેળવવા ઈચ્છનારે સૌથી પહેલાં પોતે આત્મસત્તા રૂપે વર્તતાં શીખી લેવું જોઈએ. પોતે જો ઉપર જણાવેલા શાશ્વત ગુણધર્મોયુક્ત અને દેહથી વિલક્ષણ છે એવું એ નિશ્ચિતપણે જાણે-સમજે તો જ બીજા દેહોમાં રહેલા જીવો પણ એ પ્રકારના ગુણધર્મો ધરાવે છે એવી અનુભૂતિ એને થઈ શકે છે.

પણ આ બધી વાતો જેના ઉપર સંપૂર્ણ આધારિત છે એવી જે એકડાના સ્થાને રહેલી અતિ મહત્ત્વની એક વાત સત્શાસ્ત્રોમાં કહેલી છે, એ શાણા અને સમજી માણસે કદી ન ભૂલવી જોઈએ. જગત અને જગતના પદાર્થોમાં નરી વિષમતા જ ભરેલી છે એ વાત ખરી; માનવજીવનમાં નખશિખ વિષમતા જ ભરેલી છે એ વાત પણ ખરી છે; પણ જગત અને માનવજીવનને સમ બનાવે એવું એક મહાતત્ત્વ એમાં રહેલું છે. એ સમતત્ત્વ એમાં રહેલું હોવાથી જ એ વિષમ હોવા છતાં બધાને પ્રિય લાગે છે. એ મહાતત્ત્વને સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના નામે ઓળખે છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, જીવો અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષો પર્યંત સૌ કોઈમાં

જે ઈચ્છાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ આપણે જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ તે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણે પ્રેરેલી છે — સ્વતંત્ર નથી. નિત્ય અને ચેતન એવાં એ સર્વ તત્ત્વોમાં નિત્યો નિત્યાનામ્ અને ચેતનો ચેતનાનામ્ । એવું જે પરમ ચૈતન્ય આનંદધન પરમ તત્ત્વ સદા વ્યાપીને રહેલું છે એ સર્વ તત્ત્વોરૂપી શરીરનું શરીરી કહેવાય છે, સર્વનું નિયામક એ સ્વરૂપ અંતર્યામી કહેવાય છે. જડતત્ત્વો અને પદાર્થો સુંદર અને પ્રિય લાગે છે એનું કારણ પ્રિયાણાં પ્રિયઃ અને આનંદમૂર્તિ એવા પરમાત્મા એમાં વ્યાપીને રહેલા છે એ છે. જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષો એ સર્વ વ્યાપ્ય છે અને પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ એકલા જ સર્વવ્યાપક છે; જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરમુક્ત પુરુષો સર્વ અસમર્થ છે અને એ પુરુષોત્તમ એકલા જ સર્વસમર્થ છે; જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરમુક્તો સર્વ પરતંત્ર છે અને એ એકલા જ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે. જેમ પુષ્પહારમાં, રત્નહારમાં પુષ્પો અને રત્નો દેખાય છે પણ એ બધા જેને આધારે એકત્રિત રહેલાં છે તે દોરો જણાતો નથી, તેમ સર્વેશ્વર શ્રીહરિ, અક્ષરબ્રહ્મ સહ સર્વ ચિત્ તત્ત્વોમાં તથા સર્વ અચિત્ તત્ત્વોમાં વ્યાપીને રહેલા છે અને એ તત્ત્વોને ધારીને રહેલા છે. જગતમાં ગમે ત્યાં જાવ, ગમે ત્યાં જુઓ અને ગમે તે રીતે જુઓ પણ જો દૃષ્ટિ હોય તો અણુઅણુમાં એ આનંદધન પરમાત્મા વિલસી રહ્યા હોય છે. જગતના જીવનની અને જીવો અને ઈશ્વરોના જીવનની વિષમતા વચ્ચે એ એક જ સમતત્ત્વ સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વથા વિલસી રહ્યું છે. જો આપણી દૃષ્ટિ સુધરે અને ‘જ્યાં જુએ ત્યાં રામજી બીજું કાંઈ ન ભાસે રે’ એવી રીતે જોવા કેળવાય તો કોઈ જગ્યાએ, કોઈ પદાર્થમાં વિષમતા ન જણાય, પણ સમતા જ જણાય અને અનુભવાય છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હોય, ગાય હોય, હાથી હોય, કૂતરું હોય યા ચાંડાળ હોય પણ એ સર્વ જેની આ પ્રકારે સમદૃષ્ટિ કેળવાઈ હોય અને સધાઈ હોય તેને જ સમ એટલે સરખાં દેખાય છે; કારણ કે એવી દૃષ્ટિવાળો, એ બધા જીવો અને પદાર્થોના બાહ્ય રૂપ, રંગ અને ગુણધર્મને જોતો નથી પણ એમાં અંતર્યામીશક્તિ રૂપે રહેલા પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જ જુએ છે.

જીવનમાં સુખ આવે યા દુઃખ, જય થાય યા પરાજય, માન મળે યા અપમાન, પણ જેણે પોતાના આત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખ્યું હોય છે તે એથી ફૂલાતો નથી યા દુઃખી થતો નથી; કારણ કે એ નિશ્ચિત માનતો હોય છે કે, એ બધા અનુભવો દેહને થાય છે અને દેહથી તો પોતે સાવ જુદો અને વિલક્ષણ છે. પણ જે સર્વત્ર પરમાત્માને નીરખતો અને અનુભવતો હોય છે તેને જેવી સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી સમદષ્ટિ કેવળ આત્મદર્શીને પ્રાપ્ત થતી નથી; કારણ કે જીવાત્માની વ્યાપક શક્તિ એના દેહ પૂરતી મર્યાદિત હોય છે, ઈશ્વરની વ્યાપક શક્તિ પણ બ્રહ્માંડ પૂરતી મર્યાદિત હોય છે; એ પરમાત્મા જેવા સમર્થ હોતા નથી, એમના જેવા સ્વતંત્ર હોતા નથી. પણ જો આત્મદર્શી પુરુષ પોતાના અંતરમાં અખંડ રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપનો અનન્ય આશ્રય કરે અને ભક્તિ-ઉપાસના કરે તો એની સમદષ્ટિ ભગવાનની કૃપાથી સર્વવ્યાપક બને છે.

પણ ભગવત્કૃપાથી સર્વત્ર ભગવાનને જોવા-નીરખવાની દષ્ટિ, શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને તેના પરિણામે સર્વ પદાર્થો અને સર્વ વ્યક્તિઓને સમદષ્ટિથી માણસ જોતો થયો હોય, પણ જ્યાં સુધી એ માયાજન્ય દેહને આશરીને રહેલો છે ત્યાં સુધી એણે એક વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જ્યાં સુધી પોતે નિર્વિકલ્પ સમાધિ જેવી સ્થિતિમાં વર્તતો હોય અને પરિણામે દૈહિક ક્રિયા સભાનપણે કરતો ન હોય ત્યાં સુધી એને કોઈ ધર્મનિયમનાં બંધન નડતાં નથી; પણ જ્યારે દેહવ્યવહારની નાનીસરખી ક્રિયા પણ એ સભાનપણે કરવા માંડે ત્યારે એણે શિક્ષાપત્રીના પંચોતેરમા શ્લોકના બીજા ચરણમાં જે મર્યાદા દાખવી છે તેનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ. જો પોતે જ્ઞાની અને યોગી છે અને પોતાના આત્માને અલગ નીરખી શકે તેમ છે તથા એ આત્મામાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને પણ અલગ નીરખી શકે તેમ છે એવું માનીને, શિક્ષાપત્રીના ઉપર જણાવેલા શ્લોકમાં અને બીજા શ્લોકોમાં આંકેલી ધર્મમર્યાદાની અવગણના કરે તો પરિણામે એને ભારે નુકસાન થાય છે — એની ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી એ

બ્રષ્ટ થાય છે. ઈતિહાસના પાને એવા અનેક પ્રસંગો નોંધાયેલા છે. સંપ્રદાયના ઈતિહાસમાં નોંધાયેલા એવા ઘણા દાખલાઓ પૈકી એક દાખલો અત્રે ટાંકવો યોગ્ય લાગે છે : વ્યાપકાનંદ સ્વામી અતિ સમર્થ આત્મદર્શી હતા, તદુપરાંત પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના અનન્ય ભક્ત હતા; પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની એમની નિષ્ઠા આદર્શ અને અનુકરણીય ગણાય એવી હતી. પોતાના આત્માને એ હસ્તામલક દેખતા એટલું જ નહિ પણ જગતમાં ભમી રહેલા અનેક જીવોને પણ એ જોઈ શકતા હતા. પોતાની એ શક્તિના પરિણામે બે પ્રસંગોએ મરણ પામેલી વ્યક્તિઓને એમણે જીવતી કરેલી હતી, એ ઈતિહાસકથા સત્સંગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એ માટે એમને ઠપકો આપ્યો હતો. જીવો ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના કરીને એમનું સાધર્મ્ય પામે એ યોગ્ય અને હિતાવહ છે; પણ એમનું સાધર્મ્ય પામીને ભગવાન જેમ વર્તવાનું શરૂ કરે તો એમાંથી એનું ભારે અહિત થાય છે. શિક્ષાપત્રીમાં ત્યાગાશ્રમીઓના ધર્મમાં બે વિશેષ આજ્ઞાઓ કરેલી છે — એક ‘ત્યાગીએ સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને ભગવાનની કથાકીર્તન કદી ન કરવું જોઈએ’; બીજી — ‘દેવતાની પ્રતિમા વિના બીજી કોઈ સ્ત્રીની પ્રતિમા, બુદ્ધિપૂર્વક કદી ન જોવી જોઈએ.’ આત્મસત્તારૂપે વર્તનારા મસ્ત વ્યાપકાનંદ સ્વામીને આ બે આજ્ઞાઓ સાંભળીને હસવું આવ્યું. એમના મુખમાંથી ‘એમાં શું ? આત્મા તો નિર્લેપ છે, એનું શું નડે એમ છે ?’ — એ પ્રકારના શબ્દો સરી પડ્યા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એ સાંભળ્યા. પોતે એ વખતે તો ‘સ્વામી ! માણસ જેવું અનુભવથી શીખે છે તેવું શાસ્ત્ર વાંચવા-સાંભળવાથી શીખતો નથી.’ એટલું જ બોલ્યા. આ પ્રસંગ પછી વ્યાપકાનંદ સ્વામી પોતાના મંડળના સાધુઓ સાથે સત્સંગપ્રચાર માટે ફરતા ફરતા એક ગામે આવ્યા. ગામ બહાર માતાજીનું એક મંદિર હતું તેમાં નિવાસ કર્યો. મંદિરના થાંભલાઓ ઉપર જુદી જુદી નૃત્યમુદ્રાઓ દાખવતાં નારીઓનાં શિલ્પ ગોઠવેલાં હતાં. સ્વામી એક થાંભલા આગળ સૂતા. એ થાંભલા પાછળ એક બારી હતી તેમાંથી ચંદ્રનું અજવાળું મંદિરમાં રેલાતું હતું. સ્વામી સૂતા હતા

તેની સામેના થાંભલા ઉપર પણ એક નૃત્યાંગનાનું શિલ્પ ગોઠવેલું હતું. ચંદ્રનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે આગળ વધતો આ શિલ્પકૃતિ ઉપર પડ્યો. શિલ્પાકૃતિ ખરેખર સુંદર હતી. એના અંગપ્રત્યંગના ભાવો જોનારના મનમાં ઉત્તેજના પ્રેરે એવા હતા. ચંદ્રના પ્રકાશમાં એ શિલ્પાકૃતિ મધુર હાસ્ય સાથે નૃત્ય કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. બરાબર એ જ વખતે સ્વામીની આંખ ઊઘડી અને થાંભલા ઉપર ચંદ્રના શ્વેત શાંત પ્રકાશમાં ઝળહળી રહેલી પેલી નૃત્યાંગનાની શિલ્પાકૃતિ ઉપર પડી. રાતને સમય હતો; એકાંત હતું; ચંદ્રનું ઉત્તેજ એવું શીતળ અજવાળું હતું; સ્વામી ઘડીવાર એ શિલ્પાકૃતિ જોઈ રહ્યા. એમના મનમાં વિચારોની પરંપરા જામી, સૂતા હતા ત્યાંથી એ બેઠા થયા; પછી ઊભા થયા અને પછી મંત્રમુગ્ધ બનેલો માણસ પોતાની પ્રિય વસ્તુ તરફ આપોઆપ જ ખેંચાઈ જાય છે તેમ સ્વામી શિલ્પાકૃતિ તરફ જવા લાગ્યા. આકૃતિની પાસે જઈને એનો સ્પર્શ કરવા જ્યાં બન્ને હાથ લંબાવ્યા તો તે થાંભલા સાથે અથડાયા; અને વીજળીનો આંચકો લાગતાં માણસ જેમ ભડકે છે તેમ ભડકીને બે ડગલાં પાછા હઠી ગયા. એમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ; આત્મા-અનાત્માનો મક્કમ વિચાર કરીને એ શિલ્પાકૃતિને મનમાંથી કાઢી નાખવાનો એમણે ભારે પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયા. એમને થોડા દિવસો પહેલાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સભામાં કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા. ભગવાનના નામનું બળ ધારણ કરીને એમણે તરત જ સ્વામિનારાયણ નામની ધૂન શરૂ કરી. થોડી વારમાં જ સૂર્યનો પ્રકાશ થાય અને કાળાં વાદળાં વીખરાઈ જાય તેમ બધા સંકલ્પ-વિકલ્પો બંધ થઈ ગયા. એ પૂર્વવત્ ભક્ત વ્યાપકાનંદ બની ગયા. એ પછી એ જ્યારે ફરીથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને મળ્યા ત્યારે દંડવત્ પ્રણામ કરીને ક્ષમાયાચના કરી અને ભગવાનને રાજી કર્યા.

શિક્ષાપત્રીમાં ઘણી આજ્ઞાઓ એવી જોવા-વાંચવામાં આવશે કે જે પ્રથમ દર્શનીય અશાસ્ત્રીય લાગે; પણ જરા શાંત ચિત્તે પૂર્વાપર વિચાર કરવામાં આવે તો એ બધી આજ્ઞાઓ સર્વજીવહિતાવહ છે — એવી પ્રતીતિ તરત જ થાય તેમ છે. આશ્રિતોએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે,

શિક્ષાપત્રીની દરેક આજ્ઞા ‘સ્વધર્મરક્ષિકા છે, સદાશિષવાળી છે, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના નામ, સ્વરૂપ અને સ્મરણયુક્ત છે અને શાસ્ત્રસંમત છે;’ એ આજ્ઞાઓ સત્શાસ્ત્રોના સારરૂપ છે. શાસ્ત્રોમાં કેટલીક વખત એકમેકથી વિરુદ્ધ લાગે એવી વાતો કહેલી હોય છે ત્યારે વિરુદ્ધ જણાતી એ વાતોમાંથી આત્મશ્રેયની સિદ્ધિ માટે મથી રહેલા મુમુક્ષુ માટે કઈ આજ્ઞા હિતકર છે એ શિક્ષાપત્રી સમજાવે છે. એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આજના જેવા કથાસમારંભો પ્રસંગે, નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોતી નથી; બહુધા સવિકલ્પ સમાધિ જેવી સ્થિતિ હોય છે. ત્યારે શિક્ષાપત્રીના ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં જે આજ્ઞા કરેલી છે તે પ્રમાણે વર્તવામાં જ સૌને સુખ અને શાંતિ રહેલાં હોય છે. હવે કહો, તમારા મનનું સમાધન થયું ?’ શાસ્ત્રીજીએ મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં પૂછ્યું.

‘હા, શાસ્ત્રીજી મહારાજ ! આપે કરેલા ખુલાસાઓથી અમારા સર્વ સંશયો ટળી ગયા છે, અમને ખૂબ આનંદ થયો છે અને ભારે શાંતિ મળી છે.’ બેઠેલા બધા એકસાથે બોલી ઊઠ્યા.

“... આસક્તિ જ બંધનકર્તા છે. ધર્મ સમજીને, આસક્તિરહિત જે ક્રિયા થાય છે તેમાં બાધ આવતો નથી. બંધનકર્તા કર્મ નથી, પણ તે કર્મમાં રહેલો અહંમત્વનો ભાવ અને આસક્તિ જ બંધન કરે છે. ...”

*

“... નવધા ભક્તિમાં શ્રવણભક્તિને પ્રથમ એટલા માટે ગણેલી છે કે, ભગવાનની કથાવાર્તા સાંભળવી, એના જેવું મનને સ્થિર કરવાનું અને નિર્વિષયી બનાવવાનું બીજું કોઈ સાધન નથી. ...”

પિતામહ ભીષ્મ

ધર્મ અને ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરવામાં મહત્તા અને ગૌરવ અનુભવતા આ યુગમાં જો કોઈ એમ કહે કે, ‘ભારતમાં શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ અનેક છે પણ એમાં એકવાક્યતા નથી. એકમેકથી વિરુદ્ધ કહેવાય એવી ઘણી વાતોથી એ શાસ્ત્રો ભરેલાં છે. જ્ઞાની-મહાત્માઓ, ઋષિ-મુનિઓ અને શાસ્ત્રી-પંડિતો અનેક છે પણ એમનામાંય એકવાક્યતા નથી. એમની વચ્ચે એવો ઉગ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે કે એમનામાંથી કોનું વચન શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ માનવું એનો નિર્ણય કરવાનું કામ ભારે મુશ્કેલ અને જટિલ હોય છે. ધર્મની અનેક વાતો અને વ્યાખ્યાઓ કરવામાં-કહેવામાં આવી છે પણ એમાંથી ધર્મ એટલે ખરેખર શું એ શોધવું, એ ભવાટવીમાં ભૂલા પડેલા માણસ માટે સલામત સ્થાન શોધવા જેવું ભારે વિકટ અને અટપટું કામ છે. એમ લાગે છે કે ધર્મ કોઈ ઊંડી અજાણી ગુફામાં સંતાઈને બેઠો છે.’ આવું જો કોઈ કહે તો તેમાં આજે નવાઈ પામવા જેવું કંઈ જ ન કહેવાય. પણ આજથી પાંચ હજાર વર્ષો પહેલાં, જ્યારે કળિયુગની શરૂઆત થઈ ન હતી ત્યારે જો કોઈ આવા શબ્દો બોલે તો તે ભારે આઘાત અને આશ્ચર્ય જગાવે એવી ઘટના કહેવાય. તેમાં પણ જો એ શબ્દો બોલનાર વ્યક્તિ સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત, વડીલ, સુજ્ઞ, જ્ઞાની અને ધર્મનિષ્ઠ ગણાતી હોય તો તો આશ્ચર્યની અવધિ આવી ગઈ ગણાય. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસમાં આ પ્રકારના શબ્દો બોલનારનો એક દાખલો નોંધાયેલો છે. મહાભારતમાં એ દાખલો નોંધતાં મહર્ષિ વ્યાસજી લખે છે કે : ધર્મની જીવંત મૂર્તિ ગણાતા રાજા

યુધિષ્ઠિર, દુર્જનતાની મૂર્તિ સમા દુર્યોધન સાથે અનેક નગરજનો અને વડીલોની હાજરીમાં ભરસભામાં અધર્મનું વરવું રૂપ કહેવાતું ઘૂત રમે છે અને હોડમાં રાજપાટ, પોતાની જાત અને પોતાના ભાઈઓને હારી જાય છે. અને પછી હાર્યો જુગારી બમણું રમે એ ઉક્તિ પ્રમાણે ધૂત શકુનિની સલાહથી પોતાની નિર્દોષ પત્ની, સતી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકે છે અને એને પણ હારી જાય છે અને જ્યારે દુર્યોધન અને કર્ણની સૂચનાથી દુષ્ટ દુઃશાસન, દ્રૌપદીને ભરસભામાં ખેંચી લાવે છે અને એને નવસ્ત્રી કરવાનો અતિ નિંદ્ય પ્રયાસ કરે છે ત્યારે અતિ તીખા સ્વરે દ્રૌપદી સર્વના પિતામહ ગણાતા ભીષ્મને પૂછે છે કે, ‘પોતાની જાતને ઘૂતમાં હારી ગયા પછી યુધિષ્ઠિરને, મને હોડમાં મૂકવાનો કોઈ અધિકાર પહોંચતો નથી છતાં મને ભરસભામાં આ રીતે ખેંચી લાવીને લજ્જિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ શું ધર્મ છે ?’ ત્યારે એના જવાબમાં ભીષ્મપિતામહ, ‘પરાધીન મનુષ્ય કોઈનેય હોડમાં મૂકી શકતો નથી છતાં ધર્મની સૂક્ષ્મતાને લીધે હું કંઈ કહી શકતો નથી’ એવા વિચિત્ર પણ સત્ત્વહીન શબ્દો બોલે છે. જગતને બ્રહ્મચર્યવ્રતના પાલનનો આદર્શ દાખવતા પિતામહ ભીષ્મ, દ્રૌપદી સામે જોવાની હિંમત કરી શકતા નથી; આહું જોઈને એ કહે છે કે,

‘શ્રુતિયો વિભિન્ના સ્મૃતયોઽપિ ભિન્નાઃ ।

નૈકો ઋષિર્યસ્યવચઃ પ્રમાણમ્ ॥

ધર્મસ્યતત્ત્વં નિહિતં ગુહાયમ્ ।

મહાજનો યેન ગતઃ સ પંથઃ ।’

ભીષ્મનો આ જવાબ શક્તિશાળી, પિતામહ અને સજ્જન પુરુષને જરાય શોભે નહિ એવો વિષમ છે. ધર્મ, જ્ઞાન અને શક્તિના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલો માણસ પણ જ્યારે દુર્જનનો સંગ કરે છે, એનું અન્ન ખાય છે, પાણી પીએ છે, એનું આપેલું દ્રવ્ય લે છે અને પોતાના અર્થે વાપરે છે ત્યારે એ દુર્જનથી પણ ચાર ચંદરવા ચઢી જાય એવો મોટો દુર્જન બની જાય છે. ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલી આ સિદ્ધાંતવાત પિતામહ ભીષ્મના જીવનમાંથી આપણને જાણવા મળે છે. પિતામહ ભીષ્મની જીવનકથા સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :

૨. ચંદ્રવંશી કુરુરાજા જહ્નુના વંશમાં આજથી પાંચ હજાર વર્ષ અગાઉ હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર દ્વાપરયુગના અંતભાગમાં, શાંતનુ નામનો એક રાજા રાજ કરતો હતો. ગંગાદેવી નામની એની રાણીની કૂખે એક પુત્રનો જન્મ થયો. ગંગાદેવીનો એ પુત્ર હોવાથી એ ગાંગેય તરીકે ઓળખાતો હતો. એના શરીરની અને મુખની કાંતિ દેવના જેવી હોવાથી એ દેવવ્રત નામથી પણ ઓળખાતો હતો. ગંગાદેવી, શાંતનુની રાણી કેવી રીતે બન્યાં એ ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. માણસ તપ કરે છે અને ત્યાગ કરે છે ત્યારે એના ફળસ્વરૂપે એને અસાધારણ શક્તિ સાંપડે છે. માણસને દ્રવ્ય, સત્તા અને વિદ્યા અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એનું અભિમાન આસમાનને આંબી જાય છે. અભિમાનીને હાથ, પગ, નાક, કાન બધું જ હોય છે પણ આંખ હોતી નથી. સારાસારની વિવેકદૃષ્ટિ હોતી નથી. અભિમાની વ્યક્તિ પોતાના માર્ગમાં જે મળે તેની સાથે આથડી પડતી હોય છે. વિપુલ જળરાશિના પ્રવાહરૂપે શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં ગંગાજી ભાન ભૂલ્યાં. એમણે ઘણા જીવપ્રાણીઓના પ્રાણ લીધા; ઘણાને ઘરબાર વગરના બનાવી રસ્તા ઉપર રખડતા કર્યા; ઘણાને દિવસો સુધી ભૂખ્યા અને તરસ્યા રાખ્યા. ભગવાનના ભક્ત એવા એક ઋષિનો એમનાથી ભારે અપરાધ થઈ ગયો. ઋષિએ શાપ આપ્યો કે, ‘તું સ્ત્રીદેહ ધરીને ભારતમાં જન્મીશ અને પતિ અને પુત્રોના વિયોગનું દુઃખ ભોગવીશ.’ આ શાપના પરિણામે સુંદર સ્ત્રીદેહ પામીને એ એક વખત યમુનાના કિનારે ફરતાં હતાં ત્યારે રાજા શાંતનુની દૃષ્ટિ એમના ઉપર પડી. કામાસક્ત બનીને રાજાએ એમની પાસે લગ્નની માગણી કરી. ગંગાદેવીએ રાજાની માગણી તો સ્વીકારી પણ સામી શરત મૂકી : ‘હું મારાં સંતાનો સંબંધમાં ગમે તેમ વર્તું તોપણ તમારે વચ્ચે ડખલ ન કરવી. જે દિવસે તમે વાંધોવિરોધ કરશો તે દિવસે તમારો ત્યાગ કરીને હું ચાલી જઈશ.’ જગતમાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે પણ આવી વિચિત્ર અને આકરી શરત કોઈએ કરી હોય યા સ્વીકારી હોય એવું જાણવામાં નથી. પણ માણસને જ્યારે કામ વ્યાપે છે ત્યારે એ આંધળોભીત બની જાય છે. કામાંધ શાંતનુએ

ગંગાદેવીની આ આકરી શરત પણ શિરોમાન્ય કરી. બન્નેનાં લગ્ન થયાં. ગંગાદેવી હસ્તિનાપુરનાં રાણી બન્યાં.

૩. યોગ્ય સમય પછી ગંગાદેવીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. નવજાત શિશુને ગંગાદેવીએ સ્વહસ્તે યમુનામાં જળસમાધિ કરાવી દીધી. એ પછી ગંગાદેવીએ એક પછી એક એમ બીજા છ પુત્રોને જન્મ આપ્યો અને એ છયે બાળકોને પણ એ રીતે જ જળસમાધિ કરાવી દીધી. સાત સાત પુત્રોના આ પ્રકારના અકાળ અવસાન પછી શાંતનુની આંખ ઊઘડી. પોતાની નબળાઈ માટે એને ઘણો પસ્તાવો થયો. હવે જો પુત્રનો જન્મ થાય તો, આ પ્રમાણે બાળહત્યા ન થવા દેવાનો એણે મનોમન નિશ્ચય કર્યો. સમય જતાં ગંગાદેવીએ આઠમા પુત્રને જન્મ આપ્યો. જળસમાધિ કરાવવા માટે એને લઈને એ જ્યારે મહેલ બહાર નીકળવા તૈયાર થયાં ત્યારે શાંતનુએ આડો હાથ ધર્યો અને કહ્યું : ‘દેવી ! આ પહેલાં તેં સાત પુત્રોને જળસમાધિ કરાવી છે. પોતાના જ પુત્રોની આ રીતે હત્યા કરે એવી જનેતા આ પહેલાં મેં કદી જોઈ નથી. હું તમને આ પુત્રને જળસમાધિ નહિ કરાવા દઉં.’ ગંગાદેવી મ્હાન મુખ કરીને ધીમું હસ્યાં. એ હાસ્યમાં દુઃખ હતું. ગ્લાનિભર્યા સ્વરે એમણે કહ્યું :

‘રાજન્ ! પોતાનાં જ બાળકોની હત્યા કેટલાંય નિર્દય પશુપંખીઓ કરે છે પણ માનવજાત એવું કદી કરતી નથી. હું મૂળ સ્વરૂપે ગંગાદેવી છું. પણ મારે ખૂબ દુઃખી થઈને પણ એવું કરવું પડ્યું છે; એનું કારણ મારું અભિમાન છે. અભિમાનમાં અંધ બનીને મેં એક ઋષિનો અપરાધ કર્યો. એમણે મને શાપ આપ્યો; એટલે મારે સ્ત્રીરૂપે જન્મ લેવો પડ્યો. ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે ઋષિએ શાપનું નિવારણ અર્પ્યું. આઠ વસુઓને પણ બીજા એક ઋષિનો શાપ થયો હતો. એમનો ઉદ્ધાર એટલે પૂર્વસ્થિતિની પ્રાપ્તિ જો હું એમને જન્મ આપીને પછી જળસમાધિ કરાવું તો જ થાય તેમ હતું. મારો ઉદ્ધાર પણ મને તેમ કરતાં જો મારો પતિ રોકે તો જ થાય તેમ હતું. સાત પુત્રોને મેં જળસમાધિ કરાવી છે તેનું કારણ આ હકીકત છે. આ પુત્ર આઠમો વસુ છે. તમે મના કરો છો એટલે હવે એ તમારા પુત્ર તરીકે રહેશે પણ હવે આપણી શરત

પ્રમાણે હું મારા સ્થાને ચાલી જાઉં છું. રાજન્ ! હું જાઉં તે પહેલાં તમારી પાસે એક યાચના કરું છું. મારું સ્ત્રીહૃદય છે. આ પુત્રની હું જનેતા છું. એને ભણાવીગણાવીને મોટો કરીને પછી એને હું તમને પાછો સોંપી દઈશ. મને એમ કરવાની કૃપા કરીને રજા આપો.’

૪. શાંતનુએ સંમતિ આપી એટલે ગંગાદેવી પુત્રને લઈને સીધાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યાં. વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણાવીને, સારા સંસ્કાર આપીને પુત્રને ઉછેરવાની વિનંતી કરી. વસિષ્ઠે એ વિનંતી સ્વીકારી. સમય જતાં ગાંગેય શાસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયા; એટલે વળી ગંગાદેવી ત્યાં આવ્યાં અને પુત્રને લઈને પરશુરામ પાસે પહોંચ્યાં. પુત્રને શાસ્ત્રવિદ્યા ભણાવવાની વિનંતી કરી. બ્રાહ્મણજાતિનો ન હોય એવા કોઈ પુરુષને શાસ્ત્રવિદ્યા ન ભણાવવાના પોતાના નિયમમાં ગંગાદેવીના આગ્રહને કારણે પરશુરામે અપવાદ કર્યો અને ગાંગેયને શાસ્ત્રવિદ્યાવિશારદ બનાવ્યો.

૫. ગંગાદેવી પુત્રને લઈને પાછાં આવશે અને પછી પોતાની પત્ની તરીકે સાથે રહેશે એવી આશાએ શાંતનુએ બીજું લગ્ન કર્યું ન હતું. વયન આપ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રની વિદ્યામાં પારંગત થયેલા પુત્રને સોંપવા માટે એક દિવસ ગંગાદેવી આવી પહોંચ્યાં. શાંતનુએ ઘણી આજીજી કરી પણ એ રોકાયાં નહિ; પુત્રને સોંપીને ચાલ્યાં ગયાં. ગંગાદેવી ચાલ્યાં ગયાં એટલે રાજા શાંતનુ પાગલ જેવા થઈ ગયા. એવી સ્થિતિમાં એક દિવસ એ યમુનાકિનારે ફરતા હતા ત્યાં એમણે એક નૌકામાં એક સુંદર સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ. માણસને જ્યારે કામ વ્યાપે છે ત્યારે એ લાજશરમ બધું જ વીસરી જાય છે. લગ્ન કરવાના ઈરાદે એમણે તપાસ કરાવી તો એ માછીમારની કન્યા છે એવું કહેવામાં આવ્યું. એટલે નિરાશ થઈને મહેલમાં પાછા ફર્યા. પિતાને દુઃખી અને શોકમગ્ન થયેલા જોઈને ગાંગેયે તપાસ કરી તો જણાયું કે : ‘નૌકામાં બેઠેલી સ્ત્રી ખરેખર માછીમારની પુત્રી નથી; પણ ક્ષત્રિય કન્યા છે. માછીમાર તો એનો પાલક પિતા છે. એનું ખરું નામ સત્યવતી છે પણ માછીમારને ત્યાં ઊછરેલી હોવાથી લોકો એને મત્સ્યગંધા કહે છે.’ આ

હકીકતની ખાતરી થતાં જ ગાંગેય માછીમારને મળ્યા અને પોતાના પિતા માટે સત્યવતીના હાથની માગણી કરી. માગણી સાંભળીને માછીમાર ખુશ થઈ ગયો. પણ એણે શરત કરી કે જો મારી પુત્રીનો પુત્ર જ શાંતનુ પછી રાજગાદીએ બેસે એવી ખાતરી આપવામાં આવે તો જ એનું લગ્ન રાજા સાથે કરવા પોતે ખુશી છે. ગાંગેયે એ માટે પોતાની જાતબાંહેધરી આપી; પણ માછીમાર ચતુર હતો. એણે કહ્યું કે : ‘તમે તમારું વયન પાળશો એની મને ખાતરી છે; પણ તમારો પુત્ર થાય તે મારી પુત્રીના પુત્ર પાસેથી રાજ છીનવી લે તો ?’ શંકા સાંભળીને ગાંગેય ઘડીવાર વિચારમાં પડ્યા. યમુનાજીનું જળ હથેળીમાં લઈને એમણે તરત જ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘હું આજીવન બ્રહ્મચારી રહીશ.’ સત્યવતી અને એનો પાલક પિતા, ગાંગેયની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને આશ્ચર્યથી અવાક થઈ ગયાં. એ બન્નેને લઈને ગાંગેય પિતા રાજા શાંતનુ પાસે આવ્યા. પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી અને સત્યવતી સાથે લગ્ન કરવાની પિતાને વિનંતી કરી. પુત્રની આ ત્યાગબુદ્ધિથી રાજા શાંતનુ પ્રસન્ન થયા. અતિ પુલકિત થઈને એમણે પુત્રને ‘ઈચ્છિત મૃત્યુ’ એટલે ઈચ્છામાં આવે ત્યારે જ મૃત્યુ પામે એવો વર આપ્યો. શાંતનુ અને સત્યવતીનાં લગ્ન થયાં. ગાંગેયે આજીવન બ્રહ્મચારી રહેવાની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારથી એ ભીષ્મ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

૬. સત્યવતીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યા — ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય. મોટા થયા પછી એક યુદ્ધમાં ચિત્રાંગદ મૃત્યુ પામ્યો. શાંતનુનું મરણ થયા બાદ ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યને રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો. વિચિત્રવીર્યને બે રાણીઓ હતી — અંબિકા અને અંબાલિકા; છતાં એ નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. રાજગાદી ઉપર હવે કોને બેસાડવો એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. એ વખતના કઢંગા રિવાજ પ્રમાણે બન્ને રાણીઓ દ્વારા નિયોગથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની સત્યવતીએ ભીષ્મને આગ્રહભરી વિનંતી કરી; પણ એક વાર લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ પોતે કદી નહિ કરે એવો એમણે મક્કમ જવાબ આપ્યો. સત્યવતીએ પોતાના માનસપુત્ર વ્યાસજીને યાદ કર્યા. વ્યાસજી આવ્યા. એમણે ત્રણ ફળો અભિમંત્રિત

કર્યા અને તે ગ્રહણ કરવા રાણીઓને પોતાની પાસે બોલાવી. રાણી અંબિકાએ લાજશરમના કારણે આંખો બંધ રાખીને હાથમાં ફળ લીધું અને ખાધું; પરિણામે એને અંધપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રાપ્ત થયો. રાણી અંબાલિકાએ પણ અતિ વિહ્વળ બનીને ગભરાતાં ગભરાતાં ફળ લીધું અને ખાધું; પરિણામે એને રોગી પુત્ર પાંડુ પ્રાપ્ત થયો. એ બન્નેની દાસી વિપુલાએ ભક્તિભાવથી નમન કરીને ફળ લીધું અને ખાધું; પરિણામે એને ભક્તપુત્ર વિદુરજી પ્રાપ્ત થયા.

૭. ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી અંધ હોવાથી રાજશાસન માટે ધર્મશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ પ્રમાણે લાયક ન ગણાય; તેથી ભીષ્મે પાંડુને રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આમ, કુટુંબમાં ભીષ્મે પિતામહ શાંતનુની ફરજો પણ બજાવવા માંડી ત્યારથી એ પિતામહ ભીષ્મના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રને રાણી ગાંધારીથી સો પુત્રો, જેમાં મોટા પુત્રનું નામ દુર્યોધન હતું; અને એક પુત્રી પ્રાપ્ત થયાં. રાજા પાંડુને કુંતાદેવીથી ત્રણ પુત્રો પ્રાપ્ત થયા — યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન; અને બીજી રાણી માદ્રીથી બે પુત્રો પ્રાપ્ત થયા — નકુળ અને સહદેવ. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને પાંડુના પાંચ પુત્રો કુરુરાજા જહ્નુના વંશજો હોવાથી લોકવ્યવહારમાં કુળપરંપરા પ્રમાણે એ બધા જ કૌરવ નામથી ત્યારે ઓળખાતા હતા.

૮. રાજા પાંડુ રોગી હતા. હવાપાણી સારાં મળે એ કારણે એ યમુનાકિનારે મકાન બંધાવીને જંગલમાં રહેતા હતા. ત્યાં એક વખત વૈદ્યકીય સલાહસૂચના વિરુદ્ધ રહેણીકરણી કરવા જતાં એનું મૃત્યુ થયું. એ પછી કોણ જાણે શું થયું પણ પિતામહ ભીષ્મની બુદ્ધિમાં વિપરીત પરિવર્તન આવ્યું. અંધાપાના કારણે રાજશાસન માટે જે ધૃતરાષ્ટ્રને એમણે પહેલાં નાલાયક માન્યો હતો તેને જ એમણે રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને એથી વધારે વિચિત્ર અને વિષમ પગલું એ ભર્યું કે રાજના યુવરાજપદે એમણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનને નહિ પણ પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને સ્થાપિત કર્યો. દુર્યોધનને છંછેડવા માટે આ કારણ પૂરતું હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે યુધિષ્ઠિર નામના જ યુવરાજ રહ્યા. અંધ રાજવી ધૃતરાષ્ટ્રના નામે બધો રાજકારોબાર દુર્યોધન જ કરવા લાગ્યો.

ભીષ્મની સંમતિ મેળવીને ધૃતરાષ્ટ્રના નામે એણે બે આદેશો તાત્કાલિક અમલમાં આવે એ રીતે બહાર પાડ્યા. અત્યાર સુધી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ — બન્નેના પુત્રો કૌરવો કહેવાતા હતા. પણ હવે કૌરવપદ એણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો માટે જ મર્યાદિત બનાવ્યું અને યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંચે ભાઈઓને પાંડવો (એટલે પાંડુના પુત્રો) તરીકે ઓળખવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. એનું બીજું પગલું ખૂબ જ ભયંકર હતું. રાજકુટુંબના સર્વ સભ્યો જેમાં ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃપાચાર્યનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો એ સર્વ સભ્યોને સાલિયાણાં તરીકે વાર્ષિક રોકડ રકમ વત્તા આવશ્યક પ્રમાણમાં અનાજ આપવાનું નક્કી કરાવ્યું. આ રોકડ રકમ અને અનાજ પોતાના ભંડારમાંથી પોતાના હાથે જ અપાય એવો એણે ખાસ આગ્રહ રાખ્યો. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને વ્યવહારનો એક સત્ય સિદ્ધાંત એ છે કે દૂષિત દ્રવ્ય અને અન્ન દુષ્ટ અને અધાર્મિક સ્વભાવ અને વૃત્તિવાળા પુરુષોના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલું હોય તો તે જે કોઈ ગ્રહણ કરે છે અને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તેની બુદ્ધિ અવશ્ય દૂષિત થાય છે અને એ વાપરનાર વ્યક્તિ ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ રીતે આસુરી સ્વભાવ અને વૃત્તિવાળી થાય છે. મહર્ષિ વ્યાસ કહે છે કે ભીષ્મ જેવા પુરુષની બુદ્ધિમાં અને વર્તનમાં જે વિપરીત પરિવર્તન આવ્યું તેનું કારણ દૂષિત દ્રવ્ય અને અન્નનો ઉપયોગ છે. દુર્યોધને જે દુષ્ટત્યો કર્યા છે તેમાં શરૂઆતમાં થોડા શાબ્દિક વિરોધો દાખવ્યા સિવાય ભીષ્મે મૂક સંમતિ દાખવેલી છે તેનું કારણ પણ આ જ છે.

૯. દુર્યોધન સ્વભાવથી દુષ્ટ હતો. એ અભિમાનથી કહેતો કે ‘ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તે હું જાણું છું છતાં ધર્મનું આચરણ હું કરતો નથી; અધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તે હું જાણું છું છતાં અધર્મનો ત્યાગ હું કરતો નથી.’ એ સાક્ષાત્ અધર્મમૂર્તિ અને કળિયુગનો અવતાર હતો. એને નિષ્કંટક રાજ ભોગવવું હતું પણ પાંડવોથી, ખાસ કરીને ભીમ અને અર્જુનથી, એ મનમાં ખૂબ ડરતો હતો; તેથી પાંડવોનો નાશ થાય એવા ઉપાયો એ એક યા બીજી રીતે યોજતો હતો. ભીમની હત્યા કરવા માટે એને ઝેરમિશ્રિત મીઠાઈ ખવડાવી અને બેભાન થતાં નદીના જળમાં

ફેંકી દેવડાવ્યો અને પછી ‘ભીમ ડૂબી ગયો’ એવી જાહેરાત ત્યાં જ રોકકળ સાથે શરૂ કરી; પણ જેને રામ રાખે છે તેને કોઈ મારી શકતું નથી. ભીમનો એમાંથી અદ્ભુત રીતે બચાવ થયો. પણ પિતામહ ભીષ્મ ત્યારે એ પ્રસંગે એક શબ્દ પણ બોલ્યા હોય કે દુર્યોધનને ઠપકાનો એક શબ્દ સરખોય કહેલો જણાતો નથી. પાંડવોની હત્યા કરવાનો બીજો પ્રયાસ વધારે ભયંકર હતો. વારણાવત નામના નગરમાં દુર્યોધને શીઘ્રજવાલાગ્રાહી સામગ્રીથી એક લાક્ષાગૃહ બનાવડાવ્યું; અને તેમાં પાંડવો રહેવા જાય એવી સલાહ ભીષ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્ર – એમની મારફતે અપાવી. પાંડવો ત્યાં રહેવા ગયા; પછી એક દિવસે લાક્ષાગૃહને આગ ચંપાવી. પાંડવો અને કુન્તાજી આગમાં બળી ગયાં છે એમ મનાવીને એમની ઉત્તરક્રિયા કરાવી અને રાજમાં જાહેર શોક પળાવ્યો. પણ ભગવાને પાંચે પાંડવો અને માતા કુંતીની અદ્ભુત રીતે રક્ષા કરી. આ બન્ને પ્રસંગે દુર્યોધને પાંડવો અને કુંતાજીની ઉત્તરક્રિયાઓ કરાવી તોપણ એક નિર્બળ પ્રેક્ષક તરીકે ભીષ્મે મૂંગા બની એ બધું જોયા કર્યું. પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે લોકલાજના કારણે રાજમાંથી થોડો ભાગ પાંડવોને આપ્યો. જીવનમાં જે ધર્મ અને ઈશ્વરને પોતાની સાથે રાખે છે તેની પ્રતિદિન પ્રગતિ જ થાય છે. નાના રાજમાંથી પાંડવોએ ધીમે ધીમે મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. અદેખાઈની આગમાં બળી રહેલા દુર્યોધને મામા શકુનિની સલાહથી યુધિષ્ઠિરને ઘૂત રમવા માટે ભાવભર્યું આમંત્રણ આપ્યું. યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજા કહેવાતા હતા; પણ કાળ જ્યારે ફરે છે ત્યારે માણસની બુદ્ધિ પણ ફરે છે. ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર અધર્મ કહેવાય એવું ઘૂત રમવા તૈયાર થયા. એક વાર નહિ પણ બે વાર તૈયાર થયા. જુગાર જેના જીવનમાં દાખલ થાય છે તેને પાયમાલ કરીને જ છોડે છે. ઈતિહાસની આ વાત પિતામહ ભીષ્મ જાણતા હતા અને પોતાના પૌત્રો જેવા કૌરવો અને પાંડવોને અગ્નિ જેવા દાહક અને વિનાશક ઘૂતની રમતમાંથી પાછા વાળવાની શક્તિ ધરાવતા હતા છતાં ભીષ્મ મૂંગા રહ્યા; એટલું જ નહિ પણ જ્યારે રાજસભામાં અનેક લોકોની હાજરીમાં એક તરફ દુર્યોધન અને

એની દુષ્ટ મંડળી અને બીજી તરફ યુધિષ્ઠિર અને એમની મંડળી હાથમાં પાસા લઈને જુગાર રમવા બેઠા ત્યારે એ રમત જોવા માટે પોતાના ઉચ્ચપદે એ બિરાજમાન પણ થયા. ઘૂત એ ભયંકર વ્યસન છે. વ્યક્તિ વ્યસનને વળગતી નથી પણ વ્યસન વ્યક્તિને વળગે છે; પણ એ જ્યારે વ્યક્તિને વળગે છે ત્યારે એના રક્તમાંસનું શોષણ કરીને એને એકલો હાડપિંજર જેવો બનાવી દે છે. ધર્મના જ્ઞાતા યુધિષ્ઠિરને અધર્મનું સ્વરૂપ ગણાતું ઘૂત રમતાં આવડતું ન હતું. ઘૂત એ ભારે ભયંકર કપટકળા છે પણ એ ઘૂત રમનાર એકલાનો નહિ પણ એની સાથે એના પરિવાર અને એની સમૃદ્ધિ અને શક્તિ – સર્વનો નાશ કરે છે. યુધિષ્ઠિર રાજપાટ હારી જાય છે ત્યારે શકુનિની ઉશ્કેરણીથી પોતાની જાતને હોડમાં મૂકે છે અને હારી જાય છે; પોતાના ભાઈઓને હોડમાં મૂકે છે અને હારી જાય છે. આખરે એમને ભાન થાય છે કે હવે હોડમાં મૂકવા જેવું એમની પાસે કંઈ જ રહ્યું નથી; ત્યારે દુર્મતિ શકુનિ ધીરે રહીને સૂચવે છે કે હોડમાં મૂકવા જેવી એક અતિ કીમતી વસ્તુ હજુ એમની પાસે છે – એ વસ્તુ એટલે એમની પરિણીત સ્ત્રી દ્રૌપદી. બીજાઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર યુધિષ્ઠિર પોતાની પરિણીત સ્ત્રીને હોડમાં મૂકવા જેવી બજારુ વસ્તુ માને એ કેટલું બધું હીણું કહેવાય ! પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણ પણ ત્યાં બેઠા હતા. એમણે પણ સ્ત્રીને હોડમાં મૂકી શકાય એવી બજારુ વસ્તુ માની એ હકીકત દુર્જનના યોગથી માણસ કેવી અધમ કક્ષાએ ઊતરી જાય છે એનો જવલંત દાખલો છે. પોતાની જાતને હારી ગયા પછી પોતાની સ્ત્રીને હોડમાં મૂકી શકાય કે કેમ ? – એનો વિચાર ધર્મ અને કાયદાની દૃષ્ટિએ કર્યા સિવાય જ વ્યસનના વમળમાં ફસાયેલા યુધિષ્ઠિરે તરત જ દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી અને પહેલા જ દાવમાં હારી ગયા. બીજી જ ક્ષણે દ્રૌપદીને જાતે સભામાં હાજર થવાનો આદેશ છૂટ્યો. દ્રૌપદી રાજા યુધિષ્ઠિરની રાણી હતી, પિતામહ ભીષ્મના રાજકુટુંબની મોટી પુત્રવધૂ હતી, સતી હતી; સન્નારીત્વની મૂર્તિ હતી. એને રાજસભામાં આવી અપમાનિત રીતે લવાય કે કેમ એનો પણ કોઈએ વિચાર ન કર્યો.

૧૦. જે દૂત દ્રૌપદીને સભામાં લઈ આવવા માટે ગયો તે પાછો આવ્યો. દ્રૌપદીએ અંધરાજવી ધૃતરાષ્ટ્ર, પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણને પુછાવ્યું હતું કે, ‘યુધિષ્ઠિર ઘૂતમાં પોતાની જાતને હારી ગયા તે પહેલાં પોતાને હોડમાં મૂકી હતી કે તે પછી ? જો એ પહેલાં પોતાની જાતને હારી ગયા હોય અને પછી પત્નીને હોડમાં મૂકી હોય તો તેમ કરવાનો એમને અધિકાર છે કે કેમ ?’ સભામાં બેઠેલા ત્રણે વડીલોએ પ્રશ્ન સાંભળીને માથું નીચું ઝુકાવી દીધું; ત્યારે દુર્યોધન અને કર્ણના કહેવાથી દુષ્ટ દુઃશાસન મહેલમાં ગયો અને દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી લાવ્યો. સભામાં ગમગીની અને ગ્લાનિ છવાઈ ગઈ હતી. દ્રૌપદી કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર, પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણની મર્યાદા હમેશાં સાચવતી હતી; પણ જ્યારે એણે એ બધાને નીચું માથું રાખીને બેઠેલા જોયા ત્યારે એનો કોપાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. એણે ત્રણે વડીલોને નામજોગ સંબોધન કરીને તીખા સ્વરે પૂછ્યું : ‘પિતાતુલ્ય કાકા ધૃતરાષ્ટ્રજી ! દાદા ભીષ્મ ! આચાર્ય દ્રોણ ! તમે સભામાં ધર્મની રક્ષા કરવા માટે બેઠા છો. તમને રાજપદ મળેલું છે તે ધર્મની રક્ષા કરવા માટે મળેલું છે; તમે પિતામહ અને આચાર્ય કહેવાવ છો તે ધર્મની રક્ષા કરવા માટે કહેવાવ છો. હું તમારી પુત્રવધૂ એટલે પુત્રી દ્રૌપદી પૂછું છું કે કયા ધર્મશાસ્ત્રના આદેશ આધારે તમે મને અહીંયાં ઘૂતસભામાં એટલે અધર્મસભામાં ખેંચી લાવ્યા છો ? હું દ્રૌપદી તમને પૂછું છું કે કયા ધર્મશાસ્ત્રના આધારે યુધિષ્ઠિરજી પોતાની જાતને જુગારમાં હારી ગયા પછી મને હોડમાં મૂકી શકે છે ? જો આ દુષ્કૃત્ય માટે ધર્મશાસ્ત્રનો કોઈ આધાર ન હોય તો એક નિર્દોષ નારીના ધર્મની મર્યાદાનો ભંગ કરવા માટે કોણ જવાબદાર છે ? કોણ દોષિત છે ?’ દ્રૌપદીનું રુદ્ર સ્વરૂપ જોઈને સભામાં સર્વનાં હૃદય થરથર ધ્રૂજી ઊઠ્યાં. કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહિ. દ્રૌપદીએ ફરીથી પોતાના શબ્દો દોહરાવ્યા અને ફરીથી ઉગ્ર સ્વરે જવાબ માગ્યો. બધાને મનમાં ભય લાગ્યે કે આ નિર્દોષ સતીનારી શાપ દઈ દેશે તો ? આખરે પિતામહ ભીષ્મ લેખની શરૂઆતમાં જે શ્લોક ટાંક્યો છે તે કહીને

બોલ્યા કે : ‘યુધિષ્ઠિરે જ તને હોડમાં મૂકી છે એટલે અમે શું કરીએ ? એમણે પોતાની જાતને હારી ગયા પછી તને હોડમાં મૂકી છે કે પહેલાં મૂકી છે એ પ્રશ્ન જ પછી અસ્થાને છે.’ દ્રૌપદીએ તરત જ પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘માણસ પોતાની જાતને હારી જાય પછી બીજાને હોડમાં મૂકવાનો એને અધિકાર જ રહેતો નથી; છતાં તમે એ મુદ્દાની વાત ઉડાવી દો છો અને બીજી અવળી વાત કરો છો એનું કારણ મને સમજાતું નથી. જે સભામાં આવી અવળી બુદ્ધિવાળા પુરુષો બેઠા હોય ત્યાં મારા જેવી નિર્દોષ નારીને ન્યાય ક્યાંથી મળવાનો છે ? ધર્મના અંચળા ઓથે જ્યારે અધર્મ જ આચારાતો હોય ત્યારે સત્ય, ધર્મ, ન્યાયની રક્ષા માટે એકમાત્ર સર્વેશ્વર શ્રીહરિ જ આધાર છે. સભામાંથી ત્યારે દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ વિકર્ણ અને વિદુરજી વિરોધ કરવા ઊભા થયા. બન્ને જણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે, ‘યુધિષ્ઠિર પોતાની જાતને ઘૂતમાં હારી ગયા છે એટલે પછી એ દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી શકે નહિ; છતાં દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી લાવવામાં આવી છે એ નર્યો અધર્મ થયો છે.’ પણ દુર્યોધને અને કર્ણે તેમને ધમકાવીને બેસાડી દીધા. પિતામહ ભીષ્મ ત્યારે કંઈ જ બોલ્યા ન હતા. હે કૃષ્ણ ! હે ગોપાળ ! હે ભગવન્ ! એમ કહીને દ્રૌપદીએ આ સમય દરમિયાન આંખો મીંચી દીધી અને ભગવાનના ધ્યાનમાં પરોવાઈ ગઈ. દુષ્ટ દુઃશાસને દ્રૌપદીએ પહેરેલું વસ્ત્ર ખેંચવાનો અને એને સભામાં નવસત્રી કરવાનો જોરદાર પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ભારે ચમત્કાર સર્જાયો. દુઃશાસન દ્રૌપદીના શરીર ઉપરથી જેમ જેમ વસ્ત્ર ખેંચતો ગયો તેમ તેમ નવાં વસ્ત્રો એના શરીર ઉપર આવતાં ગયાં. વસ્ત્રો ખેંચી ખેંચીને એ થાક્યો અને આખરે સભામાં બેભાન જેવો થઈને પડ્યો ત્યારે બધાની આંખ ઊઘડી. બધાને જાણે કોઈએ જોરથી લપડાક મારી હોય અને લાત મારી હોય તેમ દરેકની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી. ધૃતરાષ્ટ્રને આંખે દેખાતું ન હતું પણ અંતરની આંખે એણે જોયું કે હવે જો દ્રૌપદીને રીઝવીને મનાવી લેવામાં નહિ આવે તો બધાનું સત્યાનાશ નીકળી જશે. બ્રહ્મચર્યવ્રતની આદર્શમૂર્તિ ગણાતા અને

ઈચ્છિત મૃત્યુવર પામેલા પિતામહ ભીષ્મને પણ મનમાં, જીવનમાં પહેલી વાર દ્રૌપદીનો ભય લાગ્યો. આચાર્ય દ્રોણનું બ્રાહ્મણ હૃદય અકલ્પ્ય ભયથી કંપી ઊઠ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે, દ્રૌપદીને વિનંતી કરતા હોય એવા સ્વરે કહ્યું : ‘બેટા દ્રૌપદી ! તું નિર્દોષ છે. તારે જે પરેશાની ભોગવવી પડી છે તે માટે દિલગીર છું. તારી દૃઢતા જોઈને હું પ્રસન્ન થયો છું. તારી ઈચ્છામાં આવે તે વર તું માગી લે.’ સતી દ્રૌપદીએ ઘૂતની રમત દરમિયાન જે કંઈ હોડો રમાઈ હોય તે બધી રદ કરીને પૂર્વવત્ સ્થિતિ સ્થાપવાની માગણી કરી. પરિણામે પાંડવો પૂર્વવત્ રાજસત્તા, પદ અને પ્રતિષ્ઠા પામ્યા; પણ એમાં પિતામહ ભીષ્મે જે ભાગ ભજવ્યો તે ઇતિહાસના પાને એમના ઉજ્જવળ નામ ઉપર એક કલંક તરીકે જ આજે પણ નોંધાયેલો રહ્યો છે—

૧૧. અધર્મના અવતાર સમા દુર્યોધનના યોગથી દૂષિત થયેલું દ્રવ્ય અને અન્ન, જીવનનિર્વાહ માટે વાપરવાથી પિતામહ ભીષ્મના નામને કલંક લાગ્યું છે. એમનું પૂર્વજીવન કેવું ઉન્નત હતું ? આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દઈને અંબા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાના ગુરુ પરશુરામની આજ્ઞા પણ એમણે માની ન હતી. પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા કરતાં ગુરુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું એમણે પસંદ કર્યું હતું. વિચિત્રવીર્ય જ્યારે નિઃસંતાન ગુજરી ગયો ત્યારે એ કાળે ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે રાણી અંબિકા અને અંબાલિકાને નિયોગ દ્વારા પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એવું કરવાની રાજમાતા સત્યવતીની આજ્ઞા પણ એમણે માની ન હતી. એવો અવિયળ વ્રતધારી પુરુષ ભરસભામાં એક નિર્દોષ નારીને નવસત્રી કરવાનો પ્રયાસ મૂંગા મોઢે બેસીને જોયા કરે એનું કારણ શું ? એનું કારણ એક જ હતું. દૂષિત અન્ન અને દ્રવ્યના યોગથી એ હતવીર્ય બની ગયા હતા. એ કાળના સમાજમાં ભીષ્મ ધર્મના જ્ઞાતા ગણાતા હતા. સારા સારા માણસો ધર્મનિયમ અને ધર્મવિધિ અંગે ગૂંચવાતા ત્યારે એમની સલાહ લેવા આવતા હતા. પોતાના જીવનની રહેણીકરણીમાં પણ એમણે કદી ધર્માચાર છોડ્યો ન હતો. એવો ધર્મદ્રષ્ટા અને ધર્મજ્ઞાતા અધર્મની મૂર્તિ કહેવાતા દુર્યોધનનાં

કૃત્યોને ટેકો આપે ત્યારે એમ જ માનવું રહ્યું કે માણસને અન્ન તેવા ઓડકાર આવે છે. એ જેવું ખાય છે તેવું જ કરે છે. ભીષ્મે અધર્મનું દ્રવ્ય અને અધર્મનું અન્ન ખાધું હતું. એટલે જ એમને અધર્મ આચરવાનું સૂઝ્યું હતું. ભીષ્મે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામાં એવી નિપુણતા મેળવી હતી કે મોટા મોટા મહારથીઓ પણ એની સામે ઊભા રહી શકતા ન હતા. પોતાના કાંડાની શક્તિને આધારે એ કુબેર ભંડારી પાસેથી પણ મનગમતા પ્રમાણમાં નજરાણારૂપે દ્રવ્ય મેળવી શકે તેમ હતું. પણ દુર્યોધનનો પક્ષ લેવા માટે અને અધર્મને ટેકો આપવા માટે એમને જ્યારે વિદુરજીએ ઠપકો આપ્યો અને અધર્મના માર્ગથી પાછા વળવાની સલાહ આપી ત્યારે નબળામાં નબળા ગુલામની જેમ ‘પુરુષ અર્થનો દાસ છે’ એમ કહીને એ પાણીમાં બેસી ગયા હતા. જીવનમાં એ વારંવાર કહેતા કે પાંડવો સદાચારી છે, સત્યનિષ્ઠ અને ધર્મવાળા છે અને ભગવાનના ભક્ત છે; અને દુર્યોધનાદિ કૌરવો દુરાચારી છે, અસત્યપ્રિય, અધર્મી અને અભક્ત છે. છતાં દૂષિત દ્રવ્ય અને અન્ન ગ્રહણ કરવાથી એ બાણશય્યા ઉપર સૂતા ત્યાં સુધી દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી શક્યા ન હતા. યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો પોતાને પ્રિય છે અને યુદ્ધમાં એમનો જ વિજય થવો જોઈએ એવું એ વારંવાર કહેતા હતા પણ યુદ્ધના નવમા દિવસે જ્યારે દુર્યોધને ઠપકો આપતાં એમને કહ્યું કે : ‘દાદા ! તમે મારા સેનાપતિ થયા છો પણ મન મૂકીને યુદ્ધ કરતા હો એમ જણાતું નથી. આજ નવ નવ દિવસ થયા છતાં, પાંચ પાંડવો પૈકી એકનાય શરીર ઉપર તમે ઉઝરડો સરખોય કરી શક્યા નથી.’ દુર્યોધનનો યોગ થયો ત્યારથી ભીષ્મ ભાનસાન ભૂલી ગયા હતા; પણ દુર્યોધનના આ શબ્દના પરિણામે એમણે સંપૂર્ણ ભાન ગુમાવી દીધું છે. છેક છેલ્લા પાટલે બેસતા હોય એમ એ બોલી ઊઠ્યા : ‘આવતીકાલે સાંજ સુધીમાં હું પૃથ્વી નપાંડવી કરીશ.’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ વાત સાંભળી. એમણે મનોમન નક્કી કર્યું કે : ‘ભીષ્મના પતનની ઘડી હવે પાકી ગઈ છે.’ બીજા દિવસે યુદ્ધમાં ભીષ્મની સામે એમણે અર્જુનને પાછળ અને શિખંડીને આગળ રાખ્યો. શિખંડી સ્ત્રીરૂપે જન્મ્યો હતો

પણ પાછળથી મંત્રબળે પુરુષરૂપે*^૧ પરિવર્તન પામ્યો હતો. દુર્યોધન આગળ ભીષ્મે જે બડાશ મારી હતી તે શબ્દો ભીષ્મના મોમાં જ રહ્યા. શિખંડીને આગળ રાખીને અર્જુન એમના ઉપર જે બાણવર્ષા કરતો હતો તેનો એ સામનો કરી શકતા ન હતા. આખરે દેખીતી રીતે તો શિખંડીના એક બાણે પણ ખરેખર તો અર્જુનના બાણે મરણતોલ ઘાયલ થઈને એ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. એ જ વખતે એ મૃત્યુ પામ્યા હોત પણ ઈચ્છિત મૃત્યુના વરના પ્રતાપે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય ઉત્તરાયનનો

*૧ સ્વેચ્છાપૂર્વક જાતીય પરિવર્તન આજે વૈજ્ઞાનિકો અશક્ય માને છે પણ પહેલાં મંત્રબળે એ શક્ય બનતું હતું. શિખંડીની કથા પણ એ પ્રકારની છે. રાજા દ્રુપદે રુદ્રની પ્રસન્નતા માટે એક યજ્ઞ કર્યો. રુદ્ર પ્રસન્ન થયા. એમણે વર આપ્યો કે તને એક પુત્રી થશે પણ લાયક વયની થતાં એ પુરુષમાં પરિવર્તન પામશે અને ભારતીય યુદ્ધમાં ભીષ્મને મારશે. આ વરના પરિણામે દ્રુપદને ત્યાં પુત્રી જન્મી. એનું નામ શિખંડી રાખ્યું. (આ નામ પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ — બન્નેમાં સરખી રીતે વાપરી શકાય છે) રુદ્રે આપેલા વર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને રાજાએ પુત્રી નહિ પણ પુત્ર જ જન્મ્યો છે એવી જાહેરાત કરી. એનો ઉછેર અને શિક્ષણ પણ પછી પુત્ર પ્રમાણે જ કર્યું. શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બન્ને વિદ્યામાં નિપુણ બનેલા શિખંડીનું પછી પશ્ચિમ દશાણના રાજા હિરણ્યવર્માની પુત્રી સાથે લગ્ન થયું. રાજકુમારી સાસરે આવી ત્યારે એને ખબર પડી કે શિખંડી પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે. એ પોતાને પિયેર ગઈ અને બાપને બધી વાત કહી. પત્ની પિયેર ગઈ એટલે શિખંડી જંગલમાં જતો રહ્યો. ત્યાં એણે ઉપવાસ કરીને ઉગ્ર તપ શરૂ કર્યું. સ્થૂલકર્ણ નામનો એક યક્ષ એની પાસે આવ્યો. શિખંડીએ જે હકીકત કહી તેથી યક્ષને દયા આવી. એણે મંત્રબળે પોતાનું પુરુષત્વ શિખંડીને આપ્યું અને તેનું સ્ત્રીત્વ પોતે ધારણ કર્યું. યક્ષે શરત કરી કે : ‘તારું કામ પતી જાય એટલે તારે પુરુષત્વ પાછું આપી દેવું.’ શિખંડીએ શરત કબૂલ કરી. ખરેખર પુરુષરૂપે પાછા ફરેલા શિખંડીને જોઈને દ્રુપદને ઘણો હર્ષ થયો. એટલામાં પુત્રીના કહેવાથી ગુસ્સે થયેલો હિરણ્યવર્મા સૈન્ય લઈને દ્રુપદ ઉપર ચઢી આવ્યો. દ્રુપદે કહેવડાવ્યું કે : ‘શિખંડી પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે એની પૂરી તપાસ કર્યા સિવાય તમે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છો તે ઠીક કર્યું નથી. તમે તમારી રીતે તપાસ કરો; છતાં યુદ્ધ કરવું જ હોય તો હું તૈયાર છું.’ હિરણ્યવર્માએ ખાનગી રાહે તપાસ કરાવી ત્યારે શિખંડી પુરુષ છે એવી હકીકત નીકળી. શિખંડીને પછી બે પુત્રો થયા. એ પછી સ્થૂલકર્ણને વચન આપ્યા પ્રમાણે પુરુષત્વ પાછું આપવા માટે શિખંડી જંગલમાં આવ્યો. આ દરમિયાન યક્ષોના ઉપરી કુબેરે એ જંગલમાં પધાર્યા. સ્ત્રીત્વ પામેલો સ્થૂલકર્ણ એમનું સન્માન કરવા ન ગયો. એટલે કુબેરે એને પકડી મગાવ્યો. પોતાના અનુચરને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયેલું જોઈને કુબેરે શાપ આપ્યો કે : ‘હવે તું સ્ત્રી તરીકે જ રહેજે.’ સ્થૂલકર્ણે બધી વાત કહી ત્યારે કુબેરે કહ્યું : ‘હવે જ્યારે શિખંડી મરણ પામે ત્યારે તને પુરુષત્વ પુનઃ પ્રાપ્ત થશે. શિખંડી જ્યારે એને પુરુષત્વ પાછું સોંપવા આવ્યો ત્યારે યક્ષે આ વાત કહી. ઈતિહાસ કહે છે કે ભારતના યુદ્ધ અંતે જ્યારે શિખંડીની અશ્વત્થામાના હાથે હત્યા થઈ ત્યારે યક્ષ પાછું પુરુષત્વ પામ્યો.

થાય ત્યાં સુધી કાળને થોભી જવાની એમણે કરેલી વિનંતી કાળે, ભગવદ્દૃષ્ટાથી ગ્રાહ્ય રાખી એટલે એ બચી ગયા; પણ અઠાવીસ દિવસનો એ જીવનકાળ એમણે બાણશય્યા ઉપર ભૂખ્યા અને તરસ્યા વીતાવવો પડ્યો.

૧૨. પિતામહ ભીષ્મ જેવા ધર્મનિષ્ઠ હતા તેવા જ ભગવદ્ભક્ત હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને એ કેટલીક વખત પ્રત્યક્ષ ભગવાન માનતા તો કેટલીક વખત એથી વિરુદ્ધ પણ વર્તતા હતા. યુદ્ધનો સામાન્ય નિયમ એ હોય છે કે પ્રતિસ્પર્ધી નિઃશસ્ત્ર બનેલો હોય ત્યારે એના ઉપર પ્રહાર ન કરવો જોઈએ; કોઈ પણ વ્યક્તિ જેની પાસે હથિયાર ન હોય તેના ઉપર પ્રહાર ન કરવો જોઈએ. યુદ્ધમાં એક પ્રસંગે અર્જુન નિઃશસ્ત્ર સ્થિતિમાં આવી ગયો છતાં યુદ્ધના સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ ભીષ્મે એના ઉપર બાણવર્ષા ચાલુ રાખી ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને આ નિયમની યાદ આપી ત્યારે એમણે શ્રીકૃષ્ણ સામે શસ્ત્ર ઉગામ્યું. પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રથનું પૈડું કાઢીને તેને સુદર્શન ચક્ર જેમ જમણા હાથમાં ધારણ કરીને ધુમાવ્યું ત્યારે એમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હતી. બાણશય્યા ઉપર પડ્યા પડ્યા એમના અંતરમાં એક જ ઝંખના હતી — ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવું. થોડા અંતરે શિબિરમાં જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ બિરાજતા હતા. છતાં એ એમને દર્શન દેવા પધારવાની વિનંતી ન કરી શક્યા. યુદ્ધ અંતે યુધિષ્ઠિરને અપાર અશાંતિ થઈ. એમને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વચનમાં શ્રદ્ધા ન હતી; બાણશય્યા ઉપર સૂતેલા ભીષ્મના વચનમાં વિશ્વાસ હતો. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને લઈને ભીષ્મ પાસે આવે છે. જે ભગવાનનું દર્શન કરવાની ભીષ્મની ઝંખના હતી તે આમ કૃપા કરીને નજર સામે આવ્યા ત્યારે ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને શાંતિ મળે એ માટે ઉપદેશ આપવા બેઠા. શાંતિ મળે એ માટે જે વિષ્ણુસહસ્રનામ એમણે યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યું એ નામના નામી સામે ઊભેલા હોવા છતાં એ ભગવાનનું દર્શન કરવા માટે અન્યત્ર ફાંફાં મારતા હતા. ભગવાન એમની દૃષ્ટિએ પરોક્ષ હતા એટલે યુધિષ્ઠિરને પણ શાંતિ માટે એમણે પરોક્ષ ભગવાનનું નામ ભણાવ્યું.

ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને ન ઓળખી શક્યા, ન યુધિષ્ઠિર ઓળખાવી શક્યા. મહર્ષિ વ્યાસજી કહે છે કે એનું કારણ એક જ હતું — દુર્જનનો સંગ અને દુર્જનના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલા દ્રવ્ય અને અન્નનો ઉપભોગ. જીવ પોતાની અવળચંડાઈ છોડતો નથી પણ પરમાત્મા પોતાનો દયાળુ અને કૃપાળુ સ્વભાવ છોડતા નથી. ભીષ્મની અવળચંડાઈ છોડાવવા માટે અઠાવીસ દિવસના અંતે જ્યારે ઉત્તરાયન શરૂ થયું ત્યારે એમને અસહ્ય વેદના ઊપડી. એ વેદનાના અગ્નિમાં તપીને, શેકાઈને, જીવનની અંતિમ પળોમાં એમનું મન વિશુદ્ધ થયું. અને યુધિષ્ઠિરની બાજુમાં ઊભેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સ્થિર દૃષ્ટિ કરીને એમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનું શરૂ કર્યું. ભાગવતમાં જુદા જુદા ભક્તોએ ભગવાનની સ્તુતિ કરેલા પ્રસંગો નોંધાયેલા છે. પણ એ સર્વ સ્તુતિઓમાં અર્થ અને ભાવની દૃષ્ટિએ ભીષ્મસ્તુતિ મેર ગણાય છે. પહેલા સ્કંધમાં ભીષ્મે કરેલી ભગવત્સ્તુતિ ગૂંથી લેવામાં આવી છે. આ સ્તુતિગાન પૂરું થયું અને ભીષ્મે દેહત્યાગ કર્યો. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી તાળી પાડીને ઉચ્ચ સ્વરે કહે છે કે, નિષ્કામભાવે સત્પુરુષોનો સંગ કરવાથી જીવનમાં અધમમાં અધમ કક્ષાએ પહોંચેલી વ્યક્તિ પણ આત્મોન્નતિનું ઉચ્ચ શિખર સર કરે છે અને આ જીવનમાં જ પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામે છે; જ્યારે અસત્પુરુષના માત્ર પડછાયામાં પણ ઊભા રહેવાથી ઊંચામાં ઊંચા શિખરે બેઠેલી વ્યક્તિ, અવનતિની ઊંડી ગર્તમાં ફેંકાઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ સ્વયં પાકો અસત્ પુરુષ બની જાય છે.

“... દેહ, દેહના સંબંધીઓ અને વિષયોમાં હેત, એ જ ભગવાનની માયા છે. એ હેતના પ્રવાહમાં જે ન તણાય, તેની વૃત્તિ ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે. ...”

દસ લાખ રૂપિયાનાં ચાર સૂત્રો

આઠ માત્રાનું એક એવાં ચાર સૂત્રોની રચના માટે દસ લાખ રૂપિયા પુરસ્કાર તરીકે આપવાની જાહેરાત, કોઈ કવિની કલ્પના કે ઠંડા પહોરની ગપ નથી; પણ ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલી સત્ય ઘટના છે. વટપત્તન નામના પ્રાચીન મહાનગરમાં કમળાપતિ પાંડે નામે એક ગર્ભશ્રીમંત યજુર્વેદી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ રહેતા હતા. એમના ઉપર લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવી બન્ને અઢળક ઢળ્યાં હતાં. જીવનમાં બે કામો નિત્ય કરવાનો એમનો નિયમ હતો — સાધુ, સંત, ફકીર, ગરીબ, અશક્ત અને અનાથને છૂટા હાથે અન્ન, વસ્ત્ર અને દ્રવ્યનું દાન આપવું અને સદ્વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો. આ બીજા કામ માટે એમણે એક વિશિષ્ટ યોજના અમલમાં મૂકી હતી. મહેલ જેવા પોતાના મકાનના વિશાળ પટાંગણમાં એમણે દેવી સરસ્વતીનું એક સુંદર મંદિર બંધાવ્યું હતું; તેમાં મધ્યસ્થાને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર દેવી સરસ્વતીની વીણાધારી અતિ સુંદર સુવર્ણમૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. સરસ્વતીદેવી સુવર્ણના સહસ્રમુખી કમળ ઉપર બિરાજેલાં હતાં; એમની જમણી બાજુએ કળા વિસ્તારી રહેલો સોનાનો મોર ગોઠવેલો હતો; ડાબી બાજુએ સુવર્ણનો હંસ ગોઠવેલો હતો. તેની બાજુમાં એક અજબ સુવર્ણતુલા મૂકેલી હતી. દરરોજ સાંજે મંદિરના સભાખંડમાં દેવી સરસ્વતીની મૂર્તિ સન્મુખ ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની શાસ્ત્રીય ચર્ચાવિચારણા થતી. ચર્ચા-વિચારણામાં ભાગ લેનાર દરેક વિદ્વાન અને શાસ્ત્રીપંડિતને સભા પૂરી થાય ત્યારે પુરસ્કાર આપવામાં આવતો હતો. દર સોમવારે સવારે

આઠથી બાર વાગતા સુધી નિયમિત કાવ્યસ્પર્ધા યોજાતી હતી ત્યારે દૂર દૂર દેશદેશાવરથી અનેક શાસ્ત્રીપંડિતો, વિદ્વાનો, કવિઓ, લેખકો, ગાયકો, કળાકારો વગેરે એમાં ભાગ લેવા આવતા હતા.

૨. સભાખંડના દરવાજે બે બાજુ બે પાટિયાં ઝૂલતાં હતાં તેમાં મોટા અક્ષરે નીચે પ્રમાણે જાહેરાત લખેલી હતી :

ચાર સૂત્રો માટે દસ લાખ રૂપિયા પુરસ્કાર

કોઈ પણ વ્યક્તિ વય, વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, ધર્મ, આર્થિક સ્થિતિ અને દેશના કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના આ કાવ્યસ્પર્ધામાં નીચે જણાવેલી શરતોને આધીન રહીને ભાગ લઈ શકશે :

(અ) દરેક સૂત્ર આઠ માત્રાનું હોવું જોઈએ; એવાં ચાર સૂત્રોમાં એકંદરે બત્રીસ માત્રા હોવી જોઈએ. ચારે સૂત્રોનો એક શ્લોક બનવો જોઈએ.

(બ) દરેક સૂત્ર સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ; છતાં શ્લોકમાં બીજાં સૂત્રો સાથે સંયુક્ત વાપરી શકાય અને શ્લોકનો સ્વતંત્ર અર્થ થઈ શકે એવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ પહેલા સૂત્ર કરતાં બીજું, બીજા કરતાં ત્રીજું અને ત્રીજા કરતાં ચોથા સૂત્રનો અર્થ માનવજીવનને ઉત્તરોત્તર ઉન્નત બનાવે અને અંતે આત્મશ્રેય સિદ્ધ કરવામાં સક્રિય રીતે સહાયભૂત થાય એવો હોવો જોઈએ.

(ક) પેટાકલમ (અ), (બ) પ્રમાણે ચારે સૂત્રો બરાબર છે કે કેમ એનો નિર્ણય દેવી સરસ્વતી પોતે એમની સમક્ષ ડાબી બાજુએ મૂકેલી સુવર્ણતુલા દ્વારા કરશે. આ સુવર્ણતુલા દેવી શારદાની પ્રાસાદિક દિવ્યતુલા છે. સૂત્રોના યોજક, સિંહાસન પાસે ટેબલ ઉપર મૂકેલા કાગળોમાંથી એક કાગળ લઈને ટેબલ ઉપર મૂકેલી પેનથી સૂત્રો લખશે; પછી એ સૂત્રો તુલાના એક પલ્લામાં જાતે મૂકશે. જો સૂત્રો દેવી શારદાને સ્વીકાર્ય હશે તો સૂત્રો લખેલા કાગળવાળું પલ્લું નીચે ઊતરવા માંડશે અને દાંડી ઉપર જ્યાં દસનો આંક લખેલો છે ત્યાં જઈને સ્થિર થશે. એમ થતાં એ સૂત્રોનો યોજક વિજેતા ગણાશે અને પુરસ્કાર

મેળવવા અધિકારી ગણાશે. જો દેવીને સૂત્રો અસ્વીકાર્ય હશે તો સૂત્રો લખેલા કાગળવાળું પલ્લું ઊંચું જશે.

(ઢ) એક દિવસમાં વ્યક્તિ એક જ વખત સ્પર્ધામાં ભાગ લઈ શકશે; પણ નિષ્ફળ જનાર વ્યક્તિ એ પછી થનારી સ્પર્ધામાં ભાગ લઈ શકશે નહિ.

નોંધ : (૧) તુલામાં કોઈ યાંત્રિક રચના કરેલી નથી એની કોઈ વ્યક્તિને તપાસ કરવાની ઈચ્છા હોય તો સભા શરૂ થાય તે પહેલાં સભાપતિની પરવાનગીથી તપાસણી કરી શકશે.

(૨) તુલાની બાજુમાં જ ધીનો મોટો અખંડ દીવો સદા પ્રજ્વલિત રહેશે. એના પ્રકાશમાં સભામાં દૂર બેઠેલી વ્યક્તિ પણ તુલા અને એના પલ્લાને બરાબર જોઈ શકે તેમ છે.

૩. એક સોમવારે કાવ્યસ્પર્ધા માટે વિદ્વત્સભા મળી હતી. સભાખંડ વિદ્વાનોથી ચિક્કાર ભરાઈ ગયો હતો. સિંહાસનની ડાબી બાજુએ બે બેઠકો રાખેલી હતી : એકમાં સભાપતિ કમળાપતિ પાંડે બેઠા હતા; બીજી કાવ્યસ્પર્ધાના વિજેતા માટે ખાલી રાખી હતી. બરાબર આઠ વાગ્યે સભાની શરૂઆત કરતાં સભાપતિએ કહ્યું :

‘વિદ્વત્જનો’, છેલ્લાં પંદર વર્ષથી આ કાવ્યસ્પર્ધા આ સભાખંડમાં નિયમિત યોજાતી આવી છે. આજ સુધી એમાં ત્રણ હજાર ઉપરાંત વિદ્વાનોએ ભાગ લીધેલો છે; પણ દેવી સરસ્વતીને સ્વીકાર્ય હોય એવાં ચાર સૂત્રો યોજીને દસ લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર મેળવવા માટે આજદિન સુધીમાં માત્ર ત્રણ જ વિદ્વાનો ભાગ્યશાળી થયા છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી તો એક પણ વિદ્વાન પુરસ્કાર મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો નથી. મારા મનમાં તેથી નિરાશા અને ચિંતાનાં વાદળો ઘેરાવા લાગ્યાં છે. આજે કાવ્યસ્પર્ધાની યોજના શરૂ થયે પંદર વર્ષ પૂરાં થાય છે અને સોળમું વર્ષ બેસે છે. એ શુભ દિને કોઈ વિદ્વાન વિજેતા બને અને પુરસ્કાર મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય એવી હું દેવી સરસ્વતી અને સર્વેશ્વર શ્રીહરિને નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું. હવે વિદ્વાનો એક પછી એક આગળ આવીને સ્પર્ધામાં ભાગ લે એવી વિનંતી કરું છું.

એ પછી સ્પર્ધાની શરૂઆત થઈ. એક પછી એક એમ એકવીસ વિદ્વાનોએ સૂત્રોની રચના કરીને સૂત્રોવાળો કાગળ પલ્લામાં મૂક્યો પણ દરેક વખતે પલ્લું ઊંચું જ ગયું. એમ કરતાં કરતાં ઘડિયાળમાં અગિયારના ટકોરા પડ્યા. સભાપતિના મુખ ઉપર નિરાશા અને ચિંતાના ભાવો અંકિત થવા લાગ્યા. એવામાં એક નવયુવક, એક વૃદ્ધ પુરુષ સાથે સભામાં દાખલ થયો. વૃદ્ધ પુરુષ જાણીતા વિદ્વાન હતા. એ પહેલી હરોળમાં બેઠા. નવયુવકે લાલ રેશમી કિનારનું ધોતિયું ચારે છેડે પહેર્યું હતું; શરીર ઉપર પીળું રેશમી ઉપવસ્ત્ર ઓઢ્યું હતું, એના ગળામાં તુળસીની બેવડી કંઠી શોભતી હતી અને કપાળમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક અને કંકુનો ચાંલો ધારણ કર્યો હતો, ડાબા ખભે નવતંતુ અને ત્રણ ગ્રંથિવાળું શ્વેત જનોઈ જમણી તરફ લટકતું હતું, એની આંખમાં અને મુખ ઉપર વિદ્યા અને અપ્રતિમ બુદ્ધિપ્રતિભાનું ઉજ્જવળ તેજ ઝળહળી રહ્યું હતું. એ ગૌરવભરી ચાલે સભાપતિ પાસે આવ્યો અને સસ્મિત વંદન કરીને કહ્યું :

‘સભાપતિ મહોદય ! આપની આજ્ઞા અને અનુમતિ હોય તો કાવ્યસ્પર્ધામાં ભાગ લેવાની મારી ઈચ્છા છે.’

‘ઘણી ખુશીથી’. સભાપતિએ અંતરમાં હર્ષ અનુભવતાં તરત જ કહ્યું. નવયુવકનું મુખ જોતાં જ એમના મનમાં ‘આ કદાચ વિજેતા બનશે’ એવી આશા જાગી હતી. પાસે ઊભેલા એક અનુચરને એમણે સંકેત કર્યો. અનુચર નવયુવકને દેવી સરસ્વતીની મૂર્તિ સમક્ષ લઈ ગયો.

૪. મૂર્તિ સમક્ષ આવતાં જ નવયુવકે દેવી સરસ્વતીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા; અને પછી થોડો સમય ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં મૂર્તિ સન્મુખ ઊભો રહ્યો. ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થઈને એણે ફરીથી દેવીને વંદન કર્યું અને પછી ટેબલ ઉપરથી એક કાગળપેન લીધાં અને પછી દેવીની મૂર્તિ સામે પલાંઠી વાળીને બેઠો અને જોતજોતામાં ચાર સૂત્રો લખી નાખ્યાં. સૂત્રો લખીને પોતે ફરીથી તે વાંચી ગયો અને પછી પેનને ટેબલ ઉપર પાછી મૂકી દઈને સૂત્રો લખેલો કાગળ દેવી સરસ્વતીના ચરણમાં સમર્પિત કર્યો. થોડી વાર ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં ઊભા રહીને પછી

સૂત્રો લખેલો કાગળ એણે લીધો અને તે તુલાના પલ્લામાં મૂક્યો. જેવો એણે પલ્લામાં સૂત્રો લખેલો કાગળ મૂક્યો કે તરત જ ચમત્કાર થયો. સૂત્રો લખેલા કાગળવાળું પલ્લું નીચે ઊતરવા માંડ્યું અને એકદમ દાંડી ઉપર જ્યાં દસનો આંક લખ્યો હતો તેની સામે આવીને સ્થિર થઈ ગયું. સભામાં સર્વત્ર અહોભાવ, આશ્ચર્ય, આનંદ અને આદરના ભાવો અને ઉદ્ગારો રેલાઈ ગયા. તાળીયોના ગડગડાટથી સભાખંડ ગાજી ઊઠ્યો. સભાપતિ કમળાપતિ પાંડે ઝડપથી ઊભા થયા અને વહેલા વહેલા નવયુવક પાસે આવ્યા અને અતિ પ્રેમથી એને ભેટી પડ્યા અને પછી ગુલાબના પુષ્પોનો એક મોટો હાર એને પહેરાવ્યો અને પછી એનો હાથ ઝાલીને એને વિજેતાની બેઠક પાસે લઈ આવ્યા અને અતિ આદરથી એને તેમાં બેસાડ્યો. ધીમેથી એનું નામઠામ પૂછી પરિચય મેળવ્યો. એ પછી ઊભા થઈને એમણે કહ્યું :

‘સભાજનો ! દેવી સરસ્વતી અને પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આજે પાંચ વર્ષ પછી મારી ચિંતા દૂર થઈ છે. મારા અંતરમાં અત્યારે આનંદના ઓઘ ઊછળી રહ્યા છે. આજની કાવ્યસ્પર્ધામાં વિજેતા બનેલા વિદ્વાન કવિનું નામ છે — વિદ્યાચરણ પંડિત. એમણે કાશી વિશ્વવિદ્યાલયની વિદ્યાવાચસ્પતિની પરીક્ષા બહુમાન સાથે આ વર્ષે જ પસાર કરી છે. એમના અભ્યાસના વિષયો છે — સંસ્કૃત સાહિત્ય, ભાષા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન. ચારે વિષયોમાં એમણે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ પદ મેળવેલું છે. અતિ આનંદની વાત તો એ છે કે, એ આ નગરના જ વતની છે અને યજુર્વેદના કશ્યપ ગોત્રના ઉચ્ચ કુળના બ્રાહ્મણ છે. આજે સવારે જ એ કાશીથી અત્રે આવેલા છે. એમના પિતા જે પહેલી હરોળમાં બેઠેલા છે તે પણ મોટા વિદ્વાન છે. એમણે આ પહેલાં આ સ્પર્ધામાં બે વખત ભાગ લીધો હતો પણ દેવી શારદાએ એમને ચારી આપેલી નથી. આજે પુત્રને વિજેતા બનેલો જોઈને એ ભારે પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યા છે. પંડિત વિદ્યાચરણની વય માત્ર છવ્વીસ વર્ષની જ છે. વિજેતા થઈને દસ લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર મેળવવા માટે હું એમને શતકોટિ અભિનંદન આપું છું. આપ સર્વેની હાજરીમાં એમને

પુરસ્કારના દસ લાખ રૂપિયાની હૂંડી અર્પણ કરતાં હું પરમ આનંદ અને ભારે ગર્વ અનુભવું છું’ (એમ કહીને સભાપતિ વિદ્યાચરણને હૂંડી અર્પણ કરે છે).

‘મેં વિજયી બનેલાં ચારે સૂત્રો વાંચ્યાં છે. એ ખરેખર અદ્ભુત છે. પુરસ્કારની રકમની દૃષ્ટિએ જોકે એનું મૂલ્ય દસ લાખ રૂપિયા જ અંકાયું કહેવાય; પણ માનવજીવનની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ અને મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ એ ખરેખર અમૂલ્ય છે. હું એ સૂત્રો આપને વાંચી સંભળાવું તે કરતાં પંડિતજી પોતે જ એ વાંચી સંભળાવે, વાંચી સંભળાવે એટલું જ નહિ પણ એનો શબ્દાર્થ અને રહસ્યાર્થ પણ આપણને સમજાવે એ વધારે યોગ્ય લેખાશે. હું એ માટે એમને નમ્ર વિનંતી કરું છું.’

વિદ્યાચરણ પોતાની બેઠકમાંથી ઊભા થયા. એ દેવી સરસ્વતીની મૂર્તિ પાસે ગયા અને વંદન કરીને પુરસ્કારની હૂંડી એમના ચરણમાં મૂકી. થોડી વાર સુધી દેવી શારદાનું ધ્યાન ધરીને પછી એમણે એ હૂંડી પાછી લીધી અને પછી જ્યાં એમના પિતા બેઠા હતા ત્યાં ગયા; એમને પગે લાગ્યા અને હૂંડી એમના હાથમાં સાદર મૂકીને ફરી પગે લાગ્યા. પછી પોતાની બેઠક પાસે આવ્યા. સભાજનોને બે હાથ જોડીને વંદન કર્યું અને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું :

‘પરમ આદરણીય સજ્જનો ! આજ સવારે હું જ્યારે કાશીથી વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરીને ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે મારે આ સભામાં આવવાનું થશે અને આજની કાવ્યસ્પર્ધામાં ભાગ લેવાનું થશે એની મને કોઈ કલ્પના ન હતી. પણ સ્નાનસંધ્યા અને પૂજાપાઠથી હું પરવાર્યો ત્યારે મારા પૂ. પિતાશ્રીએ આજની સભાની અને કાવ્યસ્પર્ધાની મને વાત કરી; એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મેં અહીં આવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. એ તરત જ મને અહીં લઈ આવ્યા. સભામાં મોડા આવ્યા. સભામાં મોડા આવ્યા છતાં સભાપતિએ મને આ કાવ્યસ્પર્ધામાં ભાગ લેવાની અનુમતિ આપી એ માટે હું એમનો ઘણો આભારી છું. સભામાં આવ્યો ત્યાં સુધી કાવ્યસ્પર્ધા માટે શું વિષય પસંદ કરવો એનો મેં કોઈ

વિચાર કર્યો ન હતો. પણ જ્યારે દેવી અહૈતુકી સરસ્વતીને હું સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે એમની દયાથી એકાએક વિષયની પ્રેરણાના આધારે જ મેં સૂત્રોની રચના કરેલી છે. સૂત્રોની રચના અનુષ્ટુપ છંદમાં કરેલી છે. એ છંદમાં જ દરેક ચરણમાં આઠ માત્રા અને ચાર ચરણમાં એકંદર બત્રીસ માત્રાનું ધોરણ બરાબર સચવાય છે. સૂત્રના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :

૧ પહેલું સૂત્ર : દૃષ્ટિપૂતં વ્યસેત્ પાદમ્ । — માણસે દૃષ્ટિથી જોઈ-સંભાળીને શુદ્ધ કરીને પગલું ભરવું જોઈએ.

૨ બીજું સૂત્ર : વસ્ત્રપૂતં પિબેત્ જલમ્ । — માણસે વસ્ત્રથી ગાળીયાળીને શુદ્ધ કરીને પાણી પીવું જોઈએ.

૩ ત્રીજું સૂત્ર : મનઃપૂતં વદેત્ વાણીમ્ । — માણસે મનથી વિવેકવિચાર કરીને શુદ્ધ કરીને વચન બોલવું જોઈએ.

૪ ચોથું સૂત્ર : ધર્મપૂતં સમાચરેત્ । — માણસે ધર્મની કસોટીએ કસીને શુદ્ધ કરીને કર્મ કરવું જોઈએ.

દ. ‘દેખાવમાં આ ચાર સૂત્રો, આમ સામાન્ય લાગે છે પણ એનામાં માનવજીવનને ઉત્તરોત્તર ઉન્નત બનાવે અને આત્મશ્રેયના માર્ગે એને સફળતાપૂર્વક દોરી જાય એવું ભારે બળ રહેલું છે. માણસ શાંત ચિત્તે જેમ જેમ એનો વિચાર કરતો જાય છે તેમ તેમ એના અર્થનું ગાંભીર્ય અને માધુર્ય, વ્યાપ અને વિવિધતા, મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા અંતર્યક્ષુ સમક્ષ ખુલ્લાં થતાં જાય છે. દરેક સૂત્ર સ્વતંત્ર અર્થમાં સ્વતંત્ર રીતે વાપરી શકાય તેમ છે; છતાં ચારે સૂત્રોને ભેગાં કરીએ તો એનો જુદો સંયુક્ત અર્થ પણ સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. સૂત્રોનું વિવરણ કરવામાં દેખીતી રીતે જ ઠીકઠીક સમય જાય તેમ છે. અત્યારે ઘડિયાળમાં કલાકનો કાંટો બારના આંક નજીક આવી રહ્યો છે એટલે કે સભાનો નિર્ધારિત સમય પૂરો થવા આવ્યો છે. તેથી વિવરણ કરવાની ઈચ્છા હોય તોપણ તે માટે પૂરતો અવકાશ નથી. પણ જો આપ સર્વની સંમતિથી સભાપતિ સભાનો સમય લંબાવે અને લંબાવેલા સમયમાં

શાંતિથી બેસીને આપ સર્વ વિવરણ સાંભળવા ઉત્સુક હો તો હું યથા બુદ્ધિ, યથા શક્તિ સૂત્રોનું વિવરણ કરવા તૈયાર છું.’ એમ કહીને વિદ્યાચરણે સભાપતિ અને સભાની સમક્ષ પૃથ્વક દૃષ્ટિએ જોયું.

‘સમયનો કોઈ સવાલ નથી. આપને જેટલો જોઈએ તેટલો સમય લો. પણ સૂત્રોનો રહસ્યાર્થ કૃપા કરીને અમને બરાબર સમજાવો.’ સભામાંથી એકસામટા અવાજો સંભળાયા; સભાપતિએ પણ સમય લંબાવવા માટે તત્કાળ સંમતિ દાખવી એટલે ‘આપ સર્વનો ખૂબ ખૂબ આભાર’ એમ કહીને વિદ્યાચરણે પ્રવચન શરૂ કર્યું :

૭. ‘ચારે સૂત્રમાં પૂતમ્ । શબ્દ હેતુપૂર્વક સામાન્ય વપરાયેલો છે. સામાન્ય રીતે તો એનો અર્થ ‘ગાળી સુધારીને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરેલું’ એટલો જ થાય છે. એ શબ્દાર્થ પ્રમાણે ચારે સૂત્રોનો સંયુક્ત અર્થ માણસે જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય મેળવવાં અને ભોગવવાં હોય તો (૧) દરેક પગલું, દૃષ્ટિથી (૨) ખાણી પીણીનો પદાર્થ, વસ્ત્રાદિકથી (૩) વાણી મનથી અને (૪) કર્મ, ધર્મથી, ગાળી સુધારીને, શુદ્ધ અને પવિત્ર કરીને જ આચરવું જોઈએ.’ એવો થાય છે. પણ આ શબ્દાર્થ કરતાં એનો રહસ્યાર્થ વધારે મહત્ત્વનો અને ઉપયોગી છે. વિવેકી જનોએ જીવનમાં હમેશાં રહસ્યાર્થ પ્રમાણે જ ચાલવું જોઈએ.

૮. પહેલા સૂત્રમાં વપરાયેલા બે શબ્દો ‘દૃષ્ટિ’ અને ‘પાદ’ ખૂબ મહત્ત્વના છે. દૃષ્ટિ એટલે વિષય, પદાર્થ જોવા-જાણવાનું સાધન યા શક્તિ. એ સાધન યા શક્તિને આપણે આંખ કહીએ છીએ. પાદ એટલે ચાલવાનું — ગતિ કરવાનું સાધન યા શક્તિ; એને આપણે પગ કહીએ છીએ. આ બન્ને શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલા છે. આ વિશિષ્ટ અર્થ સમજવા માટે આપણે માનવશરીરની રચનાનો પ્રથમ વિચાર કરવાની જરૂર છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ જીવપ્રાણીમાત્રને એમનાં કર્મો અનુસાર મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણયુક્ત ચોવીસ તત્ત્વોનો બનેલો દેહ ‘માત્રાર્થ ૧’ એટલે શબ્દાદિક પંચવિષયો મેળવવા અને એનો ઉપભોગ કરવા માટે તથા ‘ભવાર્થ ૧’ એટલે કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે, જન્મજન્માંતરમાં જવા-આવવા માટે તથા ‘આત્મને કલ્પનાય ૧’ એટલે પોતાનું આત્યંતિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરી લેવા માટે આપેલાં છે.

ચોવીસ તત્ત્વોનો બનેલો આ દેહ દેખાય છે એક, પણ વસ્તુતઃ એમાં ત્રણ પ્રકારના દેહો ઓતપ્રોત રહેલા છે. એ ત્રણ પ્રકારના દેહોનાં નામ છે — સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ. સ્થૂળ દેહ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ — એ પાંચ ભૂતો એટલે તત્ત્વોનો બનેલો છે. એ દેહમાં આ પંચભૂત ઉપરાંત દસ ઈન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ પ્રાણોનાં ગોલક એટલે સ્થાનો પણ રહેલાં છે. સૂક્ષ્મદેહ, આંખ, કાન, નાક, ત્વક્ અને રસના — એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હાથ, પગ, પાચુ, ઉપસ્થ અને જીહ્વા — એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દેવતાઓ તથા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર — એ ચાર અંતઃકરણ તથા પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન એ પાંચ પ્રાણો મળી એકંદરે ઓગણીસ તત્ત્વોનું બનેલું છે. કારણદેહ વાસનારૂપ કહેવાય છે; એનું બીજું નામ લિંગદેહ છે. એ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મદેહનું કારણ પણ ગણાય છે. વાસના એટલે જીવે પૂર્વ જન્મજન્માંતરોમાં કરેલાં કર્મો પૈકી જે કર્મોનું ફળ એણે ભોગવ્યું ન હોય એવાં કર્મોનો સમૂહ, વત્તા જે કર્મો કરવાની એની ઈચ્છા હોય પણ ન કરી શક્યો હોય એવાં કર્મો કરવાની અને બીજાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરવાની અને ભોગવવાની આસક્તિઓનો સમૂહ. એમાં વર્તમાન જન્મોનાં કર્મોનો સમૂહ પ્રતિક્ષણે ઉમેરાતો જાય છે. એટલે વાસના અખૂટ ગણાય છે. આમલીના ચિચૂકાને જેમ એની છાલ વજ્રસાર વળગેલી હોય છે — એ ચિચૂકાના અનેક ટુકડા કરવામાં આવે તોપણ એ વળગેલી રહે છે તેમ વાસનારૂપી દેહ જીવને વળગેલો જ રહે છે. જગતમાં એક માત્ર પરમાત્મા જ નિર્વાસનિક, નિર્ગુણ અને માયાતીત છે. તેમના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય અને એમની માહાત્મ્ય જ્ઞાનયુક્ત અખંડ ભક્તિ-ઉપાસના હોય તો જ જીવ વાસનામુક્ત થાય છે. આપણે એવું માનીએ છીએ કે, સ્થૂળદેહ જ ક્રિયા કરે છે; પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. સ્થૂળદેહમાં સૂક્ષ્મદેહ અનુસ્યૂત ભેગો વર્તે છે ત્યારે જ વિષય યા પદાર્થના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્ય બને છે; એમાં જીવ પણ એકરૂપ થઈને ભળે છે ત્યારે ક્રિયા સંપૂર્ણ બને છે. આપણે માનીએ છીએ કે, આંખ વડે વિષય યા પદાર્થને

આપણે જોઈએ છીએ; પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. વિષય યા પદાર્થને જે જુએ છે તે તો નેત્રેન્દ્રિયનું ગોલક છે. એ ગોલકમાં જ્યારે એ ઈન્દ્રિયોના દેવતા આવીને વસે છે — તેની સાથે મન, બુદ્ધિ વગેરે અંતઃકરણો પણ આવીને જોડાય છે અને જીવ પોતે જોડાય છે ત્યારે માણસ વિષય યા પદાર્થને જોઈ શકે છે અને જાણી શકે છે. વિષય યા પદાર્થ જોવા, મેળવવા અને ભોગવવાની આખી પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે : વિષય યા પદાર્થ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જીવમાં — અંતઃકરણમાં દાખલ થયેલાં હોય છે — પ્રતિક્ષણે દાખલ થતાં હોય છે. એ વિષય યા પદાર્થ મેળવવાનો અને તેનો ઉપભોગ કરવાનો મનમાં સંકલ્પ થાય છે; એ સંકલ્પના પરિણામે બુદ્ધિ, વિષય યા પદાર્થના સ્વરૂપ, ગુણ વગેરેનો વિચાર કરીને એ સ્વરૂપના સંકલ્પને દૃઢ બનાવે છે. એવી રીતે પ્રબળ થયેલા વિષય યા પદાર્થનું ચિત્તમાં ચિંતવન થાય છે; એવી રીતે ચિંતવન થતાં, વિષય યા પદાર્થમાં અહંતા, મમતા અને આસક્તિ બંધાય છે. એવી રીતે અહંતા, મમતા અને આસક્તિ જેના માટે દૃઢ થઈ હોય તે વિષય મેળવવા અને ભોગવવા માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જીવ આદેશ આપે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ આદેશ કર્મેન્દ્રિયોને પહોંચાડે છે. ત્યાર પછી એ વિષય મેળવવાની અને ભોગવવાની ક્રિયા થાય છે. માણસને મોટા ભાગે તો અંતરમાં ચાલતી આ પ્રક્રિયાની ખબર જ હોતી નથી; બહાર ક્રિયા ખરેખર થાય છે ત્યારે જ એને ભાન થાય છે. માનવશરીરની આ આંટીઘૂંટીભરી રચના, વિષય યા પદાર્થ માટેનો સંકલ્પ અને ક્રિયા — આ બધાનો અર્થ એ થાય છે કે, વાસનાદેહ યા કારણદેહને અખૂટ બનાવવા માટે વધારે મહત્વનો ભાગ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ ભજવે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેથી સત્શાસ્ત્રોમાં રથના ઘોડાઓની ઉપમા આપેલી છે. ઘોડાઓ જો કાબૂમાં હોય તો જ રથ અને રથી સલામત સ્થળે સલામત રીતે પહોંચી શકે છે.

૯. એવું કહેવામાં આવે છે કે, જેણે મન જીત્યું હોય છે તે જ જગતને અને જીવનને જીતી શકે છે — ‘જિતં જગત્ કેન ? મનો હિ યેન ।’ આ માન્યતા અર્ધસત્ય છે. માણસે મન જીત્યું હોય પણ જો

જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર એનો કાબૂ ન હોય તો એનો મનોજય પોપટના જ્ઞાન જેવો નિરર્થક અને ભારરૂપ સાબિત થાય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ઘોડાની ઉપમા આપેલી છે ત્યારે મનને સારથિની ઉપમા આપેલી છે. રથ અને રથીની સલામતી અને સુખાકારી માટે સારથિ અને ઘોડા — બન્ને ઉપર રથીનો કાબૂ હોવો જોઈએ. ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, મનના નિગ્રહ સિવાય સાર્થક થતો નથી — તેમ મનનો નિગ્રહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના નિગ્રહ સિવાય ફળદાયી થતો નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી પોતાના આશ્રિતોને **સર્વેન્દ્રિયાનિ એટલે સર્વેજ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ જેયાનિ ।** એવો આદેશ આગ્રહપૂર્વક આપેલો છે. કૂવો ગાળવો અને સાફ કરવો હોય ત્યારે એમાં ભરાયેલા પાણીને માત્ર ઉલેચી નાખવાથી એ ગળાતો કે સાફ થતો નથી. સૌથી પહેલાં કૂવામાં ભૂગર્ભમાંથી આવતા જળની સરવાણીઓને બંધ કરવી પડે છે તે સાથે જ બહારથી એમાં જળની જે આવક થતી હોય તે બંધ કરવી પડે છે. તે પછી એમાં ભરાયેલું પાણી ઉલેચી નાખવું પડે છે અને જામેલો કાદવ પાવડા વડે ઉપાડીને કાઢી નાખવો પડે છે; ત્યારે જ કૂવો ગળાય છે અને સાફ થાય છે. દૃષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત એ છે કે, દૃષ્ટિને પૂત એટલે સ્વચ્છ કરવી હોય તો દૃષ્ટિપથમાં આવતા વિષયો અને પદાર્થોને પહેલાં બંધ કરવા જોઈએ એટલે કે ગાળી સુધારીને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવા જોઈએ. તે સાથે જ દૃષ્ટિની અંદર ઘર કરી બેઠેલા વિષયો અને પદાર્થોને કાઢી હઠાવીને અંતર ગાળી સુધારીને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવું જોઈએ. **દૃષ્ટિપૂતમ્** શબ્દનો આ રહસ્યાર્થ વિવેકી જનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

૧૦. પણ આજે માણસના જીવનની ગંગા ઊલટી જ વહેતી હોય એમ જણાય છે. માણસ જ્યારે કોઈ કાર્યનો આરંભ કરે છે યા કામ માટે બહાર જાય છે ત્યારે એના વડીલો અને સ્નેહીસ્વજનો અતિ પ્રેમથી મધુર શબ્દોમાં ચેતવણીરૂપે કહેતા હોય છે કે, ભાઈ ! જરા સંભાળીને ચાલજે; જોઈવિચારીને પગલું ભરજે; પણ આ અમૂલ્ય સલાહને માંદા મનની વેવલાઈ ગણીને એ હસી કાઢે છે અને પોતે મનથી ધારેલી ઈચ્છા મુજબ મનસ્વી રીતે વર્તે છે અને પછી પેટ ભરીને પસ્તાય છે.

ઈતિહાસ એક વાત ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરે છે કે, માણસ એકબીજા સાથે રસ્તામાં અથડાય છે, ડગલે અને પગલે ઠોકરો ખાય છે અને ખાડામાં પડે છે ત્યારે એની આંખ ઉઘાડી જ હોય છે. માણસ અવળા વિચારો કરે છે, અવળી વાણી બોલે છે અને અવળાં કર્મો કરે છે ત્યારે એની આંખ ઉઘાડી જ હોય છે. જીવ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણધર્મ ભૂલી જાય છે અને જે પોતાનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણધર્મ નથી તેને પોતાનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણધર્મ માને છે, તે પણ આંખ ઉઘાડી રાખીને જ કરતો હોય છે. ઈતિહાસ કહે છે કે, જગતમાં માનવજીવનમાં જેટલા પ્રાણઘાતક યા ભારે હાનિકારક અકસ્માતો આ પહેલાં સર્જ્યા છે અને આજે સર્જાય છે તે બધા ઉઘાડી આંખે જ સર્જાયેલા છે. જે આંખે ખરેખર દેખતા નથી એટલે કે જે અંધ હોય છે તે અકસ્માત કરતા નથી કે અકસ્માતનો ભોગ બનતા નથી. માણસ આંખ ઉઘાડી રાખીને જ જીવલેણ અકસ્માતો કરે છે. એની પાછળ એનું મિથ્યાભિમાન, અણઆવડત અને દંભ જ રહેલાં હોય છે. માણસ જો દૃષ્ટિને એટલે આંખને હમેશાં ઉઘાડી રાખે એટલે કે એ દ્વારા ગ્રહણ કરાતા વિષય યા પદાર્થોમાં સત્-અસત્, સાર-અસાર, હિતકર-અહિતકર, ધર્મ-અધર્મ અને યોગ્ય-અયોગ્યનો વિવેક કરતાં શીખે; અને જે વિષય યા પદાર્થ સત્, સાર, હિતકર, ધર્મ અને યોગ્ય હોય તેને જ ગ્રહણ કરવાની સુટેવ પાડે તો એના જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય હમેશાં રેલાયેલાં રહે છે.

૧૧. અનુભવી સજ્જનોએ ઉચ્ચ સ્વરે નિર્ણય જાહેર કરેલો છે કે, માણસની જેવી દૃષ્ટિ હોય છે તેવી જ એની સૃષ્ટિ હોય છે — તેવી જ એની રહેણીકરણી હોય છે અને તેવી જ એની પ્રાપ્તિ હોય છે. દુર્યોધન જેવા આસુરી સંપત્તિ, સ્વભાવ અને ગુણકર્મવાળાને દુનિયા આખી દુર્જનો અને દુર્જનતાથી જ ભરેલી દેખાતી હોય છે; જ્યારે યુધિષ્ઠિર જેવા દૈવી સંપત્તિ, સ્વભાવ અને ગુણકર્મવાળાને સર્વત્ર સજ્જનો અને સજ્જનતા જ વિસ્તરેલી દેખાતી હોય છે. લોકવ્યવહારમાં કહેવત છે કે, જેની આંખમાં કમળો થયો હોય છે તે

બધું જ પીળું દેખતો હોય છે; જે માણસ પોતે કામી, કોધી, લોભી, દંભી, માની, રસાસ્વાદી અને વિષયાસક્ત હોય તે બીજા બધાને — પછી તે ભલે મહાજ્ઞાની ભક્ત હોય, યોગી મહાત્મા હોય, ભગવાનનો અવતાર હોય યા મનુષ્યરૂપે વિચરી રહેલા ભગવાન પોતે હોય તોપણ તેમને એ પોતાના જેવા કામી, કોધી, લોભી, દંભી, માની, રસાસ્વાદી અને વિષયાસક્ત માનતો હોય છે. દૃષ્ટિનો આ મોટામાં મોટો દોષ ગણાય છે. જેની દૃષ્ટિ દૂષિત હોય છે તે હમેશાં પોતાનો ગુણ અને બીજાના અવગુણ જ દેખતો હોય છે. આ દૃષ્ટિદોષનું પરિણામ એના માટે ખતરનાક આવે છે. એ દોષના કારણે એનામાં જે થોડાઘણા ગુણો અને સદ્ભાવો હોય છે તે પણ નાશ પામે છે અને એ પોતે અવગુણોનો ભંડાર અને દોષોનો દરિયો બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના આત્માના નાશનું કારણ પણ એ પોતે બને છે. આત્મા તો અજર, અમર અને અવિનાશી છે; તેનો નાશ કાળ કે માયા કોઈ જ કરી શકતું નથી. પણ આવી દુષ્ટ દૃષ્ટિવાળાને કર્મોના ફળસ્વરૂપે જ્યારે ઉદ્ભ્રમિત યોનિના દેહો એટલે વૃક્ષ, પર્વત વગેરે પ્રકારના દેહો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એના આત્માનો નાશ થવા જેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. વૃક્ષ, પર્વત દેહોને શાસ્ત્રોમાં જડ અને સ્થાવર કહેલા છે. હજારો વર્ષ સુધી એ દેહો રહે છે; એમાં આત્મશ્રેય થાય એવું કોઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી એટલે એવા દેહોની પ્રાપ્તિ એ આત્મવિનાશ જેવી સ્થિતિ ગણાય છે. જેની દૃષ્ટિ દુષ્ટ હોય છે તે હમેશાં પોતાના દેહને જ આત્મા માનતો હોય છે. દેહદૃષ્ટિ ઈન્દ્રિયમણી ફળ જેવી છે. ઈન્દ્રિયમણું ફળ બાહ્ય રૂપે, રંગે ખૂબ સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે પણ માણસ જ્યારે એને ખાવા માટે કાપે છે ત્યારે એમાંથી દુર્ગંધ અને ધુમાડા સિવાય બીજું કંઈ જ નીકળતું નથી; તેમ દેહદૃષ્ટિ દેખાવમાં ખૂબ સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક લાગે છે પણ પરિણામે એ દૃષ્ટિવાળાને રક્ત, માંસ અને અસ્થિ સિવાય બીજું કંઈ જ હાથમાં આવતું નથી. દેહદૃષ્ટિવાળો મોક્ષના દ્વાર સુધી પહોંચ્યો હોય તોપણ ત્યાંથી પાછો પડે છે. દૃષ્ટિપૂતમ્ એટલે માણસે આવી દુષ્ટદૃષ્ટિ હોય તે દૃષ્ટિનો અને એવી દૃષ્ટિવાળાઓના સંગનો

સાવધાનીથી હમેશાં ત્યાગ કરવો જોઈએ; તો જ એને જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય સાંપડે છે.

૧૨. દુષ્ટદષ્ટિ જેવું જ બીજું ખતરનાક તત્ત્વ છે — દષ્ટિભ્રમ. જગતમાં ઘણા માણસો જીવનમાં દષ્ટિભ્રમથી પિડાતા હોય છે. માણસ જીવનમાં જે દુઃખરૂપ હોય છે તેને સુખરૂપ માને છે, જે કલેશકર હોય છે તેને શાંતિકર માને છે, જે અનિષ્ટ અને અહિત કરે એવું હોય છે તેને ઈષ્ટ અને હિતકર માને છે, જે વિકારી અને વિનાશી છે તેને અવિકારી અને અવિનાશી માને છે, જે અસત્ અને અસાર છે તેને સત્ અને સાર માને છે ત્યારે એને દષ્ટિભ્રમનો રોગ થયો છે એમ ચોક્કસ માનવું જોઈએ. માનવજીવનમાં અનેક પ્રકારની જે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ સર્જાય છે અને નડે છે તે બધી જ મુખ્યત્વે દષ્ટિભ્રમના પરિણામે જ જન્મતી હોય છે. માણસમાં જ્યારે પોતાની આવડતનું જ્ઞાન અને શક્તિનું ધમંડ જાગે છે ત્યારે એને દષ્ટિભ્રમ થાય છે. જેને દષ્ટિભ્રમ થાય છે તે માણસ ખરેખર પાગલ બને છે અને એને સારાનરસાનો વિવેક રહેતો નથી; તે વિવેકવિચારશૂન્ય થઈ જાય છે. છાણનો કીડો જેમ છાણમાં આનંદ માણતો હોય છે તેમ દષ્ટિભ્રમવાળો એ માણસ પાપને પુણ્ય માનીને વધાવતો હોય છે. દષ્ટિભ્રમવાળો માણસ અસાધુને સાધુ માનીને અને નાસ્તિક અને દંભીને ભગવાન માનીને વર્તતો હોય છે; અને પછી જ્યારે પરિણામ ભારે વિપરીત આવે છે ત્યારે માથે હાથ મૂકીને પોક મૂકીને રડતો હોય છે. દષ્ટિપૂતમ્ એટલે આવા દષ્ટિભ્રમથી અને એવો દષ્ટિભ્રમ ધરાવનારાઓથી સદા સાવધ રહીને એમને ગાળીને એટલે એથી દૂર-સુદૂર રહીને શુદ્ધ અને પવિત્ર થઈને કર્મ કરવું જોઈએ — એવો રહસ્યાર્થ પણ આ સૂત્ર શીખવે છે.

૧૩. એવું કહેવામાં આવે છે કે, માનવદેહમાં માત્ર બે જ દષ્ટિ — બે જ આંખો હોય છે; પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. સ્થૂળદેહમાં જે આંખો દેખાય છે તે ઉપરાંત બીજી આંખો પણ માણસમાં રહેલી હોય છે. સ્થૂળદેહમાં જે બે આંખો દેખાય છે તેને અનુભવી સજ્જનોએ દર્પણ

સાથે સરખાવેલી છે. જેમ દર્પણ સામે સિંહ આવે, શિયાળ આવે, સાધુ આવે, દુરાત્મા આવે — જે કોઈ આવે તેનું એમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેમ એની સામે સારાનરસા, શુભઅશુભ, હિતકર-અહિતકર — જે જે દશ્યો, વિષય અને પદાર્થો આવે છે તે બધાનું બરાબર પ્રતિબિંબ દેખાય છે પણ માણસના અંતરમાં જે દષ્ટિ (આંખ) રહેલી છે તે પ્રતિબિંબિત વિષય યા પદાર્થ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, હિત કરે એવો છે કે અહિત કરે એવો છે તેનો નિર્ણય કરે છે. એટલે સ્થૂળદષ્ટિને બાહ્યદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અંતરની આંખને અંતર્દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે : ‘બાહ્યદષ્ટિવાળાની સમજણ મિથ્યા છે, જ્યારે અંતર્દષ્ટિવાળાની સમજણ સત્ય છે. અંતર્દષ્ટિ એ જ સાચી દષ્ટિ છે.’ ધમણ જેમ શ્વાસ લે છે છતાં તે જડ અને પ્રાણરહિત જ ગણાય છે તેમ બાહ્યદષ્ટિવાળો જીવે છે પણ જડ જેવો અને પ્રાણરહિત જ જીવતો હોય છે. અંતર્દષ્ટિવાળો જ સાચા અર્થમાં જીવતો હોય છે. બાહ્યદષ્ટિએ જે કંઈ દેખાતું હોય તેને જ્યાં સુધી અંતર્દષ્ટિ યોગ્ય અને હિતકર છે એવું પ્રામાણિત ન કરે ત્યાં સુધી બાહ્યદષ્ટિની દોરવણી પ્રમાણે માણસે ચાલવું ન જોઈએ; પણ અંતર્દષ્ટિથી જુદી બીજી એક દષ્ટિ પણ વર્તતી હોય છે એને જ્ઞાનદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. જે વિષય યા પદાર્થ આંખ સામે આવે તેનું સ્વરૂપ ખરેખર કેવું છે, તેના ગુણધર્મ શું છે, એને મેળવવાથી અને ભોગવવાથી શું લાભ થાય તેમ છે વગેરે બાબતોનો તત્ત્વવિચાર જ્ઞાનદષ્ટિ કરે છે; એનું બીજું નામ તત્ત્વદષ્ટિ છે. પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી પણ ચઢે એવી બીજી દષ્ટિનું નામ છે — આત્મદષ્ટિ. આ દશ્ય દેહ તે મારું સ્વરૂપ, મારો સ્વભાવ અને ગુણધર્મ નથી પણ એથી તદ્દન જુદું અને વિલક્ષણ સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણધર્મ ધરાવતો આત્મા હું છું, એવું અનુસંધાન નિરંતર રહેવું એ આત્મદષ્ટિનું લક્ષણ છે. જેણે પોતે આત્મદષ્ટિ સિદ્ધ કરી હોય છે તે બીજાને દેહદષ્ટિથી નહિ પણ આત્મદષ્ટિથી જ જોતો હોય છે અને નીરખતો હોય છે. આ કારણે એનામાં અહં, મમત્વ અને આસક્તિના ભાવો ઓસરી જાય છે.

જગતમાં દેહદૃષ્ટિવાળાનો તોટો નથી; આત્મદૃષ્ટિવાળા બહુ ઓછા હોય છે. પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય અને જે જીવપ્રાણીમાત્રે અવશ્ય સિદ્ધ કરવી જોઈએ એ દૃષ્ટિનું નામ છે — ભગવદ્દૃષ્ટિ. ઈષ્ટ આરાધ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જ પોતાના આત્મામાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજેલા જોવા-નીરખવા એટલું જ નહિ પણ એમને જડચેતન સર્વમાં સર્વત્ર સદા બિરાજી રહેલા જોવા-નીરખવા એ ભગવદ્દૃષ્ટિનું પરમફલ છે. આ બધી દૃષ્ટિઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. તેને દૃષ્ટિપૂતમ્ એટલે હમેશાં ગાળી સુધારીને એટલે સદા શુદ્ધ અને જાગ્રત રાખવી એ આ પહેલા સૂત્રનો રહસ્યાર્થ છે.

૧૪. પહેલા સૂત્રના રહસ્યાર્થને નિરંતર લક્ષમાં રાખી અને આચરણમાં ઉતારીને એના અનુસંધાનમાં આપણે બીજા સૂત્રના રહસ્યાર્થનો વિચાર કરીએ. એમાં વપરાયેલા બે શબ્દો ‘વસ્ત્ર’ અને ‘જળ’ મહત્ત્વના છે. વસ્ત્ર એટલે પાણી ગાળવાના ગળણા તરીકે વપરાતા વસ્ત્રનો ટુકડો અને જળ એટલે નાહવા, ધોવા અને પીવાના ઉપયોગમાં લેવાતું પાણી એવો અર્થ સામાન્ય રીતે કરાય છે; પણ બન્ને શબ્દોના ખાસ અર્થ થાય છે. એ વિશિષ્ટ અર્થ વિવેકી જનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આજે તો નળમાં આવતું પાણી વૈજ્ઞાનિક રીતે બે વખત ગળાઈને આવે છે; દૂધ જંતુરહિત બને એવી રીતે એને અદ્યતન સાધનો અને ઔષધિઓ વડે ગાળવા સુધારવામાં આવે છે; ઘી, તેલ વગેરે પ્રવાહી ખાદ્યપેય પદાર્થો યોગ્ય રીતે ગાળવા સુધારવામાં આવ્યા છે, એની પ્રતીતિરૂપે એના ઉપર એગમાર્ક છાપવામાં આવે છે વગેરે કારણો દર્શાવીને આ પદાર્થોને વસ્ત્રગાળ કરવામાં આવતા નથી; જ્યારે બીજી બાજુ જે એને વસ્ત્રગાળ કરે છે તે પણ એ માટે ગમે તેવું વસ્ત્ર વાપરતા હોય છે અને એ વસ્ત્રને નિત્ય ધોતા નથી; બન્ને રીતો અનિષ્ટ અને અહિત કરે એવી છે. જો પ્રવાહીને સારા સ્વચ્છ વસ્ત્રથી ગાળવામાં આવે છે ત્યારે વસ્ત્રમાં એક જાતનો સફેદ ચીકણો પદાર્થ તથા બીજો કચરો અને સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓના જીવતા યા મરેલા દેહો જોવામાં આવે છે. સૌ કોઈના નિત્ય અનુભવની આ સ્થિતિ ઉપરથી દરેક

પેયપદાર્થને ખાવાપીવાના ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં સારા સ્વચ્છ વસ્ત્રથી ગાળવાની જરૂર છે એ હકીકત સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે; એટલે ખાવાપીવાના પેયપદાર્થોને અથવા નાહવાધોવાના પાણીને સુસ્વચ્છ વસ્ત્રથી બરાબર વસ્ત્રગાળ કરવાની જરૂર નથી એવું કોઈ સમજી માણસ કહી શકે તેમ નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તો શિક્ષાપત્રીમાં આ અંગે સર્વસામાન્ય આદેશ આપેલો છે. ‘જે પાણીમાં સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ હોય એવા જળથી સ્નાન ન કરવું.’ એમણે આશ્રિતોને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચેતવણી આપેલી છે કે, ‘જો તમે સ્થૂળ રીતે લેવાતા ખાણીપીણીના પદાર્થોના આહારની તથા સૂક્ષ્મ રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા લેવાતા શબ્દાદિક પંચવિષયોરૂપી આહારની શુદ્ધિ નહિ જાળવો તો તમારે અને અમારે મેળ નહિ રહે. જેનો આહાર શુદ્ધ હોતો નથી તેનું સત્ત્વ શુદ્ધ હોતું નથી; જેનું સત્ત્વ શુદ્ધ હોતું નથી એનું કર્મ શુદ્ધ હોતું નથી; જેનું કર્મ શુદ્ધ હોતું નથી તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ હોતી નથી અને જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ હોતી નથી એનો અંતે વિનાશ જ થાય છે.

૧૫. આ સૂત્રમાં વપરાયેલા જળ શબ્દમાં અન્નનો અને બીજા હરકોઈ પ્રકારના આહારનો સમાવેશ થાય છે એટલે વિવેકી જનોએ એકલું જળ નહિ પણ ખોરાક તરીકે અથવા બીજા નિમિત્તે લેવાતો હરકોઈ પદાર્થ, વસ્ત્રપૂત કરીને જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. સત્શાસ્ત્રો, સત્પુરુષો અને લોકનીતિ એકમત થઈને કહે છે કે, જે માણસ પોતાના પોષ્યવર્ગને ખવડાવ્યા સિવાય પોતે એકલો ખાય છે, એકલો પોષ્યવર્ગ નહિ પણ પોતાના આંગણે આવેલા હરકોઈ માણસને મૂકીને એકલો ખાય છે તે, અન્ન ખાતો નથી પણ રક્ત, માંસ અને રુધિર ખાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એટલે શિક્ષાપત્રી દ્વારા પોતાના આશ્રિતોને પોતાના પરિવારના પોષ્યવર્ગ, નોકરચાકર અને અતિથિને, પોતે પાળેલા ઢોરઢાંખરને પણ પ્રથમ ખવડાવી સંતુષ્ટ કરીને પછી જ જમવાની આજ્ઞા કરેલી છે. વસ્ત્રપૂતમ્ એટલે આ વર્ગને જમાડીને પોષીને પછી જગવું, પછી પોતાનું પોષણ કરવું તે પણ વસ્ત્રપૂતમ્ શબ્દનો બીજો પણ વિશિષ્ટ અર્થ આ સૂત્ર દ્વારા સૂચવેલો છે.

ખાણીપીણીના પદાર્થોને માણસ ગમે તેટલા વસ્ત્રપૂત કરે તોપણ એ આહાર કદાચ માણસના શરીરની થોડા સમય માટે પુષ્ટિ અને સંવર્ધન કરે પણ એ એના આત્માને ઉન્નતિના માર્ગે દોરી જતો નથી — એ તો એક અને એક બે એના જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. ખાણીપીણીના પદાર્થો ગમે તેટલા સુંદર, સ્વાદિષ્ટ અને પુષ્ટિકર્તા હોય તોપણ એ જિહ્વાની રસાસક્તિને ઓછી કરતા નથી પણ એમાં કાબૂ બહારના પ્રમાણમાં વધારો કરે છે. આ પ્રકારની ખાણીપીણીથી માયિક ગુણોની અભિવૃદ્ધિ જ થાય છે. ત્રિગુણાત્મક અન્ન અને જળની અવળી અસરમાંથી બચવું હોય તો માણસે એ અન્નજળ પરમાત્માને અર્પણ કરીને એમની પ્રસાદીભૂત બનાવીને એમની આજ્ઞા પ્રમાણે, એમની પ્રસન્નતા પ્રમાણે જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ખાણીપીણીના પદાર્થોને ભગવાનને સમર્પણ કરવા એ વસ્ત્રપૂતમ્ શબ્દનું પરમ રહસ્ય છે. પેય પદાર્થો સારી રીતે વસ્ત્રગાળ કરેલા હોય, ખાદ્ય પદાર્થો સારી રીતે સાફ કરેલા અને રાંધેલા હોય એ પદાર્થોમાંથી પોષ્યવર્ગને અને અતિથિને પહેલા પોષવામાં આવ્યા હોય પણ જો એમ કરતા પહેલાં એ ભગવાનને નિવેદિત ન કરવામાં આવ્યા હોય તો એ વસ્ત્રપૂતમ્ થયેલાં ગણાતાં નથી. અન્નજળમાં જે ત્રિગુણાત્મક દોષ રહેલા છે તે દૂર કરવા માટે અને એને નિર્બંધ બનાવવા માટે એટલે કે અમૃતમય બનાવવા માટે એણે ભગવદાર્પણ કરવાની જરૂર છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી આશ્રિતોને ‘પાણીનું બિંદુ સરખું પણ ભગવાનને અર્પણ કર્યા વિના લેવું નહિ’ એવી આજ્ઞા ખાસ કરેલી છે. વસ્ત્રપૂતમ્ અને જળ એ શબ્દોનો આ અર્થ વિવેકી જનોએ જાણી-વિચારીને હમેશાં જીવનમાં આચારવાની જરૂર છે.

૨

હવે આપણે ત્રીજા સૂત્રનો વિચાર કરીએ :

આત્મોન્નતિના માર્ગે આગળ વધવા માટે શરીરશુદ્ધિ અને આહારશુદ્ધિ એ બે અતિ આવશ્યક પ્રાથમિક બાબતો છે, એટલે એની વિગતો પહેલા બે સૂત્રોમાં કહેવામાં આવી છે. પણ માનવજીવનની

ઉન્નતિનો બધો આધાર મન અને વાણીની શુદ્ધિ તથા સદાચાર એટલે ધર્મ ઉપર રહેલો છે. એ મહત્ત્વની વાત ત્રીજા અને ચોથા સૂત્રમાં સમજાવવામાં આવી છે. માનવશરીરમાં મન અને વાણી એ બે અતિ મહત્ત્વનાં અંગો છે. એ બે અંગો જો શુદ્ધ હોય તો માણસ માનવમાંથી દેવ અને દેવમાંથી મુક્ત બને છે. પણ જો એ અશુદ્ધ હોય તો એ એને શિંગડા અને પૂછડા વિનાનો પશુ અથવા એથીય અધમ બનાવે છે. માનવશરીરમાં મન અને વાણીનું સ્વરૂપ, સ્થાન અને કાર્યક્ષેત્ર જોકે અલગ અલગ છે તેમ છતાં, બન્ને વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે : ‘જ્યારે માણસની વાણી મનમાં લય પામે છે, મન પ્રાણમાં લય પામે છે અને પ્રાણ આત્મામાં અને આત્મામાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્મામાં લય પામે છે ત્યારે એને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિની પરાદશા પ્રાપ્ત થાય છે.’ સત્પુરુષોએ પોતાના અનુભવને આધારે ઉચ્ચારેલાં આ વચનો બરાબર સમજવા માટે આપણે મન એટલે શું ? — એ પ્રથમ સમજી લેવાની જરૂર છે.

૨. શરીરશાસ્ત્રીઓ અને માનસચિકિત્સકો કહે છે કે, બોલવું એ વાણીનું કાર્ય અને ક્ષેત્ર છે, જ્યારે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવા એ મનનું કાર્ય અને ક્ષેત્ર છે. માણસ બોલે છે તે પહેલાં વિચાર કરે છે; વિચાર કર્યા વિના એ બોલતો નથી. લોકવ્યવહારમાં તેથી કહેવત પ્રચલિત થયેલી છે કે, વગર વિચાર્યું બોલે તે તણખલાની તોલે. પહેલા સૂત્રમાં તેથી વિચારીને પગલું ભરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. બીજા સૂત્રમાં વિચારીને ખાવાપીવાની વાત કહેલી છે અને આ ત્રીજા સૂત્રમાં વિચારીને બોલવાની વાત કહેવામાં આવી છે. વિચાર અને વાણી વચ્ચે આમ કાર્યકારણ સંબંધ છે. વિચાર એટલે સંકલ્પ જેનું મન કારણ છે; વાણી (શબ્દ) કાર્ય છે. પણ જગતમાં એવું ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે, માણસ વિચારે છે તે પ્રમાણે બોલતો નથી અને બોલે છે તે પ્રમાણે કર્મ કરતો નથી. પણ ત્યારે વિવેકી સજ્જનોએ જેના વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકરૂપતા કે એકવાક્યતા હોતી નથી તેને માણસ તરીકે નહિ

પણ ખલ એટલે દુષ્ટ તરીકે ઓળખાવેલો છે. લોકવ્યવહારમાં એવા માણસનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી કે સંગ કરતું નથી. વાણીનું સ્વરૂપ તો માણસ શબ્દ બોલે છે તેના ઉપરથી મહદ્અંશે સમજી શકાય છે; પણ મનનું સ્વરૂપ તો મોટા મોટા જ્ઞાની મહાત્માઓ પણ હજુ સુધી યથાર્થ સમજી કે સમજાવી શક્યા નથી. જેમ પ્રભુની માયાનો પાર પામી શકાતો નથી તેમ મનનો પણ પાર પામી શકાતો નથી. પાંચ ફૂટની ઊંચાઈ, ત્રણ ફૂટની પહોળાઈ અને ત્રણ-સાડા ત્રણ મણ વજન ધરાવતા માનવદેહમાં શરીરશાસ્ત્રીઓ અને માનસચિકિત્સકો આંખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો, મગજ, હૃદય વગેરે અંગો ક્યાં આવ્યાં અને એમનું સ્વરૂપ કેવું છે તેની વિગતો કહે છે, પણ મન ક્યાં આવ્યું અને એનું સ્વરૂપ કેવું એની સ્પષ્ટ વાત હજુ સુધી કોઈએ કહી હોય એવું જણાતું નથી. શાસ્ત્રી પંડિતોને આપણે મન ક્યાં આવ્યું ? — એવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો જવાબ આપવાને બદલે એ ઊલટો સામો પ્રશ્ન પૂછતા હોય છે કે, તમારે શરીરમાં મન ક્યાં નથી આવ્યું ? — એવો પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ. એમના આ પ્રતિપ્રશ્નનો અર્થ એ થાય છે કે, શરીરમાં મન, નખશિખ સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલું છે. પણ વાત એટલેથી અટકતી નથી.

૩. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ એકમેકથી વિરુદ્ધ અર્થ દાખવે એવાં વિશેષણો વાપરતા હોય છે. એ પરમાત્માને સાકાર કહે છે તે સાથે જ નિરાકાર પણ કહે છે; સગુણ કહે છે તે સાથે જ નિર્ગુણ પણ કહે છે અને સર્વકર્તા, હર્તા અને ભર્તા કહે છે તે સાથે જ અકર્તા અને અન્યથાકર્તા પણ કહેતા હોય છે. માયાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે ત્યારે એ માયાને જડ કહે છે તે સાથે જ ચેતન પણ કહે છે; એને અજ્ઞાનરૂપ અને અંધકારમય કહે છે તે સાથે જ એને દેવી, ઈશ્વરી અને કૃષ્ણશક્તિ પણ કહે છે. તે જ પ્રમાણે મનનું સ્વરૂપ સમજાવતાં પણ એ એવી જ વાતો કહેતા હોય છે. એ કહે છે કે મન જીવનું પરમમિત્ર છે, પણ તે સાથે જ એ કહે છે કે જીવને અંતઃશત્રુઓ — કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, મદ, મત્સર, રસાસ્વાદ, સ્નેહ વગેરે અનેક શત્રુઓ હોય છે પણ તેમાં જો કોઈ

વધારેમાં વધારે ખતરનાક શત્રુ હોય તો તે એનું પોતાનું મન છે. એમ કહીને પછી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચેતવણી પણ આપે છે કે, માણસ પોતે જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હોય તોપણ એણે પોતાના મનનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જેણે જેણે એનો અર્ધનિમિષ સમય માટે પણ વિશ્વાસ કર્યો છે એ બધા પોતાની ઉન્નત સ્થિતિમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને અવનતિની ઊંડી ગર્તામાં ફેંકાઈ ગયા છે — એના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. એ કહે છે કે, મન, મુખ મેં રામ ઔર બગલમેં છૂરી રાખીને ફરનારા સાધુ જેવું છે. એ જીવને મોક્ષનો માર્ગ બતાવવાનું કહીને નરકના માર્ગે જ દોરી લઈ જતું હોય છે. જ્યારે જ્યારે માણસ સ્વ-સ્વરૂપનું અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન, ભજન અને ઉપાસના કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એના અંતરના ઊંડાણમાંથી બે પ્રકારના અવાજો ઊઠતા હોય છે. એક અવાજ કહે છે કે ધ્યાનભજન કરવાનો શું અર્થ છે ? અથવા કહેતો હોય છે કે હમણાં શી ઉતાવળ છે ? પછી નિરાંતે કરીશું. જ્યારે બીજો અવાજ કહે છે કે હમણાં જ ધ્યાનભજન કરી લે. આ અવાજોમાં ધ્યાનભજન કરવાનું જે કહે છે તે જીવનો પોતાનો અવાજ હોય છે, જ્યારે ના કહે છે એ મનનો અવાજ હોય છે. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે માયાને તરવી એ જેમ દુષ્કર છે તેમ મનને તરવું મુશ્કેલ છે. અનુભવી સજ્જનો મનને માંકડાની ઉપમા આપે છે. માંકડું જેમ ચંચળ અને અસ્થિર સ્વભાવનું હોય છે તેમ મન પણ અસ્થિર અને અવળચડું હોય છે. એમણે મનને સોનાના પિંજરમાં રહેલા કાગડા જેવું કહેલું છે. કાગડાને રહેવા માટે સોનાનું પાંજરું હોય અને ખાવા માટે વિધવિધ મેવામીઠાઈઓ હોય પણ મળ અને સડેલું માંસ જોઈને તે ખાવા માટે તરત જ દોડે છે. ભૂંડા ઘાટ કરવા એ મનનો સહજ સ્વભાવ હોય એમ લાગે છે. સમુદ્રમાં જેમ એક પછી એક તરંગો અહોરાત્ર અવિરત ઊઠતા હોય છે, તેમ ભૂંડા ઘાટની પરંપરા મનસાગરમાં ઊઠતી હોય છે. એમણે વળી મનને ભૂતની ઉપમા આપેલી છે. ભૂત વશ કર્યું હોય એવા માણસે ભૂતને અહર્નિશ કામ બતાવવું પડે છે; એ નવરું પડે તો માણસને મારવા અને ખાવા દોડતું હોય છે તેમ મનને ઘડી વાર પણ

નવરું રાખવામાં આવે તો એ ભૂંડા ઘાટ અને ભૂંડી પ્રવૃત્તિ કરવા તરફ જ દોડી જતું હોય છે.

૪. મન શબ્દમાં કાનોમાત્રા વિનાના માત્ર બે જ અક્ષરો ‘મ’ અને ‘ન’ છે. એ અક્ષરોના અર્થ સમજવા જેવા છે. ‘મ’ એટલે સૃષ્ટિના સર્જન, સંપોષણ અને સંહારના મહાકાર્ય સાથે સંકળાયેલી ઈશ્વર ત્રિપુટી — બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ; અથવા સર્જન, સંપોષણ અને સંહારનું મહાકાર્ય. જગતવ્યાપાર માટે જગતપિતાએ એ કાર્ય કરવા માટે ત્રણ જુદા જુદા પુરુષવિશેષોની યોજના કરેલી છે, પણ માનવીના જીવનવ્યવહારમાં તો એ ત્રણે કાર્ય એકલું મન જ કરતું હોય એમ જણાય છે. મન એકલા હાથે ચિત્રવિચિત્ર, સમ-વિષમ વિષયોનું સર્જન કરે છે, એકલા હાથે એનું પોષણ કરે છે અને એકલા હાથે એના સંહારનું કાર્ય પણ કરતું હોય છે. કલ્યાગરા કંથ માફક જીવ મનનો દોર્યો આ બધું જ કરતો હોય છે. માનવશરીરને કાયાનગર કહેવામાં આવે છે; એનો રાજા જીવ છે; મન એનો મંત્રી છે પણ માયાના યોગથી નિર્બળ અને નાદાર બનેલો રાજા જીવ, મનમંત્રીના ઈશારે ચાલતો હોય છે. ‘ન’ એટલે ગણપતિ. લોકવ્યવહારમાં શુભ-અશુભ હરકોઈ પ્રકારનાં કામોમાં પહેલો પાટલો ગણપતિજીનો જ મંડાય છે તેમ જીવનની ક્રિયા-શબ્દાદિક પંચવિષયની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ અંગે હોય કે સત્સંગ અને પરમાત્માની ભક્તિ અંગે હોય પણ દરેક ક્રિયામાં મનની સક્રિય હાજરીની પહેલી જરૂર હોય છે. એના સાથ અને સહકાર વિના કોઈ ક્રિયા થઈ શકતી નથી. શરીર સ્વસ્થ અને સશક્ત હોય, ઈન્દ્રિયો ઠેકાણે હોય, ઈન્દ્રિયોના દેવતા ઠેકાણે હોય, જે કાર્ય કરવું હોય તેની સાધનસામગ્રી ઠેકાણે હોય અને રાજા જીવ પણ ઠેકાણે હોય પણ જો મન ઠેકાણે ન હોય તો બધું નિરર્થક બને છે. શબ્દકોશકારોએ તેથી મનનું બીજું નામ સ્વચ્છંદતા ગણાવેલું છે. ધર્મ અને વ્યવહાર ગમે તે કહેતાં હોય યા સૂચવતાં હોય પણ તેની અવગણના કરીને જીવનમાં જે વર્તે છે તેને ‘મનમોજી’ અથવા ‘મનમુખી’ કહેવામાં આવે છે; શબ્દકોશમાં મન શબ્દના અનેક ચિત્રવિચિત્ર અર્થો દાખવેલા છે. મન

એટલે સૂક્ષ્મદેહ જે ઓગણીસ તત્ત્વોનું બનેલું છે તે પૈકી એક તત્ત્વ, જેની હાજરી દેખાતી નથી પણ સતત અનુભવાય છે તે; મન એટલે ઈન્દ્રિય, મન એટલે દેહ, મન એટલે સ્વભાવ, મન એટલે પ્રકૃતિ, મન એટલે માયા, મન એટલે બુદ્ધિ, મન એટલે જીવ, મન એટલે બ્રહ્મ; મન એટલે પરબ્રહ્મ એવો અર્થ પણ દાખવવામાં આવે છે. બ્રહ્મનાં અનેક સ્વરૂપોમાં અન્નમય બ્રહ્મ, પ્રાણમય બ્રહ્મ, વિજ્ઞાનમય બ્રહ્મ ગણાવવામાં આવે છે, તેની સાથે મનોમય બ્રહ્મ પણ ગણાવવામાં આવે છે. બહુરૂપી જેમ ઈચ્છા પ્રમાણે જુદા જુદા વેશ અને રૂપ ધારણ કરે છે તેમ મન પણ અનેક નામ અને અનેક રૂપ ધારણ કરતું હોય છે; છતાં કહેવામાં આવે છે કે, મનને મોં કે માથું કંઈ જ હોતું નથી. ત્રીજા સૂત્રમાં મનને ગાળીને અને શુદ્ધ કરીને વાણી બોલવાની વાત કહેલી છે એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, મોં-માથા વગરના મનને ગાળવું કેવી રીતે ? શુદ્ધ કેવી રીતે કરવું ?

પ. એવું કહેવામાં આવે છે કે, જેણે મન જીત્યું તેણે જગત જીત્યું; પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી લાગે છે. મન જીતનારો કદાચ જગતને જીતે એ સંભવિત છે; પણ એ જીવનને જીતે એ શક્ય લાગતું નથી. શાણા અને સમજુ પુરુષોએ માનવશરીરમાં રહેલી ઈન્દ્રિયોને ઘોડાની અને મનને સારથિની ઉપમા આપેલી છે. સારથિ ઘોડાને પહેલાં જીતે છે ત્યારે જ એ રથ ઉપર કાબૂ રાખી શકે છે અને નિર્ધારિત સ્થળે એને લઈ જઈ શકે છે. મનને જીતવું હોય તો માણસે પહેલાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જીતવી જોઈએ. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ સ્વૈરવિહાર કરતી હોય તો મન કદી જિતાતું નથી. અનુભવી સજ્જનોએ કહ્યું છે કે જીવનમાં શબ્દાદિક પંચવિષયોની ઉત્પત્તિ અંતઃકરણમાંથી એટલે મનમાંથી થતી નથી; એનો જન્મ, પ્રવેશ અને પ્રસાર આંખ, નાક, કાન, રસના અને ત્વચા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જ થતો હોય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સારા-નરસા, શુભ-અશુભ, હિતકર-અહિતકર વિષયો ગ્રહણ કરે છે અને તે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણોને પહોંચાડે છે. એ પ્રક્રિયા માણસ જાગતો હોય, સ્વપ્નમાં હોય કે સુષુપ્તિમાં હોય તોપણ

સદા ચાલુ જ રહેતી હોય છે. મોટા ભાગના માણસોને સતત ચાલતી આ પ્રક્રિયાની કંઈ જ ખબર હોતી નથી; પણ જ્યારે કોઈ ક્રિયા થાય છે અને એનું પરિણામ યા ફળ નજર સામે ધૂરક્રિયા કરતું જણાય છે ત્યારે એ બોલી ઊઠે છે : ‘અરે ! આ મેં શું કર્યું ? આ મારાથી શી રીતે થયું ?’ પણ આ જન્મમાં અને પૂર્વજન્મોમાં જે વિષયો આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા હોય તેનો હિમાલય જેવો મોટો ઢગલો — જેને અક્ષય કહેવામાં આવે છે — એવો ઢગલો ખડકાયેલો હોય છે અને એમાં પ્રતિક્ષણ ઉમેરો જ થતો હોય છે; તેમાંથી વિષયને મેળવવા અને ઉપભોગ કરવા માટે મન સંકલ્પ કરે છે, બુદ્ધિ એ સંકલ્પનું દઢીકરણ કરે છે, ચિત્ત દઢ થયેલા વિષયનું ચિંતન કરે છે, અહંકાર એમાં અહં, મમત્વ અને આસક્તિ બંધાવે છે; પછી જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા કર્મેન્દ્રિયોને એ વિષયની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ કરવાનો આદેશ અપાય છે, એટલે પરિણામે ક્રિયા થાય છે. કર્મની આ ઘટમાળ બરાબર સમજવામાં આવે તો જ મનને ગાળવાની અને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા શક્ય બને છે. કૂવો ગાળવો હોય અને સાફ કરવો હોય તો કેવળ એમાં ભરાયેલા પાણીને ઉલેચી નાખવાથી એ ગળાતો નથી; સૌ પ્રથમ તો એમાં ભૂગર્ભમાંથી આવતો જળપ્રવાહ બંધ કરવો પડે છે, પછી બહારથી એમાં આવતું જળ બંધ કરવું પડે છે. આ બે ક્રિયા કર્યા પછી કૂવામાં ભરાયેલું પાણી સતત પુરુષાર્થ કરીને ઊલેચી નાખવું પડે છે. તે પછી કૂવાના તળિયે જામેલો કાદવ અને કચરો પાવડા વડે ઉખેડીને દૂર કરવો પડે છે. આટલી પ્રક્રિયા થાય છે ત્યારે કૂવો ગળાય છે અને સાફ થાય છે. તેમ મનને ગાળવું અને શુદ્ધ કરવું હોય તો જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જે વિષયોનો પ્રવાહ અંદર આવે છે તે પ્રથમ બંધ કરવો જોઈએ.

૬. મનને શુદ્ધ કરવા માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા આવતા વિષયો-પદાર્થોનો પ્રવાહ પ્રથમ બંધ કરવો જોઈએ, એ વચનનો અવળો અર્થ કરીને કેટલાક લોકો કર્મસંન્યાસ એટલે કર્મની પ્રવૃત્તિ સમૂળી બંધ કરવાનો માર્ગ અપનાવે છે; પણ કર્મની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ લેવી એટલે કર્મનો સમૂળો ત્યાગ કરવો એવો અર્થ થતો નથી. કર્મમાંથી

નિવૃત્તિ લેવી એટલે કર્મની પ્રવૃત્તિ બદલવી તે. વળી માનવદેહનું જ્યાં સુધી જાગ્રત અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં સુધી કર્મનો ત્યાગ કરવો કે દેહ અને દેહવ્યાપારની પ્રવૃત્તિ સમૂળગી બંધ કરવી એ એક શારીરિક અશક્યતા છે. દેહધારી માટે ભગવાને કર્મનો એકસરખો પણ અચળ ન્યાય પ્રવર્તવેલો છે. એ ન્યાયના કારણે દેહધારી જીવ કર્મ કર્યા સિવાય કે પંચવિષયનો ઉપભોગ કર્યા સિવાય નિમિષાર્ધ માટે પણ રહી શકતો નથી. એ ન્યાય પ્રમાણે પ્રારબ્ધમાં લખાયેલું કર્મ એણે કરવું પડે છે અને કર્મનું ફળ ભોગવવું પડે છે. વળી કર્મનો એ ન્યાય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવે છે કે, કર્મ કરવાથી જેમ કર્મમાં વધારો થાય છે તેમ કર્મ કરવાથી કર્મનો ક્ષય પણ કરી શકાય છે. જેમ કાંટા વડે કાંટો કાઢી શકાય છે તેમ કર્મથી જ કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે. જીવનમાં એ રીત જે બરાબર જાણે છે તે મનને ગાળી શકે છે અને શુદ્ધ કરી શકે છે.

૭. પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મનમાં સતત આવતા વિષયોનો પ્રવાહ જો બંધ ન થઈ શકતો હોય તો મનને શુદ્ધ શી રીતે કરવું એ પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. શરીરમાં જ્યાં સુધી મળમૂત્ર ભર્યા હોય ત્યાં સુધી પેટની બીમારીની દવા થઈ શકતી નથી અને કરવામાં આવે તો તે સફળ થતી નથી. પેટનો રોગ નાબૂદ કરવા માટે પેટમાં ભરાયેલા કચરાને પહેલાં સાફ કરવો પડે છે. માનવજીવનમાં પણ એમ જ કરવું જોઈએ. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી કહે છે કે, કર્મ અને વિષયવાસનાની નાબૂદી, એનું રૂપાંતર કરવાથી શક્ય બને છે; એનો હેતુ અને વિનિયોગ બદલવાથી એ થઈ શકે છે. વસ્ત્ર મેલું હોય અને તેને રંગ ચઢાવવો હોય તો એના ઉપર સીધો રંગ ચઢાવી શકાતો નથી. પ્રથમ મેલ પૂરેપૂરો કાઢી નાખવો પડે છે, પછી એને રંગ ચઢાવવામાં આવે તો રંગ પાકો લાગે છે. દેહવ્યાપારની ક્રિયા અને પંચવિષયોના ઉપભોગરૂપી વસ્ત્રને પહેલાં બે સૂત્રોમાં જણાવેલી રીતે શુદ્ધ કરીને પછી આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું અખંડ અનુસંધાનરૂપી રંગ ચઢાવવામાં આવે તો માનવજીવનને પાકો રંગ લાગે છે. એ સાથે જ અહં, મમત્વ અને આસક્તિરૂપી અહિત કરે એવાં તત્ત્વોને બદલે

પરમાત્માની પ્રસન્નતા અર્થે પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે ક્રિયા કરવા રૂપી તત્ત્વો દૃઢ કરવામાં આવે તો કદી ફીટે નહિ એવો પાકો રંગ ચઢે છે. વિવેકી જનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, જીવ જે સ્વભાવે શુદ્ધ અને ચેતન છે તેના ઉપર અશુભ કર્મ અને અશુભ વાસનાના જન્મોજન્મ જેવા લાંબા કાળના મલિન થર જામેલા છે; એ કારણે એ અશુદ્ધ અને જડવત્ બની ગયો છે. એનાં અશુભ કર્મો અને વાસનાનો ઢગલો સમુદ્રના ખારા જળ જેવો અખૂટ બની ગયેલો છે. પણ રૂનો ઢગલો આકાશને અડે એટલો મોટો હોય અને પૂર્વપશ્ચિમ દિશાની ક્ષિતિજોને ઢાંકી દે એટલો વિશાળ હોય તોપણ અગ્નિનો નાનોસરખો તણખો એને ક્ષણ વારમાં બાળીને ભસ્માવશેષ બનાવી દે છે તેમ આત્મા અને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના અખંડ અનુસંધાનરૂપી નાનોસરખો અંશ પણ કર્મ અને વાસનાના મહાસાગરને શોષી નાખીને મનને અને જીવને શુદ્ધ બનાવી દે છે. પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના અખંડ યોગ સિવાય મનને શુદ્ધ કરવાનો અને મનને જીતવાનો બીજો કોઈ ઉપાય સત્શાસ્ત્રોમાં બતાવેલો નથી અથવા સત્પુરુષોએ કહેલો નથી. જે પુરુષે મનને શુદ્ધ કરીને જીતેલું હોય છે તેની વાણી કદી વૈખરી હોતી નથી. એની વાણીમાં સદા પરાવાણીનો પ્રભાવ હોય છે. એ વાણીમાં પોતાને તારવાનું તો બળ હોય છે જ પણ તે સાથે જ એને શ્રદ્ધાથી સાંભળનાર અને સાંભળીને આચરણમાં મૂકનાર નાનામોટા સર્વ જીવોને પણ એ સંસૃતિ અને અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુક્ત કરે છે અને ભગવાનના ચરણારવિંદની સેવારૂપી મુક્તિનો ભાગીદાર બનાવે છે.

૮. ચોથું સૂત્ર તો માનવમાત્ર માટે જીવનના કવચ જેવું પ્રાણરક્ષક સૂત્ર છે. આ સૂત્રમાં ધર્મ શબ્દ સાથે સમાચરેત શબ્દ હેતુપૂર્વક વાપરેલો છે. કેટલાક માણસો ધર્મ એટલે શું એ જાણતા હોય છે, પણ જીવનમાં એ પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી અથવા યંત્રવત્ દેખાવપૂરતું આચરણ કરતા હોય છે. માણસને વિશ્વાસ આપીને ખરાબ માર્ગે ચઢાવી દેવા જેવી આ ઠગારી રીત છે. કેટલાક લોકો ધર્મના ભુલભુલામણી જેવા અર્થો કરે છે, એ વાંચી-સાંભળીને સામાન્ય માણસ જે ધર્મ નથી તેને જ

ધર્મ માનીને ચાલે છે. માણસને સુખ મળશે એવી લાલચ આપીને કૂવામાં ઉતારીને પછી ઉપરથી મોટી શિલા ઢાંકી દેવા જેવી આ ઘાતકી રીત છે. એટલે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે માણસે પહેલાં પરધર્મ, પાખંડધર્મ અને કલ્પિતધર્મનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ અને એનો સમૂળ ત્યાગ કરવો જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ પોતાના જીવનમાં કોઈ પણ નિમિત્તે એ પ્રકારના ધર્માભાસોનો અંશ સરખોય ન દાખલ થઈ જાય એની સતત કાળજી રાખવી જોઈએ. પોતાના ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા માટે એણે વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિના ધર્મોનું સ્વરૂપ પણ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ; તે સાથે જ દેશ, કાળ, વય, વૃત્તિ અને શક્તિના કારણે અપનાવાતા ધર્મોનું સ્વરૂપ પણ સમજી લેવું જોઈએ. જે નિર્વાહના ધર્મો છે તેનું પાલન, જે આવશ્યક ધર્મો છે તેના ભોગે ન થાય એની પણ એણે કાળજી રાખવી જોઈએ. શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાં ધર્મ શબ્દના અનેક અર્થો અને વિધવિધ વ્યાખ્યાઓ સમજાવવામાં આવી છે. આ અર્થો અને વ્યાખ્યાઓ ઘણી વખત વિચિત્ર, વિષમ અને પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે એવી હોય છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ તેથી કહ્યું છે કે પરમાત્મા મનુષ્યરૂપે પ્રત્યક્ષ વિચરતા હોય તો એમનું વચન, એ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે એમનું સાધર્મ્ય પામેલા હોય એવા સત્પુરુષનું વચન અને એ પણ ઉપલબ્ધ ન હોય તો એ બન્નેએ જે સાચું શાસ્ત્ર કહ્યું હોય યા લખ્યું હોય તેનું વચન — એ જ ધર્મ છે એમ દૃઢ માનવું એ જ હિતાવહ છે. એ પ્રકારના ધર્મને જ સદાચાર કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે જીવનમાં આચરણ કરવામાં આવે તેને જ ચોથા સૂત્રમાં ‘ધર્મપૂતં સમાચરેત્’ કહેલું છે. આ પ્રકારના ધર્મને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે; એને જ સદ્ધર્મ, ભાગવતધર્મ અને એકાંતિકધર્મ કહેવામાં આવે છે. મહાભારતનો ઇતિહાસ કહે છે કે, રાજા યુધિષ્ઠિર ધર્મમૂર્તિ અને ધર્મરાજા કહેવાતા હતા પણ ઉપર જણાવેલા ત્રણ પૈકી એક પણ પ્રકારના ધર્મનું એમણે જીવનમાં આચરણ કર્યું ન હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે, દેહ છતાં જ એમણે નરકયાતનાનો અનુભવ થાય એવી અશાંતિ ભોગવવી પડી

હતી, જ્યારે એમનો નાનો ભાઈ અર્જુન જે ધર્મમૂર્તિ કહેવાતો ન હતો અને જેણે જીવનમાં કુમારીઓને નૃત્ય અને સંગીત શીખવવા માટે સ્ત્રીનો વેશ પણ વર્ષ સુધી પરિધાન કર્યો હતો એણે પોતાના મનના માનેલા ધર્મોને અળગા કરીને પરમાત્માએ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે કહેલી વાત જે દેખીતી રીતે સંહારકાર્ય એટલે ધોર તામસ જેવી ભયંકર અને બિહામણી હતી — તેને, ‘કરિષ્યે વચનંતવ’ એવું વચન લાખો માણસની હાજરીમાં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહીને સ્વધર્મ તરીકે સ્વીકારી ત્યારે એને દેહ છતાં પરમાત્માના પરમધામ અને સામીપ્યના દિવ્ય આનંદનો અનુભવ થયો; એટલું જ નહિ પણ દેહ મૂકીને એ પરમાત્માની પડખે પદ પામ્યો.

૯. પરમ આદરણીય વિદ્વજ્જનો ! પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સદા રમણીય હોય છે; એટલે એનો જેમ જેમ યોગ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ આનંદની માત્રા વધતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ નિત્ય નવા આનંદનો અનુભવ થતો જાય છે. તેમ આ ચાર સૂત્રો પણ રમણીય છે; તેથી એનો જેમ જેમ વધુ અભ્યાસ અને નિદિધ્યાસ કરવામાં આવે તેમ તેમ નવા નવા રહસ્યાર્થો અંતર્યક્ષુ સમક્ષ અંકિત થશે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મેં અત્યારે એ સૂત્રોની જે વિગતો રજૂ કરી છે તે સાગરમાં બિંદુ જેવી અલ્પ છે. બીજી પણ એક વાત મારે અત્રે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કબૂલ કરવી જોઈએ તે એ છે કે, મેં અત્રે જે કંઈ કહ્યું છે તેનો યશ મને ઘટતો નથી; એનો યશ તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, દેવી સરસ્વતી, મારા ગુરુજી, મારા પૂ. પિતાશ્રી તથા આપ સર્વ વિદ્વજ્જનોને જ ઘટે છે. સત્માના સમયની મર્યાદા લંબાવીને પણ આપે મને જે શાંતિથી સાંભળ્યો છે તે બદલ હું આપ સર્વનો આભારી છું. આપે જે કંઈ સાંભળ્યું છે તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરીને જીવનમાં ઉતારવાની આપને પ્રાર્થના કરીને વિરમું છું.

ભક્તશિરોમણિ પ્રહ્લાદજી

શ્રીમદ્ભાગવતના સાતમા સ્કંધમાં ૨થી ૧૦ સુધીના નવ અધ્યાયોમાં આલેખાયેલી, આદર્શ ભક્તોમાં શિરોમણિ ગણાય એવા પ્રહ્લાદજીની કથા, ત્રેતાયુગમાં બનેલી એક સત્ય ઐતિહાસિક ઘટના છે; છતાં તટસ્થ દૃષ્ટિએ જરા શાંતિથી વિચાર કરીએ તો એ આત્મશ્રેય મેળવવા માટે અખંડ પુરુષાર્થ કરી રહેલા માનવજીવનની જ કથા છે એવી પ્રતીતિ તરત જ થાય તેમ છે. આ વિધાન સમજવા માટે ભાગવતમાં કહેલી પ્રહ્લાદજીની કથાનો આપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે. એ કથાનો સાર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :

૨. ભારતના સાત મહર્ષિઓમાં જેમની ગણના થાય છે એ કશ્યપ મુનિને દ્વિતિ નામની પત્નીથી વિચિત્ર ક્રિયાના પરિણામે બે જોડિયા પુત્રો હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ પ્રાપ્ત થયા. ઉગ્ર તપ કરીને અતિ બળવાન બનેલા હિરણ્યાક્ષનો ભગવાન શ્રીવરાહનારાયણે વધ કર્યો. પોતાના નાના ભાઈના મરણનો બદલો લેવા અને એનો વધ કરનાર ભગવાનનો વધ કરવાની શક્તિ મેળવવા માટે હિરણ્યકશિપુએ ભારે ઉગ્ર તપ કર્યું અને બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન કર્યા. પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ વર માગવાનું કહ્યું એટલે એણે હાથ જોડીને વર માગ્યો : ‘આપની સર્જેલી સૃષ્ટિનું કોઈ પ્રાણી, મનુષ્ય, પશુ, પંખી, ઈન્દ્રાદિદેવ, દાનવ, નાગ વગેરે કોઈથી પણ મારું મૃત્યુ ન થાય; કોઈ પણ પ્રકારના શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર, મંત્ર, તંત્ર કે યંત્રથી મારું મૃત્યુ ન થાય; દિવસે કે રાત્રે, ઘરની અંદર કે બહાર, પૃથ્વી ઉપર કે જળમાં કે આકાશમાં મારું મૃત્યુ ન

થાય; યુદ્ધમાં મને કોઈ પણ હરાવી ન શકે, જીતી ન શકે અને મારી હત્યા ન કરી શકે; સૃષ્ટિ સમગ્રમાં જીવપ્રાણી સમસ્તનો હું એકછત્રી સમ્રાટ બનું અને મારી બધી કામનાઓ પૂરી થાય; વળી સૃષ્ટિમાં જેવો આપનો મહિમા પ્રવર્તે છે તેવો મારો મહિમા પણ પ્રવર્તે; ઇન્દ્રાદિક દેવો, યોગીઓ, ઋષિમુનિઓ, તપસ્વીઓને જેવું ઐશ્વર્ય અને શક્તિ મળે છે તેવું ને તેથી અધિક ઐશ્વર્ય અને શક્તિ મને પ્રાપ્ત થાય.’ (ભાગ. ૭, ૩, ૩૫થી ૩૮). હિરણ્યકશિપુની માગણી સાંભળીને બ્રહ્માજી ભારે દ્વિધામાં પડ્યા. હિરણ્યકશિપુને વર મળે એટલે એમના પોતાના માટે જ એ માથાના ભારે દુખાવારૂપ બનવાનો છે, એ હકીકત એ જાણતા હતા. પણ વચનથી બંધાયેલા હતા એટલે કમને એમણે કહ્યું : ‘તથાસ્તુ’. વર મળ્યા પછી હિરણ્યકશિપુએ જોતજોતામાં ત્રિલોકમાં પોતાની સત્તા જમાવી દીધી, એટલું જ નહિ પણ પોતે જ ભગવાન બની બેઠો. પોતાના નામ સિવાય બીજા કોઈ નામનું ભજન-કીર્તન-સ્મરણ અને પોતાની મૂર્તિ સિવાય બીજી કોઈ મૂર્તિનું ધ્યાન-ઉપાસના કરવા સામે એણે કડક પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો. ત્રિલોકમાં સૌ કોઈ ‘ત્રાહિમામ્’ પોકારવા લાગ્યા.

૩. ભગવાનની કૃતિ, ગતિ અને રીતિ અકળ હોય છે. પોતાનો સમોવડિયો બનીને બેઠેલો અને આસુરી સંપત્તિની સાક્ષાત્ મૂર્તિ એવા હિરણ્યકશિપુને ઘેર જ પુત્રરૂપે, પોતાના પરમભાગવત ભક્તને અવતારવાનો ભગવાને નિર્ણય કર્યો. હિરણ્યકશિપુને ત્રણ પુત્રો હતા. એ જ્યારે જંગલમાં તપ કરવા ગયો ત્યારે એની રાણી કયાધુ સગર્ભા હતી. ઈશ્વરાજ્ઞાથી એના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે પ્રહ્લાદજીએ પ્રવેશ કર્યો. હિરણ્યકશિપુની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને દેવરાજ ઇન્દ્રે સગર્ભા રાણી કયાધુનું અપહરણ કર્યું. ઇન્દ્રનો ઈરાદો તો રાણીનો એના ગર્ભસહ નાશ કરવાનો હતો પણ માર્ગમાં નારદજી મળ્યા. એમણે ઇન્દ્રને સ્ત્રીહત્યા અને બાળહત્યા ન કરવાનું સમજાવ્યો; રાણીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે કોઈ અસુર રહેલો નથી પણ ઈશ્વરેચ્છાથી ભક્તશિરોમણિ પ્રહ્લાદજી પોતે રહેલા છે, એ હકીકત પણ કહી. ઇન્દ્રે રાણી કયાધુને નારદજીના

આશ્રમમાં છોડી દીધી એટલે ગર્ભમાં રહેલા પ્રહ્લાદજીને ભક્તિમાર્ગના આદિ આચાર્ય નારદજી જેવા મહાસંતના સમાગમનો અલભ્ય લાભ મળ્યો. તપ કરીને હિરણ્યકશિપુ નગરમાં પાછો આવ્યો ત્યારે નારદજી જાતે આવીને રાણી કયાધુને સોંપી ગયા. થોડા સમય પછી કયાધુએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રનું મુખ અતિ સુંદર, મોહક અને તેજસ્વી હતું. સહેજે સહેજે આનંદ ઉપજાવે એવી મુખાકૃતિ જોઈને હિરણ્યકશિપુએ પુત્રનું નામ પ્રહ્લાદ પાડ્યું. સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મથી સહેજે સહેજે જે પ્રગાઢ આનંદ એટલે અતિ આનંદ ઉપજાવે તેને પ્રહ્લાદ કહેવાય. ચાર પુત્રોમાં આ પુત્ર એને ઘણો વહાલો હતો. રાણી કયાધુને પણ આ પુત્ર અતિ પ્રિય હતો પણ એનું કારણ જુદું હતું. એ જાણતી હતી કે, પુત્ર પરમભક્ત છે — એ મોટો થશે એટલે પુત્રપ્રેમના કારણે એના પિતા અને પોતાના પતિ હિરણ્યકશિપુના આસુરી જીવનમાં પરિવર્તન આવશે, એવી એને શ્રદ્ધા હતી. પ્રહ્લાદજી પાંચ વર્ષના થયા એટલે અસુર કુળની પરંપરા પ્રમાણે શિક્ષણ આપવા માટે એણે પોતાના ગુરુ શુકાચાર્યના બે જોડિયા પુત્રો શંડ અને મર્કને બોલાવીને ખાસ તાકીદ કરીને સોંપ્યા.

૪. થોડા દિવસ પછી એક વખત અસુરરાજે પુત્રને પાઠશાળામાંથી બોલાવ્યો. અતિ પ્રેમથી એના શરીરે અને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પછી ખોળામાં બેસાડ્યો અને હેતથી પૂછ્યું : ‘બેટા ! પાઠશાળામાં તું જે ભણ્યો હોય તેમાંથી જે સર્વોત્તમ પાઠ હોય તે મને સંભળાવ.’ પોતાને જ ભગવાન માની ભજન-કીર્તન કરવાની પોતાની આજ્ઞાના કારણે પાઠશાળામાં પણ પુત્રને પોતાનું જ નામ, સર્વોત્તમ તરીકે ગુરુપુત્રોએ ભણાવ્યું હશે એમ માનીને અસુર પિતાએ આ વાત કરી હતી. ‘પિતાજી ! વિદ્યામાં સર્વોત્તમ પાઠ તો એક શ્રીહરિના નામનો જ છે; એ હું ભણ્યો છું તે તમને સંભળાવું.’ એમ કહીને પ્રહ્લાદજીએ ગાયું : ‘વિષ્ણો હૃષીકેશ પરાવરેશ પ્રાણેશ વિશ્વેશ્વર તે નમસ્તુ ।’

પુત્રના મુખેથી જેવું ભગવાનનું નામ સાંભળ્યું કે તરત જ જાણે કોઈએ માથા ઉપર પ્રચંડ પ્રહાર કર્યો હોય એવો આઘાત અસુરપિતાએ

અનુભવ્યો. સળગતો અંગારો શરીર ઉપર પડે અને તેને જેમ માણસ જોરથી દૂર ફેંકી દે છે તેમ એણે પુત્ર પ્રહ્લાદજીને એકદમ દૂર ફેંકી દીધા અને ગુરુપુત્રો શંડ અને મર્કને બોલાવ્યા અને પોતાની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ જઈને પ્રહ્લાદજીને શિક્ષણ કેમ આપ્યું છે તેનો લાલ આંખ કરીને ખુલાસો માગ્યો.

‘મહારાજ ! એ બોલે છે તે અમે ભણાવ્યું નથી. એમની બુદ્ધિમાં કોણ જાણે ક્યાંથી પણ એ શબ્દો અને વાતો વસી ગયેલી છે.’ શંડ અને મર્ક હાથ જોડીને કહ્યું.

‘પ્રહ્લાદ ! તારો વિષ્ણુ તો મારો કટ્ટર દુશ્મન છે. તું એનું નામ ક્યાંથી શીખી લાવ્યો ? ત્રિલોકમાં બધા મારું નામસ્મરણ અને ભજન-કીર્તન કરે છે અને તું મારા શત્રુનું ગાન કરે છે. તને શરમ નથી આવતી ?’ અંતરમાં ઊભરાઈ રહેલા ક્રોધને માંડ માંડ કાબૂમાં રાખીને હિરણ્યકશિપુએ પૂછ્યું.

‘પિતાજી ! મને એ સર્વોત્તમ નામ મહાત્મા નારદજીએ ભણાવેલું છે. જીવનમાં એ એક જ નામનું સ્મરણ અને ગાન કરવા જેવું છે. એવા સર્વોત્તમ શ્રીહરિના નામનું ગાન કરતાં જેને શરમ આવે તેનું જીવન ધૂળમાં મળી ગયું કહેવાય.’ પ્રહ્લાદજીએ શાંત અને નિર્ભય સ્વરે કહ્યું.

પુત્રનો જવાબ સાંભળી અસુરપિતાનો ક્રોધ સાતમા આસમાને ચઢી ગયો. એણે તાળી પાડી; સેવકો દોડતા આવ્યા. ‘લઈ જાવ અહીંથી આ કુલાંગારને. ગમે તે ઉપાય કરો પણ એને મારી નાખો.’ પિતા હિરણ્યકશિપુએ ત્રાડ પાડતા અવાજે આદેશ આપ્યો.

૫. સેવકો પ્રહ્લાદજીને રાજમહેલમાંથી બહાર લઈ ગયા. એમણે ત્રિશૂળ વડે એમની હત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પ્રહ્લાદજીનું શરીર જાણે વજનું હોય તેમ ત્રિશૂળ અથડાઈને ભાંગી ગયું; પ્રહ્લાદજીને પર્વતના શિખર ઉપર લઈ ગયા અને ત્યાંથી નીચે ગબડાવ્યા, પણ જાણે ફૂલની શય્યામાંથી ઊઠ્યા હોય તેમ હસતા હસતા પ્રહ્લાદજી ઊભા થયા; મદોન્મત્ત હાથીના પગ નીચે એમને નાખ્યા પણ

હાથી જાણે ફૂલનો બન્યો હોય તેમ પ્રહ્લાદજી વસ્ત્ર ખંખેરીને હસતા હસતા ઊભા થઈ ગયા; પ્રહ્લાદજીને જળના ઊંડા અને વેગીલા પ્રવાહમાં ડુબાડી દીધા, પણ થોડી વારમાં તો એ હસતા હસતા પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યા; ભડભડ બળતી અગ્નિની જવાળાઓમાં પ્રહ્લાદજીને ફેંકી દીધા તો ચિતાનો અગ્નિ શાંત થઈ ગયો; એમનો વાળ સરખોય વાંકો ન થયો; વાયુનો પ્રચંડ વંટોળ ઊભો કરીને તેમાં એમને છોડી દીધા, વંટોળનો વાયુ વહી ગયો પણ એ અડીખમ ઊભા રહ્યા. પ્રહ્લાદજીની હત્યા કરવા માટે અસુર સૈનિકોએ જેટલા પ્રયત્નો કર્યા તે બધા જ નિષ્ફળ ગયા ત્યારે સૈનિકો કોઈ અગમ્ય ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યા. એમને લાગ્યું કે, પ્રહ્લાદજી કોઈ અલૌકિક શક્તિ ધરાવે છે. એ બધા પ્રહ્લાદજીને લઈને અસુરરાજ પાસે આવ્યા અને પોતાના પ્રયત્નોની વિગતો કહી. તત્કાળ મરણ જ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા છતાં પ્રહ્લાદજીના શરીરે ઉઝરડો સરખોય થયો નથી એ જોઈને ઈન્દ્રના વજ્રને પણ માત કરનાર હિરણ્યકશિપુ જીવનમાં પહેલી વાર ભયભીત બન્યો. બ્રહ્માના વરદાનના કારણે એને મરણની બીક ન હતી પણ એ દિવસે એને પહેલવહેલો મરણનો ભય લાગ્યો. એણે સલાહ માટે ગુરુપુત્રો શંડ અને મર્કને બોલાવ્યા. એમની સલાહથી પ્રહ્લાદજીને પાઠશાળાની એક ઓરડીમાં એકાંદ કેદમાં રાખવાનું નક્કી કર્યું. એકાંત કેદની સજા મળતાં પ્રહ્લાદજીને તો ઓર આનંદ થયો. કોઈનીય પણ રોકટોક વિના હવે ઓરડીમાં એકલા બેઠા બેઠા એમણે ભગવાનનું નામસ્મરણ અને ધૂન કરવા માંડી : ‘હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ’ના મધુર નાદથી પાઠશાળાનું મકાન ગુંજી ઊઠ્યું. એનો મીઠો ચેપ શાળામાં આસુરી શિક્ષણ મેળવી રહેલા બીજા બાળકોને લાગ્યો અને શંડ અને મર્કના આદેશોની અવગણના કરીને બાળકો પણ નારાયણધૂન કરવા લાગ્યા. થાકીહારીને શંડ અને મર્ક અસુરરાજ પાસે આવ્યા અને પ્રહ્લાદજીને સુધારવાની પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી. ‘હવે મારે જાતે જ એ નાદાન છોકરાનો વધ કરવો પડશે’ એમ બબડીને હિરણ્યકશિપુ હાથમાં તલવાર લઈને ઊભો થયો અને પાઠશાળા તરફ દોડ્યો.

૬. પાઠશાળાની ઓરડીમાંથી એ પ્રહ્લાદજીને બહાર ખેંચી લાવ્યો અને કોધથી ધ્રૂજતા સ્વરે કહ્યું :

‘પ્રહ્લાદ ! હવે હું તને જીવતો નહિ છોડું. સૃષ્ટિમાં જીવપ્રાણીમાત્ર મારા નામમાત્રથી થરથર કંપે છે ત્યારે તું મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની હિંમત કરે છે, એ એક ન સમજી શકાય એવું આશ્ચર્ય છે. કોના બળ ઉપર તું આટલી હિંમત કરી રહ્યો છે ? તને એ બળ અને હિંમત કોણ આપે છે ?’

‘પિતાજી ! તમે નિરર્થક ગુસ્સે થાવ છો. ભગવાન શ્રીહરિનું જેને બળ હોય છે તેને કોઈથીય ભય પામવાની જરૂર નથી. જગતમાં બળ તો એક શ્રીહરિના નામમાં જ રહેલું છે; બીજાં બધાં બળ ફાંફાં છે. મારું બાળકનું — તમારા પુત્રનું માનો અને સર્વશક્તિમાન અને સર્વસમર્થ શ્રીહરિનો આશ્રય કરો તો તમે સાચા અર્થમાં ત્રિભુવનવિજેતા થશો.’ સહજ ભાવે શાંતિથી પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું.

‘તને બળ અને હિંમત આપનારો તારો એ હરિ ક્યાં છે ? મને બતાવ એટલે આ તલવારથી તત્કાળ એનું માથું ધડ ઉપરથી દૂર કરું.’ હિરણ્યકશિપુએ ત્રાડ પાડીને કહ્યું.

‘પિતાજી ! મારો એ શ્રીહરિ તો જેમ મારામાં છે તેમ તમારામાં પણ છે, જડચેતન સર્વમાં એ સર્વત્ર છે.’ પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું.

‘એ સર્વત્ર હોય તો મને કેમ દેખાતો નથી ?’ કોધથી કંપતા સ્વરે પિતાએ પૂછ્યું. ‘પિતાજી ! અહં, મમત્વ અને આસક્તિથી જેની આંખો અંજાયેલી હોય છે તેને એ કદી દેખાતા નથી. શ્રીહરિને જોવા માટે તો, પિતાજી ! શ્રીહરિમય દૃષ્ટિ કેળવવી પડે છે.’ પ્રહ્લાદજીએ શાંત સ્વરે કહ્યું.

‘તું જે થાંભલા આગળ ઊભો છે એ થાંભલામાં પણ શું તારો હરિ છે ?’ તલવાર ઉગામીને હિરણ્યકશિપુએ પૂછ્યું.

‘હા, પિતાજી ! મારો શ્રીહરિ આ થાંભલામાં પણ છે.’ નિર્ભય બનીને પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું.

પ્રહ્લાદજીના શબ્દો સાંભળીને ભારે ક્રોધાવેશમાં આવેલો હિરણ્યકશિપુ ભૂલી ગયો કે, એ શબ્દો બોલનાર એક પાંચ વર્ષનો પોતાનો લાડકવાયો પુત્ર છે; એ ભૂલી ગયો કે, થાંભલો તો નિર્જીવ અને જડ હોય છે. એને થાંભલામાં પણ ભગવાન શ્રીહરિ દેખાયા. એટલે એ બધું પોતાનું જોર એકઠું કરીને ‘લે ત્યારે ! તને અને તારા હરિને આ એક જ ઝાટકે એકીસાથે ખતમ કરું છું.’ એમ કહીને એણે તલવારનો પ્રહાર કર્યો.

૭. પરમાત્મા ખૂબ દયાળુ હોય છે. કોઈ એમનો ભારે દ્રોહ કરે या કોઈ એમની હત્યા કરવાનો પ્રયાસ કરે તોપણ એ એને માફ કરે છે; પણ જ્યારે કોઈ એમના ભક્તનો દ્રોહ કરે છે या એની હત્યા કરવાનો નિંદ્રા પ્રયાસ કરે છે ત્યારે એ સહન કરી શકતા નથી — માફ કરતા નથી; પણ વિના વિલંબે એ પ્રયાસ કરનારનો નાશ કરે છે. અસુરરાજે જ્યારે એક ઝાટકે પ્રહ્લાદજી અને થાંભલામાં રહેલા શ્રીહરિનો એકસાથે વધ કરવા માટે પ્રહાર કર્યો ત્યારે થાંભલા સાથે અથડાઈને એની તલવારના બે ટુકડા થઈ ગયા અને પ્રલયના નાદ જેવો ભારે કડાકો થયો. થાંભલો બે વિભાગમાં ફાટી ગયો અને એની વચ્ચેથી ભગવાન શ્રીનૃસિંહનારાયણ પ્રગટ થયા. એ વખતે સંધ્યાકાળનો સમય થયો હતો. ભારે વિચિત્ર, અતિ વિકરાળ અને ખૂબ ભયાનક લાગે એવી એ આકૃતિ હતી — મુખ સિંહનું, શરીર મનુષ્યનું હતું; અગ્નિની સુદૃઢ પણ ઉગ્ર જવાળાઓ જેવી લાલચોળ આંખો હતી; બ્રૂકુટિ ભારે ક્રોધના કારણે ખેંચાયેલી હતી; ભાલાની અણિ જેવી લાંબી કેશવાળી હતી; લાંબી જીભ હોઠની બહાર નીકળીને લબડતી હતી; હાથની દસે આંગળી ઉપર ભારે દંતશૂળ જેવા લાંબા અને વાંકા અણિદાર નખ હતા. સૌ કોઈ આકાશમાં બ્રહ્માદિ દેવો સૂર્યચંદ્રાદિ તારાગણ, ઋષિમુનિઓ, પિતૃઓ, તપસ્વીઓ, પૃથ્વી ઉપર રાજમહેલનાં અને નગરનાં બધાં નરનારીઓ, પશુપ્રાણીઓ સર્વે આ ભયાનક સ્વરૂપને જોઈને ભયથી થરથર કંપવા લાગ્યાં. હિરણ્યકશિપુ પણ એ સ્વરૂપને જોઈને ડઘાઈ ગયો અને ભયથી આંખ આડો હાથ કરીને બે ડગલાં

પાછળ હઠી ગયો. પણ પછી તરત જ સાવધ થઈ ગયો; એણે એક ગદા લીધી અને એ સ્વરૂપની હત્યા કરવા કૂઠો; પણ એ કંઈ કરી શકે તે પહેલાં તો નૃસિંહનારાયણે છલાંગ મારીને એને કમરમાંથી પકડ્યો અને એક હાથે ઊંચકીને ઉંબરા પાસે આવ્યા. ઉંબરા વચ્ચે પોતે બેઠા અને ખોળામાં હિરણ્યકશિપુને આડો નાખ્યો અને પછી મેઘનાદ જેવા ગંભીર ઘેરા અવાજે બોલ્યા :

‘દુષ્ટ ! બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન મેળવીને તું પોતાને અજિત અને અમર માનતો હતો; પણ હવે તારું મૃત્યુ આવ્યું છે. ભોળા બ્રહ્માએ તને વરદાનમાં જે બાબતો જણાવી છે તે બધી બાબતો સચવાય એ રીતે તારો વધ કરવા માટે મારે આવું વિચિત્ર અને વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરવું પડ્યું છે. જો અત્યારે દિવસ નથી કે રાત્રિ નથી; સંધ્યાકાળ છે. જો તું ઘરની અંદર નથી કે બહાર નથી; ઉંબરા ઉપર છે. મારા હાથમાં કોઈ શસ્ત્ર નથી કે અસ્ત્ર નથી; આ મારા નખ છે. હું બ્રહ્માની સૃષ્ટિનું સર્જન નથી; તું જેને જડ માનતો હતો એ થાંભલામાંથી હું પ્રગટ થયો છું. જોઈ લે. ખાતરી કરી લે.’ એમ કહીને નૃસિંહજીએ પોતાના લાંબા તીક્ષ્ણ નખ વડે હિરણ્યકશિપુની છાતી ચીરી નાખી.

૮. હિરણ્યકશિપુનો વધ કર્યા છતાં નૃસિંહનારાયણનો ક્રોધ શાંત ન થયો. બ્રહ્મા, ઇન્દ્રાદિ દેવો, ઋષિમુનિઓ, પિતૃઓ — બધાએ એક પછી એક દૂર ઊભા રહીને સ્તુતિ કરી પણ એ શાંત ન થયા. બ્રહ્માજીએ મહાલક્ષ્મીને પોતાના પતિનું આ વિકરાળ સ્વરૂપ શાંત થાય એવું કરવાની વિનંતી કરી; પણ પતિનું રૂપ એવું ભયાનક હતું કે, લક્ષ્મીજી એમની નજીક પણ ન આવી શક્યાં. આખરે બ્રહ્માજીએ ભક્તશિરોમણિ પ્રહ્લાદજીને વિનંતી કરી. પ્રહ્લાદજી એ સ્વરૂપની નજીક જ ઊભા ઊભા ભગવાન નૃસિંહનારાયણની બધી ચેષ્ટા જોઈ રહ્યા હતા. બ્રહ્માજીની આજ્ઞા થતાં એ બે ડગલાં આગળ આવ્યા અને અંતરના નિષ્કામ ભક્તિભાવથી નૃસિંહનારાયણના ચરણારવિંદમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. ભગવાનને વશ કરવાનું સાધન એક જ હોય છે — અક્ષરબ્રહ્મ સુધી સર્વને પોતાને વશ વર્તાવનાર

ભગવાન ભક્તની ભક્તિથી તેને વશ થઈ જાય છે. નૃસિંહનારાયણે ખોળામાંથી હિરણ્યકશિપુના મૃતદેહને બાજુએ ફેંકી દીધો અને તરત જ બે હાથે પ્રહ્લાદજીને ઊંચકી લીધા અને પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યા; અને સિંહણ જેમ પોતાના બચ્ચાને પ્રેમ અને વાત્સલ્યભાવથી ચાટે છે તેમ પોતાની જીભથી પ્રહ્લાદજીના શરીરને ચાટવા લાગ્યા. એમનો ક્રોધ, એમની બિહામણી મુખાકૃતિ વગેરે જે ભયાનક હતું તે અદૃશ્ય થઈ ગયું અને શાંત સત્ત્વમય પ્રેમ અને વાત્સલ્યભાવ એમના મુખ ઉપર અંકાઈ ગયો ત્યારે સૌના જીવ હેઠા બેઠા.

૯. પ્રહ્લાદજીએ ભગવાન નૃસિંહનારાયણની સ્તુતિ કરી; એ સ્તુતિમાં કેવળ સેવકનો ધર્મ, ભક્તની નિષ્કામ ભાવના અને ભગવાનના મહિમાની જ વાત ગાયેલી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, સાતમા અને દસમા સ્કંધમાં જુદા જુદા પ્રસંગોએ જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ એકંદર બાર સ્તુતિગાનો ગાયેલાં છે; તેમાં કદ, ગુણ અને વાત્સલ્યવિક્તાની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ કહી શકાય એવું સ્તુતિગાન એક માત્ર પ્રહ્લાદજીનું છે. સાતમા સ્કંધના દસમા અધ્યાયના ૮થી ૫૦ સુધીના ૪૩ શ્લોકોમાં એ ગાન ગૂંથી લેવામાં આવ્યું છે. ભગવદ્માર્ગે ચાલી રહેલા અને એ માર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છનાર નાનામોટા સર્વ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તે એ સ્તુતિગાન કંઠસ્થ કરીને નિત્યગાન કરવા જેવું છે. વિસ્તારભયના કારણે અમે એ સ્તુતિગાન અત્રે દાખવી શકતા નથી; પણ એની એકબે વિશિષ્ટતાઓનો ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માનીશું : ભક્તરાજ પ્રહ્લાદજી મુક્તકંઠે અને મધુર સ્વરે ગાય છે : ‘ભગવન્ ! આપને ઓળખી શકીએ ને પામી શકીએ તેને માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક સાધનો કહેલાં છે તે પૈકી કોઈ સાધન મેં કરેલું નથી; વળી હું અસુર જેવી તમોગુણપ્રધાન હીન જાતિમાં જન્મેલો છું; વળી લોકમાં અબુધ ગણાતો બાળક છું, એટલે હું આપને શી રીતે સંતુષ્ટ કરી શકું ? પણ તમે માણસની જાતિ અને સાધન જોતા નથી, પણ એનો ભાવ જુઓ છો; એનું કર્મ જોતા નથી, પણ એની નિષ્ઠા જુઓ છો; એટલે જ તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને દર્શન દો છો. તમે મારા પિતાના

અત્યાચારમાંથી મારું રક્ષણ કર્યું છે એને હું રક્ષણ માનતો નથી; ખરું રક્ષણ તો કામકોધાદિક અંતઃશત્રુઓથી કરવામાં આવે તે જ સાચું રક્ષણ કહેવાય — સોળ આરાવાળા સંસારચક્રમાંથી (સંસારચક્રના સોળ આરા નીચે પ્રમાણે ગણાય છે : દસ ઈન્દ્રિયો, શબ્દાદિક પંચવિષયો અને મન) રક્ષણ કરવામાં આવે તે જ સાચું રક્ષણ કહેવાય. તમે જેના ઉપર કૃપા કરો છો તેનું જ કામાદિક અંતઃશત્રુઓથી અને સંસારચક્રમાંથી રક્ષણ થાય છે. તમારું આ વિકરાળ સ્વરૂપ જોઈને બીજાઓને ભય લાગે છે, પણ મને ભય લાગતો નથી. હું જાણું છું કે તમે એ સ્વરૂપ મારા અસુર પિતાનો વધ કરવા ખાતર જ ધારણ કરેલું છે. તમારું અસલ સ્વરૂપ તો અલૌકિક અને ત્રિભુવનને મોહ પમાડે એવું સુંદર મનુષ્યસ્વરૂપ છે. ભગવન્ ! તમે આસુરી સંપત્તિની સાક્ષાત્ મૂર્તિ એવા મારા પિતાનો વધ કર્યો; પણ જે દોષોના કારણે એ તમારો દ્રોહ કરી રહ્યા હતા અને ભગવાન થઈને ફરતા હતા, એ દોષોને એમનામાંથી તમે નાશ ન કરો ત્યાં સુધી એમની હત્યા કરવાનો તમારો પ્રયાસ સાર્થક થયો ન કહેવાય. તમારી સેવા છ પ્રકારે જે કરે છે તેના ઉપર તમે પ્રસન્ન થાવ છો (નમસ્કાર, સ્તુતિગાન, કર્મમાત્રનું સમર્પણ, સેવાપૂજા, ભગવત્સ્વરૂપનું ધ્યાનચિંતન અને ભગવત્લીલાકથાનું શ્રવણ-વાચન — એ સેવાનાં છ અંગ ગણાય છે). પણ હું તો બાળક છું; મેં તમારા નામના સંકીર્તન સિવાય બીજું કંઈ જ કર્યું નથી. છતાં તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો અને દર્શન દો છો; કારણ કે તમે ભક્તવત્સલ છો. ચિદચિદ્ અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વ કોઈ તમારું શરીર કહેવાય છે અને તમે એ સર્વના સ્વામી, શરીરી છો. છતાં તમારું હૃદય સર્વ માટે પ્રેમ અને કારુણ્યથી સદા ભરેલું હોય છે.’ પ્રહ્લાદજીની સ્તુતિ સાંભળીને નૃસિંહનારાયણ અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પ્રહ્લાદજીને ઈચ્છિત વર માગવાનું કહે છે. ત્યારે પ્રહ્લાદજી જે કહે છે તે મુક્ત, મુમુક્ષુ, સિદ્ધ, સાધક — સર્વેએ ખાસ સમજવા જેવું છે. એ કહે છે : ‘ભગવન્ ! વર માગવાનું કહીને મને પ્રલોભન આપો છો એ યોગ્ય નથી. જાતજાતની કામનાઓ પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છાથી જે તમારી

ભક્તિ કરે છે તે સેવક ન કહેવાય, એ તો લેણદેણ કરવાવાળો વેપારી વાણિયો કહેવાય; અને જે સેવા કરાવવા માટે અને સ્વામી કહેવડાવવા માટે ભક્તની કામનાઓ પૂરી કરે છે તે સાચો સ્વામી ન કહેવાય. તમારી અને મારી વચ્ચે સ્વામી-સેવકનો સંબંધ છે એ સાચું, પણ એ સંબંધ, રાજા અને એના સેવકો જેવો નથી. હું તો નિષ્કામ સેવક છું અને તમે મારા નિરપેક્ષ સ્વામી છો; છતાં પણ જો તમારી ઈચ્છા મને કંઈ આપવાની જ હોય તો હું હાથ જોડીને માગું છું કે, મારા આત્મામાં તમારી પ્રસન્નતા મેળવવાની કામના સિવાય બીજી કોઈ પ્રકારની કામનાનો અંકુર સરખોય કદી ઉદય ન થાય : **કામાનાં હૃદયસંશે હં ભવસ્તુ વૃણે વરમ્ ।**’ (ભાગ. ૭-૧૦-૭). વાયકે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, પિતા હિરણ્યકશિપુએ ‘સર્વના સ્વામી થવાનો અને પોતાની સર્વ કામનાઓ પૂરી થાય’ એવો વર માગ્યો હતો; પુત્ર પ્રહ્લાદજીએ એથી ઊલટો વર માગ્યો : **‘તિષ્ઠૈનૈવાન્યનિષ્ઠા, હ્યણુરપિ, હૃદિ મે વાસના સેવનાતે ।** હે ભગવન્ ! તમારા સિવાય મારા અંતરમાં બીજી કોઈ વાસના-કામના કદી ન પ્રવર્તે.’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે નિર્વાસનિક ભક્તની વ્યાખ્યા સમજાવતાં કહ્યું છે : ‘જેના હૃદયમાં ભગવાન સિવાય બીજી કોઈ વાસના ન હોય તે નિર્વાસનિક ભક્ત કહેવાય — એને જ એકાંતિક ભક્ત કહેવાય’ (વચનામૃત ગ.પ્ર.પ્ર. ૧૧). નૃસિંહનારાયણ પ્રહ્લાદજીની આ પ્રકારની નિષ્કામ નિષ્ઠા જોઈને અતિ પ્રસન્ન થઈ ગયા અને કહ્યું : ‘કેવળ મારી પ્રસન્નતા ખાતર એક મન્વંતર સુધી તું અસુરાધિપતિના બધા ભોગોનો સ્વીકાર કરીને રહે.’ ભક્તશિરોમણિ પ્રહ્લાદજીએ ભગવાનની એ આજ્ઞા શિરોવંદ્ય કરી અને મનને ભગવાનના ચરણકમળમાં અખંડ જોડાયેલું રાખીને જળકમળવત્ રહીને એ ભોગો ભોગવ્યા.

૧૦. જો આપણે જરા શાંતિથી બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવાનો અને એ સ્વરૂપને ઓળખીને એ સ્વરૂપે સ્થિર રહીને એમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવાનો પુરુષાર્થ કરનાર જીવ, એ પ્રહ્લાદજી છે.

જ્યારે એને સ્વ-સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને એ સ્વરૂપમાં રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે એ પ્રગાઢ આહ્લાદ એટલે આનંદ—પરમદિવ્ય આનંદ અનુભવે છે અને એવો આનંદ જે અનુભવતો હોય તે પ્રહ્લાદ કહેવાય છે. પણ એ પ્રગાઢ આહ્લાદ દિવ્ય આનંદનો અનુભવ કરતા પહેલાં એણે ઘણા અવરોધોમાંથી પસાર થવું પડે છે : સૌથી પહેલો અને મોટો અવરોધ અહંકારનો છે. હિરણ્યકશિપુ એ અહંકારનો અવતાર છે; હિરણ્યકશિપુને વરદાન હતું કે એ દિવસે કે રાત્રે, અંદર કે બહાર, શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર કોઈથી ન મરે, તેમ માણસમાં રહેલો અહંકાર પણ કોઈથીય મરતો નથી. ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની ઊંચી કોટિની સાધના કરવામાં આવે તોપણ અહંકાર ટળતો નથી; પણ મુક્તાનંદ સ્વામીએ ગાયું છે તેમ, ‘હું ટળે હરિ ઢૂંકડા, એ (એટલે હું) ટળાય દાસે (એટલે દાસત્વભાવે) રે; મુક્તાનંદ એવા સંતને, પ્રભુ પ્રગટ પાસે રે’. એ સ્થિતિ થાય છે ત્યારે અહંકારરૂપી હિરણ્યકશિપુનો સમૂળ નાશ થાય છે; ત્યારે પ્રભુ હમેશાં પાસે જ એટલે પ્રત્યક્ષ જ વર્તે છે. બીજો અવરોધ છે — આંખ, કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો. નારાયણને પામવા માટે ભક્ત પ્રહ્લાદને આ બધા અવરોધોમાંથી — પર્વત ઉપરથી ગબડાવવા, જળમાં ડુબાડવા, અગ્નિમાં નાખવા, વંટોળમાં છોડી દેવા — એ સર્વ પ્રકારના અવરોધોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તેમ ભક્તે પણ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ અને આકાશ — એ પંચભૂત તત્ત્વોરૂપી અવરોધોને જીતવા પડે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ પાંચ તત્ત્વોની તન્માત્રા કહેવાતા પંચવિષયો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પંચતન્માત્રાઓ અને તેને ગ્રહણ કરનાર પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો — એ રૂપી અવરોધોને જીતવા પડે છે. ત્રીજો મોટો અવરોધ છે મનનો. મન મિત્રનો દેખાવ કરીને જીવને હેરાન-પરેશાન કરે છે. ભક્તરાજ પ્રહ્લાદજીને શંડ અને મર્ક એ બે જોડિયા ગુરુપુત્રો આચાર્ય તરીકે હિતસ્વી હોવાનો દાવો કરીને, અવળા માર્ગે ચઢાવવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કરે છે. શંડ એટલે માતેલો સાંઢ — માણસનું મન માતેલા સાંઢ જેવું છે. મર્ક એટલે મર્કટ — મન એ મર્કટ

જેવું ચંચળ, અસ્થિર અને અવળચંડુ છે. જો પ્રહ્લાદજી શંડ અને મર્કના ઉપદેશ અને સલાહ પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો નારાયણ અને એમની વચ્ચે કોટિ યોજનનું અંતર પડી જાત. પણ એમણે શંડ અને મર્કની સલાહ માની નહિ. પરિણામે એ દેહ છતાં જ અલૌકિક રીતે સુખી થયા. તેમ ભક્તજીવ પણ મનની સલાહ ન માને અને ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે મનને વર્તવે તો એ નારાયણને જરૂર પામે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે કે, વિવેકી જનોએ નિત્ય યજ્ઞ કરવો જોઈએ; જે નિત્ય યજ્ઞ કરતો નથી તેનું કદી કલ્યાણ થતું નથી. જ્ઞાનયજ્ઞ એ સૌથી શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કહેવાય છે; એમાં મનરૂપી આહુતિ આપવાની હોય છે એટલે મનને ભગવત્પરણમાં અખંડ જોડી દેવાનું હોય છે. વૈદિક બ્રાહ્મણ ગ્રંથો જેમાં યાજ્ઞિકી વિધિઓ અને એનું કર્મકાંડ દાખવેલું છે તેમાં યજ્ઞના અંતે યજ્ઞનારાયણનો કૃપાપ્રસાદ આરોગવાનો હોય છે. એ કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં જ બ્રાહ્મણો અતિ હર્ષથી ગાતા હોય છે : ‘નિરસ્ત શંડઃ । નિરસ્ત મર્કઃ ।’ માણસને ઉગ્ર અને વ્યગ્ર બનાવીને ભ્રષ્ટ કરનાર શંડ એટલે માતેલા સાંઢ જેવું મન પરાસ્ત થયું, એટલે કે મનની હાર થઈ; માણસને ચંચળ અને અસ્થિર બનાવીને ભ્રષ્ટ કરનાર મર્ક એટલે અવળચંડું મન પરાસ્ત થયું એટલે કે મનની હાર થઈ’. એક યા બીજી રીતે પણ મનને કાબૂમાં રાખવું — માત્ર કાબૂમાં રાખવું એટલું જ નહિ પણ એને શબ્દાદિક વિષયોમાંથી ઉઠાવીને ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડી દેવું એ જ માનવજીવનને સાર્થક કરવાની ગુરુચાવી છે. જેને જીવનમાં પ્રગાઢ આહ્લાદ એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપના દિવ્ય પરમાનંદની મજા માણવી હોય તેણે પ્રહ્લાદજી માફક, બીજા બધાનો સંગ અંતરથી ત્યાગીને એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધાપૂર્વક એકમાત્ર નારદજી જેવા સત્પુરુષનો જ સંગસમાગમ કરવો જોઈએ. સાચા સત્પુરુષના યોગથી જ માણસને જીવનનો સાચો આનંદ અને સાચું સુખ પ્રગાઢ પ્રમાણમાં અને પ્રગાઢ રીતે મળે છે — એ પ્રહ્લાદજીની જીવનકથાનો સંકેતાર્થ છે.

વિશ્વરૂપ રઘુવંશમનિ કરહૂં વચન બિશ્વાસુ,
લોક કલ્પના વેદકર અંગ અંગ પ્રતિ જાસુ.
(રામચરિતમાનસ)*૧

રામ બિમુખ અસ હાલ તુમ્હારા

લેખના મથાળે ટાંકેલા અર્થગંભીર શબ્દો ભારતીય શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસમાં જેની ગણના એક સતી સન્નારી તરીકે કરવામાં આવેલી છે તે રાણી મંદોદરીએ ઉચ્ચારેલા છે. મંદોદરી, અસુરોમાં પ્રસિદ્ધ મય નામના અસુરરાજની પુત્રી અને દેવો, દાનવો, રાક્ષસો, યક્ષો, ગંધર્વો, નાગો અને માણસોમાં ત્રિલોકમાં જેના નામની હાક વાગતી હતી એ લંકાધિપતિ રાવણની પત્ની હતી. ઉપર્યુક્ત શબ્દો, આજથી હજારો વર્ષ પહેલાં ત્રેતાયુગમાં ઉચ્ચારાયેલા છે, છતાં આજે પણ માણસમાત્ર માટે એ એટલા જ મહત્વના ઉપયોગી અને સાચા છે. જે ઇતિહાસ પ્રસંગે આ શબ્દો ઉચ્ચારાયા છે તેની વિગતો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે : પોતાને અજેય અને અમર માનતા રાવણે, એક અશુભ પળે ગોદાવરી નદી પાસે પંચવટીમાં પર્ણકુટિ બાંધીને વનમાં રહેલાં સીતાજીનું શ્રીરામ અને લક્ષ્મણની ગેરહાજરીમાં અપહરણ કર્યું અને લંકામાં આવીને અશોકવાટિકામાં બંદી રાખ્યાં. આ વાતની જાણ થતાં અતિ બળવાન રાવણને ત્રણ વ્યક્તિએ ઠપકો આપવાની હિંમત કરી — એક હતી એની સ્ત્રી, સતી મંદોદરી, બીજો હતો એનો નાનો ભાઈ વિભીષણ અને ત્રીજો હતો એક વડીલ એનો વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાન. મીઠા પણ ભારે કડવા લાગે એવા શબ્દોમાં સતી મંદોદરીએ પતિ રાવણને કહ્યું :

‘કંત ! રામ બિરોધ પરિહરહૂં,
જાતિ મનુજ જનિ હઠ ઉર ધરહૂં,

— હે નાથ ! શ્રીરામને સામાન્ય માણસ માનીને તેમનો વિરોધ — વિદ્રોહ ન કરો. વેદો જેનાં અંગોઅંગમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોની કલ્પના કરે છે એવા રઘુવંશ શિરોમણિ શ્રીરામ વિશ્વરૂપ છે. મારા શબ્દો ઉપર કૃપા કરીને વિશ્વાસ રાખો, તમારા મનની હઠ છોડી દો, સીતાજીને સન્માનપૂર્વક શ્રીરામને પાછાં સોંપી દો અને એમની સાથે સમાધાન કરો.’ રાવણને બીજી પણ એક પરિણીત સ્ત્રી હતી; તે ઉપરાંત અનેક ઉપપત્નીઓ અને રખાતો પણ હતી. પણ એ સર્વમાં મંદોદરી એને અતિ પ્રિય હતી; છતાં મોહાંધ બનીને એણે મંદોદરીની સલાહની સદંતર અવગણના કરી. મંદોદરી ખૂબ નિરાશ થઈ ગઈ. આંખો મીંચીને ઊંડા વિચારમાં પડી. થોડી વારે જાગ્રત થઈ અને પછી પોતાના કપાળ ઉપર જમણો હાથ ઠોકીને બોલે છે : ‘પિય હિ કાલબસ મતિભ્રમ ભયેઉ — આપણો વિનાશકાળ પાસે આવ્યો છે એટલે તમારી મતિ વિપરીત થઈ છે.’ સતીના આ શબ્દો ઇતિહાસ કહે છે કે, એ પછી થોડા દિવસોમાં જ સાચા પડ્યા.

૨. માલ્યવાન, રાવણની માનો બાપ થતો હતો અને માનદમંત્રી તરીકે પણ ફરજ બજાવતો હતો. તેણે અતિ કડક શબ્દોમાં રાવણને કહ્યું :

‘જબ તે તુમ્હે સીતા હરિઆની,
અસ ગુન ન હોહી ન જાહી બખાની
વેદ પુરામ જાસુ જશ ગાયો,
રામ બિમુખ કાહુ ન સુખ પાયો
હિરણ્ય ભ્રાતા સહિત, મધુકૈટભ બલવાન

*૧ રામચરિતમાનસ, વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી સંત તુલસીદાસે અવધી બોલીમાં રચેલું અતિ લોકપ્રિય ભક્તિકાવ્ય છે. અવધી બોલી હિંદી, હિંદુસ્તાની અને વ્રજ ભાષા કરતાં કંઈક જુદી જ છે. બરાબર સમજી શકાય એ માટે અવતરણો નીચે અર્થો પણ આપેલા છે.

જે હિ મારે સોઈ અવતરેઉ કૃપાસિંધુ ભગવાન.

કાલરૂપ ખલબન દહર, ગુનાગાર ઘન બોધ

પરિહરિ બય રૂં દેહૂં વૈદેહી,

ભજહુ કૃપ નિધિ પરમ સનેહી.

(રામચરિતમાનસ)

— રાક્ષસરાજ ! તમને મારા જાણીને તમારા પરમ હિતની વાત કહું છું. જ્યારથી તમે છળકપટ કરીને સીતાજીનું અપહરણ કરીને લંકામાં લાવ્યા છો ત્યારથી તમારા માટે, તમારા પરિવાર માટે અને લંકાનગરી માટે, જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવા ભારે અનિષ્ટ અપશુકનો અને અમંગળ એંધાણો વર્તાઈ રહ્યાં છે; વેદશાસ્ત્રો અને પુરાણો જેનો ઉચ્ચ સ્વરે મહિમા ગાઈ રહ્યાં છે એવા શ્રીરામનો વિરોધ કરવાનું તમે છોડી દો. હું તમને મારા અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે, આ પહેલાં જેણે જેણે શ્રીરામનો વિરોધ કર્યો છે — વિદ્રોહ કર્યો છે અને એમનાથી વિમુખ થયા છે તેમને કદી સુખ કે શાંતિ મળ્યાં નથી, આજે મળતાં નથી અને ભવિષ્યમાં પણ મળે તેમ નથી; રામવિમુખને જીવનમાં ભારે દુઃખ, અશાંતિ અને અપમૃત્યુ જ મળ્યાં છે. ઇતિહાસ સાક્ષીએ હું તમને કહું છું કે, હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ તથા મધુકૈટભ જેવા બળવાન પુરુષોનો જે ભગવાને નાશ કર્યો હતો તે જ શ્રીરામ નામે અને રૂપે આજે અવતરેલા છે. એ કાળના પણ મહાકાળ છે; દુષ્ટજનોને બાળીને ભસ્મ કરનાર એ મહાઅગ્નિ છે; સર્વ મંગળકારી ગુણોના નિધિ છે; જ્ઞાનના ભંડાર છે; બ્રહ્માદિક દેવો પણ એમની નિત્ય સ્તુતિ કરે છે. હું તમને તમારા વડીલ તરીકે અને વૃદ્ધ મંત્રી તરીકે આગ્રહ કરીને કહું છું કે, એમની સાથે વેર બાંધવાનો મમત છોડી દો, સીતાજીને સન્માનપૂર્વક શ્રીરામને પાછાં સોંપી દો અને એ શ્રીરામનો પરમકૃપાળુ ભગવાન તરીકે સ્વીકાર કરીને એમનું ભજન કરો; એમાં જ તમારું અને અમારું સર્વેનું હિત છે.’ પણ માલ્યવાનના શબ્દો રાવણે હસી કાઢ્યા ત્યારે એ શાણા વૃદ્ધ પુરુષે કપાળે હાથ ઠોક્યો અને કહ્યું : ‘સત્તાના મદમાં અંધ બનેલા પુરુષને કાળ જ ઠેકાણે લાવે છે. રાજન્ ! મને લાગે છે કે

તમારો અને અમારો વિનાશકાળ હવે નજીક આવ્યો છે.’ વિભીષણે પણ આ જ પ્રકારના શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો ત્યારે એમને તો ‘તું આમાં કંઈ ન સમજે’ એમ કહીને રાવણે ચૂપ કરી દીધા.

૩. મંદોદરી જેવી સતી સન્નારી અને પ્રિય પત્નીની સલાહ રાવણે ન માની એ ભારે નવાઈની વાત કહેવાય. ભારતીય શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસમાં સતી સન્નારીનો અપાર મહિમા ગાયેલો છે : એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, સતી ધારે તે કરી શકે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, સતી નર્મદાએ પોતાના પતિને અજાણતાં કરેલા અપરાધ બદલ કોઈએ ‘સૂર્યોદય થતાં જ તારું મૃત્યુ થશે’ એવો શાપ આપ્યો ત્યારે સૂર્યનો ઉદય જ ન થાય એ માટે સૂર્યની ગતિ જ એમણે અટકાવી દીધી હતી; સતી સાવિત્રીએ પોતાના પતિ સત્યવાનને કાળના મુખમાંથી પાછો મેળવ્યો હતો; સતી અનસૂયાએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ — સૃષ્ટિની ઈશ્વર-ત્રિપુટીને પારણામાં રમતાં નાનાં બાળકો બનાવી દીધાં હતાં. સતી સન્નારીના પ્રતાપની આવી આવી ઘણી વાતો પુરાણોનાં પાને નોંધાયેલી છે. સતી સન્નારીના શબ્દમાત્રથી, દૃષ્ટિમાત્રથી, ઘણા પાપી પુરુષો સુધરી ગયાના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે. એમ છતાં મંદોદરીનાં હિતવચનો રાવણ ઉપર કંઈ જ અસર ન કરી શક્યાં, એ અતિ આશ્ચર્યજનક ઘટના કહેવાય. ઇતિહાસનાં પાને બીજી પણ એક ન સમજી કે સમજાવી શકાય એવી વાત નોંધાયેલી વાંચવા મળે છે તે એ કે, મોટા ભાગની સતી સન્નારીઓના પતિઓ આસુરીવૃત્તિ અને કર્મના જાણે અવતાર હોય એવા જ હતા. તે એવા જ હોય છે એનું શું કારણ ? ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં કહ્યું છે કે, જગતમાં દેવી અને આસુરી બે પ્રકારના જીવો હોય છે. આસુરી સંપત્તિવાળા જીવો ત્રણ પ્રકારના હોય છે — એક સંગદોષથી અસુર થયેલા; બીજા હીન કર્મોથી અસુર થયેલા અને ત્રીજા જન્મથી જ અસુર હોય એવા. પહેલા બે પ્રકારના આસુરીજનો સત્સંગ અને સત્કર્મથી દેવી બની શકે છે પણ ત્રીજા પ્રકારના આસુરીજનો પથ્થર જેવા હોય છે. પથ્થર લાંબા વખત સુધી પાણીમાં પડ્યો હોય છતાં સહેજ ઘસાતાં એમાંથી અગ્નિના

તણખા જ ઝરતા હોય છે, તેમ આ પ્રકારના આસુરીજનો ભગવાન અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોના નિત્યયોગમાં રહેતા હોય તોપણ આસુરી જ રહે છે. મંદોદરી આદર્શ સતી સન્નારી અને પતિ રાવણ નખશિખ રાક્ષસ — એનું આ એક કારણ જણાય છે. રાવણ આજન્મ આરૂઢ અસુર હતો અને તે ઉપરાંત સંગ અને કર્મદોષના કારણે એનું આસુરીપણું વજ્રસાર બળવત્તર બન્યું હતું. એનો જન્મ ઉચ્ચ મહર્ષિના બ્રાહ્મણકુળમાં થયો હતો, છતાં કર્મે કરીને એ બ્રાહ્મણ મટીને રાક્ષસોમાં પણ અધમ શિરોમણિ બન્યો હતો; વિદ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ મહાન વેદશાસ્ત્રી હતો, પણ એણે વિદ્યાનો ભારેમાં ભારે દુરુપયોગ કર્યો હતો; એના જેવું ઉગ્ર તપ કરનાર અને વિધિપૂર્વક યજ્ઞો કરનાર ભાગ્યે જ બીજો કોઈ હશે, પણ તપ અને યજ્ઞ — બન્નેનો ઉપયોગ એણે પરપીડન માટે નિરંકુશ સત્તા મેળવવા માટે જ કર્યો હતો. સંભવિત છે કે, સતી મંદોદરીને આવો પતિ મળ્યો, એ એમની કસોટી કરવા માટે મળ્યો હોય. સતી મંદોદરીએ ‘પતિને પરમેશ્વર માનવો’ એવું જે વચન શાસ્ત્રોમાં અને લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત છે તેને જરા જુદી રીતે પણ સંપૂર્ણ સાર્થક કરી દાખવ્યું છે. સતી મંદોદરીએ પોતાની જીવનચર્યાથી જગતને દાખવ્યું છે કે, સતી સન્નારીનો જીવનધર્મ છે કે, પતિની પરમેશ્વર જેમ સેવાપૂજા અને પરિચર્યા કરવી, પણ એણે પરમેશ્વરનું ઈષ્ટ, આરાધ્ય અને ઉપાસ્ય સ્થાન તો પરમેશ્વર માટે જ અનામત રાખવું જોઈએ. એ સ્થાને બીજા કોઈની — પતિની પણ પ્રતિષ્ઠા ન જ કરવી જોઈએ. બીજી અતિ મહત્ત્વની વાત સતી મંદોદરીએ પોતાની જીવનચર્યાથી સ્પષ્ટ કરી છે તે એ કે, પતિ જો ઈશ્વરથી વિમુખ હોય અને એ પોતાનું વિમુખપણું કોઈ ઉપાયે પણ ન છોડે તો એને પરમેશ્વર તરીકે પૂજવા છતાં એને એનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા દેવું જોઈએ. લેખના મથાળે ટાંકેલા સતી મંદોદરીના શબ્દો એના જીવનનું આ રહસ્ય સ્પષ્ટ કરે છે.

૪. આખરે શ્રીરામ વાનરોનું સૈન્ય લઈને લંકાના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. સીતાજીની ભાળ મેળવવા માટે લંકામાં આવેલા ‘રાજાધિરાજ

રઘુનાયકના મંત્રીવર્ય’ હનુમાનજીએ ભરસભામાં રાવણને ચેતવણીરૂપે કહ્યું : ‘રાક્ષસરાજ ! દુર્ભેદ મનાતી તમારી સંરક્ષણ હરોળોને ભેદીને હું લંકામાં દાખલ થઈ શક્યો અને જગત્માતા સીતાજીને મળી શક્યો. તે જ પ્રમાણે એમને હું લંકા બહાર શ્રીરામ પાસે સુખરૂપ લઈ જવા સમર્થ છું. પણ હું એમની શોધમાં નીકળેલો શ્રીરામનો આજ્ઞાંકિત દૂત છું. મને માત્ર એમની ભાળ કાઢી લાવવાની જ આજ્ઞા હતી; એ આજ્ઞાની ઉપરવટ જઈને મારાથી એમને અત્રેથી લઈ ન જવાય. તેથી માતાજી સીતાજી હજુ થોડા દિવસો માટે અહીં રહેશે. પણ મારી તમને આગ્રહભરી સલાહ છે કે, એમને સન્માનપૂર્વક શ્રીરામને પાછાં સોંપી દો. જો એમ નહિ કરો તો તમારો અને તમારા પરિવારનો સમૂળ નાશ થશે એ ચોક્કસ માનજો,’ એમ કહીને પોતાની શક્તિનો રાવણને પરચો બતાવવા માટે હનુમાનજીએ જેને રામાયણમાં લંકાદહન કહે છે એ ભારે પરાક્રમ કર્યું; અને પછી શ્રીરામ પાસે પાછા ગયા. શ્રીરામે યુદ્ધ કરતા પહેલાં અંગદ સાથે ફરીથી સુલેહ માટે કહેણ મોકલ્યું; પણ કાળના મોંમાં જકડાયેલા રાવણે અંગદને ધુતકારી કાઢ્યો. અંતે યુદ્ધ થયું. રાવણના બધા પુત્રો, વિભીષણ સિવાયના બધા ભાઈઓ, બધા સેનાપતિઓ અને સૈનિકો એક પછી એક યુદ્ધમાં મરાયા. આખરે દસમા દિવસે શ્રીરામે એક બાણ મારીને રાવણની નાભિમાં રહેલી અમૃતકૂપીનો નાશ કર્યો અને પછી એક બાણ એવું માર્યું કે, એનું એક માથું કપાઈને રાજમહેલમાં પતિની રાહ જોઈને બેઠેલી મંદોદરીના ખોળામાં જઈને પડ્યું. સતી પતિનું માથું બે હાથમાં લઈને તરત જ યુદ્ધભૂમિ ઉપર આવ્યાં; પણ એ ત્યાં આવ્યાં તે પહેલાં તો શ્રીરામે રાવણનાં બાકીનાં માથાં કાપી નાખ્યાં હતાં. સતીએ આવીને પતિનું નિશ્ચેષ્ટ પહેલું શરીર ખોળામાં લીધું.

૫. અને પછી હૈયાફાટ રુદન કરતાં સતી મંદોદરીએ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે આજે નાનામોટા સૌ કોઈએ નિત્યપાઠ કરવા જેવા અને જીવનમાં સમજીને આચરવા જેવા છે. જગતને જાણે શાસ્ત્રોનો સાર સંભળાવતાં હોય તેમ સતી કહે છે :

‘તબ બલ નાથ ડોલ નિત ધરની,
તેજહીન પાવક શશી તરની.

શેષ કમઠ સહિ શક હિ ન ભારા,
સો તનુ ભૂમિ પરેઉ ઉભરી છારા.

બરૂન, કુબેર, સુરેશ, સમીરા,
રન સન્મુખ ધરે કાહુ ન ધીરા.

ભુજ બલ જિતે હુ કાલ જમ સાંઈ,
આજુ પરેહુ અનાથકી નાંઈ.

જગતબિદિત તુમ્હારી પ્રભુતાઈ,
સુત પરિજન બલ બરનિ ન જાઈ.

રામ બિમુખ અસ હાલ તુમ્હારા,
રહા ન કોઉ કુલ રોવ નિહારા.’

(રામચરિતમાનસ)

— સતી મંદોદરીના શબ્દોમાં જરાયે અતિશોયક્તિ નથી; કેવળ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સાચી અને વાસ્તવિક હકીકત જ છે. સતીએ કહ્યું : ‘હે નાથ ! તમે કેવા પરાક્રમી હતા ? તમે ચાલતા હતા ત્યારે તમારા ભયથી પૃથ્વી પણ ધ્રૂજતી હતી; હે નાથ ! તમે કેવા તેજસ્વી હતા ? તમારા તેજ આગળ અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ ઝાંખા પડી જતા હતા; નાથ ! તમારું વ્યક્તિત્વ કેવું પ્રબળ હતું ? શેષનાગ અને કાયબો (ભગવાને સમુદ્રમંથન વખતે કૂર્મસ્વરૂપે મંદાર પર્વતને પોતાની પીઠ ઉપર ધાર્યો હતો તે અનુસંધાનમાં કાયબો શબ્દ વપરાયેલો છે) પણ તમારો ભાર ઝીલી શકતા ન હતા. તમે એવા ભારે પરાક્રમી અને એવા અતિ તેજસ્વી હતા છતાં તમારું એ શરીર આજે લોહીથી ધૂળમાં રગદોળાઈ રહ્યું છે. એનું શું કારણ ? હે નાથ ! તમે જ્યારે યુદ્ધે ચઢતા ત્યારે તમારી સામે વરુણ, કુબેર, મરુત અને ઇન્દ્રાદિ દેવો ઘડીવાર માટેયે ટકી શકતા ન હતા; નાથ ! તમારું બાહુબળ કેવું હતું ? તમારા બાહુબળથી તમે કાળ અને યમને વશ કરેલા હતા. એવા બળવાન તમે

આજે એક નિર્બળ અનાથની જેમ જમીન ઉપર ધૂળમાં નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડ્યા છો; નાથ ! તમારું ઐશ્વર્ય અને તમારી પ્રભુતા જગતમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતાં; તમારું એકલાનું જ નહિ પણ તમારા પુત્ર, ભાઈ વગેરે પરિવારનું બળ અને પરાક્રમ પણ કોઈથી વર્ણન ન થઈ શકે એવું ભારે હતું; આવું અપ્રતિમ બળ, તેજ, પરાક્રમ, ઐશ્વર્ય, શક્તિ અને પ્રભુતા ધરાવવા છતાં આજે તમારી પાછળ કોઈ રોનાર રહ્યું નથી — એવી તમારી અતિ કરુણ દશા થઈ છે. એનું શું કારણ ? હે નાથ ! એનું કારણ મને એક લાગે છે — તમે ભગવાન શ્રીરામનો વિદ્રોહ કર્યો. શ્રીરામનો વિદ્રોહ ન કરવાની મેં તમને ઘણી વિનંતીઓ કરી હતી પણ તમે મારું માન્યું નહિ. તમે વિદ્રોહ કરીને અટક્યા નહિ — ભગવાન શ્રીરામથી તમે વિમુખ બની ગયા. જગતમાં જે ભગવાનથી વિમુખ થાય છે તેનાથી જીવપ્રાણીમાત્ર સૌ કોઈ પણ વિમુખ બને છે; જગતમાં પછી એનું કોઈ જ રહેતું નથી. શ્રીરામથી વિમુખ થવાના કારણે જ તમારી આ દશા થઈ છે.’ સતી મંદોદરીના આ શબ્દો અક્ષરશઃ સાચા હતા. આજે એનો સૌ કોઈને અનુભવ થાય છે.

૬. પણ આ ઇતિહાસકથા વાંચી-સાંભળીને એક પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. જગતમાં સજીવ સૃષ્ટિમાં એકમાત્ર માણસને જ દસ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે યુક્ત દેહ મળેલો છે. આ દેહની રચના ભારે અટપટી અને આશ્ચર્યજનક છે છતાં સર્વાંગે અતિ સુંદર અને સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમ છે. એવી રચના હજી સુધી કોઈ કરી શક્યું નથી અને આજે કોઈ કરી શકે તેમ નથી — એવો એકરાર જગતના વૈજ્ઞાનિકો અને વિદ્વાનો એકઅવાજે કરે છે. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો એકમત થઈને કહે છે કે, આવું શરીર એકમાત્ર માણસને જ આપીને સર્વેશ્વર શ્રીહરિએ એના ઉપર જેનો બદલો કદી વાળી શકાય તેમ નથી એવો ભારે મોટો ઉપકાર કરેલો છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આમ છતાં બુદ્ધિશાળી માણસ, ઈશ્વરને કેમ ભૂલી જાય છે ? ઈશ્વર સિવાયની બીજી બાબતો જે ખરેખર નાશવંત છે અને દુઃખદાયક છે તેની પ્રાપ્તિ માટે અને ઉપભોગ માટે તે કેમ આંધળો બનીને દોડે છે ?

૭. ઈશ્વરથી એ કેમ વિમુખ બને છે ? (i) સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે કે, માણસને ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણયુક્ત દેહ મળ્યો છે તે માત્ર શબ્દાદિ પંચવિષયોની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ સારુ કર્મો કરવા માટે જ મળેલો નથી; પણ એ કર્મો દ્વારા પોતાના સ્વરૂપને એ ઓળખે અને પામે અને એને ઓળખીને અને પામીને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને એ ઓળખે અને પામે એટલા માટે જ એ સાધન એને મળેલું છે. આ સાધનનો ઉપયોગ સ્વ-સ્વરૂપને અને પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવા અને પામવા માટે જે કરતો નથી તેને જન્મમરણરૂપી સંસૃતિમાં રખડવું પડે છે. શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને લોકવ્યવહારની આ વાત સર્વને સુવિદિત છે; છતાં માણસ એ તરફ આંખ આડા કાન શા કારણે કરે છે ? સત્શાસ્ત્રો, સત્પુરુષો અને સતી મંદોદરી જેવી સન્નારીઓ આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપે છે તે માણસ વાંચે છે અને સાંભળે છે પણ પછી એક યા બીજા કારણે તેને જીવનમાં અમલમાં મૂકતો નથી.

આજનો શિક્ષિત કહેવાતો માણસ માને યા ન માને પણ એ એક ત્રિકાળાબાધિત સત્ય છે કે, (ii) જીવનમાં પોતે ભગવાનની ભક્તિ જ કરશે એવી જામીન સાથે બાંહેધરી આપ્યા પછી જ માણસનો જન્મ થાય છે. ગર્ભોપનિષદ નામના એક નાનકડા શાસ્ત્રમાં આ વિધાનની પ્રતીતિ કરાવે એવી વાત વૈજ્ઞાનિક રીતે કરેલી છે. એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસને જીવનમાં બે પ્રસંગે પોતાનાં પૂર્વકર્મો અને પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન સાંપડે છે : એક પ્રસંગ છે — જન્મસમય અને બીજો પ્રસંગ છે — અંતકાળ. અંતકાળ એ માનવજીવનનો કપરામાં કપરો કાળ છે; એ વખતે માણસને પોતાનાં પૂર્વકર્મો ચિત્રપટનાં દૃશ્યો માફક નજર સામે દેખાય છે. જન્મસમય પણ એવો અતિ વિકટ કાળ છે; એ વખતે જીવ માતાના ઉદરમાં ગર્ભાગારમાં નવ નવ મહિના સુધી ઊંધા માથે પડેલો હોય છે ત્યારે એને અસહ્ય અકળામણ થાય છે. ગર્ભાગાર એ કોઈ સુંદર આવાસમાં સજાવેલી સુંવાળી સુખશય્યા નથી; ગર્ભાગાર જે જે પદાર્થોનું બનેલું છે અને એની આગળપાછળ અને ઉપરનીચે જે પદાર્થો

રહેલા છે તેને જો એક પાત્રમાં મૂકીને માણસ સામે ધરવામાં આવે તો એને દિવસો સુધી ખાવાનું ન ભાવે એવી એની અતિ ક્રુણ માનસિક સ્થિતિ થાય એવું ભારે ઘૃણાસ્પદ એ સ્થાન છે. એની આકુળતા-વ્યાકુળતા ચરમ સ્થિતિએ પહોંચે છે ત્યારે એમાં ઔર વધારો થાય એવો એક પ્રસંગ બને છે. એને પોતાનાં પૂર્વકર્મો અને પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન, ચિત્રપટ ઉપર અંકાતાં દૃશ્યો જેમ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં એ જુએ છે કે, પોતે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ જાણે ગુમાવી દીધાં હોય તેમ ભૂલી ગયો છે; અને જે પોતાનું ખરેખર સ્વરૂપ નથી તેને પોતાનું માનતો થયો છે. એ જોઈ-જાણીને એને પારાવાર પસ્તાવો થાય છે. હાથ જોડીને અને માથું નમાવીને એ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે કે, જો મને ગર્ભાગારમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે તો જીવનમાં તમારા સિવાય બીજા કોઈની ભક્તિ-ઉપાસના કદી નહિ કરું. એનાં આ વચનો સાંભળીને ભગવાન હસે છે અને કહે છે કે, જ્યારે જ્યારે તું આ પ્રમાણે ગર્ભાગારમાં બંદી થઈને પડ્યો હોય છે ત્યારે તું આ જ પ્રમાણે વચનો ઉચ્ચારે છે; પણ આજ દિવસ સુધી તં એકે વચનનું પાલન કરેલું નથી. ત્યારે દસ ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેના જે દેવતાઓને માનવશરીરમાં સ્થાન મળેલું છે તે દેવતાઓ એના જામીન થાય છે. બંદી જીવના અને જામીન દેવતાઓના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ભગવાન, જીવને ગર્ભાગારમાંથી મુક્ત કરે છે. પણ જેવો એ બહાર આવે છે અને જગતની માયાની હવાનો એને સ્પર્શ થાય છે કે તરત જ એ જ્ઞાન અને એ વચન એ ભૂલી જાય છે. પોતે કોઈ અતિ મહત્ત્વની વાત ભૂલી ગયો છે એટલું જ એને સ્મરણ રહે છે અને તેથી એ રડવું શરૂ કરે છે; ત્યારે સગાંસંબંધીઓ એની વિસ્મૃતિને વધાવતાં હોય તેમ તાળી વગાડીને મંગળગાન કરતાં હોય છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી આ હકીકત ઉપરથી નિષ્પન્ન થાય છે કે, ભગવાનને ભજવા માટે તો જીવ જગતમાં જન્મતા પહેલાં જ વચનબદ્ધ થયેલો હોય છે; પણ જાણે એ એક નિર્બળ, નાદાર અને નિઃસહાય વ્યક્તિ હોય તેમ ગર્ભાગારની બહાર આવ્યા પછી અજ્ઞાન અને અવિદ્યાના બાહુપાશમાં જકડાઈ જઈને

અવળા માર્ગે વળી જાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કહ્યું છે કે, માણસ જન્મે છે ત્યારથી છેલ્લો શ્વાસ લે છે ત્યાં સુધી નિશ્ચિન એ ‘કુસંગીના શબ્દો’ — આ તારા પિતા, આ તારી મા, આ તારી સ્ત્રી, આ તારાં પુત્ર-પુત્રી, આ તારાં ભાઈ-બહેન, આ તારી ઘોડી (હવે ગાડી), આ તારી વાડી, આ તારા કાકા-મામા વગેરેને કુસંગીના શબ્દો કહેવામાં આવે છે — સાંભળતો આવ્યો છે. એ શબ્દોના નિરંતર આલોચના પરિણામે એનામાં એ પદાર્થો — તત્ત્વો માટે અહં, મમત્વ અને આસક્તિના ભાવો ઘર ઘાલી બેસે છે. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, જ્યાં જગત અને દેહના વિષયો માટે અહં, મમત્વ અને આસક્તિના ભાવો પ્રધાન વર્તતા હોય ત્યાં ભગવાન કદી હોતા નથી; જગત અને દેહના વિષયો માટે અહં, મમત્વ અને આસક્તિ પ્રબળ થતાં માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ ઈશ્વરથી વિમુખ બને છે.

માણસ ઈશ્વરવિમુખ બને છે એનું ત્રીજું કારણ એનાં કર્મો અને કર્મ કરવાની રીત છે. માણસ જ્ઞાની હોય યા અજ્ઞાની પણ એ જ્યાં સુધી દેહનું અવલંબન કરીને રહ્યો હોય છે ત્યાં સુધી એને કર્મ અવશ્ય કરવું પડે છે; જ્યાં સુધી એ દેહનું અવલંબન કરી રહ્યો હોય છે ત્યાં સુધી એને શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ કરવો જ પડે છે. કર્મ જ્યારે, ‘હું કરું છું’, એવા અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે, શબ્દાદિક પંચવિષયોનો ઉપભોગ જ્યારે ‘હું ભોગવું છું’, એવા અભિનિવેશથી કરવામાં આવે છે ત્યારે તે એને ભગવાનથી દૂર લઈ જાય છે. ‘હું આમ કરીશ, હું તેમ કરીશ’, એ ભાવના જેમ જેમ પ્રબળ થતી જાય છે તેમ તેમ એનામાં ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરવાની વૃત્તિ વધતી જાય છે; કર્મના કર્તૃત્વના અભિનિવેશ સાથે કર્મનું ફળ મેળવવાની અને ભોગવવાની આસક્તિ પણ અંતર્ગત વધતી જતી હોય છે. માણસ તેથી કર્મ, ભગવાનની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે અને એમની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે કરવાને બદલે પોતાના અહં અને આસક્તિને સંતોષવા માટે કરતો હોય છે. આ ભાવના અને વૃત્તિ માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ બનાવે છે. જો માણસને સત્સંગ હોય — એટલે સત્શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષના શબ્દોમાં

નિર્વિકલ્પ વિશ્વાસ હોય તો આત્માનો વિનાશ કરે એવા આ માર્ગથી પાછા વળવાની અને સદ્ધર્મના અને ભગવાનના માર્ગે ચાલવાની એને તક મળે છે. પણ મોટા ભાગના માણસોને સત્સંગનો યોગ હોતો નથી; જેને સત્સંગનો યોગ હોય છે તે પણ અર્ધો સત્નો અને અર્ધો અસત્નો સંગ કરતા હોય છે; એટલે ઈશ્વરવિમુખતાના માર્ગે પછી એ આંધળી દોટ મૂકતા હોય છે.

(iv) માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ બનાવનાર ચોથું, અતિ મહત્ત્વનું કારણ છે — આહારની અશુદ્ધિ. માણસના જીવનના શુભ ઘડતર માટે અને એની ભાવિ ઉન્નતિ માટે આહારની શુદ્ધિ ખાસ આવશ્યક છે. આહાર બે પ્રકારે લેવાય છે — અન્નાદિકરૂપે જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેને સ્થૂળ આહાર કહેવામાં આવે છે; જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા શબ્દાદિક પંચવિષયો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે સૂક્ષ્મ આહાર કહેવાય છે. બન્ને રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવતો આહાર હમેશાં અતિ શુદ્ધ હોવો જોઈએ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એથી પોતાના આશ્રિતોને ચેતવણી આપતાં કહ્યું છે, ‘સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, બન્ને રીતે લેવામાં આવતો આહાર જો અશુદ્ધ હશે તો અમારે અને તમારે મેળ નહિ પડે.’ આહારની અશુદ્ધિ માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ બનાવે છે. એકલશૃંગી ઋષિએ એક જ વાર અશુદ્ધ આહાર કર્યો તો પરિણામે એમને પિતાનો આશ્રમ છોડવો પડ્યો હતો અને લગ્ન કરવું પડ્યું હતું. આહારશુદ્ધિ જળવાય છે ત્યારે સત્ત્વશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્ત્વશુદ્ધિના પરિણામે બ્રહ્મદર્શન થાય છે, એવું શ્રુતિઓ કહે છે.

માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ બનાવનારું પાંચમું કારણ છે — ભગવાને શિક્ષાપત્રી તથા શાસ્ત્રો દ્વારા આપેલી આજ્ઞાઓ તથા સ્વધર્મ અને સદાચારના ધર્મનિયમોના પાલનમાં ખામી. માણસ જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના માર્ગમાં સહેજ આગળ વધે છે એટલે સદાચારના ધર્મનિયમોના પાલનમાં એનામાં શિથિલતા આવે છે. એક વાર નાનું છિદ્ર પડે એટલે ધીમે ધીમે એ છિદ્ર મોટું થાય છે એ ન્યાયે થોડી શિથિલતા વખત જતાં પૂરેપૂરી ઉપેક્ષા અને અવગણનામાં પરિણમે છે.

સદાચારના ધર્મનિયમોનું પાલન તો માણસને ઈશ્વર સન્મુખ કરવા માટે પાયાનું ધારક પ્રાણતત્ત્વ છે. અમુક કક્ષાએ પોતે પહોંચેલો હોવાથી સદાચારના ધર્મનિયમોનું બંધન પોતાને નડે તેમ નથી એવું ઘણા માણસો માને છે, પણ એ ભારે ગંભીર ભૂલ છે. જે ઈમારતમાં પાયાનું સંરક્ષણ કરવામાં આવતું નથી તે ઈમારત પવનના એક જ ઝપાટે તૂટી પડે છે તેમ સદાચારરૂપી ધર્મના પાલનમાં શિથિલતા યા ઉપેક્ષા માણસનું આધ્યાત્મિક જીવન બરબાદ કરી નાખે છે. સૂર્ય જગતને પ્રકાશ આપે છે પણ એ પોતાના નિયમના પાલનમાં સહેજ પણ શિથિલ વર્તતા નથી. ધર્મરૂપી નિયમના પાલનની નિયમિતતા માણસે એમની પાસેથી શીખવાની જરૂર છે.

૮. સત્સંગ, સત્કર્મ, શુદ્ધ આહાર અને સદાચારનું પાલન આ ચાર માણસને ઈશ્વરાભિમુખ બનાવે છે; અસત્સંગ, અસત્ કર્મ, અશુદ્ધ આહાર અને સ્વચ્છંદાચાર માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ બનાવે છે. પોતાના પતિનો દાખલો આપીને મંદોદરી જેવી સતી સન્નારી જગતને કહે છે કે, માણસ પાસે અતુલ શારીરિક બળ હોય, જગતમાં આબાલવૃદ્ધ મોહ પામે અને આકર્ષાય એવું સુંદર રૂપ હોય, સકલ ગુણોથી સંપન્ન હોય, અઢળક ધનસંપત્તિ હોય, મોટો વિદ્યાપતિ હોય, ત્રિલોકમાં સૌ કોઈ નમે એવી નિરંકુશ સત્તા હોય, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠા સાધી હોય પણ જો એના જીવનમાં વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં ઈશ્વર ન હોય, જો એ ઈશ્વરથી વિમુખ હોય તો એની આ બધી સિદ્ધિઓ એને માટે ભારરૂપ અને શાપરૂપ બને છે. માણસ લાખ મીંડાં કરે પણ જો આગળ લખવા માટે એની પાસે એકડો ન હોય તો મીંડાં ભેગાં કરવાનો અને લખવાનો એનો પરિશ્રમ નિરર્થક જાય છે તેમ ઈશ્વરથી વિમુખ ગમે તેવી સારી ક્રિયા કરે તોપણ એ ક્રિયા એનો મોક્ષ કરતી નથી, પણ બંધન કરે છે. લુહારની ધમણ આખો દિવસ જોરશોરથી શ્વાસ લેતી હોય છે છતાં એ નિર્જીવ જ ગણાય છે; તેમ ઈશ્વરથી વિમુખ થયેલો માણસ જીવે છે છતાં જીવતાં મરેલો મનાય છે. ઈશ્વર સર્વકર્તાહર્તા અને ભર્તા છે. સર્વકર્મફળપ્રદાતા

છે, સર્વકારણના કારણ છે, સર્વના પ્રેરક અને શક્તિદાતા છે; એમની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે એમની પ્રસન્નતા માટે જીવન જીવવું એ ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ અને સતી સન્નારી મંદોદરીનો પક્ષ છે; જ્યારે ‘હું જ સર્વકર્તાહર્તા અને ભર્તા છું, ધારું તે ફળ ધારું ત્યારે મેળવી શકું છું અને બીજાને આપી શકું છું; મારા જેવું બીજું કોઈ જ નથી’ – એવું માનીને જીવન જીવવું એ હિરણ્યકશિપુ અને રાવણનો પક્ષ છે. પહેલા પક્ષમાં સુખ છે, શાંતિ છે અને અંતે શ્રેય મળે છે; બીજા પક્ષમાં દુઃખ છે, અશાંતિ છે અને અંતે સંસૃતિ મળે છે. વિવેકી જનો ઉપર જણાવેલા બે પક્ષો પૈકી ‘સારું એ મારું’ એવી જીવનરીતિ ગ્રહણ કરીને ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ અને સતી મંદોદરીનો પક્ષ અપનાવશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

“... જેનામાં રાગ અને દ્વેષ અવ્યક્ત રહ્યાં હોય છે, તે પોતાના છૂપા રાગદ્વેષને પોષવા માટે ધર્મ અને શાસ્ત્રની ઓથ લઈને જ વાતો કરતો હોય છે. નારદ અને પર્વત ઋષિને રાજકન્યા જયંતિનો હાથ જોઈને મોહ થયો અને તેને પરણવાનું મન થયું ત્યારે, તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમધર્મની મહત્તા અને ગુણગાન ગાવા માંડ્યાં હતાં. ...”

*

“... જ્યારે પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સ્વરૂપના નિશ્ચયમાં અનિશ્ચયના ઘાટ થાય અને વિષયભોગ માટે ઊડે ઊડે પણ રાગ હોય, ત્યારે તે યોગભ્રષ્ટ થાય છે. ...”

રામરાવણયોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિવ ।

જગતમાં યુદ્ધો તો ઘણાં થયાં છે; આજે પણ થાય છે; પણ ભારતની કર્મભૂમિ ઉપર ખેલાયેલાં બે યુદ્ધો — આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં દ્વાપર અને કળિયુગના સંધિકાળમાં કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ખેલાયેલું કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ અને એ પહેલાં હજારો વર્ષ અગાઉ ત્રેતાયુગમાં લંકાનગરની બહાર સમુદ્રના કિનારે શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચે ખેલાયેલું યુદ્ધ જાણે આજે પણ માનવજીવનમાં ખેલાતાં હોય એમ લાગે છે. બે ભાઈઓ, બે સ્નેહીઓ, બે સગાંસબંધીઓ જ્યારે લડતા હોય છે — અને આજે તો એ ઘરઘરની રોજની ઘટના બની ગઈ છે ત્યારે લોકો સહસા બોલી ઊઠે છે, ‘મહાભારતનું યુદ્ધ તો તમે જોયું નહિ હોય પણ આજે જોવું હોય તો જાવ ફલાણા ઘરમાં એ યુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું છે.’ શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ માટે તો સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં એક ઉક્તિ ખૂબ પ્રચલિત થયેલી છે : ‘રામરાવણયોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિવ । — રામ અને રાવણનું યુદ્ધ, રામ અને રાવણ જેવું જ.’ કવિ-લેખકોએ આ ઉક્તિ પ્રચલિત તો કરી; પણ રામ અને રાવણનું યુદ્ધ, રામ અને રાવણ જેવું એટલે કેવું ? એ અર્થ વાચકો અને શ્રોતાઓની બુદ્ધિ અને કલ્પના ઉપર છોડી દઈને એ ઉક્તિને વધારે રહસ્યમય બનાવેલી છે. ‘રામનું રામાયણ થઈ ગયું’, એવી એક કહેવત ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત છે પણ તેથી ઉપર્યુક્ત સંસ્કૃત ઉક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. રામ અને રાવણ જેવું યુદ્ધ એટલે કેવું યુદ્ધ ? તેની વિચારણા આ લઘુ લેખમાં કરવામાં આવી છે.

૨. શ્રીરામ અને રાવણની કથા ખૂબ જાણીતી છે એટલે એની વિગતોનો સવિસ્તર વિચાર કરવાની અત્રે જરૂર નથી. લેખની વિચારણા માટે પ્રસ્તુત હોય એટલી જ વિગતો અત્રે વિચારવી યોગ્ય થશે. અયોધ્યા નરેશ સૂર્યવંશી દશરથની મોટી રાણી કૌશલ્યાની કૂખે શ્રીરામનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે ત્યારે અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા અને દુષ્ટજનોનો નાશ કરવા માટે તથા ધર્મની પુનઃ સ્થાપના અને સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવા માટે જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ તે પ્રમાણે રૂપ અને નામ ગ્રહણ કરીને ભગવાન પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરે છે. ભગવાનના એવા અવતારો અનેક થયા છે — થાય છે. ભગવાનના એ અનેક અવતારોમાં શ્રીરામની ગણના થાય છે. મિથિલા નગરીના રાજા સિરધ્વજ જનકની પાલક પુત્રી સીતાજીનું શ્રીરામ સાથે લગ્ન થયું. શ્રીરામ લાયક વયના થતાં અને પોતાની વય થતાં રાજા દશરથે રાજગાદી ઉપરથી નિવૃત્ત થઈને શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિર્ણય કર્યો; પણ જીવનમાં માણસનું ધાર્યું-નિર્ધાર્યું કંઈ જ થતું નથી. સંજોગો એવા વિષમ ઊભા થયા કે જે દિવસે શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો હતો તે દિવસે રાજવેશ અને રાજમુગુટ ધારણ કરવાને બદલે વલ્કલ પહેરીને એમને ચૌદ વર્ષ માટે વનમાં રહેવા જવાની ફરજ પડી. જે પિતાએ શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનું નક્કી કર્યું હતું તે જ પિતાની આજ્ઞાથી એમને વનમાં જવું પડ્યું, એ કેવી વિચિત્ર પણ કડુણ સ્થિતિ કહેવાય ! વનમાં જવાની આજ્ઞા તો એકલા શ્રીરામ માટે જ હતી, પણ એક આદર્શ આર્ય પતિવ્રતા નારીના ધર્મને અનુસરીને સીતાજી અને આદર્શ ભ્રાતૃભાવના ધર્મને અનુસરીને લક્ષ્મણજી પણ શ્રીરામ સાથે વનમાં રહેવા ગયા. ગોદાવરી તીરે પંચવટીમાં પર્ણકુટિ બાંધીને એ ત્રણ જણ બારેક વર્ષ સુધી રહ્યાં. એક વખત ત્રણે જણ પર્ણકુટિ બહાર બેસીને વાતો કરતાં હતાં ત્યારે સીતાજીએ થોડે દૂર એક સુવર્ણમૃગને ચરતો જોયો. મૃગનું સુવર્ણ જેવું સુંદર રૂપ જોઈને સીતાજીએ તેને જીવતો યા મરેલો પકડી લાવવા માટે શ્રીરામને આગ્રહ

કર્યો. શ્રીરામે મૃગ સોનાનો નથી પણ સોનાનો છે એવો તમને આભાસ થયો છે એમ કહીને તેને પકડવા જવા ઘણી આનાકાની કરી; પણ સ્ત્રીહઠને વશ થઈને આખરે મૃગને પકડવા માટે ધનુષ્યબાણ લઈને એ પગપાળા ગયા. મૃગ એ ખરેખર મૃગ ન હતો પણ માયાવી રાક્ષસ મારીચે રામને પર્ણકુટિથી દૂર ખેંચી લઈ જવા માટે રાવણની આજ્ઞાથી એ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. રાવણને સીતાજીનું અપહરણ કરવું હતું તેથી એણે આ માયાજાળની યોજના કરી હતી. શ્રીરામને દૂર કરીને લક્ષ્મણને પણ ત્યાંથી દૂર કરવાના હતા. મૃગ બનેલા મારીચને શ્રીરામે એક બાણ માર્યું; એ મરણતોલ ધાયલ થઈને જમીન ઉપર પડ્યો. મરતા પહેલાં પોતાનું માયાવી મૃગ શરીર છોડીને મૂળ સ્વરૂપ એણે ધારણ કર્યું અને શ્રીરામના અવાજની નકલ કરીને એણે પોકાર કર્યો : ‘લક્ષ્મણ ! ધાજે, મદદે આવજે.’ આ સાદ સીતાજીએ સાંભળ્યો. એમણે લક્ષ્મણને શ્રીરામની મદદે જવા માટે આગ્રહ કર્યો. લક્ષ્મણે કહ્યું : ‘માતાજી ! શ્રીરામને કોઈનીય મદદની જરૂર નથી; પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે એ સદા સમર્થ છે, એટલું જ નહિ પણ જીવપ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ પણ એ જ કરે છે.’ સ્ત્રીસહજ નબળાઈઓને વશ થઈને સીતાજીએ લક્ષ્મણને અતિ આકરા કડવા શબ્દો કહ્યા અને શ્રીરામની મદદે જવાની ફરજ પાડી. નિરુપાય બનેલા લક્ષ્મણે પર્ણકુટિની ચારે તરફ શ્રીરામના નામની એક રેખા આંકી અને સીતાજીને એ રેખાની બહાર પગ ન મૂકવાની આગ્રહભરી વિનંતી કરી અને પછી અવાજની દિશામાં દોટ મૂકી. એટલે બાજુમાં છુપાઈ રહેલો રાવણ ભિક્ષુક સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરીને પર્ણકુટિ પાસે આવ્યો અને ભિક્ષા માગી. આંગણે આવેલા અન્નાર્થીને ભિક્ષા આપવાનો ધર્મ છે એમ માની ભિક્ષા આપવા માટે સીતાજી પર્ણકુટિ બહાર આવ્યાં અને લક્ષ્મણે આંકેલી રેખાની અંદર ઊભા રહીને ભિક્ષા આપવા હાથ લંબાવ્યો. ‘રેખાની બહાર આવીને ભિક્ષા આપો તો જ મારાથી ભિક્ષા લેવાશે’ એવું જ્યારે સંન્યાસી બનેલા રાવણે કહ્યું ત્યારે પળવાર તો સીતાજી વિચારમાં પડ્યાં; પણ ઈશ્વરેચ્છા કંઈક જુદી હતી. પોતાના પતિ ભગવાન શ્રીરામના વચન કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમીના

આતિથ્યધર્મને વધારે મહત્ત્વ આપવાની ગંભીર ભૂલ એમણે કરી; રામના નામની દુહાઈ દાખવતી રેખાનું ઉલ્લંઘન કરીને એમણે બન્ને પગ બહાર મૂક્યા. જેવા એમણે રેખા બહાર પગ મૂક્યા કે તરત જ રાવણે ભિક્ષુક સંન્યાસીનું રૂપ છોડી દીધું અને પોતાના અસલ રૂપે સીતાજીને ઊંચક્યાં અને થોડે દૂર રાખેલા પુષ્પક વિમાનમાં નાખીને એ લંકા જતો રહ્યો. શ્રીરામ સાથે વનમાં પુરુષ સહાયક તરીકે તો એક માત્ર લક્ષ્મણ જ હતા. બન્ને જણે સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે વાનરોની સહાયથી સીતાજીની ભાળ મેળવી. શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચે લંકાના પાદરમાં સાગરકિનારે દસ દિવસ સુધી ભયાનક યુદ્ધ ખેલાયું. અંતે રાવણ મરાયો. બીજા જ દિવસે રાવણના ભાઈ વિભીષણનો લંકાની ગાદી ઉપર રાજ્યાભિષેક કરાવીને શ્રીરામ સીતાજીને લઈને લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યા આવ્યા.

૩. રાવણના જીવનની કથા ખૂબ જાણવા-સમજવા જેવી છે. મોટા મહર્ષિઓમાં જેમની ગણના થતી હતી એ પુલસ્ત્યના પૌત્ર વિશ્વવાનને પત્ની પુષ્પોત્કટાની કૂખે ત્રણ પુત્રો — દશગ્રીવ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણ તથા એક પુત્રી શૂર્પણખા પ્રાપ્ત થયાં. દશગ્રીવ અને કુંભકર્ણ જન્મથી જ અતિ બળવાન હતા. એથી ઊલટું વિભીષણ જન્મથી જ સૌમ્ય અને સાત્ત્વિક હતા. દશગ્રીવને જન્મથી દસ માથાં હતાં એટલે એને દશકંધર અથવા દશગ્રીવ કહેતા હતા (વા.રા.ઉ.અ.૮). દશગ્રીવ ભારે બુદ્ધિશાળી હતો. ઋષિપિતા પાસે એણે શાસ્ત્રો અને શસ્ત્રોની ઘણી વિદ્યાઓ સંપાદન કરી. મોટા થતાં ‘અપરિમિત બળ’ મેળવવાની ઈચ્છાથી એ અને કુંભકર્ણ બને જંગલમાં તપ કરવા ગયા. દશગ્રીવ તપનું એક આવર્તન પૂરું થાય એટલે પોતાનું એક માથું કાપીને બ્રહ્માજીને અર્પણ કરતો. એમ કરતાં કરતાં એણે નવ માથાં કાપીને અર્પણ કર્યાં. એક દિવસ એ દશમું માથું કાપીને અર્પણ કરવા તૈયાર થયો ત્યારે બ્રહ્માજી અતિ પ્રસન્ન થઈને પ્રગટ થયા અને વરદાન માગવા કહ્યું. એણે માગ્યું : ‘મારે તો અમરત્વ જોઈએ છે; પણ આપ તો કોઈને એ આપતા નથી. કદાચ આપ એ કોઈને આપી શકો એવી

સ્થિતિમાં ન હો, તેથી આપ મને વર આપો કે માણસ સિવાય આપની સૃષ્ટિની કોઈ પણ વ્યક્તિના હાથે મારું મૃત્યુ ન થાય.’ બ્રહ્માજીએ તથાસ્તુ કહ્યું; અને પછી એણે પોતાને અર્પણ કરેલાં માથાં એના શરીર ઉપર પાછાં સજીવન કરીને યથાવત સ્થાપ્યાં ત્યારે બ્રહ્માજીને એણે હાથ જોડીને કહ્યું : ‘આજે તો આપે કૃપા કરીને મારાં માથાં ફરી સચેત કરીને મારા શરીર ઉપર સ્થાપ્યાં છે, પણ હવે પછી એવો પ્રસંગ આવે તો મારે શું કરવું ? તેથી મારી વિનંતી છે કે મારા શરીરમાં આપ એવી કોઈ વ્યવસ્થા ગોઠવી આપો કે જેથી મારા શરીરનું કોઈ પણ અંગ કપાય તો એ વ્યવસ્થાના પ્રતાપે એ સ્થાને તરત જ બીજું એવું જ અંગ ફૂટી નીકળે.’ આ રીતે અમરત્વ મેળવવાની રાવણની મેલી મુત્સદ્દીભરી ચાલ બ્રહ્માજી સમજી શક્યા નહિ. એમણે તરત જ રાવણના શરીરની નાભિમાં એક અમૃતકૂપીની સ્થાપના કરી આપી અને કહ્યું : ‘જ્યાં સુધી તારા શરીરમાં આ અમૃતકૂપી રહેશે ત્યાં સુધી તારા શરીરનું કોઈ અંગ ગમે તે કારણે કપાશે તો તેના સ્થાને એવું બીજું અંગ તરત જ ફૂટી નીકળશે.’ અને ઉપરથી એને કામરૂપધર એટલે ઈચ્છે તેવું રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ પણ આપી (વા.રા.ઉ.અ. ૧૬). મર્કટને મદિરા પીવા મળે એવું થયું. ભાવિનો વિચાર કર્યા વિના આ વરદાનો આપીને બ્રહ્માજી અદૃશ્ય થઈ ગયા, પણ પછી જોતજોતામાં દશગ્રીવે ત્રિલોકમાં સર્વત્ર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. એના શરીરનું કોઈ પણ અંગ કપાય કે તરત જ ત્યાં એવું જ બીજું અંગ ફૂટી નીકળતું, તે જોઈને મોટા મોટા મહારથીઓ અને શક્તિશાળી રાજાઓ પણ એનાં ચરણોમાં માથું નમાવતા થયા. એણે પોતાની માસીના છોકરા વિશ્રવણ પાસેથી અલકાનગરીનું રાજ પડાવી લીધું અને પુષ્પક વિમાન લઈ લીધું; કુબેરનો અઢળક ખજાનો પણ લૂંટી લીધો. એટલું સારું થયું કે કુંભકર્ણ આ પ્રકારનું કોઈ વરદાન મેળવી શક્યો નહિ. એના તપથી પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્માજી વરદાન દેવા પ્રગટ થયા; એટલે દેવોએ દેવી સરસ્વતીને કુંભકર્ણની જીભ ઉપર બેસીને બીજાને નુકસાન ન કરે એવું વરદાન માગે એવી વ્યવસ્થા કરવાની વિનંતી કરી. કુંભકર્ણની જીભ ઉપર દેવી

સરસ્વતી બેઠાં અને પરિણામે એણે ઈન્દ્રાસનને બદલે નિદ્રાસન માગ્યું. આ વરદાનના પ્રતાપે એ વરસમાં છ મહિના ઊંઘતો, પર્વત જેવા એના બળવાન દેહને કોઈની દબલ સિવાય ઊંઘતાં ફાવે એ માટે લંકામાં ખાસ મોટું મેદાન બનાવીને એક વિશાળ ગુફા જેવું મકાન બાંધવામાં આવ્યું તેમાં એ ઊંઘતો. છ મહિને એક વખત જાગતો. હજારેક માણસ ખાય એટલું ભોજન એ એક વખતના જમણમાં ખાતો અને પછી પાછો ઊંઘી જતો. દશગ્રીવને કુંભકર્ણની આ સ્થિતિ ગમતી ન હતી; પણ એણે પોતે જ માગણી કરીને એ સ્થિતિ મેળવી હતી એટલે એ નિરુપાય હતો.

૪. દશગ્રીવનાં આવાં પરાક્રમો જોઈને માયાસુરે પોતાની સ્વરૂપવતી પણ અતિ સુશીલ પુત્રી મંદોદરીનું એની સાથે લગ્ન કર્યું. પોતાના જમાઈ અને પુત્રી સુખ, સમૃદ્ધિ અને વૈભવમાં મહાલી શકે એ માટે માયાસુરે પોતાની બુદ્ધિ અને કળા વાપરીને લંકાને સોના જેવી સુંદર બનાવી આપી. મંદોદરી સતી હતી; પણ રાવણને બીજી ઘણી ઉપપત્નીઓ તથા રખાતો હતી. રાવણને અનાયાર કરતો રોકવા માટે એ ઘણી વખત વિનંતીઓ કરતી પણ એની કોઈ શુભ અસર થતી ન હતી. હનુમાનજી જ્યારે સીતાજીની શોધમાં રાત્રે લંકામાં આવ્યા અને દશગ્રીવના શયનખંડમાં ફર્યા ત્યારે એમણે અનેક સુંદર સ્ત્રીઓને એ વિશાળ શયનખંડમાં અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલી જોઈ હતી એવી નોંધ મહર્ષિ વાલ્મીકિએ અને સંત તુલસીદાસે કરેલી છે. દશગ્રીવના અનાયારો અને અત્યાચારો પ્રતિદિન વધતા જ ગયા. એક દિવસ પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને એ કૈલાસની ગિરિમાળાઓમાં ફરતો હતો ત્યારે નંદીશ્વર સામા મળ્યા. નંદીશ્વરની વૃષભ જેવી મુખાકૃતિ જોઈને દશગ્રીવે મશ્કરી કરી. નંદીશ્વરે ક્રોધે ભરાઈને તેને શાપ આપ્યો : ‘તારું મૃત્યુ વાનર જેવી મુખાકૃતિવાળાઓની સહાયથી જ થશે.’ શાપ સાંભળીને એ નંદીશ્વરને પકડવા દોડ્યો પણ નંદીશ્વર એક ગુફામાં સંતાઈ ગયા. નંદીશ્વર બહાર નીકળે એ માટે એણે કૈલાસ પર્વતને નીચે તળેટીમાં બે હાથ ધાલીને ઊંચકવાનો જોરથી પ્રયત્ન કર્યો, એના જોરદાર પ્રયત્નના કારણે કૈલાસ પર્વતના શિખરે સુખાસને બિરાજેલા

શિવજી અને પાર્વતીજીને એકદમ આંચકો લાગ્યો. શિવજીએ પોતાના પગનો અંગૂઠો જમીન ઉપર સહેજ દાબ્યો એટલે થોડો ઊંચકાયેલો કૈલાસ પર્વત ધબ દઈને તરત જ મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયો. એની નીચે દશગ્રીવના બન્ને હાથ દબાઈ ગયા. શિવજીના કોપનું આ પરિણામ છે, એ ચતુર દશગ્રીવ તરત જ સમજી ગયો. એણે જમીન ઉપર પડ્યા પડ્યા, ઉચ્ચ સ્વરે સામવેદનું સસ્વર શાસ્ત્રીય ગાન કરીને શિવજીની સ્તુતિ કરવા માંડી. શિવજી તો સંગીત અને નૃત્યના આદિ આચાર્ય કહેવાય છે. દશગ્રીવે લાંબા વખત સુધી ઉચ્ચ સ્વરે કરેલા સ્તુતિગાનથી એ પ્રસન્ન થયા. પ્રગટ થઈને એના બન્ને હાથ પર્વત નીચેથી બહાર કાઢ્યા અને શાસ્ત્રીય રાગમાં સામવેદનું સસ્વર ગાન કરવા માટે એનું નામ રાવણ પાડ્યું. (લોકો, એ નામ માટે જુદું કારણ આપે છે — એણે જગતની સજીવ સૃષ્ટિને પોતાના અત્યાચારોથી રાડ પડાવી હતી, તેથી એનું નામ રાવણ પડ્યું હતું.) અને ઉપરથી ચંદ્રલાસ નામની એક અમોઘ ખડગશક્તિ આપી. દશગ્રીવ ત્યારથી રાવણ નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

૫. સીતાજી અતિ સ્વરૂપાન છે એવું સાંભળીને એમની સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છાથી રાવણ સ્વયંવર વખતે મિથિલા ગયો; પણ એ શિવધનુષ્ય ઉપાડી જ શક્યો નહિ. વિશ્વામિત્ર ઋષિ સાથે આવેલા શ્રીરામે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી ધનુષ્ય ઉપાડ્યું અને તોડી નાખ્યું; એટલે રાજા સિરધ્વજ જનકે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે શ્રીરામ સાથે સીતાજીનું લગ્ન કર્યું. રાવણની ઈચ્છા તો એ જ વખતે બળ વાપરીને સીતાજીનું અપહરણ કરવાની હતી; પણ એણે જ્યારે જાણ્યું કે શ્રીરામ તો અયોધ્યાનરેશના યુવરાજ છે અને અયોધ્યાનરેશ પોતાના મંત્રીઓ અને લશ્કર સાથે ત્યાં હાજર છે ત્યારે એણે મૌન સેવ્યું અને લંકા પાછો ગયો. પણ ત્યારથી સીતાજીને ઉપાડી લાવવાની યોજનાઓ એ ઘડતો રહ્યો. એની બહેન શૂર્પણખા મારફતે એને સીતાજી, રામ અને લક્ષ્મણ સાથે વનમાં એકલાં રહેવા આવ્યાની ખબર પડી; એટલે એણે મારીય સાથે મળીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અપહરણની યોજના પાર પાડી. એ જ્યારે સીતાજીને લંકામાં ઉપાડી લાવ્યો ત્યારે વિરોધ ઉઠાવનાર અને

સીતાજીને શ્રીરામને પાછાં સોંપી આવવાનો આગ્રહ કરનાર વ્યક્તિઓ ત્રણ જ હતી — સતી મંદોદરી, ભાઈ વિભીષણ અને વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાન. પણ રાવણે એમનો વિરોધ હસી કાઢ્યો ત્યારે એ ત્રણે જણે કહ્યું : ‘માણસનો વિનાશકાળ આવે છે ત્યારે એની બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે તેમ તમારો વિનાશકાળ હવે પાસે આવ્યો છે.’ રાવણે સીતાજી સાથે બળાત્કારે લગ્ન કર્યું હોત પણ નળકુબેરની નગરીની રંભા નામની એક અપ્સરા ઉપર એણે બળાત્કાર કર્યો ત્યારે એને શાપ થયો હતો કે હવે જો એ કોઈ સ્ત્રી ઉપર એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ બળાત્કાર કરશે તો એનું તત્કાળ મૃત્યુ થશે. એ શાપના કારણે મૃત્યુના ભયથી ડરીને એણે સીતાજીને પોતાના રાજમહેલથી દૂર અશોકવાટિકામાં બીજી રાક્ષસ સ્ત્રીઓના પહેરામાં રાખ્યાં અને તેમની મારફતે સીતાજીને સમજાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. આખરે શ્રીરામ વાનરોનું સૈન્ય લઈને લંકા ઉપર ચઢી આવ્યા ત્યારે હિંમત કરીને વિભીષણે શ્રીરામ સાથે સમાધાન કરવાનો આગ્રહ કર્યો. રાવણે વિભીષણને ધુતકારી કાઢ્યો એટલે રાવણનો અને પોતાના કુટુંબનો ત્યાગ કર્યો અને એ પોતે એકલો શ્રીરામને શરણે ગયો. પછી શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે શ્રીરામ એનું એક માથું બાણથી કાપીને ઉડાવી દે એટલે બીજું માથું તરત જ ત્યાં ફૂટી નીકળતું. આવું ત્રણચાર વખત બન્યું. એ જોઈને નૃનાટ્ય કરી રહેલા ભગવાન શ્રીરામને ભારે આશ્ચર્ય થયું. શ્રીરામે વિભીષણ સામે જોયું. વિભીષણે રામ પાસે આવીને કહ્યું : ‘ભગવન્ ! એની નાભિમાં બ્રહ્માજીએ અમૃતકૂપી મૂકેલી છે એના કારણે એના શરીરનું કોઈ પણ અંગ કપાય કે તરત જ ત્યાં બીજું અંગ ફૂટી નીકળે છે; એટલે આપ પહેલાં એ અમૃતકૂપીનો નાશ કરો.’ શ્રીરામ બ્રહ્માજીના ભોળપણ ઉપર હસ્યા. એમણે તરત જ એક બાણ અભિમંત્રિત કરીને રાવણની નાભિ ઉપર માર્યું અને અમૃતકૂપીનો તોડીને નાશ કર્યો. નાભિમાં રહેલી અમૃતકૂપીનો નાશ થતાં જ રાવણના મોતિયા મરી ગયા. એ કંઈ વધુ વિચાર કરે તે પહેલાં તો શ્રીરામે એક પછી એક બાણ મારીને એનાં દસે માથાં ઉડાવી દીધાં. રાવણ મરણ પામ્યો.

શ્રીરામ અને રાવણની જીવનકથા સંક્ષેપમાં ઉપર પ્રમાણે છે.

૬. શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ, યુદ્ધશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સમાન યુદ્ધ ન હતું : રાવણ, અભેદ દુર્ગ જેવા રથમાં બેસીને લડતો હતો; શ્રીરામ જમીન ઉપર ઊભા રહીને લડતા હતા. રાવણ પાસે જાતજાતનાં શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો હતાં; શ્રીરામ પાસે માત્ર એક ધનુષ્ય અને થોડાં બાણોવાળું એક ભાથું જ હતું. રાવણ પાસે તાલીમ પામેલા અને બળવાન મનાતા અનેક રાક્ષસોનું સૈન્ય હતું; શ્રીરામ પાસે નરમાં તો એક લક્ષ્મણજી હતા; બાકીના બધા જ વાનરો હતા. રાવણના સૈનિકો અને સેનાપતિઓ પાસે અદ્યતન કહેવાય એવાં શસ્ત્રાસ્ત્રો હતાં; શ્રીરામના સૈન્ય પાસે ધનુષ્ય-બાણ, તીરકામઠાં, ભાલા અને ખડ્ગ સિવાય બીજું કોઈ હથિયાર ન હતું. રાવણ અને એના સેનાપતિઓ યુદ્ધની કપટકળામાં ભારે કુશળ હતા; પોતાનો હેતુ સાધવા માટે ગમે તેવાં હીન સાધનો વાપરતાં એ અચકાય તેમ ન હતા; શ્રીરામના સેનાપતિઓ અને સૈનિકોમાં એવી કપટકળા ન હતી, એ સાધ્યશુદ્ધિ સાથે સાધનશુદ્ધિમાં પણ માનતા હતા. રાવણ અને એના સેનાપતિઓ માયાવી હતા — મિથ્યાભાસો ઊભા કરવામાં ઉસ્તાદ હતા; શ્રીરામના સેનાપતિઓને માયા અને મિથ્યાભાસ રચતાં આવડતું ન હતું. સેનાપતિઓ, સૈનિકો, શસ્ત્રસંરંજામ, યુદ્ધકળા અને શક્તિ — એમાં રાવણના પક્ષના માણસો જેવા નિષ્ણાત હતા તેવા શ્રીરામના પક્ષના માણસો નિષ્ણાત ન હતા. આમ આ યુદ્ધ અસમાનો વચ્ચેનું હતું, એવું પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ જણાતું હતું. યુદ્ધમાં જ્યારે રાવણ પોતે પોતાના અભેદ રથમાં બેસીને શ્રીરામ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો ત્યારે વિભીષણના મનમાં ભયનો સંચાર થયો. એ પોતાના ભાઈની શક્તિઓથી વાકેફ હતા. રાવણને આવતો જોઈને વિભીષણ તરત જ શ્રીરામ પાસે આવ્યા. એણે હાથ જોડીને શ્રીરામને કહ્યું :

‘ભગવન્ ! રાવણ રથમાં બેસીને લડવા આવી રહ્યો છે; આપ પગપાળા છો. આપ જો આજ્ઞા કરો તો આપના માટે હું યોગ્ય અને સારા રથની તત્કાળ વ્યવસ્થા કરું.’

શ્રીરામ વિભીષણના શબ્દો સાંભળીને હસ્યા : ‘વિભીષણ ! મારી

પાસે પણ યુદ્ધરથ છે; તને એ દેખાતો નથી એટલું જ. પણ રાવણના રથ કરતાં મારો રથ કોટિગણો અભેદ છે.’ શ્રીરામે કહ્યું.

‘ભગવન્ ! આ જીવસટોસટનું યુદ્ધ છે. મારી વાતને આપ મજાકમાં ન લો, એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.’ વિભીષણે કહ્યું.

‘વિભીષણ ! તારી ચિંતા હું સમજું છું. હું મજાક નથી કરતો, પણ જ્યારે તું મારા રથને જાણીશ-સમજીશ ત્યારે ચિંતાનું કોઈ કારણ નહિ રહે.’ શ્રીરામે કહ્યું.

‘મહારાજ ! આપના એ રથનું સ્વરૂપ હું જોઈ શકતો નથી કે સમજી શકતો નથી. એટલે જ વિનંતી કરવાની ધૃષ્ટતા કરી છે.’ વિભીષણે કહ્યું.

‘જો વિભીષણ ! મારો રથ ધર્મનો બનેલો છે; રાવણનો રથ અધર્મનો બનેલો છે. અધર્મનો રથ ગમે તેટલો સારો અને મજબૂત, અભેદ લાગતો હોય પણ એ ક્ષણભંગુર અને નાશવંત જ હોય છે; એટલું જ નહિ પણ એમાં બેસીને લડનારનો પણ પરાભવ અને અંતે વિનાશ જ થાય છે. જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ જય છે — એ એક ત્રિકાળાબાધિત સત્ય છે.’ શ્રીરામે કહેવા માંડ્યું.

‘હા, ભગવન્ ! આપની વાત સાચી છે.’ વિભીષણે કહ્યું.

‘વિભીષણ ! મારા એ રથનાં બે ચક્રો છે. સત્ત્વસભર શૌર્ય અને ભગવન્નિષ્ઠા ઉપર નિર્ભર ધૈર્ય. રાવણના રથનાં ચક્રોમાં એ બે તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. વિભીષણ ! યુદ્ધો, આ પ્રકારના ધૈર્ય અને શૌર્યના આધારે જ લડાય છે અને જિતાય છે.’ શ્રીરામે કહ્યું.

‘હા, પ્રભુ, એ વાત પણ સાચી છે.’ વિભીષણે કહ્યું, ‘અને વિભીષણ ! મારા ધર્મયુદ્ધરથે ચાર ઘોડાઓ જોડેલા છે : એક ઘોડાનું નામ છે સદ્સદ્ વિવેક, બીજાનું નામ છે — સારાસાર વિચારવાળો સંયમ, ત્રીજા ઘોડાનું નામ છે — વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને ચોથા ઘોડાનું નામ છે — પૂર્ણ વૈરાગ્ય.’ શ્રીરામે કહ્યું.

‘હા પ્રભુ !’ વિભીષણે કહ્યું.

‘વિભીષણ ! એ ઘોડાઓ ત્રણ લગામથી જોતરાયેલા છે : પહેલી લગામ બનેલી છે સ્વધર્મનિષ્ઠા સદાચારની; બીજી લગામ બનેલી છે સ્વ-સ્વરૂપમાં સુદૃઢ સ્થિતિની અને ત્રીજી લગામ નિજાત્મામાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે સદા બિરાજેલા નરાકૃતિના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠાની બનેલી છે.’ શ્રીરામે કહ્યું.

‘ભગવન્ ! આ તો અતિ અદ્ભુત કહેવાય.’ વિભીષણે કહ્યું.

‘અને વિભીષણ ! મારા એ ધર્મરથ ઉપર નિશાન તરીકે બે ધ્વજ ફરકે છે — એક છે, સર્વેશ્વર શ્રીહરિને સદા રુચે એવા સત્ય અને શીલનો; અને બીજો છે પ્રેમ અને કરુણાનો. વિભીષણ ! તું બુદ્ધિશાળી છે. તું જ નિર્ણય કરીને કહે, આવો ધર્મરથ હોય તેને પછી બીજા માનવકૃત રથોની જરૂર રહે ખરી ?’ શ્રીરામે પૂછ્યું.

‘ના પ્રભુ ! એવા પુરુષને બીજા રથની જરાયે જરૂર ન જ રહે. આપે દયા કરીને મારી આંખો ઉપર છવાયેલા અજ્ઞાનના પડને દૂર કર્યું એ માટે આપનાં ચરણોમાં બે હાથ અને માથું મૂકીને શતશઃ પ્રણિપાત કરવા સિવાય અર્પણ કરવા જેવું મારી પાસે બીજું કંઈ જ નથી.’ વિભીષણે નીચા નમીને પગે લાગતાં કહ્યું.

૭. શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ, માત્ર યુદ્ધશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસમાન હતું એમ નથી, બીજી બધી દૃષ્ટિએ પણ એ અસમાન જ હતું : શ્રીરામ એ શ્રીરામ જ છે, રાવણ એ રાવણ જ છે; બન્ને વચ્ચે સ્વલ્પાંશે પણ કોઈ સમાનતા નથી. રાવણ જન્મે મોટા ઋષિનો પુત્ર, બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ હતો; પણ કર્મે કરીને એ બ્રાહ્મણ મટીને રાક્ષસોમાં પણ અધમ રાક્ષસ કહેવાયો. એ ભારે વિદ્વાન હતો. કહે છે કે વેદોનું અધ્યયન સરળતાથી થઈ શકે તે માટે એમાં અધ્યાયો અને ખંડોની રચના એણે કરેલી છે; એમાં ધનક્રમ અને જયની યોજના પણ એણે કરેલી છે. પણ એ વિદ્યાના પરિણામે એ શુષ્કજ્ઞાની અને વિતંડાવાદી નાસ્તિક બન્યો. રામાયણ કહે છે કે, રાવણ ભારે તપસ્વી હતો. તપ કરતી વખતે એણે દાખવેલો ત્યાગ, સંયમ અને સમર્પણ અનુપમ હતાં : પોતાનાં માથાં

અર્પણ કરતાં એ અચકાઓ ન હતો; પણ એ તપ કરવામાં એનો હેતુ નિરંકુશ શક્તિ મેળવીને જગત ઉપર સત્તા જમાવવાનો જ હતો. એણે જેવા યજ્ઞો કર્યા છે તેવા ભારે યજ્ઞો બીજા કોઈએ ભાગ્યે જ કર્યા હશે. યજ્ઞોની વિધિ, એના જેવી જાણનારા બહુ ઓછા હશે; પણ એ યજ્ઞો સર્વસત્તાધીશ થવા માટે જ એ કરતો હતો. એ નખશિખ અસુર હતો; અહંકારનો સાક્ષાત્ અવતાર હતો. શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ એ માનવ અને દાનવ વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું; એ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું; ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું; દેવી અને આસુરી સંપત વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું. રાવણ એ અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપતનું સજીવ સ્વરૂપ હતું. જગતમાં સુગંધ ધીમે ફેલાય છે અને ઓછા વિસ્તારમાં ફેલાય છે, જ્યારે દુર્ગંધ ઝડપથી ફેલાય છે અને વધારે વિસ્તારમાં ફેલાય છે; તેમ અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપતનો ફેલાવો સત્, ધર્મ અને દેવી સંપતના પ્રમાણમાં વધારે વિસ્તારમાંથી થતો હોય છે. પણ ઇતિહાસ ઉચ્ચ સ્વરે અને તાળી પાડીને કહે છે કે, જીવનમાં સુખ અને શાંતિ તો સત્, ધર્મ અને દેવી સંપતના સંબંધથી જ મળે છે. જેણે જેણે અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપતનો સંગસંબંધ કર્યો છે તેને પરિણામે દુઃખ, અશાંતિ, ત્રાસ અને તાપ મળ્યાં છે અને આજે પણ મળે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં તેથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે, ‘દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા । — દેવી સંપતના સંગસંબંધથી મોક્ષ મળે છે, જ્યારે આસુરી સંપતના સંગસંબંધથી સંસૃતિ મળે છે’ (૧૬-૫). સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો તેથી એકીઅવાજે કહે છે કે સત્, ધર્મ અને દેવી સંપતના પક્ષે માણસને દેખાય કે ન દેખાય પણ શ્રીરામ હમેશાં રહે છે; જ્યારે અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપતના પક્ષે હમેશાં રાવણ જ હોય છે.

૮. કોના પક્ષે શ્રીરામ રહે છે અને કોના પક્ષે રાવણ રહે છે એ સમજવા માટે દેવી અને આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો વિવેકી જનોએ અવશ્ય જાણવાં-સમજવાં જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં શ્લો. ૧થી ૩ સુધી દેવી સંપત્તિ અને શ્લો. ૪ અને ૭થી

૧૮ સુધી આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો સમજાવેલાં છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં પણ એ લક્ષણો સમજાવેલાં છે : જેનામાં આત્મસ્વરૂપ અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે સદા બિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપની નિષ્ઠાના પરિણામે સર્વ પ્રકારના ભયનો સદા અભાવ વર્તતો હોય, એટલે કે જે સદા નિર્ભય હોય, અંતરની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિમાં સુદૃઢ સ્થિતિ, સત્ત્વપ્રધાન દાનવૃત્તિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, યજ્ઞ-સ્વધર્માનુસાર શાસ્ત્રોમાં કહેલાં કાર્યો કરવાં તે, સ્વાધ્યાય — સરળ સ્વભાવ, અહિંસા, સત્ય, ક્રોધનો અભાવ, ત્યાગ, શાંતિ, મધુર અને પ્રિય વાણી, જીવપ્રાણીમાત્ર માટે દયા, વિષયોમાં લોલુપતાનો અભાવ, ક્રોમળતા, લજ્જા (શાસ્ત્ર તથા લોકવ્યવહારથી વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ કરવામાં લજ્જા), નિરર્થક ક્રિયાઓ નહિ કરવાની ટેવ, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, અંતર અને બાહ્ય શુદ્ધિ, કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવાની વૃત્તિ, અભિમાનનો અભાવ વગેરે લક્ષણો જેનામાં વર્તતાં હોય તે દેવી સંપત્તિવાળો કહેવાય; અને જેનામાં દંભ, દર્પ (ધમંડ), અભિમાન, ક્રોધ, કઠોર વાણી અને સારાસાર વિવેકના જ્ઞાનનો અભાવ હોય તથા જે કરવા યોગ્ય કર્મ ન કરતો હોય પણ ન કરવા યોગ્ય કર્મો જ કરતો હોય, જે અંદર અને બહાર અશુદ્ધ રહેતો હોય, જે સદ્ગુણચરણ ન કરતો હોય, અસત્ય બોલનારો હોય, જે એમ માનતો હોય કે આ જગતમાં કોઈ કર્તા નથી અને ઈશ્વરના આશ્રય વિના સ્વયમેવ જગતની પ્રવૃત્તિ ચાલી છે — ચાલે છે, જે કેવળ ઇન્દ્રિયોના ભોગો ભોગવવામાં જ તત્પર હોય, જે આત્મા અને પરમાત્મામાં માનતો ન હોય, જેની દૃષ્ટિ ટૂંકી અને સ્વાર્થપટુ હોય, જેનામાં પરોપકારવૃત્તિનો સર્વથા અભાવ હોય અને અપકાર કરવાની વૃત્તિનો જ ભાવ હોય, જે દંભ, માન અને મદથી મનસ્વી કાર્યો કરતો હોય અને કલ્પિત જ્ઞાન ફેલાવતો હોય, જે ખાવું, પીવું અને મજા કરવી એમાં જ માનતો હોય, જે ચિત્રવિચિત્ર જાતની અનેક આશાઓના પાશમાં બંધાયેલો હોય, જે હમેશાં કામ અને ક્રોધપરાયણ જ વર્તતો હોય, જે ગમે તેવાં અશુદ્ધ સાધનો અને અન્યાયથી ધન

મેળવવામાં અને ભેગું કરવામાં માનતો હોય, ‘મેં આમ કર્યું છે અને હું આમ કરીશ’, એવા મિથ્યાભિમાની મનોરથોમાં જે રાયતો હોય, ‘ફલાણાને મેં માર્યો છે, ફલાણાને હું મારીશ’ એવું બોલનારો હોય, હું જ ઈશ્વર છું એમ માનતો હોય, હું જ્ઞાની છું, હું સિદ્ધ છું, હું બળવાન છું અને હું સુખી છું એવી બડાશો મારતો હોય, મારા જેવો બળવાન બીજો કોણ છે ? — એવું કહેતો હોય, હું આ કરીશ અને હું તે કરીશ, હું દાન આપું છું, હું યજ્ઞ કરું છું એવું માનીને ક્રિયા કરતો હોય, જે શાસ્ત્રની અને જીવનની ક્રિયા નામના અને પ્રતિષ્ઠા ખાતર જ કરતો હોય, જે પરોપકાર કરવામાં રાયતો ન હોય પણ બીજાને પીડા કરવામાં જ રાયતો હોય એ આસુરી સંપત્તિવાળો કહેવાય. રાવણ જોકે ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ હજારો વર્ષ પહેલાં ત્રેતાયુગમાં થઈ ગયો છે, પણ આજે પણ અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિવાળો રાવણ જ છે. પોતાના પક્ષે કોણ છે — શ્રીરામ કે રાવણ ? — એનો વિચાર વિવેકી વાચકોએ અંતરખોજ કરીને કરવો ઘટે.

“... જેમાં જેનું મન હોય છે તેનું તે પ્રમાણે બીજું શરીર બંધાય છે; ભરતજીનું મન મૃગલીમાં હતું, તો એમનું બીજું શરીર મૃગયોનિનું જ બંધાયું. માટે મનનો વિશ્વાસ ન કરતાં તેને ભગવાનની મૂર્તિ, ભગવાનની કથાવાર્તા અને ભગવદ્ભક્તોના યોગમાં અખંડ જોડાયેલું રાખવું જોઈએ. ...”

*

“... વિષયોમાં આસક્તિ એ જ જન્મમરણનો હેતુ છે; વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ પરઠાય ત્યારે જ રાગ જાય છે. પૌષ્ટિક મસાલાથી ભરપૂર દૂધના વાસણમાં ગરોળીને ગલ નાખતાં જોવામાં આવે ત્યારે, એ દૂધમાં બિલકુલ રાગ રહેતો નથી. ...”

સ્પર્શવિવેક

માણસ જીવનમાં નિત્ય બે પ્રકારનો આહાર કરતો હોય છે — એક અન્નાદિકનો; એ સ્થૂળ આહાર કહેવાય છે અને બીજો શબ્દાદિક પંચવિષયોનો — એ સૂક્ષ્મ આહાર કહેવાય છે. આંખ વડે રૂપનો, કાન વડે શબ્દનો, જીભા વડે રસનો, નાક વડે ગંધનો અને ત્વક્ એટલે ચામડી વડે સ્પર્શ વિષયનો એ નિરંતર આહાર કરતો હોય છે. જ્ઞાનીઅજ્ઞાની, ભક્તઅભક્ત, યોગીભોગી, સ્ત્રીપુરુષ — સૌ કોઈ માટે જેમ અન્નાદિકનો સ્થૂળ આહાર જીવનનિર્વાહ અને વ્યવહાર માટે આવશ્યક ગણાય છે તેમ શબ્દાદિક પંચવિષયનો સૂક્ષ્મ આહાર પણ આવશ્યક ગણાય છે. તેમાં પણ માણસ જાગ્રત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ ગમે તે અવસ્થામાં હોય તોપણ શબ્દાદિક પંચવિષયોરૂપી આહાર ગ્રહણ કરવાની એની પ્રક્રિયા તો અખંડ ચાલુ જ હોય છે. આ જીવનમાં સુખ અને શાંતિ મેળવીને અંતે શ્રેય મેળવવા ઈચ્છનારે અન્નાદિકના સ્થૂળ આહારની તથા શબ્દાદિક પંચવિષયના સૂક્ષ્મ આહારની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ અવશ્ય જાળવવી જોઈએ. આહારની અને તેમાં પણ સૂક્ષ્મ આહારની જરી સરખીય અશુદ્ધિ માણસને આત્મશ્રેયના ઉન્નત શિખરેથી અવનતિની ઊંડી ગર્તામાં તરત જ ફેંકી દે છે. ઇતિહાસ અને પુરાણોનાં પાને એના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે, આજે પણ એવા અનેક દાખલાઓ બનતા જોવા-સાંભળવા મળે છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી સર્વ જીવોનું હિત કરે એવી પોતાની શબ્દમૂર્તિ શિક્ષાપત્રીમાં ખાસ આજ્ઞા કરેલી છે : ‘સર્વેન્દ્રિયાણિ જેયાનિ, રસના તુ

વિશેષતઃ । — મારા આશ્રિતોએ સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જીતવી જોઈએ, રસના ઇન્દ્રિયને તો સવિશેષ જીતવી જોઈએ (શ્લો. ૧૮૮).’ આ અતિ મહત્ત્વના ધર્મદેશમાં વપરાયેલા ‘રસના’ શબ્દમાં ત્વક્ એટલે સ્પર્શેન્દ્રિયના અર્થનો પણ સમાવેશ થાય છે એમ સમજવાનું છે. શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસ પણ એ અર્થનું સમર્થન કરે છે. માણસે રસના ઇન્દ્રિયને જીતીને વશ કરી હોય પણ જો એ સ્પર્શવિવેક વીસરી જઈને ત્વક્ એટલે સ્પર્શેન્દ્રિયને મોકળી મૂકે, એટલે કે ગમે તેનો, ગમે ત્યારે, ગમે તેમ સ્પર્શ કરતો ફરે તો રસના ઇન્દ્રિયને જીતવા માટે એણે જે પરિશ્રમ લીધેલો હોય તે નિરર્થક જાય છે; એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી એનું પતન પણ થાય છે. અશુભ અને અસત્ સ્પર્શના પરિણામે શુભ અને સત્ હોય તે પણ અશુભ અને અસત્ બની જાય છે. સ્પર્શના કારણે જેમ હેત જાગે છે તેમ એથી નફરત પણ પેદા થાય છે. સ્પર્શમાં એવી વિલક્ષણ શક્તિ રહેલી છે.

૨. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તેથી શિક્ષાપત્રીમાં આશ્રિતોને અને મુમુક્ષુઓને જુદા જુદા પ્રકારના વિવેકો — વિચારવિવેક, વાણીવિવેક, આચારવિવેક, આહારવિવેક, વ્યવહારવિવેક, જડચેતન-વિવેક, સારાસારવિવેક, સદ્સદ્વિવેક, જ્ઞાનવિવેક, ધર્મવિવેક, ત્યાગવિવેક, ભક્તિવિવેક, પુરુષ-પ્રકૃતિવિવેક, શાસ્ત્રવિવેક વગેરે વિવેકો શીખવેલા છે; પણ તેમાં સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેકની વિગતો જુદા જુદા પ્રસંગોને નિમિત્ત બનાવીને લગભગ સોળ વખત સમજાવેલી છે : આ હકીકત એ વિવેકનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા દાખવે છે. શિક્ષાપત્રીમાં આશ્રિતોના ધર્મો — સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે વિભાગમાં સમજાવેલા છે. સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેકની પહેલી મહત્ત્વની આજ્ઞા સામાન્ય ધર્મવિભાગમાં શ્લો. ૪૦ દ્વારા કહેલી છે — (૧) દેવમંદિરમાં દર્શન કરતી વખતે ઉત્સવ સમૈયા દરમિયાન, હરિકથા વાર્તાના શ્રવણવાચન પ્રસંગે, કોઈ પુરુષે કોઈ સ્ત્રીનો — પછી તે પતિપત્ની હોય, ભાઈબહેન હોય, પિતાપુત્રી હોય, માદીકરો હોય યા અંગત સ્નેહીસંબંધી મિત્ર હોય તોપણ એકબીજાનો સ્પર્શ ન થાય એની

ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. (૨) શ્લોક ૧૨૪ દ્વારા આચાર્યને તથા (૩) શ્લોક ૧૩૪ દ્વારા આચાર્યપત્નીને સમીપસંબંધ વિનાની સ્ત્રી અને પુરુષનો સ્પર્શ કરવાની મના કરેલી છે. (૪) સમીપસંબંધ વિનાની વિધવાનો, આશ્રિત ગૃહસ્થે અને (૫) સમીપસંબંધ વિનાના પુરુષનો, આશ્રિત વિધવાએ સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, એવું શ્લો. ૧૩૫ અને ૧૬૪માં કહેલું છે. (૬) ગર્ભપાત કરાવનારી વ્યક્તિ સ્ત્રી હોય તોપણ તેનો વિધવા આશ્રિતે સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, એવું શ્લોક ૧૭૦માં કહેલું છે. (૭) સધવા વિધવા આશ્રિત સ્ત્રીએ રજસ્વલાપણું પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેણે ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્ત્રનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, એવી આજ્ઞા શ્લો. ૧૭૪થી કરેલી છે. (૮થી ૧૧) સંપ્રદાયના બ્રહ્મચારીઓ, સાધુઓ અને પાર્ષદો — ત્યાગીઓએ દેવદેવીની પ્રતિમા વિના કોઈ સ્ત્રીનો કે સ્ત્રીની પ્રતિમા કે પ્રતિકૃતિનો કે સ્ત્રીએ ધારણ કરેલાં વસ્ત્ર કે અંલકારોનો કે સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરનાર પુરુષનો સ્પર્શ કરવાની મના કરેલી છે (શ્લો. ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯). શિક્ષાપત્રીમાં પાંચ શ્લોકો એવા છે કે જેમાં સ્પર્શ શબ્દ સીધી રીતે વાપરેલો નથી; પણ જે શબ્દ વાપરેલો છે તેના અર્થમાં સ્પર્શના અર્થનો સમાવેશ કરેલો છે : દા.ત. (૧૨) શ્લો. ૧૩૬માં ‘સ્થેયં’, (૧૩) શ્લો. ૧૬૦માં ‘પ્રસંગ’, (૧૪) શ્લો. ૧૮૮માં ‘સંગ’, (૧૫) શ્લો. ૧૮૩માં ‘ધાર્ય’ અને (૧૬) શ્લો. ૧૮૯માં ‘સંગ્રહ’ શબ્દ દ્વારા સ્પર્શનો અર્થ પણ સૂચવવામાં આવેલો છે. શિક્ષાપત્રીમાં શીખવેલા સ્પર્શવિવેકમાં કેવળ મનાઈ જ ફરમાવેલી નથી; કેટલાક પ્રસંગોએ સ્પર્શની છૂટ પણ આપેલી છે : દા.ત. (૧૭) કાર્યવશાત્ વૃદ્ધ અથવા બાળકનો સ્પર્શ થાય તો તેથી વિધવા સ્ત્રી માટે અને પ્રાણ જાય એવો આપત્તિપ્રસંગ આવી પડે ત્યારે ત્યાગી આશ્રિત, સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરે તો તેને દોષ ગણેલો નથી. શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક માટે આ પ્રમાણે સોળ વખત ધમદિશો આપેલા છે. સ્પર્શવિવેકને આટલું બધું મહત્ત્વ જે કારણે આપેલું છે તેની વિગતોનો આ લેખમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૩. ધર્મજગત અને સંપ્રદાયોનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શીખવેલો સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક કંઈક અનોખો અને વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક માટે જે પ્રકારનો આગ્રહ અને ભાર શિક્ષાપત્રીમાં દાખવવામાં આવેલો છે તેવો જગતમાં કોઈ સંપ્રદાયે દાખવેલો નથી, એમ જો કહીએ તો તેમાં અસત્ય કે અત્યુક્તિ જેવું કંઈ જ નથી. જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિની ઓથ લઈને આજે કેટલાક લોકો કહે છે, ‘જીવો મૂળ સ્વરૂપ, સ્વભાવે નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ; એ તો અવિકારી, અવિનાશી અને નિત્યચેતન તત્ત્વ છે એટલે એને સ્પર્શદોષ લાગતો નથી — લાગે તેમ નથી;’ કેટલાક વળી કહે છે, ‘દેવદર્શન કરતી વખતે દેવની દૃષ્ટિમાં આ સ્ત્રી અને આ પુરુષ — એવી કોઈ ભેદરેખા હોતી નથી, બધા જ દર્શનાર્થી ભક્તો છે; તેથી એ વખતે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ભેદ પ્રવર્તે એવું વર્તન રાખવાની કોઈ જરૂર નથી.’ બીજા કેટલાક વળી કહે છે, ‘મુમુક્ષુઓ દેવદર્શન કરવા જાય છે, ઉત્સવ-સમૈયામાં ભેગા થાય છે, તીર્થોમાં જાય છે કે કથાવાર્તા સાંભળવા માટે એકત્ર થાય છે તે સ્ત્રીપુરુષના ભેદ ભૂલવા માટે અને અંતે ટાળવા માટે જ ભેગા થતા હોય છે. એવા પ્રસંગે સ્ત્રીપુરુષના ભેદ સ્પષ્ટ વર્તાય અને કાયમ થાય એવું વર્તન કે વ્યવસ્થા રાખવી યા યોજવી એ યોગ્ય ન કહેવાય.’ કેટલાક કહે છે, ‘જે જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત છે તે તો દેહ અને દૈહિક સંબંધો અને વ્યવહારથી હમેશાં પર વર્તતા હોય છે. તેમને માટે તથા જે મુમુક્ષુઓ ભગવદ્માર્ગે આગળ વધી રહેલા હોય છે તેમને માટે આ સ્ત્રી અને આ પુરુષ એવા ભેદની વાતો કરવી એ એમના માર્ગમાં અવરોધક બને એવો સંભવ છે.’ આ પ્રકારની દલીલો કરીને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના માર્ગમાં સ્ત્રીએ પુરુષનો અને પુરુષે સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ એવો સ્પર્શવિવેક, આદેશરૂપે આપવાનું આ પહેલાં સંપ્રદાયોના આચાર્યો, પ્રવર્તકો અને શાસ્ત્રીપંડિતોએ ટાળ્યું છે — આજે પણ ટાળે છે. પણ ત્યારે એ વિવેકમાં જીવનની જે વાસ્તવિક સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે તેની ઘોર અવગણના થાય છે અને તેથી મુમુક્ષુ નરનારીને ભારે નુકસાન થાય છે એ વાત ભૂલી જવાય છે.

૪. માણસ નિર્વિકલ્પસમાધિની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે એને દેહભાન હોતું નથી; એ સમયે એના માટે વિધિનિષેધના કે સ્પર્શવિવેકના કોઈ નિયમો લાગુ થતા નથી એ હકીકતનો સૌ કોઈ સ્વીકાર કરે છે. પણ જ્યારે એવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી ન હોય એટલે કે જ્યારે એ દેહભાનમાં હોય અને બોલવુંચાલવું, ખાવુંપીવું વગેરે દૈહિક ક્રિયા અને વ્યવહાર સાવધાનીથી કરતો હોય ત્યારે આ ધર્મ અને આ અધર્મ, આ સારું અને આ નરસું, આ સત્ અને આ અસત્ તથા આ સ્ત્રી અને આ પુરુષ એવી ભેદરેખા એનામાં પ્રવર્તતી જ હોય છે. એટલે એ વખતે એણે સ્પર્શવિવેકના સર્વ પ્રકારના વિધિનિષેધો અને ધર્મનિયમોનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ, એ સિદ્ધાંતવાતનો પણ સાથે સાથે સૌ કોઈએ સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. જગતનાં સર્વ શાસ્ત્રો એક વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરે છે તે એ છે, ‘ભગવાનના માર્ગમાંથી મુમુક્ષુને પાછો પાડનાર બાબતોમાં ચાર બાબતો મુખ્ય છે – સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માન. એટલે જ્ઞાન, યોગ, ધર્મ, ભક્તિ, સેવા, લોકસંગ્રહ વગેરેની ઓથ લઈને આ ચાર બાબતોના યોગમાં આવવું અને રહેવું એ એને માટે ભારે જોખમકારક હોય છે. તેથી એ ચાર બાબતોના યોગનો નિષેધ કરતા સર્વ ધર્મદેશોનું એણે સમજપૂર્વક, સાવધાની અને વિવેકથી પાલન કરવું જોઈએ.’ આ ત્રિકાળાબાધિત સત્યને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અન્યત્ર જોવા-સાંભળવા ન મળે એવા કેટલાક ક્રાંતિકારી ધર્મસુધારાઓનું સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તન કરેલું છે : દા.ત. ‘માંસ યા દારૂ, યજ્ઞશેષ હોય યા દેવનૈવેદ્ય હોય તોપણ આશ્રિતે તેનું ભક્ષણ કદી ન કરવું જોઈએ;’ ‘જે દેવદેવી આગળ રૂઢિ, લોકચાર, શાસ્ત્ર યા દેવની પ્રસન્નતાના નામે જીવહિંસા થતી હોય તે દેવદેવીનું બીજું નિરામિષ નૈવેદ્ય હોય તે પણ આશ્રિતે ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ;’ ‘આચાર્ય સ્ત્રીઆશ્રિતોને કદી દીક્ષા ન આપવી જોઈએ;’ ‘સ્ત્રીઆશ્રિતોએ હમેશાં આચાર્યપત્ની પાસેથી જ દીક્ષા લેવી જોઈએ;’ ‘પુરુષ સ્ત્રીના મુખથી જ્ઞાનવાર્તા કે હરિકથા પણ ન સાંભળવી જોઈએ;’ વગેરે આ પ્રકારના ધર્મદેશો અન્યત્ર જોવા-સાંભળવા મળે તેમ નથી. તે જ પ્રમાણે

શિક્ષાપત્રીમાં જણાવેલા અપવાદ પ્રસંગો સિવાય પુરુષ સ્ત્રીનો અને સ્ત્રીએ પુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, એવી સ્પર્શવિવેકની આજ્ઞાઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને સ્ત્રીજાતિ માટે સ્વાભાવિક સૂગ હતી તે કારણે કરવામાં આવેલી છે, એમ કેટલાક કહે છે; કેટલાક કહે છે કે, આ આજ્ઞાઓમાં પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે અને સ્ત્રી હીન છે એવી ઊંચનીચની અને સારાનરસાપણાની ભાવના કારણભૂત છે; પણ આ માન્યતા ભારે ગંભીર ભૂલભરેલી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે સમાજમાં સ્ત્રીવર્ગ તરફ ભારે દુર્લક્ષ સેવવામાં આવતું હતું; સ્ત્રીને ત્યારે વિષયલાલસા સંતોષવાના સાધન તરીકે અને ‘તાડનકી અધિકારી’ માનવામાં આવતી હતી. સ્ત્રીશિક્ષણ અને સ્ત્રીસન્માન જેવી ભાવના ત્યારે કેવળ પોથીનાં પાનાંમાં જ સમાયેલી હતી; સમાજના પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી તે લુપ્તપ્રાય થયેલી હતી. પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્ત્રીવર્ગના ઉદ્ધાર માટે ભારે સુધારક કહેવાય એવાં પગલાં લીધાં હતાં : એમણે સ્ત્રીપુરુષવિવેક માટે જે ધર્માજ્ઞાઓ આપી તેના પરિણામે સ્ત્રીપુરુષનાં મંદિરો અને સભાઓ અલગ થયાં. આ કારણે સ્ત્રીવર્ગમાં આપોઆપ જ શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું વધ્યું. એમની અમીદષ્ટિના પરિણામે સંપ્રદાયમાં અનેક વિદુષી કથાકારો અને ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ઉન્નત શિખરે પહોંચી હોય એવી જ્ઞાની સ્ત્રીઓનાં અનેક વૃંદો ઠેર ઠેર વિચરતાં થયાં. સમાધિ અને નિવારણદષ્ટિ ધરાવતી ઘણી યોગિનીઓનાં નામો સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં આજે પણ વાંચવા મળે છે. એમણે જે ક્રાંતિકારી ધર્મસુધારાઓ જેમાં સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક પણ એક છે તે સર્વનું ઔદિક અને આત્યંતિક હિત થાય એ માટે જ દાખલ કરેલા છે. સંપ્રદાયના આશ્રિતો સ્ત્રી અને પુરુષ, ત્યાગી અને ગૃહસ્થ. એ દરેકના ધર્મનું રક્ષણ થાય એ જ એક હેતુથી એ સુધારાઓ એમણે દાખલ કરેલા છે : તેથી એમણે સમજાવેલા સ્પર્શવિવેકની વિગતો એકલા આશ્રિતોએ જ નહિ પણ સર્વ મુમુક્ષુઓએ પણ જાણવા-સમજવાની જરૂર છે.

૫. માનવશરીરમાં આંખ, કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હાથ,

પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો યોજવામાં આવેલી છે. એ દરેક ઇન્દ્રિય પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્ર માટે મહત્ત્વની અને ઉપયોગી છે; પણ એ બધામાં વધારે મહત્ત્વની અને વધારે ઉપયોગી ઇન્દ્રિય કઈ ? એવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછે તો તેનો જવાબ તો એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સમજાવેલા સ્પર્શવિવેકમાંથી જ મળે તેમ છે. શરીરમાં આંખ ખૂબ મહત્ત્વની ઇન્દ્રિય છે. આંખ ન હોય તો માણસ આંધળો કહેવાય છે, પણ તેમ છતાં એ પોતાનું જીવન સારી રીતે જીવતો હોય છે. શરીરમાં કાન પણ મહત્ત્વની ઇન્દ્રિય છે. કાન ન હોય તો માણસ બહેરો કહેવાય છે, છતાં તે જીવતો હોય છે. તે જ પ્રમાણે નાક ન હોય તો એ ગૂંગો કહેવાય છે, જીભ ન હોય તો મૂંગો યા બોબડો કહેવાય છે, હાથ ન હોય તો લૂલો કહેવાય છે અને પગ ન હોય તો લંગડો કહેવાય છે, બુદ્ધિ ન હોય તો મૂર્ખ કહેવાય છે, મગજ ન હોય યા હોય પણ ઠેકાણે ન હોય તો પાગલ કહેવાય છે, પણ તેમ છતાં એ સારી રીતે જીવતો હોય છે. પણ શરીરમાં જો સ્પર્શેન્દ્રિય એટલે ત્વક્ એટલે ચામડી ન હોય તો ? એ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ અને એનો સંકેત સમજતાં જ માણસ અવાક્ બની જાય છે. ત્વક્ એટલે ચામડી જ ન હોય તો પછી શરીર, શરીર કહેવાતું નથી; જોતજોતામાં જ એને શબનું નામ લાગુ થઈ જાય છે. જો આપણે એમ કહીએ કે, શરીરમાં ત્વક્ એટલે ચામડી છે એટલે જ એમાં જે કંઈ હોય છે તેને આવરણ અને રક્ષણ મળે છે, ત્વક્ છે એટલે જ બીજી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરી શકે છે તો તે ભાગ્યે જ ખોટું લેખાશે. જન્મ થાય છે ત્યારે બાળકની સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના સ્થાને બરાબર યોજાયેલી હોય છે છતાં બાળકને દેહ અને દેહના સંબંધીઓ તથા જગત અને જગતના વ્યવહારનું જ્ઞાન સૌ પ્રથમ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા જ થાય છે, અર્થાત્ શરીરમાં ત્વક્ એટલે સ્પર્શેન્દ્રિયનું સ્થાન સવિશેષ મહત્ત્વનું અને વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે, એવો સ્વીકાર કર્યો જ છૂટકો છે. આવી મહત્ત્વની ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ ક્યારે અને કેવી રીતે કરવો જોઈએ એની વિગતો સ્પર્શવિવેકમાંથી શીખવા મળે છે. માટે વિવેકી જનોએ સ્પર્શવિવેકના પાઠો અવશ્ય જાણવા-સમજવા જોઈએ.

૬. શબ્દ વિષય, આકાશતત્ત્વની તન્માત્રા ગણાય છે; તો સ્પર્શ વિષય, વાયુતત્ત્વની તન્માત્રા કહેવાય છે. માનવશરીરના ખૂણે ખૂણે નખશિખ આકાશતત્ત્વની માફક વાયુતત્ત્વ વ્યાપીને રહેલું છે. શરીરશાસ્ત્રીઓ અને વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે, માનવશરીરમાં ઓગણપચાસ પ્રકારના વાયુ વિચરી રહેલા છે. રબરના પૈડામાંથી હવા નીકળી જતાં જેમ પૈડું ગતિ કરતું બંધ થઈ જાય છે તેમ શરીરમાંથી વાયુતત્ત્વ નીકળી જોય તો શરીર કર્મ કરતું બંધ થઈ જાય છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં વાયુના સંચારમાં અવરોધ આવે યા એમાં વધઘટ થાય તો તેની વિપરીત અસર શરીર ઉપર તરત જ થાય છે. વાયુની તન્માત્રા સ્પર્શ વિષય પણ એ રીતે આખા શરીરમાં નખશિખ વ્યાપીને રહેલો છે. પગના તળિયા નીચે નાની સરખી કાંકરી આવી હોય અને આંખે તે દેખાઈ ન હોય તોપણ તેની ખબર એકમાત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયના અસ્તિત્વના કારણે જ મગજને-જ્ઞાનશક્તિથી નખશિખ વ્યાપીને રહેલા જીવને તરત જ મળે છે. પણ ત્વક્ એટલે ચામડી જ ન હોય તો શરીર અને અસ્થિપિંજરમાં કોઈ તફાવત રહે નહિ; અથવા પદાર્થના સ્વરૂપને ઓળખવાની શક્તિ એટલે ત્વક્ ઇન્દ્રિયે ગુમાવી દીધી હોય તો માણસ અને પશુમાં-ગબરગંડમાં કોઈ તફાવત રહે નહિ. માણસ ભુવનમનોહર સુંદર રૂપ આંખ વડે જુએ છે એટલે એને ખૂબ આનંદ થાય છે, પણ જ્યાં સુધી એ રૂપનો એ સ્પર્શ કરતો નથી ત્યાં સુધી એ આનંદની પરિતૃપ્તિનો એને ઓડકાર આવતો નથી. એવું જણાય છે કે, આંખ કેવળ પદાર્થને જુએ છે — એને કેવળ દર્શનનો જ લાભ મળે છે; કાન મધુર, પ્રિય અને લલિત શબ્દો સાંભળે છે — એને કેવળ સાંભળવાનો જ આનંદ આવે છે; જીભ જાતજાતના સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો આરોગે છે — એને કેવળ રસનો જ આસ્વાદ મળે છે; નાક ઊંચા પ્રકારની સુગંધ ગ્રહણ કરે છે — એને કેવળ ગંધ ગ્રહણ કર્યાનો જ સંતોષ થાય છે; પણ ત્વક્ એટલે સ્પર્શેન્દ્રિય તો એકીસાથે બધી ઇન્દ્રિયોનો આનંદ અનુભવતી હોય એમ લાગે છે. કર્ણપ્રિય ગાન કરનારનો અથવા અદ્ભુત કથા કરનારના ચરણનો માણસ જ્યારે સ્પર્શ કરે છે ત્યારે એને સાંભળવા

કરતાં અનેકગણો વધારે આનંદનો અનુભવ થશે. નાક દ્વારા વિવિધ ગંધ ગ્રહણ કરવામાં જે આનંદ આવતો હોય છે તે કરતાં અનેકગણો વધુ આનંદ સુગંધી પદાર્થનો સ્પર્શ કરતાં મળતો હોય છે. એમ લાગે છે કે, બીજા જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જે લાભ અને આનંદ મળે છે તે કરતાં કલ્પનાતીત વધારે લાભ અને આનંદ તે તે પદાર્થના સ્પર્શના પરિણામે મળતો હોય છે. શરીરમાં સ્પર્શેન્દ્રિય કેવું મહત્વનું અને ઉપયોગી કામ કરે છે તે આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આવી મહત્વની ઈન્દ્રિયનો ઉપયોગ જીવનમાં આત્યંતિક હિત થાય એવી રીતે કરવાનું સ્પર્શવિવેક શીખવે છે. વિવેકી જનોએ તેથી સ્પર્શવિવેકની વિગતો જાણવી-સમજવી જોઈએ.

૭. શરીરવિજ્ઞાનીઓ અને વૈજ્ઞાનિકો એકમતે જાહેર કરે છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ — બન્નેનાં શરીરમાં વિદ્યુતકિરણો સતત વહેતાં હોય છે. વિદ્યુતપ્રવાહમાં જેમ પોઝીટીવ (સમ) અને નેગેટીવ (વિષમ) સ્વરૂપના પ્રવાહો વર્તતા હોય છે તેમ સ્ત્રી અને પુરુષમાં પણ સમવિષમ પ્રકારનાં વિદ્યુતકિરણો નિરંતર વહેતાં હોય છે. પરસ્પર વિદ્યુતગતિ, ધર્મ અને કર્મ દાખવતાં વિદ્યુતકિરણો જ્યારે અકસ્માતથી ભેગાં થઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી ધર્ષણ ઊભું થાય છે અને ત્યારે એ કિરણો ધરાવતા પદાર્થોમાં અને એની આજુબાજુના વાતાવરણમાં આયકો આવે એવા જોરદાર પ્રવાહો પેદા થતા હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને આયુર્વેદમાં એથી સ્ત્રીને અગ્નિની અને પુરુષને ધીની ઉપમા આપેલી છે. અગ્નિ અને ધી ભેગાં થાય છે ત્યારે અગ્નિની જવાળાઓ શાંત થતી નથી પણ ઓર પ્રજ્વલિત થાય છે, તેમ સ્ત્રીને પુરુષનો અને પુરુષને સ્ત્રીનો સ્પર્શયોગ થાય છે ત્યારે બન્નેના સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણકર્મમાં એકાએક સારું યા નરસું પણ ઉગ્ર પરિવર્તન આવે છે. એ તો સૌ કોઈના અનુભવની વાત છે કે પુરુષ, બીજા પુરુષનો અને સ્ત્રી બીજા સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરે છે ત્યારે જે લાગણીઓ પ્રગટે છે તે કરતાં જુદી જાતની પણ તીવ્ર અને રોમાંચકારી લાગણીઓ પુરુષ, સ્ત્રીનો અને સ્ત્રી, પુરુષનો સ્પર્શ કરે છે ત્યારે જન્મતી હોય છે. પુરુષને પુરુષનું અને સ્ત્રીને સ્ત્રીનું જેવું આકર્ષણ

હોય છે તે કરતાં કોટિગણું વધારે બળવાન આકર્ષણ પુરુષને સ્ત્રીનું અને સ્ત્રીને પુરુષનું હોય છે. એટલે વિવેકી જનોએ સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક શીખવો જોઈએ અને જીવનમાં કેળવીને આચરવો જોઈએ.

૮. કાળા રંગના પ્રવાહી સાથે સફેદ વસ્ત્રનો સ્પર્શ થતાં જ સફેદ વસ્ત્ર પોતાનો શ્વેત રંગ ગુમાવી દે છે અને જે ખરેખર પોતાનો રંગ નથી એ કાળા રંગને ધારણ કરે છે. વૈજ્ઞાનિકો, ડોક્ટરો અને શરીરશાસ્ત્રીઓ તેથી સ્પર્શને શુભાશુભ ગુણધર્મોનો શીઘ્રવાહક (Instant carrier) માને છે. ડોક્ટરો તેથી જ દરદીનો સ્પર્શ કરીને તપાસ્યા બાદ તરત જ જંતુદ્ધન સાબુથી પોતાનો હાથ ધોઈ નાખતા હોય છે. અગ્નિનો સ્પર્શ થતાં જ લોખંડનો ટુકડો પોતાનો કાળો રંગ, ઠંડો ગુણ અને કઠણ ધર્મ છોડી દે છે અને અગ્નિનો લાલ રંગ, ઉષ્ણ ગુણ અને દાહક ધર્મ ગ્રહણ કરે છે. જળનો સ્પર્શ થતાં જ અગ્નિ પોતાના ગુણધર્મ અને કર્મ છોડી દે છે અને જળનો શીત ગુણધર્મ અંગીકાર કરે છે. નાનામોટા સર્વ જનો આ ઘટના પ્રસંગો નિત્ય જોતા હોય છે અને એના સંકેતો સમજતા હોય છે. શરીરમાં સખત ઠંડી વ્યાપી ગઈ હોય ત્યારે એ અગ્નિનું દૂરથી સેવન કરે છે પણ એનો સ્પર્શ કરતો નથી; કારણ કે એ જાણે-સમજે છે કે યોગ્ય અંતર સાચવીને કરેલા અગ્નિના સેવનથી ગમે તેવી ઠંડી શરીરમાં દાખલ થઈ હોય તોપણ તે દૂર થાય છે. પણ જો અગ્નિનો સ્પર્શ કરવામાં આવે ત્યારે ઠંડી નાબૂદ થતી નથી પણ જે અંગ વડે એ અગ્નિનો સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો હોય તે અંગ નાબૂદ થવાનો સંભવ જાગે છે. સ્પર્શની સારીનસરસી અસરો માત્ર ચેતન તત્ત્વો અને પદાર્થોમાં જ થાય છે અને જડ પદાર્થોમાં થતી નથી, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. માયાની માફક સ્પર્શ, જડ પદાર્થોમાં પણ વ્યાપવાની શક્તિ ધરાવે છે. પૂજા કે કોઈ મંગળ કાર્ય કરતી વખતે શુદ્ધ અને પવિત્ર તથા બીજા કોઈ આસનને અડ્યું ન હોય એવા જ આસન ઉપર બેસવાની શિક્ષાપત્રીમાં ખાસ આજ્ઞા કરેલી છે (શ્લો. ૫૭); બીજા આસન ઉપર બેઠેલી વ્યક્તિ અથવા મૂકેલું પદાર્થ જો અશુભ, અમંગળ અને અસત્ હોય તો તેની માઠી અસર એના સ્પર્શમાં આવેલી વ્યક્તિને

પણ થાય છે — આ વૈજ્ઞાનિક સત્ય સમજાવવા માટે આ આજ્ઞા કરેલી છે. આ પ્રકારની આજ્ઞાઓ વિરુદ્ધ વર્તન કરનારનું પતન અવશ્ય થાય છે. ઇતિહાસ અને પુરાણોનાં પાને એના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા વાંચવા મળે છે :

(૧) મહર્ષિ વાલ્મીકિએ તથા મહાત્મા તુલસીદાસે રામાયણમાં નોંધ્યું છે કે મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના મંગળકારી ચરણસ્પર્શથી શલ્યા અહલ્યા બની ગઈ હતી. પરમાત્મા અને પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષનો ચરણસ્પર્શ જડને ચેતન અને માયિકને અમાયિક બનાવે છે, જ્યારે એમનો દ્રોહ ચેતનને પણ જડ બનાવે છે. લોકવ્યવહારમાં તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, પારસમણિના સ્પર્શથી લોખંડ પણ સોનું બની જાય છે. (૨) રામાયણમાં નોંધ્યું છે કે રાવણનો યુદ્ધમાં નાશ થયા પછી જ્યારે લંકાની ગાદી ઉપર વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે રાજસિંહાસનને પવિત્ર પ્રસાદીરૂપ કરવા વિભીષણ લક્ષ્મણજીને વિનંતી કરે છે. આગળ-પાછળનો વિચાર કર્યા વિના જ લક્ષ્મણજી એ વિનંતીનો સ્વીકાર કરે છે અને રાજસિંહાસન ઉપર બેસે છે. બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ મટીને અસુરશ્રેષ્ઠ થયેલા રાવણના સ્પર્શયોગથી આસુરી ગુણોની પ્રતિમૂર્તિ બનેલા સિંહાસન ઉપર બેસતાં જ લક્ષ્મણજીની બુદ્ધિ બગડી. જે શ્રીરામની સેવા માટે લક્ષ્મણજીએ ઘર, ગૃહિણી, માતાપિતા અને રાજવૈભવ છોડ્યાં હતાં અને ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ વેઠીને નિર્મળ ચિત્તે સેવા કરી હતી, એ જ લક્ષ્મણજીએ રામ વિરુદ્ધ આદેશો આપવા માંડ્યા. નિર્જીવ મનાતા સિંહાસનના સ્પર્શયોગનું એ ભૂંડું ફળ હતું, એવું શાસ્ત્રકારોએ નોંધ્યું છે. (૩) મહર્ષિ વ્યાસજીએ મહાભારતમાં નોંધ્યું છે કે, રાજા પરીક્ષિત ધર્મમૂર્તિ હતો; અહિંસાધર્મનો ભંગ ન થાય એ ખાતર એ કદી મૃગયા ખેલવા જતો ન હતો. ભીમે જરાસંધનો નાશ કરીને એનો રત્નજડિત સુંદર રાજમુગટ ધીનવી લીધો હતો; પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સલાહ માનીને એ મુગટ જાતે માથે ન પહેરતાં, એક પેટીમાં મૂકી રાખ્યો હતો. એક દિવસે પરીક્ષિતે એ મુગટ જોયો. મુગટના સુંદર સ્વરૂપથી

આકર્ષાઈને એણે એ મુગટ માથે ધારણ કર્યો. દુષ્ટ જરાસંધના યોગથી દુષ્ટ બનેલા રાજમુગટનો સ્પર્શ થતાં જ પરીક્ષિતની બુદ્ધિ બગડી; તરત જ એ મૃગયા ખેલવા વનમાં ગયો અને મૃગને બદલે સાત દિવસમાં જ મૃત્યુ થશે એવો શાપ વહોરી લઈને ઘેર પાછો આવ્યો. જડ જણાતા રાજમુગટમાં પણ માણસને દાનવ બનાવે એવી શક્તિ રહેલી હોય છે, એની કલ્પના તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા કો'ક વિરલાને જ આવે. (૪) રામાયણ કહે છે કે, કૈકેયીને પોતાના પુત્ર ભરત કરતાં પણ કૌશલ્યાનંદન રામ ઉપર વધારે હેત હતું. દાસી મંથરાએ જ્યારે એને વધામણી આપી કે આવતીકાલે સવારે શ્રીરામનો અયોધ્યાપતિ તરીકે રાજ્યાભિષેક થવાનો છે ત્યારે એ મંગળ સમાચાર આપવા માટે એણે ગળામાંથી અતિ કીમતી રત્નહાર કાઢીને મંથરાને આપ્યો; પણ એમ કરવા જતાં આસુરી સંપત્તિની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમી મંથરાનો સ્પર્શ થયો. એ સ્પર્શ થતાં જ કૈકેયીની બુદ્ધિ બગડી અને પરિણામે એણે જે પગલું ભર્યું તેથી શ્રીરામને ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં જવું પડ્યું, સગા પુત્ર ભરતે કૈકેયીને માતા તરીકે સ્વીકારવાનો અને સંબોધવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો અને એટલું અધૂરું હોય તેમ પતિ દશરથનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને એને વિધવા બનવું પડ્યું. આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલા સમયના સ્પર્શના પરિણામે રામનું રામાયણ થઈ ગયું. (૫) વિભાંડક મુનિના પુત્ર શૃંગી ઋષિ બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાની મહાત્મા હતા; આ સ્ત્રી અને આ પુરુષ એવો ભેદ એમને જીવનમાં વર્તતો ન હતો. પણ અયોધ્યાથી ખાસ આવેલી રંભા નામની વેશ્યા નારીના હાથનાં મેવામીઠાઈ, એને ઋષિકુમાર માનીને અજાણપણે ખાધાં; એ નારીના હાથનો સ્પર્શ અજાણતાં થયો હતો તોપણ એમની બુદ્ધિ બગડી; બાપનો આશ્રય છોડીને બાપને કહ્યા સિવાય એ અયોધ્યા ગયા અને રાજકન્યા શાંતા સાથે લગ્ન કરીને સંસારી બન્યા અને પરિણામે પસ્તાયા. આ બધી વાતો તો જૂનીપુરાણી કહેવાય. (૬) મિસરની મહારાણી ક્લિયોપેટ્રા ભારે દુરાચારી હતી; પ્રજા એનાથી ત્રાસી ગઈ હતી. એક મહા શૂરવીર સેનાપતિ એન્ટોનીયો થોડા સૈનિકો લઈને એને જીવતી પકડવા માટે અને પકડીને પછી

ફાંસીના માંચે લટકાવવા માટે રાજમહેલમાં ધસી ગયો. પણ ક્લિયોપેટ્રાના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ એન્ટોનીયોના મનના બધા નિર્ધારો હવામાં ઓગળી ગયા; એ પોતે મહારાણીનો આંધળો ગુલામ બની ગયો અને પરિણામે એના જ એક મિત્રના હાથે એનો વધ થયો. ઇજિપ્તના ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલી આ ઇતિહાસકથા માણસે સ્પર્શવિવેક જીવનમાં શા માટે અપનાવવો જોઈએ એ સમજાવે છે. (૭) હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં બનેલી એક સત્યઘટનાનો વિચાર કરીએ : દયારામ મહેતા ગુજરાતના પનોતા પુત્ર હતા. અંગ્રેજોના કાળમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી આઈ.સી.એસ.ની પરીક્ષા એમણે પાસ કરી હતી. એ ભારે જ્ઞાની અને ધ્યાની હતા. એમના મુખેથી ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રની કથાવાર્તા સાંભળવા માટે મુંબઈના માધવબાગમાં સ્ત્રીપુરુષો કીડિયારાંની માફક ઊભરાતાં હતાં. એક વખત એમને તાવ આવ્યો ત્યારે એમની ઈચ્છા અને સંમતિથી ઊર્મિલા નામની એક સુશીલ અને શિક્ષિત વિધવા યુવતી એમની અંગત સેવામાં રહી. એનો સ્પર્શ થતાં જ એમનો સંન્યાસ અને જ્ઞાન લુપ્ત થઈ ગયાં; વિધવા યુવતીને ગર્ભ રહ્યો અને પરિણામે દયારામ મહેતા, દયારામ ગિરુમલ બન્યા અને એની સાથે સંસાર માંડ્યો અને છતાં પરિણામે તો ભારે દુઃખ જ ભોગવવું પડ્યું. ઉપર ટાંકેલી ઘટનાઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે સ્પર્શવિવેક માટે આગ્રહ કરેલો છે તેના પાલનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સિદ્ધ કરે છે.

૮. સંપ્રદાયનો આશ્રિત ઈષ્ટ આરાધ્ય સર્વેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને સર્વકારણના કારણ, સર્વ કર્તાહર્તા અને ભર્તા તથા સર્વોપરી પરમેશ્વર માને છે એટલું જ નહિ પણ એમને સદા પ્રત્યક્ષ જ માને છે; અને છતાં એમની હાજરીમાં અને એમની નજર સામે જ એમની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે !! આશ્રિતની આ મનોવૃત્તિ અને કર્મને શું કહેવું ? સર્વોપરી સ્વરૂપનિષ્ઠા કે દૂષી નાસ્તિકતા ? જાહેર સભાઓમાં એ સ્વમુખે ઉચ્ચ સ્વરે કહેતો હોય છે, ‘શિક્ષાપત્રીની નાનીમોટી સર્વ આજ્ઞાઓ વસા વીસની છે’; પણ જ્યારે એ આજ્ઞાઓનું

પાલન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે જો એમાં ‘આટલી આજ્ઞાઓ યોગ્ય અને પાલન કરવા જેવી, આટલી આજ્ઞાઓ મનગમતો સુધારો કરીને પાલન કરવા જેવી અને આટલી ઉપેક્ષા કરવા જેવી’ એવી એ બાદબાકી કરે ત્યારે એની બુદ્ધિ માટે શું કહેવું ? સર્વોપરી સમજણ કે સગવડિયું જ્ઞાન ? મંદિરમાં દર્શન કરતી વખતે પુરુષે સ્ત્રીનો અને સ્ત્રીએ પુરુષનો સ્પર્શ ન થાય એવી કાળજી ખાસ રાખવી જોઈએ, એવી આજ્ઞા કરનાર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, પોતાની હાજરીમાં અને પોતાની નજર સામે જ આશ્રિતોને એ આજ્ઞાને ઓટીમાં મારતા જુએ ત્યારે એવા આશ્રિતો ઉપર એ રાજી થતા હશે કે કુરાજી ? આ પ્રશ્નનો જવાબ નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોએ અંતરમાં ઊંડા ઊતરીને શાંત ચિત્તે વિચારવાની જરૂર છે.

૧૦. સ્પર્શવિવેકની આજ્ઞાઓનો વિચાર કરતાં એક પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે અને તે એ કે, જો સ્ત્રીએ પુરુષનો અને પુરુષે સ્ત્રીનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ એવી જ ધર્માજ્ઞા આશ્રિતો માટે કરવાની હતી તો પછી સ્ત્રી અને પુરુષની ગૃહસ્થાશ્રમની અને સમાજની યોજના જ ભગવાને શા માટે કરેલી છે ? પ્રશ્ન જરા વિચિત્ર છે પણ વિચાર કરવા જેવો છે. કર્મ અને શબ્દાદિક પંચવિષયનો ઉપભોગ જન્મમરણરૂપી સંસૃતિકારક ગણાય છે; એ બંધન છે. પણ એ બંધનમાંથી છૂટવા માટે પણ માણસે કર્મ અને શબ્દાદિક વિષયોનો જ ઉપભોગ કરવો પડે તેમ છે. કર્મ અને વિષયોનો ઉપભોગ જો એ પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે અને પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કરવાની જીવનમાં ટેવ પાડે તો એ જ કર્મ અને વિષયોપભોગ બંધનકારકને બદલે મોક્ષકારક બને છે. સ્ત્રી અને પુરુષના ગૃહસ્થાશ્રમની યોજનામાં એ જો ભગવદ્આજ્ઞા અને ભગવદ્ પ્રસન્નતારૂપી અમૃતવેલ ભેળવે છે તો એ એને માટે બંધનને બદલે કલ્યાણકારક બને છે. માંદા બાળકને સારું અને સ્વસ્થ બનાવવા માટે જ માતા એને દૂધ સાથે કડવું ઔષધ પાતી હોય છે તેમ ભિન્નભિન્ન રુચિ, વૃત્તિ, બુદ્ધિ અને કર્મશક્તિ ધરાવતા જીવોને, આત્મશ્રેય સાધવામાં સુગમતા થાય એ માટે જ ભગવાને આ યોજનાઓ કરેલી હોય છે. પણ

જ્યારે એ મંગળ યોજનામાં માણસ અહં, મમત્વ અને આસક્તિરૂપી વિષ ભેળવીને વર્તવા માંડે છે ત્યારે એ મંગળ યોજના એને માટે અમંગળકારી બની જાય છે. સ્ત્રીજાતિનો યા પુરુષજાતિનો દેહ, માણસને એના કર્માનુસાર જ મળે છે. પણ એ મળે છે એનો હેતુ એક જ હોય છે. સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવામાં અને એ સ્વરૂપને ઓળખીને એ સ્વરૂપમાં સદા સ્થિત રહીને એમાં અંતર્યામીશક્તિસ્વરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવા માટે જ જીવને એ દેહ મળેલો હોય છે. ત્યારે જો સ્પર્શવિવેકની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં રાખીને સ્ત્રી, સ્ત્રીના ધર્મ પ્રમાણે અને પુરુષ, પુરુષના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે તો ગમે તે પ્રકારનો દેહ હોય તોપણ તે એને માટે એકસરખો કલ્યાણપ્રદાતા બને છે.

૧૧. સૌ કોઈએ સદા સત્ય એવી એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે : માણસ માણસ તરીકે જીવે અને મરે એટલા માટે એણે પાંચ પ્રકારના વિવેકોનું અચૂક પાલન કરવું જોઈએ — વાણીવિવેક, વ્યવહારવિવેક, જડચેતન યાને દેહદેહીવિવેક, આહારવિવેક અને સ્પર્શવિવેક. જેનામાં આ પાંચ વિવેકો હોતા નથી, એને શાણા સજ્જનો અને સત્પુરુષો, માણસરૂપે પશુ જ ગણે છે. આ પાંચ વિવેકો માણસાઈનું આદ્યલક્ષણ છે માટે વિવેકી જનોએ એનું પાલન કરવું જોઈએ. શિક્ષાપત્રીમાં કહેલી આજ્ઞાઓનું જે નરનારી આશ્રિત જીવનમાં પાલન કરે છે તેને અત્રપરત્ર મહા સુખ મળે છે; અને જે એનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે અત્રપરત્ર મહા કષ્ટ પામે છે. સ્ત્રીપુરુષ સ્પર્શવિવેક એ શિક્ષાપત્રીની એક મહત્ત્વની આજ્ઞા છે; તેથી અત્રપરત્ર મહાસુખ મેળવવા ઈચ્છનારે એનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

“... જ્યાં સુધી પુરુષને પ્રકૃતિ વળગેલી રહે છે — પુરુષ પ્રકૃતિને વળગેલો રહે છે, ત્યાં સુધી તે પરમાત્મા તરફ વળી શકતો નથી અને પરમાત્માને વળગી શકતો નથી. ...”

સેવામૂર્તિ શબરી

[પૂ. મોટા ભાઈના લેખોની ફાઈલમાંથી ઉપલબ્ધ]

મંદિરો, મઠો, દેવળો, તીર્થો અને ગુફાઓમાં ભગવાનને શોધવા માટે અને એમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા માટે હજારો વર્ષો સુધી રહેવા-ફરવા છતાં જેને ભગવાનની ઝાંખી સરખીય ન થઈ હોય એવી વ્યક્તિઓનાં અસંખ્ય નામો શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં જોવા-વાંચવા મળે છે. પણ જેને દર્શન દેવા માટે ભગવાન પોતે ઘર શોધતા ગયા હોય એવા દાખલા આંગણીના વેઢે ગણાય એટલા ઘણા ઓછા જોવા-વાંચવા મળે છે. ભગવાન પોતે નજર સામે ઊભા હોય ત્યારે એમની પાસે વાસના અને કામના સંતોષવાનું માગનારાઓની સંખ્યા જગતમાં ગણી ગણાય નહિ એટલી હોય છે; ત્યારે ભગવાનની સેવા અને પ્રસન્નતા સિવાય બીજું કંઈ જ ન માગનારા વિરલા હોય છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આ બન્ને પ્રકારની વ્યક્તિઓની જીવનકથા રામાયણના અરણ્યકાંડમાં આલેખેલી છે. પહેલા પ્રકારની વ્યક્તિનું નામ છે — શૂર્પણખા; બીજા પ્રકારની વ્યક્તિનું નામ છે — શબરી. આ પૈકી શબરીના જીવનસંક્ષેપનો આ લેખમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. શબરી દક્ષિણ ભારતમાં મૈસૂર અને હોસ્પેટ પાસે આવેલા *પંપા સરોવરના જંગલપ્રદેશના એક ભીલનાયકની પુત્રી હતી. એ લગ્નવયની થઈ એટલે એના પિતાએ એનો લગ્નદિવસ નક્કી કર્યો. એ

* ભારતમાં પાંચ સરોવરો પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર ગણાય છે : (૧) બિંદુ : ઉત્તર ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર ક્ષેત્રમાં (૨) પુષ્કર : રાજસ્થાનમાં અજમેર પાસે, (૩) પંપા : દક્ષિણ ભારતમાં મૈસૂર - હોસ્પેટ પાસે, (૪) નારાયણ : કચ્છમાં ઉત્તરપશ્ચિમ ખૂણે, (૫) માનસ : ટિબેટમાં કૈલાસ પાસે.

દિવસે ભોજનસમારંભ કરવા માટે એણે બસો બકરાં મગાવ્યાં. શબરીએ પિતાને પૂછ્યું : ‘બાપુજી ! આજે આટલાં બધાં બકરાં કેમ મગાવ્યાં છે ?’ પિતાએ કહ્યું : ‘બેટા ! આવતીકાલે તારા લગ્નના દિવસે આ બકરાંના માંસની બનાવેલી મિષ્ટ વાનગીઓનું ભોજન બધાંને જમાડવામાં આવશે; સાથે જ ઊંચી જાતની મદિરાનું પાન પણ કરાવવામાં આવશે. અને પછી સ્ત્રી અને પુરુષો બધાં મુક્ત મને ભેગાં મળીને આનંદ-કિલોલ કરતાં નાચગાન કરશે.’ પિતાના શબ્દો સાંભળીને શબરીને ભારે આઘાત લાગ્યો. એણે કહ્યું : ‘બાપુજી ! જે લગ્નજીવનની શરૂઆત બસો નિર્દોષ બકરાંની કતલથી અને યથેચ્છ સુરાપાન અને મુક્ત મનના નાચગાનથી થાય, એ લગ્નજીવન શી રીતે સુખી થાય ?’ એમ કહીને શબરી ઘરમાં જઈને, એક બાજુએ બેસીને ખૂબ રડી. એ દિવસે એણે ખાધું નહિ, રાતે એને ઊંઘ ન આવી, મધરાતે એ ઊઠી. ઘરના બીજા ભાગમાં નિદ્રાધીન થયેલાં માતાપિતા અને સ્વજનોને એણે દૂરથી વંદન કર્યું, ઘરની બહાર નીકળીને ઘરને અને જન્મભૂમિને વંદન કર્યું અને પછી એણે પંપા સરોવર તરફ દોટ મૂકી. આખી રાત એણે દોડ્યા જ કર્યું, સવાર થવા આવ્યું એટલે એક મોટા ઊંચા ઘટાદાર ઝાડ ઊપર ચઢીને એ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગઈ.

૩. શબરી જાગી ત્યારે મધ્યાહ્ન થયો હતો; ઝાડ ઉપર સહેજ વધારે ઊંચે ચઢીને એણે ચારે તરફ જોયું, નજીકમાં પંપા સરોવર દેખાયું; સરોવરના કાંઠા ઉપર કેટલાક ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમો દેખાયા. એને લાગ્યું કે, પિતાના માણસો એની શોધમાં અહીં સુધી નહિ આવે, એ ધીમેથી નીચે ઊતરી અને સરોવરકાંઠે આવી. થોડા ઋષિઓ ત્યાં સંધ્યાવંદન કરી રહ્યા હતા. શબરીએ એ બધાને પંચાંગ પ્રણામ કર્યા, કોગળા કરીને મુખ પ્રક્ષાલન કરવાની ઈચ્છાથી એ ઋષિઓથી થોડે દૂર પાણીના કાંઠા આગળ આવી. પાણી હાથમાં લેવા એ નીચી નમી ત્યાં જ થોડા ઋષિઓ હાથમાં દંડ લઈને ‘એ ! એ !’ કરતા ત્યાં ધસી આવ્યા અને કહ્યું : ‘તું કોણ છે ? તારા સ્પર્શથી આ પાણી દૂષિત થશે. જો તું પાણીમાં હાથ કે પગ મૂકીશ તો તારા હાથપગ આ દંડથી ભાંગી નાખવામાં આવશે. તું અહીંથી દૂર ચાલી જા.’ શબરીએ મનોમન

વિચાર કર્યો : ‘ઋષિઓને પૂછ્યા સિવાય હું પાણીમાં મોં ધોવા આવી તે ઠીક ન કર્યું. ક્યાં આ બ્રહ્મમુનિઓ અને ક્યાં હું શૂદ્ર કન્યા !’ આ વિચાર આવતાં શબરી બોલી : ‘મહાત્માઓ ! મારી ભૂલ થઈ, માફ કરો.’ એમ કહીને એ કાંઠા તરફ પાછી ફરી. થોડે દૂર સરોવરમાં વળાંક આવતો હતો ત્યાં ગઈ. એ સ્થાન નિર્જન જેવું હતું; ત્યાં એણે સ્નાનવિધિ પતાવી. એમ કરતાં કરતાં અપરાધ્ણ થયો. ગઈકાલનું એણે કંઈ જ ખાધું ન હતું, ભૂખ લાગી હતી. આસપાસનાં ઝાડ ઉપરથી એણે થોડાં સારાં મોટાં પાકાં ફળો ઉતાર્યા; પાણીથી સાફ કર્યા અને થોડાં પાન ભેગાં કરીને તેના ઉપર મૂક્યાં અને ભગવાનને નિવેદિત કર્યા. ઘેર તે રોજ એ ઘરનાં બધાં માણસો અને પશુઓને જમાડીને છેલ્લી જમતી હતી. ફળો ભગવાનને નિવેદિત કર્યા. પોતે અહીં કોને પ્રથમ જમાડવા ? — એ વિચારે એ મૂંઝાઈ. બીજી જ પળે વિચાર આવ્યો કે, કાંઠા ઉપર જે ઋષિમુનિઓ રહે છે તેમને થોડાં ફળો આપીને પછી જે શેષ રહે તે મારે જમવું યોગ્ય થશે; પણ તરત જ પ્રતિપ્રશ્ન જાગ્યો, ‘જે ઋષિઓ તારા સ્પર્શથી સરોવરનું પાણી દૂષિત થશે એમ માને છે તે તારા હાથનાં ફળો સ્વીકારશે ખરા ?’ થોડી વિચારણાને અંતે, ઋષિઓ રાતે જ્યારે ઊંઘી જાય ત્યારે એમના આશ્રમમાં છાનામાના જઈને ફળો મૂકી આવવાં અને પછી પોતે જમવું, એવું એણે નક્કી કર્યું. રાત પડે એની રાહ જોતી ભૂખી અને તરસી, મનમાં પ્રભુસ્મરણ કરતી એ એક ઝાડ નીચે બેઠી. મધરાત પહેલાં એ દરેક ઋષિના આશ્રમમાં ગુપચુપ ગઈ અને થોડાં ફળો મૂકી આવી. પછી જે ફળો વધ્યાં તે પોતે ખાધાં; પાણી પીધું અને પછી ઝાડ ઊપર ચઢીને ઊંઘી ગઈ.

૪. પછી તો શબરીનો આ નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો. આ રીતે એ રોજ મધરાત પહેલાં ઋષિઓને આપતાં વધેલાં ફળો એક ટંક ખાતી; ઋષિઓના આશ્રમથી સરોવર સુધીના રસ્તામાં ઘણા કાંટાકાંકરા વેરાયેલા હતા, ઘણાક ખાડા-ટેકરા હતા, એણે રસ્તો સુધારીને વાળીઝૂડીને સાફ કર્યો. આ કામ ઋષિઓ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં સ્નાન કરવા જાય તે પહેલાં એ કરતી. આ પ્રમાણે સેવાકાર્ય અને ઈશ્વરસ્મરણમાં

શબરીના દિવસો શાંતિથી પસાર થવા લાગ્યા. ઋષિઓમાં માતંગજી નામે મુખ્ય ઋષિ હતા.

બીજા બધા ઋષિઓએ તો પોતાના આશ્રમમાં રાતે કોઈ ફળો મૂકી જાય છે અને રસ્તાની સફાઈ કરી જાય છે તેને પોતાના તપનો પ્રભાવ અને ફળ માન્યું, પણ માતંગજી વિચક્ષણ બુદ્ધિપ્રતિભાવાળા મુનિ હતા. એક દિવસ રાત્રે ઊંઘવાનો ડોળ કરીને એ જાગતા સૂઈ રહ્યા. શબરી ફળ મૂકવા આવી કે તરત જ એ બેઠા થઈ ગયા અને પૂછ્યું : ‘બેટા ! તું કોણ છે ? આવી રીતે છાનામાના સેવાકાર્ય કરવાનું શું કારણ ? સરોવર તરફનો રસ્તો પણ તું જ સાફ કરતી હોય એમ લાગે છે.’ શબરીએ પોતાની વિતક કથા કહી — પહેલે દિવસે જે રીતે ઋષિઓએ એનું અપમાન કરીને કાઢી મૂકી હતી એ હકીકત જ્યારે એણે કહી ત્યારે માતંગજીને ખૂબ દુઃખ થયું. પછી ઋષિમુનિઓની નજરે ન પડાય એ ખાતર પોતે દિવસે ઝાડ ઉપર રહે છે અને રાતે દરેકના આશ્રમમાં છાનામાના જઈને ફળો મૂકે છે, પાછલી રાતે રસ્તો સાફ કરે છે, એવું જ્યારે એણે કહ્યું ત્યારે માતંગજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એમણે કહ્યું : ‘બેટા ! તારે આવતીકાલથી મારા આશ્રમની પાસે જ ઝૂંપડી બાંધીને રહેવાનું છે. તને વિપરીત અનુભવો થયા છતાં તું આ ઋષિઓની સેવા કરે છે એ માટે તું ધન્યવાદને પાત્ર છે. તું સાચી તપસ્વિની છે. ભગવાન તારા સેવાકાર્યથી ખૂબ રાજી થતા હશે.’ અને બીજા જ દિવસથી શબરી માતંગજીના આશ્રમની પાસે ઝૂંપડી બાંધીને રહેવા લાગી. ઋષિઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે માતંગજીએ શબરીનો તિરસ્કાર કરવા માટે બધાને ઠપકો આપ્યો. જરા ઉગ્ર સ્વરે એમણે કહ્યું : ‘એના સ્પર્શથી સરોવરનું પાણી દૂષિત થઈ જાય એવું તમે માનો છો, પણ એના સ્પર્શવાળાં ફળો તમને દૂષિત થયેલાં લાગતાં નથી ? એ જે રસ્તો સાફ કરે છે તે રસ્તે ચાલતાં તમને એ રસ્તો દૂષિત થયેલો લાગતો નથી ? પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે નિષ્કામ ભાવે એ જે સેવા કરે છે તેવી સેવા આપણામાંથી કોઈએ આજ સુધી કરી નથી.’ માતંગજીના શબ્દો સાંભળીને ઋષિઓ મનમાં બબડતા બબડતા પોતપોતાના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા ગયા.

૫. એક દિવસ શબરીને તાવ આવ્યો છતાં એણે પોતાનું સેવાકાર્ય કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. ઋષિઓના આશ્રમમાં ફળો તો જેમતેમ કરીને મૂકી આવી, પણ રસ્તો સાફ કરતાં થાકી ગઈ. અતિ શ્રમ અને તાવની પીડાના કારણે એ રસ્તા વચ્ચે બેભાન થઈને પડી. બ્રાહ્મમુહૂર્ત થતાં ઋષિમુનિઓ સ્નાનસંધ્યા માટે સરોવર તરફ જતા હતા ત્યારે અંધારાના કારણે બે ઋષિઓ રસ્તામાં ટૂંટિયું વાળીને પડેલા એના દેહ સાથે અથડાયા અને બાજુએ પડી ગયા. શબરી ભાનમાં આવી ગઈ પણ તાવ સખત હોવાથી એ બેઠી ન થઈ શકી. ‘શું થયું ? શું થયું ?’ કરતા બીજા આઠદસ ઋષિઓ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. ઋષિઓએ શબરીને રસ્તા વચ્ચે સૂતેલી જોઈ, એમનો કોધ આસમાને પહોંચી ગયો. ‘કમજાત ! અમારા રસ્તા વચ્ચે સૂતી છે. શરમ નથી આવતી ?’ એમ કહીને બધા ઋષિઓએ વારાફરતી એને લાતોના પ્રહારો કર્યા. શબરી બેચાર ગુલાંટો ખાઈ ગઈ. જ્યારે માર અસહ્ય થયો ત્યારે શબરી બેઠી થઈ ગઈ. એણે ઋષિમુનિઓ પ્રતિ હાથ જોડ્યા અને કહ્યું : ‘મહાત્માઓ ! મને સખત તાવ આવ્યો છે, એની પીડા સહન ન થવાથી હું રસ્તા વચ્ચે બેભાન થઈને પડી ગઈ હતી. આપને એથી જે તકલીફ થઈ તે માટે મને માફ કરો. ફરીથી આવું નહિ બને તેની હું ખાતરી આપું છું.’ એમ કહીને શબરી ઊભી થવા ગઈ પણ એનાથી ઊભા ન થવાયું. ધીમે ધીમે ખસીને એ રસ્તાની એક બાજુએ જઈને બેઠી અને રડવા લાગી. ‘આજે તો માતંગજીને કહીને આ બલાને અહીંથી દૂર કાઢવી જ પડશે’, એવું બોલતા બોલતા ઋષિઓ સરોવર તરફ ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી સ્નાન કરવા નીકળેલા માતંગજી ત્યાં આવ્યા; એમણે સ્ત્રીના રુદનનો અવાજ સાંભળ્યો. નજીક ગયા તો શબરીને રડતી જોઈ. એમણે કહ્યું : ‘બેટા શબરી ! કેમ રડે છે ?’ માતંગજીનો અવાજ સાંભળીને શબરીએ આંખ ઉઘાડીને જોયું અને તરત જ, ‘ગુરુદેવ !’ એમ કહીને માતંગજીના ચરણમાં આળોટી પડી. પોતાનાં ચરણોને શબરીના શરીરનો સ્પર્શ થતાં જ શબરીને તાવ આવેલો છે એવું માતંગજી કળી ગયા. એમણે કમંડળ અને ઘડો બાજુએ મૂક્યાં અને શબરીના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. એ ચમક્યા. ‘અરે ! બેટા ! તને તો સખત તાવ આવ્યો છે.’ શબરીએ

પછી થોડી વાર પહેલાં જે બન્યું હતું તે બધી વાત કહી અને અસહાય દશામાં પોતે રસ્તા વચ્ચે પડી હતી તે બદલ માફી માગી. પણ ઋષિઓએ પોતાને ખૂબ લાતો મારી હતી તે વાત ન કહી; પણ એના શરીરે થોડા ઉઝરડા થયા હતા અને ત્યાં લોહીનાં ચકામાં બાઝ્યાં હતાં, એનું કારણ માતંગજીએ જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે શબરીએ એ વાત પણ કહી. માતંગજીને એ વાત સાંભળીને ભારે દુઃખ થયું. માતંગજીએ ધીમેથી એને ઊભી કરી અને પોતાના બે હાથ વડે ઝાલીને એને ધીમે ધીમે એની ઝૂંપડી આગળ લઈ આવ્યા અને ત્યાં એને સૂવાડી. પછી એ આજુબાજુ ફરીને થોડાં લીલાં પાન લઈ આવ્યા, પાંચછ પાનને એમણે પાણી વડે સાફ કર્યા અને પછી પોતાં જેમ ગોઠવીને તેને શબરીના કપાળ ઉપર મૂક્યાં. જ્યાં ઉઝરડા થયા હતા ત્યાં પણ થોડાં પાન મૂક્યાં. પાંચેક મિનિટમાં શબરીને શાંતિ વળી, એ ઊંઘી ગઈ. માતંગજી ટૂંકા રસ્તે જઈને વહેલા સરોવર પહોંચ્યા. સ્નાન કરીને પોતાના કમંડળ અને ઘડામાં પાણી ભરીને પાછા ફર્યા. શબરી ત્યારે ઊંઘતી હતી. પાણી ભરેલા કમંડળ અને ઘડા ઉપર એક વસ્ત્ર ઢાંકીને એ પોતાના આશ્રમ બહાર ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠા.

૬. માતંગજી ઋષિમુનિઓના ભારે અવાજોથી ધ્યાનમાંથી જાગી ગયા. પંદરવીસ ઋષિઓ થોડે દૂર સૂતેલી શબરી સામે આંગળી ચીંધીને મોટા અવાજે બોલી રહ્યા હતા : ‘મુનિઓ ! શબરીને ભારે તાવ આવ્યો છે. માંદી વ્યક્તિની સેવાશુશ્રૂષા કરવાને બદલે તમે એને ઘડીવાર નિરાંતે સૂવા પણ દેતા નથી એ શું યોગ્ય કહેવાય ?’ માતંગ ઋષિએ કહ્યું. ‘માતંગજી ! શબરીને તાવ આવ્યો હોય તો તે એના પાપે જ આવ્યો હશે. તમે એને અહીંથી આજે ને આજે જ કાઢી મૂકો. એના મલિન સ્પર્શના કારણે સરોવરનું પાણી રક્તવર્ણુ અને દુર્ગંધવાળું થઈ ગયું છે. અમે આજે સ્નાન માટે બબ્બે વખત જગાઓ બદલી પણ બધે જ પાણી દુર્ગંધવાળું થઈ ગયું છે. જો એ હવે વધુ વખત અહીં રહેશે તો આખું સરોવર દૂષિત થઈ જશે; એટલું જ નહિ પણ આપણા આશ્રમોને પણ દૂષિત બનાવી દેશે.’ ચારપાંચ ઋષિઓએ એકસામટા અવાજે ક્રોધથી કહ્યું.

‘મુનિઓ ! કાલે સાંજે આપણે બધાએ સ્નાન કર્યું ત્યારે તો પાણી સારું હતું. એક રાતમાં એકદમ શું થઈ ગયું ? શબરી તો બે દિવસથી તાવથી બીમાર પડી છે; એટલે સરોવરના પાણીને એનો સ્પર્શ થાય એ શક્ય નથી. પાણી દૂષિત થયું હશે તો એ માટે બીજું કંઈ કારણ હશે.’ માતંગજીએ કહ્યું.

શબરીને તાવ ઊતરી ગયો હતો. ઋષિમુનિઓ અને માતંગજી વચ્ચે ઊંચા અવાજે થઈ રહેલી વાતચીત એણે સાંભળી હતી. સરોવરનું પાણી દૂષિત થયાની વાત સાંભળીને એને ઘણું દુઃખ થયું. એ ધીમેથી ઊભી થઈ અને માતંગજી પાસે આવી અને પગે લાગીને કહ્યું : ‘ગુરુદેવ ! તાવના કારણે હું બે દિવસથી સ્નાન જ કરી શકી નથી. બે દિવસથી હું સરોવર તરફ ગઈ પણ નથી. સરોવરનું પાણી દૂષિત થયાનું સાંભળીને મને ઘણું દુઃખ થયું છે. હું એ માટે દોષિત નથી; છતાં જો મને દોષિત માનવામાં આવતી હોય તો આપ બધા જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહો તે હું હમણાં જ કરવા તૈયાર છું.’ શબરીએ હાથ જોડતાં કહ્યું.

‘મુનિઓ ! તમે આટલાં વર્ષો સુધી તપ કર્યું છે, વિદ્યાધ્યયન કર્યું છે અને ધર્મશાસ્ત્રોનું પાલન કર્યું છે પણ તમને તમારો દોષ દેખાતો નથી, એ જોઈને મને ભારે આશ્ચર્ય અને દુઃખ થાય છે. આજે તમને હું કહું છું કે, આ શબરી સ્ત્રી છે, સ્ત્રી છે છતાં મહાજ્ઞાની છે, તપસ્વિની છે, ભક્ત છે. વળી, એ બીમાર છે, છતાં તમારી સેવા કરે છે; તમે એ નિર્દોષ અને માંદી સ્ત્રીને આજે વહેલી સવારે લાતોનો મૂઠ માર માર્યો છે. તમારા પાપે જ સરોવરનું પાણી તમારા માટે દૂષિત બની ગયું છે. મેં આજે સવારે જ સરોવરમાં સ્નાન કર્યું છે. હું જાતે ત્યાંથી પાણી ભરી લાવ્યો છું, એ સ્વચ્છ અને સારું છે’, એમ કહીને એમણે ઉમેર્યું, ‘તમારામાંથી આજે સવારે શબરીનું અપમાન કરવામાં અને એને લાતો મારવામાં જે હાજર ન હોય તે બે જણ આગળ આવે.’

ત્રણચાર ઋષિઓ આગળ આવ્યા. માતંગજીએ એમને જરા ધારીને જોયા અને પછી કહ્યું : ‘બે જણ આશ્રમમાં અંદર જાવ અને ત્યાં પાણી ભરેલું કમંડળું અને ઘડો છે તે બહાર લઈ આવો.’

બે જણા અંદર ગયા અને બન્ને પાત્રો લઈ આવ્યા. માતંગજીએ ઉપર ઢાંકેલું વસ્ત્ર ઉપાડી લીધું અને બધાને બતાવ્યું, ‘જુઓ ! જે સરોવરનું પાણી તમારા સ્પર્શથી તમારા માટે દૂષિત થયેલું છે, તે જ સરોવરનું આ પાણી છે. ખાતરી કરો, એ સારું છે કે દોષિત છે !’

પાણી જોતાં જ ઋષિમુનિઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. બધાને કપાળે અને શરીરે પરસેવો વળી ગયો. અંગમાં ભયની ધ્રુજારી આવી.

‘માતંગજી ! તમારું કહેલું સાચું છે. ખરેખર, અમારા કોઈ દોષથી જ પાણી દૂષિત થયું છે; અમારા ઉપર દયા કરો અને સરોવરનું પાણી અમારા માટે પૂર્વવત્ સારું થઈ જાય એવી કૃપા કરો.’ બધા મુનિઓએ એકઠાવાજે હાથ જોડીને માતંગજીને વિનંતી કરતાં કહ્યું.

‘મુનિઓ ! શાસ્ત્રોમાં બધાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિવારણ લખેલું છે, પણ ભગવાનના ભક્તના દ્રોહરૂપી પાપનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કે નિવારણ બતાવેલું નથી. એનું નિવારણ કૃપા કરીને ભગવાન પોતે કરે કાં જેનો દ્રોહ કરવામાં આવ્યો હોય એ ભક્ત કરે તો જ થાય છે, એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી.’ માતંગજીએ કહ્યું.

૭. ભગવાન તો ત્યાં કોઈને નરી આંખે દેખાતા ન હતા. એટલે ભગવાનને વિનંતી કરવાનો પ્રશ્ન કે અવકાશ ન હતો. તેથી એક જ માર્ગ ખુલ્લો રહેતો હતો — જેનો દ્રોહ કરવામાં આવ્યો છે તે શબરીને દોષનિવારણ માટે પ્રાર્થના કરવી. ઋષિમુનિઓમાં એ માર્ગ અપનાવવા અંગે ભારે મતભેદ જાગ્યો; એટલે એ દિવસે એ વાત એટલેથી જ અટકી ગઈ. મૂંઝાયેલા ઋષિમુનિઓ એ પછી એક પછી એક પોતપોતાના આશ્રમ તરફ વિદાય થયા.

માતંગજી આ પ્રસંગ પછી ઘણા ઉદાસ થઈ ગયા. ઋષિમુનિઓ ગયા પછી એમણે શબરીને પોતાની પાસે બેસવાનું કહ્યું અને પછી મંદ પણ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘બેટા શબરી ! ઋષિમુનિઓના આ વિસ્તારમાં હું મુખ્ય ગણાઉં છું; એટલે, કોઈ પણ ઋષિમુનિ કંઈ અપરાધ કરે તો એ માટે હું પણ જવાબદાર ગણાઉં. થોડા ઋષિમુનિઓએ તારું અપમાન કરીને તને જે માર માર્યો છે તેથી મને પારાવાર દુઃખ થયું છે.

ઋષિમુનિઓના એ દુષ્ટત્ય માટે હું તારી માફી માગું છું.’ એમ કહીને માતંગજીએ શબરી સામે બે હાથ જોડ્યા અને માથું નમાવ્યું. ‘હાં ! હાં ! ગુરુદેવ ! મારી માફી માગીને મને પાપમાં ન નાખો, હું લળીલળીને આપને વિનંતી કરું છું.’ શબરીએ માતંગજીને માથું નમાવીને પંચાંગ પ્રણામ કરતાં કહ્યું. ‘બેટા શબરી ! હું તારા ઉપર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું. હું તને મારા અંતરની વાત કહેવા માગું છું. હવે હું બે દિવસનો જ મહેમાન છું. પરમ દિવસે સવારે મારો દેહ પડશે. સેંકડો વર્ષો સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને તપ કરવા છતાં હું ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પામી શક્યો નથી; પણ તું મહાભાગ્યશાળી છે. તપ, ત્યાગ, સેવા અને પ્રેમની તારી અજોડ સાધનાના કારણે તને દર્શન દેવા માટે ભગવાન શ્રીરામ પોતે તારી ઝૂંપડી શોધતા શોધતા થોડા વખતમાં જ અહીં આવશે. એ તને અતિ પ્રેમથી દર્શન દેશે; એટલું જ નહિ પણ તારા હાથનાં ફળ અતિ સ્વાદથી આરોગશે; અને તને પોતાના સ્વરૂપની પરાભક્તિનું રહસ્ય જાતે સમજાવશે. નરનાટક કરી રહેલા શ્રીરામ પછી સીતાજીની શોધમાં આગળ જશે ત્યારે એ પછી તરત જ તું પણ આ દેહનો ત્યાગ કરીને પરમાત્માના પરમધામને પામીશ.’ એમ કહીને માતંગજી ધ્યાનસ્થ બની ગયા.

ત્રીજે દિવસે સવારે જ્યારે માતંગજીએ દેહત્યાગ કર્યો ત્યારે શબરી શોકથી અતિ વિહ્વળ બની ગઈ. એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી. થોડી વાર પછી એ શાંત બની અને ઋષિમુનિઓ દ્વારા પોતાના ગુરુદેવ માતંગજીના પાર્થિવ દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો.

૮. માતંગજીના દેહત્યાગ પછી પણ શબરીએ પોતાનું સેવાકાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું. પણ એ પછી સૂર્યોદય થાય એટલે એ થોડાં મોટાં સારાં પાકાં ફળો લઈ આવતી. એ મીઠાં છે એની ખાતરી ફળોને ચાખીને નહિ પણ સૂંધીને કરતી હતી. પછી જે મીઠાં જણાય તેને પાણીથી ધોઈ સાફ કરીને કેળના એક પાન ઉપર ભગવાનને જમવા માટે મૂકતી અને પછી હાથ જોડીને બાજુમાં ઊભી રહેતી. આખો દિવસ એ પ્રમાણે રાહ જોતાં ઊભા રહેવા છતાં કોઈ ન આવે ત્યારે સંધ્યાકાળે એ બધાં ફળો આશ્રમની ગાયોને ખવડાવી દેતી પણ નિરાશ

થતી નહિ. ગુરુદેવના વચનમાં એને અટળ વિશ્વાસ હતો. એને મનોમન ખાતરી હતી કે, ભગવાન શ્રીરામ એક દિવસ જરૂર આવશે; ભગવાન સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે એટલે ઈચ્છા થશે ત્યારે એ જરૂર આવશે. એણે ભગવાનને ફળો જમાડીને પછી જ પોતે જમવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો, એટલે એને નિર્જળા ઉપવાસ થતા હતા. એક દિવસ પસાર થયો. બીજો, ત્રીજો અને ચોથો દિવસ પણ એમ ને એમ પસાર થયો. શબરીને ચાર દિવસના (અને ગુરુદેવના દેહત્યાગનો દિવસ ગણીએ તો પાંચ દિવસના) ઉપવાસ થયા. પાંચમા દિવસનું સવાર થયું. શબરી આજે એક મોટી ટોપલી ભરાય એટલાં સારાં મોટાં પાકાં બોર ઉતારી લાવી હતી. એને પાણીથી ધોઈને સાફ કરીને કેળના એક પાન ઉપર મૂક્યાં; અને પછી હાથ જોડીને અને આંખો મીંચીને ભગવાનના આગમનની રાહ જોતી ઊભી રહી.

સીતાજીની શોધમાં નીકળેલા ભગવાન શ્રીરામ એ દિવસે શોધવાનું કામ પડતું મૂકીને એ માર્ગથી થોડા આડા ફંટાઈને પંપા સરોવરના માર્ગ ઉપર વહેલી સવારથી ચાલી રહ્યા હતા; સાથે લક્ષ્મણજી હતા. સરોવરથી ઘણે દૂર ઘણા માણસો ભેગા થયા હતા; પંપા સરોવરના કાંઠા ઉપર રહેતા ઋષિમુનિઓ પણ હાથમાં પૂજાની સામગ્રી લઈને ત્યાં ઊભા હતા. શ્રીરામ આ તરફ આવે છે એવી ખબર સાંભળીને એ બધા ભેગા થયા હતા. રસ્તામાં જે સામે મળે તેને શબરીનો આશ્રમ ક્યાં આવ્યો ? — એમ શ્રીરામ પૂછતા ઉતાવળે પગલે આગળ વધતા હતા. ઋષિમુનિઓ વહેલા વહેલા દોડ્યા અને શ્રીરામને હાર પહેરાવવા હાથ લંબાવ્યા; પણ શ્રીરામે પોતાનો હાથ આડો ધર્યો; એમની પૂજા સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કર્યો અને તરત જ પીઠ ફેરવીને એમને બાજુએ રાખીને આગળ નીકળી ગયા. શ્રીરામ ખૂબ ઉતાવળા ચાલતા હતા. લોકો અને ઋષિમુનિઓ એમની પાછળ દોડવા લાગ્યા, પણ કોઈ એમને પહોંચી શક્યું નહિ. શ્રીરામે દૂરથી શબરીને ઊભેલી જોઈ. એ ‘શબરી ! શબરી !’ નામ બોલતા દોડ્યા. શબરી પાસે આવ્યા. ‘શબરી ! શબરી ! જો હું આવી ગયો છું.’ શ્રીરામે કહ્યું. શબરીએ આંખો ઉઘાડી. શ્રીરામને જોતાં જ ‘ભગવન્ ! તમે પધાર્યા !’

એટલું બોલતાં બોલતાં તો એ શ્રીરામનાં ચરણમાં આળોટી પડી. શ્રીરામે એના માથે હાથ મૂક્યો અને પછી પોતાના બે હાથ વડે ઝાલીને ઊભી કરી. શબરીની આંખમાંથી હર્ષનાં પ્રેમાશ્રુઓ વહી રહ્યાં હતાં. ‘શબરી ! હવે રડવાનું ન હોય’, શ્રીરામે પ્રેમ અને વાત્સલ્યભાવભર્યા સ્વરે કહ્યું. ફળોની પતરાવળી સામે શબરીએ દર્ભાસિન મૂક્યું હતું. શ્રીરામને એ ઉપર બેસાર્યા. ‘શબરી ! ભૂખ લાગી છે. આ બોર તેં મારે માટે જ મૂકેલાં લાગે છે.’ શ્રીરામે કહ્યું. ‘હા ભગવન્ ! આપને માટે જ છે. આરોગો.’ એમ કહીને શબરીએ થોડાં ફળ હાથમાં લીધાં, સૂંઘ્યાં અને મીઠાં છે એની ખાતરી થતાં ચપ્પુ વડે કાપ્યાં અને ઠણિયા કાઢી નાખ્યા અને પછી શ્રીરામને આપ્યાં. શ્રીરામે શબરીના હાથનાં બોર ધરાઈને અને વખાણીને ખૂબ ખાધાં, પછી કહ્યું : ‘શબરી ! આજે તેં મને ખૂબ જમાડ્યો, હવે તું જમી લે. તું ઘણા દિવસોથી ઉપવાસી છું.’ શબરીએ હાથ જોડીને કહ્યું : ‘ભગવન્ ! આપ જમ્યા એટલે મારા ઉપવાસ સાર્થક થયા, મારે જમવાની હજી વાર છે. આ લક્ષ્મણજી હજી જમ્યા નથી.’ એમ કહીને એણે ટોપલી ભરીને બોર લક્ષ્મણજીને આપ્યાં. ‘મોટાભાઈ ! બોર ભારે મીઠાં લાગે છે,’ લક્ષ્મણજીએ કહ્યું. લક્ષ્મણજી બોર જમ્યા, એટલે શ્રીરામે શબરીને જમવાનું કહ્યું. ‘પ્રભુ ! આ પેલા દૂર ઊભેલા ઋષિમુનિઓ હજી જમ્યા નથી; આપ કૃપા કરીને થોડાં બોર એમને જમાડો, પછી હું જમીશ.’ એમ કહીને શબરીએ પૂર્વવત્ ક્રિયા કરીને થોડાં ફળો એક પાન ઉપર મૂકીને શ્રીરામને આપ્યાં. શ્રીરામે ઋષિમુનિઓ સામે જોયું. શબરીની બધી ચેષ્ટા ઋષિમુનિઓ જોઈ રહ્યા હતા. શ્રીરામે જે પ્રેમથી એણે આપેલાં બોર ખાધાં હતાં, એ પણ એમણે જોયું હતું. એમનું અભિમાન ઓગળી ગયું. એ બધા શ્રીરામ પાસે આવ્યા. એમની આંખોમાંથી આંસુઓ વહી રહ્યાં હતાં. ‘મુનિઓ ! રડો છો કેમ ?’ શ્રીરામે કરુણાભર્યા સ્વરે કહ્યું. ‘ભગવન્ ! શબરી તો મનુષ્યરૂપે દેવી છે, એની અમને આજે ખાતરી થઈ છે; એમને લાતો મારીને અમે એમનો ભારે દ્રોહ કર્યો છે, એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અમને પહેલું કરાવો.’ ઋષિમુનિઓએ કહ્યું. ‘મુનિઓ ! મારા ભક્તનો જે દ્રોહ કરે છે તેના પાપનું નિવારણ

કરવાની શક્તિ મારામાં નથી. એનું નિવારણ તો એ ભક્ત પોતે જ કરે તો જ શક્ય બને છે.’ શ્રીરામે કહ્યું.

મુનિઓએ શબરી તરફ જોઈને હાથ જોડ્યા અને કહ્યું : ‘શબરી દેવી ! અમને માફ કરો. મુનિપણના મદમાં છકી જઈને અમે તમારો દ્રોહ કર્યો છે, એ અમારી ગંભીર ભૂલ થઈ છે. અમને ક્ષમા કરો. એ માટે તમે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહો તે કરવા અમે તૈયાર છીએ,’ એમ કહીને શબરીને પગે લાગવા માટે ઋષિમુનિઓ આગળ આવવા લાગ્યા. ત્યાં જ શબરીએ કહ્યું : ‘હાં ! હાં ! મહાત્માઓ ! તમે મારી માફી માગો એ યોગ્ય નથી.’ એમ કહીને એણે શ્રીરામ સામે જોયું. શ્રીરામને પંચાંગ પ્રશામ કર્યા અને પછી કહ્યું : ‘ભગવન્ ! આ ઋષિમુનિઓ પ્રતિ મારા મનમાં લવલેશ રોષ નથી; એ કહે છે તેવો કોઈ દોષ એમણે કર્યો હોય તો આપ કૃપા કરીને એ દોષનું નિવારણ કરો; અને પંપા સરોવરનું પાણી દૂષિત થયું હોય તો પ્રભુ ! એ પાણીને પૂર્વવત્ સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવાની કૃપા કરો.’ શ્રીરામે કહ્યું : ‘શબરી ! ધન્ય છે. તારી સેવાભાવના ને તારી નિષ્કામ પ્રેમભક્તિથી હું અતિ પ્રસન્ન થયો છું. તું કહે છે એટલે જો તને આ ઋષિમુનિઓ સરોવરમાં સ્નાન કરવાની વિનંતી કરે અને એ વિનંતીનો સ્વીકાર કરીને તું એમાં સ્નાન કરે તો સરોવરનું પાણી પૂર્વવત્ સ્વચ્છ અને પવિત્ર થશે. શબરી ! બોલ, બીજું તારું શું પ્રિય કરું ?’ ‘પ્રભુ ! બીજી કોઈ જ ઈચ્છા નથી; જેવું દર્શન આજે દીધું છે, જેવું ભોજન આજે મારા હાથે જમ્યા છો અને દાસી ઉપર જેવી નિષ્કારણ કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે, તેવી ને તેવી દાસી ઉપર કાયમ કરવાની કૃપા કરજો.’ શબરીએ કહ્યું.

‘શબરી ! હું તારો ભક્ત છું. તું મને અતિ પ્રિય છે.’ એમ કહીને શ્રીરામે નરનાટક શરૂ કર્યું. ‘શબરી ! સીતાનું કોઈ અપહરણ કરી ગયું છે. ઘણી શોધ કરી પણ હજી સુધી કંઈ પત્તો લાગતો નથી. તું કહે, મને સીતા મળશે ને ? સીતા ક્યારે અને કેવી રીતે મળશે ?’ ઉદાસ વદને શ્રીરામે કહ્યું. ‘પ્રભુ ! આપ પરાત્પર પરબ્રહ્મ પોતે છો, આપ સર્વ જાણો છો; છતાં મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે એટલે આવી લીલા કરો છો. મારા જેવી દાસીને તો એવી લીલામાં પણ પરમ આનંદ ઊપજે છે; પણ

બીજાનું આપ આમ કરો ત્યારે ઠેકાણું ન રહે. આપે જ આપેલી શક્તિ અને જ્ઞાન આધારે હું નિવેદન કરું છું કે, માતાજી સીતાજીને લંકેશ રાવણ ઉપાડી ગયો છે. અહીંથી નજીક ઋષ્યમુક પર્વત છે ત્યાં સુગ્રીવ અને હનુમાનજી વસે છે; હનુમાનજી માતાજીની શોધ કરીને ખબર લઈ આવશે, આપ રાવણનો વધ કરશો; અને માતાજીને લઈને અયોધ્યા પધારીને રાજસિંહાસને બિરાજશો.’ શબરીએ હાથ જોડીને કહ્યું. શ્રીરામ હસ્યા. શબરીના માથે એમણે અતિ પ્રેમથી બન્ને હાથ મૂક્યા; અને પછી ઉતાવળી ચાલે ઋષ્યમુક પર્વત તરફ ચાલવા લાગ્યા.

અનિમિષ નયને શબરી શ્રીરામને જતા જોઈ રહી. દૃષ્ટિપથમાં એ દેખાતા બંધ થયા એટલે એણે ઋષિમુનિઓને હાથ જોડીને વંદન કર્યું અને કહ્યું : ‘મહાત્માઓ ! હવે મને રજા આપો.’ ઋષિમુનિઓએ સામા હાથ જોડ્યા અને કહ્યું : ‘દેવી ! સરોવરમાં સ્નાન કરવાની કૃપા કરો અને પછી આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો.’ શબરીએ કહ્યું : ‘ભલે ! જેવી તમારી આજ્ઞા. ચાલો.’ તરત જ બધા સરોવરકાંઠે આવ્યા. શબરીએ શ્રીરામનું સ્મરણ કરીને સરોવરમાં સ્નાન કર્યું. જેવું એણે સ્નાન કર્યું કે તરત જ સરોવરનાં પાણી સ્વચ્છ થઈ ગયાં. ઋષિમુનિઓએ કહ્યું : ‘દેવી ! હવે અમને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા આપો.’ ‘મહાત્માઓ ! મારાથી તમને આજ્ઞા ન કરાય, તમે મોટા છો. આપની ઈચ્છા થતી હોય તો શ્રીરામનું સ્મરણ કરીને સ્નાન કરો.’ શબરીએ કહ્યું. બધા ઋષિમુનિઓએ તરત જ સ્નાન કર્યું. એ બધા કાંઠા ઉપર આવ્યા ત્યારે શબરી આંખો મીંચીને, હાથ જોડીને, ભીનાં લૂગડે ઊભી હતી. થોડી ક્ષણમાં જ એના અંગૂઠામાંથી અગ્નિની જ્યોતિ નીકળી; અને એના દેહ ઉપર જોતજોતામાં વ્યાપી ગઈ. એનો પાર્થિવ દેહ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો; અને દિવ્ય દેહ ધારણ કરીને પ્રભુસેવામાં સંલગ્ન થઈ ગઈ. શૂદ્ર જાતિની ભીલકન્યા શબરી આજે યુગો પછી પણ જગતને નિષ્કામ તપ, ત્યાગ, સેવા અને પ્રેમનો આદર્શ દાખવતી જીવે છે.

દાનેશરી (?) ડર્ણ

મહાભારતની ગણના સાહિત્યકારોએ ઇતિહાસગ્રંથ તરીકે કરેલી છે. એમણે યોજેલી ઇતિહાસની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ માન્યતા કદાચ બરાબર હશે. એ ખરું છે કે, સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓ, ખાસ કરીને કુરુ રાજાના વંશજોના જીવનનો ઇતિહાસ એમાં આલેખવામાં આવ્યો છે; પણ ખરેખર તો એ માનવજીવનની ગાથા છે. એનાં ચાર પાત્રો — બે સ્ત્રીપાત્રો, કુંતી અને દ્રૌપદી અને બે પુરુષપાત્રો, કર્ણ અને અર્જુન — એ ચાર પાત્રો દ્વારા એ વખતનાં અને આજનાં નરનારીનાં નિત્ય જીવનનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. એટલે મહાભારત માત્ર ઇતિહાસગ્રંથ નથી; એ માનવજીવનનો દર્શનગ્રંથ પણ છે. ઉપર જણાવેલાં ચાર પાત્રોમાં પણ કર્ણનું પાત્ર શાણા અને સમજુ માણસોએ ખૂબ જાણવા-સમજવા જેવું છે. એના જીવનના સંકેતો, નાનામોટા સૌ કોઈએ શાંત ચિત્તે અવશ્ય વાંચવા-વિચારવા જેવા છે. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ, સુંદર રૂપ, જીવનને ઉન્નત બનાવે એવી વિદ્યા, અન્યત્ર ઓછા જોવા મળે એવા સદ્ગુણો, અસાધારણ બળ અને શક્તિ — બધું જ મળ્યું હોય, પણ જો માણસ સત્ અને ધર્મનો સંગ છોડીને અસત્ અને અધર્મનો સંગ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ અસત્ અને અધર્મનો ખરેખર સંગી હોય છતાં સત્નો અને ધર્મનો સંગી હોવાનો દંભ કરે છે ત્યારે એ માણસ મટીને દાનવ અને પશુ, ઘણી વખત તો તેથીય અધમ બની જાય છે. માણસ જ્યારે ગુરુ અને સત્પુરુષનો વિશ્વાસ સંપાદન કરીને તેમની સાથે પોતે ન હોય તેવો વેશ, વાણી અને વર્તન ધારણ

કરીને કપટ રમે છે અને છેતરે છે ત્યારે જીવનમાં મેળવેલું સર્વસ્વ એ ગુમાવી દે છે; એનું ઐહિક જીવન તો બરબાદ થાય છે જ પણ સાથે સાથે પારલૌકિક જીવન પણ નષ્ટભ્રષ્ટ થાય છે. માન, મોહ, મદ અને મત્સરને માણસ જ્યારે સદ્ગુણ માની-મનાવીને અંતરમાં સ્થાપિત કરે છે ત્યારે એની દુર્દશાનો પાર રહેતો નથી — એનું જીવન દયાજનક બને છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે, કર્ણ ધર્મનિષ્ઠ, સત્યવક્તા, ઉદાર, દાનેશ્વરી, પ્રામાણિક અને શૂરવીર હતો; પણ એ માન્યતામાં સત્ય ઓછું છે અને અસત્ય વધારે છે એવી પ્રતીતિ, સુજનનોને એના જીવનની વિગતો વિચારતાં થાય તેમ છે. આ લઘુ લેખમાં એ વિગતોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે :

૨. હજારો વર્ષ પહેલાં દ્વાપર અને કળિયુગના સંધિકાળની આ વાત છે. ઉત્તર ભારતમાં મથુરા નજીકના એક પ્રદેશમાં ત્યારે શૂરસેન નામે એક રાજા રાજ કરતો હતો. તેને વસુદેવ (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પિતા) નામે એક પુત્ર અને પૃથા નામે એક પુત્રી હતી. એના પ્રિય મિત્ર રાજા કુંતીભોજને કોઈ સંતાન ન હતું; મિત્રપ્રેમના કારણે શૂરસેને પોતાની પુત્રી પૃથા, કુંતીભોજને દત્તક આપી; પૃથા ત્યારથી કુંતી નામથી ઓળખાતી થઈ. એક વખત દુર્વાસા મુનિ કુંતીભોજના મહેમાન બન્યા. રાજકુમારી કુંતીએ પ્રેમથી સેવાયાકરી કરીને મુનિને પ્રસન્ન કર્યા. વિદાય થતી વેળાએ મુનિએ કુંતીને સૂર્ય, ધર્મ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમાર — એ પાંચ દેવોના મંત્રોનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું : ‘પુત્રી ! જીવનમાં જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તું આ દેવમંત્રો પૈકી જે દેવમંત્રનું આરાધન કરીશ એ તારી સમક્ષ મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થશે અને સંકલ્પબળ વડે પોતાના તેજશનું તારામાં સંક્રમણ કરશે; તને તેથી પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. પણ ખાસ કારણ વિના તું જો આ મંત્રોનું આરાધન કરીશ તો પસ્તાવું પડશે.’ એમ કહીને મુનિ ચાલ્યા ગયા.

૩. માણસ સહજ સ્વભાવે અવિચારી, અવળચંડો અને અવિશ્વાસુ હોય છે. કુંતીને સત્પુરુષના વચનમાં અવિશ્વાસ આવ્યો — શંકા જાગી, એટલે મંત્રની કસોટી કરવાની ઈચ્છા થઈ. માણસ જીવનમાં જ્યારે ગુરુ

અને સત્પુરુષના વચનમાં શંકા સેવે છે અને અવિશ્વાસ ધરાવે છે ત્યારે પરિણામે એ મહાદુઃખી થાય છે. આગળપાછળનો કોઈ વિચાર કર્યા વિના કુંતીએ સૂર્યદેવના મંત્રનું આરાધન કર્યું; તરત જ સૂર્યદેવ મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થયા. એમણે ખિન્ન સ્વરે કહ્યું : ‘કુંતી ! તું અપરિણીત છે. તારે અત્યારે આ દેવમંત્રોનું આરાધન કરવાની જરૂર ન હતી. મુનિના વચનમાં શંકા લાવીને તેં મારા મંત્રનું આરાધન કર્યું એટલે મારે તારી સન્મુખ પ્રગટ થવું પડ્યું છે. હવે હું મારા તેજાંશનું સંકલ્પબળ વડે તારામાં સંક્રમણ કરું છું; પરિણામે તને તેજસ્વી પુત્ર પ્રાપ્ત થશે’, એમ કહીને સૂર્યદેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા. સૂર્યદેવના શબ્દો સાંભળીને કુંતી ભારે ભયભીત થઈ ગઈ. હાથનું કર્યું હૈયે વાગે એવી એની દશા થઈ. સમય જતાં એની કૂખે એક તેજસ્વી બાળકનો જન્મ થયો. બાળકના શરીરને જન્મથી જ અલૌકિક કવચ અને કુંડળયુક્ત થયેલું જોઈને કુંતીને ખાતરી થઈ કે એ સૂર્યદેવની કૃપાનું પરિણામ છે. બાળકની તેજસ્વી મુખમુદ્રા જોઈને કુંતીને પ્રથમ તો અતિ આનંદ થયો પણ પોતે કુંવારી છે એ ખ્યાલ આવતાં એનું અંતર ચિંતા, શોક અને વ્યથાતી ભરાઈ ગયું. મન મજબૂત કરીને એણે એક લાકડાની પેટી બનાવડાવી અને તેમાં નવજાત બાળકને સુવાડ્યું અને રડતી આંખે, અંધારી રાતે, એ પેટીને નદીના પ્રવાહમાં તરતી મૂકી દીધી. એ પછી દિવસો સુધી મહેલના ખૂણામાં ગોઢડામાં મોં સંતાડીને એ ખૂબ રડી.

૪. પુરાણપ્રસિદ્ધ યયાતિ રાજાના કુળમાં સત્યકર્મા નામે એક રાજા થયો; એને અધિરથ નામે પુત્ર હતો. પ્રેમલગ્નથી એ રાધા નામની બ્રાહ્મણકન્યાને પરણ્યો હતો, પણ એમને સંતાન ન હતું. એક દિવસ નદીમાં સ્નાન કરતો હતો ત્યારે એણે પ્રવાહમાં લાકડાની એક પેટી તણાતી આવતી જોઈ; કુતૂહલવશ બનીને પેટીને એ કિનારે લઈ આવ્યો. પેટી ખોલતાં તેમાં સુંદર બાળકને રમતું જોયું; એ ખુશખુશ થઈ ગયો. બાળકને ઘેર લાવ્યો અને પત્ની રાધાને આપ્યું. બાળકને જોતાં જ રાધા રાજાની રેડ થઈ ગઈ. દંપતીએ એનું નામ વસુષેણ પાડ્યું. વસુ એટલે દેવ; દેવે દીધેલો પુત્ર તે વસુષેણ. નામ ખરેખર સાર્થક હતું; પણ

લોકવ્યવહારમાં વસુષેણ જે પાછળથી કર્ણ નામે ઓળખાયો તે સારથિપુત્ર હતો, એવી એક માન્યતા પ્રવર્તે છે, એ માન્યતા બરાબર નથી. ભારતીય સ્મૃતિકારો અને સૂત્રકારોના મત પ્રમાણે ક્ષત્રિય પુરુષને બ્રાહ્મણજાતિની સ્ત્રીથી પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તે સૂત કહેવાય છે. વસુષેણને તેથી મહાભારતકારે સૂતનંદન અથવા સૂતપુત્ર કહેલો છે. (મ.ભા.આ. ૨૨૧/૨૩). સૂત શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે : સૂત એટલે પુરાણોની કથા કરનાર એ નામના આદિ પુરાણી; સૂત એટલે સારથિ. એ શબ્દનો ઉકાર, દીર્ઘને બદલે હ્રસ્વ કરવામાં આવે તો એનો અર્થ પુત્ર થાય છે. આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વસુષેણ (કર્ણ) સારથિનો પુત્ર ન હતો પણ એ રાજકુમાર અધિરથનો પાલક પુત્ર હતો.

૫. કુંતી (પૃથા) ઉંમરલાયક થઈ એટલે એનું લગ્ન હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુ રાજા સાથે કરવામાં આવ્યું. પાંડુ રાજાને બે સ્ત્રીઓ હતી; પણ મુનિના શાપના કારણે એને સંતતિ થાય તેમ ન હતું. કુંતીએ પતિની સંમતિ મેળવીને ધર્મદેવના આરાધન દ્વારા યુધિષ્ઠિર, વાયુદેવના આરાધન દ્વારા ભીમ અને ઈન્દ્રદેવના આરાધન દ્વારા અર્જુન — એમ ત્રણ પુત્રો પ્રાપ્ત કર્યા. કુંતીએ પતિની સંમતિથી પાંડુની બીજી પત્ની માદ્રીને અશ્વિનીકુમાર દેવનો મંત્ર શીખવ્યો. એના આરાધનથી માદ્રીને બે પુત્રો — નકુળ અને સહદેવ પ્રાપ્ત થયા. પાંડુ રાજાના મોટા ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી અંધ હતા, તેમને ગાંધારી નામની પત્ની દ્વારા દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો થયા હતા. પાંડુના પુત્રો પાંડવો કહેવાયા અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો કૌરવો કહેવાયા. કૌરવો અને પાંડવોને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવવા દ્રોણાચાર્યના ગુરુપદે એક શાળા હસ્તિનાપુરમાં ખોલવામાં આવી હતી. અધિરથે પોતાના પુત્ર વસુષેણને શસ્ત્રવિદ્યા ભણવા માટે એ શાળામાં દાખલ કર્યો. વસુષેણને અહીં દુર્યોધનનો યોગ થયો. દુર્જન દુર્યોધનના સંગનો રંગ લાગતાં કર્ણ પણ દુર્જન થયો; પણ એનામાં અને દુર્યોધનમાં થોડો પણ મહત્ત્વનો ફરક હતો — દુર્યોધન અંતર્બાહ્ય જાહેર દુર્જન હતો, વસુષેણ અંતરથી દુર્જન પણ બહારથી સજ્જન હતો. વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી વસુષેણ પોતાના દેશ પાછો ફર્યો; અહીં આવ્યા પછી

કેટલાક યુદ્ધ પ્રસંગોના કારણે એ જરાસંધના યોગમાં આવ્યો; પરિણામે એની દુર્જનતા વધુ ઘેરી બની. એ બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી હતો અને જરાસંધનો સહારો મેળવીને એ વધુ શક્તિશાળી બને તો પોતાનો એક હરીફ સમોવડિયો ઊભો થાય; એવું કંઈ ન બને તે ખાતર ધૂર્ત દુર્યોધને વસુષેણને પોતાના તાબાના અંગ પ્રદેશનો અધિપતિ બનાવ્યો અને એ રીતે એનો સાથ અને સહકાર કાયમ માટે મેળવી લીધો. એ પછી વસુષેણ હસ્તિનાપુરમાં રહેવા લાગ્યો; એટલે દુર્યોધન જેવા દુર્જનના સંગનું ઝેર એના સર્વાંગે વ્યાપી ગયું.

૬. પોતાના ધર્મપુત્ર વસુષેણને દુર્જનના સંગમાં રંગાતો જતો જોઈને સૂર્યદેવને ચિંતા થઈ. એક દિવસ એ બ્રાહ્મણવેશે વસુષેણ પાસે આવ્યા અને કહ્યું : ‘વસુષેણ ! આસુરી સ્વભાવ અને વૃત્તિવાળા દુર્યોધન જેવા પુરુષોના યોગથી સત્ય, ધર્મ, ન્યાય, દયા અને દાનનો દંભ તારામાં સવિશેષ વધતો જાય છે; તું દુર્જનોનો સંગ છોડી દઈને યુધિષ્ઠિર જેવા સજ્જનોના સંગમાં જોડાય એવી મારી ખાસ સલાહ છે. તું ધર્મમાર્ગે ચાલે અને દેવદેવેશ્વર બને એવા હેતુથી સૂર્યદેવે તારા શરીર ઉપર જન્મથી દિવ્ય કવચ અને કુંડળ યોજેલાં છે. સૂર્યદેવ એ જેમ તારા ધર્મપિતા છે તેમ ઈન્દ્રદેવ એ અર્જુનના ધર્મપિતા છે. અર્જુનના હિત અને રક્ષા માટે હું માનું છું કે ઈન્દ્રદેવ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારીને તારી પાસે કવચ અને કુંડળ દાનમાં માગવા આવશે ત્યારે તું એમની માગણીનો અસ્વીકાર કરે એવી મારી તને આગ્રહભરી સલાહ છે. છતાં દાનેશરીમાં ખપવાના મોહમાં તું એમને કવચ અને કુંડળ ઉતારીને દાનમાં આપે તો એમની પાસે વાસવી નામે અમોઘ શક્તિ છે તે જરૂર માગી લેજે. એ શક્તિરૂપી શસ્ત્ર તારી પાસે જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી તારો વાળ કોઈ વાંકો કરી શકશે નહિ. મને તારી ચિંતા થવાથી તને ચેતવણી આપવા માટે જ હું આવ્યો છું’, એમ કહીને બ્રાહ્મણરૂપે આવેલા સૂર્યદેવ ચાલ્યા ગયા. થોડા દિવસો બાદ ઈન્દ્રદેવ બ્રાહ્મણવેશે એની પાસે આવ્યા. એની દાનધર્મપરાયણતાનાં વખાણ કરીને એની પાસે કવચ અને કુંડળની માગણી કરી. વસુષેણને તરત જ સૂર્યદેવે આપેલી ચેતવણી યાદ આવી;

પણ દાન આપવાનો ઈન્કાર કરવાથી દાનેશરી તરીકે પોતાની નામનામાં ખામી આવશે એવી બીકથી એણે તરત જ શરીર ઉપરથી કવચ અને કુંડળ ઉતરડીને કાઢી આપ્યાં. વસુષેણે આ રીતે શરીર ઉપરથી કવચ અને કુંડળ આકર્ષીને — કાઢીને દાનમાં આપ્યાં ત્યારથી એ કર્ણ નામે ઓળખાતો થયો. શરીર ઉપરથી કવચ અને કુંડળ કાઢી આપ્યાં ત્યારે જાણે પોતાના શરીરમાંથી બધી શક્તિ હણાઈ જતી હોય એવું કર્ણને લાગ્યું. શૂરવીર કર્ણને ભય લાગ્યો; પણ કવચ અને કુંડળ — બન્ને દાનમાં અપાઈ ગયાં; એટલે હવે તે પાછાં માગી શકાય તેમ ન હતું. એ મૂંઝાયો. એ વખતે એને સૂર્યદેવે કહેલી બીજી વાત યાદ આવી. એણે બ્રાહ્મણને કહ્યું : ‘તમે બ્રાહ્મણ નથી પણ ઈન્દ્રદેવ છો એ હું જાણું છું. કવચ અને કુંડળ મારા જીવના રક્ષણ માટે યોજાયેલાં હતાં તે તમે માગી લીધાં છે; એટલે હું અરક્ષિત બન્યો છું. તમારી પાસે અમોઘ એવી વાસવી શક્તિરૂપી શસ્ત્ર છે; મારા રક્ષણ માટે તે તમે મને બદલામાં આપો.’ કર્ણની માગણી સાંભળીને ઈન્દ્રદેવ પ્રથમ તો વિચારમાં પડ્યા; પણ પછી મનમાં કંઈ વિચાર આવતાં કર્ણે માગેલી શક્તિરૂપી શસ્ત્ર કર્ણને આપ્યું; અને પછી કહ્યું : ‘વસુષેણ ! આ શક્તિશસ્ત્રનો પ્રયોગ માત્ર એક જ વખત કરી શકાશે એટલે વિચાર કરીને ઉપયોગ કરજે.’ એમ કહીને પછી કટુ હાસ્ય કરીને ઉમેર્યું : ‘તું પોતાને દાનેશરી માને-મનાવે છે પણ તેં મારી પાસેથી દાનમાં વાસવી શક્તિ માગી અને મેં તને આપી છે, એટલે હવે દાનેશરી તરીકે તારી જાતને ઓળખાવવાનો તારો અધિકાર નષ્ટ થાય છે.’ એમ કહીને બ્રાહ્મણરૂપે આવેલા ઈન્દ્રદેવ ચાલ્યા ગયા.

૭. ઈન્દ્રદેવના શબ્દો સાંભળીને કર્ણને ભારે આઘાત લાગ્યો. અત્યાર સુધી એ બીજાને દાન આપતો હતો; આજે એણે પોતે માગણી કરીને દાન લીધું; એને મનમાં ભારે પસ્તાવો થયો. એ નીડર અને શૂરવીર હતો છતાં, પોતે જીવનમાં ખરેખર અસહાય અને નિર્બળ બની ગયો છે એવી ભીતિ મનોમન લાગી. કંઈક વાર સુધી વિચારમાં અટવાયા પછી એણે જીવનરક્ષા માટે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા સવિશેષ શીખવા

સારુ, એ વિદ્યાના આદિ આચાર્ય પરશુરામ પાસે જવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ ત્યાં એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ. પરશુરામ બ્રાહ્મણજાતિ સિવાયના કોઈ પુરુષને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા ભણાવતા ન હતા. કર્ણે બ્રાહ્મણકુમારનો વેશ ધાર્યો અને પરશુરામ પાસે વિદ્યા ભણવા લાગ્યો. એ બુદ્ધિશાળી અને ચતુર હતો. શસ્ત્રવિદ્યા એ ભણ્યો તો હતો જ, એટલે બુદ્ધિ-કૌશલ્યથી એણે પરશુરામને પ્રસન્ન કર્યા. પરશુરામે એને મન મૂકીને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા ભણાવી; પણ એક દિવસ એનું કપટ પકડાઈ ગયું. પોતે ક્ષત્રિય છે એવું એણે કબૂલ કર્યું. જેને પોતે પ્રિય શિષ્ય તરીકે માન્યો હતો તેણે કરેલા વિશ્વાસઘાતથી પરશુરામને ભારે ક્રોધ વ્યાપી ગયો; મહાપ્રયત્ને એમણે ધૈર્ય ધાર્યું અને પછી કહ્યું : ‘કપટ કરીને અને મને છેતરીને તેં વિદ્યા સંપાદન કરી છે; વિશ્વાસઘાતીની હત્યા કરવામાં પાપ નથી, પણ હું તને જીવતો જવા દઉં છું; પણ શાપ આપું છું કે, તેં અત્યાર સુધી ભણેલી સર્વ પ્રકારની શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાની તને જીવનમાં અણિની વેળાએ વિસ્મૃતિ થશે. હવે તું અહીંથી અત્યારે જ ચાલ્યો જા.’ શાપથી નીચું મુખ કરીને કર્ણ હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો. દુર્જનના સંગના પરિણામે માણસ નિતનિત નવા દુર્ગુણો આચરતો થાય છે. કર્ણ અંગ દેશનો અધિપતિ રાજા હતો, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક કહેવાતો હતો; ધર્મ, યજ્ઞ અને ઈશ્વરના નામે માંસાહાર કરનારા કેટલાક માણસો આજે પોતાના આહાર માટે જે પશુપંખીની હત્યા કરે છે તેનો આહાર કરતા પહેલાં તેનું મંગળ થાય એવી પ્રાર્થના કરતા હોય છે, તેમ કર્ણે મૃગયા ખેલવાનું શરૂ કર્યું. મૃગયા કરતી વખતે જેનો શિકાર કરવામાં આવે તેનો, દુઃખી જીવનમાંથી પોતે ઉદ્ધાર કરે છે એવું કહીને એ હત્યા કરતો હતો. એક દિવસ મૃગયા ખેલતાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણની ગાયની એણે હત્યા કરી. ગરીબ બ્રાહ્મણની નિર્દોષ ગાયની હત્યા કરવા બદલ પસ્તાવો કરીને ક્ષમા માગવાને બદલે ગાયને રખડતી મૂકવા માટે એણે બ્રાહ્મણને ઠપકો આપ્યો. બ્રાહ્મણ ક્રોધિત થઈ ગયો; એણે શાપ આપ્યો : ‘જીવનમાં અણિની વેળાએ તારા જીવનરથના યુદ્ધરથનાં પૈડાં પૃથ્વીમાં ખૂંપી જશે અને તું શસ્ત્રાસ્ત્રવિહીન અને સહારાવિહીન થઈ જઈશ.’

વિદ્યાગુરુ પરશુરામ અને નિર્દોષ ગરીબ બ્રાહ્મણના શાપથી કર્ણને મર્માઘાત લાગ્યો; પણ થોડી વાર પછી મનમાંથી એ વાતને ખંખેરી નાખીને એ ઘેર પાછો ફર્યો.

૮. દુષ્ટમૂર્તિ દુર્યોધનના સંગથી કર્ણ પણ આરૂઢ દુષ્ટ બન્યો હતો, પણ એનું બાહ્ય વર્તન સજ્જન જેવું હતું. પાંડવો અને કુંતીને જીવતાં બાળી દેવા માટે દુર્યોધને જ્યારે લાક્ષાગૃહની યોજના કરી ત્યારે, ઇતિહાસ નોંધે છે કે, એ કાર્યમાં કર્ણની સંમતિ હતી; યુધિષ્ઠિરને ઘૂત રમવા માટે લલચાવી ઉશ્કેરીને કપટથી એમનું રાજ વગેરે છીનવી લેવાની શકુનિની યોજનામાં ઇતિહાસ નોંધે છે કે, કર્ણ પણ ભાગીદાર હતો; ઘૂતમાં હારી ગયેલા યુધિષ્ઠિરને, દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવાની શકુનિની સલાહ પાછળ કર્ણનો પણ હાથ હતો; દ્રૌપદીને ઘૂતસભામાં ખેંચી લાવવામાં આવી ત્યારે દ્રૌપદીએ ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વગેરેને ઉદ્દેશીને ધર્મ, ન્યાય અને નીતિના પાયાના પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા અને ત્યારે દુર્યોધનના નાના ભાઈ વિકર્ણે દ્રૌપદીને સન્માનપૂર્વક રાણીવાસમાં પાછી મોકલવાનો ભરસભામાં અનુરોધ કર્યો હતો ત્યારે એને ‘છોકરમત’ કહીને ઠપકો આપવામાં કર્ણ પ્રથમ હતો; દ્રૌપદીની લાજ લેવાના નિંદ્ય પ્રયાસથી કર્ણ અંતરથી આનંદિત થતો હતો એવી નોંધ મહાભારતમાં કરેલી છે; પાંડવો ઘૂતની શરત પ્રમાણે બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો અજ્ઞાતવાસ હેમખેમ પૂરો કરીને પાછા આવ્યા અને પોતાનો રાજભાગ પાછો માગ્યો ત્યારે તે નહિ આપવાની દુર્યોધનને સલાહ આપવામાં કર્ણ મોખરે હતો. યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું ત્યારે કુટુંબનો નાશ થતો અટકાવવા માટે યુદ્ધનો રાહ છોડી સમાધાનનો માર્ગ સ્વીકારવાનું કહેવા માટે વિષ્ટિ કરવા સારુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાતે આવ્યા ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, ભીષ્મ અને દ્રોણે દુર્યોધનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સલાહ સ્વીકારવાનો અનુરોધ કર્યો હતો, પણ કર્ણે દુર્યોધનને એની અવગણના કરવા સલાહ આપી હતી; સમાધાન કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાછા ફર્યા ત્યારે એમને વિદાય આપવા માટે હસ્તિનાપુરના પાદર સુધી આવેલા સર્વ જનોને ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણે પાછા વાળ્યા; પણ કર્ણને પોતાની પાસે રોક્યો અને એનું હિત થાય એ ખાતર એના જન્મની વાત કહી અને પાંડવોના પક્ષમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળીને કર્ણ તિરસ્કારથી હસ્યો અને કહ્યું : ‘શ્રીકૃષ્ણ ! હું મારા જન્મની બધી વાત જાણું છું. યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંચે જણ મારા સગા ભાઈ થાય એ જાણું છું છતાં હું પાંડવોના પક્ષે જોડાવાની તમારી સલાહ સ્વીકારી શકું તેમ નથી; દુર્યોધન સર્વાંગે દુષ્ટ છે એ પણ હું જાણું છું અને એના પક્ષે જે કોઈ રહેશે તેનો અંતે નાશ થશે એ પણ હું જાણું છું; છતાં તમારી સલાહ માનીને એનો પક્ષ છોડવા હું તૈયાર નથી.’ કર્ણના શબ્દો સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે માત્ર ત્રણ શબ્દો કહ્યા, ‘જેવું તારું ભાગ્ય.’ માન અને મોહમાં અંધ થયેલો માણસ ભગવાનની વાત પણ માનતો નથી એ સત્ય, કર્ણના આ પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૯. કર્ણ માનનો અવતાર હતો. ભીષ્મ પિતામહની સલાહ જેમ દુર્યોધન માનતો ન હતો તેમ કર્ણ પણ માનતો ન હતો; ભીષ્મ સાથે એને એવી આંટી પડી ગઈ હતી કે, યુદ્ધના પ્રથમ દસ દિવસ સુધી જ્યારે ભીષ્મ સેનાપતિપદે હતા ત્યારે દુર્યોધનના આગ્રહને અવગણીને પણ કર્ણ યુદ્ધથી અળગો રહ્યો હતો. દ્રોણાચાર્ય એ પછી સેનાપતિ થયા ત્યારે એ યુદ્ધમાં સામેલ થયો; પણ પહેલા જ દિવસથી ધર્મયુદ્ધની વાત અને નિયમો એણે કોરાણે મૂકી દીધા હતા. દ્રોણાચાર્યે જ્યારે યુદ્ધમાં ચક્રવ્યૂહની યોજના કરી અને અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુએ એકલા હાથે એ વ્યૂહને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો ત્યારે છ મહારથીઓએ ભેગા મળીને અભિમન્યુનો વધ કર્યો હતો — એ નિંદકાર્યમાં કર્ણ અગ્રેસર હતો. દ્રોણના મૃત્યુ પછી કર્ણ સેનાપતિ થયો. ઇન્દ્રદેવ પાસેથી માગી લીધેલી અમોઘ વાસવી શક્તિ, એણે અર્જુનનો વધ કરવાના હેતુથી સાયવી રાખી હતી; પણ ભીમપુત્ર ઘટોત્કચના માયાવી યુદ્ધપ્રસંગે એ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી ગયો. પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે એણે એ શક્તિનો ઘટોત્કચ ઉપર પ્રયોગ કર્યો. ઘટોત્કચ મરણ પામ્યો, પણ પછી કર્ણ અમોઘ શક્તિના રક્ષણરહિત બની ગયો. યુદ્ધરથનો સારથિ સારો

હોય તો રક્ષણ સારું થાય એવું કારણ બતાવીને એણે રાજા શલ્ય પોતાનો સારથિ બને એવી દુર્યોધન પાસે માગણી કરી. દુર્યોધનની ઘણી વિનંતીઓ પછી શલ્ય કર્ણનો સારથી બન્યો. માની પુરુષનું માન ખંડિત થાય ત્યારે એને પ્રાણ ગયા જેવું દુઃખ થાય છે, ઘણી વખત એના પરિણામે એનું મૃત્યુ પણ થાય છે. સારથિ બનેલા શલ્યે કર્ણના જીવનની આખી કહાણી, યુદ્ધભૂમિ ઉપર કહીને કર્ણને ખૂબ મહેણાં માર્યા : માનખંડન થતાં કર્ણનું મન ભાંગી પડ્યું અને બરાબર એ જ વખતે એના રથનાં બે આગલાં પૈડાં રણભૂમિમાં ખૂંપી ગયાં. સારથિ બનેલા રાજા શલ્યે પૈડાં બહાર કાઢવાનું કામ કરવાની ના પાડી અને ઉપરથી મહેણું માર્યું : ‘કર્ણ ! માણસને પોતાનાં કર્મોનાં ફળ અહીં જ ભોગવવાં પડે છે.’ મૂંગા મોંએ મહેણું સાંભળી લઈને શસ્ત્રો રથમાં મૂકીને પૈડાં બહાર કાઢવા માટે એ નીચે ઊભો કે તરત જ સામે રથમાં ઊભેલા અર્જુને એની હત્યા કરવા માટે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવ્યું. કર્ણે અર્જુનને કહ્યું : ‘અર્જુન ! અત્યારે હું મુશ્કેલીમાં છું, મારા હાથમાં હથિયાર નથી; વળી હું જમીન ઉપર ઊભો છું અને આ પૈડાં બહાર કાઢી રહ્યો છું; એવા વખતે તું મારા ઉપર બાણ ચલાવે એ ધર્મયુદ્ધ ન કહેવાય.’ અર્જુને અટ્ટહાસ્ય કરતાં તરત જ કહ્યું : ‘કર્ણ ! તેં અત્યાર સુધી જીવનમાં અધર્મનું જ આચરણ કર્યું છે, એટલે તારા મુખમાં ધર્મયુદ્ધ શબ્દ શોભતો નથી; બીજા ધર્મનું આચરણ કરે એવી આશા રાખવાનો તને કોઈ અધિકાર નથી; રાજસભામાં નિર્દોષ દ્રૌપદીની લાજ લૂંટવાનો અતિ નિંદ્ય પ્રયાસ થયો તે વખતે તેં ધર્મનો પક્ષ લીધો નો’તો; પરમદિવસે ચક્રવ્યૂહને ભેદનાર મારા પુત્ર અભિમન્યુની હત્યા કરવા માટે તમે છ મહારથીઓ ભેગા થઈને છ દિશામાંથી એકલા હાથે લડી રહેલા એ નરકેસરી ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, એ આક્રમણ કરવામાં તું અગ્રેસર હતો; એ વખતે તને ધર્મયુદ્ધ અને એના નિયમો યાદ ન આવ્યા ? વિદ્યાગુરુ પરશુરામને છેતરીને શસ્ત્રવિદ્યા તેં ગ્રહણ કરી તે વખતે તને ધર્મ યાદ નો’તો આવ્યો ? ગરીબ બ્રાહ્મણની નિર્દોષ ગાયની હત્યા, મૃગયાના આનંદ ખાતર કરતાં તને ધર્મ નો’તો યાદ આવ્યો ? તું

આરૂઢ અધર્મી છું; તારો વધ કરવો એ જ મારો ધર્મ છે.’ એમ કહીને અર્જુને બાણ મારીને કર્ણનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ભીષ્મ પિતામહ અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યના મૃત્યુ વખતે દુર્યોધન રડ્યો ન હતો; પણ કર્ણનું મૃત્યુ થયેલું જોઈને રણભૂમિ ઉપર પોક મૂકીને એ રડ્યો; એને લાગ્યું કે અર્જુને એની કમર તોડી નાખી છે.

૧૦. જે નખશિખ જાહેર દુષ્ટ હોય છે તેને તો લોકો દુષ્ટ તરીકે ઓળખે છે અને તેનાથી ચેતીને દૂર ચાલે છે; પણ જે સજ્જનના સ્વાંગમાં પ્રચ્છન્ન દુષ્ટ હોય છે તેનાથી લોકો છેતરાય છે અને પરિણામે દુઃખી થાય છે. જે સ્વભાવગત દુષ્ટ હોય છે તે ભગવાન, સત્પુરુષ અને ભગવદ્ભક્તનો ખુલ્લો વિરોધ અને દ્રોહ કરે છે; પણ જે છૂપા નાસ્તિક હોય છે તે યુક્તિપૂર્વક અને ઘણી વખત બીજાની ઓથ લઈને વિરોધ અને દ્રોહ કરે છે — એવા પુરુષો વધારે ખતરનાક હોય છે. એ સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રોની વાત કદી માનતા નથી અને બીજા માનતા હોય તો તેને તેમ કરવા દેતા નથી; એ સત્પુરુષ સાથે હમેશાં કપટ ભાવથી વર્તે છે, સત્શાસ્ત્રોનાં વચનોનો એ હમેશાં મનસ્વી અર્થ કરે છે; ધર્મનું પાલન, દાન, યજ્ઞ, તીર્થ, સેવાપૂજન, કથાકીર્તન વગેરે એ કેવળ માન અને નામના માટે જ કરતા હોય છે, એમનું સાચું સ્વરૂપ એ કદી પ્રગટ કરતા નથી; પણ જ્યારે એમનું અહં ઘવાય છે અને માનનું ખંડન થાય છે ત્યારે એ પોતાનું પોત તરત જ પ્રકાશે છે. કર્ણ, જરાસંધ વગેરે આવા પ્રકારના સજ્જન-દુર્જનો હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એવા ધર્મના આભાસવાળા જીવોને વચનામૃતમાં વિમુખ કહેલા છે (વડ. પ્ર.પ્ર. ૩). આ જીવનમાં જ આત્મશ્રેય સાધવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુમાત્રે આવી વ્યક્તિઓને ઓળખીને એમનાથી સો ગાઉ દૂર રહેવું હિતાવહ છે.

“... માણસ શ્રદ્ધાવાન હોય અને તેને સાચા સત્પુરુષનો સંગ થાય અને તે સત્પુરુષના વચનમાં શ્રદ્ધાવાન થાય અને તે કહે તેમ કરે તો, તેમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ બધું પ્રગટ થઈ આવે છે. ...”

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ।

[સંશયગ્રસ્તને આ લોકમાં કે પરલોકમાં, ક્યાંય કદી સુખ મળતું નથી. (ભ.ગી. ૪, ૪૦)]

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અતિ લોકપ્રિય ગ્રંથ ગણાય છે. એ વિશ્વમાન્ય પણ ગણાય છે. એની ભાષા અને રજૂઆત મીઠા જળના મહાસાગરના પ્રવાહ જેવી અતિ ધીરગંભીર, શાંત, સૌમ્ય, લલિત અને મધુર છે. હઠે ભરાયેલા બાળકને માતા જેમ ખૂબ ધીરજ અને શાંતિથી યુક્તિપ્રયુક્તિ અને મધુર વાણીથી સમજાવે છે અને અંતે એની હઠ છોડાવે છે તેમ યુદ્ધ નહિ કરવાની હઠ લઈ બેઠેલા મહારથી અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતા દ્વારા અનેક હૃદયસ્પર્શી દલીલો કરીને યુદ્ધ કરવાનું સમજાવે છે. આવી સુમધુર અને સુંદર ગીતામાં પણ બે પ્રસંગો એવા આવે છે કે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ક્રોધવશ થઈને પણ અર્જુનને ‘વિષીદંતં વચઃ । અતિ આકરાં અને ઉગ્ર વચનો’ સંભળાવે છે. કૌરવો અને કૌરવોના પક્ષે યુદ્ધ કરવા આવેલા ગુરુજનો, વડીલો, સ્નેહી મિત્રો અને સ્વજનો — સર્વનો નાશ કરીને છળકપટથી પોતાની પાસેથી છીનવી લેવાયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો પાકો નિર્ધાર કરીને અર્જુન શસ્ત્રો સજીને કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં આવે છે. યુદ્ધ શરૂ કરવાના સંકેતરૂપે પોતાના દેવદત્ત નામના શંખનો નાદ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ શત્રુસૈન્યને અને શત્રુઓના વ્યૂહને જોવા-સમજવા માટે પોતાના સારથિ બનેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહીને પોતાનો રથ બન્ને સૈન્યોના મધ્યભાગે લેવડાવે છે. આમ જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થવાની ઘડીઓ ગણાતી હતી ત્યારે એકાએક જ

‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એમ કહીને એ હથિયારો હેઠાં મૂકી દે છે અને માથે હાથ દઈને રથમાં બેસી જાય છે. આ પહેલો પ્રસંગ છે. અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના બનેલી થતા હતા, એ દૃષ્ટિએ એ પૂજ્ય અને આદર-સન્માનને પાત્ર કહેવાય. અર્જુન મહારથી હતો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમના સારથિ હતા, એ હિસાબે એક સ્વામી અને બીજા સેવક ગણાય; છતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ત્રીખાં બાણ જેવા ઉગ્ર શબ્દો સંભળાવે છે. યુદ્ધ નહિ કરવાની અર્જુનની વાતને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘અજ્ઞાનમૂલક, અવિચારી, અનાર્ય, અજુષ્ટ, અસ્વર્ગ્ય અને અકીર્તિકર’ કહે છે. એટલું જ નહિ પણ ‘**बलैव्यं मा स्म गमः ।** (અ. શ્લો. ૩) — નપુંસક જેમ કાયર ન બન’ એવા કડવા શબ્દો કહે છે અને હૃદયની દુર્બળતાનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવાનો આદેશ આપે છે. યુદ્ધ નહિ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય શાસ્ત્રસંમત છે, એમ જ્યારે અર્જુન ચિત્રવિચિત્ર દલીલો દ્વારા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એના એ પ્રયત્નને કટાક્ષમાં ‘પ્રજ્ઞાવાદ’ — એટલે પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવી પંડિતોની મિથ્યાવાણીની ઉપમા આપે છે. આ પ્રકારના વાક્યપ્રહારોથી આખરે અર્જુન કંઈક નરમ પડે છે અને હાથ જોડીને કહે છે : ‘**शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वा प्रपन्नम् ।** — હું તમારો શિષ્ય છું; હું તમારે શરણે આવેલો છું. મારું આત્યંતિક હિત થાય એ પ્રમાણે મને માર્ગદર્શન આપો’ અને શિક્ષા કરીને દોરો.

૨. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અતિ કૃપા કરીને અર્જુનને સાંખ્યયોગ એટલે જ્ઞાનયોગ સમજાવે છે. દશ્ય દેહથી એમાં રહેલો આત્મા સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ — સર્વ દૃષ્ટિએ જુદો અને વિલક્ષણ છે. લોકવ્યવહારમાં જેને મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે તે દેહનું થાય છે. આત્મા તો ‘**न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।** — શરીરનો નાશ થાય પણ જેનો નાશ થતો નથી એવો અવિનાશી છે.’ એ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ આપીને પછી કર્મયોગ સમજાવે છે. કર્મયોગનો પહેલો સિદ્ધાંત સમજાવતાં કહે છે :

‘**न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।**

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

— કર્મનો ત્યાગ કરવો કોઈ પણ જીવપ્રાણી માટે શક્ય જ નથી. દેહધારી જીવ જીવનમાં ક્ષણવાર પણ કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. પોતાની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવજન્ય ગુણોને વશ વર્તીને, એ કર્મ કરે છે જ’ (૩,૫). આ સિદ્ધાંત સાથે બીજો સિદ્ધાંત સમજાવે છે, ‘**कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।**’ (૨,૪૭), એમ કહીને અહં, મમત્વ અને ફળ મેળવવાની અને ભોગવવાની આસક્તિ — આ ત્રણેનો સમૂળ ત્યાગ કરવાનું અને સ્વધર્મ સમજીને પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે, પરમેશ્વરની આજ્ઞાનુસાર યુદ્ધરૂપી ધર્મકર્મ કરવાનું કહે છે. લોકવ્યવહાર, સમાજસુરક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ પણ યુદ્ધ કરવું એ અર્જુન માટે યોગ્ય અને હિતકર છે.

૩. આ પ્રકારે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની વાત સમજાવીને પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : ‘અર્જુન ! જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગના આ સિદ્ધાંતો, હજારો વર્ષ પહેલાં આદિયુગમાં મેં સૂર્યને સમજાવ્યા હતા. પછી સૂર્યે મનુને અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને એ સમજાવ્યા હતા. એ જ સિદ્ધાંતો આજે મેં તને સમજાવ્યા છે.’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના આ શબ્દો સાંભળતાં જ અર્જુનના અંતરમાં સુષુપ્ત છુપાઈ રહેલો સંશયનો કીડો જાગ્રત થાય છે. અર્જુન કહે છે : ‘મધુસૂદન ! તમારો જન્મ તો હજુ હમણાં મારા જન્મ પહેલાં થોડાંક જ વર્ષ અગાઉ થયેલો છે; એટલે આ સિદ્ધાંતો તમે હજારો વર્ષ પહેલાં આદિકાળમાં સૂર્યને સમજાવ્યા હતા એ વાત શી રીતે સંભવે ?’ અર્જુન આ રીતે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વચનમાં અવિશ્વાસ વ્યક્ત કરે છે; અને એમના સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને ઐશ્વર્યશક્તિ માટે સંશય દાખવે છે ત્યારે બીજો પ્રસંગ બને છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારે ફરીથી અર્જુનને થોડાં કડવાં પણ એનું હિત કરે એવાં સાચાં વચનો સંભળાવે છે. એ કહે છે : ‘અર્જુન ! તને તારા પાછલા જન્મોનું જ્ઞાન નથી. અરે ! આ જન્મનાં ગત વર્ષોનું પણ તને સ્મરણ નથી છતાં જાણે તું બધું જાણતો હોય એવો દેખાવ કરે છે ! તારા પાછલા જન્મોનું જ્ઞાન તને નથી પણ મને એ જ્ઞાન સંપૂર્ણ છે. મારા પાછલા જન્મોનું જ્ઞાન મને છે પણ તને નથી;

પણ તને મારા વચનમાં અવિશ્વાસ આવ્યો અને તારા અંતરમાં તેં સંશયને સ્થાન આપ્યું, એ ઠીક થયું નથી. તારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, જેને પરમાત્મા, સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રોના વચનમાં વિશ્વાસ આવતો નથી યા જે એમના સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ અંગે સંશયગ્રસ્ત બને છે તેને આ લોકમાં કે પરલોકમાં ક્યાંય આ પહેલાં કદી સુખ મળ્યું નથી કે આજે મળતું નથી (ભ.ગી. ૪, ૪૦). અર્જુન ! તારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે : ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ । — સંશયગ્રસ્તના તો આત્માનો પણ નાશ થાય છે.’ ભગવાનના આ શબ્દો સાંભળીને અર્જુનની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવે છે; એટલે ભગવાન એના ઉપર કૃપા કરીને એનું કામ કરે છે. સંશયગ્રસ્તના દેહનો નાશ અકાળે થાય છે એ વાત સહજ સમજી શકાય તેમ છે; પણ એના આત્માનો પણ નાશ થાય છે એ વાત પ્રથમદર્શનીય સમજી શકાય તેવી લાગતી નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને ઉચ્ચારેલી એ ચેતવણી કેવી રીતે સત્ય છે, એનો વિચાર આ લઘુ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૪. સંશય શબ્દમાં અક્ષરો તો માત્ર ત્રણ જ છે; પણ એમાં જ્ઞાનીઅજ્ઞાની, ભક્તઅભક્ત, યોગીભોગી, ત્યાગીગૃહસ્થ, રાયરંક, સ્ત્રીપુરુષ, નાનામોટા — જે કોઈના અંતરમાં એને સોયની અણિ જેટલી પણ જગ્યા મળે છે ત્યારે તેનો, મીઠા ઝેર માફક રગરગમાં પ્રવેશીને સર્વનાશ કરવાની પ્રલયકારી શક્તિ રહેલી છે. સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં જ આ અર્થ સમાયેલો છે. એ શબ્દમાં રહેલા પહેલા સકારનો અર્થ થાય છે ઝેરી સર્પ. બીજા સકારનો અર્થ થાય છે સુખ; પણ તે સાથે જ એનો સુખનો સંહાર કરનાર એવો બીજો અર્થ પણ થાય છે. શંકર શબ્દનો અર્થ તેથી સુખ કરનાર અને સંહાર કરનાર એમ બે પ્રકારે પ્રચલિત છે. યકાર ગતિવાચક અક્ષર છે. જેમ સર્પ માણસને ડંસ દે છે અને ડંસ દ્વારા શરીરમાં ઝેર ફેલાવીને માણસનો પ્રાણ હરે છે તેમ સંશયરૂપી ઝેરી સર્પ માણસના અંતરમાં દાખલ થાય છે ત્યારે વહેમરૂપી ઝેર માણસના આખા શરીરમાં વ્યાપી જાય છે અને ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચિત રીતે આખરે માણસનો નાશ કરે છે. પિતાપુત્ર, માદીકરી,

પતિપત્ની, ભાઈબહેન, ભાઈભાઈ, મિત્રમિત્ર અને ગુરુશિષ્ય વચ્ચે જ્યારે સંશયના બીજનું આરોપણ થાય છે ત્યારે સંશયગ્રસ્તની આંખ અને અંતર બન્ને પ્રથમ વહેમીલાં અને વિકૃત બને છે. જેના માટે સંશય જાગ્યો હોય તેની સીધીસાદી અને સરળ વાણી અને ક્રિયા પણ એને ઊંઘી, અવળી અને અનર્થકારી ભાસે છે; પોતાનું અહિત કરવાનો જ એનો હેતુ છે એવું મિથ્યા દોષારોપણ એ કરે છે; અને પછી છેવટે ‘કાં એ નહિ કાં હું નહિ’ એવી મરુંમારુંની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે, એટલે થોડા વખતમાં જ સર્વનાશ થાય છે. સંશયના મૂળમાં અજ્ઞાન, અણસમજ, અહં અને અશ્રદ્ધા રહેલાં હોય છે. જેના માટે સંશય જાગે છે તેનું જે સ્વરૂપ પોતે જોયું, જાણ્યું, માન્યું હોય તે હમણાં દેખાય છે તે નથી એવી ભ્રમણા, અજ્ઞાનના કારણે ઊભી થાય છે. સામી વ્યક્તિના વિચારો, શબ્દો અને વર્તન માટે ગેરસમજ અને શંકા-આશંકાની પરંપરા જાગે છે — પહેલાં જે બધું પોતાનું હિત કરે એવું જ લાગતું હતું તે હવે ગેરસમજ અને અવળી સમજના કારણે અહિતકર લાગવા માંડે છે; જે બધું પ્રિય અને આદરણીય લાગતું હતું તે હવે અહંના અતિરેકના કારણે અપ્રિય અને તિરસ્કરણીય લાગવા માંડે છે; જેના માટે અંતરમાં ઉમળકા ઊભરાતા હતા ત્યાં હવે ઉપેક્ષા અને અવગણનાના ભાવો વધવા માંડે છે. જે માની હોય છે તે પોતે બીજા કરતાં કંઈક વિશેષ જાણે-સમજે છે અને બીજા કરતાં પોતે કંઈક વિશેષ શક્તિ ધરાવે છે એવું માનતો હોય છે અને તેથી એને બીજાની ક્રિયામાં હમેશાં ‘ઊણપ અને અધૂરપ’ લાગે છે; એ બીજા પ્રતિ હમેશાં સંશયની દૃષ્ટિએ જોતો હોય છે. અશ્રદ્ધાળુ અને નાસ્તિકની માફક સંશયગ્રસ્તનું અંતર સદા કોરું અને શુષ્ક જ રહે છે; સંશયગ્રસ્તના જીવનમાં કોઈ રસ રહેતો નથી.

૫. અસ્થિરતા, અશાંતિ અને અજંપો તથા દુઃખ, કલેશ અને ઉદ્વેગ એ સંશયગ્રસ્તનાં જીવનલક્ષણો હોય છે; ચગડોળે ચઢેલા માણસની માફક ભ્રમણા એ એના જીવનનું એક અંગ બને છે. ‘આ ખરું કે તે ખરું’ એવી અનિર્ણયતા, સંશયગ્રસ્તના જીવનમાં તાણાવાણા જેમ વણાઈ ગયેલી હોય છે. સંશયગ્રસ્ત વ્યક્તિના જીવનમાં દંભ અને

કપટ પ્રધાન વર્તતાં હોય છે; એના વિચારમાં એક, વાણીમાં બીજી અને ક્રિયામાં ત્રીજી જ વાત રમતી હોય છે. શું કરવું અને શું ન કરવું એનો વિવેક ભૂલી ગયેલો હોવાથી, સંશયગ્રસ્ત માણસ કરવાનું કામ કરતો નથી અને ન કરવાનું કામ પહેલું કરતો હોય છે. જેની આંખમાં કમળો થયો હોય છે તેને જેમ બધું જ પીળું દેખાય છે તેમ સંશયગ્રસ્તને બધા માણસો દોષોથી જ ભરેલા લાગે છે; જીવનમાં બધું એ દેહદષ્ટિથી જ જોતો હોય છે. સંશયગ્રસ્ત વિવેકવિચાર ભૂલી ગયેલો હોય છે. જેમ માનની પાછળ ક્રોધ અને ઈર્ષ્યા અવશ્ય આવે છે તેમ, સંશયની સાથે અવિચાર અને અવિવેક અવશ્ય આવે છે. મધ્યદરિયે તોફાની તરંગો વચ્ચે સપડાયેલું વહાણ જેમ ઊંચે ચઢે છે અને નીચે પછડાય છે તેમ સંશયગ્રસ્ત ખોટા વિચારોના વમળમાં હમેશાં ફસાયેલો રહે છે; અને એમાં જ અથડાતો-કુટાતો હોય છે. સંશયગ્રસ્તને સારા, શુભ અને હિત કરે એવા વિચારો આવતા નથી, પણ નકારા, અશુભ અને અહિત કરે એવા જ વિચારો આવતા હોય છે. સંશયગ્રસ્ત, જગતમાં કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નથી; પરિણામે જીવનમાં કોઈ એનો વિશ્વાસ કરતું નથી. અતિ લોભી હોય છે તેને ઈશ્વરેચ્છાથી જે મળે તેનાથી કદી સંતોષ થતો નથી — એનો એ સ્વીકાર કરતો નથી, પણ વધુ મેળવવા માટે અહર્નિશ વલખાં મારતો હોય છે તેમ સંશયગ્રસ્તને કશાથી સંતોષ થતો નથી; વ્યગ્ર અને વિહ્વળ વ્યક્તિ જેમ હમેશાં ચિંતા, ભય અને શંકાથી ઘેરાયેલો જ રહે છે. સંશયગ્રસ્ત લુહારની ધમણ માફક શ્વાસ લેતો હોય છે — જીવતો હોય છે, પણ એની અંતર્બાહ્ય દશા મરેલા જેવી જ હોય છે. અજ્ઞાન, અહં, અણસમજ અને અશ્રદ્ધાના કારણે સંશયગ્રસ્ત માણસ ભગવાન, ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષ, સાધુ, સતી, બ્રાહ્મણ, ગરીબ વગેરેનો બાહ્ય આચારવિચાર જોઈને સંશયગ્રસ્ત બને છે; સંશયના પરિણામે અવગુણ લે છે અને અવગુણ લેવાના પરિણામે — એ દ્રોહના કારણે એની બુદ્ધિ શાપિત થાય છે; અને એના ફળસ્વરૂપે એને જીવનમાં સાચું સુખ અને શાંતિ મળતાં નથી. સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ જેને જીવનમાં મળતી નથી તેને શ્રેય પણ સાંપડતું નથી;

એટલે સંશયગ્રસ્તને બીજો જન્મ ઉદ્ભવિજ યોનિ જેવી સ્થાવર યોનિમાં ઝાડ, પર્વત વગેરેના દેહમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ દેહના કારણે એ આત્મશ્રેય માટે કોઈ ઉદ્યમ કરી શકતો નથી. એ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ આત્માનો નાશ થયા જેવી જ કહેવાય છે.

૬. ભગવાન, ભગવાનનાં અવતારસ્વરૂપો અને સત્પુરુષો માટે માણસના મનમાં સંશય શાથી જાગે છે એનાં કારણો સુજ્ઞજનોએ જાણી-સમજીને ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ. ભગવાનનાં પાંચ સ્વરૂપો નિત્ય છે — બ્રહ્માદિક ઈશ્વરોથી પર વિરાટનારાયણ બિરાજે છે, વિરાટનારાયણથી પર મહત્ત્વ, મહત્ત્વથી પર પ્રધાનપુરુષ, પ્રધાનપુરુષથી પર પ્રકૃતિપુરુષ, પ્રકૃતિપુરુષથી પર માયા, માયાથી પર અક્ષરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મથી પર પરમાત્મા બિરાજે છે. આ પરાત્પર સ્વરૂપ, ભગવાનનું પહેલું સ્વરૂપ છે. માણસનું મન અને વાણી એ સ્વરૂપને પામી શકતાં નથી; નિગમઆગમ સર્વ સત્શાસ્ત્રો, એ સ્વરૂપ માટે નેતિનેતિ કહે છે. પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન અર્થે અને તે સાથે અનેક જીવોના કલ્યાણ અર્થે ભગવાન, જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ, તેને અનુરૂપ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અવતાર ધારણ કરે છે; ભગવાનનું એ બીજું સ્વરૂપ કહેવાય છે. જગતમાં ત્રણ પ્રકારના પદાર્થો અનાદિકાળથી છે — ચિત્, અચિત્ અને ચિતચિત્. આ ત્રણે પદાર્થોમાં પરમાત્મા દ્વિભુજ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે સદા વ્યાપીને રહેલા છે. આ સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ એ ભગવાનનું ત્રીજું સ્વરૂપ છે. જીવાત્મા, ઈશ્વરો, માયા, અક્ષરબ્રહ્મ અને મુક્ત પુરુષો — એ સર્વના અંતરમાં, અંતર્નિયામકશક્તિ સ્વરૂપે, દ્વિભુજ, દિવ્ય સદાસાકાર પરમાત્મા અખંડ બિરાજી રહેલા છે; સર્વાતર્યામીરૂપે રહેલું આ સ્વરૂપ, ભગવાનનું ચોથું સ્વરૂપ કહેવાય છે અને પોતાના ભક્તજનોના અને તે સાથે બીજા અનેક મુમુક્ષુ જીવોના કલ્યાણ અને અવલંબનાર્થે મંદિરો વગેરેમાં અર્ચારૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલું સ્વરૂપ એ ભગવાનનું પાંચમું સ્વરૂપ છે. અ. અં. ૧, ૩ અને ૪ સ્વરૂપો, માણસને સ્થૂળ દષ્ટિએ અગોચર હોય છે, જ્યારે બાકીનાં બે સ્વરૂપો નયનગોચર વર્તતાં હોય છે. ભગવાનનાં આ

પાંચ સ્વરૂપો સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ વગેરે સર્વ દૃષ્ટિએ એક અને અભિન્ન છે. પરમાત્માનું એ અવતારસ્વરૂપે ધારણ કરેલું મનુષ્યસ્વરૂપ બાહ્ય દૃષ્ટિએ નિર્બળ જણાય, શરીરના ધર્મોને અને લોકજીવનના ધર્મોને અનુસરતું જણાય; તથા મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલું સ્વરૂપ ધાતુ, પાષાણ અને ચિત્રનાં અને મૂંગાં જણાય તોપણ, પહેલાં જણાવેલાં ત્રણ સ્વરૂપો અને એ સ્વરૂપો વચ્ચે લવલેશ ભિન્નતા નથી એવી દૃષ્ટિ જીવનમાં જે અખંડ સેવે છે, તેનું જ જીવન સાર્થક અને ધન્ય બને છે, એ જ જીવન અને જગત બન્નેને દેહ છતાં જીતે છે. તે જ પ્રમાણે, ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો વર્ણ, આશ્રમ, વય, જાતિના કારણે ગમે તેવા ગમે તેમ જણાતા હોય, જગતવ્યવહારના ભાવો યુક્ત જણાતા હોય, દુર્બળ જણાતા હોય, પણ એ ભગવાન સાથે અંતર્બાહ્ય સર્વ રીતે સદા સંકળાયેલા સંલગ્ન છે એવી દૃષ્ટિ અને ભાવના જે સેવે છે તેનું જીવન સાર્થક અને ધન્ય બને છે. અજ્ઞાન, અણસમજ, અહં, અશ્રદ્ધા અને માનના કારણે માણસ આ સ્વરૂપો અંગે અને એમના સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ અંગે સંશયવંત બને છે; એટલું જ નહિ પણ એ સંશયને મનમાં સંઘરીને પોષે છે ત્યારે એનો સર્વનાશ સર્જાય છે. પણ જો એ નિષ્કપટ બનીને પોતાના મનમાં જાગેલા સંશય-શંકાને, લોચોપોચો રાખ્યા વિના સાચા સત્પુરુષના ચરણમાં નિવેદિત કરે છે તો એનું મન સંપૂર્ણ નિઃશંક બને એવી રીતે એનો ખુલાસો અને સમાધાન થાય છે; અને અંતે એનું કલ્યાણ થાય છે.

૭. ઉપર જણાવેલી સિદ્ધાંતવાત સ્પષ્ટ કરતા અનેક દાખલાઓમાંથી બે દાખલાઓનો અત્રે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ : (૧) અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ ભગવાન માનતા હતા. એ અને દુર્યોધન જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પાસે યુદ્ધ માટે મદદ મેળવવા ગયા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે એમની પાસે બે વિકલ્પો રજૂ કર્યા હતા; અને એમાંથી એકની પસંદગી કરવાનું કહ્યું હતું — ‘કાં અજીત ગણાતી યાદવી સેના, શસ્ત્રસરંજામ સાથે પસંદ કર; કાં કોઈ પણ પ્રકારનું હથિયાર ધારણ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા મને એકલાને પસંદ કર.’ ત્યારે અર્જુને પોતાના પક્ષે

એકલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ પસંદ કર્યા હતા. એ જાણતા હતા કે, જે પક્ષે ધર્મ હોય છે તેને જ જય સાંપડે છે; તેમ જે પક્ષે યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હોય છે તેને જ વિજય સહેજે સાંપડે છે. એ રણભૂમિ ઉપર લડવા માટે આવ્યા હતા ત્યારે પણ મનના વિચારોને અળગા કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છા અને સલાહના કારણે જ આવ્યા હતા. પણ યુદ્ધભૂમિ ઉપર છેક છેલ્લી ઘડીએ એમના વિચારમાં એકાએક પરિવર્તન આવ્યું. અર્જુનના મનમાં આ પરિવર્તન શા કારણે આવ્યું તેનો કોઈ સંતોષકારક ખુલાસો ઇતિહાસકારોએ કરેલો નથી. પણ અર્જુન જેવો અસાધારણ શક્તિ અને જ્ઞાન ધરાવતો માણસ પણ જ્યારે અસાવધ બને છે ત્યારે સંશય એના ઉપર સવાર થઈ જાય છે — એ સત્ય સમજાવવા માટે જ ઈશ્વરેચ્છાથી આ પરિવર્તન આવ્યું હશે એમ લાગે છે. અર્જુનને મનમાં થયું કે, રાજસત્તા જ જોઈતી હોય તો તે અન્યત્ર લડીને મેળવી શકે તેવી શક્તિ એ ધરાવે છે; છતાં ભીષ્મ, દ્રોણ, દુર્યોધન વગેરે સ્વજનોનો વધ કરીને આજ રાજસત્તા મેળવવાનો આગ્રહ શા માટે હોવો જોઈએ ? આવી કંઈ વિચારસરણીને વશ વર્તીને ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે. પણ તે સાથે જ પોતાના મનમાં ચાલતા વિચારયુદ્ધની બધી બાજુ નિષ્કપટ બનીને પૂરેપૂરી એણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે નિવેદિત કરી હતી. એમણે ભગવાનના વચનમાં અવિશ્વાસ વ્યક્ત કરવા છતાં અને ભગવાનના સ્વરૂપ અને શક્તિમાં સંશય દાખવ્યા છતાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમના ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ દાખવે છે અને ગીતામૃત પાય છે. ગીતામૃતના પાનના કારણે, એ ‘છિન્ન સંશય અને નષ્ટ મોહ’ થાય છે; અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાનું પાલન એ જ પોતાનો ધર્મ છે, એવું નિઃસંકોચ સ્વીકારે છે; પુનઃ શસ્ત્રો હાથમાં લે છે અને જાતજાતનાં અનેક વિઘ્નો અને અવરોધોનો સફળ સામનો કરીને વિજેતા બને છે, એટલું જ નહિ પણ નારાયણ સાથે સ્થાન પામે છે.

(૨) દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી સતીની કથા અર્જુનની કથાથી તદ્દન જુદી છે. વાત ત્રેતાયુગની છે પણ એ જેટલી ત્યારે સાચી, મહત્વની

અને ઉપયોગી હતી તેટલી જ, તે કરતાં પણ વધારે મહત્વની અને ઉપયોગી આજે પણ છે. એક દિવસ શંકર અને સતી, દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા કુંભજ ઋષિના આશ્રમમાંથી રામકથા સાંભળીને કૈલાસ પાછાં ફરતાં હતાં ત્યારે રસ્તામાં એમણે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીને સીતાની શોધમાં પાગલ જેમ ફરતા જોયા. ‘હે સીતે ! હે સીતે !’ પોકાર કરતા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી વૃક્ષ, વેલી, પર્વત, માણસ, પશુ, પંખી, જે કોઈ મળે તેને ‘તમે મારી સીતા જોઈ છે ?’ એવું પૂછતા હતા. શંકરે તો આ સ્થિતિમાં પણ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીને જોતાં જ દૂરથી બે હાથ જોડ્યા અને માથું નમાવીને ‘જય સચ્ચિદાનંદ, પ્રભો ! હું હમણાં તો આપની કથા, ઋષિના મુખેથી સાંભળીને ચાલ્યો આવું છું. એટલામાં તો આપે અનેક જીવોના કલ્યાણ અર્થે અવતાર ધારણ કરીને લીલા શરૂ કરી દીધી. ધન્ય પ્રભો !’ એમ કહીને વંદન કર્યું. પડખે બિરાજેલાં સતીમાતા, શિવને આવી રીતે વંદન કરતા જોઈને આશ્ચર્યચકિત બન્યાં. એમણે કહ્યું : ‘ભગવન્ ! તમે સચ્ચિદાનંદ પ્રભો ! કહીને કોને વંદન કરતા હતા ? પેલો પાગલ જેવો માણસ, જે જેનેતેને ‘મારી સીતા તમે જોઈ છે ?’ એમ પૂછતો ફરે છે એને તમે ‘જય સચ્ચિદાનંદ પ્રભો !’ કહીને વંદન કર્યા નથી ને ?’

‘દેવી ! એ પુરુષ પાગલ નથી, પણ આપણે જેમની જીવનલીલાની કથા, કુંભજ ઋષિના મુખથી હમણાં જ સાંભળી છે તે પરમાત્મા પોતે છે.’ શંકરે કહ્યું. એ શબ્દો સાંભળતાં જ સતી ખડખડાટ હસી પડ્યાં અને પછી બોલ્યાં : ‘જેનામાં પોતાની સ્ત્રીની રક્ષા કરવાની શક્તિ નથી, જેને શોધવા માટે એ વૃક્ષ, વેલી, પશુ, પંખી બધાને પૂછતો ફરે છે, એને ભગવાન કેમ કહેવાય ?’ શંકરે કહ્યું : ‘દેવી ! તમારી ગંભીર ભૂલ છે. ભગવાન જ્યારે મનુષ્યદેહ ધારણ કરે છે ત્યારે પોતાનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ — બધું છુપાવીને એ માણસ જેવા માણસ થઈને જ વર્તે છે. પણ એ છે તો પરાત્પર પુરુષોત્તમ જ.’ ‘દેવ ! એ માટે ખાતરી કર્યા સિવાય માત્ર તમારા કહેવાથી જ એ ભગવાન છે એમ માની લેવું મને યોગ્ય લાગતું નથી.’ સતીએ કહ્યું.

‘દેવી ! અગ્નિ, ઝેર, પરમાત્મા, સત્પુરુષ અને સતી સ્ત્રીનાં પારખાં લેવાની ચેષ્ટા કરનાર દુઃખી થાય છે.’ શંકરે કહ્યું. ‘પણ ખાતરી થાય તો એમની ભક્તિ દ્વિગુણી વધી જાય ને ? તમે મને રજા આપો તો હું સહેજ પારખું કરી જોઉં.’ સતીએ કહ્યું.

‘પરિણામ ભોગવવાની તૈયારી પહેલાં કરીને પછી ભલે પારખું કરી જુઓ.’ શંકરે કહ્યું.

‘પ્રભુ ! હું અબઘડી પાછી આવું છું’, એમ કહીને સતી ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી ફરતા હતા તે તરફ ઉતાવળે ગયાં. પારખું કેવી રીતે કરવું ? — એનો વિચાર કરતાં, એમણે સીતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. સીતાજીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને એ એમની પાસે પહોંચ્યાં કે તરત જ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી સ્વસ્થ થઈ ગયા. સીતાનું રૂપ ધારણ કરીને આવેલાં સતીમાતાને જોઈને એમણે વંદન કર્યું અને ધીરગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘સતીમાતા ! હું દશરથનંદન રામચંદ્ર આપને હાથ જોડીને વંદન કરું છું. પણ આપ એકલાં કેમ ? ભગવાન શંકર ક્યાં છે ?’ સતી તો સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. ભયથી એ ધ્રૂજી ઊઠ્યાં અને તરત જ પીઠ ફેરવીને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને શંકર તરફ દોડ્યાં. સતીને હાંફળાં-ફાંફળાં બનીને આવેલાં જોઈને શંકરે પૂછ્યું : ‘દેવી ! કેમ પરીક્ષા કરી લીધી ?’ શંકરના પ્રશ્નથી સતીની મૂંઝવણ ઓર વધી ગઈ. પતિ આગળ જૂઠું બોલવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો. ‘ના, ભગવન્ ! રસ્તામાં મને વિચાર આવ્યો કે, પરમાત્માની પરીક્ષા ન લેવાય; એટલે હું દૂરથી વંદન કરીને પાછી ફરી ગઈ.’ શંકરને લાગ્યું કે, ‘સતી જૂઠું બોલે છે. એ ઘડીવાર ધ્યાનસ્થ થયા. ધ્યાનમાં એમને જે બન્યું હતું તે બધું સ્પષ્ટ દેખાયું. થોડી વાર પછી એમણે નેત્રો ખોલ્યાં અને કહ્યું : ‘દેવી ! મેં તમને કહ્યું હતું કે, પરિણામ ભોગવવાની તૈયારી કરીને પછી જ પારખું લેવા જજો. તમે મારું કહેવું માન્યું નહિ. હશે, જેવી ભગવદ્ ઈચ્છા.’ શંકરે કહ્યું. અને પછી કૈલાસ તરફ ચાલવા માંડ્યું.

શંકરે મનમાં નિર્ણય કર્યો કે, સતીએ માતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એટલે હવે એ મારી પણ માતા કહેવાય; તેથી આજથી એમની સાથે

પત્ની તરીકેનો મારો સંબંધ પૂરો થયો. કેલાસ ગયા પછી શંકરે સતી સાથેનો વ્યવહાર બદલી નાખ્યો; મોટા ભાગે એ ધ્યાનસ્થ રહેવા લાગ્યા. જાગ્રત થાય ત્યારે પણ સતી સાથે અબોલા રાખવાનું શરૂ કર્યું. સતી મનમાં ખૂબ પસ્તાતાં હતાં, પણ ઉપાય સૂઝતો ન હતો. એવામાં એમના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ યોજ્યો. સસરા દક્ષ પ્રજાપતિથી જમાઈ શંકરની મહત્તા સહન થતી ન હતી; એમણે યજ્ઞમાં શંકરનું સ્થાન કાઢી નાખ્યું. એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞમાં એમને આમંત્રણ પણ ન આપ્યું. છતાં સતી હઠ કરીને પતિની ઈચ્છાવિરુદ્ધ, યજ્ઞમાં ભાગ લેવા પિતા દક્ષને ત્યાં ગયાં. ભગવાનના અને સત્પુરુષના સ્વરૂપ અંગે સંશય જાગે છે ત્યારે માણસ કેવી ગંભીર ભૂલો કરે છે તેનો, સતીનું જીવન સ્પષ્ટ દાખલો છે. સતી, એ પાપના કારણે પતિ પાસે જૂઠું બોલ્યાં અને પતિને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; એ સંશયરૂપી પાપના કારણે એમણે પતિની આજ્ઞા ઉપર પગ મૂકવાનું દુઃસાહસ કર્યું. સામાન્ય રીતે તો સાસરેથી પુત્રી પિયરમાં આવે ત્યારે પિયરિયાં એને ઊંચકીને ફરે એટલું બધું માનપાન આપવામાં આવે છે; પણ સતીનો કોઈએ કંઈ જ ભાવ ન પૂછ્યો. પરિણામે સતી, યજ્ઞના યોગાગ્નિમાં પડીને ભસ્મસાત્ બની ગયાં. શંકરને જ્યારે આ ખબર પડી ત્યારે એ રોષે ભરાયા. એમની આજ્ઞાથી, એમના ગણોનો નાયક વીરભદ્ર દક્ષના યજ્ઞસ્થળે આવ્યો, યજ્ઞ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો અને દક્ષનું માથું કાપી નાખ્યું. નજીવા લાગતા સંશયનું કેવું ગંભીર પરિણામ !

સંશય એ આત્માને પણ દઝાડનારી આગ છે. જે એને સંધરે છે તે દુઃખી થાય છે અને અંતે નાશ પામે છે.

“... સુખ યા દુઃખમાં પણ જે ભગવાનને જ સર્વ કર્તાહર્તા જાણે છે, તે સુખમાં છકી જતો નથી અને દુઃખમાં ડૂબી જતો નથી. ...”

વિશ્વામિત્ર

ઈતિહાસ અને કાળની ગણનાની દૃષ્ટિએ વિશ્વામિત્રની જીવનકથા ભલે હજારો વર્ષ જૂની ગણાતી હોય પણ આત્મશ્રેય સાધવા ઈચ્છતી વ્યક્તિને એમાંથી આજે પણ ઘણું જાણવા-સમજવાનું અને શીખવાનું મળે તેમ છે. માણસ રજોગુણ અને તમોગુણપ્રધાન કર્મોમાં ડૂબેલો હોય, પણ જો એ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે તો, રાજર્ષિ અને તામર્ષિમાંથી બ્રહ્મર્ષિ થઈ શકે છે; એટલે કે, અધમ, હીન અને નીચામાં નીચી કોટિનું જીવન જીવતી વ્યક્તિ પણ સન્નિષ્ઠ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે માનવજીવનની સર્વોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. માણસ તપ, ત્યાગ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિ વગેરે સકળ સદ્ગુણોથી સંપન્ન હોય, પણ જો એ ઈર્ષ્યા અને માનને વશ વર્તે છે તો એના સર્વ ગુણો, અવગુણો બનીને એને ભારે નુકસાન કરે છે, એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. માણસ તપ, ત્યાગ, ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની ઓથ લઈને સ્વધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરવામાં સહેજ અસાવધ અને બેદરકાર બને છે ત્યારે એના જીવનનું બધું કર્યુકારવ્યું એક ઘડીમાં ધૂળધાણી થઈ જાય છે એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. પદ અને પ્રતિષ્ઠા, દ્રવ્ય, સત્તા, વિદ્યા અને રૂપ-ગુણના મદમાં અંધ બનીને અથવા ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ, દાન, સેવા વગેરેના માનમાં મસ્ત બનીને, ભગવાન, ભગવાનના અવતારો અને ભગવાનના ભક્તો, ગરીબ, બ્રાહ્મણ અને સતી સાધ્વી સ્ત્રીનો દ્રોહ કરે છે ત્યારે એની દશા સર્વતોબ્રષ્ટ વ્યક્તિ જેવી થાય છે,

એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. ભગવદ્ધર્મ, ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવદાશ્રયના પરિણામે વ્યક્તિમાં જે શક્તિ આવે છે તેની આગળ બીજાં ગમે તેવાં સાધનો દ્વારા મેળવેલી સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ કંઈ જ વિસાતમાં નથી, એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. જીવનમાં સાચું સુખ, શાંતિ અને શ્રેય ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ અને સત્સંગથી જ મળે છે. અને સર્વ સાધનોમાં સત્સંગ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ બળોમાં સત્સંગનું બળ જ શ્રેષ્ઠ છે, એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. માણસને જીવનમાં પૂર્ણકામપણું, બીજાં કોઈ સાધનો કે પ્રાપ્તિથી મળતું નથી, પણ ભગવાનની અનન્ય ભક્તિ અને સત્સંગથી જ મળે છે, એ સત્ય વિશ્વામિત્રની જીવનકથા સમજાવે છે. વિશ્વામિત્રની જીવનકથા બહુ લાંબી છે; એમાં જાતજાતના રંગો વર્તાય છે. બહુલક્ષી એ જીવનકથાના થોડા અતિ મહત્વના અને ઉપયોગી પ્રસંગોનો આ લેખમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે :

વાલ્મીકિ રામાયણ, મહાભારત, મત્સ્યપુરાણ, શ્રીમદ્ભાગવત, દેવી ભાગવત, હરિવંશ વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં વિશ્વામિત્રની જીવનકથા વર્ણવેલી છે. વેદમંત્રોના દ્રષ્ટા ગણાતા તેર મુખ્ય ઋષિમુનિઓમાં વિશ્વામિત્રનું નામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આજે જ્યાંત્યાં જેનું અનુષ્ઠાન અને પુરસ્કાર થાય છે અને જેનાં મંદિરોનું આયોજન થાય છે એ ગાયત્રીના મંત્રના વિશ્વામિત્ર એક ઋષિ ગણાય છે. નભોમંડળમાં અહર્નિશ પ્રકાશી રહેલા સપ્તર્ષિઓમાં અને બ્રાહ્મણોના કુળના આદિ પુરુષોમાં પણ વિશ્વામિત્રની ગણના થાય છે. *^૧ઊર્જ એટલે કાર્તિક માસમાં, કૃતિકા નક્ષત્રમાં જ્યારે સૂર્ય વિચરતો હોય છે ત્યારે એમની સાથે નક્ષત્રમંડળના એક અધિનાયક તરીકે વિશ્વામિત્ર આજે પણ વિચરે છે, એવું જ્યોતિષ અને ખગોળશાસ્ત્ર કહે છે. પૌરાણિક કથાકોશમાં

*૧ વર્તમાન કાર્તિક માસને વૈદિકકાળમાં ઊર્જ કહેવામાં આવતો હતો. વર્તમાનકાળના મહિના વૈદિકકાળમાં નીચે જણાવેલા નામે ઓળખાતા હતા. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં આજે પણ માસનાં વૈદિક નામો વપરાય છે : (૧) ચૈત્ર-મધુ (૨) વૈશાખ-માધવ (૩) જેઠ-શુક્ર (૪) આષાઢ-શુભિ (૫) શ્રાવણ-નભ (૬) ભાદરવો-નભસ્ય (૭) આસો-ઈશ (૮) કાર્તિક-ઊર્જ (૯) માગશર-સહ (૧૦) પોષ-સહસ્ય (૧૧) મહા-તપ અને (૧૨) ફાગણ-તપસ્ય.

વિશ્વામિત્રની કુળપરંપરાનાં અને પ્રવરોનાં નામોની લાંબી યાદી આપેલી છે. ભારતમાં થયેલા સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓની જીવનગાથા ઘણાં પુરાણોમાં ગાયેલી છે. વિશ્વામિત્ર ચંદ્રવંશી રાજા હતા. ચંદ્રવંશી રાજા પુરુરવાના કુળમાં કુશાંબી નામે એક રાજા થઈ ગયો એના પરાક્રમી પુત્રનું નામ ગાધિ અને ગાધિના પરાક્રમી પુત્રનું નામ વિશ્વરથ. પોતાનાં સત્કર્મોના કારણે એ વિશ્વામિત્ર નામે ઈતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૩. એક વખત રાજા વિશ્વરથ થોડા સૈનિકો લઈને મૃગયા કરવા નીકળ્યો. લાંબી રજળપાટ કરવા છતાં યોગ્ય શિકાર ન મળ્યો એટલે થાકી-હારીને એ પોતાના નગરમાં પાછો ફર્યો. રસ્તામાં એક બાજુ મહામુનિ વસિષ્ઠજીનો આશ્રમ હતો. રાજા એમનું દર્શન કરવા ગયો. પોતાના પ્રદેશના રાજાને આમ અચાનક આવેલો જોઈને વસિષ્ઠે એમને પ્રેમથી આવકાર્યા અને આદરથી ભવ્ય ભોજન જમાવ્યું. ચક્રવર્તી સમ્રાટોને ત્યાં પણ જોવા ન મળે એવી વાનગીઓ અને સામગ્રી, પોતાને ભોજનમાં પીરસાયેલી જોઈને વિશ્વામિત્રને ભારે આશ્ચર્ય થયું. વસિષ્ઠ પાસે મિલકતમાં તો ગાયો અને શિષ્યો સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું, રહેવા માટે ફાટેલતૂટેલ ઝૂંપડી હતી અને પાથરવા માટે દર્ભ અને વૃક્ષોનાં પાંદડાં જ હતાં; છતાં આવી અદ્ભુત સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ, નિષ્કંચન જણાતા બ્રાહ્મણ ઋષિ પાસે આવી ક્યાંથી ? એ પ્રશ્ને રાજાનું મન મૂંઝાઈ ગયું; બીજી પળે એ મૂંઝવણમાંથી ઈર્ષ્યાના અંકુરો ફૂટ્યા. માણસ સહજસ્વભાવે અવળચંડો હોય છે પણ તે સાથે એ ભારે અદેખો પણ હોય છે. બીજા પાસે એ જ્યારે અસામાન્ય રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, કળા, શક્તિ, સંપત્તિ કે સમૃદ્ધિ જુએ છે ત્યારે મનમાં આનંદના ભાવોને બદલે, અદેખાઈના ભાવો પેદા થાય છે; એ વસ્તુ-પદાર્થ, પોતાની કરવાની કામના જાગે છે અને પછી એ પોતાને હસ્તગત કરવા માટે યોગ્ય-અયોગ્ય ગમે તેવા પ્રયત્નો એ શરૂ કરે છે. વસિષ્ઠ તો પરમાત્માના સ્વરૂપના સુદૃઢ જ્ઞાન, આશ્રય, ભક્તિ અને સત્સંગના કારણે પૂર્ણકામ હતા; એમને પરમાત્મા સિવાય જીવનમાં બીજી કોઈ જ કામના ન હતી. એટલે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે એમની

મનોકામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન જ એમને શક્તિ અને સગવડો આપતા. ભગવાને એમને નંદિની નામની એક કામધેનુ ગાય આપી હતી; એ ગાયના સહારે એ રાજાની શાહી સરભરા અને સત્કાર કરી શક્યા હતા. વિશ્વરથે વસિષ્ઠ પાસે કામધેનુ ગાયની માગણી કરી. એમની માગણી વિચિત્ર અને અયોગ્ય હતી; પણ એ માટે એમણે જે કારણ બતાવ્યું તે વધારે વિચિત્ર અને વધારે અયોગ્ય હતું. એમાં અહંકાર અને સત્તાની બદબો આવતી હતી. માગણી માટે કારણ દાખવતાં એમણે કહ્યું : ‘મુનિરાજ ! મનોવાંછિત વસ્તુ આપે એવી આ કામધેનુ ગાય તો રાજદરબારમાં જ શોભે.’ રાજાના શબ્દો સાંભળીને વસિષ્ઠ પ્રથમ તો હસ્યા; પણ પછી ધીર ગંભીર પણ નિર્ભય સ્વરે કહ્યું : ‘રાજન્ ! તમારી ભૂલ થાય છે. સુપાત્રતા કેળવી હોય તેવા પુરુષને સિદ્ધિઓ અને શક્તિ મળે છે તો એ સિદ્ધિ અને શક્તિ સાર્થક બને છે; પણ જો એ અપાત્ર પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે તો તેથી એને પોતાને તથા એની સાથે સંકળાયેલા અન્ય સર્વેને ભારે નુકસાન થાય છે. જીવનમાં સિદ્ધિ અને શક્તિ મેળવવી સહેલું છે પણ તેને જીરવવી અને જીરવીને પોતાના માટે નહિ પણ બીજાના સુખ અને હિત માટે વાપરવી એ કામ અતિ મુશ્કેલ હોય છે.’ મુનિના શબ્દો સાંભળીને રાજાને ક્રોધ વ્યાપ્યો. એણે બળ વાપરીને ગાયને લઈ જવાનો સૈનિકોને હુકમ કર્યો. પણ જેવા સૈનિકો ગાય પાસે ગયા કે તરત જ એણે માથું હલાવીને સૈનિકો ઉત્પન્ન કર્યા. એ સૈનિકોએ, રાજસૈનિકોને મારી નાખ્યા. રાજા વિશ્વરથ જીવ બચાવવા માંડમાંડ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો.

૪. લોકમાં જેને ગરીબ અને નિર્બળ માનવામાં આવે છે એવી એક ગાય, એક પશુથી પરાજય પામવાથી રાજા વિશ્વરથને ભારે આઘાત લાગ્યો. એ આઘાતના પરિણામે એમણે એક ભારે દુઃસાહસ કર્યું — પોતાના સો પુત્રો તથા મોટું લશ્કર લઈને એમણે બળજબરીથી ગાય લેવા માટે વસિષ્ઠના આશ્રમ ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાજાને લશ્કર સાથે ધસી આવેલો જોઈને વસિષ્ઠને ગ્લાનિ અને દુઃખ થયું. એમણે નિર્ભયતાથી આગળ આવીને કહ્યું : ‘રાજન્ ! એક ગાય માટે તમે આ દુઃસાહસ કરો છો તે તમારા માટે શોભાસ્પદ ન કહેવાય; આથી માણસોની નિરર્થક

હાનિ જ થાય. જો ગાય માટે જ તમે આ ઉત્પાત યોજી રહ્યા હો તો સ્વેચ્છાથી આવતી હોય તો ગાયને તમે લઈ જાવ.’ એમ કહીને વસિષ્ઠજી એક બાજુ શાંત ઊભા રહ્યા. ગાયની ચમત્કારી શક્તિનો વિશ્વરથને પરચો મળી ગયો હતો એટલે ગાયને છંછેડવાનું જોખમ ખેડવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું. એમણે વસિષ્ઠ મુનિને જીવતા યા મરેલા પકડવાનો આદેશ આપ્યો. એ સાંભળીને વસિષ્ઠજી બોલ્યા : ‘રાજન્ ! મને તમારી દયા આવે છે. હું આ ઊભો. તમારા સૈનિકો અને શસ્ત્રો મારી પાસે પણ આવી નહિ શકે,’ એમ કહીને એમણે પોતાનો હાથ ઊંચો કર્યો. કોણ જાણે ક્યાંથી પણ એમના હાથમાં એક દંડ આવ્યો. સૈનિકોએ યુદ્ધની શરૂઆત કરી. વસિષ્ઠ ઉપર જેટલાં શસ્ત્રો ફેંકાય તે બધાં જ એ એક હાથે ઝીલી લેતા અને બાજુએ ફીંકી દેવા લાગ્યા. શસ્ત્રોનો મોટો ઢગલો થઈ ગયો ત્યારે વસિષ્ઠે દંડને, જેને એ બ્રહ્મદંડ કહેતા હતા તેને પોતાના માથા ઉપર ઘુમાવ્યો અને પછી સૈન્ય તરફ ફેંક્યો. જોતજોતામાં તો દંડના પ્રહારથી રાજાના નવ્વાણુ પુત્રો તથા બધા સૈનિકોનો નાશ થઈ ગયો. વિશ્વરથ આ જોઈને મનમાં ભારે ભય પામ્યો. એમનો એક પુત્ર બ્રહ્મદંડના પ્રહારમાંથી બચવા માટે એક ખૂણામાં સંતાયો હતો તેને સાથે લઈને રાજા જીવ બચાવવા માટે ત્યાંથી ભાગ્યો.

૫. વસિષ્ઠના બ્રહ્મદંડનું અપ્રતિહત પરાક્રમ જોઈને વિશ્વરથે મનમાં એવો બ્રહ્મદંડ, એવી બ્રહ્મસત્તા, એવું બ્રહ્મત્વ મેળવવાનો નિર્ણય કર્યો. પોતાના પુત્રને રાજગાદી સોંપી દઈને તપ કરવા એ જંગલમાં ગયા. ભારે ઉગ્ર તપ કર્યું. દેવો અને દેવરાજ પ્રસન્ન થયા. દેવોએ રાજાને વિશ્વામિત્ર નામે સંબોધ્યો; અને ઈન્દ્રપદ સિવાય સ્વર્ગમાંથી જે જોઈતું હોય તે માગી લેવાનું કહ્યું. વિશ્વરથ ત્યારથી વિશ્વામિત્ર નામથી ઓળખાતા થયા. દેવોના વરદાનથી વિશ્વામિત્રને સંતોષ ન થયો; એમણે તપ ચાલુ રાખ્યું. વિશ્વામિત્ર રખેને ઈન્દ્રાસન પડાવી લે એ બીકે, એમને તપોભંગ કરવા માટે ઈન્દ્રે મેનકા નામની અપ્સરાને મોકલી. મેનકાએ આવતાં જ વિશ્વામિત્રનું આજુબાજુનું શુષ્ક વાતાવરણ બદલી નાખ્યું; વિષયાનંદથી-રસમસ્તીથી એને તરબતર કરી દીધું. વાતાવરણ બદલાતાં વિશ્વામિત્ર જાગ્યા. એમના અંગમાં અદ્ભુત શક્તિ વર્તાતી

હતી, એમની આંખમાં ભારે તેજ ઊભરાતું હતું; મેનકાનાં અંગોઅંગમાંથી મદ અને મોહ નીતરતાં હતાં, એની આંખમાં અજબ કામણ ભર્યું હતું, એના ઊભા રહેવાની રૂપછટા ભલભલા પુરુષને આકર્ષે એવી વિલક્ષણ હતી, એણે શરીર ઉપર હવાના તાણાવાણામાંથી બનેલું હોય એવું એક પારદર્શક આછા ગુલાબી રંગનું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ ઉચ્ચ સ્વરે ચેતવણી આપતાં કહ્યું છે કે, ત્યાગી, તપસ્વી, જ્ઞાની, યોગી કે ભક્તે, દેવતાની પ્રતિમા વિના બીજી કોઈ સ્ત્રીની પ્રતિકૃતિનો સ્પર્શ તો ન જ કરવો જોઈએ, પણ એનું દર્શન પણ ન કરવું જોઈએ. પોતે ભારે તપસ્વી છે, ત્યાગી અને જ્ઞાની છે, મહાયોગી છે એટલે પોતે નિર્વિકાર અને નિર્લેપ છે, જગતના રૂપ, ગુણ, શબ્દ પોતાના ઉપર કોઈ વિપરીત અસર કરી શકે તેમ નથી એવું માનીને સત્શાસ્ત્રોની ચેતવણીની વિશ્વામિત્રે અવગણના કરી; એમણે એક ઊંડી નજરે મેનકા સામે જોયું. અહં માણસમાં ખોટો આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરે છે. વિશ્વામિત્ર, મેનકાથી મોહિત થયા, અંધ બન્યા; પરિણામે મેનકા સાથે લગ્ન કર્યા સિવાય જ એમણે ઘરસંસાર માંડ્યો, તપ અને તપનાં ક્રિયાકાંડો વિસરાઈ ગયાં, વિલાસી ભ્રમર માફક એ મેનકાની આજુબાજુ જ દિનરાત ભમવા લાગ્યા. શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં ગળાડૂબ પડેલા માણસને જ્યાં સુધી જબરી લાત વાગતી નથી ત્યાં સુધી, એ છાણના કીડા માફક એમાં ડૂબેલો જ રહે છે. મેનકાએ એક દિવસ એક સુંદર પુત્રીને જન્મ આપ્યો. નવજાત પુત્રીને હાથમાં લઈને એ વિશ્વામિત્ર પાસે આવી. મેનકા અને એની પુત્રીને જોતાં જ વિશ્વામિત્રની આંખ ઊઘડી ગઈ. પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં મોહનાં પડળ બળી ગયાં. મા-દીકરીનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને ‘પુનશ્ચ હરિ ૐ’ કરવા — તપ કરવા જંગલમાં જતા રહ્યા.

૬. દૂધનો દાઝ્યો છાશ પણ ફૂંકીફૂંકી પીતો હોય છે તેમ આ વખતે ભારે સાવધાનીથી અને કાળજીથી એમણે તપ કર્યું. હજારો વર્ષ વીતી ગયાં. બ્રહ્માજી એમની પાસે આવ્યા અને વરદાન માગવાનું કહ્યું. વિશ્વામિત્રે માગ્યું : ‘હું જન્મે ક્ષત્રિય છું તે આ જગ્યાએ જ બ્રાહ્મણ થાઉં; મને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મસત્તા પણ

પ્રાપ્ત થાવ અને બધા મને બ્રહ્મર્ષિ નામે બોલાવે અને સન્માને.’ ‘તથાસ્તુ’ કહીને બ્રહ્માજી ચાલ્યા ગયા. સૌ કોઈ ભય અને શાપની બીકને લીધે એમને બ્રહ્મર્ષિ તરીકે સંબોધવા લાગ્યું; એકમાત્ર વસિષ્ઠજીએ એમને રાજર્ષિ તરીકે સંબોધવાનું ચાલુ રાખ્યું, એટલું જ નહિ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું : ‘બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મસત્તા અને બ્રહ્મર્ષિપદ, તપ અને ત્યાગ કરવાથી, યજ્ઞ અને દાન કરવાથી, તીર્થોમાં ફરવાથી, સેવા કરવાથી, યા ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિમાં આગળ વધવાથી મળતાં નથી; એ તો પરમાત્માની નિષ્કામભક્તિ અને સત્સંગથી અને પરમાત્માની કૃપાથી મળે છે. જેમના જીવનમાં પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ કામના ન હોય તે જ બ્રહ્મર્ષિ કહેવાય છે; જે સર્વભાવે પરબ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે તે જ બ્રહ્મર્ષિ કહેવાય છે. વિશ્વામિત્ર અદ્વિતીય તપસ્વી અને ત્યાગી છે એ ખરું, પણ એમના તપ અને ત્યાગ પાછળ સ્વાર્થ જ રહેલો છે; માટે એ ઋષિ ખરા પણ રાજર્ષિ જ કહેવાય.’ વિશ્વામિત્રે જ્યારે વસિષ્ઠના આ શબ્દો કર્ણપરંપરાથી સાંભળ્યા ત્યારે એમને રોમ રોમ ક્રોધ વ્યાપી ગયો. ત્યારથી એ વસિષ્ઠજીના કટ્ટર વિરોધી અને શત્રુ બની ગયા.

૭. વિશ્વામિત્ર તપસ્વી હતા, જ્ઞાની હતા, લોકો એમને બ્રહ્મર્ષિ તરીકે બોલાવતા હતા અને સન્માનતા હતા છતાં, આ પછી જ્યાંત્યાં અને જ્યારેત્યારે એ વસિષ્ઠની નિંદા કરવા લાગ્યા. વસિષ્ઠ જે વાત કહે તે યોગ્ય અને શાસ્ત્રસંમત હોય તોપણ એનો વિરોધ જ કરવા લાગ્યા. વસિષ્ઠજી આ બધું ખૂબ શાંતિથી સાંભળી રહેતા; એ વિશ્વામિત્રને તપસ્વી અને જ્ઞાની કહેતા, પણ બ્રહ્મર્ષિ તરીકે સંબોધતા નહિ. આમ વર્ષો વીત્યાં. એક વખત એક સભામાં વિશ્વામિત્ર હાજર હતા ત્યારે વસિષ્ઠે અયોધ્યા નરેશ હરિશ્ચંદ્રની સત્યનિષ્ઠાનાં વખાણ કર્યાં. વિશ્વામિત્રે એ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. એમણે કહ્યું : ‘રાજાઓ સત્યનિષ્ઠ હોતા જ નથી. હરિશ્ચંદ્રની સત્યનિષ્ઠાની કસોટી કર્યા સિવાય એને સારું પ્રમાણપત્ર આપવું એ જ મોટું અસત્ય છે.’ એ પછી વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને હરિશ્ચંદ્રની ભારે આકરી કસોટીઓ કરી — એનું રાજ લઈ લીધું; દક્ષિણાની વસૂલાત માટે એની પાસે સ્ત્રી અને પુત્રને

વેચાવ્યાં; એક ચાંડાલને ત્યાં સ્મશાનમાંથી કર અને વસ્ત્ર ઉઘરાવવાની નોકરી કરવાની ફરજ પાડી; એના પોતાના હાથે જ પુત્રની હત્યા કરવાનો પ્રસંગ ઊભો કર્યો. હરિશ્ચંદ્રે આ બધી કસોટીઓ પાર કરી છતાં પોતાના વચનમાંથી પાછી પાની ન કરી ત્યારે, વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠનાં વખાણ સાચાં માન્યાં. પણ આથી પણ બે ચાસણી ચઢે એવો એક પ્રસંગ બન્યો.

વિશ્વામિત્ર જ્યારે તપ કરવા ગયા હતા ત્યારે દુષ્કાળ વગેરે જેવા પ્રસંગોએ એમની સ્ત્રીઓ (એમને પાંચ સ્ત્રીઓ હતી) અને પરિવારનું સત્યવ્રત નામના અયોધ્યાના એક રાજાએ અન્નાદિક વડે સંભાવના કરીને રક્ષણ કર્યું હતું. સત્યવ્રતના આ ઉપકારનો બદલો વાળવાની એ તક શોધી રહ્યા હતા. અચાનક જ એમને એ તક મળી ગઈ. માણસના સ્વભાવમાં એક વિચિત્રતા હોય છે — પોતે જે માટે પાત્ર ન હોય, જે માટે લાયક ન હોય એવી ઘણી બાબતો જીવનમાં મેળવવાની વાંઝણી ઈચ્છા એ સેવતો હોય છે. રાજા સત્યવ્રતના મનમાં પણ એવી એક ઈચ્છા ઈતિહાસ-પુરાણની કથાઓ સાંભળીને જાગી હતી; એને સદેહે સ્વર્ગમાં જઈ આવવાની ઘણી ઈચ્છા હતી. એક વખત એણે વિશ્વામિત્રને પોતાની આ ઈચ્છા જણાવી. આગળપાછળનો અને પરિણામનો સારાસારનો વિચાર કર્યા વિના જ, રાજાની આ વિચિત્ર ઈચ્છા પૂરી કરવા વિશ્વામિત્ર તૈયાર થયા. એમણે એક યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. કેટલાક ઋષિમુનિઓ અને બ્રાહ્મણો, એમના ભયથી, તો કેટલાક દ્રવ્યલોભના સ્વાર્થથી, એમની સાથે યજ્ઞમાં સહકાર્યકર તરીકે જોડાયા. વસિષ્ઠે એમાં જોડાવાનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર કર્યો; એટલું જ નહિ પણ વિશ્વામિત્રને કહ્યું : ‘પાત્ર ન હોય એવી વ્યક્તિને માત્ર તપોબળના પ્રભાવથી સદેહે સ્વર્ગ મોકલવાની પ્રવૃત્તિ, જગદીશ્વરે, સૃષ્ટિસર્જનમાં પ્રવર્તવેલા કર્મના ન્યાયના સિદ્ધાંતમાં અનધિકારે દબલ કરવા જેવી ચેષ્ટા કહેવાય. તમારે એવી ઈચ્છાને ઉત્તેજન ન આપવું. રાજાને પહેલાં સુપાત્ર બનાવો.’ વસિષ્ઠની આ સાચી વાત વિશ્વામિત્રને રુચિ નહિ; એની સદંતર અવગણના કરીને એમણે યજ્ઞ કરાવ્યો. યજ્ઞ પૂરો થયા

પછી પણ રાજામાં સદેહે સ્વર્ગમાં સ્વયમેવ જવાની શક્તિ ન આવી ત્યારે રોષે ભરાયેલા વિશ્વામિત્રે, પોતાની તપશક્તિના આધારે રાજાને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો પણ, ‘સત્કર્મની સુપાત્રતા સિવાય સ્વર્ગ નહિ’ એ ન્યાયને અનુસરીને સ્વર્ગના અધિપતિએ સ્વર્ગનાં દ્વાર રાજા માટે બંધ કરી દીધાં. નિરુપાયે રાજા પૃથ્વી ઉપર પાછો ફરવા લાગ્યો. વિશ્વામિત્રનો ક્રોધ આથી ઓર ભભૂકી ઊઠ્યો. એમણે રાજાને અંતરિક્ષમાં અધ્ધર જ અટકાવી દીધો; અને એના માટે નવા સ્વર્ગની સૃષ્ટિ રચવાની તૈયારી કરવા માંડી. વિશ્વામિત્રની આવી ગાંડી પ્રવૃત્તિ જોઈને ચિંતાતુર બનેલા બ્રહ્માજી એમની પાસે દોડી આવ્યા અને કહ્યું : ‘વિશ્વામિત્ર ! જગતવ્યાપાર એટલે સૃષ્ટિસર્જનની પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ એક માત્ર સર્વેશ્વર શ્રીહરિમાં જ રહેલી છે. જીવાત્મા ગમે તેવો સમાધિનિષ્ઠ અને સમર્થ યોગી હોય તોપણ એને એ શક્તિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. જેને પરમાત્મા કૃપા કરીને એ શક્તિ પ્રદાન કરે છે અને કૃપા કરીને જેને સૃષ્ટિસર્જનનું કામ સોંપે છે તેને, પરમાત્માની કૃપાદષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી — રહે ત્યાં સુધી જ એ શક્તિ સાંપડે છે; એવી વ્યક્તિ પણ પરમાત્માની આજ્ઞા વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય કરી શકતી નથી. માટે તમે આ તમારી પ્રવૃત્તિ સંકેલી લો. એમાં જ તમારું હિત છે.’ બ્રહ્માજીના શબ્દો સાંભળીને વિશ્વામિત્ર વિચારમાં પડ્યા; પણ પછી બ્રહ્માજી તરફ રોષભરી દષ્ટિ કરીને કહ્યું : ‘પિતાજી ! પણ મેં રાજાને વચન આપ્યું છે તેનું શું ?’ થોડી વિચારણા પછી બ્રહ્માએ રાજાને ન સ્વર્ગ ન પૃથ્વી — એવું અંતરિક્ષમાં અંતરિયાળ સ્થાન આપવાનું સ્વીકાર્યું. રાજાએ કહ્યું : ‘મારે એવું અંતરિયાળ સ્થાન જોઈતું નથી; મને કૃપા કરીને મારા પૃથ્વી ઉપરના સ્થાને જવા દો.’ વિશ્વામિત્રે તાડૂકીને કહ્યું : ‘એ નહિ બને; તમે પૃથ્વી ઉપરથી સદેહે અંતરિક્ષમાં જવાની ઈચ્છા કરી હતી. હવે તમારે અંતરિક્ષના એ સ્થાનમાં જ રહેવું પડશે.’ રાજા સત્યવ્રતને ત્યારથી અંતરિક્ષમાં અંતરિયાળ રહેવું પડ્યું. ત્યારથી લોકોમાં તે રાજા સત્યવ્રતને બદલે ત્રિશંકુ (સાદી ભાષામાં કહીએ તો ધોબીનો કૂતરો જેમ ન ઘરનો કે ન ઘાટનો કહેવાય છે તેમ) નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

લોકોમાં તો આ પ્રસંગ પછી વિશ્વામિત્ર ધારે તે કરે એવા સમર્થ છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ; પણ વિશ્વામિત્રના મનમાં આ પ્રસંગ થયેલી માનહાનિ હૃદયશૂળ માફક ખૂંચવા લાગી.

૯. માણસને પોતાનો દાષ — પોતાની ભૂલ કદી સૂઝતી નથી; પોતાની પીછેહઠ માટે, પરાજય અને નુકસાન માટે એ હમેશાં બીજાઓ ઉપર જ દોષારોપણ કરતો હોય છે. પોતાને ભોગવવી પડેલી માનહાનિ માટે વિશ્વામિત્ર, આ પછી વસિષ્ઠને જ જવાબદાર ગણવા લાગ્યા. આ ખોટી માન્યતા દિવસે દિવસે દઢ થવા લાગી. આખરે એમને લાગ્યું કે, જ્યાં સુધી વસિષ્ઠજી હયાત છે ત્યાં સુધી જગતમાં પોતાનો જયવારો થવાનો સંભવ નથી. આ વિચાર પરિપક્વ થતાં એમણે વસિષ્ઠની હત્યા કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ વસિષ્ઠનો બ્રહ્મદંડ હજુ એમને નજર સામે દેખાતો હતો; એમની શક્તિથી એ પરિચિત હતો, એટલે એ જ્યારે જાગ્રત હોય ત્યારે નહિ પણ રાત્રે નિદ્રાધીન હોય ત્યારે છાનામાના એમના આશ્રમમાં જઈને હત્યા કરવાનું નક્કી કર્યું. કાળું કામ કરવા માટે માણસ સામાન્ય રીતે કાળી રાત જ પસંદ કરતો હોય છે. પણ કોણ જાણે કેમ પણ વિશ્વામિત્રે આ કાળા કામ માટે પૂર્ણિમાની સંપૂર્ણ શ્વેત રાત પસંદ કરી. એ રાતે મધરાત નજીક આવતાં, એક હાથમાં ખડ્ગ લઈને વિશ્વામિત્ર લપાતાછુપાતા વસિષ્ઠના આશ્રમ આગળ આવ્યા. વસિષ્ઠજી, પત્ની અરુંધતી સાથે પર્ણકુટિની બહાર બેઠા બેઠા જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરી રહ્યા હતા. વિશ્વામિત્ર પર્ણકુટિની પાછળ ખડ્ગને હાથમાં મજબૂત રીતે પકડીને ઊભા રહ્યા. એવામાં અચાનક જ એમના કાને અરુંધતીના પ્રશ્નના શબ્દો પડ્યા. અરુંધતીએ વસિષ્ઠજીને પૂછ્યું : ‘દેવ ! પૂર્ણિમાના આ ચંદ્રના શીતળ શાંત તેજ જેમ; આજે કોનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું છે ?’ જરાયે સંકોચાયા વિના વસિષ્ઠજીએ તરત જ જવાબ આપ્યો : ‘દેવી ! ચંદ્રનું તેજ શીતળ અને શાંત છે એ વાત ખરી; પણ એ તો સૂર્યના તેજમાંથી પ્રતિબિંબિત થયેલું છે; સૂર્યનું તેજ એ જ મૂળ તેજ છે. એ ઉગ્ર અને પ્રખર લાગે છે પણ જગતને જીવન અને પ્રકાશ એ જ તેજ આપે છે. સૂર્યના તેજ જેવું પ્રખર અને જગતને જીવન અને

પ્રકાશ આપનારું તેજ, આજે તો મુનિ વિશ્વામિત્રનું પ્રકાશે છે.’ વિશ્વામિત્રના કાને આ શબ્દો પડ્યા. એમના અંતરમાં તરત જ શુભ સંકલ્પોની પરંપરા જાગી. ‘અરે ! વસિષ્ઠજી તો મારા તપનાં વખાણ કરે છે; મારા તપના તેજને, જગતને જીવન અને પ્રકાશ આપનારું કહે છે અને હું અહીં એમની હત્યા કરવા આવ્યો છું. એમના જેવા મારા પરમહિતૈષીની હત્યા કરવા જેવું અધમ કૃત્ય મારાથી ન થાય; મારે એમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને એમની ક્ષમા માગવી જોઈએ.’ આ વિચાર દઢ થતાં જ વિશ્વામિત્ર પર્ણકુટિની પાછળથી નીકળીને આગળ દોડી આવ્યા, ખડ્ગને દૂર ફેંકી દીધું અને ‘મને ક્ષમા કરો, મને ક્ષમા કરો’ એમ બોલતા બોલતા વસિષ્ઠજીને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. એમની આંખોમાંથી વહી રહેલાં પશ્ચાત્તાપનાં આંસુઓ વસિષ્ઠના પગનું પ્રક્ષાલન કરવા લાગ્યાં. વસિષ્ઠજી તરત જ ઊભા થયા અને બોલ્યા : ‘વિશ્વામિત્રજી ! આજે તમે તમારા અહંને ઓગાળી નાખ્યો છે, માનને મારી નાખ્યું છે; આજે તમે શસ્ત્રબળનો સહારો છોડી દીધો છે; હવે તમે સાચા અર્થમાં મહર્ષિ બન્યા છો. મને આજે અનહદ આનંદ થયો છે. ઊઠો, ઊભા થાવ, બ્રહ્મર્ષિ !’ એમ કહીને વસિષ્ઠજીએ વિશ્વામિત્રને ઊભા કર્યા અને અતિ પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. થોડી વાર પછી વસિષ્ઠે અરુંધતીને કહ્યું : ‘દેવી ! અત્યારે ભલે મધરાત થઈ છે, પણ બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્રજીના સત્કારની યોગ્ય વ્યવસ્થા તત્કાળ કરો.’ રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર, બ્રહ્મર્ષિના વરથી આમ બ્રહ્મર્ષિ થયા.

૧૦. વિશ્વામિત્રજીની જીવનકથાની બીજી ઘણી વિગતો બાકી રહે છે. પણ આજે માનવજીવનને આત્મશ્રેયના માર્ગે દોરી જાય એવી લાગી તેટલી વિગતો અત્રે સંક્ષેપમાં રજૂ કરી છે. વિશ્વામિત્રજી અત્યારે જગતના ચોકમાં ઊભા રહીને પોતાની આત્મકથાનાં પાનાં ઉકેલીને જાણે ઉચ્ચ સ્વરે કહેતા હોય તેમ શબ્દો સંભળાય છે કે, (૧) જ્યાં સુધી ઈર્ષ્યા, અહં અને માન સ્વલ્પાંશે પણ અંતરમાં લપાયાછુપાયા વર્તતાં હોય, ત્યાં સુધી બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મર્ષિપદ કદી મળતું નથી. માન, તપ, ત્યાગ, દાનધર્મ, સેવાવૃત્તિ, ધર્મપાલન, જ્ઞાન, યોગ અને

ભક્તિ — ગમે તે બાબતનું હોય તોપણ એ ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરેથી અવનતિની ઊંડી ગર્તમાં ફેંકી દે છે.

(૨) જ્યાં સુધી માણસ ભગવાનનો અને ભગવાનના ભક્તોનો દ્રોહ કરવાનું, મન, વાણી યા કર્મથી કરવાનું એક યા બીજી રીતે ચાલુ રાખે છે ત્યાં સુધી એને બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મર્ષિપદ કદી મળતું નથી. બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કરવાનું સહેલું, સુગમ અને કદી નિષ્ફળ ન જાય એવું સાધન એક જ છે; અને તે ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તના અંતરની પ્રસન્નતા.

(૩) જ્યાં સુધી માણસ એમ માનતો હોય છે કે, જીવનમાં સિદ્ધિ અને શક્તિ યોગાદિક શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનો દ્વારા મેળવી શકાય છે, ત્યાં સુધી એને બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મર્ષિપદ કદી મળતાં નથી. સાચી સિદ્ધિ અને સાચી શક્તિ, એકમાત્ર પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય, આશ્રય અને ભક્તિથી થતા સત્સંગથી જ મળે છે.

(૪) જ્યાં સુધી માણસ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિ અને શક્તિ, પોતાના અને પોતીકાંના સુખ અને હિત માટે વાપરે છે યા વાપરવાની ઈચ્છા રાખે છે ત્યાં સુધી એ સિદ્ધિ અને શક્તિ એને માટે ભારરૂપ અને ઘાતક નીવડે છે. પણ જ્યારે એ સિદ્ધિ અને શક્તિ, પોતાના માટે નહિ પણ ભગવાનના ભક્તોના અને બીજા જનોના સુખ અને હિત માટે એ વાપરે છે અને વાપરવાની ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે જ એને સાચું બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મસત્તા અને બ્રહ્મર્ષિપદની સરખામણીમાં બીજી બધી જ પ્રાપ્તિ, સિદ્ધિ અને શક્તિ કંઈ જ વિસાતમાં નથી. જીવનમાં જયવારો માત્ર બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મસત્તા અને બ્રહ્મર્ષિપદથી જ મેળવી શકાય છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની શાંતિયાત્રા

પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે ભગવાન જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ — એને અનુરૂપ નામ અને રૂપ ધારણ કરીને જ્યાં જ્યાં, જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પ્રગટ થાય છે; અને અનેક લૌકિક અને અલૌકિક લીલાઓ કરે છે. એ પ્રસંગો શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોનાં પાને નોંધાયેલા છે. ભક્તજનોના જીવનમાં કેટલીક વખત એવા પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે શું કરવું યોગ્ય અને હિતાવહ છે, એ માટે ભારે ગૂંચવણ અને મૂંઝવણ ઊભી થાય છે ત્યારે શું કરવું યોગ્ય અને હિતાવહ છે એ અંગે ભગવાન અતિ કૃપા કરીને જાતે ભક્તજનોને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન અને ઉપદેશ આપે છે, એવા પ્રસંગો પણ ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલા છે. ભક્તજનોના જીવનવ્યવહારમાં, કેટલીક વખત ભક્તનાં નામ, પદ અને પ્રતિષ્ઠાને સારી યા નરસી અસર કરે એવા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે ભગવાન અતિ કૃપા કરીને પોતાનું નામ, રૂપ, પદ અને પ્રતિષ્ઠાનો ત્યાગ કરીને જાતે ભક્તનું નામ અને રૂપ ધારણ કરીને ભક્તનું વ્યવહારકાર્ય કરે છે, એવા પ્રસંગો પણ ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલા છે. પણ ભક્તનો તથા સત્, ધર્મ, અહિંસા અને શાંતિનો પક્ષ લઈને અસત્, અધર્મ, હિંસા અને અશાંતિના અવતારરૂપ અભક્તો અને અસુરોને જીવનમાં સંઘર્ષનો માર્ગ છોડીને સમાધાનનો માર્ગ અપનાવવા માટે સમજાવવા સારુ, ભગવાન પોતે સામા ચાલીને ગયા હોય એવો એક પ્રસંગ ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલો છે. ભગવાન સ્વયં શાંતિસ્વરૂપ છે, જગતમાં એ એક જ શાંતિદાતા છે;

શાંતિની પ્રતિષ્ઠા માટે અશાંતિની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા, આસુરી સ્વભાવ, વૃત્તિ અને કર્મવાળા જનોને સમજાવવા માટે ભગવાન જાતે ગયા હોય એવો એક દાખલો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો છે. આ લેખમાં એ પ્રસંગની વિગતોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે :

૨. મહાભારત માટે કહેવામાં આવે છે — ‘જે વાત એમાં કહેલી છે તેની અધકચરી નકલ જ અન્યત્ર વાંચવા-સાંભળવા મળે છે; જે વાત એમાં કહેલી નથી તે અન્યત્ર ક્યાંય જોવા-સાંભળવા મળે તેમ નથી.’ ભારોભાર આત્મશ્લાઘાથી ભરેલા આ વિધાનમાં તથ્ય કેટલું છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ વિવેચકો, વિચારકો અને સંશોધકો ઉપર આપણે છોડી દઈએ; પણ મહાભારતનાં અઢાર પર્વમાં ઉદ્યોગપર્વ ખરેખર રત્નોની ખાણ છે, એવો સ્વીકાર વિવેકી જનોએ અવશ્ય કરવો પડે તેમ છે. એ પર્વમાં રાજનીતિના ગ્રંથોમાં શિરોમણિ કહેવાય એવી વિદુરનીતિ કહેલી છે; એ પર્વમાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં શાસ્ત્રોમાં અનુપમ કહેવાય એવા મહર્ષિ સનત્સુજાતના જ્ઞાનોપદેશને અક્ષરદેહ મળેલો છે; એ પર્વમાં તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ તરીકે વિશ્વમાં સર્વત્ર જેને માન્યતા મળેલી છે એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ગૂંથાયેલી છે; અને એ પર્વમાં પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે સમાધાન કરાવવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરેલી શાંતિયાત્રાનું વર્ણન પણ એના પેટાવિભાગ, ભગવદ્ધ્યાન પર્વના ૭૮ અધ્યાયોમાં કરેલું છે; પણ આ ૭૮ અધ્યાયોમાં ૧૨૪, ૧૨૮ અને ૧૩૧ એ ત્રણ અધ્યાયો, સુખ અને શાંતિ મેળવવા ઈચ્છતા દરેક વિવેકી જનોએ નિત્ય શ્રવણ, વાચન અને મનન-અધ્યયન કરીને જીવનમાં ખાસ આચરવા જેવા છે.

૩. સજ્જનો પણ જ્યારે દુર્જનોની વાફજાળમાં ફસાય છે ત્યારે દુર્જન જેવું જ વર્તન કરતા હોય છે. ધર્મની આદર્શ મૂર્તિ ગણાતા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન અને શકુની જેવા દુર્જનોની મોહક મીઠી વાણીથી લોભાઈને ધર્મનિષ્ઠ, સત્યવક્તા અને પ્રામાણિક પુરુષો માટે સદા નિષિદ્ધ કરેલું દૂત રાજસભામાં રમે છે અને સર્વસ્વ હારી જાય છે; દૂતની શરત પ્રમાણે બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ,

ભગવદ્કૃપા, ભગવાનના ભક્તજનોના આશીર્વાદ અને શુભ સંસ્કારો અને કર્મના બળે, હેમખેમ પૂરો કરે છે; પણ એ પછી એમનો રાજભાગ દુર્યોધન પાછો આપતો નથી. પોતાના વેવાઈ અને પાંચાલપ્રદેશના રાજા દ્રુપદના રાજપુરોહિતને પાંડવો, આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે દુર્યોધન પાસે મોકલે છે; પણ દુર્યોધન એનું અપમાન કરીને પાછો વાળે છે. ધૂર્ત ધૃતરાષ્ટ્ર આથી મૂંઝાય છે. એ સંજયને યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલે છે. ‘દુર્યોધન અમારો રાજભાગ પાછો સોંપી દે અથવા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે,’ એવો યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો લઈને સંજય પાછો આવે છે. ધૃતરાષ્ટ્રની ઊંઘ હરામ થઈ જાય છે; શાંતિ મળે તે માટે મધરાતે એ મહાત્મા વિદુરને બોલાવે છે. વિદુરજી એને વિદુરનીતિ સમજાવે છે, એના આત્માને શાંતિ મળે તે માટે વિદુર મહર્ષિ સનત્સુજાતનું મંત્રબળથી આહ્વાન કરે છે. વિદુરની વિનંતીથી મહર્ષિ આવે છે અને ધૃતરાષ્ટ્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપે છે, પણ એ બધું નિરર્થક નીવડે છે. દુર્યોધન, યુદ્ધના માર્ગેથી પાછા વળવાનો ભારપૂર્વક ઇન્કાર કરે છે, બન્ને પક્ષ સૈન્ય અને શસ્ત્રસરંજામની જમાવટ કરે છે. સર્વવિનાશ કરે એવા યુદ્ધની નોબત વાગી રહી હતી ત્યારે બન્ને પક્ષમાં અને સાથે સાથે જગતમાં શાંતિ પ્રવર્તે એવા પરમ મંગળ હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે પાંડવોનો અને સત્, ધર્મ, અહિંસા અને શાંતિનો પક્ષ લઈને, શાંતિદૂત તરીકે દુર્યોધનને સમજાવવા માટે હસ્તિનાપુર જાય છે. પાંડવો તરફથી સંઘર્ષને બદલે સમાધાન અને અશાંતિને બદલે શાંતિનો સંદેશો લઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જાતે આવેલા જોઈને દુર્યોધન અને એનું અવિચારી મિત્રમંડળ મૂંઝાય છે પણ દંભનો અંચળો ઓઢીને, એ બધા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ અને આદર દાખવીને સત્કાર કરે છે. આદરસત્કારના શિષ્ટાચારને અળગો કરીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સભામાં દુર્યોધનને સીધી વાત કરે છે. ભગવાનની અનેક લીલાઓ શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોનાં પાને નોંધાયેલી છે; પણ શાંતિની પ્રતિષ્ઠા માટે, આસુરી સંપત્તિની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા અસુરોને ભગવાને પોતે સમાધાન અને શાંતિની વાતો કહી હોય એવી લીલા, ઇતિહાસ-પુરાણોમાં આ એક જ નોંધાયેલી જણાય

છે. અપૂર્વ મુત્સદ્દીગીરીથી ભરેલી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલી રસપ્રદ વાતોમાંથી વાનગીરૂપે થોડી સંક્ષેપમાં અત્રે રજૂ કરી છે :

૩. ‘માણસને એના કુળ, ગુણ, સંસ્કાર, વિદ્યા, સંપત્તિ અને સત્તાનાં વખાણ હમેશાં ખૂબ ગમે છે; એ પ્રકારની વાતોથી એનું અહં સંતોષાય છે. પોતાની વાતની શરૂઆત કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનને ઉચ્ચકુળમાં, ખાનદાન અને સંસ્કારી માતાપિતાને ઘેર જન્મ મેળવવા અતિ ભાગ્યશાળી ગણાવ્યો; ઉચ્ચકુળમાં જન્મ, સંસ્કાર અને વિદ્યાના કારણે એવા માણસમાં સારા ગુણો અને સારાં કર્મો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવર્તે છે, પણ જ્યારે એવો માણસ દુર્જનોનો સંગ કરે છે ત્યારે ઉચ્ચકુળમાં જન્મ, શુભ સંસ્કાર અને વિદ્યાથી મળેલા ગુણો (બધું જ) રૂના મોટા ઢગલામાં અગ્નિનો નાનોસરખો તણખો પડે અને એ ઢગલો જેમ નાશ પામે છે તેમ બધું જ નાશ પામે છે અને એ માણસ દુર્જનતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ બની જાય છે. શિક્ષિત અને સંસ્કારી પુરુષો, પોતાનાં માતાપિતા અને વડીલોની આજ્ઞાનું હમેશાં પાલન કરે છે; એ રાજી થાય કુળના સભ્યો પણ રાજી થાય એવું જ હમેશાં કરતો હોય છે. એવો પુરુષ હમેશાં વિવેકી અને વિનમ્ર હોય છે; એવો પુરુષ સત્ય અને પ્રામાણિકતા, સંતોષ અને સદાચાર, મનની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાના ગુણો ધરાવતો હોય છે; એવો પુરુષ સંપ અને સખ્ય, પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવને વરેલો હોય છે. આ પ્રકારના ગુણોના કારણે એ પોતે સુખી થાય છે અને એના કુટુંબના સભ્યો પણ સુખી થાય છે. પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર, પિતામહ ભીષ્મ અને ગુરુ દ્રોણ જેવા સંનિષ્ઠ વડીલોના શુભ વિનિયોગથી તમે આ બધા ગુણોનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું છે, તમે શૂરવીર છો, શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના વિશારદ છો, વિવિધ પ્રકારના એ જ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારીને સાર્થક કરવાની શક્તિ પણ તમે ધરાવો છો.

પાંડવો નિર્બળ નથી, ભારે શક્તિશાળી છે; એ જીવનમાં સત્ય અને ધર્મનું પાલન કરે છે; એમને તમારી પાસેથી એમનું જે હક્કનું છે તે જ જોઈએ છે. યુદ્ધમાં લડીને એ મેળવવાની એમની પાસે શક્તિ છે; પણ તમે એમના સ્વજન છો, તેથી તમારી પાસેથી પોતાના હક્કની એ

વસ્તુ, પ્રેમ અને સમજાવટથી મેળવવા ઈચ્છે છે. એમનું અહિત થાય એવી ઘણી અઘટિત ક્રિયાઓ આ પહેલાં તમે કરેલી છે — એમના પ્રાણની હત્યા થાય એવા નિષ્ફળ પ્રયાસો પણ તમે કર્યા છે પણ એ બધો ભૂતકાળ ભૂલી જઈને, એ તમારી પાસે પ્રેમ, ભ્રાતૃભાવ, મૈત્રી અને સમાધાનનો હાથ લંબાવે છે. એમની એ માગણી તમે પ્રેમથી આવકારો અને સ્વીકારો એમાં તમારું હિત છે. હું આજે તમને જે કહી રહ્યો છું તેમાં મારો કોઈ સ્વાર્થ નથી પણ એમાં તમારું અને તમારા કુટુંબનું શ્રેષ્ઠ હિત સમાયેલું છે.

જીવન, સંઘર્ષથી કદી જિતાતું નથી, સમાધાનથી જ એ જિતાય છે. જીવનમાં જે સંઘર્ષનો માર્ગ અપનાવે છે તે પોતે તો પાયમાલ થાય છે, પણ પોતાની સાથે સંકળાયેલા અન્ય સર્વને પણ પાયમાલ કરે છે. વેરથી વેરનું શમન કદી થતું નથી. ક્ષમા અને શાંતિથી જ એનું શમન થાય છે. એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે તે એ કે, જગતમાં, જીવનમાં સત્ય અને ધર્મનો જ હમેશાં વિજય થાય છે; જ્યાં ભગવાન છે અને ભગવાનના ભક્તો છે ત્યાં જ સુખ, શાંતિ અને શ્રેય રહેલાં છે; જે જીવનમાં અસત્ય, અધર્મ અને અનાચારને વળગે છે તેનો સર્વનાશ આ જીવનમાં જ થાય છે, એમાં કોઈ શંકા નથી. જીવનમાં જેને સુખી થવું હોય અને શાંતિ ભોગવવી હોય અને અંતે શ્રેય પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે આસુરી સ્વભાવ, વૃત્તિ અને કર્મ કરનારા જનોના સંગનો સમૂળ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તમારા અંગત હિતનો વિચાર કરીને શાંતિ-સમાધાનની આ વાત કહેવા હું ખાસ આવ્યો છું; એ તમે વિના વિલંબે સ્વીકારો એવી મારી ઈચ્છા છે.’

૪. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની વાત પૂરી કર્યા પછી સભામાંથી ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર અને દુર્યોધનના નાના ભાઈ વિકર્ણે પણ એ જ અર્થની એટલે પાંડવોનો રાજભાગ સોંપી દેવાની વાત દુર્યોધનને કહી; પણ નખશિખ અસુર બનેલા દુર્યોધનના મન ઉપર એની કંઈ શુભ અસર ન થઈ. એણે પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવા માટે નફટાઈથી કહ્યું : ‘શ્રીકૃષ્ણ ! તમે મારો દોષ કાઢો છો તે બરાબર નથી; ધૂત

રમવાની યુધિષ્ઠિરને અમે ફરજ પાડી ન હતી, પણ પોતાના અહંને સંતોષવા માટે સમજ-વિચારીને એ સ્વેચ્છાથી ઘૂત રમ્યા હતા અને એમાં સર્વસ્વ હારી ગયા. આવડત, શક્તિ અને બુદ્ધિ ન હોય છતાં માણસ કોઈ ક્રિયા કરે તો એનું પરિણામ એને ભોગવવું જ પડે, તે માટે બીજાને દોષ દેવો એ ધર્મ, ન્યાય અને નીતિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય ન કહેવાય. મેં એમની રાજસંપત્તિ ઘૂતમાં જીતેલી છે; એટલે એનો હું સ્વતંત્ર માલિક છું; એમાં મારા પિતા કે બીજા કોઈ વડીલોનો કોઈ પ્રકારનો હક્ક, હિસ્સો કે હિતસંબંધ નથી. મારા પિતાએ જો પાંડવોને રાજભાગ પાછો આપવાનું કહ્યું હોય તો તે પ્રમાણે કહેવાનો તેમને કોઈ અધિકાર નથી; એવું વચન આપતા પહેલાં એમણે મારી સંમતિ લેવી જોઈતી હતી; તે લીધેલી નથી. તેથી પાંડવોને એમનો રાજભાગ તો શું પણ સોયની અણિ રહે એટલી જગ્યા પણ હું આપવા તૈયાર નથી. પાંડવોનાં કાંડાંમાં બળ હોય તો યુદ્ધ કરીને એ ભલે મેળવે. હું યુદ્ધ માટે હમેશાં તૈયાર છું.’ એમ કહીને દુર્યોધન ગુસ્સામાં પગ પછાડતો પછાડતો સભાગૃહ છોડીને ચાલ્યો ગયો.

૫. સભાગૃહની બહાર શકુનિ, દુઃશાસન વગેરે એના દુષ્ટ સાથીઓ એની રાહ જોઈને ઊભા હતા. એ બધાએ ભેગા મળીને સમાધાનની વાત લઈ આવનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ કેદ કરી લેવાની યોજના તૈયાર કરી. પૂરતી સંખ્યામાં સૈનિકોને તત્કાળ લઈ આવવાની દુર્યોધને કૃપાચાર્યને આજ્ઞા કરી.

૬. દુર્યોધન સભાખંડ છોડીને ચાલ્યો ગયો તેથી બધાને ભારે દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયું. કદાચ ગાંધારીનું કહ્યું એ માનશે એમ માનીને ધૃતરાષ્ટ્રે ગાંધારીને સભામાં બોલાવી. ગાંધારીની પાછળ દુર્યોધન સભામાં ન આવ્યો, પણ મા શું કહે છે તે સાંભળવા માટે એ સભાગૃહના દરવાજા આગળ ઊભો રહ્યો. ગાંધારીએ પણ દુર્યોધને પાંડવોનો રાજભાગ પાછો સોંપી દેવો જોઈએ એવું કહ્યું ત્યારે, એ સાંભળીને દુર્યોધન ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો. બરાબર એ જ વખતે એને કાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગંભીર ઘેરા શબ્દો સંભળાયા :

‘માણસનો વિનાશકાળ નજીક આવે છે ત્યારે એને અવળી અને વિપરીત બુદ્ધિ જ સૂઝે છે. દુર્યોધનનો વિનાશકાળ પાસે આવ્યો છે. તમે ધૃતરાષ્ટ્ર એમના પિતા છો તથા ભીષ્મ એમના પિતામહ છો અને ગુરુ દ્રોણ એમના ગુરુ છો એટલે એમને સમજાવીને યુદ્ધના માર્ગથી પાછા વાળવા એ તમારો ધર્મ છે. જો તમે એ ન કરી શકો તો તમે નિર્માલ્ય છો એટલું જ નહિ પણ અંદરખાનેથી એમની સાથે ભળેલા છો એવો અર્થ થશે. તમે બધા શક્તિશાળી છો, કુળનો નાશ કરવા તૈયાર થયેલા દુષ્ટમતિ દુર્યોધન જો સમજાવટથી ન માને તો તમારે એને બંદીખાને નાખવો જોઈએ.’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ વાત કહી તે જ વખતે સાત્યકિ બહારથી સભામાં આવ્યો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કાનમાં કંઈક કહ્યું. સાત્યકિની વાત સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ખડખડાટ હસી પડ્યા; પણ પછી અતિ ધીરગંભીર સ્વરે એમણે કહ્યું : ‘ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારો પુત્ર દુષ્ટમતિ દુર્યોધન મને કેદ કરવાની તજવીજ કરી રહ્યો છે. હું આજે શાંતિદૂત તરીકે સભામાં આવ્યો ન હોત તો મને કેદ કરવાની એની ઈચ્છા અને ચેષ્ટાનો અંજામ કેવો આવે છે તે હું અત્યારે જ એમને બતાવત.’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શબ્દો પૂરા થાય તે પહેલાં જ દુર્યોધને સભામાં પ્રવેશ કર્યો; એની પાછળ થોડા અંતરે શકુનિ, દુઃશાસન અને થોડા સૈનિકો આવી રહ્યા હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એને જોતાં જ કહ્યું : ‘દુર્યોધન ! તમે મને કેદ પકડવા માગો છો; પણ તમે મારા અંગત સંબંધી છો એટલે હું અત્યારે બીજું કંઈ કરતો નથી, પણ મારી શક્તિની તમને સ્વલ્પ ઝાંખી કરાવું. તમારામાં અને તમારા મિત્રોમાં અને તમારા સૈનિકોમાં શક્તિ હોય તો આવો અને મને કેદ કરો.’ એમ કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. સભાજનો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, દુર્યોધન ભયથી કંપવા લાગ્યો. ‘દુર્યોધન ! તમને કેદ કરવા એ મારે માટે રમતવાત છે, પણ હું શાંતિદૂત તરીકે આવ્યો છું; એટલે એવું કંઈ કરવું મારે માટે શોભાસ્પદ ન કહેવાય. હું સભામાંથી જાઉં છું; પણ હસ્તિનાપુરમાં વિદુરજીને ઘેર હજી થોડો સમય રોકાવાનો છે. તમારામાં જેટલી શક્તિ હોય અને જેટલાં સાધનો હોય તે બધું લઈને મને કેદ

કરવા હવે ત્યાં આવજો; અને જો ત્યાં ન આવી શકો તો હવે પછી યુદ્ધભૂમિ ઉપર આપણે જરૂર મળીશું, એમ કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોની સભામાંથી ગૌરવભરી ચાલે બહાર નીકળી ગયા.

૭. પોતાની આ શાંતિયાત્રા દ્વારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જગતને નીચે દર્શાવેલો મહત્વનો સંદેશો સમજાવે છે :

(૧) જગતમાં સત્ અને અસત્, ધર્મ અને અધર્મ અને દૈવી સંપત્તિના સર્ગો અને આસુરી સંપત્તિના સર્ગોનું સહઅસ્તિત્વ અનાદિકાળથી ચાલે છે અને ચાલુ જ રહેવાનું છે. પણ અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિના માણસો ગમે તેટલી બડાશો મારે અને આકાશ-પાતાળ એક કરે તોપણ વિજય તો સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિનો જ થયો છે, થાય છે અને થવાનો છે.

(૨) સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિ સદા જાગ્રત અને સાવધ રહે એટલા માટે અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિનું સર્જન અને અસ્તિત્વ યોજાયેલું છે. સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિની આજુબાજુ અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિના સર્ગો અહર્નિશ હરતાફરતા જ હોય છે; તેથી તેમને ઓળખીને તેમની વાફજાળમાં ન ફસાતાં, એમનાથી દૂર રહેવાની તકેદારી સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિવાળાએ હમેશાં રાખવી જોઈએ.

(૩) અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિ, દંભ અને દેખાવ કરવામાં અતિ કુશળ હોય છે; એમની મોહક વાફજાળમાં સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિવાળાએ કદી ન ફસાવું જોઈએ. પ્રેમ, સંબંધ, આત્મભાવ વગેરે નામે અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિ સાથે ભળવાની ભૂલ કદી ન કરવી જોઈએ; એમની સાથે સમાધાનથી રહેવામાં હમેશાં જોખમ છે; એમની સાથે તો નિત્ય સંઘર્ષ ખેલવાની જરૂર છે. આ મહત્વની વાત ભૂલી જઈને એક યા બીજા બહાને જે એમની સાથે ભળતો રહે છે તેની દશા ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવી થાય છે.

(૪) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો દાખલો લઈને અસત્, અધર્મ અને

આસુરી સંપત્તિવાળા સાથે સમાધાન કરીને રહેવાના પ્રયત્નો કદી ન કરવા જોઈએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો માયામાં પ્રવેશ કરે તો માયાને પણ ગુણાતીત બનાવે એવા સમર્થ છે; પણ જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો પુરુષ, જો વિવેક વીસરી જઈને અસાવધ બની, આ અનિષ્ટ તત્ત્વની છાયામાં થોડી વાર પણ ઊભો રહે તો એનું તત્કાળ પતન થાય છે.

(૫) સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો એક વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોકારીને કહે છે કે, અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિથી આરૂઢ વ્યક્તિ, સંજોગોવશાત્ ભગવાન, સત્પુરુષો અને સત્ ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિના યોગમાં આવે અને રહે તોપણ ભગવાનના થાળમાં મૂકવામાં આવેલું વછનાગ જેમ તેના યોગમાં આવનારની બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરવાનો અને પ્રાણ હરવાનો પોતાનો ગુણ છોડતું નથી તેમ આસુરી ભાવ, વૃત્તિ અને ધર્મ કદી છોડતી નથી.

(૬) મુમુક્ષુએ પોતાના હૈયામાં એક વાતની વજ્રગાંઠ વાળવી જોઈએ કે ભગવાન અને સત્પુરુષો માણસને દેખાય કે ન દેખાય, તોપણ હમેશાં સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિના પક્ષમાં જ રહે છે. જેના મન-આત્મામાં આ પ્રકારનો વિશ્વાસ પ્રવૃત્તપ્રાય અચળ વર્તે છે તે હમેશાં સુખી થાય છે; આત્યંતિક હિત એનું જ થાય છે.

(૭) ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષો જીવના કલ્યાણ માટે દયા કરીને એનો હાથ પકડવા માટે પોતાનો કરુણામય હાથ લંબાવે છે ત્યારે જેનામાં અલ્પાંશ પણ સત્, ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિના ગુણો હોય છે તે, નિર્મળ અને નિષ્કપટ બનીને પોતાનો હાથ પણ એમના તરફ આશાભરી મીટે લંબાવે છે; ત્યારે ભગવાન અને સત્પુરુષો પોતાનું બિરુદ વિચારીને એનો હાથ ગ્રહણ કરે છે અને એનો ઉદ્ધાર કરે છે; પણ જે દુર્યોધન જેવા અસલ અસુરો હોય છે અને જે પોતાનો હાથ કદી લંબાવતા નથી, તેને ભગવાન અને સત્પુરુષો પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે એના પ્રારબ્ધ ઉપર છોડી દે છે.

(૮) જગતમાં અસત્, અધર્મ અને આસુરી સંપત્તિનું સંખ્યાબળ અને જોર વધુ હોય છે; અને સત્ ધર્મ અને દૈવી સંપત્તિવાળાનું બળ અને જોર ઓછું હોય છે. કૌરવોની સંખ્યા સોની હતી અને એમનું સૈન્યબળ અઢાર અક્ષૌહિણી જેટલું હતું; જ્યારે પાંડવોની સંખ્યા માત્ર પાંચ જ હતી અને એમનું સૈન્યબળ માત્ર સાત અક્ષૌહિણી જેટલું જ હતું. પણ એમના પક્ષે ભગવાન અને સત્પુરુષો હોવાથી વિજય એમનો જ થયો છે. અસત્, અધર્મ અને આસુરી તત્ત્વોનું જોર અને સંખ્યાબળ વિશેષ હોય તોપણ એમનો નાશ જ થવાનો છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ વિવેકી જનોએ મનમાં નિઃશંક રાખવો જોઈએ.

(૯) દુર્યોધન જેવો આરૂઢ દુષ્ટ હોય તોપણ, જો સ્વેછાથી આગળ આવે તો એનું મંગળ થાય એવા શુભહેતુથી એને સત્સંગમાં પ્રવેશ આપવો યોગ્ય છે; પણ સત્સંગમાં આવ્યા પછી પણ જો એ પોતાનો આસુરી સ્વભાવ, વૃત્તિ અને કર્મ ચાલુ રાખે તો કીડિયારાનો રોગ જે આંગળીને થયો હોય તે અંગનું છેદન કરીને બીજાં અંગોથી એને દૂર કરે છે તેમ એને તત્કાળ દૂર કરવો જોઈએ; અને એની સાથે કોઈ પ્રકારનો સંસર્ગ ન રાખવો જોઈએ. પણ કોઈ પણ બહાને જો એનો યોગ ચાલુ રખાય છે તો એનો યોગ ચાલુ રાખનાર સારાં તત્ત્વોને પ્રાણ હરી લે એવું નુકસાન થયા સિવાય રહેતું નથી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની શાંતિયાત્રાનો આ સંદેશો વિવેકી જનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

“... કોઈ પણ પ્રકારની શુભ મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે ઉત્તમ શ્રદ્ધા, એકાગ્રતા અને નિયમોનું ચુસ્ત પાલન એ જ મુખ્ય સાધન હોય છે. ...”

*

“... ઐહિક વિદ્યા અને ઐહિક સુખનો પારમાર્થિક વિદ્યા અને પારમાર્થિક સુખની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવો હિતાવહ છે. ...”

અશ્વત્થામા

મહાભારતની કથા, દ્વાપરયુગ અને કળિયુગના સંધિકાળની ઇતિહાસકથા છે; એટલે ઘણી પ્રાચીન છે; પણ એનાં બે પાત્રો — દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા, આજે પણ સવારમાં જીવતાંજાગતાં વિચરતાં જણાય છે. ધર્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય અને ધર્મના પાલનથી શું લાભ થાય છે તે જાણતા હોય છતાં, જે જીવનમાં ધર્મનું કદી પાલન કરતા નથી; અને ધર્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય અને અધર્મના આચરણથી શું નુકસાન થાય છે તે જાણતા હોય છતાં, જીવનમાં જે હમેશાં અધર્મનું જ આચરણ કરતા હોય છે; તથા જેને જગતમાં કોઈ જ સજ્જન જણાતું ન હોય પણ બધા જ દુર્જન જણાતા હોય તેવા દુર્યોધનો આજે ઠેર ઠેર ફરતા જણાય છે. તે જ પ્રમાણે, ઉચ્ચ અને સંસ્કારી માતાપિતાને ઘેર જન્મ થયો હોય, સર્વ શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રાસ્રની વિદ્યામાં ઉચ્ચકોટિની સિદ્ધિ મેળવી હોય, ધનસંપત્તિની કમી ન હોય અને સ્વેચ્છા મુજબ સ્વતંત્ર વિચરવાની શક્તિ હોય; અને વધારામાં જનકલ્યાણ માટે મનુષ્યરૂપે વિચરી રહેલા ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોનો બાહ્યયોગ હોય છતાં, જે સત્ના ત્યાગી અને અસત્ના અનુરાગી હોય અને આસુરી સ્વભાવ, વૃત્તિ અને કર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય એવા અશ્વત્થામા જેવા આરૂઢ અસુરો માનવરૂપમાં આજે જ્યાંત્યાં હરતાફરતા જણાય છે. નવાઈ પમાડે એવી વાત એ છે કે, માણસની આયુષ્યમર્યાદા સો વર્ષની ગણાય છે, પણ આવા અશ્વત્થામાઓ ચિરંજીવ હોય છે. વધારે ચિંતા ઉપજાવે એવી વાત એ છે કે આવા દુર્યોધનો અને

અશ્વત્થામાઓ માણસ જરા અસાવધ બને છે કે તરત જ, એના શરીરમાં દાખલ થઈ જાય છે અને જોતજોતામાં એનું જીવન ધૂળધાણી કરી નાખે છે. માણસને શરૂઆતમાં આ અસુરોના પ્રવેશની ખબર પડતી નથી; પણ જ્યારે વિપરીત પરિણામો ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે એ સફાળા જાગે છે; પણ ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. વિવેકી જનોએ તેથી આવા દુર્યોધનો અને અશ્વત્થામાઓને બરાબર ઓળખી રાખવા જોઈએ અને જીવનમાં એમનો સંગ તો શું, પણ એમની હવા સરખીય ન લાગે એવી ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. આ લેખમાં અશ્વત્થામાના જીવનક્રમનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

૨. ભારતીય સપ્તર્ષિઓમાં ભરદ્વાજ ઋષિનું નામ આગળ પડતું પ્રતિભાસંપન્ન ગણાય છે. મહાતપસ્વી અને મહાજ્ઞાની ભરદ્વાજ ઋષિનું ધૃતાયી નામની અપ્સરાના યોગને કારણે સ્ખલન થયું અને પરિણામે એમને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તપ, ત્યાગ, જ્ઞાન, યોગ, ધર્મ અને ભક્તિની ઉત્તમ દશા પોતે પ્રાપ્ત કરી છે, એટલે અશુભ દેશ, કાળસંગ અને ક્રિયાની પોતાને કંઈ માઠી અસર થઈ શકે તેમ નથી, એવું મિથ્યાભિમાન ઘણા માણસો સેવતા હોય છે; એ અભિમાનના કારણે માણસ અસાવધ બને છે ત્યારે આવું પરિણામ આવે છે. જ્યારે આવું પરિણામ આવે છે ત્યાર પછી માણસને ભારે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ભરદ્વાજ મુનિને એવો પશ્ચાત્તાપ થયો. નવજાત પુત્રને એમણે મનની એવી સ્થિતિમાં ખાખરનાં મોટાં લીલાં પાંદડાંમાંથી બનાવેલા મોટા દ્રોણમાં મૂકી દીધો — દ્રોણ એટલે કળશ આકારનો પહોળો પડિયો. પુત્રનું નામ આથી એમણે દ્રોણ પાડ્યું. ઋષિએ પાછળથી પુત્રને અપનાવ્યો અને શાસ્ત્રજ્ઞાન અને યોગવિદ્યામાં પારંગત બનાવ્યો; પરશુરામ જેવા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના આદિ ગુરુ પાસે મૂકીને એને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો આચાર્ય બનાવ્યો; પણ દ્રોણને આ સિદ્ધિથી સંતોષ ન થયો. પિતાની સંમતિ મેળવીને એમણે ઉગ્ર તપ આદર્યું; બ્રહ્માજી પ્રસન્ન થયા; દ્રોણે અમરત્વ માગ્યું. બ્રહ્માજીએ કહ્યું : ‘દ્રોણ ! તું જ્ઞાની અને યોગી છે, છતાં આવી અયોગ્ય માગણી કેમ કરે છે ? તું જાણે છે

કે, હું પોતે અમર નથી; પછી હું તને અમરત્વ શી રીતે આપી શકું ? પણ તને વર આપું છું કે જ્યાં સુધી તું સ્વેચ્છાથી શસ્ત્રનો ત્યાગ નહિ કરે ત્યાં સુધી તારું મૃત્યુ નહિ થાય.’ બ્રહ્માજી એમ કહીને અદૃશ્ય થઈ ગયા. દ્રોણે કેટલાક સમય પછી શરદ્વાન ઋષિની પુત્રી કૃપી સાથે લગ્ન કર્યું. કેટલાંક વર્ષો બાદ એમને એક પુત્ર થયો. જન્મ થયા પછી તરત જ બાળક રુદન કરે છે; આ પુત્રે પણ રુદન કર્યું, પણ રુદનમાં માણસના અવાજ કરતાં અશ્વનો હણહણાટ વધારે સંભળાતો હતો. તેથી પુત્રનું નામ બધાએ અશ્વત્થામા પાડ્યું. દ્રોણ જ્ઞાની હતા, એમને પુત્રના નામનો એ અર્થ પસંદ ન પડ્યો. નામનો અર્થ જુદો કરતાં એમણે કહ્યું : ‘કઠોપનિષદમાં પરબ્રહ્મરૂપી વૃક્ષને અશ્વત્થ નામ આપેલું છે; એ વૃક્ષને સનાતન એટલે કે ચિરંજીવ કહ્યું છે (કઠ. ૨. ૩-૧). ભગવદ્ગીતામાં સંસારરૂપી વૃક્ષને અશ્વત્થ કહેલું છે, તેને શાશ્વત અને ચિરંજીવ કહેલું છે (ગી. ૧૫/૧). મારો આ પુત્ર પણ ચિરંજીવ છે, માટે એને અશ્વત્થામા કહું છું.’ યોગાનુયોગ, પુત્રને જન્મથી જ લલાટના ઉપરના ભાગમાં માથામાં એક શ્યામ તેજસ્વી મણિ જડાયેલો જણાતો હતો; એ બતાવીને એમણે કહ્યું : ‘જુઓ, આ બાળક ચિરંજીવ છે, એની આ મણિ નિશાની છે.’ વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રી પંડિતો હમેશાં શબ્દોની રમત રમતા હોય છે; દ્વિઅર્થી અથવા અનેકાર્થી શબ્દોની ભાષામાં એ વાત કરતા હોય છે — દ્રોણે ચિરંજીવ શબ્દનો જુદો અર્થ કર્યો હતો. સામાન્યતઃ ચિરંજીવી એટલે જેનું મૃત્યુ થતું નથી તે, એવો અર્થ થાય છે; પણ જે અસાધારણ કાળપર્યંત લાંબુ જીવે તે પણ ચિરંજીવી કહેવાય. મહાભારતની ઇતિહાસકથા પ્રમાણે દ્રોણ પોતે ૪૦૦ વર્ષ જીવ્યા હતા; પોતાનો પુત્ર એથી પણ વધુ વર્ષો સુધી સંભવતઃ યુગ પરિમાણ સુધી જીવે એવી શક્યતા હોવાથી એમણે ચિરંજીવના આ અર્થમાં અશ્વત્થામા નામ ગ્રાહ્ય રાખ્યું હતું. દ્રોણ મહા જ્ઞાની અને મહા યોગી હતા છતાં પ્રારબ્ધવશાત્ મહા દરિદ્રી હતા. મહાભારતનો ઇતિહાસ કહે છે કે, માતા કૃપી, દૂધના અભાવે ચોખાના ઓસામણને દૂધ કરીને તે બાળક અશ્વત્થામાને પીવડાવતી હતી.

૩. જ્ઞાન અને યોગના પરિણામે, માણસ ક્ષમાશીલ થવો જોઈએ; પણ આ સ્વાભાવિક ક્રમવિરુદ્ધ, દ્રોણ ભારેલા અગ્નિ જેવા ક્રોધી હતા. એમની જીવનકથા ઉપરથી જણાય છે કે, વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન પાંચાળનરેશ દ્રુપદ એમનો મિત્ર હતો; પોતાનું દારિદ્ર રાજવી મિત્ર દ્રુપદ દૂર કરશે એવી આશાથી એ પાંચાળ ગયા, પણ રાજા બનેલા દ્રુપદે તો દ્રોણ સાથે મિત્રતા કે પરિચય હોવાનો જ ઈન્કાર કર્યો અને કડક શબ્દ વાપરીને અપમાન કર્યું. દ્રોણ બ્રાહ્મણ હતા, જ્ઞાની અને યોગી હતા; છતાં આ અપમાનનો પ્રસંગ એ ભૂલી શક્યા નહિ. આ પ્રસંગ પછી એ હસ્તીનાપુર આવ્યા અને ત્યાં કૌરવો અને પાંડવોને ભણાવવા માટે શરૂ કરેલી પાઠશાળાના આચાર્ય થયા, રાજ્યાશ્રય મળતાં દારિદ્ર દૂર થયું, પણ દ્રુપદ સાથેનો વૈરાગ્નિ મનમાં જલતો રહ્યો. એક દિવસ કૌરવો-પાંડવો દ્વારા, ખાસ કરીને તો અર્જુન દ્વારા, દ્રુપદને હરાવીને એનું અર્ધું રાજ ઇનીવવી લીધું ત્યારે એમને કંઈક શાંતિ વળી. પુત્ર અશ્વત્થામામાં પણ રાગદ્વેષ અને વૈર લેવાની વૃત્તિ આ રીતે વારસામાં ઊતરી હતી. દ્રોણ તપસ્વી અને જ્ઞાની હતા, પણ દુર્યોધન જેવા દુર્જનનો સંગ થયો, એનું અનાજ પેટમાં ગયું, એનું દ્રવ્ય ઘરમાં આવ્યું એટલે દ્રોણની બુદ્ધિમાં વિપરીત પરિવર્તન આવ્યું. દુર્યોધન દુષ્ટ છે અને નખશિખ અસુર છે, એવું એ જાણતા-સમજતા હતા છતાં, દૂષિત અન્ન અને દ્રવ્યના સેવનના પરિણામે એ એનો ત્યાગ ન કરી શક્યા; પણ પુત્ર અશ્વત્થામા તો દુર્યોધનના રંગે પૂરેપૂરો રંગાઈ ગયો. રાજદરબારમાં પિતામહ ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વગેરે મહારથીઓ હોવાથી રાજદરબારમાં તેને કોઈ પદ કે અધિકાર મળ્યાં નહિ, પણ દુર્યોધને એને પોતાના અંગત મિત્ર અને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકાર્યો. પરિણામે અશ્વત્થામામાં રહ્યુંસહ્યું બ્રાહ્મણત્વ અને બ્રહ્મત્વ પણ લોપ થઈ ગયું.

૪. રાજપદે અભિષેક થયેલો નહિ હોવા છતાં, ખરેખર રાજા તરીકે જ કામ કરતા દુર્યોધનના મિત્ર અને પ્રતિનિધિ તરીકે, અશ્વત્થામા ઘણા વખત જુદા જુદા પ્રદેશોના પ્રવાસે જતો. એ પ્રમાણે એક વખત એ દ્વારકા ગયો. દ્રોણાચાર્ય જેવા ગુરુના પુત્ર અને જ્ઞાની બ્રાહ્મણ હોવાના

કારણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અશ્વત્થામાનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. માણસને જ્યારે એની લાયકાત કરતાં વધારે પદ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે ત્યારે એ મચ્છર માફક ફૂલાય છે અને પછી વિવેકહીન બની છડી જાય છે. અશ્વત્થામાએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે બાજઠ ઉપર મૂકેલું સુદર્શનચક્ર જોયું અને એની આસુરી વૃત્તિ જાગ્રત થઈ. એણે કહ્યું : ‘શ્રીકૃષ્ણ ! આ સુદર્શનચક્ર તો મારા જેવા પાસે શોભે એવું છે, એ મને આપી દો.’ બીજો પ્રસંગ હોત તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણ અને ગુરુપુત્રની માગણી સ્વીકારી હોત, પણ માગણી પાછળ રહેલું ઘમંડ એમને ખૂંચ્યું; છતાં ધૈર્ય ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘દ્રોણી ! તમે જો આ સુદર્શનચક્ર ધારણ કરી શકો તેમ હો તો ખુશીથી એ લઈ જાવ.’ શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં પડકાર હતો. અભિમાની અશ્વત્થામા તરત જ ઊભો થયો અને બે હાથ વડે ચક્રને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ચક્ર બાજોઠ ઉપરથી એક દોરાવા પણ ઊંચકાયું નહિ. અશ્વત્થામાએ શરીરમાં હતું એટલું જોર કર્યું; પણ આ વખતે ચક્રને ઊંચકવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ જાણે ચક્રે જ ધક્કો માર્યો હોય તેમ અશ્વત્થામા નીચે પડી ગયો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એને બેઠો કર્યો અને પછી કહ્યું : ‘જીવનમાં પાત્રતા અને શક્તિ મેળવ્યા અને કેળવ્યા સિવાય, અલૌકિક વસ્તુ અને સ્થિતિ મળતી નથી અને મળે છે તો પચતી નથી અને ટકતી નથી (મહા. સૌ. પ. ૧૨). શરમિંદો બનેલો અશ્વત્થામા વહેલી તકે દ્વારકા છોડી ગયો; પણ ત્યારથી એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અને તેમના સ્નેહી-સંબંધી અને ભક્તોનો કટ્ટર વિરોધી અને દ્રોહી બની ગયો.

૫. પાંડવોને ત્રાસ આપીને એમની હત્યા કરવા માટે દુર્યોધને જે જે ઉપાયો અજમાવ્યા હતા તે બધા પાછળ અશ્વત્થામાની સલાહ અને સંમતિ હતાં : (૧) પાંડવોએ ઘૂતની શરત પ્રમાણે રાજ પાછું માગ્યું ત્યારે તે પાછું નહિ આપવાની દુર્યોધનને સલાહ આપવામાં અશ્વત્થામા અને કર્ણ પડદા પાછળ મોખરે હતા. (૨) છેવટે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે સમાધાનનો સંદેશો લઈને આવ્યા ત્યારે અશ્વત્થામાને દ્વારકાનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો અને વૈરાગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો; સભામાં

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાજબી વાત સાંભળીને જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર વગેરેએ દુર્યોધનને પાંડવોનો રાજભાગ યુધિષ્ઠિરને સોંપી દેવાનું કહ્યું ત્યારે રોષે ભરાયેલા દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરેને સભાત્યાગ કરવાનો સંકેત કરનાર મહાભારત કહે છે કે અશ્વત્થામા પોતે હતો. (૩) વિષ્ટિકાર રાજદૂતને કેદ ન કરવા જોઈએ કે તેને બીજી કોઈ શિક્ષા ન કરવી જોઈએ એવો રાજનીતિશાસ્ત્રનો સ્પષ્ટ આદેશ છે છતાં એ વિરુદ્ધ જઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવાની યોજના, સભા છોડીને બહાર ગયેલા દુર્યોધને, અશ્વત્થામાની સલાહથી કરી હતી. એ વ્યવસ્થા કરીને દુર્યોધન પાછો સભામાં આવ્યો ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એનો દુષ્ટ ઈરાદો કળી ગયા. જરાય કોધને વશ થયા વિના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સભામાં ઊભા થયા અને પોતાની ઐશ્વર્યશક્તિ દાખવીને દુર્યોધનને કહ્યું : ‘દુર્યોધન ! વિનાશકાળ નજીક આવે છે ત્યારે માણસને તારા જેવી જ બુદ્ધિ સૂઝે છે; મને કેદ કરવાની સલાહ આપનાર દ્વારકામાં પોતાની જે સ્થિતિ થઈ હતી તે ભૂલી ગયો લાગે છે. દુર્યોધન ! હું તને અને તારા સલાહકાર મિત્રોને આહ્વાન આપું છું કે, તમારામાં તાકાત હોય તો મને બંદીવાન બનાવવા આગળ આવો; હું સભા છોડીને જાઉં છું, પણ હજી થોડા કલાક વિદુરને ત્યાં રોકાવાનો છું; તમારી શક્તિ અજમાવવા માટે તમને પૂરતો સમય આપું છું. રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! પિતામહ ભીષ્મ ! ગુરુ દ્રોણ ! હૃદયની અને આત્માની નિર્માલ્યતાના કારણે તમે દુર્યોધનને અધર્મના માર્ગેથી પાછો વાળી શકતા નથી એ ભારે કડુણાજનક કમનસીબ છે. દુર્યોધનનો દુરાગ્રહ કુટુંબના વિનાશમાં પરિણમે તો તે માટે તમારી પણ જવાબદારી છે એવું ઇતિહાસમાં નોંધાશે, એ ભૂલશો નહિ.’ એમ કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગૌરવભેર નિર્ભયતાથી સભાખંડ છોડી ગયા. સભામાં બેઠેલો દુર્યોધન અને સભાખંડની બહાર દરવાજા પાસે ઊભેલો અશ્વત્થામા કોઈ અગમ્ય ભયથી સ્તબ્ધ બની, જડ પૂતળાની માફક એમને જતા જોઈ રહ્યા.

૬. આખરે વિધિએ નક્કી કર્યું હતું તે થઈને જ રહ્યું. કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે ભીષ્મ યુદ્ધ થયું. પહેલા દસ દિવસ સુધી ભીષ્મ કૌરવ

સેનાના સેનાપતિપદે રહીને લડ્યા; એ મૃતપ્રાય ઘાયલ થઈને બાણશય્યા ઉપર સૂતા ત્યારે દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિપદે આરૂઢ થયા. ચાર દિવસ અને એક રાત્રિ સુધી, એમણે સંગ્રામ ખેલ્યો. એ બ્રાહ્મણ હતા, જ્ઞાની, તપસ્વી અને યોગી હતા; પણ આસુરી સંપત્તિના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ દુર્યોધનના સંગરંગથી, યુદ્ધશાસ્ત્રના બધા નિયમો એમણે નેવે મૂક્યા હતા; પણ ઈશ્વરેચ્છા મુજબ સ્થિતિ એવી સર્જાઈ કે, દ્રોણે થાકીહારીને યુદ્ધભૂમિમાં જ સ્વેચ્છાથી હાથમાંનાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દીધાં. વેરનું શમન વેરથી થતું નથી. દ્રોણાચાર્યે પાંચાલનરેશ દ્રુપદની જે માનહાનિ કરી હતી તેનો બદલો લેવા માટે દ્રુપદે એક યજ્ઞ કરીને દ્રોણની હત્યા કરે એવો એક પુત્ર મેળવ્યો હતો — તેનું નામ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. એ પાંડવસેનાનો સેનાપતિ હતો. દ્રોણાચાર્યે જેવાં હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં કે તરત જ એ એમની નજીક દોડી ગયો અને ખડ્ગના એક જ ઝાટકે એમનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. દ્રોણનું આ પ્રમાણે મરણ થતાં, અશ્વત્થામાને રોમેરોમ કોધ વ્યાપી ગયો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નની હત્યા કરવા માટે એમણે વિવેકવિચાર કર્યા વગર પાંડવસૈન્ય સમસ્ત ઉપર નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો; પણ ભગવાન જેમની મદદે હોય છે તેમનો વાળ સરખોય કોઈ વાંકો કરી શકતું નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે નાનામોટા સર્વ સૈનિકોને શસ્ત્રો નીચાં મૂકીને માથું નમાવીને ઊભા રહેવાનો આદેશ આપ્યો. જગતમાં નિયમ છે કે જે નમે છે તે સૌને ગમે છે. માથું નમાવીને ઊભેલા સૈનિકોને કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા કર્યા સિવાય નારાયણાસ્ત્ર એમ ને એમ આગળ ચાલી ગયું. અશ્વત્થામા આ જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. નારાયણાસ્ત્રનો સમનો કાં નારાયણ કાં નારાયણના ભક્તો જ કરી શકે છે. નારાયણાસ્ત્ર નિષ્ફળ જતાં દિગ્મૂઢ બની ઊભેલા અશ્વત્થામા પાસે એકાએક જ વ્યાસનારાયણ પ્રગટ થયા. એમણે કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા ! પાંડવોના પક્ષમાં જે શ્રીકૃષ્ણ ઊભા છે તે સાક્ષાત્ નારાયણ છે; અર્જુન છે તે નર છે. હજી વખત છે, સમજ. સુખી થવું હોય તો દુર્યોધનને સમજાવીને તમે બન્ને એ નરનારાયણને શરણે જાવ’ (મહા. દ્રો. પ. ૨૦૧). ‘દાદાજી ! શ્રીકૃષ્ણ નારાયણ છે એ હું જાણું

છું, પણ મારાથી એ વાતનો જીવનમાં સ્વીકાર થઈ શકતો નથી.’ અશ્વત્થામાએ કહ્યું; પણ ત્યારે તો વ્યાસજી અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા.

૭. પણ વ્યાસજીએ આપેલી આ ચીમકીના પરિણામે હોય કે બીજા કોઈ ગમે તે કારણે હોય પણ અશ્વત્થામાએ એ રાત્રે દુર્યોધનને એકાંતમાં બેસાડીને કહ્યું : ‘દુર્યોધન ! મહાસમર્થ પિતામહ ભીષ્મ અને ગુરુ દ્રોણ જેવા મહારથીઓ રણમાં રોળાઈ ગયા. હવે પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવું હિતાવહ લાગતું નથી. યુદ્ધ ખરેખર જ ધિક્કારવા પાત્ર બાબત છે. પાંડવો સાથે સમજીને, વહેંચીને તમે બન્ને રાજ કરો’ (મહા. કર્ણ પ. ૮૮/૨૦-૨૧). આટલું કહીને પોતાના માટે ગેરસમજ ન થાય એ ખાતર ઉમેર્યું : ‘હું અવધ્ય એટલે ચિરંજીવ છું; એટલે આ વાત તમને હું મૃત્યુથી ડરીને કરતો નથી.’ પણ અશ્વત્થામાના આ શબ્દો પ્રિય પિતાના મૃત્યુના શોકથી દુઃખી થઈને કહે છે એમ ગણીને, દુર્યોધને એની આ વાત માની નહિ. બીજા દિવસે સવારે કૌરવસૈન્યનું સેનાપતિપદ દુર્યોધને કર્ણને આપ્યું. દ્રોણ પછી સેનાપતિપદ પોતાને મળશે એવી અશ્વત્થામાની ગણતરી ખોટી ઠરી; અશ્વત્થામાને ઘણું ખોટું લાગ્યું. દુર્યોધનને એણે પોતાને લાગેલા અપમાનની વાત કરી ત્યારે દુર્યોધને કહ્યું : ‘હું તો તમને જ સેનાપતિપદે નિયુક્ત કરવાનો હતો, પણ તમે રાત્રે યુદ્ધ નહિ કરવાની અને પાંડવો સાથે સમજૂતી કરવાની વાત મને કહી હતી, એટલે મેં માન્યું કે, તમને એ યુદ્ધમાં ઝાઝો રસ રહ્યો નથી. કર્ણની સેનાપતિપદે નિયુક્તિ જાહેર થઈ ગઈ છે અને એણે કામગીરી શરૂ કરી દીધી છે. એટલે અત્યારે તો હું લાચાર છું.’ પણ અપમાનનો આ ઘૂંટડો અશ્વત્થામા ગળે ઉતારી શક્યો નહિ. એ દિવસે યુદ્ધ દરમિયાન અને પછી એણે કર્ણને કટાક્ષભર્યા શબ્દો સંભળાવવામાં બાકી ન રાખી. કૌરવસૈન્યના સેનાપતિપદ માટે કર્ણ અને અશ્વત્થામા વચ્ચે થયેલા ઉગ્ર સંવાદ અંગે મહાભારતમાં તો ઈશારો જ કરેલો છે; પણ વેણીસંહાર નાટકના ત્રીજા અંકમાં એ સંવાદ સવિસ્તર આપેલો છે. આ પ્રસંગ પછી અશ્વત્થામાએ યુદ્ધમાં કૌરવપક્ષે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. ત્રીજા દિવસના યુદ્ધ અંતે જ્યારે કર્ણનું મૃત્યુ થયું ત્યારે

અનિચ્છાએ પણ દુર્યોધનને રાજા શલ્યને કૌરવસૈન્યનું સેનાપતિપદ આપવું પડ્યું. અશ્વત્થામાને આથી વધારે ખરાબ લાગ્યું છતાં એણે દુર્યોધનનો સંગ અને પક્ષ છોડ્યો નહિ.

૮. સેનાપતિ શલ્યનું મરણ થતાં, મહાભારતના યુદ્ધનો અંત આવ્યો. ભીમના ગદાપ્રહારથી દુર્યોધનની જાંઘ ભાંગી ગઈ, જીવ બચાવવા માટે એ સરોવરના પાણીમાં છુપાઈ ગયો. સગા કાકાના પુત્રો — કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે આથી અઢાર દિવસ ચાલેલા એ ધોર સંગ્રામમાં આંગળીના વેદે ગણાય, એટલે દસ વ્યક્તિઓ સિવાય, અઢાર અક્ષૌહિણી સૈન્યનો સંહાર થઈ ગયો. અઢારમા દિવસની સંધ્યાકાળે જ્યારે યુદ્ધની ઈતિ આવી ગઈ ત્યારે અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય લપાતાછુપાતા સરોવરકાંઠે ગયા. એમણે દુર્યોધનને પાણીની બહાર બોલાવ્યો. અશ્વત્થામાએ કહ્યું : ‘દુર્યોધન ! પાંચ પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ મળી સાત જણ પાંડવપક્ષે અને આપણા પક્ષે હું, કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય એ ત્રણ જણ જીવતા રહ્યા છે, બાકીના બધા જ નાશ પામ્યા છે. હજી જો તું મને સેનાપતિપદે નિયુક્ત કરતો હોય તો, જીવતા રહેલા પાંડવોનો નાશ કરવાની હજી પણ પળ છે’ (મહા. સૌ. પ. ૮). મૃત્યુના આરે ઊભેલા દુર્યોધને ફિક્કું હસીને સંમતિ દાખવી. એટલે અશ્વત્થામા પોતાના બન્ને સાથીદારો સાથે પાંડવોની શિબિર તરફ ગયો. અશ્વત્થામા મનમાં નિઃશંક જાણતો હતો કે, જ્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવપક્ષે હશે ત્યાં સુધી કોઈનોય વધ કરવો શક્ય નથી. તેથી એણે મધરાતે જ્યારે બધા ઊંઘતા હોય ત્યારે શિબિરમાં જઈને બધાની હત્યા કરવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી; કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય, શત્રુને મારવો હોય તો દિવસે યુદ્ધ કરીને જ મારવો જોઈએ એમ કહીને એ દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલે અશ્વત્થામા હાથમાં ખડ્ગ લઈને પોતે એકલો મધરાતે શિબિર તરફ ગયો. શિબિરમાં આવ્યો તે પહેલાં ત્યાં એક વિચિત્ર ઘટના બની — યુદ્ધથી થાકેલા અને નિદ્રાધીન થયેલા પાંચ પાંડવોને રાતે અગિયાર વાગ્યે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જગાડ્યા; અને પાંચ જણને પોતાની સાથે લઈને નદી

તરફ ફરવા ગયા. સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિબિરના દરવાજા પાસે સૂતો હતો; અશ્વત્થામાએ પોતાના પિતાની હત્યા કરનારને અંધારામાં પણ ઓળખ્યો. તરત જ અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું માથું ખડ્ગથી કાપી નાખ્યું. ઉતાવળા પગે, એ પછીની પથારીઓ પાસે આવ્યો પણ એ ખાલી હતી. એને આશ્ચર્ય થયું. વધુ વિચાર કર્યા સિવાય એ આગળ વધ્યો; એ પછીની પાંચ પથારીમાં દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સૂતા હતા. માણસમાં વૈરાગ્નિ સળગે છે ત્યારે એ વિવેકવિચારહીન આંધળો બની જાય છે — અશ્વત્થામાએ આ પાંચ પુત્રોનાં માથાં ખડ્ગથી કાપી નાખ્યાં. પછી જ્યારે દુર્યોધનને પોતાના પરાક્રમની ખાતરી કરાવવા માટે એણે એ પાંચનાં માથાં ઉપાડ્યાં ત્યારે એને પોતાને મનોમન લાગ્યું કે આ પાંડવોનાં માથાં નથી, પણ પાંડવોના પાંચ પુત્રોનાં માથાં છે. અશ્વત્થામાના મનમાં ભારે નિરાશા વ્યાપી ગઈ. પણ એ નિરાશાને મનમાં દાબી રાખીને પાંડવોના પાંચ પુત્રોનાં માથાં લઈને દોડતો એ સરોવરકાંઠે આવ્યો. દુર્યોધનને પાણીની બહાર બોલાવ્યો. દુર્યોધને જ્યારે જોયું કે, માથાં પાંડવોનાં નથી, પણ પાંડવોના પાંચ પુત્રોનાં છે ત્યારે એણે જોરથી કપાળે હાથ ઠોક્યો અને કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા ! તેં બહુ ખોટું કર્યું; આ નિર્દોષ બાળકોની હત્યા કરવા માટે પાંડવો — ખાસ કરીને અર્જુન અને ભીમ, હવે તને જીવતો નહિ છોડે,’ એમ કહીને દુર્યોધન પાછો સરોવરમાં સરકી ગયો.

૯. અશ્વત્થામાએ કરેલા હત્યાકાંડથી પાંડવોની શિબિરમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. રાતના બે વાગ્યે, જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો નદીકાંઠેથી શિબિરમાં પાછા ફર્યા ત્યારે એમને આ હત્યાકાંડની ખબર પડી. રોત્તીકકળતી દ્રૌપદી સમક્ષ, અર્જુનને હત્યારાને પકડીને તેનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને, અર્જુન અને ભીમ બન્ને જણ તરત જ હત્યારાની શોધમાં નીકળ્યા. સવાર પડતાં તો જીવ લઈને નાસતા-છુપાતા અશ્વત્થામાને એમણે પકડી લીધો અને ચોટલીથી ઝાલીને એને દ્રૌપદી પાસે લાવ્યા. રડતી આંખે દ્રૌપદીએ જોયું કે, પોતાના પ્રિય પુત્રોની હત્યા કરનાર ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામા પોતે છે. દ્રૌપદી ભારે

મૂંઝવણમાં પડી પણ પછી તરત જ સ્વસ્થ થઈને એણે અર્જુનને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ‘આર્યપુત્ર ! અશ્વત્થામાને ક્ષમા આપી છોડી મૂકો, એ ગુરુપુત્ર છે, બ્રાહ્મણ છે એટલે એની હત્યા ન કરાય. વળી એની હત્યા કરવાથી, મારા પુત્રો હવે પુનર્જિવીત થવાના નથી; વળી, એની માતા કૃપીને અશ્વત્થામા એકનો એક પુત્ર છે; પુત્રવિયોગથી જેવું દુઃખ અત્યારે મને થાય છે તેવું અશ્વત્થામાની હત્યા કરવાથી કૃપીજીને પણ થાય; માટે કૃપા કરીને એને છોડી દો.’ ભીમે કહ્યું : ‘દ્રૌપદી ! તારી ઈચ્છાને માન આપીને અમે આ દુષ્ટને છોડી દઈએ, પણ અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તેનું શું ? એનો વધ ન કરે તો અર્જુનને પ્રાણ ત્યાગ કરવો પડે.’ નીચું મોં રાખીને ભયથી મનમાં કંપી રહેલો અશ્વત્થામા આ વાતચીત સાંભળી રહ્યો હતો. ભીમના શબ્દો સાંભળીને; બાજુમાં ઊભેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘અર્જુન ! દ્રૌપદીની વાત વાજબી છે, તે સાથે ભીમની વાત પણ વિચારવા જેવી છે. વીર અને વિદ્વાનનો તેજોવધ થાય એ એના મૃત્યુ સમાન ગણાય છે. અશ્વત્થામાનું તેજ અને શોભા એના માથામાં રહેલા પેલા મણિના કારણે છે; અર્જુન એ મણિ કાઢી લે, એટલે એણે અશ્વત્થામાની હત્યા કર્યા બરાબર કૃત્ય કર્યું ગણાશે.’ ‘આપ કહો છો તે સુયોગ્ય છે,’ એમ કહીને અર્જુને પોતાના બાણની અણી વડે અશ્વત્થામાના માથામાં રહેલો મણિ એક જ ઝાટકે કાઢી લીધો અને પછી અશ્વત્થામાને છોડી દીધો.

૧૦. અશ્વત્થામા ત્યાંથી ચૂપચાપ ગયો તો ખરો, પણ એ કોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો. થોડે દૂર જઈને પાંડવો સમસ્તનો નાશ કરવા માટે એણે બ્રહ્મશિરાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. અભિમન્યુની પત્ની ઉત્તરા સગર્ભા હતી, એના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભનો પણ એ શસ્ત્રથી નાશ થાય તેમ હતું. ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્મશિરાસ્ત્રને પોતાના નિશાન તરફ આવતું જોયું; તરત જ એમણે એ શસ્ત્ર સામે સુદર્શનચક્ર છોડ્યું. બ્રહ્મશિરાસ્ત્રના ટુકડા થઈ ગયા (મહા. સૌ. ૫. ૧૩/૧૫), પણ એ ટુકડા પાછા વળીને અશ્વત્થામા ઉપર આવવા લાગ્યા. ભયથી વિહ્વળ બનીને અશ્વત્થામા હસ્તિનાપુરથી ભાગ્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે

બ્રહ્મશિરાસ સામે સુદર્શનચક્ર યોજ્યું ત્યારે એમણે અશ્વત્થાને અંતરિક્ષમાં ઉદ્દેશીને ઘણા આકરા શબ્દો ઉચ્ચારી કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા ! તું બ્રાહ્મણ છે, ગુરુ દ્રોણનો પુત્ર છે, એટલે તેં માણસને ન છાજે એવાં કૃત્યો કર્યાં છે છતાં, તું અમારા માટે અવધ્ય છે; પણ બીજો દ્વાપરયુગ આવતા સુધી તું પાગલની માફક જંગલે જંગલે રખડતો ફરીશ; તને ગળત કોઢ નીકળશે, તારું કોઈ સજ્જન દર્શન નહિ કરે. એમ કરતાં કરતાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ તને શુદ્ધ કરશે ત્યારે તારો આ ભટકારામાંથી છુટકારો થશે.’ ઇતિહાસ કહે છે અને લોકો તેને પુષ્ટિ આપે છે કે, આજે પણ અશ્વત્થામા ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ અને ગુજરાતનાં જંગલોમાં, કોઈક કોઈક વખત આદિવાસીઓની નજરે પડે છે; માથામાંથી જે જગ્યાએથી મણિ કાઢી લેવામાં આવ્યો હતો ત્યાં અસંખ્ય માખીઓ બણબણતી હોય, સવા ગજ લાંબું જેનું પગલું હોય અને જે દુર્ગંધથી ભરેલો હોય એવો બિહામણો વૃદ્ધ, જંગલમાં અચાનક મળે તો, એ અશ્વત્થામા છે, એવું વૃદ્ધ અને અનુભવી લોકો કહે છે.

ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તનો વિરોધ અને દ્રોહ કરનાર આવા અશ્વત્થામાઓથી ભગવાન બચાવે ! !

“... રજોગુણ સંબંધી મલિન ઘાટ ટાળવા હોય તેણે મન, કર્મ, વચને નિષ્કપટપણે સત્સંગ કરવો જોઈએ. સત્સંગના પ્રતાપથી સર્વ મલિન ઘાટની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. સત્સંગથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે અને સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે એટલે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે અને પરબ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. ...”

પાપનું ઝરાણ – પ્રારબ્ધ, પ્રકૃતિ, વાસના કે વિષયાસક્તિ ?

જરી અંતર્મુખ બનીને વિચાર કરવામાં આવે તો તરત જ પ્રતીતિ થાય તેમ છે કે, માણસ આજે, શુભ સંકલ્પો કરતાં ભૂંડા ઘાટ, પ્રમાણમાં વધારે કરતો હોય છે; ધર્મ અને સ્વધર્મના પાલન કરતાં અધર્મ અને પરધર્મનું આચરણ પ્રમાણમાં વધારે કરતો હોય છે; પુણ્યકર્મ કરતાં પાપકર્મ પ્રમાણમાં વધારે કરતો હોય છે. જરી વધુ ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરીએ તો તરત જ ખાતરી થાય તેમ છે કે, પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાં જાણે કોઈ બળાત્કારે યોજતું હોય તેમ માણસ પાપ કરતો હોય છે. એનું શું કારણ ? આ પ્રશ્ન આદિકાળથી માણસને મૂંઝવી રહ્યો છે. હજારો વર્ષ પહેલાં દ્વાપર અને કળિયુગના સંધિકાળમાં કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધભૂમિ ઉપર અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો :

‘अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥

(ગી. ૩-૩૬)

— પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાં જાણે કોઈ બળાત્કારે કરાવતું હોય તેમ માણસ, કોનો પ્રેર્યો પાપ કરે છે ?’ ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રશ્નનો જે ઉકેલ દાખવ્યો હતો તે માણસ કાં તો બરાબર સમજ્યો ન હોય, કાં અવળો સમજ્યો હોય યા ભૂલી ગયો હોય, ગમે તેમ હોય પણ માણસને આ પ્રશ્ન આજે ખૂબ મૂંઝવી રહ્યો છે. સત્શાસ્ત્રો,

ઈતિહાસ, પુરાણો અને સત્પુરુષો એકમતે કહે છે કે, જ્યાં સુધી માણસના મનમાં ભૂંડા ઘાટ પ્રબળ પ્રવર્તતા હોય છે અને જ્યાં સુધી અધર્માચરણ અને પાપકર્મ કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ વર્તતી હોય છે ત્યાં સુધી જીવનમાં એને સુખ, શાંતિ અને શ્રેય કદી મળતાં નથી. આ શબ્દો સાંભળીને વળી એની મૂંઝવણ ઓર વધે છે. વિવેકી જનોએ તેથી શાંત અને સ્વસ્થ ચિત્તે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધી-સમજીને જીવનમાં આચરવાની જરૂર છે.

૨. કેટલાક કહે છે કે, માણસ પ્રારબ્ધવશ વર્તીને પાપ કરે છે; કેટલાક કહે છે કે, માણસ પ્રકૃતિને આધીન બનીને પાપ કરે છે. પ્રારબ્ધ એટલે જે થવાનું છે યા ભોગવવાનું છે તે ભવિતવ્યતા અને પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. આ બન્ને પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારાઓની સંખ્યા આજે જગતમાં ઘણી વધારે છે અને તેમાં પ્રતિદિન વધારો થતો જ જાય છે. કેટલાક કહે છે કે, પાપનું કારણ વાસના અને વિષયાસક્તિ છે. દરેક જણ પોતાની માન્યતાના સમર્થન અને પાપકર્મના બચાવ માટે શાસ્ત્રોનાં વચનો અને પૂર્વે થઈ ગયેલા અથવા વર્તમાન મહાપુરુષોના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો ટાંકે છે. એ કહે છે કે, નળ પુણ્યશ્લોક રાજા હતા, યુધિષ્ઠિર ધર્મમૂર્તિ કહેવાતા હતા; બન્ને જ્ઞાની હતા, ઘૂત રમવું એ અધર્મ અને પાપ છે એવું બન્ને જાણતા હતા છતાં પ્રારબ્ધને વશ વર્તીને બન્ને ઘૂત રમ્યા અને પરિણામે મહાકષ્ટ પામ્યા. ધર્મનિષ્ઠ અને સંસ્કારી માબાપના બે પુત્રોમાંથી એક સદાચારી અને બીજો દુરાચારી નીવડે છે, ત્યારે એનું કારણ કાં પ્રારબ્ધ કાં પ્રકૃતિને જ ગણવામાં આવે છે. સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતી વ્યક્તિ જ્યારે આબરૂના કાંકરા થાય એવું કૃત્ય કરે છે ત્યારે એ માટે પ્રારબ્ધ યા પ્રકૃતિને જ જવાબદાર ગણાવાય છે.

૩. સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનપાનમાં રાચતા માણસો જ્યારે પોતાના પાપકર્મને ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના વાઘા સજાવે છે અને બચાવમાં શાસ્ત્રોનાં વચનો ટાંકે છે ત્યારે તો માણસની નિર્વજજતા, સ્વાર્થપટ્ટતા, વિષયપિપાસા અને દંભલીલાની હદ આવી જાય છે : આ

હકીકત સ્પષ્ટ કરતી એક સત્યઘટના થોડાં વર્ષો પહેલાં ‘કલ્યાણ’ નામના હિંદી ધાર્મિક માસિકમાં પ્રગટ થઈ હતી. આત્માનંદજી નામના એક વિદ્વાન સાધુ હરદ્વારમાં રહેતા હતા. એમની સેવામાં ત્રણ શિષ્યો — એક યુવતી અને બે પુરુષો સાથે રહેતા હતા. સ્વામી એક સારા કથાકાર ઉપરાંત ઉચ્ચ કોટિના સંગીત સંકીર્તનકાર પણ હતા. એ જ્યારે હરિસંકીર્તન કરતા ત્યારે એમના શિષ્યો જુદાં જુદાં વાજિંત્રો વગાડીને એમને સુંદર સાથ આપતા હતા. યુવતી માત્ર મંજીરા જ વગાડતી પણ મંજીરા વગાડવાની એની શૈલી શાસ્ત્રીય, કર્ણપ્રિય અને ચિત્તાકર્ષક હતી. રોજ પ્રવચન પહેલાં અને પછી એ જ્યારે મંજીરા વગાડીને શ્રીહરિનાં અનેક નામોની ધૂન કરાવતી ત્યારે શ્રોતાજનો ભક્તિભાવથી આનંદવિભોર બની જતા હતા. જ્ઞાનવાર્તા સમજાવવાની સ્વામીજીની શૈલી સરળ, મધુર, લોકભોગ્ય અને બુદ્ધિને સંતોષે એવી મનોહર હતી. સ્વામીજી પાસે પહેલાં તો એક જ પુરુષ શિષ્ય હતો. યુવતી અને બીજો પુરુષ શિષ્ય બન્ને ભાઈબહેન હતાં; સ્વામીજીની કથા સાંભળતાં સાંભળતાં બન્ને એમનાં પ્રિય શિષ્ય થઈ ગયાં હતાં.

પ્રવચન વખતે સૂકા અને લીલા મેવાનો તથા રોકડ રકમનો તો વરસાદ વરસતો હતો. સૂકા અને લીલા મેવાનો પ્રસાદ સભામાં છૂટથી વહેંચાતો હતો. જુદાં જુદાં સ્થળોએ મૂકેલા ગલ્લા અને પેટીઓમાં ભેગી થતી રોકડ રકમ, પ્રવચન પૂરું થયા પછી તરત જ સ્વામીજીએ, એ કામ માટે ખાસ રોકેલા માણસો ભેગી કરી લેતા અને સ્વામીજીની આજ્ઞાથી યુવતી શિષ્યને આપી દેતા; એનો કોઈ હિસાબ માગતું ન હતું. જગતમાં કેટલાક ધર્માચાર્યો, સાધુસંતો, કથાકારો વગેરે એક યા બીજી રીતે અને નામે દ્રવ્ય ભેગું કરતા હોય છે. આ એક ભારે દૂષણ છે, એવું સૌ કોઈ જાણે છે છતાં, લોકો થોડી વાતો કરીને પણ એ દૂષણ સહન કરી લે છે. પણ ચારિત્રની શિથિલતાનો દોષ જુદા પ્રકારનો છે; એ દોષ અસદ્ય બની જાય છે. સ્વામીજી અને શિષ્યા યુવતી વચ્ચેનો સંબંધ ગુરુ-શિષ્યા જેવો પવિત્ર નથી એવી શંકા ઘણા વખતથી કેટલાક શ્રોતાજનોના મનમાં ઘર કરી બેઠી હતી. પ્રવચન પહેલાં અને પછી

સભામંડપમાં લોકો આ વાત છૂટથી માંહોમાંહે કરતા પણ એ અંગે સ્વામીજીને કહેવાની કે પૂછવાની કોઈ હિંમત કરતું ન હતું.

એક સાંજે, પ્રવચન પૂરું થયા પછી બે શ્રોતાજનો સ્વામીજીના આવાસમાં ગયા. એક પાટ ઉપર ગાદીતકિયા ઉપર એક મોટા વ્યાધ્રચર્મ ઉપર સ્વામીજી બેઠા હતા. બદામ, કેસર, ઈલાયચી અને સાકર નાખીને યુવતી સ્વામીજી માટે દૂધ ગરમ કરતી હતી; બાજુમાં એક થાળીમાં સૂકો અને લીલો મેવો સાફ કરીને મૂકેલો હતો. બન્ને પુરુષો પ્રતિષ્ઠિત શ્રોતાજનો હતા; સમજુ અને આગેવાનો હતા. સ્વામીજીએ તેમને આવકારી આસન આપ્યું. થોડી શિષ્ટાચારભરી વાતો કર્યા પછી એક જણે સ્વામી અને યુવતી વચ્ચેના સંબંધની વાત છેડી. સ્વામીજીને એ ગમ્યું નહિ; પણ અરુચિના ભાવો મુખ ઉપર દાખવ્યા વિના એમણે ગંભીર વદને કહ્યું : ‘સાધુઓના આંતરિક જીવનમાં ઊતરવું હિતાવહ નથી; શાસ્ત્રો એ માટે સ્પષ્ટ મના ફરમાવે છે. એ વાત છોડીને જ્ઞાનોપદેશ અંગે તમારે જે કંઈ જાણવું હોય તે ખુશીથી પૂછો.’ પણ બન્ને શ્રોતાજનો કંઈક નિર્ણય કરીને જ આવ્યા હતા. સ્વામી અને યુવતી વચ્ચેના સંબંધો પવિત્ર નથી, એવું દાખવતા બેત્રણ પ્રસંગો એમણે કહ્યા. એ સાંભળીને ચકોર સ્વામી અસ્વસ્થ થઈ ગયા; પણ તરત જ સ્વસ્થતા ધારણ કરીને એમણે કહ્યું : ‘જુઓ, ભાઈ ! તમે જ્યારે અમારા સંબંધોમાં આટલા બધા ઊંડા ઊતર્યા છો ત્યારે મારે તમને કેટલીક વાતો સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ. સૌથી પહેલી વાત એ છે કે તમે માનો છો તેમ અમારા સંબંધોમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કે ધર્મવિરુદ્ધ કહેવાય એવું કંઈ જ નથી; અમારો સંબંધ સશાસ્ત્ર અને ધર્મ જ છે. બીજી વાત એ કે, લોકમાં જેને પ્રારબ્ધયોગ, પૂર્વનો ઋણાનુબંધ, લહેણાદેણી, યોગાનુયોગ, ભવિતવ્યતા વગેરે નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, એ પ્રકારનો અમારો સંબંધ છે. લાંબી વિચારણા અંતે અમને બન્નેને ખાતરી થઈ છે કે, અમે બન્ને ગત જન્મમાં પતિપત્ની હતાં; પ્રારબ્ધવશાત્ જેવી રીતે ત્યારે અમે છૂટાં પડ્યાં હતાં તેવી જ રીતે, આજે પ્રારબ્ધવશાત્ અમે ફરી ભેગાં થયાં છીએ. ત્રીજી વાત એ કે,

શાસ્ત્રો ભારપૂર્વક કહે છે કે, માણસ જ્ઞાની, યોગી કે ભક્ત હોય તોપણ એણે પ્રારબ્ધ અવશ્યમેવ ભોગવવું જ પડે છે; ઈશ્વર પણ એમાં ફેરફાર કરતા નથી. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અમારો સંબંધ ગુરુ-શિષ્યાનો કહેવાય છે, પણ પ્રારબ્ધની દૃષ્ટિએ એ સંબંધ પતિપત્નીનો છે; અમારી ઈચ્છા હોય કે ન હોય પણ પ્રારબ્ધનો એ સંબંધ અમારે ભોગવવો જ રહ્યો. ચોથી વાત એ કે, જગતના અને દેહવ્યવહારના બધા જ સંબંધો કથનમાત્ર અને મિથ્યા છે, એટલે અમારો આ સંબંધ પણ એવો જ કહેવાય. પાંચમી વાત એ કે, હું દેહઈન્દ્રિયોથી તદ્દન વિલક્ષણ આત્મા છું; હું જ્ઞાની છું; હું બ્રહ્મ છું; હું કોઈ ક્રિયા કરતો નથી કે તેનું ફળ ભોગવતો નથી; ક્રિયા કરવી અને ફળ ભોગવવું એ તો ઈન્દ્રિયોનું કામ છે; હું તો એ બધાથી સદા અલિપ્ત છું; મારે એની સાથે કંઈ જ લેવાદેવા નથી. અને છઠ્ઠી વાત એ કે, હું તમને આજે જે કંઈ કહી રહ્યો છું તે મારા કહેવાતા અપકૃત્યના બચાવ માટે ઉપજાવીને અને કલ્પનાના જોરે કહેતો નથી, પણ શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યું છે તે જ તમને કહી રહ્યો છું. તમે વિદ્યારણ્ય સ્વામીનું નામ સાંભળ્યું હશે જ. પંચદશી નામની પોતાની સર્વોત્તમ કૃતિમાં એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે :

‘અપથ્યસેવિનશ્ચોરઃ પરદારતાઃ અપિ ।

જાનંત એવ સ્વાનર્થમિચ્છત્યારબ્ધકર્મણઃ ॥

ન ચાત્રેતદ્ વારયિતુમીશ્વરેણાપિ શક્યતે ।

યત ઈશ્વરઃ એવાહ ગીતાયામર્જુનં પ્રતિ ॥

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતે જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥

— કુપથ્ય એટલે અધર્મ આચરનારા, ચોર, વ્યભિચારી વગેરે બધા પોતાના દુષ્ટ કર્મના પરિણામે જે હાનિ થવાની છે તે જાણતા હોય છે છતાં, દુષ્કૃત્ય કરવાની ઈચ્છાને રોકી શકતા નથી. ઈશ્વર પણ એમને એવી ઈચ્છા અને કર્મ કરતાં રોકતો નથી. આ વાત, ગીતામાં ભગવાને પોતે અર્જુનને કહેલી છે કે, જ્ઞાની, યોગી યા ભક્ત પણ હમેશાં પોતાની

પ્રકૃતિને આધીન બનીને આચરણ કરતો હોય છે. જીવપ્રાણીમાત્ર ખરેખર, પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ કર્મ કરે છે; એમાં નિગ્રહ કોણ, કેવી રીતે કરે ?’ માટે આ યુવતી સાથેના મારા સંબંધ અંગે, ગમે તેવું દોષારોપણ કરીને તમે પાપના ભાગીદાર ન બનો, એવી મારી તમને ખાસ સલાહ છે. સ્વામીજીના ભારે ધૃષ્ટતાભર્યા આ શબ્દો સાંભળીને બન્ને જણ પ્રથમ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા; પણ પછી એમનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. ક્રોધથી કંપતા સ્વરે એમણે કહ્યું : ‘સ્વામી ! તમે મહા દંભી અને કપટી તો છો જ પણ સાથે સાથે ભારે નિર્લજ્જ પણ છો; તમારી પાપલીલાના બચાવમાં તમે વિદ્યારણ્ય સ્વામીના શબ્દો ટાંક્યા છે. પણ અમને ખાતરી છે કે એ શબ્દો વિદ્યારણ્ય સ્વામીના નથી, પણ તમારા જેવા કોઈ સ્વાર્થપટુ અને વિષયવિલાસી વિદ્વાને પંચદશીમાં ઉમેરેલા છે. તમે બ્રહ્મજ્ઞાની નથી પણ બ્રહ્મનું જડમૂળમાંથી ઉખાડીને નિકંદન કરનાર ‘બ્રહ્મકોદાળ’ છો. અમે તમને આખરી ચેતવણી આપીએ છીએ કે, આવતીકાલે બપોરે બાર વાગ્યા સુધીમાં જો તમે તમારી શિષ્યમંડળી સાથે હરદ્વાર છોડીને ચાલ્યા નહિ જાવ તો સાંજની સભામાં તમે પ્રવચન નહિ કરી શકો; પણ તેના બદલે તમારી પાપલીલાની કથા લોકોને કહેવામાં આવશે અને પછી પરિણામે તમારા જાનની સલામતી ન રહે તો તે માટે અમને જવાબદાર ન ગણતા,’ એમ કહીને બન્ને જણ ચાલ્યા ગયા. બીજા દિવસે સવારે દસ વાગ્યે સ્વામીજી વિદ્વત્સભાનિમિત્તે હરદ્વાર છોડીને કાશી ચાલ્યા ગયા.

૪. ભારતીય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને જીવનને ઉન્નતિના માર્ગે દોરે એવી સુબોધ નીતિકથાઓના ક્ષેત્રે પંચતંત્ર – આ બે ભારતીય ગ્રંથોના જગતની ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદો અને રૂપાંતરો થયાં છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તો વિશ્વમાન્ય અને વિશ્વપ્રિય ભારતીય શાસ્ત્ર છે; પણ જગતના કેટલાક પંડિતોએ, એના પોતાને અનુકૂળ હોય એવા અર્થો કર્યા છે. તેમાં પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના કોઈ શ્લોકનો જો વધુમાં વધુ અનર્થ થયો હોય તો તે ત્રીજા અધ્યાયનો છત્રીસમો શ્લોક છે. ધર્મના નામે અધર્મ આચરી

રહેલા અને જ્ઞાનના નામે પાખંડ ફેલાવી રહેલા ઘણા શાસ્ત્રીપંડિતો પોતાનાં દુષ્કૃત્યો માટે હમેશાં આ શ્લોકનો આધાર લેતા હોય છે. એ કહે છે કે, પ્રકૃતિ (એટલે સ્વભાવ) એ એવી બળવાન હોય છે કે, મોટા જ્ઞાની અને યોગી ભક્તો પણ સ્વભાવને વશ વર્તતા હોય છે; સ્વભાવનો નિગ્રહ કરવો નિર્થક છે; સ્ત્રી, દ્રવ્ય, રસાસ્વાદ અને માનપાનની ઈચ્છા રાખવી, એ મેળવવાં અને ભોગવવાં એ માણસમાત્ર માટે એક સ્વાભાવિક જીવનક્રિયા છે. આત્માનંદ સ્વામી જેવા ઘણા સાધુ-ત્યાગીઓ તથા ગૃહસ્થો આ પ્રકારના યુક્તિવાદનો આશ્રય કરીને પાપાચરણને સીધું ત્યાગ આડકતરું પ્રોત્સાહન આપતા હોય છે.

૫. પ્રારબ્ધ અને પ્રકૃતિ એ શબ્દોનો જે અર્થ સામાન્યતઃ કરવામાં આવે છે તે ધરમૂળ ખોટો છે. પ્રારબ્ધ એટલે વર્તમાન દેહ. પોતાના કર્મોના હિમાલય જેવા ઊંચા, પૃથ્વી જેવા પહોળા અને પહોળા અને પ્રશાંત મહાસાગર જેવા ઊંડા મહાપુંજમાંથી જે કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે જીવને જે યોનિમાં દેહ મળે છે તેને પ્રારબ્ધ કહેવામાં આવે છે. જીવ, નિષ્કામ અને નિષ્કપટ ભાવે પરમાત્માના શરણે જાય છે, સાચા સત્પુરુષનો આશ્રય કરે છે ત્યારે વર્તમાન દેહ દ્વારા ભોગવવાનાં કર્મો અને કર્મફળ સિવાય પૂર્વનાં સંચિત કર્મો અને કર્મફળનો ઉપભોગ કરવાનું એને રહેતું નથી; તથા વધારે સ્પષ્ટતા અને ચોક્કસાઈથી કહીએ તો મુલતવી રહે છે. પૂર્વનાં સંચિત કર્મો અને કર્મફળ ભોગવવાનો ત્યાગ નહિ ભોગવવાનો બધો આધાર, એણે વર્તમાનદેહ દ્વારા જે કર્મો અને કર્મફળ ભોગવવાનાં છે તે એ કેવી રીતે ભોગવે છે એના ઉપર અવલંબિત રહે છે. જો વર્તમાનદેહ દ્વારા કરવાનાં કર્મો અને ભોગવવાનાં કર્મફળ અહં, મમત્વ અને આસક્તિનો અંતરથી સમૂળ ત્યાગ કરીને, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે, કેવળ પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કરે છે અને ભોગવે છે તો, પૂર્વનાં સંચિત કર્મો અને એનાં ફળોનો ઉપભોગ – બધું જ એને માટે નષ્ટ થાય છે. એ સાથે જ વર્તમાનદેહ જેને પ્રારબ્ધ કહેવામાં આવે છે તેનાં કર્મો એણે કરવાં પડે છે અને એનું કર્મફળ એણે ભોગવવું પડે છે. એ પણ જો અહં, મમત્વ અને

પાપનું કારણ – પ્રારબ્ધ, પ્રકૃતિ, વાસના કે વિષયાસક્તિ ? ૩૭૧

આસક્તિરહિત થઈને પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાર્થે, પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે કરે તો એનું કર્મબંધન નાશ પામે છે અને એનું આત્યંતિક કલ્યાણ થાય છે.

૬. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. પણ સ્વભાવ એટલે શું ? વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિનો સ્વભાવ એટલો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો હિતાવહ નથી; સ્વભાવ એ વાસનાના સમૂહમાંથી જે વૃત્તિ વર્તમાન દેહમાં પ્રબળ વર્તતી હોય છે તે, અર્થાત્ સ્વભાવના મૂળમાં વાસના રહેલી છે. જીવને જે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ વાસના છે. વાસનાને એટલા માટે કારણદેહ કહેવામાં આવે છે. જીવ એમાં વસેલો છે એટલે એને વાસના કહેવાય છે. આમલીના ચિયૂકાને જેમ છાલ વળગેલી હોય છે – ચિયૂકાના ટુકડા કરવામાં આવે તોપણ દરેક ટુકડાથી છાલ છૂટી પડતી નથી તેમ વાસના જીવને વળગેલી હોય છે. શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં આસક્તિના નામે અને રૂપે, વાસના જીવને વળગેલી હોય છે. માણસ જે વિચારે છે, બોલે છે યા ક્રિયા કરે છે તેના મૂળમાં વાસના રહેલી છે. વિષયાસક્તિ એ વાસનાનું ભાવસ્વરૂપ છે. શાસ્ત્રમાન્ય, આ વૈજ્ઞાનિક હકીકતનો અર્થ એ થાય છે કે, માણસ ભૂંડા ઘાટ, અધર્માચરણ યા પાપ કરે છે તેનું કારણ પ્રારબ્ધ કે પ્રકૃતિ નથી, પણ વાસના અને વિષયાસક્તિ છે.

૭. જ્યાં સુધી વાસના અને વિષયાસક્તિ નાબૂદ થતાં નથી ત્યાં સુધી ભૂંડા ઘાટ, અધર્માચરણ અને પાપકર્મ ટળતાં નથી. ભૂંડા ઘાટ, અધર્માચરણ અને પાપકર્મ નાબૂદ કરવા માટે માણસ યોગસાધના અને દેહદમન કરે છે, તપ અને ત્યાગ કરે છે, અને જાતજાતનાં સાધનો કરે છે એ સાધનો ખોટાં નથી, પણ રોગને નાબૂદ કરવા માટે એ પૂરતાં શક્તિશાળી નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે :

‘વિષયા વિનિવર્તેતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ્ય રસોઽપ્યસ્ય પરદૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ॥

— તપ, ત્યાગ અને યોગસાધના વગેરે સાધનોના પરિણામે સાધકની વૃત્તિ, શબ્દાદિક પંચવિષયોમાંથી પાછી વળે છે પણ વિષયો

૩૭૨ નિમિત્ત માત્ર – ૪

માટે આસક્તિ-વાસના અંતરમાં છૂપી ચાલુ રહે છે. પણ સાધક જો સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખે અને એ સ્વરૂપમાં સદા સ્થિત રહીને, એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે — શરીરીરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો માહાત્મ્ય જ્ઞાનયુક્ત નિશ્ચય અને આશ્રય કરે છે તો, વાસના અને વિષયાસક્તિ — બન્ને સંપૂર્ણ નાશ પામે છે. જગતમાં નિર્વાસનિક અને નિષ્કામ તો એકમાત્ર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ છે. એકમાત્ર એમના નિત્ય સંગયોગના પરિણામે જ જીવ પણ વાસનારહિત, નિર્વાસનિક અને કામનારહિત નિષ્કામ બને છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનો ભલે કરવામાં આવે પણ વિવેકી જનોએ એક વાતની અંતરમાં ગાંઠ વાળી રાખવી જોઈએ કે, જીવમાંથી વાસના અને વિષયાસક્તિ, કામના અને રાગદ્વેષ, કામ, ક્રોધ, અને લોભ — એ બધું ઈષ્ટદેવ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્વરૂપનો જેટલો માહાત્મ્ય જ્ઞાનયુક્ત પરિપક્વ નિશ્ચય અને આશ્રય હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં જ નાબૂદ થાય છે. વચનામૃતમાં તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભગવાનના સ્વરૂપ સિવાય બીજી કોઈ વાસના અને કામના ન હોય, તે જ સાચો જ્ઞાની, યોગી અને એકાંતિક ભક્ત છે.

ભક્ત બલિરાજાનો વિજય

શ્રીમદ્ભાગવતના આઠમા સ્કંધના ૧૫થી ૨૩ સુધીના નવ અધ્યાયોમાં અસુરાધિપતિ રાજા બલિ અને ભગવાન વામનની કથા કહેલી છે. કેટલાક કથાકારો એને દેવાસુર સંઘર્ષની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવતી સામાન્ય પૌરાણિક કથા કહે છે પણ એ એક ગંભીર ભૂલ છે. ઉપર્યુક્ત નવ અધ્યાયોમાં સંઘર્ષ કે સંગ્રામ અંગે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવામાં આવેલો નથી. કેટલાક કહે છે કે, ભગવાન દેવોનો પક્ષ લઈને અસુરોનો સંહાર કરે છે એની એ કથા છે. આ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે; ભગવાન દેવોનો પક્ષ લઈને અસુરોનો સંહાર કરે છે એવું કહેવું યા માનવું બરાબર નથી — ભગવાન દેવ, દાનવ કે માનવ કોઈનોય પક્ષ લેતા નથી, પણ હમેશાં સત્, ધર્મ, પુણ્યકર્મ અને દૈવી સંપત્તિનો જ પક્ષ લે છે. ભગવાન જ્યારે એ રીતે સત્, ધર્મ, પુણ્યકર્મ અને દૈવી સંપત્તિનો પક્ષ લે છે ત્યારે સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ અંધકારનો નાશ આપોઆપ જ થાય છે, જેમ અંતરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં અજ્ઞાનનો નાશ આપોઆપ જ થાય છે તેમ અસત્, અધર્મ, પાપકર્મ અને આસુરી સંપત્તિનો નાશ આપોઆપ જ થાય છે. એ ખરું છે કે બલિરાજા જન્મે, જાતે અસુર હતો; એ ખરું છે કે આસુરી સ્વભાવ, વૃત્તિ અને કર્મવાળા અસુરોનો એ અધિપતિ રાજા હતો; એ ખરું છે કે, તે વખતની નીતિરીતિ પ્રમાણે યુદ્ધમાં લડીને એણે દેવોને હરાવ્યા હતા અને સ્વર્ગનું રાજ જીતી લીધું હતું; એ ખરું છે કે, ભગવાને વામનરૂપે એની પાસેથી ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીનું દાન માગીને, એ રીતે સ્વર્ગનું રાજ પાછું મેળવ્યું હતું અને તે દેવરાજ ઈન્દ્રને પાછું આપ્યું હતું. પણ

ઈતિહાસ અને પુરાણોની આ હકીકત સાથે જ એ હકીકત પણ પ્રસિદ્ધ છે કે બલિરાજા મહાજ્ઞાની, પરમભક્ત હતા. આ પુરાણકથાનું રહસ્ય સમજાવતાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં કહ્યું છે : ‘ભગવાને તો બલિરાજાને ઘડીવાર બાંધ્યો હતો, પણ ભગવાન એના પાશમાં એવા બંધાયા કે, હજી આજે પણ એના દ્વાર આગળ દ્વારપાળ તરીકે ચોકી કરતા ઊભા છે.’ વચનામૃતના આ શબ્દો સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે, બલિરાજા જન્મે જાતે અસુર હોવા છતાં, ભગવાનનો પરમભક્ત હતો. તેથી આ કથા ખરેખર તો ભક્ત બલિરાજાના વિજયની અને વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો ભગવાનના પરાજયની કથા છે. ભગવાન સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે, સર્વથી સમર્થ છે, સર્વના નિયામક અને સર્વેશ્વર છે, છતાં બલિને બાંધવા જતાં, એ કેવી રીતે બલિના બંધનમાં આવ્યા તેની રસપ્રદ વિગતો મુમુક્ષુમાત્રે જાણી-સમજીને જીવનમાં આચરવા જેવી છે. આ લેખમાં એ કલ્યાણકારી વિગતોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. માણસ જ્યારે સત્, ધર્મ, પુણ્યકર્મ અને દૈવી સંપત્તિને જીવનમાંથી અળગાં કરે છે અને ભોગવિલાસમાં ડૂબે છે ત્યારે એનું પતન શીઘ્ર થાય છે. દેવો સ્વધર્મને ચૂકીને ભોગવિલાસમાં ગળાબૂડ પડ્યા એટલે અસુરાધિપતિ બલિએ યુદ્ધમાં એમને હરાવ્યા અને સ્વર્ગનું રાજ લઈ લીધું, દેવો રસ્તામાં રખડતા થયા. માતા અદિતિને પોતાના પુત્રોની આ દુર્દશા જોઈને ભારે આઘાત લાગ્યો; જીવનમાં સત્, ધર્મ, પુણ્યકર્મ અને દૈવી સંપત્તિનો રાહ છોડીને ભોગવિલાસમાં રાયવા બદલ ઠપકો આપીને પુત્રોને સન્માર્ગે વાળવાને બદલે માતા અદિતિએ બલિને યુદ્ધમાં હરાવીને સ્વર્ગનું રાજ પોતાના પુત્રો માટે પાછું મેળવી આપે એવા પ્રતાપી પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે, પતિ કશ્યપની સલાહથી પયોવ્રત આદર્યું. વ્રતના પરિણામે, એમને મનોવાંછિત ફળ આપે એવા પુત્રરૂપે ભગવાન વામન નામે એમને ઘેર પ્રગટ થયા. અદિતિ રાજી રાજી થઈ ગયાં.

૩. એક દિવસે તક જોઈને અદિતિએ પુત્ર વામનને કહ્યું : ‘બેટા

વામન ! બલિરાજાને યુદ્ધમાં હરાવીને સ્વર્ગનું રાજ પાછું મેળવવાની અને તે તારા મોટા ભાઈ ઈન્દ્રને પાછું આપવાની પ્રવૃત્તિ હવે તારે કરવી જોઈએ.’ જવાબમાં ધીરગંભીર સ્વરે વામનજીએ કહ્યું : ‘યુદ્ધમાં શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે બલિરાજાને હરાવવો એ શક્ય નથી તેમ યોગ્ય પણ નથી. એ અસુર છે પણ સત્, ધર્મ, પુણ્યકર્મ અને જ્ઞાનને વરેલો ભક્ત છે. દેવો પોતાનો ધર્મ ભૂલ્યા અને વિષયોના ઉપભોગને સર્વસ્વ માનીને ચાલવા લાગ્યા; એટલે પરિણામે, એમના હાથમાંથી રાજલક્ષ્મી ગઈ, એમાં કંઈ ખોટું થયું નથી. માણસે પોતે કરેલાં કર્મોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું જ જોઈએ. પણ તમે મને વ્રત દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલો છે, વ્રતના બંધને હું બંધાયેલો છું; એટલે યોગ્ય સમયે હું બલિરાજા પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ પાછું મેળવીશ પણ તે એની સાથે યુદ્ધ કરીને નહિ, પણ એની પાસેથી દાનમાં રાજની ભિક્ષા માગીને મેળવીશ અને તમારા પુત્ર દેવરાજને રાજ પાછું આપીશ.’

૪. પિતા કશ્યપે વામનજીને જનોઈ દીધું. એ પછી એક દિવસ જ્યારે બલિરાજા નર્મદાતીરે, ઉત્તર કિનારે આવેલા ભૃગુકચ્છ ક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કરતો હતો ત્યારે વર્ષા વામન ત્યાં ગયા. રાજાએ એમને પ્રેમથી આવકાર્યા, આસન આપ્યું, પૂજા કરી અને દાનમાં જે જોઈએ તે માગી લેવા વિનંતી કરી. ધીરગંભીર સ્વરે વામનજીએ કહ્યું : ‘રાજન્ ! લોભ સર્વ પાપકર્મનું અને દુઃખનું મૂળ છે; માણસ પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારે દ્રવ્ય ‘યેન કેન પ્રકારેણ’ ભેગું કરે છે અને પછી દુઃખી થાય છે. જીવનમાં સંતોષ એ જ પરમ સુખ છે; મારે તો મારા પગથી માપેલી માત્ર ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી જ જોઈએ છે.’ વામનજીના શબ્દો સાંભળીને બધાને આશ્ચર્ય થયું. રાજાએ કહ્યું : ‘બટુકજી ! ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીથી તમારી આજીવિકા શી રીતે ચાલશે ? જીવનભર કમાવવું ન પડે એવું કંઈ માગો.’ વામનજી પોતાની માગણીને મક્કમપણે વળગી રહ્યા. બાજુમાં બેઠેલા શુકાચાર્યને આથી મનમાં શંકા જાગી. સાચી વાત શું છે તે જાણવા માટે એ ધ્યાનસ્થ થયા.

૫. ધ્યાનમાંથી જાગીને ક્રોધયુક્ત અવાજે એમણે બલિરાજાને કહ્યું : ‘રાજન્ ! આ કશ્યપ મુનિનો પુત્ર વામન નથી, પણ ભગવાન

વિષ્ણુ પોતે છે. તારી પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ યુદ્ધમાં લડીને પાછું મેળવી શકાય તેમ નથી. એટલે છળકપટથી ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીના દાનના બહાને એ રાજ છીનવી લેવા પોતે આવેલા છે. જે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ છુપાવીને બીજાને છેતરવા માટે આવે તેને દાન આપવાનો ઈન્કાર કરવો અધર્મ નથી, એ નિંદ્ય કર્મ ગણાતું નથી; તું એમને દાન આપવાનો ઈન્કાર કર. શાસ્ત્રો કહે છે કે, આજીવિકા માટે નિર્વાહ પૂરતું ધન હોય ત્યારે પ્રાણની હાનિ થાય તેમ હોય ત્યારે, ગાય, બ્રાહ્મણ કે બીજાના પ્રાણની રક્ષા કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે અને કોઈ ઈરાદાપૂર્વક છેતરવા માટે આવ્યો હોય ત્યારે ધન આપવાનો ઈન્કાર કરવામાં બોલેલું ન પાળવામાં યા અસત્ય બોલવામાં કાંઈ દોષ થતો નથી.

૬. ગુરુ શુકાચાર્યના શબ્દો સાંભળીને બલિ વિચારમાં પડી ગયો; પણ થોડી વારે સ્વસ્થ થઈને ધીરગંભીર સ્વરે એણે કહ્યું : ‘ગુરુદેવ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે, આપની આજ્ઞા મારે શિરોમાન્ય કરવી જ જોઈએ; પણ હાલનો પ્રસંગ જરી વિલક્ષણ છે — (૧) સૌથી પહેલી વિલક્ષણતા એ છે કે, જીવો, દેવો, ઈશ્વરો, પુરુષો વગેરે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને ભગવાન પાસે દાન-ભિક્ષા માગે એ સૃષ્ટિનો ક્રમ હોય છે; પણ આજે સર્વ દાતારના પણ દાતાર સર્વેશ્વર શ્રીહરિ મારી પાસે હાથ લાંબો કરીને દાન માગી રહ્યા છે ત્યારે મોં ફેરવી લઉં અને દાન આપવાનો ઈન્કાર કરું એ મારા માટે યોગ્ય અને હિતાવહ ન કહેવાય. (૨) બીજી વિચિત્રતા એ છે કે, ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીના દાનના નામે એ મારી પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ પાછું લઈ લેવા માગે છે; એટલું જ નહિ પણ તે લઈને દેવરાજ ઈન્દ્રને આપવા માગે છે. પણ સાચી વાત તો એ છે કે, આ બધી રાજલક્ષ્મી ભગવાને જ મને આપેલી છે, એ ખરેખર એમની જ છે; પણ એ હકીકત વીસરી જઈને મેં એમાં મમત્વબુદ્ધિ બાંધી અને મને એ પ્રિય અને સુખકર છે એવી આસક્તિ બાંધી છે એ મારી ભૂલ છે. ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીના દાનના નામે એ જો મારી પાસેથી રાજલક્ષ્મી લઈ લેતા હોય અને તે સાથે જ મારી મમત્વબુદ્ધિ અને આસક્તિ પણ દૂર કરતા હોય તો તેમાં મારું તો હિત જ સમાયેલું છે. એથી હું આપની આજ્ઞાનું પાલન ન કરું તો આપ મને ક્ષમા આપશો.’

એમ કહીને બલિરાજાએ સંકલ્પ કરવા માટે સુવર્ણની જળઝારી ડાબા હાથમાં લીધી. એ જોઈને શુક્રાચાર્યનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. ક્રોધથી કંપતા સ્વરે એમણે કહ્યું : ‘નાદાન રાજવી ! મહા દાનેશ્વરી ગણાવાના મોહ અને મિથ્યાભિમાનને વશ વર્તીને તું મારી આજ્ઞાની અવગણના કરે છે પણ હું તને શાપ આપું છું, ‘તું આજથી રાજલક્ષ્મીહીન બન.’ ગુરુ શુક્રાચાર્યે આપેલા શાપથી જરીયે વિચલિત થયા વિના બલિરાજાએ જમણી હથેળીમાં જળ લીધું અને વામનજીને એમની માગણી પ્રમાણે ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી દાનમાં આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. *૧

૭. બલિએ જેવો સંકલ્પ કર્યો કે તરત જ વામનજી આસન ઉપરથી ઊભા થયા; એ વામન મટીને વિરાટ થયા. એ વિરાટ સ્વરૂપને ઘણાં માથાં અને ઘણા હાથ હતા, પણ પગ બે જ હતા. અર્જુનજીને જ્યારે વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન થયું ત્યારે તે એ સ્વરૂપનું ઉગ્ર તેજ સહન કરી શક્યા ન હતા — તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપમ્ (ગીતા અ. ૧૧, શ્લો. ૪૫ અને ૪૬); તેથી ખરું પ્રથમ હતું તેવું રૂપ ધારણ કરવાની વિનંતી કરી હતી. પણ બલિરાજાએ સ્વસ્થ અને શાંત ચિત્તે, આશ્ચર્ય, અહોભાવ અને આનંદથી વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું અને વંદન કર્યું. વામનમાંથી વિરાટ થયેલા ભગવાને પહેલું ડગલું ભર્યું અને સમગ્ર પૃથ્વીને માપી

*૧ કેટલાક કથાકારો કહે છે : ‘પોતાની ઈચ્છા અને આજ્ઞા વિરુદ્ધ બલિરાજા સંકલ્પ ન કરે એ માટે શુક્રાચાર્ય સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરીને જળઝારીના નાળયાની અંદર આડા સૂઈ ગયા. નાળયામાંથી પાણી બહાર ન આવ્યું એટલે વામનજીએ દર્ભની એક સળી લઈને નાળયામાં બહારથી ખોસી. પરિણામે શુક્રાચાર્યની એક આંખ ફૂટી ગઈ. પીડા પામીને શુક્રાચાર્ય નાળયામાંથી બહાર નીકળી ગયા. એટલે રાજાએ દાન આપવા માટે હથેળીમાં જળ લઈને સંકલ્પ કર્યો. પણ શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રોમાં આવો કોઈ નિર્દેશ કરેલો જણાતો નથી. કાણાને વ્યંગમાં શુક્રાચાર્ય કહેવામાં આવે છે; પણ ઇતિહાસ-પુરાણ પ્રમાણે તો શુક્રાચાર્યને એક નહિ પણ બે આંખો હતી. એમને એક આંખવાળા કહેવાય છે તેનું કારણ જુદું છે : શુક્રાચાર્ય મહાજ્ઞાની, તપસ્વી, સમર્થ અને સંજીવની વિદ્યાના જાણકાર ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણ મહર્ષિ હતા; તેથી દેવો અને દાનવો તરફ એમણે સમદૃષ્ટિ રાખવી જોઈતી હતી. તેના બદલે એમણે દાનવોનો જ પક્ષ લીધો; એકતરફી જ જોયું. દેવોનું આચાર્યપદ—ગુરુપદ, એમને બદલે બૃહસ્પતિને આપવામાં આવ્યું; તેથી એમના ક્રોધમાં ઘી ઉમેરાયું; અને એ દેવોને દુશ્મન તરીકે જોવા લાગ્યા. એટલે એમને ‘એકાક્ષી’ કહેવા છે. વિવેક અને સમદૃષ્ટિ જેને હોય તે બે આંખવાળો કહેવાય છે.

લીધી; પૃથ્વીના ખૂણે ખૂણે દશોદિશ સર્વત્ર એ પગલું વ્યાપી ગયું. એ લોકોમાં રહેનારાઓએ આ પહેલાં પરમાત્માનાં પદારવિંદનાં કદી દર્શન કર્યાં ન હતાં; આજે એ ચરણનાં દર્શન કરીને ધન્ય બની ગયા. બલિરાજા ભગવાનની આ અલૌકિક લીલા દિવ્યભાવે નિહાળી રહ્યો હતો ત્યાં જ અદ્વિહાસ્યભર્યો ગંભીર ઘેરો અવાજ એના કાને સંભળાયો : ‘બલિ ! મારાં બે ડગલાંમાં પૃથ્વી અને તે ઉપરના સાત લોકોની ભૂમિ સમાઈ ગઈ છે; હવે ત્રીજું ડગલું મૂકવા માટે બ્રહ્માંડમાં તારી કહેવાય એવી કોઈ ભૂમિ શેષ રહી નથી. બતાવ, ત્રીજું ડગલું મારે ક્યાં મૂકવું ? રાજન્ ! તારી પાસે મારાં ત્રણ ડગલાં જેટલી પૃથ્વી ન હતી છતાં તે ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીનું દાન આપવાનો સંકલ્પ કર્યો એથી તે મને છેતર્યો છે. પણ મને જે છેતરે છે તેને હું ઘણી ભારે શિક્ષા કરું છું.’ એમ કહીને વામન ભગવાને બલિરાજાને વરુણપાશ વડે બાંધ્યો.

૮. વરુણપાશમાં બંધાયેલા રાજા બલિએ નેત્રસંકેતથી ભગવાનને વંદન કર્યું અને પછી નમ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘ભગવન્ ! હું તો એક પામર પ્રાણી છું, આપને છેતરવાની શક્તિ કે સૂઝ મારામાં આ પહેલાં કદી ન હતી, આજે પણ નથી; હું નિશ્ચિત માનું છું કે જગતમાં આપને છેતરી શકે એવું કોઈ જ નથી. મેં આપને છેતર્યા નથી, મેં જે સંકલ્પ કર્યો છે તે બરાબર સમજીને કર્યો છે; અને એનું પાલન કરવા હું તૈયાર છું. આપે બે ડગલાં ભરીને જે ભૂમિ માપી લીધી તે તો મારી ભૌતિક સંપત્તિ છે; આપે કૃપા કરીને એ સંપત્તિ મને આપી હતી, આપશ્રીએ એ સંપત્તિ આજે પાછી લઈ લીધી છે; તે સાથે એ સંપત્તિ માટે અજ્ઞાનવશ થઈને હું જે મમત્વબુદ્ધિ અને આસક્તિભાવ ધરાવતો હતો તેને પણ આપે હરી લીધો છે; મારા ઉપર આપે કરેલો આ ઉપકાર જેવોતેવો નથી. જ્ઞાનયોગ, ભક્તિથી જે મમત્વબુદ્ધિ અને આસક્તિ ટળે તેમ ન હતાં તે કેવળ આપની કૃપાદૃષ્ટિથી ટળ્યાં છે. ભગવન્ ! મેં ત્રીજું ડગલું ભરવા માટે જગ્યા બતાવવાનો ઇન્કાર કર્યો નથી, એટલે હું નિરપરાધી છું; છતાં આપે મને વરુણપાશથી બાંધ્યો છે; પણ આપના હાથનું બંધન, બંધન નથી પણ મુક્તિના મહાસુખ કરતાં અધિક છે. હું આપને ત્રીજું ડગલું મૂકવાની જગ્યા બતાવું છું, તે આપ કૃપા કરીને સ્વીકારો.

મારો આ દેહ, એમાં હું જ્યાં સુધી રહ્યો છું ત્યાં સુધી મારી મિલકત ગણાય છે. એ દેહના મસ્તક ઉપર આપ ત્રીજું પગલું મૂકો. માનવશરીરમાં મસ્તક શિરતાજ અને પ્રાણ ગણાય છે; વળી, એ માણસના અહંનું પણ પ્રતીક ગણાય છે; એના ઉપર આપનું ચરણારવિંદ આપ મૂકો. આપના ચરણારવિંદના સ્પર્શથી મારી અહંવૃત્તિ પણ નાશ પામશે. ત્રણ ડગલાં ભરીને આપે મારી અહંબુદ્ધિ, મમત્વદૃષ્ટિ અને આસક્તિભાવના — ત્રણેનો નાશ કર્યો છે. એવી કૃપા ભગવન્ ! આપ હમેશાં મારા ઉપર કરતા રહો એટલી જ મારી વિનંતી છે.’ એમ કહીને બલિએ પોતાનું માથું નમાવ્યું. વામનમાંથી વિરાટ થયેલા ભગવાને એ માથા ઉપર ત્રીજું ડગલું મૂક્યું.

૯. રામાયણ કહે છે કે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના પાદસ્પર્શથી નિર્જીવ શલ્યા સજીવ અહલ્યા બની હતી. શ્રીમદ્ભાગવતાદિ સત્સાક્ષો કહે છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પાદસ્પર્શથી જડ અને સ્થાવર ગણાતાં વૃંદાવનનાં વૃક્ષવેલી નિર્ગુણ અને સૌ કોઈને પાવન કરનારાં બન્યાં હતાં. તો ભગવાન શ્રીવામનના પાદસ્પર્શથી અસુર ગણાતો બલિ નિર્વાસનિક એકાંતિક મુક્ત બને એમાં શી નવાઈ ! નિર્ગુણ, નિરંજન અને નિષ્કામ પરમાત્માનાં ચરણનો સ્પર્શ થતાં જ બલિનાં સર્વ પ્રકારનાં બંધનો તૂટીફૂટીને ટળી ગયાં; અને દેહ છતાં જ એ પરમાત્માના પરમ દિવ્ય સુખ અને આનંદનો અધિકારી બન્યો. પણ પુરાણની આ કથાની પરાકાષ્ઠા હવે પછી જ શરૂ થાય છે :

વામનજીએ બલિરાજાની સર્વ રાજસંપત્તિ ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીના દાનમાં લઈ લીધી; એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી સ્વર્ગનું રાજ બલિરાજાના દુશ્મન ગણાતા દેવરાજ ઇન્દ્રને આપી દીધું તોપણ બલિના મુખ ઉપર વ્યગ્રતા, વ્યાકુળતા, ઉદ્વેગ કે શોકની કોઈ રેખા દેખાતી ન હતી; પણ માણસના માથા ઉપર ભારે દેવું હોય અને તે પૂરેપૂરું ભરપાઈ થતાં જેવી હળવાશ, સુખ અને શાંતિ માણસ અનુભવે છે તેવી શાંતિ બલિના મુખ ઉપર રેલાયેલી હતી. ભગવાન એ જોઈને બલિ ઉપર અઢળક ઢળ્યા. અતિ પ્રસન્ન વદને અને સ્વરે એમણે કહ્યું : ‘બલિ ! સર્વસ્વ મને સમર્પણ કરવાના તારા ભક્તિભાવથી હું અતિ

પ્રસન્ન થયો છું. મેં તો તને વરુણપાશથી ઘડીવાર માટે બાંધ્યો હતો, પણ દિવ્યપ્રેમ અને સમર્પણભાવથી તેં મને કાયમનો બાંધી લીધો છે; હું હાર્યો છું અને તું જીત્યો છું. જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ અને ભક્તો હજારો વર્ષો સુધી ધ્યાનધારણા કરે તોપણ મારા સ્વરૂપની એમને ઝાંખી સરખીય થતી નથી; પણ હવે હું તારી આંખ આગળથી એક ક્ષણવાર માટે પણ અળગો નહિ રહું. મેં તારી રાજલક્ષ્મી છીનવી લીધી છે. હું જેના ઉપર અનુગ્રહ કરું છું તેની ધનસંપત્તિ, સુખસાહ્યબી અને લૌકિક સંબંધો હું હરી લઉં છું; લૌકિક સંબંધો, સુખસાહ્યબી અને ધનસંપત્તિ, જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરતો નથી તેને જ આપું છું. પણ તારી વાત ન્યારી છે. હું તને સુતલનું રાજપદ અને લક્ષ્મી આપું છું. જગતના નિયમ પ્રમાણે તો સુતલનું રાજપદ અને લક્ષ્મી, કાળ, કર્મ અને માયાને આધીન વર્તે છે; પણ એ સામાન્ય નિયમ તને લાગુ નહિ થાય. તારા વર્તમાન આયુષ્ય દરમિયાન સુતલ ઉપર કાળ, કર્મ કે માયા કોઈનોય પ્રભાવ નહિ ચાલે; તું સ્વતંત્ર રીતે તારી ઈચ્છા પ્રમાણે એ રાજલક્ષ્મી ભોગવી શકીશ. તું મને ઘણો પ્રિય છે. હવે હું તારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ હમેશાં વર્તીશ.’

‘ભગવન્ ! આપે મારા ઉપર ભારે અનુગ્રહ કર્યો છે. મારા જીવનમાં આપની ઈચ્છા અને આજ્ઞા એ જ મારી ઈચ્છા અને જીવન બની રહે એવી કૃપા કરવા હું નમ્ર વિનંતી કરું છું.’ બલિએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું.

‘તારી ઈચ્છા પ્રમાણે બધું થશે.’ ભગવાને અભયવર દાખવતાં કહ્યું.

પુરાણ કહે છે કે બલિરાજા સહકુટુંબ સુતલમાં ચાલ્યા ગયા પછી ભગવાન વામનજીની આજ્ઞાથી શુકાચાર્ય પોતે યજ્ઞના આચાર્ય હતા છતાં યજ્ઞમાન બનીને તેમણે યજ્ઞ પૂરો કર્યો.

૧૦. બલિરાજાની પુરાણપ્રસિદ્ધ કથા વાંચતાં-સાંભળતાં જ ગઢડાના દાદા ખાયર તથા જીવુબા, લાડુબા વગેરે હરિભક્તો અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની કથા દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, ફૂલડોલના મહોત્સવ માટે વડતાલ જવા માટે માણકી ઘોડી ઉપર સવાર થાય છે; મુનિ, વર્ણી, પદાતિ વગેરેને તૈયાર

થવાની તાકીદ કરે છે. અગાઉથી કહ્યાકારવ્યા વિના અચાનક જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રવાસ માટે તૈયાર થયા એટલે પ્રેમી હરિભક્તોને મનમાં ફાળ પડે છે. ‘ભગવન્ ! કેમ અચાનક જવા તૈયાર થયા ?’ ‘રોકાઈ જવાની’ વિનંતી કરવા માટે પ્રેમી હરિભક્તો દરબારમાંથી દોડી આવે છે, પણ મુખે કંઈ બોલાતું નથી, હાથ જોડીને પછી પાછા દરબારમાં જાય છે; વળી પાછા આવે છે, હાથ જોડે છે. માણકી ઉપર સવાર થયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ચાલવા માટે ઘોડીને એડી ઉપર એડી મારે છે, પણ ઘોડી દરબારમાંથી ડગ ભરતી નથી. ભક્તોની પ્રેમભક્તિને ભગવાન તો વશ વર્તતા જ હોય છે; પણ અહીં તો તદ્દુપરાંત માણકી ઘોડી પણ એ પ્રેમને વશ વર્તીને ડગ ભરવાનો ઈન્કાર કરે છે. ત્યારે મંદ મધુર હાસ્ય કરતાં કરતાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સામે હાથ જોડીને ઊભેલા પ્રેમી હરિભક્તો પાસે વડતાલ જવા માટે આજ્ઞા માગે છે : ‘આજ્ઞા આપો, અમે જાઈએ વ્રતપુરી.’ બ્રહ્માંડાધિપતિ ઈશ્વરો, વિરાટ, પ્રકૃતિપુરુષ, અક્ષરબ્રહ્મ અને મુક્તપુરુષો જેમની આજ્ઞામાં હમેશાં વર્તે છે તે સર્વેશ્વર શ્રીહરિ ભક્તો પાસે વડતાલ જવાની આજ્ઞા માગે એ દૃશ્ય ખરેખર અલૌકિક કહેવાય. હાથ જોડીને ઊભેલા પ્રેમી હરિભક્તો તરત જ વંદન કરીને કહે છે : ‘જાઓ પ્રભુ, રામનવમી નથી દૂરી.’ ભક્તોએ જ્યારે રજા આપી ત્યારે માણકી અને માણકીસવાર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ વડતાલ જવા માટે દરબારમાંથી બહાર નીકળ્યા. ભક્ત જ્યારે ભગવાનનાં ચરણોમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરે છે ત્યારે ભગવાન ભક્તની ઈચ્છા અને આજ્ઞાને વશ વર્તે છે.

બલિરાજાની કથાનો સાર એ છે કે, મુમુક્ષુ પાસે ભગવાન હમેશાં ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીનું દાન એટલે ત્રણ બાબતોનું દાન — દેહ અને દેહના સંબંધો માટે અહંબુદ્ધિ, મમત્વ અને આસક્તિ એ ત્રણ બાબતોનો ત્યાગ કરવારૂપી અને એ ત્રણ બાબતો ભગવાન સંબંધી જ રાખવાનું દાન માગે છે. જે એ પ્રમાણે દાન આપે છે તેની દૃષ્ટિ આગળથી ભગવાન નિમિષમાત્ર પણ અળગા રહેતા નથી.

પંચાયતન દેવપૂજા

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં ‘વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, પાર્વતી અને સૂર્ય — એ પંચાયતન દેવને પૂજ્યપણે માનવાની આશ્રિતોને આજ્ઞા કરેલી છે (શ્લો. ૮૪). વળી, એમણે શ્રીકૃષ્ણ, શિવજી અને ગણપતિના જન્મોત્સવ તથા વ્રત ઊજવવાની પણ આજ્ઞા કરેલી છે (શ્લો. ૭૯ અને ૧૨૭). વળી, એમણે ‘માર્ગમાં ચાલતાં શિવાલયાદિક દેવમંદિર (આદિ શબ્દમાં પંચાયતનના બાકીના ચાર દેવોનાં મંદિરોનો સમાવેશ થાય છે) આવે તો તે મંદિરમાં જઈને દેવનું આદરથી દર્શન કરવાની આજ્ઞા પણ કરેલી છે (શ્લો. ૨૩). આ આજ્ઞાઓના કારણે કેટલાક આશ્રિતો મનમાં ભારે દ્વિધા અનુભવતા જણાય છે. એમને મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વથી સમર્થ, સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર, સર્વેશ્વર, સર્વ કારણના કારણ, સર્વ કર્તાના કર્તા અને સર્વ અવતારના અવતારી છે; એમનાથી પર બીજું કોઈ જ તત્ત્વ નથી. છતાં એમણે આશ્રિતોને બીજા દેવોને — પંચાયતન દેવોને પૂજ્યપણે માનવાની અને એમના જન્મોત્સવો ઊજવવાની આજ્ઞા શા માટે કરી હશે ? એમને મનોમન થાય છે કે, આ આજ્ઞાઓનું પાલન કરવાથી અન્યાશ્રય દોષ લાગે તેમ છે; જ્યારે એની અવગણના કરવાથી ઈષ્ટદેવની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યાનો મહાદોષ લાગે તેમ છે. શું કરવું ? — એની વિમાસણમાંથી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન ન મળતાં કેટલાક એવું માનવા લાગ્યા છે કે આ આજ્ઞાઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે લોકાચાર, શિષ્ટાચાર અથવા લોકોનું

મનોરંજન કરીને સંપ્રદાય તરફ આકર્ષવા માટે કરેલી છે; એટલે કે એ આજ્ઞાઓ ઔપચારિક છે. પણ આ માન્યતા ગંભીર ભૂલભરેલી છે. આ માન્યતાની પાછળ ઈષ્ટ આરાધ્ય ભગવત્સ્વરૂપની નિષ્ઠાની ખામી પણ સ્પષ્ટ વર્તાય છે. આ આજ્ઞાઓ શિક્ષાપત્રીમાં શા કારણે કરવામાં આવી છે તેનો ખુલાસો શોધવા-સમજવાનો આ લેખમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. શિક્ષાપત્રીમાં કરેલી આજ્ઞાઓ લોકાચાર, શિષ્ટાચાર, લોકરંજનાર્યે અથવા લોકોને આકર્ષવા માટે કરેલી છે એવું માનવું યોગ્ય અને હિતાવહ નથી; એટલું જ નહિ પણ એવી માન્યતા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અવતરણનું કારણ, એમની જીવનલીલા, એમણે પ્રવર્તવેલા સિદ્ધાંતો તથા એમણે પ્રસ્થાપિત કરેલી ધર્મજીવન-પ્રણાલિકાઓથી મૂળભૂત રીતે વિરુદ્ધ છે. શિક્ષાપત્રીમાં કરેલી આજ્ઞાઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના જીવનમાં અજમાવેલી અને અનુભવેલી હકીકત ઉપર આધારિત છે. આ આજ્ઞાઓ આશ્રિતોના ધર્મોનું રક્ષણ કરનારી તો છે જ પણ તે સાથે સત્શાસ્ત્રો સાથે સંપૂર્ણ સુસંગત પણ છે. શ્લો. ૬માં આ હકીકત સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી છે. એ આજ્ઞાઓ માત્ર સંપ્રદાયના આશ્રિતો માટે જ નહિ પણ સર્વ મુમુક્ષુ નરનારી માટે પણ આજીવન સુખ આપનારી અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરાવનારી છે એવી ખાતરી — બાંહેધરી એમાં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપવામાં આવેલી છે (શ્લો. ૭ અને ૨૦૬). ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જીવનલીલાનો ઇતિહાસ કહે છે કે, એ પોતે પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ હતા. એમને કોઈ ધર્મ, ન્યાય કે નીતિના નિયમો કે બંધનો નડે તેમ ન હતાં. છતાં આશ્રિતોને ઉપદેશ આપતા પહેલાં અને આજ્ઞા કરતા પહેલાં એમણે પોતે એ આજ્ઞાઓનું અને જ્ઞાનોપદેશનું જીવનમાં પાલન કરી બતાવ્યું છે.

૩. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જીવનમાં તપ, ત્યાગ, સેવા અને ભક્તિ અતિ પ્રિય હતાં. આઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે એમને જનોઈ દેવામાં આવ્યું ત્યારે વિદ્યાભ્યાસના બહાને ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાની

એમની પ્રબળ ઈચ્છા હતી; પણ માતાપિતાની સેવા કરવા માટે એમણે પોતાની મનોકામના મનમાં રાખી અને ત્રણ વર્ષ સુધી એમણે માતાપિતાની સેવા અતિ પ્રેમ અને આદરથી કરી હતી. એ બન્નેનો દેહવિલય થયો અને એમની ઉત્તરક્રિયા પૂરી થઈ એ પછી થોડા દિવસો પછી સવાઅગિયાર વર્ષની કુમળી વયે એમણે વિ.સં. ૧૮૪૯ના અષાઢ સુદ ૧૦ના રોજ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. ગૃહત્યાગ કરીને એમને પોતાને કોઈ કામના સિદ્ધ કરવાની ન હતી પણ મુમુક્ષુમાત્રને જીવનમાં તપ, ત્યાગ, સેવા, સમર્પણ, ભક્તિ અને તીર્થદર્શનનો મહિમા, આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા સમજાવવા માટે એમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. ત્યારે ઘેરથી વહેલી સવારે, પ્રાતઃસ્નાન નિમિત્તે નીકળતા પહેલાં એમણે વિઘ્નવિનાશક ગણેશની ‘વિઘ્નં મમાપહર સિદ્ધિવિનાયક ! ત્વમ્ !’ એ અતિ સુંદર ભાવવાહી સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરી હતી (સ.જી. ૧-૪૨-૪/૧૧). એ પછી પુલહાશ્રમમાં જઈને ચક્રા અને ગંડકી નદીઓના સંગમ ઉપર, એક પગે ઊભા રહીને એમણે અતિ ઉગ્ર તપ શરૂ કર્યું. આ વખતે એમની વય માત્ર સાડા અગિયાર વર્ષની હતી. એમનો હેતુ, નિષ્કામવ્રતની મહત્તા સમજાવવાનો હતો. અને જ્યારે વિ. સં. ૧૮૪૯ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના રોજ સૂર્યદેવે એમને દર્શન દીધાં ત્યારે નીલકંઠ વર્ણીના નામે અને વેશે, સર્વેશ્વર શ્રીહરિ સૂર્યની સ્તુતિ કરે છે — ‘જય ! જય ! જગદાત્મન્ભાસ્કરાહસ્કર ત્વમ્ ।’ (સ.જી. ૧, ૪૪, ૨૦/૨૪). એ પછી ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતનાં તીર્થોમાં વિચરીને એ દક્ષિણ ભારતમાં સુંદરરાજ, જે વિષ્ણુક્ષેત્રના નામથી આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં આવ્યા. ત્યાં વિષ્ણુનું દર્શન અને સ્તુતિ કરીને ભૂતપૂરી ગયા. માર્ગમાં ભૂલા પડ્યા, ચાર દિવસના ઉપવાસ થયા ત્યારે શિવજી અને પાર્વતી, યાત્રિકવેશે એમને મળ્યાં અને અતિ પ્રેમથી સાથવો જમાડ્યો. પરબ્રહ્મપુરુષોત્તમ, નીલકંઠ વર્ણી ત્યારે ‘સદાશિવં શાશ્વતમીશિતારમ્ ।’ એ સ્તોત્રથી શિવજીની અને ‘માતઃ ! શિવે ! મંગલવૃન્દદાત્રીમ્ ।’ એ સ્તોત્રથી પાર્વતીની સ્તુતિ કરે છે (સ.જી. ૧, ૪૯, ૬૭/૭૪ અને ૭૬/૮૩). ભગવાને કરેલાં આ સ્તુતિગાનોની વાત નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ

ભક્તચિંતામણિમાં પણ નોંધેલી છે (ભ.ચિં.પ્ર. ૨૮ અને ૩૪). ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તે પછી શિખરબંધ મંદિરો કરાવે છે અને તેમાં સ્વહસ્તે દેવમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરે છે ત્યારે વિ. સં. ૧૮૮૪ના વૈશાખ વદ ૨ના રોજ જૂનાગઢમાં સપરિવાર સિદ્ધેશ્વર મહાદેવની તથા વિ.સં. ૧૮૮૫ના આસો સુદ ૧૨ના રોજ, ગઢડામાં શ્રીસૂર્યદેવની મૂર્તિઓની સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરે છે. સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જીવનમાં જાતે પંચાયતન દેવોની પૂજા અને પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

૪. પણ સંપ્રદાયના આશ્રિતો માટે પંચાયતન દેવને પૂજ્યપણે માનવાની શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરવા સારુ ઉપર જણાવેલાં કારણો ઉપરાંત બીજાં પણ સબળ કારણો આપી શકાય તેમ છે. પંચાયતન દેવપૂજા આધુનિક છે એટલે કે ઈસવીસન પછી દાખલ થયેલી છે, એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. વૈદિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ કહે છે કે, એ આદિકાળથી—નિદાન વૈદિકકાળ પહેલાંથી સમાજમાં પ્રચલિત હતી. વેદોમાં જે તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓ ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં પંચાયતન દેવનું સ્થાન મોખરે છે. શબ્દકલ્પદ્રુમ જેવા પ્રાચીન મહાકોશમાં પણ પંચાયતન દેવ પૈકી કોઈ એક દેવનું પણ પૂજન-અર્ચન ન થતું હોય એવું ઘર અને કોઈ એક દેવનું પણ મંદિર ન હોય એવું ગામ, ભારતમાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે બધે પંચાયતનના બધા જ દેવોની પૂજા થતી હતી. વિપરીત દેશ, કાળ, ક્રિયા અને સંગના પરિણામે એ પછી લોકોમાં, પાંચમાંથી ગમે તે એકની પૂજા થવા લાગી. થોડા સમય પછી, પંચાયતન પૈકી જે દેવની પૂજા થતી હોય તે સિવાયના બાકીના ચાર દેવોની અવગણના થવા લાગી. અવગણના પછી નિંદા થવા લાગી અને પછી, આજે જેમ શાણા અને સમજુ ગણાતા હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, શીખ વગેરે ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે એકબીજા સાથે એક યા બીજી રીતે લડે છે તેમ વૈષ્ણવો, શૈવો, શાક્તો, ગાણપત્યો અને સૌર્યો એકબીજા સાથે સ્વ-સરસાઈ માટે લડવા લાગ્યા. સદ્ભાગ્યે આજે હવે પરિસ્થિતિમાં પલટો આવ્યો છે.

આજે જ્યારે નવાં મંદિરો થાય છે ત્યારે પંચાયતન દેવમાંથી એકની પ્રધાનપદે પ્રતિષ્ઠા થાય છે; પણ સાથે જ બાજુમાં યા નિયત* સ્થાને બીજા ચાર દેવોની પણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. જૂનાં મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે પણ સગવડ અને શક્યતા હોય તો આ પ્રણાલિકા અપનાવાય છે. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારતમાં પંચાયતન દેવપૂજા, આદિકાળથી પ્રચલિત હતી, આજે પણ છે. પંચાયતન દેવપૂજા ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક પ્રતીક અને ગૌરવ છે.

૫. જ્ઞાની પુરુષો કહે છે કે આ જગત પંચભૂતાત્મક છે; એટલે કે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશનું બનેલું છે અને એ વડે સભર ભરેલું છે. માનવદેહ પણ પંચભૂતાત્મક છે; એ કારણે એને પંચભૂતનું પૂતળું કહેવામાં આવે છે. પંચાયતન દેવ, આ પંચભૂતના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. આકાશના અધિષ્ઠાતા દેવ વિષ્ણુ છે; આકાશ જેમ સર્વવ્યાપક છે તેમ વિષ્ણુ પણ સર્વવ્યાપક છે. આકાશની તન્માત્રા શબ્દ છે; શબ્દ શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આકાશ જેમ બીજાં ભૂત તત્ત્વોનો આધાર કહેવાય છે તેમ વિષ્ણુ પણ જગતનો આધાર, પોષણકર્તા અને રક્ષણકર્તા ગણાય છે. વાયુતત્ત્વના અધિપતિ સૂર્ય છે, વાયુ જેમ જગતને વ્યવસ્થા અને જીવન આપે છે તેમ સૂર્ય પણ જગતને વ્યવસ્થા અને જીવન આપે છે. વાયુ જેમ સર્વ તત્ત્વો અને ઈન્દ્રિયોનો આત્મા ગણાય છે તેમ સૂર્ય પણ જગતનો આત્મા કહેવાય છે. યજુર્વેદમાં તેથી કહ્યું છે, ‘સૂર્ય આત્મા જગતસ્થૂષઃ (યજુર્વેદ ૧/૪૨). વાયુની તન્માત્રા સ્પર્શ કહેવાય છે. સ્પર્શ, ત્વચા ઈન્દ્રિય વડે ગ્રહણ

* નિયત સ્થાન એટલે એકને મુખ્યસ્થાને મધ્યમાં સ્થાપિત કરીને બીજા ચારને ચાર ખૂણે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તે. એ સ્થાન નીચે પ્રમાણે હોય છે :

અં. અંક	મધ્યે	ઈશાન	અગ્નિ	નૈઋત્ય	વાયુ
૧	વિષ્ણુ	શિવ	ગણેશ	સૂર્ય	દેવી
૨	શિવ	વિષ્ણુ	સૂર્ય	ગણેશ	દેવી
૩	સૂર્ય	શિવ	ગણેશ	વિષ્ણુ	દેવી
૪	દેવી	વિષ્ણુ	શિવ	ગણેશ	સૂર્ય
૫	ગણેશ	વિષ્ણુ	શિવ	સૂર્ય	દેવી

કરવામાં આવે છે તેજ — અગ્નિની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિ છે, તેજ જેમ પ્રકાશ આપે છે તેમ શક્તિ પણ પ્રકાશ આપે છે. તેજ (અગ્નિ) અન્નાદિકને પચાવે છે, કાષ્ઠ અને હૂત દ્રવ્યોની આહુતિ, અહિંસક યજ્ઞો દ્વારા ગ્રહણ કરે છે, ક્ષુધા અને તૃષ્ણા લગાડે છે અને તેનું નિવારણ પણ કરે છે તેમ શક્તિ એ બધાં કાર્યોની જનની છે. અહિંસક યજ્ઞો દ્વારા, શક્તિનું યજન કરવાનું તેથી શાસ્ત્રોમાં વિધાન છે. રૂપ તેજની તન્માત્રા કહેવાય છે અને તે નેત્ર વડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જળના અધિપતિ ગણેશ છે. જળ જગતનું જીવન છે તેમ ગણેશ પણ જગતનું જીવન છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળે સૌથી પહેલું સર્જન જળનું થયેલું કહેવાય છે. મનુસ્મૃતિમાં તેથી કહ્યું છે, ‘અપ એવ સમસર્જાદો’ (૧/૮). સર્વ દેવોમાં ગણપતિનું પૂજન આ કારણે પહેલું કરવામાં આવે છે. બધાં ભૂતદ્રવ્યોનું પિંડીકરણ જળ કરે છે તેમ, દેવગણનું એકત્રીકરણ ગણેશ કરે છે; એટલા માટે એ ગણપતિ કહેવાય છે. રસ, જળની તન્માત્રા છે. જીહ્વા વડે એ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વીતત્ત્વના અધિપતિ શિવ છે. પૃથ્વી જગતને ધારે છે તેવી જ રીતે એના વિભાગ પણ કરે છે. શિવજી જગતને ધારે છે તેમ સંહાર પણ કરે છે. પૃથ્વી ભૂતપ્રાણીમાત્રના શરીરને પ્રગટ કરે છે તેમ શિવજી પણ ભૂતનાથ ગણાતા હોવાથી, સર્વ ભૂતપ્રાણીને પ્રગટ કરે છે. શિવ પૃથ્વીતત્ત્વના અધિપતિ હોવાથી પૃથ્વી એટલે માટીમાંથી બનાવેલી એમની મૂર્તિ(લિંગ)ની પાર્થિવ પૂજા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ગંધ પૃથ્વીની તન્માત્રા ગણાય છે, નાક વડે એનો અનુભવ થાય છે. પંચભૂતતત્ત્વો જડ, દુઃખરૂપ અને નાશવંત ગણાય છે પણ એના આધારરૂપ, અંતરમાં રહેલા પંચાયતનદેવરૂપી ચૈતન્ય તત્ત્વોને લીધે એ પણ ચેતન, સુખરૂપ અને શાશ્વત દેખાય છે. જીવપ્રાણીમાત્રને પોતાના જીવનમાં કર્મો કરવા સારુ અને વિષયોનો ઉપભોગ કરવા સારુ, પંચભૂતના બનેલા દેહનું જીવ અવલંબન કરે છે. એ અવલંબન ધ્યેય નથી, પણ માત્ર નિર્વાહ જ છે — એટલે કે ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનું સાધન માત્ર છે. વિવેકી જનો આ હકીકત બરાબર સમજે તે માટે પંચાયતન દેવપૂજા પ્રચલિત કરવામાં આવેલી જણાય છે.

૬. પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી દ્વારા પંચાયતન દેવપૂજા માન્ય કરેલી છે તે માટે એક વિશિષ્ટ કારણ પણ રહેલું છે. સત્શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણો કહે છે કે, પંચાયતન દેવોમાં જે વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે એમની સ્વતંત્ર અને સ્વતઃસિદ્ધ શક્તિ નથી પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે કૃપા કરીને અર્પેલી અને પ્રેરેલી શક્તિ છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર મહર્ષિ વ્યાસે, સિદ્ધાંતરૂપે પોતાનાં સૂત્રોમાં કહ્યું છે કે, જગતવ્યાપાર એટલે સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠા સાધીને મુક્તદશા પામેલા પુરુષોમાં આવતી નથી. આ વાત બ્રહ્મસૂત્રમાં ૪-૪-૧૭માં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલી છે. શ્રીમદ્ આદિશંકરાચાર્ય જેવા કેવળાદ્વૈતવાદી ગણાતા આચાર્ય પણ આ સિદ્ધાંતવાતનો અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં સ્વીકાર કરેલો છે. સૃષ્ટિસર્જનનો ઇતિહાસ કહે છે કે, એ પ્રવૃત્તિ અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે કરવાની ઈચ્છા થતાં ભગવાને અક્ષરબ્રહ્મ સામું જોયું અને એમનામાં પોતાની શક્તિ પ્રેરી. અક્ષરબ્રહ્મે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી એ શક્તિ માયામાં, માયાએ પ્રકૃતિપુરુષમાં, પ્રકૃતિપુરુષે પ્રધાનપુરુષમાં, પ્રધાનપુરુષે મહત્તત્ત્વમાં, મહત્તત્ત્વે વિરાટમાં અને વિરાટે બ્રહ્માદિક ઈશ્વર ત્રિપુટીમાં એ શક્તિ પ્રેરી. આ રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ પ્રેરેલી—અર્પેલી શક્તિના પરિણામે સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ શરૂ થયેલી છે, જે આજે પણ ચાલુ છે. પંચાયતન દેવમાં પણ એ શક્તિ પ્રેરિત થયેલી છે. માણસ, પ્રથમ દર્શનીય પંચાયતન દેવોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ જુએ છે — અનુભવે છે એટલે એ એની પૂજા કરે છે. પણ એ જ્યારે નિશ્ચિત જાણે-સમજે છે કે, જે શક્તિના કારણે એ પંચાયતનની પૂજા કરે છે તે ખરેખર તો પરમાત્માએ પ્રેરેલી અને અર્પેલી છે ત્યારે પંચાયતનરૂપી પ્રતીક દ્વારા એ, એ પરમશક્તિનું જ દર્શન અને પૂજનઅર્ચન કરતો થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે :

‘યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્ ।

યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

— જગતને પ્રકાશ આપતું જે તેજ સૂર્યમાં વર્તાય છે, ચન્દ્રમાં અને અગ્નિમાં વર્તાય છે તે તેજશક્તિ મારી પ્રેરેલી અને અર્પેલી છે. ભૂતપ્રાણીમાત્રના અંતરમાં વૈશ્વાનર અગ્નિરૂપે હું પ્રગટ થાઉં છું અને પ્રાણ અપાનાદિ પાંચ પ્રાણોને સમ વર્તાવીને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય — એ ચાર પ્રકારનો જે ખોરાક, જીવપ્રાણીઓ રોજ ખાય છે તેને હું પચાવું છું’ (૧૫/૧૨-૧૪). ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃત દ્વારા સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે કે, જગતમાં ભગવાનનાં અવતારસ્વરૂપો યા શક્તિસ્વરૂપો કહેવાય છે, જે જે અલૌકિક તેજ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિમય જણાય છે તે સર્વમાં શક્તિરૂપે, પરમાત્મા પોતે અંતર્નિયામક શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજેલા છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એક જ છે અને એ જ સ્વભક્તોના લાલનપાલન માટે અને અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે આ બધાં સ્વરૂપોમાં સ્વતંત્ર રીતે બિરાજે છે — એની પ્રતીતિ અને અનુભવ જ્યારે આશ્રિતને થાય છે ત્યારે પંચાયતન દેવપૂજામાં એને અન્યાશ્રય લાગતો નથી; કારણ કે, વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, પાર્વતી અને સૂર્યરૂપે નયનગોચર વર્તતાં સ્વરૂપોમાં અંતરશક્તિરૂપે રહેલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું જ એ દર્શન, પૂજન અને અર્ચન કરતો હોય છે. પંચાયતન દેવપૂજાના નિમિત્ત દ્વારા શિક્ષાપત્રી આપણને કેવા ભવ્ય અને ઉદાત્ત એકેશ્વરવાદની ભાવનાનો અનુભવ કરાવે છે તે વિવેકી આશ્રિતોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે.

“... જેમ મા પાછળ બાળક અને ગાય પાછળ વાછરડું તણાતું ચાલતું આવે છે, તેમ પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સ્વરૂપનું ઓળખાણ થાય, તેમનો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય થાય, એટલે આત્માનું જ્ઞાન તેની પાછળ આપોઆપ તણાતું ચાલ્યું આવે છે. ...”

રાહુ અને કેતુ

૧. ભારતીય ઇતિહાસ અને પુરાણો પ્રમાણે રાહુ અને કેતુ, જુદા જુદા સમયે થયેલી બે જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં નામો છે; પણ જ્યોતિષશાસ્ત્ર, જે છ વેદાંગોમાં એક મહત્વનું વેદાંગ ગણાય છે તેના વિધાન પ્રમાણે એ એક જ વ્યક્તિનાં બે અંગો, માથું અને ધડનાં નામો છે — માથાવાળો ભાગ રાહુ કહેવાય છે; અને ધડવાળો ભાગ કેતુ નામે ઓળખાય છે. ઇતિહાસ પ્રમાણે રાહુ અને કેતુને થયે આજે હજારો વર્ષો—યુગો વીતી ગયા છે; પણ શાસ્ત્રકારો, સત્પુરુષો અને જગતના અનુભવી સજ્જનો કહે છે કે, રાહુ અને કેતુ, આજે પણ જીવંત છે; એટલું જ નહિ પણ એ બન્ને જુદા નામે અને જુદા રૂપે માણસના શરીરમાં પણ રહેલા છે. આ છેલ્લી વાત પ્રથમદર્શનીય માની ન શકાય એવી છે, પણ એ વાત સાચી છે; એ વાત કેવી રીતે સાચી છે તે સમજવાનો અને સમજાવવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૨. ઇતિહાસમાં કેતુ નામની ઓછામાં ઓછી ત્રણ વ્યક્તિઓનો નામનિર્દેશ જોવા-વાંચવા મળે છે : શ્રીમદ્ભાગવતના પાંચમા સ્કંધની શરૂઆતમાં કથા કહેવામાં આવી છે કે, સાર્વભૌમ સમ્રાટ પ્રિયવ્રતે સમગ્ર પૃથ્વીના પોતાના સામ્રાજ્યને, સાત સાગર વીંટ્યા સાત*^૧ દ્વીપોમાં વહેંચીને પોતાના સાત પુત્રોને — દરેકને એક દ્વીપનું રાજ આપ્યું હતું. એમાં મોટા પુત્ર આગ્નીધના ભાગે જંબુદ્વીપનું રાજ આવ્યું

*૧ સાત દ્વીપોનાં નામ નીચે મુજબ ગણવાય છે : (૧) જંબુદ્વીપ (૨) પ્લક્ષ (૩) શાલ્મલિ (૪) કુશ (૫) કૌંચ (૬) શાક અને (૭) પુષ્કરદ્વીપ.

હતું. એણે જંબુદ્વીપના રાજને નવખંડમાં*^૨ વહેંચીને પોતાના નવ પુત્રો દરેકને એક એક ખંડનું રાજ આપ્યું. તેમાં જેના નામે કેતુમાલ નામના ખંડનું રાજ આવ્યું તેનું નામ કેતુ હતું. એના નામ ઉપરથી ખંડનું નામ કેતુમાલ પડ્યું હતું. ઇતિહાસ-પુરાણની આ વાત, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પણ સં. ૧૮૬૩ના કાર્તિક માસમાં આશ્રિતોને ઉદ્દેશીને લખેલા એક પત્રમાં જણાવેલી છે. આ પત્ર સંપ્રદાયમાં ‘ભૂગોળ-ખગોળનાં વચનામૃત’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. વચનામૃત ગ્રંથની છેવટે, એ પ્રગટ પણ થયેલો છે.

તામસ નામના મનુના*^૩ એક પુત્રનું નામ પણ ‘કેતુ’ હતું. રાક્ષસરાજ દનુના એક પુત્રનું નામ પણ કેતુ હતું; પણ આ ત્રણ કેતુ સાથે આ લેખમાં વર્ણવેલા કેતુને કોઈ સંબંધ નથી. કેતુ શબ્દના બીજા પણ ઘણા અર્થો થાય છે : જેવા કે ધ્વજ, નિશાન, ચિહ્ન, નેતા (સરદાર), તેજ, છંદ વગેરે. પણ આ લેખમાં કેતુ શબ્દ આ પ્રકારના અર્થમાં વપરાયેલો નથી.

૩. રાહુ નામનો ઇતિહાસ રસપ્રદ છે. મહર્ષિ કશ્યપને બે પત્નીઓ હતી — અદિતિ અને દિતિ. અદિતિના પુત્રો ઇતિહાસમાં દેવ તરીકે ઓળખાય છે; દિતિના પુત્રો દાનવો તરીકે ઓળખાય છે. એક જ પિતાના પુત્રોમાં રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, શક્તિ અને ક્રિયામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર હોય છે, બન્ને વચ્ચે અણબનાવો અને અથડામણો પણ રોજ ચાલતી હોય છે તે પ્રમાણે દેવો અને દાનવો

*૨ નવખંડોનાં નામો નીચે મુજબ ગણાવાય છે : (૧) ઇલાવર્ત (૨) કેતુમાલ (૩) રમ્યક (૪) હિરણ્યમય (૫) કુશ (૬) ભદ્રાશ્વ (૭) હરિવર્ષ (૮) કિંપુરુષ અને (૯) અજનાભ યાને ભારતવર્ષ. વર્તમાન ભૂગોળ સાથે આનો મેળ કેવી રીતે મળે છે તે જાણવા માટે જુઓ ‘જંબુદ્વીપ, ભરતખંડ’ નામનો લેખ (સત્સંગ પ્રદીપ : વ. ૪, અં. ૭).

*૩ બ્રહ્માનો એક દિવસ અને એક રાત કલ્પ કહેવાય છે. એમના એક કલ્પમાં સત્ યુગાદિ ચાર યુગો બે વખત વીતી જાય છે. એમના એક કલ્પમાં સ્વર્ગમાં ચૌદ ઇન્દ્રો અને પૃથ્વી ઉપર ચૌદ મનુઓ બદલાય છે. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આ વાત ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે, મનુ વિશેષ નામ નથી, પણ અટક દર્શાવતું સામાન્ય નામ છે. હાલના મનુનું નામ વૈવસ્વત છે. એમના પહેલાં થયેલા મનુનું નામ તામસ હતું.

વચ્ચે નિત્ય સંઘર્ષ ચાલતો — આજે પણ એ સંઘર્ષ ચાલુ છે. દિતિના એક પુત્રનું નામ હિરણ્યકશિપુ; એની બહેનનું નામ સિંહિકા. એ વિપ્રચીતી નામના એક રાક્ષસરાજને પરણી હતી. એમના પુત્રનું નામ રાહુ. માતાના નામ ઉપરથી રાહુ ‘સૈંહિકેય’ નામથી પણ ઓળખાય છે. સિંહની આંખમાં પીળા રંગનું ભારે ખુન્નસભર્યું અને બિહામણું તેજ હોય છે. રાહુની આંખમાં પણ એવું બિહામણું અને દાહક તેજ વર્તાતું હતું.

૪. દેવો, દાનવો અને માનવો — કોઈ અજરઅમર હોતા નથી; પોતાની આયુષ્યમર્યાદા પૂરી થાય એટલે દરેકે પોતાના દેહનો તત્કાળ ત્યાગ કરવો પડે છે. પણ દાનવોમાં અપવાદરૂપે બે જણ અમર ગણાય છે — એક છે બલિરાજા. પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને સમર્પણના કારણે ભગવાનની કૃપાથી બલિરાજા અમર બનેલા છે. રાહુ કેવી રીતે અમર બનેલો છે તેની વિગતો જાણવા-સમજવા જેવી છે :

૫. વિવેકી જનો, જીવને અભિમાનની સજીવ મૂર્તિ કહે છે. અભિમાની છતી આંખે અંધ જેમ વર્તતો હોય છે; એનામાં સારાસાર વિવેકનો છાંટો સરખોય હોતો નથી. મૃત્યુલોક જેમ સ્વર્ગલોકના દેવોને આયુષ્યમર્યાદા પૂરી થાય અને પુણ્યનો સંચય ખલાસ થાય એટલે કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટે જન્માંતર કરવું જ પડે છે; પણ મિથ્યાભિમાન અને અજ્ઞાનના કારણે દેવો પોતાને અમર માને છે અને સ્વર્ગલોકને અમરલોક કહે છે. વધારે આશ્ચર્યજનક વાત તો એ છે કે, સારા સાહિત્યકારો પણ એમનો પરિચય અમર તરીકે જ કરાવે છે. ઇતિહાસના પાને એક બીજી આશ્ચર્યજનક વાત નોંધાયેલી છે; તે એ છે કે, જગતમાં સત્ અને અસત્, ધર્મ અને અધર્મ તથા દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચે સંઘર્ષ નિત્ય ચાલતો હોય છે. એક દિવસે બલિરાજાના નેતૃત્વ નીચે દાનવોએ, દેવોને સ્વર્ગલોકમાંથી હાંકી કાઢ્યા. સ્વર્ગના સિંહાસન — ઇન્દ્રાસન ઉપર બલિરાજા બિરાજમાન થયા; દેવો રસ્તામાં રખડતા થયા. સ્વર્ગનું રાજ પાછું મળે એ માટે એમણે ભગવાનને ઘણા કાલાવાલા કર્યા, ઘણી પ્રાર્થનાઓ કરી ત્યારે એક દિવસે ભગવાને

એમને સ્વર્ગનું રાજ પાછું મેળવવા માટે એક ઉપાય બતાવ્યો. ઉપાય બહુ સારો હતો પણ તે સાથે અતિ કપરો હતો. ભગવાને કહ્યું : ‘સમુદ્રનું મંથન કરો.’ આ શબ્દો સાંભળતાં જ દેવોનાં મુખ આશ્ચર્યથી પહોળાં થઈ ગયાં. બધાના મનમાં એકસાથે એક શંકા જાગી, ‘સમુદ્રનું પાણી વલોવ્યાથી કંઈ સ્વર્ગનું રાજ પાછું મળતું હશે ?’ દેવોના મનની શંકા જાણે સમજી ગયા હોય તેમ ભગવાને કહ્યું : ‘સમુદ્ર તો રત્નાકર છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક એનું મંથન કરશો તો એમાંથી અમૃત મળશે. અમૃતનું તમે પાન કરશો એટલે તમારામાં અભૂતપૂર્વ બળ આવશે અને તમે સ્વર્ગનું રાજ પાછું મેળવી શકશો.’ અમૃત તથા સ્વર્ગના રાજની પુનઃ પ્રાપ્તિની વાત સાંભળીને દેવો તો રાજીના રેડ થઈ ગયા. પણ ભગવાને પછી એક શરત રજૂ કરીને કહ્યું : ‘સમુદ્રમંથનનું કાર્ય દાનવોના સંપૂર્ણ સાથ અને સહકારથી કરશો તો જ સફળતા મળશે.’ શરત ભારે આકરી અને અકળાવનારી હતી, પણ અમૃતની અને સ્વર્ગના રાજની પ્રાપ્તિની વાત ખૂબ લલચાવનારી હતી. અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રમંથનનું કાર્ય સહિયારા પ્રયાસથી કરવાની દેવોની દરખાસ્ત દાનવોએ તરત જ સ્વીકારી લીધી. જગતમાં અમૃત થવું કોને ન ગમે ? સૌ કોઈને અમૃત થવું છે. પણ અમૃત થવા માટે જે લાયકાત કેળવવાની જરૂર હોય છે તે કેળવવી કોઈનેય ગમતી નથી.

૬. દેવો અને દાનવો, એકબીજાના આજન્મ શત્રુ ગણાય છે. બન્ને મનોમન સારી રીતે સમજતા હતા કે, જો અમૃત મળે અને દેવો અને દાનવો, દરેકને તે સરખા હિસ્સે પાન કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડે તો બધા જ અમર બને; અને જો બધા જ અમર બને તો બન્ને વચ્ચે ચાલતો સંઘર્ષ પણ અમર બને. એટલે પરિણામ એ આવે કે, સંઘર્ષમાં કોઈ જીતે નહિ કે કોઈ હારે નહિ. એવી સ્થિતિ ઈચ્છનીય ન કહેવાય. એટલે બન્ને પક્ષે મનોમન નક્કી કર્યું હતું કે, અમૃત મળે એટલે એનું પાન, એકમાત્ર પોતાના પક્ષના જ સભ્યો કરે અને સામો પક્ષ એથી સંપૂર્ણ વંચિત રહે, એવું ગમે તે ભોગે, યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પણ કરવું. મનોમન આ નિર્ણય કરીને બન્ને પક્ષે હસતું મોં રાખીને અને પ્રસન્નચિત્ત

દાખવીને સમુદ્રમંથનના કાર્ય માટે એકબીજા સાથે હાથ મિલાવ્યા. દેવો અને દાનવોએ, સૃષ્ટિના આરંભકાળથી અત્યાર સુધીમાં કોઈ કામ સહિયારો પુરુષાર્થ કરીને કર્યું હોય એવો એક પણ દાખલો ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલો ન હતો. દેવો અને દાનવોએ એકબીજાનો દ્વેષ કરવાનું જ કામ કર્યું હતું; એટલે અભૂતપૂર્વક કહેવાય એવા આ પ્રસંગની વાત સાંભળીને ત્રિભુવનના લોકો પોતપોતાનું કામ પડતું મૂકીને આ કાર્યપ્રસંગ જોવા માટે સમુદ્રકિનારે અને એની આજુબાજુ ભેગા થયા. ત્યારે અગાધ અને અપાર જળરાશિ ધરાવતા સાગરનું વલોણું શી રીતે કરવું એની મૂંઝવણભરી વિચારણા કરતા દેવો અને દાનવો, એકબીજાના મુખ સામું જોઈને સમુદ્રકાંઠે ઊભા હતા.

૭. જેનામાં બુદ્ધિનો છાંટો સરખોય હોય તે સૌ કોઈ જાણે-સમજે છે કે, પાણી વલોવવાથી માણસને આ પહેલાં જીવનમાં કંઈ મળ્યું નથી, આજે મળતું નથી અને ભવિષ્યમાં પણ મળે એવો સંભવ નથી. દેવો અને દાનવો આ હકીકત જાણતા હતા. છતાં ભગવાનના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને દેવો અને દેવોના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને દાનવો, આ અશક્ય કામ કરવા તૈયાર થયા હતા. સત્શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં સનાતન સત્ય સિદ્ધાંત તરીકે એક વાત ભારપૂર્વક જાહેર કરવામાં આવી છે કે, ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષના વચનમાં માણસ જ્યારે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે ત્યારે અશક્ય અને દુર્લભ દેખાતી વાત પણ એના માટે શક્ય અને સુલભ બને છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, સમુદ્રમંથન કર્યાના પરિણામે અમૃત સાંપડ્યું હતું. સૌ કોઈ જાણે છે કે, સમુદ્રમાં દુનિયાભરનો મેલ, કચરો, ગંદવાડ અને એઠવાડ ભારે મોટા પ્રમાણમાં રોજ જમા થાય છે; છતાં એઠવાડમાંથી અમૃત મળ્યું હતું એવું ઇતિહાસ કહે છે. સમુદ્રમંથનનું કામ કેવી રીતે કરવું એ અંગે મૂંઝાયેલા દેવો અને દાનવોએ, દયામણું મુખ કરીને ભગવાન સામું જોયું. ભગવાને ત્યારે કૃપા કરીને કહ્યું : ‘મંથનકાર્ય માટે મંદરાચળ પર્વતનો રવૈયો બનાવો અને વાસુકિ નાગને નેતરું બનાવો એટલે મંથનકાર્ય સરળતાથી થઈ શકશે.’ મંદરાચળ જેવા મહાકાય

પર્વતને રવૈયો શી રીતે બનાવાય ? વાસુકિ જેવા મહાભયંકર ઝેરી નાગને નેતરું શી રીતે બનાવાય ? પણ દેવો અને દાનવોએ, ભગવાનના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને બન્ને જણને એ કાર્ય કરવા વિનંતી કરી. અમૃતના લોભે બન્ને જણ મંથનકાર્યમાં રવૈયો અને નેતરું બનવા સંમત થયા.

૮. અને પછી મંથનકાર્ય શરૂ થયું. પણ શરૂઆતમાં જ ભારે વિઘ્ન આવ્યું. ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા સિવાય અને ભગવાનને આગળ કર્યા સિવાય, માણસ પોતાનાં કાંડાંના બળ ઉપર ગુમાન રાખીને કામ કરે છે ત્યારે આવાં વિઘ્નો અવશ્ય આવે છે. રવૈયો બનેલો મંદરાચળ, પાણીની અંદર ટેકા તરીકે કોઈ આધાર નહિ હોવાથી પાણીમાં ધીમે ધીમે નીચે ઊતરતો ગયો. વળી, દેવો અને દાનવોએ થોડે દૂર ઊભેલા અજિત ભગવાન સામું જોયું. ઈતિહાસ કહે છે કે, દેવો, દાનવો અને માનવોની અવળચંડાઈ અને અભિમાનને કોઈ આરો જ હોતો નથી, એ ભારે કૃતઘ્ની પણ હોય છે. પણ ભગવાન કરુણાસાગર, કૃપાનિધાન અને દયાનિધિ છે. કૃતઘ્ની ઉપર પણ ઉપકાર કરવાની એમની જીવનરીતિ છે. ભગવાને તત્કાળ મહાકાય અને દિવ્ય કૂર્મનું રૂપ ધારણ કર્યું; અને મંદરાચળને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરીને સ્થિર કર્યો. ભગવાને આમ એકલા મંદરાચળનો ભાર નહિ પણ સમુદ્રના અપાર જળરાશિનો ભાર પણ કૃપા કરીને વહન કર્યો. મંથનનું કાર્ય ઝડપથી ચાલવા લાગ્યું. દેવો અને દાનવોએ ખૂબ ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો ત્યારે એક દિવસ, મંથનના પરિણામ સ્વરૂપે, દસે દિશાને દઝાડતું મહા કાતિલ ઝેર સમુદ્રના પાણીમાંથી બહાર આવ્યું; ઝેરની ઉગ્રતા અને વેધક દાહકતાનો અનુભવ થતાં જ દેવો અને દાનવો નેતરું છોડી દઈને જીવ બચાવવા માટે આમતેમ નાસવા લાગ્યા; અજિત ભગવાને તેમને અટકાવ્યા અને કહ્યું : ‘આ કાળકૂટ નામનું અતિ વિષમ ઝેર છે. તમે બધા ભેગા થઈને આ ઝેર ગ્રહણ કરવા માટે શિવજીને પ્રાર્થના કરો. એ સંહારના દેવ છે. ભારે સંહારક શક્તિ ધરાવતા એ દેવ આ ઝેરને સહેલાઈથી ગ્રહણ કરશે અને જીરવી શકશે.’ બધાની પ્રાર્થના ઉપરથી લોકહિતાર્થે શિવજીએ કૃપા કરીને કાળકૂટ ઝેર પોતાના કંઠમાં ધારણ કર્યું.

૯. પછી તો મંથનના પરિણામે જાતજાતની અદ્ભુત વસ્તુઓ સમુદ્રમાંથી બહાર આવવા લાગી. દેવો અને દાનવોનો સહિયારો પુરુષાર્થ જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો ત્યારે ભગવાન ધન્વંતરિ નામે અને રૂપે હાથમાં અમૃતકુંભ લઈને, સમુદ્રમાંથી પ્રગટ થયા. દેવો અને દાનવોનો સમુદ્રમંથનનો સહિયારો પુરુષાર્થ જોવા એકત્ર થયેલા સર્વજનોમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો; એમણે ભગવાન ધન્વંતરિ ઉપર પુષ્પોની વર્ષા કરી. દાનવો તો અમૃતકુંભ જોતામાં જ દોડ્યા અને ધન્વંતરિના હાથમાંથી કુંભ ઝૂંટવી લઈને દોડી ગયા. આવા પ્રસંગોએ તો બળિયાના બે ભાગ જેવું બને છે. દાનવો શરીરે બળવાન હતા, એ તપ, ત્યાગ, સંયમ, દાન, યજ્ઞ વગેરે પણ કરતા હતા; જ્યારે દેવો ભોગવિલાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા. પરિણામે દાનવો શારીરિક દૃષ્ટિએ સબળ અને દેવો દુર્બળ હતા. ભગવાન ધન્વંતરિ પોતે અમૃતકુંભનું રક્ષણ કરવા સમર્થ હતા; પણ કંઈ વિચાર કરીને એમણે દાનવોને કુંભ ઝૂંટવી લેવા દીધો હતો. કુંભ લઈને દોડતા જતા બે દાનવો એકબીજાને કહેવા લાગ્યા : ‘આપણે બન્ને આ અમૃતનું એક વાર પાન કરી લઈએ; પછી બીજા જખ મારે છે.’ પણ એ પોતાના વિચારને અમલમાં મૂકે તે પહેલાં બીજા દાનવોએ એમને પકડી લીધા અને અમૃતકુંભને રસ્તા વચ્ચે મૂકીને તેની આજુબાજુ ટોળે વળીને ઊભા ઊભા ‘હું એકલો જ અમૃતપાન કરીશ’ એવું બોલતા બોલતા એકબીજા સામું ધૂરકિયાં કરવા લાગ્યા. દાનવોમાં જે ડાહ્યા હતા તેમણે કહ્યું : ‘આ પ્રમાણે જો આપણે અંદર અંદર લડીશું તો કોઈ અમૃતપાન નહીં કરી શકે. પણ આપણે સમજીને બધાને સમાન ભાગે વહેંચીને અમૃતપાન કરીએ તો બધાને લાભ થશે.’ આ દરખાસ્ત બધાને પસંદ પડી; પણ અમૃતની વહેંચણી કરે કોણ ? કોઈને કોઈનો વિશ્વાસ ન હતો. થોડે દૂર ઊભેલા દેવો આ બધું, નિર્માલ્ય અને નિર્બળ પુરુષ જેમ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે હાથ જોડીને કંઈક કરવા માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી.

૧૦. ભગવાને તરત જ ત્રિભુવન સુંદર, વિશ્વમોહિનીનું રૂપ ધારણ કર્યું; અને હાથમાં ફૂલનો દડો લઈને રમવા લાગ્યા. જે દાનવો ડાહ્યા

હતા તેમણે કહ્યું : ‘આ પેલી સુંદરી ઊભી છે તે તટસ્થ લાગે છે. એ જો આપણને વહેંચીને અમૃતપાન કરાવે તો ઝઘડાનું પછી કોઈ કારણ ન રહે.’ ભુવનમનોહર સ્ત્રીના હાથની લપડાક ખાવાનું પણ દેવો, દાનવો અને માનવોને ગમે, તો આ તો એના હાથે અમૃતપાન કરવાની વાત હતી. બીજા દાનવોએ તો તાળીઓના ગડગડાટથી એ દરખાસ્ત વધાવી લીધી. અમૃતકુંભ લઈને દાનવો વિશ્વમોહિની પાસે આવ્યા અને કુંભમાં જે અમૃત છે તેનું વહેંચીને પાન કરાવવા માટે વિનંતી કરી. મોટા જ્ઞાની-મહાત્માઓને પણ મોહિત કરે એવો લટકો કરીને વિશ્વમોહિનીએ કહ્યું : ‘તમારા ઝઘડામાં પડવા હું નવરી નથી. આ કુંભમાં તમે કહો છે કે અમૃત છે; પણ એમાં જે હોય તેનું પાન તમને મારા હાથે કરાવવાનો મારી પાસે સમય નથી.’ દાનવો નિરાશ થઈ ગયા. વિશ્વમોહિનીએ વળી કહ્યું : ‘પણ તમે બધા ગભરાયેલા અને ઉશ્કેરાયેલા લાગો છો; વળી હતાશ થયેલા પણ લાગો છો, એટલે મને તમારી દયા આવે છે. જો મારી શરતો તમે માન્ય કરતા હો તો અમૃતપાન કરાવવાનો હું વિચાર કરું.’ દાનવો એ શરતો જાણ્યા સિવાય જ તે પ્રમાણે કરવા કબૂલ થયા. વિશ્વમોહિનીએ કહ્યું : ‘જુઓ, તમારે બધાએ અને પેલા દૂર ઊભા છે તે દેવોએ, સામસામી પંક્તિમાં બેસવાનું, આંખો આકાશ સામે ખુલ્લી રાખવાની, મોં મારા સામું ખુલ્લું રાખવાનું. હું બન્ને પક્ષના બધા સભ્યોને બરાબર જોઈને ઓળખી લઈશ. પછી પંક્તિમાં ફરતાં ફરતાં મને યોગ્ય લાગે તેને, યોગ્ય તે રીતે અમૃતપાન કરાવીશ.’ એમ કહીને વિશ્વમોહિનીએ મીઠી મોહક નજરે દાનવો સામું જોયું. દાનવોને લાગ્યું કે, વિશ્વમોહિની દાનવોને જ અમૃતપાન કરાવશે. જગતની સુંદર સ્ત્રી, કોઈ વાત રજૂ કરે તે ગમે તેવી વિચિત્ર અને વિપરીત હોય તોપણ માણસ તેનો હસતા મુખે સ્વીકાર કરે છે. દાનવોએ શરતો કબૂલ કરી.

૧૧. અને પછી અમૃતની વહેંચણીનું કપરું કાર્ય શરૂ કર્યું. દરેકને જોવા-ઓળખવા માટે વિશ્વમોહિનીએ વિદ્યુતવેગે બન્ને પંક્તિમાં ફરવા માડ્યું. જેની પાસેથી એ પસાર થાય તે દરેકને એમ લાગતું કે, ‘મારા

મુખમાં અમૃતબિંદુઓ હમણાં પડ્યાં કે પડશે.’ બે વખત ખાલી આંટા માર્યા પછી વિશ્વમોહિનીએ ત્રીજા ફેરે દેવોના મુખમાં ધીમેથી અમૃતબિંદુ પીરસવા માંડ્યા. દાનવોની પંક્તિમાં ખાલી આંટા જ મારવા માંડ્યા, દાનવોની પંક્તિમાં બેઠેલા રાહુની ધીરજ ખૂટી. એણે આંખો નીચી કરીને જોયું તો વિશ્વમોહિની દેવોની પંક્તિમાં અમૃત પીરસે છે, જ્યારે દાનવોની પંક્તિમાં ખાલી આંટા મારે છે. એ તરત જ ધીમેથી ઊઠ્યો. ઉપરણું, પીતાંબર, મુગટ, માળા વગેરે દેવ જેવો વેશ ધારણ કરીને એ દેવોની પંક્તિમાં ગયો અને સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે થોડી જગ્યા ખાલી હતી ત્યાં બેસી ગયો. સૂર્ય અને ચંદ્રે એને ઓળખ્યો એટલામાં પંક્તિમાં ફરતાં વિશ્વમોહિની ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સૂર્ય અને ચંદ્રે રાહુની કપટકલાની વિશ્વમોહિનીને જાણ કરી, પણ તે પહેલાં તો કુંભમાંથી અમૃતબિંદુઓ રાહુના મુખમાં પડી ચૂક્યાં હતાં. ભગવાને તરત જ શંખ, ચક્રાદિ આયુધોયુક્ત પોતાનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સુદર્શનચક્ર વડે રાહુનું માથું ધડથી જુદું કરી નાખ્યું. રાહુના માથામાં તો અમૃત વ્યાપી ગયું હતું. એના ધડને પણ થોડો આસ્વાદ મળ્યો હતો. માથું અમરત્વ પામ્યું. ઈતિહાસમાં તે રાહુ નામથી ઓળખાયું. ધડ પણ અર્ધઅમરત્વ પામ્યું. ઈતિહાસમાં તે કેતુ નામથી ઓળખાયું.

૧૨. શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં ભગવાનના અનેક અવતારોની અનેક લીલાઓની કથા કહેવામાં આવી છે પણ એમાં સમુદ્રમંથનની કથા વિશિષ્ટ રીતે અદ્ભુત છે. કોઈ એક પ્રસંગમાં ભગવાને, એક નહિ પણ પાંચ અવતારો ધારણ કર્યો હોય તો તે સમુદ્રમંથનના પ્રસંગે બનેલું છે. માનવજીવનને આત્મશ્રેયના માર્ગે ઉન્નત બનાવે એવી કેટલીક સિદ્ધાંતવાતો સમુદ્રમંથનની કથા દ્વારા કહેલી છે. સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે કેટલીક ખોટી માન્યતાઓનું આ કથા દ્વારા નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. એવી એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે, ભગવાન હમેશાં દેવોનો જ પક્ષ લે છે, દાનવોનો પક્ષ કદી લેતા નથી; પણ સાચી વાત એ છે કે, ભગવાનને વ્યક્તિ સાથે કંઈ જ સંબંધ હોતો નથી; વ્યક્તિનો વર્ણ, જાતિ કે આશ્રમનો એ કદી વિચાર કરતા નથી, એ એનાં કર્મ અને

ભાવ જ જુએ છે. ઇતિહાસ તેથી કહે છે કે, ભગવાન દેવોના નહિ પણ દેવી સંપત્તિ, સત્ અને ધર્મનો જ પક્ષ લે છે; આસુરી સંપત્તિ, અસત્ અને અધર્મનો પક્ષ એ કદી લેતા નથી. બીજી મહત્ત્વની વાત એ કહેવામાં આવી છે કે, બુદ્ધિ અને શક્તિનું અભિમાન ભગવાનને કદી ગમતું નથી. વ્યક્તિ જેટલી નિરાભિમાની અને નમ્ર બને છે તે એમને વધારે પ્રસન્ન કરે છે; જીવનકર્મમાં ભગવાનને ભેળવીને પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે જે કર્મ કરે છે તે જ એમને ગમે છે. ત્રીજી વાત એ કહેવામાં આવી છે કે, જ્યારે ભગવાનની કૃપા થાય છે ત્યારે મૂંગો હોય તે બોલતો થાય છે અને લંગડો હોય તે પર્વત ઉપર ચઢીતર કરતો થાય છે; એમની કૃપાથી અસાધ્ય, સાધ્ય અને અશક્ય, શક્ય બને છે. ચોથી વાત એ દાખવવામાં આવી છે કે, જીવ સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણે અછેદ, અભેદ, અજર અને અમર કહેવાય છે, પણ એને સાચા અર્થમાં અમરત્વ તો એ જ્યારે દીન બનીને ભગવાનના ચરણશરણે જાય છે ત્યારે જ મળે છે. જગતમાં અમરત્વ, નિત્યત્વ, પરમાત્મા સિવાય બીજું કોઈ જ આપી શકતું નથી. પાંચમી વાત એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવો અમર નથી પણ દેવી સંપત્તિ અમર છે, અસત્ નિત્ય નથી પણ સત્ નિત્ય છે, અધર્મ અમર નથી પણ ધર્મ જ અમર છે. છઠી વાત એ કહેવામાં આવી છે કે, ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને જે એમની આજ્ઞા પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરે છે તે હમેશાં અમૃતફળ પામે છે. સાતમી વાત એ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે કે, સાચા કર્તા એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે અને કર્મ કરવાની અને પ્રેરવાની શક્તિ એકમાત્ર એમનામાં જ રહેલી છે; કાળ, કર્મ, માયા, સ્વભાવ કે કોઈ દેવ કે ઈશ્વરમાં એ શક્તિ મૂળભૂત રહેલી નથી. અને છેલ્લી આઠમી પણ અતિ મહત્ત્વની વાત એ સમજાવી છે કે, સ્વભાવ ગુણ અને કર્મે, જે નખશિખ અસુર હોય પણ સ્વરૂપે જે સૌમ્ય અને દેવ જણાતો હોય, તોપણ તેનો સ્પર્શ કે સંગ તો શું પણ તેની છાયામાં શાણા અને સમજ માણસે કદી ઊભા ન રહેવું જોઈએ. એની છાયામાં પણ સજ્જનને દુર્જન બનાવે એવી શક્તિ છૂપી રહેલી હોય

છે. આવી અનેક સિદ્ધાંતવાતો, ભાવવાહી પ્રસંગો દ્વારા સમુદ્રમંથનની કથા સમજાવે છે. વિવેકી જનોએ એનું નિત્ય સ્મરણ કરવું ઘટે છે.

૧૩. સૃષ્ટિના ક્રમ, વ્યવસ્થા અને સ્થાન અંગે દાનવ રાહુ અમર બન્યો એના પરિણામે એક મૂઝવણભરી સ્થિતિ ઊભી થઈ. રાહુને હવે સ્થાન ક્યાં આપવું ? દાનવોમાં કે દેવોમાં ? સ્વર્ગલોકમાં કે મૃત્યુલોકમાં ? સત્પુરુષોએ આ પ્રશ્નનો ત્રીજો જ ઉકેલ દાખવ્યો. રાહુને દાનવો કે દેવોમાં સ્થાન ન આપતાં, સૂર્યમંડળના ગ્રહોમાં છેવટનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું; એની જોડે, ધડને એટલે કેતુને પણ સ્થાન આપ્યું. રાહુને સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રતિ શત્રુતા હતી, એનું કપટ એમણે ખુલ્લું પાડ્યું હતું અને એથી એનું સ્વરૂપ, ધડ સિવાયના માથા જેવું બન્યું હતું; એટલે એને જ્યારે સૂર્યમંડળમાં સ્થાન મળ્યું ત્યારે એ મનોમન ખુશ થયો; સૂર્ય અને ચંદ્રને વારંવાર હેરાન કરવાની અને એ રીતે વેરનો બદલો લેવાની સુંદર તક અને સુવિધા એને આથી મળી ગઈ. સૂર્ય જ્ઞાન અને પ્રકાશનું સ્વરૂપ છે; ચંદ્ર શાંતિ અને શીતળ સ્થિરતાનું સ્વરૂપ છે; જ્યારે રાહુ અંધકાર અને તમોગુણનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન અને પ્રકાશ ઉપર, શાંતિ અને સ્થિરતા ઉપર, અંધકાર પોતાનો ઓળો લંબાવીને અવરોધો ઊભા કરવાના, પ્રકાશને ઝાંખો કરવાના અને શાંતિમાં અશાંતિ ઊભી કરવાના પ્રયાસો હમેશાં એ કરતો જ હોય છે એ સૌ કોઈ પોતાના અનુભવથી જાણે છે.

૧૪. રાહુ અને કેતુ માનવશરીરમાં કેવી રીતે રહે છે તેનો હવે આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. જ્યોતિષશાસ્ત્ર, માત્ર સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરીને સંતોષ માનતું નથી; પણ પ્રયોગ દ્વારા, ગણિત દ્વારા એ સિદ્ધાંતોને સાબિત કરનારું પણ શાસ્ત્ર છે. એ વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્ર છે. આજે તો એ વૈજ્ઞાનિકો પણ સ્વીકાર કરે છે કે, આકાશમાં વિચરતા સૂર્યાદિક ગ્રહોની સારીમાઠી અસર પૃથ્વી ઉપર વિહરતા પ્રાણીઓ ઉપર પણ થાય છે. સૂર્યગ્રહણ નરી આંખે ન જોવાની જાહેર તાકીદ હવે તો ધર્મ અને ઈશ્વરમાં ન માનનારી સરકારો પણ કરે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર કહે છે કે, જન્મસમયે જે ગ્રહો વર્તતા હોય યા જેની દૃષ્ટિ પડતી હોય, એ

ગ્રહોની શુભાશુભ અસર જાતક ઉપર થાય છે. એ શાસ્ત્રઆધારે ગણિત ગણીને જાતકની જે જન્મકુંડળી તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, ગુરુ, બુધ, શુક્ર અને શનિ — એ સાત ગ્રહો સાથે રાહુ અને કેતુનું સ્થાન પણ બતાવવામાં આવે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર કહે છે કે, મંગળ અને શનિ પાપગ્રહ કહેવાય છે છતાં કેટલીક વખત જાતકનું શુભ થાય એવું એ કરે છે. રાહુ અને કેતુ પણ પાપગ્રહ ગણાય છે, પણ તે ઉપરાંત એ કૂર ગ્રહ પણ ગણાય છે. જે સ્થાન ઉપર રાહુ અને કેતુની દૃષ્ટિ સરખી પણ પડે એટલે પડછાયો પણ પડે, ત્યાં એ કંઈ ને કંઈ ઉત્પાત અવશ્ય કરે છે. રાહુનો સ્વભાવ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર કહે છે કે, ભારે મારકણો અને દુષ્ટ છે; એના હાથે એ કોઈનું ભલું કદી કરતો નથી — એમાં પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર જાતકનું શુભ કરતા હોય ત્યારે તો રાહુ એમાં પથરો નાખવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરે છે.

૧૫. પણ માનવશરીરમાં ભળી જઈને એકરૂપ થઈને રાહુ હિતશત્રુનું કામ કરે છે, એ વાત તો વિવેકી જનોએ ખાસ જાણવા-સમજવાની જરૂર છે. માનવશરીરમાં દસ ઈન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર) ઉપરાંત એના દેવતાઓ પણ રહેતા હોય છે. વિજ્ઞાન પણ આ હકીકતનો આડકતરી રીતે સ્વીકાર કરે છે. આંખ એ જ્ઞાન અને પ્રકાશની વાહક ઈન્દ્રિય છે; એના દેવતા સૂર્ય છે. મન એ શાંતિ અને સ્થિરતાનું અંગ છે; એના દેવતા ચંદ્ર છે. જ્યાં સૂર્ય અને ચંદ્ર હોય ત્યાં એક યા બીજા રૂપે યા નામે રાહુ અને કેતુ પાછળ હોય છે જ. માણસમાં જેમ જ્ઞાન અને પ્રકાશ હોય છે, શાંતિ અને સ્થિરતા હોય છે, તેમ અજ્ઞાન અને અંધકાર તથા અશાંતિ અને અસ્થિરતા પણ હોય છે. અજ્ઞાન અને અંધકાર, અશાંતિ અને અસ્થિરતા એ રાહુ અને કેતુનાં પ્રતીક્ષ્વરૂપો ગણાય છે. વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો રાહુ અને કેતુ, રાગ અને દ્વેષ નામે અને રૂપે માનવશરીરમાં રહેલા છે. અન્યનું જીવન છિન્નભિન્ન કરવું, દુઃખ, દરદ અને કલેશથી ભરી દેવું, એ રાહુ અને કેતુનું જીવનકર્મ છે. રાગ અને દ્વેષનું પણ એ જ કામ હોય છે. રાગ એટલે આસક્તિ. આસક્તિ

માનવજીવનમાં અજ્ઞાન અને અંધકાર ફેલાવે છે; દ્વેષ, અશાંતિ અને અસ્થિરતા પ્રવર્તવે છે. રાગ અને દ્વેષના કારણે માણસનું ભૌતિક જીવન નષ્ટભ્રષ્ટ થાય છે. રાગ અને દ્વેષ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તને પણ છોડતા નથી; પરમાત્માના અને સત્પુરુષના સાન્નિધ્યમાંથી રાગ અને દ્વેષ પાછા ખેંચી લાવે છે. રાગ અને દ્વેષ સામા આવીને સીધો પ્રહાર કદી કરતા નથી; હિતસ્વીનો વેશ ભજવીને એ પીઠ પાછળ મરણતોલ ઘા કરે છે. રાગ અને દ્વેષથી અલિપ્ત અને પર રહેવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે. માયા જેમ બહુરંગી અને બહુરૂપિણી છે, તેમ રાગ અને દ્વેષ પણ અનેક રંગ અને અનેક રૂપ ધારણ કરીને માણસમાં રહે છે. રાગ અને દ્વેષના કારણે જ જીવપ્રાણી જન્મજન્માંંતરમાં રખડતા હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ અને કર્મમાં રાહુ અને કેતુ સદા અવરોધો અને ઉપાધિઓ કરતા હોય છે તેમ સુખ, શાંતિ અને શ્રેયની સિદ્ધિમાં રાગ અને દ્વેષ સદાય અંતરાયો અને વિઘ્નો ઊભા કરતા હોય છે. રાગ અને દ્વેષ સ્થૂળ આંખે દેખાતા નથી, પણ જ્યારે એના યોગથી માણસ પછડાટ પામે છે ત્યારે એને એના અસ્તિત્વનું ભાન થાય છે; પણ એ જ્ઞાન થોડી ક્ષણો જ ટકે છે. રાગ અને દ્વેષના પ્રભાવથી જીવ, વળી પાછો પતનના લપસણા માર્ગે વળે છે. રાગના કારણે જ ભરત જેવા જ્ઞાની રાજર્ષિને ત્રણ જન્મ લેવા પડ્યા હતા; રાગનો રંગ ન લાગી જાય એટલા માટે જ ભરતને જડ જેમ વર્તવું પડ્યું હતું. માણસ, પરમાત્માના બળની ઓથ લઈને સતત જાગ્રત રહે તો જ રાગ અને દ્વેષને જીતીને પાર કરી શકે છે. એકમાત્ર પરમાત્મા જ રાગ અને દ્વેષથી રહિત અને પર હોય છે. બ્રહ્મરૂપ થયેલો જીવ, નિર્દ્વંદ્વ એવા પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દિવ્યયોગથી રાગ અને દ્વેષરહિત અને પર બને છે.

નવા વર્ષના મંગળપ્રભાતે

વિ.સં. ૨૦૩૦ના મંગળ પ્રભાતે, ‘સત્સંગપ્રદીપ’ના સર્વ સભ્યોને તથા વાચકોને, સર્વેશ્વર શ્રીહરિના પરમ મંગળમય સ્મરણપૂર્વક સપ્રેમ જયશ્રીસ્વામિનારાયણ અને નૂતન વર્ષાભિનંદન પાઠવતાં, અત્યંત આનંદ થાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીના ૧૪૬મા શ્લોક અને ગ.પ્ર. પ્ર.ના ૩૮મા વચનામૃત દ્વારા જીવનસંજીવની સમા જે અમૂલ્ય આદેશો આપેલા છે તે આ શુભદિને અંતરની આંખ સામે મૂર્તિમંત ઉપસ્થિત થાય છે; એમાં જીવનમાં સુખ અને શાંતિ ભોગવીને મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુજનોને અંતર્મુખ બનીને જીવન જીવવાનો આદેશ આપવામાં આવેલો છે. શિક્ષાપત્રીના ૧૪૬મા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘આશ્રિતે, પોતાને જેટલા દ્રવ્યની આવક હોય અને જેટલો ખર્ચ હોય તે બરાબર સંભારીને પોતે જાતે, રૂડા અક્ષરે તેનું નિત્યનામું લખવું જોઈએ.’ આ શ્લોક ગૃહસ્થ આશ્રિતોના વિશેષધર્મ વિભાગમાં દર્શાવેલો હોવાથી તે માત્ર ગૃહસ્થ આશ્રિતોને લાગુ થાય છે અને જગતમાં જેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે તેના હિસાબ પૂરતો જ મર્યાદિત છે — એવું ઘણા માને છે. શબ્દાર્થ પ્રમાણે આ માન્યતા બરાબર કહેવાય. પણ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોનો અનુભવ બોલે છે કે, ‘જગતમાં સગપણ એકમાત્ર હરિવરનું જ સાચું છે, તેમ સાચું નાણું પણ જગતમાં એક માત્ર હરિવર જ છે.’ જો જગતના નશ્વર નાણાનો હિસાબ રોજેરોજ લખવો એ આવશ્યક અને હિતકર છે તો, હરિવરરૂપી સાચા નાણાનો હિસાબ તો પળે પળે લખવો અનિવાર્ય અને પરમ હિતકર

લેખાવું જોઈએ. આ આદેશ ગૃહસ્થાશ્રમી આશ્રિતો ઉપરાંત બીજા આશ્રિતોને પણ લાગુ થાય છે એવું માનવા માટે ઘણાં સમર્થક કારણો આપી શકાય તેમ છે. આ શ્લોકમાં ‘રૂડા અક્ષરે પોતે જાતે રોજ નામું લખવાનો’ આદેશ આપેલો છે. જગતમાં જેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે તેનો હિસાબ તો એકના વતી બીજો પણ લખી શકે છે, પણ ખરચતાં કદી ખૂટે નહિ અને ચોર કદી લૂંટી ન શકે એવા આ સાચા નાણાનો હિસાબ તો માણસે જાતે જ લખવો પડે તેમ છે. હિસાબ રૂડા અક્ષરે લખવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ એ છે કે, તે સંપૂર્ણ અને સાચો હોવો જોઈએ, એની વિગતોની સાચી માહિતી માણસને પોતાને એકલાને હોય છે, એટલે તે એણે જાતે જ લખવો પડે તેમ છે. સાચું નાણું એટલે ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અચળ નિષ્ઠા અને સત્સંગ — સત્સંગ એટલે સત્ એવો પોતાનો આત્મા, સત્ એવા ગુરુ, સત્ એવા સંપ્રદાયના આચાર્ય અને ત્યાગીગૃહસ્થ સર્વ આશ્રિતો, સત્ એવો ધર્મ અને સત્ એવાં શાસ્ત્રો એમનો સંગ એ સત્સંગ કહેવાય — એ બે બાબતો. હિસાબ સાચો લખવો, એટલે કોઈ પણ પ્રકારનું અંતરકપટ રાખ્યા સિવાય જેવો છે તેવો યથાર્થ અને પૂરી વિગતે લખવો તે. આ બન્ને કાર્ય, માણસે પોતે જાતે જ કરવું પડે તેમ છે; અર્થાત્, રહસ્યાર્થની દૃષ્ટિએ શિક્ષાપત્રીના ૧૪૬મા શ્લોકનો આદેશ આશ્રિતમાત્રને-મુમુક્ષુમાત્રને લાગુ થાય છે. આ શુભ દિને, સૌ કોઈએ અંતર્મુખ બનીને વિચાર કરવો ઘટે છે કે, ઈષ્ટ ઉપાસ્ય ભગવત્સ્વરૂપની નિષ્ઠા, પ્રતિદિન બળવત્તર અને પરિપક્વ થતી જાય છે કે તેમાં અસ્થિરતા આવતી જાય છે ? અને સત્સંગમાં પ્રીતિનાં મૂળ આત્મામાં ઊંડાં ઊતરતાં જાય છે એટલે કે, એ પ્રીતિ પ્રતિદિન આત્મભાવયુક્ત વધતી જાય છે કે દેહભાવયુક્ત બની ઘટતી જાય છે ? જો અંતરતપાસમાં આ બન્ને બાબતો મંદ થયેલી કે થતી જણાય તો તેને ઉન્નત બનાવવા માટે વહેલી તકે અસરકારક પગલાં ભક્તજનોએ લેવાં જોઈએ.

૨. આ શુભદિને ગ.પ્ર.પ્ર. ૩૮મા વચનામૃતમાં કહેલી બે અતિ

મહત્વની બાબતોની પણ અંતર્મુખ બનીને તપાસ કરવી જોઈએ : પહેલી બાબત છે વાસના. તિલપુષ્પ જેમ તેલથી વસાયેલું હોય છે તેમ જીવ વાસનાથી વસાયેલો છે. આમલીના ચિયૂકાને, એની છાલ (છોડું) એવું વજ્રસાર વળગેલી હોય છે કે તીક્ષ્ણ હથિયાર વડે ચિયૂકાના બે કકડા કરવામાં આવે તોપણ તે તેનાથી છૂટી પડતી નથી, તેમ જીવને વજ્રસાર વળગેલી વાસના, કાળના ગમે તેવા પ્રહારો થાય તોપણ જીવથી છૂટી પડતી નથી. કરોળીઓ પોતાની લાળ ફેલાવીને જાળ રચે છે અને પછી તેમાં જ ફસાઈને અટવાતો ફરે છે, તેમ જીવ પણ પોતે પેદા કરેલી વાસનાની જાળમાં અટવાતો ફરે છે. આ વાસના જ જીવ માટે જન્મ-મરણરૂપી સંસૃતિનું કારણ છે; ભગવાનથી જીવને જુદો પાડનાર તત્ત્વ જો કોઈ હોય તો તે વાસના જ છે. જગતની વાસના ઘટાડીને નિર્મૂળ કરવી અને ભગવાનના સ્વરૂપને ઓળખવા અને પામવારૂપી વાસના વધારવી અને વજ્રસાર દઢ કરવી — એ જ સત્સંગ કરવાનો હેતુ છે. ગત વર્ષ દરમિયાન કઈ જાતની વાસના વધી છે — જગતની કે ભગવાનની ? એનો આ શુભદિને શાંત ચિત્તે વિચાર કરવો જોઈએ; અને જગતની વાસના ઘટે અને નિર્મૂળ થાય અને એકમાત્ર ભગવાનની જ વાસના વધે અને પર્વતપ્રાય સુદૃઢ થાય એવાં પગલાં તત્કાળ ભરવાં જોઈએ.

૩. આ વચનામૃતમાં બીજી જે મહત્વની વાત જણાવેલી છે, તે છે મનની પ્રવૃત્તિની નિરંતર તપાસ. સત્શાસ્ત્રોમાં મનને જીવના મિત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલું છે; પણ કોઈ પણ સંજોગોમાં અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં જેનો વિશ્વાસ ન કરી શકાય એવો એ મિત્ર છે; તેથી જ શાસ્ત્રોમાં તેનો વિશ્વાસ ન કરવાનું ભારપૂર્વક કહેવામાં આવેલું છે. મન સ્વભાવે ચંચળ અને અસ્થિર છે, એટલે એને મર્કટની ઉપમા આપેલી છે; સારીનરસી પણ પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ એનો સ્વભાવ છે. મનનાં આ લક્ષણો જાણી-સમજીને, મન કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે — એ જગતના વિષયોના સંકલ્પો કરે છે કે ભગવાન અને સત્સંગના સંકલ્પો કરે છે, તેની આ શુભદિને પ્રતિક્ષણે સમજી માણસે તપાસ કરવી ઘટે

છે. ગમે તેવો તંદુરસ્ત માણસ હોય, ગમે તેવો ધર્મિષ્ઠ હોય, પણ તેને શુભાશુભ સંકલ્પોરૂપી મંદવાડ વળગેલો જ હોય છે. આ શુભદિને, સંકલ્પોના મંદવાડનો વેગ વધ્યો છે કે ઘટ્યો છે ? તેની વિવેકી જનોએ અવશ્ય અંતરતપાસ કરવી ઘટે છે. હરાયું ઢોર ગમે ત્યાં રખડે છે, ગમે તે ખાય છે પીએ છે, અને ગમે ત્યાં રાતવાસો કરે છે; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તથા મુક્ત આચારવિચાર અને આહારવિહારના નામે, માણસ પણ આજે ગમે ત્યાં રખડે છે, ગમે તે ખાય છે, પીએ છે, અને ગમે ત્યાં રહે છે; મન, બુદ્ધિની મદદથી તેની આ પ્રકારની આત્મઘાતક પ્રવૃત્તિઓને સાથ અને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ શુભ દિને મોક્ષાર્થી માણસે અંતર્મુખ બનીને વિચાર કરવો ઘટે છે કે, પોતે ઈષ્ટ ઉપાસ્ય ભગવાનના સ્વરૂપરૂપી ખીલો યા માળામાં જ હરે છે, ફરે છે અને વિરામ કરે છે, કે જગતમાં જે ખરેખર કોઈનેય વિરામ કે વિશ્રાંતિ આપતાં નથી, પણ ઊંઘ હરામ કરે છે અને અંતરમાં અજંપો અને અશાંતિ વધારે છે એવાં સ્થાનોમાં હરે છે, ફરે છે અને વિરામ કરે છે ? જો પોતે હરાયું ઢોર બન્યો હોય, કે બને તેવી જ પ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય તો તેમાંથી પાછળ વળી જઈને ભગવત્સ્વરૂપરૂપી નિર્ભય આશ્રયસ્થાનમાં જ વસવાનો — વસી શકાય એવી લાયકાત મેળવવાનો પ્રયત્ન તત્કાળ કરવો જોઈએ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, સારાનરસા, સવિશેષ તો નરસા વિષયોનું ગ્રહણ કરવું એ જ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હોય છે. એ કાર્યમાં મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું આગેવાન અને માર્ગદર્શક હોય છે. આ શુભદિને મોક્ષાર્થી ભક્તજને અંતર્મુખ બનીને તપાસ કરવી ઘટે છે કે મન સહ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, જે વિષયો સંસૃતિજનક છે તેનું જ ગ્રહણ કરે છે, યા જે કલ્યાણ કરે છે તેવા વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે ? જો એ જૂથ, સંસૃતિજનક વિષયોનું ગ્રહણ કરતું જણાય તો, તેમને તરત જ અટકાવી દઈને એક માત્ર ભગવાન સંબંધી વિષયોનું જ ગ્રહણ કરે, એવી કાળજી સખતાઈપૂર્વક રાખવી જોઈએ. પ્રવૃત્તિ કરવી, સંકલ્પો કરવા એ જ મનનો સ્વભાવ છે, વિષયો ગ્રહણ કરવા એ જ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે; પણ અંતે દુઃખ થાય અને સંસૃતિ મળે એવી પ્રવૃત્તિ યા

સંકલ્પો કરવા અને એવા જ વિષયો ગ્રહણ કરવાને બદલે ભગવાન કે જે નિત્ય નિર્ગુણ અને સુખકર છે એમના સંબંધી જ પ્રવૃત્તિ અને સંકલ્પો કરવા અને એમના સંબંધી જ વિષયો ગ્રહણ કરવાની ટેવ પાડવાનો આ શુભદિને સૌ કોઈએ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

૪. ભગવાને માણસને બુદ્ધિ આપી છે તે યોગ્ય અને અયોગ્ય, હિતકર અને અહિતકર બાબતોનો વિવેકપૂર્વક નિર્ણય કરીને, યોગ્ય અને હિતકર વસ્તુનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તે માટે જ આપેલી છે. આંખ આપેલી છે તે જોઈ-વિચારીને જીવનમાં પગલાં ભરવા માટે આપેલી છે; જે આંખ બંધ રાખીને ફરે છે, યા ઉઘાડી રાખીને પણ મનને અન્યત્ર રખડતું રાખીને ફરે છે તે વહેલોમોડો પણ જીવલેણ અકસ્માતમાં અવશ્ય સપડાય છે. તેથી જ એક સાદા જણાતા નીતિસૂત્રમાં ‘દ્રષ્ટિપૂતં વ્યસેત પાદમ્ ।’ — જોઈવિચારીને પગલું ભરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. માણસ પગે ચાલીને યા વાહનમાં જતો હોય ત્યારે એણે આગળપાછળ અને બાજુમાં કંઈ નુકસાન કરે એવી વસ્તુ ન હોય એની ખાતરી કરવા માટે જોઈને ચાલવું જોઈએ; જો એ પ્રમાણે જોઈવિચારીને પગલાં ભરે છે તો, નિર્ધારિત સ્થળે એ નિર્વિઘ્ને સુખરૂપ પહોંચી જાય છે; તેમ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જગતના ધૂળિયા અને કાદવિયા માર્ગ ઉપર નીકળેલા માણસે હમેશાં સિંહાવલોકન કરતા રહેવું જોઈએ — હમેશાં અંતરતપાસ કરતા રહેવું જોઈએ કે મોક્ષ એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવું અને પામવું એ રૂપી ધ્યેય અને નિશાન ચૂકી જઈને, ઊંડા પાણીમાં ઉતારીને, અનર્થ કરે એવી કોઈ વસ્તુ તરફ તો એ જઈ રહ્યો નથી ને ? ભગવત્સવરૂપને ઓળખવા અને પામવા માટે સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ જે ધોરીમાર્ગ આંકી આપેલો છે એ માર્ગ ઉપર જરા પણ આડોઅવળો ખસ્યા સિવાય પોતે ચાલી રહ્યો છે કે કેમ ? એની તપાસ અને વિચાર એણે ડગલેપગલે કરવો જોઈએ. એન્જિન ગમે તેટલું સારું હોય, ડબ્બા ગમે તેટલા સુંદર અને સગવડભર્યા હોય પણ જો તે પાટા ઉપરથી ઊતરી ગયા હોય તો તેમને તો નુકસાન થાય છે જ, પણ એમનો આશ્રય કરીને જે અંદર બેઠા હોય તેમના પણ પ્રાણ

જોખમમાં આવી પડે છે; તેમ, શરીર ગમે તેટલું સ્વસ્થ હોય, જ્ઞાન ગમે તેટલું ઉચ્ચ હોય, ભક્તિ ગમે તેટલી ઉત્કૃષ્ટ હોય, વૈરાગ્ય ગમે તેવો તીવ્ર હોય, પણ જો ભગવત્સ્વરૂપના નિશ્ચયરૂપી પાટા ઉપરથી અને ભગવાને આંકી આપેલા માર્ગરૂપી પાટા ઉપરથી માણસ જરા સરખોય ચલિત થાય તો તેની દશા ભવાટવીરૂપી ગીચ જંગલમાં ભૂલા પડેલા પ્રાણી જેવી થાય છે. આ શુભ દિને, તેથી શાણા માણસે અંતર્મુખ બનીને વિચાર કરવો ઘટે છે કે, પોતે ભગવાને આંકી આપેલા પાટા ઉપર ચાલી રહ્યો છે કે કોઈ મનઃકલ્પિત માર્ગ ઉપર ચાલી રહ્યો છે ? જો પોતે કોઈ મનઃકલ્પિત માર્ગ ઉપર ચાલી રહ્યો છે એમ જણાય તો એ માર્ગથી તત્કાળ પાછા વળવાનો અને સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોએ જે માર્ગ—પાટાને પ્રમાણિત કરેલો છે તે માર્ગ—પાટા ઉપર આવી જવાનો પાકો નિર્ધાર કરવો જોઈએ.

૫. અને જે છેલ્લી પણ અતિ મહત્વની વાત જીવનમાં ઉતારવાનો આ શુભદિને પાકો નિશ્ચય કરવો જોઈએ તે એ છે કે, અંગત હિતને બદલે, સંપ્રદાયસમસ્ત—સંપ્રદાય શબ્દમાં દેવ, મંદિર, આશ્રિતો એટલે આચાર્ય, ત્યાગી, ગૃહસ્થ અને સધવાવિધવા સ્ત્રીઓ — સર્વ આશ્રિતો, શાસ્ત્ર અને ધર્મપ્રણાલિકાનો સમાવેશ થાય છે — એ સમસ્તનું હિત સચવાય એવી જ પ્રવૃત્તિ કરવાનો આજે નિર્ધાર કરવો જોઈએ. ‘મારાતારા હિતની ભાવના’ને બદલે ‘આપણા હિતની ભાવના’ જ સંપ્રદાયમાં સર્વોપરી વર્તવી જોઈએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જેમ રાજકારણ અને સમાજમાં વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ નથી, પણ રાષ્ટ્ર શ્રેષ્ઠ છે — સમાજ શ્રેષ્ઠ છે તેમ સંપ્રદાયમાં પણ વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ નથી, પણ સંપ્રદાય શ્રેષ્ઠ છે. વૈદિક મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિમુનિઓએ ગાયું છે કે, ‘સહનૌ ભુનક્તૌ ॥ સહનાવવતુ । સહવીર્યં કરવાવૈ ॥’ — આપણે ભેગા મળીને ભોજન લઈએ; આપણે ભેગા મળીને એકમેકનું રક્ષણ કરીએ અને આપણે ભેગા મળીને જીવનકર્મ કરીએ — એ ભાવના સંપ્રદાયના આશ્રિતોમાં અવશ્ય પ્રવર્તવી જોઈએ. નાનામોટા સર્વ આશ્રિતોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, મોક્ષ એ વ્યક્તિગત સિદ્ધિ જરૂર છે, પણ સંપ્રદાયની

દૃષ્ટિએ તે સામૂહિક સિદ્ધિ પણ ગણાય છે. શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં ભક્તજનોએ ભગવાન પાસે જાતજાતની માગણીઓ કર્યાના અનેક દાખલા નોંધાયેલા છે; પણ જેમાં ભગવાને ભક્તજનો પાસે માગણી કરી હોય એવો કોઈ દાખલો નોંધાયેલો જણાતો નથી. આ સંપ્રદાયની અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં એક વિશિષ્ટતા એ છે કે, અત્રે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભક્તજનો પાસે જાહેર સભામાં માગણી કરેલી છે : એમણે માગ્યું છે કે ‘આશ્રિતોએ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો આહાર શુદ્ધ રાખીને અને ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની નિષ્ઠા સર્વોત્તમ, સર્વોપરી અને નિર્વિકલ્પ બનાવીને અને સત્સંગ સમસ્ત સાથે ઐક્ય સાધીને અમારો દાખડો — અનેક જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે અમે જે પરિશ્રમ, કોઈ પણ પ્રકારના અંગત હેતુ સિવાય કરેલો છે તે દાખડો — સફળ કરવો ઘટે છે.’ ભગવાનનો આ દાખડો આપણે સફળ કર્યો છે કે વિક્ષણ બનાવ્યો છે, તેની આશ્રિતમાત્રે આજના શુભદિને અંતર્મુખ બનીને તપાસ કરવી જોઈએ.

નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે સર્વેશ્વર શ્રીહરિ સર્વને ઉપર જણાવેલા જીવનકાર્ય માટે આવશ્યક બુદ્ધિ અને શક્તિ અર્પે એ જ અભ્યર્થના.

“... કર્મ જ્ઞાનયુક્ત કરવાં જોઈએ; એટલે, કર્મ કરતી વખતે વિચાર કરવો જોઈએ કે, તે કરવાથી ભગવાન કેટલા પ્રસન્ન અને કેટલા અપ્રસન્ન થશે. મંદિરમાં દર્શન કરવા જઈએ છીએ તે કર્મ, ભગવાનની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે કરવામાં આવે છે; પણ તે કરતાં, જો સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ થતો હોય તો તેથી ભગવાન કુરાજી થાય છે. ...”

પાંચ જીવનતત્ત્વો

[ઈ.સ. ૧૯૨૪ એટલે આજથી ઓગણસાઠ વર્ષ પહેલાં પૂ. મોટાભાઈ જ્યારે મુંબઈમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે વડોદરામાં ચાલતા શ્રીસત્સંગ વિદ્યાર્થી આશ્રમના જયેષ્ઠ બંધુ પ. ભ. શ્રી મોહનલાલ લ. શાહને સંબોધીને લખેલા તા. ૨૫-૮-૧૯૨૪ના પત્રમાં એમણે મંડળના સર્વ સભ્યોએ જીવનમાં અવશ્ય ઉતારવા જેવાં પાંચ જીવનતત્ત્વોની નિત્ય અધ્યયન કરવા જેવી વાત સવિસ્તર સમજાવી હતી. પત્રમાં ‘આપણે, આપણા, આપણા મંડળના, દયાળુશ્રી ગુરુજી’ શબ્દો વાપરેલા છે એટલે પત્ર પ્રથમદર્શનીય મંડળના સભ્યો પૂરતો અંગત ગણાય; પણ જો એ શબ્દોને બદલે ‘આશ્રિત સત્સંગી, સંપ્રદાયના આશ્રિતો અને સર્વેશ્વર શ્રીહરિનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષ’ એ શબ્દો વાપરવામાં આવે તો, એ પત્ર અંગત મટીને આશ્રિત સત્સંગીમાત્ર—મુમુક્ષુમાત્ર માટે સદાસર્વદા ઉપયોગી થાય તેવો સર્વજીવહિતાવહ બને છે. સંપ્રદાયના આશ્રિત થવા માટે મુમુક્ષુએ દારૂ, માટી, ચોરી, અવેરી તથા વટલવું અને વટલાવવું — એ પાંચ બાબતોનો ત્યાગ કરવારૂપી વ્રતમાન ધારણ કરવાં પડે છે. ત્યાગી આશ્રિત સત્સંગી થવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુએ ઉપર્યુક્ત પાંચ વ્રતમાન ઉપરાંત નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિઃસ્નેહ, નિઃસ્વાદ અને નિર્માન એ પાંચ વ્રતોનું પણ પાલન કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. આ પત્રમાં જે પાંચ બાબતો જણાવી છે તે આ વ્રતો ઉપરાંત પાલન કરવાની છે. જેણે આ જીવનમાં જ સાચા સત્સંગી થવું હોય અને દેહ છતાં જ પુરુષોત્તમ

નારાયણની સેવામુક્તિનો અલૌકિક આનંદ અનુભવવો હોય તેણે આ પત્રમાં જણાવેલાં પાંચ જીવનવ્રતોનું બરાબર પાલન કર્યે જ છૂટકો છે.

એમના લેખો અને પત્રોની ફાઈલમાંથી આ પત્ર જેવો છે તેવો નીચે પ્રગટ કરવામાં આવે છે :

૨.લા. પંડ્યા]

શ્રીહરિ

મોહરીબાઈ મારવાડી બંગલો,
શાંતાકૂળ, તા. ૨૫-૮-૨૪

દયાળુ મોહનભાઈ,

આપના કૃપાપત્રો મળ્યા છે. વાંચી આનંદ થયો છે.

૨. આપણે શ્રીજીને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્નો જેમ જેમ વધારીએ છીએ તેમ તેમ માયા પણ પોતાની વિઘ્નકર શક્તિ વિસ્તારતી જાય છે એમ જણાય છે. શ્રીજીએ જેમ જેમ સદ્ધર્મનું પ્રવર્તન કરવા માંડ્યું અને સંતો (તથા હરિભક્તો) જેમ જેમ શ્રીજીની આજ્ઞાનુસાર સ્વ-વર્તન દઢ કરતા ગયા, તેમ તેમ માયાના ગોલાઓ — બાવાઓએ પોતાનું સ્વરૂપ અધિક અને અધિક વેગથી પ્રકાશવા માંડ્યું હતું; પણ અંતે અધર્મનો નાશ થયો અને સદ્ધર્મની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રચાર દઢતર થયાં. સ્થૂળદૃષ્ટિએ જોતાં, સંતોને તેમ જ શ્રીજીને, અતિ કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. એ સર્વ વાતે સમર્થ હોવા છતાં ક્ષમા દાખવીને આસુરી જીવોનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો. આ સર્વ પરંપરાગત પુરાતન ઇતિહાસ જોતાં ને સર્વ મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ કરતાં, આપણને પણ આપણી શ્રીજીપ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિમાં ઉપસ્થિત થતાં અને થવાનાં વિઘ્નોનો ખ્યાલ આવે છે; ને તે સાથે ધર્મના સર્ગનું ને શ્રીજીની સ્વરૂપનિષ્ઠાનું બળ, આપણે અધિકતમ કેળવવાનું છે એ લક્ષ્ય દૃષ્ટિ બહાર ન જાય એમ પણ પાઠ પાઠવે છે. કેસરિયાં કરવાનો દઢ સત્સંકલ્પ સર્વેએ કરવો એ જ અત્યાવશ્યક અને શ્રીજીની પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિનો અમોઘ ઉપાય જણાય છે. આપણા ઉપર મિથ્યા આક્ષેપો ચડશે, આપણા વિશે અસત્ય

કિંવદંતીઓનો પ્રચાર થશે, આપણા રસ્તામાં નહિ ધારેલાં પ્રતિબળો ઉપસ્થિત કરવામાં આવશે, આત્મબુદ્ધિની પરીક્ષા યથાર્થ કરવામાં આવશે, ગમે તેવી ગેરસમજો ફેલાવવામાં આવશે, દેહગેહનાં દુઃખ સહન કરવાં પડશે, લોકો તરફથી માન પણ મળશે અને અપમાન પણ થશે — તે વખતે દેહાત્મિમાનની ચુંગાલમાં આપણે ન ફસાઈએ તે પણ જાળવવું પડશે — આ સર્વ ઉપાધિઓ, સત્સંગીના વેશમાં છુપાયેલા અસુરો તરફથી જ થશે એ ખાતરીથી માનવું. માટે આ પરિસ્થિતિઓ સામે ઝઝૂમવાની તૈયારીઓ આપણે કરી રાખવાની છે. આપણામાં પરસ્પર કલેશ કરાવવાની કોશિશો શરૂ થઈ છે અને થશે; તેથી આપણે અત્યંત સાવચેત રહેવાનું છે. સાથે સાથે કર્તવ્ય કરવામાં આપણને રાગદ્વેષના દોષો કર્તવ્યભ્રષ્ટ ન કરે તે પણ સાચવવાનું છે. આપણે જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છીએ તેનું પોષણ કરી તેને પ્રગતિમાન કરવાની આપણી ફરજ આપણે ભૂલવી ન જોઈએ.

૩. આપણી તૈયારીઓ નીચે પ્રમાણે હોવી જોઈએ :

(૧) આત્મબુદ્ધિ : મંડળમાં જે યોગ્યતાવાળા હોય તેમાં આત્મબુદ્ધિની ઉચ્ચ દશા સ્થિર કરવી જોઈએ. મંડળના દરેક સભ્યમાં આત્મબુદ્ધિની મધ્યમ દશા તો દઢપણે કરીને સિદ્ધ થયેલી હોવી જ જોઈએ; ને જે અતિ યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેઓને ઉત્તમ દશામાં દઢ કરવા આવશ્યક છે. આત્મબુદ્ધિ એટલે જેવી દેહ અને દેહના સંબંધીઓ અને માલમિલકતમાં અહં અને મમત્વબુદ્ધિ છે તેવી, પણ જરી અલૌકિક દૃષ્ટિવાળી અહંબુદ્ધિ અને મમત્વબુદ્ધિ, ભગવાનના ભક્તમાં દઢ અને સ્થિર થવી તે. દેહગેહના સંબંધમાં જે અહં અને મમત્વબુદ્ધિ છે તે સ્વાર્થના કારણે હોય છે; ભગવાનના ભક્તમાં એ, નિઃસ્વાર્થ હોવી જોઈએ. દેહગેહના સંબંધોમાં જે અહં-મમત્વબુદ્ધિ છે તે, એ સંબંધોનો મહિમા ખોટી રીતે સુદઢ સમજવાના કારણે પ્રવર્તેલી હોય છે; ભગવાનના ભક્તમાં, જ્યારે એમનો મહિમા સાચી રીતે સમજવામાં આવે છે ત્યારે જે અહં-મમત્વબુદ્ધિ જાગે છે તે જ ટકે છે અને તે જ સુખ અને શાંતિ આપે છે. આત્યંતિક કલ્યાણના માર્ગે આગળ વધવા

ઈચ્છનાર દરેક વ્યક્તિએ નિઃશંક સમજવું ઘટે છે કે સત્સંગ અને સત્સંગીમાં નિઃસ્વાર્થ અને મહિમાયુક્ત આત્મબુદ્ધિ કેળવ્યા સિવાય અને સ્થિર કર્યા સિવાય, આધ્યાત્મિક જીવનમાં કોઈ પ્રગતિ શક્ય નથી.

(૨) સ્વરૂપનિષ્ઠા : મંડળમાં સર્વમાં સ્વરૂપનિષ્ઠા દૃઢ હોવી જ જોઈએ ને તે સારુ, ક્રમશઃ ધર્માચરણ દરેકને સિદ્ધ કરાવવું જોઈએ. જ્યારે સદાચાર પાળીને યોગ્ય થાય તે સમયે સ્વરૂપનિષ્ઠાનું સિંચન કરવું જોઈએ અને સેવન કરાવવું જોઈએ. શ્રીહરિનું સર્વોપરીપણું, સર્વાવતારીપણું ને સર્વકર્તાપણું, નિર્ગુણસગુણપણું, સાકારનિરાકારપણું આદિનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન શ્રીહરિના મહિમા સાથે આપવું જોઈએ. હાલ સંપ્રદાયમાં ‘ઉપાસના’ શબ્દનો અર્થ જ જુદો થાય છે, જે અતિ શોચનીય છે. શ્રીજીને અવતારી કહેવામાં જ ઉપાસનાની ઇતિ સમજવામાં આવે છે એ અતિ શોચનીય છે. શ્રીજીને અવતારી જાણવા એ ‘સ્વરૂપનિષ્ઠા’ છે ને એમને અવતારી જાણી એમની સેવામાં રહેવું, એમની સમક્ષ પાસે બેસવું એ ઉપાસના (આસ્ with ઉપ – to sit near) છે — એવો ઉપાસના શબ્દનો ધાત્વર્થ જણાય છે. હાલ તો ઉપાસનાની વાત થાય ત્યાં ખંડનમંડનનાં જ વિવેચનો થાય છે; જેથી પાપભાક થઈ, અજ્ઞાનમય બનીને વર્તન અને ચારિત્રમાં શૂન્યતા વર્તે છે. સ્વરૂપનિષ્ઠા એટલે શ્રીજીના સ્વરૂપનો નિશ્ચય. ‘શ્રીજી કેવા છે, કાળા છે કે ગોરા છે, લાંબા છે કે ટૂંકા છે, સાકાર છે કે નિરાકાર છે, દ્વિભુજ છે કે ચતુર્ભુજ છે, સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે, સમર્થ છે કે અસમર્થ છે, શરીરી છે કે શરીર છે, વ્યાપક છે કે વ્યાપ્ય છે, સર્વોપરી છે કે અલ્પોપરી છે, પરમાત્મા એક છે કે અનેક છે, શ્રીજી એ જ પરમાત્મા છે કે અન્ય છે’, આદિ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરીને, શ્રીજીના સ્વરૂપને જે યથાર્થ સમજવું એને સ્વરૂપનિષ્ઠા કહેવાય; ને ત્યારે જ સ્વરૂપનિષ્ઠા શબ્દનો ધાત્વર્થ બંધબેસતો આવે ને શ્રીજીને એવી રીતે સમજીને અખંડ એમની પાસે બેસવું એ જ ઉપાસના, એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે કરવાથી ખંડનમંડનનું દશ્ય જ રહેતું નથી ને હોતું પણ નથી, શ્રીજીની આજ્ઞા પણ યથાર્થ પાળી શકાય છે. શ્રીજીનો સંદેશો સર્વ જીવોને સર્વ

દેશોમાં પ્રતિપક્ષીની બીક વિના પહોંચાડી શકાય છે ને અધ્યાત્મબળ અતિ શ્રેષ્ઠ રીતે કેળવાઈ સશાસ્ત્ર વર્તન, પઠન ને કથન થાય છે. હાલ તો સંપ્રદાયમાં જે મારામારી છે તે ફક્ત શબ્દની ને વાચ્યાર્થતાની જ જણાય છે. જે શ્રીજીનો યથાર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો ઉપાસક હોય તો તેને કોઈના ઉપર રાગદ્વેષ રહેતો જ નથી. સર્વમાં એ શ્રીજીને જુએ છે; જ્યાં જ્યાં એની દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં એને શ્રીજી જ જણાય છે એટલે સર્વ પ્રતિ એને પ્રભુપ્રેમ જ ઉત્પન્ન થાય છે; ને તે પ્રેમથી જ એ અજાતશત્રુત્વ પ્રાપ્ત કરી, પરમ દિવ્યબુદ્ધિનો અર્થિ(તેજ)માર્ગનો ભોમીઓ થઈ, અનંતને એ પરમ ગતિરૂપ અક્ષરધામમાં લઈ જઈ, શ્રીજીસેવામાં ખડા કરી શકે છે. માટે સંપ્રદાયમાં ભલે અંધપરંપરા ચાલતી હોય પણ આપણું કર્તવ્ય છે કે, એ અંધપરંપરા દૂર કરવામાં આપણે શૂરવીર થવું જોઈએ ને શૂરવીર સૈનિકની માફક યાહોમ કરી, શ્રીજીની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવામાં પાછી પાની ન કરવી જોઈએ. જે શૂરવીર છે તે રણહાક સાંભળીને શૂરાતનના અમલમાં ચક્ર્યૂર થાય છે; જે કાયર છે તે યુદ્ધનાદ સાંભળીને સંતાઈ જાય છે.

(૩) જ્ઞાનીત્વપણું : મંડળનો દરેક સભ્ય દયાળુશ્રીના અને શ્રીજીના સિદ્ધાંતોનું બરાબર જ્ઞાન સંપાદન કરે ને તે સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનમાં ઓતપ્રોત કરે એવું થવું જોઈએ; એ સાથે જ દુનિયાનાં સર્વ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પણ દરેક પોતાની શક્તિ અનુસાર સંપાદન કરે એવું પણ થવું જોઈએ. એ માટે જેની જેવી શક્તિ તે પ્રમાણે દરેક શાસ્ત્રનું સેવન કરવું જોઈએ. પણ ‘શિક્ષાપત્રી’, ‘વચનામૃત’, ‘સત્સંગિજીવન’ આદિ શ્રીજીકૃત શાસ્ત્રોના દિવ્ય પઠનથી આત્મા રંગાઈ જાય ને તરબોળ થઈ જાય તે પછી જ અન્ય શાસ્ત્રોનું પઠન કરાવવામાં આવે તો અતિશય ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ લાવી શકાય.

(૪) વર્તન : મંડળના દરેક સભ્યે ‘Light-Brigadier’ની કવિતાનો અર્થ અને મર્મ બરાબર સમજીને જીવનમાં ઉતારવો જોઈએ :

‘Cannons in front of them,
cannons to the right of them,

cannons to the left of them,
Into the valley of death they rode.
There's not to reason why
There's but to do and die.'

— આ ઉદ્દેશ દરેકના આત્મામાં સુદૃઢ સ્થિર થવો જોઈએ. મંડળમાં ધૂપું નાસ્તિકપણું રાખતા હોય, નિષ્કપટપણે ન રહેતા હોય, ચારિત્રમાં ને બ્રહ્મચર્યમાં શિથિલ હોય, વાણી ને જિહ્વાની અન્નલોલુપતા અને ચંચળતાવાળા હોય, દૂતકર્મ કરનાર હોય, ચાડીચુગલીપણું કરનાર હોય, નિર્માનીપણાનો ડોળ કરતા હોય ને અશુદ્ધ આહાર કરતા હોય એવી વ્યક્તિઓની વિકિત પાડી દેવી ને તેમને કાં તો બહિષ્કૃત કરવા જોઈએ વા એમનાથી વિરુદ્ધ ગુણો ધરાવતી વ્યક્તિઓથી એમને અલગ પાડી રાખવા જોઈએ; એટલું જ નહિ, એવી વ્યક્તિઓને શ્રીજીના અને દયાળુશ્રીના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ પણ ન કરવા જોઈએ; કારણ કે અયોગ્ય પાત્રમાં જ્ઞાન રેડવાથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થાય છે. સાપના મુખમાં સ્વાતિ નક્ષત્રનું જળબિંદુ પડવાથી ઝેર થાય છે ને છીપમાં પડવાથી મોતી થાય છે. દરેક યુવકે જુદી પથારીમાં સૂવું જોઈએ — એક પથારીમાં ન સૂવું જોઈએ. ગોદડાંની વ્યવસ્થા ન હોય તો પાથરણાં યા છેવટે જમીન ઉપર સૂવું પણ એક પથારીમાં ન સૂવું એવો નિયમ લેવો જોઈએ. બ્રહ્મચર્યની ઉત્કૃષ્ટતા જેટલા પ્રમાણમાં ઊંચી હશે તેટલા પ્રમાણમાં જ શ્રીજીની પ્રસન્નતા અને સામીપ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) સ્વાર્પણ : ઉપર જણાવેલા ગુણો જીવનમાં જે સિદ્ધ કરે છે તે જ સાચા અર્થમાં સ્વાર્પણ કરી શકે છે. દયાળુશ્રીનો અને શ્રીજીનો કદી નિષ્ફળ ન જાય એવો મહામૂલો આશીર્વાદ છે કે, ‘જે બ્રહ્મચર્યનું વિશુદ્ધ પાલન કરશે અને જે સત્સંગમાં દિવ્યબુદ્ધિ કેળવશે તેને શ્રીજી અવશ્ય દર્શન દેશે.’ જે કોઈ આ સૂત્ર પોતાના આત્મામાં કોતરી રાખશે તેનું જીવન સફળ થશે; તેને યોગબ્રષ્ટ થવાનો દુઃખદ સમય કદાપિ નહિ આવે. શ્રીજીએ શિક્ષાપત્રીમાં જે પ્રતિજ્ઞા અને આશિષ ઉચ્ચારેલાં છે તેનો શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ સૌ કોઈ યથાશક્તિ સમજે અને સમજાવે એવી વિનંતી છે.

શ્રીજીની પ્રતિજ્ઞા :

૧. નિજાશ્રિતાનાં સકલાર્તિહંતા ।
૨. સધર્મભક્તેરવનં વિધાતા ।
૩. દાતા સુખાનાં મનસેપ્સિતાનામ્ ।
૪. તનોતુ કૃષ્ણોઽગ્નિલમંગલં નઃ ।

શ્રીજીની આશિષ :

સ્વધર્મરક્ષિકામેતૈઃ સર્વૈર્વાચ્યાઃ સદાશિષઃ ।
શ્રીમન્નારાયણસ્મૃત્યા સહિતાઃ શાસ્ત્રસંમતાઃ ॥

શ્રીજીદાસાનુદાસ સેવક

ઈશ્વરલાલના સપ્રેમ જયશ્રીસ્વામિનારાયણ

રામેશ્વર — હનુમંતેશ્વર

ભારતની દક્ષિણ દિશામાં છેડે આવેલા શ્રીરામેશ્વર મંદિરમાં શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીએ કરેલી છે કે કેમ ? અને જો એમણે કરેલી હોય તો તે રાવણનો વધ કર્યો તે પહેલાં કરેલી છે કે પછી કરેલી છે ? — એ પ્રશ્નનો જવાબ વિદ્વાનો અને સંશોધનકારો જુદો જુદો આપે છે; હજી આજે પણ એનો એકમતી જવાબ એ આપી શકતા નથી. આ વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નની વિચારણા કરવાનું આપણે વિદ્વાનો ઉપર છોડી દઈએ; અને આ લેખ પૂરતું, એ મંદિરમાં શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે રાવણનો વધ કર્યો તે પહેલાં કરેલી છે એવો સ્વીકાર કરીએ એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ ઇતિહાસકથા પ્રસંગમાં માણસને આ જીવનમાં આત્યંતિક કલ્યાણના માર્ગે આગળ વધવા સક્રિય સહાયભૂત થાય એવાં જે તત્ત્વો રહેલાં છે, તેનો અત્રે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. રાવણનો વધ કરીને સીતાજીને પાછાં મેળવવા માટે ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર જ્યારે વાનર અને રીંછ નામે ઓળખાતા સૈનિકોનું વિશાળ સૈન્ય લઈને લંકાને દુર્ગરૂપે વીંટળાઈ રહેલા સાગરના કાંઠે આવ્યા ત્યારે અનેક ઋષિમુનિઓએ તથા દેવોએ એમને અંતરના ઉમળકાથી અત્યાનંદથી આવકાર્યા. મુનિઓમાં અગ્રગણ્ય એવા એક મુનિએ કહ્યું : ‘ભગવન્ ! રાવણ જેવા મહાપાપી અસુરનો નાશ કરવા માટે આપ કૃપા કરીને અત્રે પધાર્યા એથી અમો બધાને ખૂબ આનંદ થયો છે; રાવણનો નાશ થતાં બધાં સુખ અને શાંતિમાં રહી શકશે; પણ આપ એ

કાર્ય કરો તે પહેલાં સંહારના દેવ ભગવાન શ્રીશંકરની અત્રે પ્રતિષ્ઠા કરો, એવી મારી વિનંતી છે. જગતમાં સર્જન, સંપોષણ અને સંહાર કરવાની શક્તિ એકમાત્ર પરમાત્મામાં જ રહેલી છે. પોતાનામાં એ શક્તિ સ્વયમેવ રહેલી છે, એવું માની-મનાવીને જીવો, દેવો અને ઈશ્વરો ફૂલે છે એ એક ગંભીર ભૂલ છે. જે કોઈ એવી માન્યતા ધરાવે છે તેઓ જીવનમાં દુઃખ, કલેશ અને બંધન જ પામે છે. શાસ્ત્રસંમત અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સાચી વાત એ છે કે, પરમાત્માએ પોતાની સર્જનશક્તિ બ્રહ્મામાં અને સંપોષણ શક્તિ વિષ્ણુમાં પ્રેરેલી છે; અને એ શક્તિના સહારે એ સર્જન અને સંપોષણનું કામ કરે છે. તે જ પ્રમાણે એમણે પોતાની સંહારશક્તિ શંકરમાં પ્રેરેલી છે અને તે શક્તિના બળે એ સંહારકાર્ય કરે છે, આવું નિશ્ચિત સમજીને જે માણસ, જે તે દેવને આગળ કરીને જે તે દેવની આજ્ઞાનુસાર પોતે માત્ર નિમિત્ત બનીને આ કાર્યો કરે છે, તેને કોઈ દોષ નડતો નથી; ઊલટું સંબંધકર્તા દેવ પ્રસન્ન થાય છે અને પરમાત્મા પણ પ્રસન્ન થાય છે; અને પરિણામે એને જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને શ્રેય મળે છે. માટે સંહારકર્મ કરતા પહેલાં ભગવાન શ્રીશંકરની અત્રે પ્રતિષ્ઠા કરો એવી મારી વિનંતી છે.’ આટલું કહીને એના કેવા પ્રત્યાઘાતો પડ્યા છે તે જોવા માટે મુનિએ આજુબાજુ જોયું. લક્ષ્મણ, હનુમાન, અંગદ, સુગ્રીવ, જાંબુવાન વગેરેને મુનિની વાત પસંદ પડી ન હતી; એમના મુખ ઉપર સાશ્વર્ય રોષ અને નારાજીની રેખાઓ અંકાયેલી જણાતી હતી; પણ એ બધા વિરોધ વ્યક્ત કરે તે પહેલાં જ એમના મનમાં જાગેલી શંકાઓ જાણે જાણી ગયા હોય તેમ મુનિએ એના ખુલાસારૂપે આગળ કહ્યું : ‘ભગવન્ ! આપ તો સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ છો, કાળના પણ મહાકાળ છો, આપને કોઈ દોષાપત્તિ નડતી નથી; પણ ઉપર જણાવેલી મર્યાદા અને જીવનપ્રણાલિકા, આપે જ પ્રવર્તવેલી છે; એટલે આપ પોતે એ મર્યાદાનું પાલન કરો એ ઇચ્છવાજોગ કહેવાય. વળી, ભગવાન જ્યારે પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે પોતાનું મૂળ રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ સહિત જ અવતાર ધારણ કરે છે; પણ એને છુપાવીને જેવું કાર્ય, જેવું સ્થળ અને જેવો ભક્ત, એને અનુરૂપ જ

વર્તે છે. એ એવી રીતે વર્તે છે તે, પોતાના ભક્તને સમાસ થાય, સુખ થાય અને તેનું હિત થાય એટલા માટે જ વર્તે છે. વળી એ જ્યાં અવતાર ધારણ કરે છે ત્યાં ભગવાને શક્તિ આપ્યાના કારણે, જે દેવ પ્રધાન વર્તતા હોય તે દેવને પણ ભગવાન આગળ રાખે છે અને તેમની મર્યાદા સાચવે છે; તે પણ માણસ એમનો મહિમા સમજે એટલા માટે કરે છે. આ બધી હકીકતના કારણે મેં આપને આ વિનંતી કરી છે.

૩. મુનિએ કરેલા ખુલાસાથી સર્વ પ્રકારની શંકાઓનું નિરાકરણ થઈ જવા છતાં લક્ષ્મણ વગેરેના મનનું સમાધાન થયું ન હતું. પણ એ પોતાનો વાંધો-વિરોધ વ્યક્ત કરે તે પહેલાં જ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે મુનિની વાત સાથે પોતાની સંમતિ વ્યક્ત કરી દીધી; એટલું જ નહિ. પણ પ્રતિષ્ઠાવિધિ માટે આચાર્યની વરણી કરવાનું, પ્રતિષ્ઠા માટે મુહૂર્ત નક્કી કરવાનું તથા પ્રતિષ્ઠા માટે ક્યાંથી, કેવા કદ અને આકારનું શિવલિંગ લાવવું; એ બધું નક્કી કરવાનું કામ પણ મુનિને જ સોંપ્યું. મુનિએ કહ્યું : ‘ભગવન્ ! રાવણ મહાદુષ્ટ છે એ વાત ખરી, પણ શંકર પ્રતિષ્ઠાની વૈદિકવિધિનો જાણકાર વિદ્વાન એના જેવો આ વિસ્તારમાં બીજો કોઈ જ નથી; એટલે પ્રતિષ્ઠાવિધિના ધર્મકાર્ય માટે એની જ આચાર્ય તરીકે વરણી કરીએ; પ્રતિષ્ઠા માટે મુહૂર્ત અને સમય પણ એ કહે તે રાખીએ અને શિવલિંગ પણ એ કહે ત્યાંથી મગાવીએ, તો મને લાગે છે કે, બધું બહુ ઝૂંડું અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે થશે.’

૪. મુનિની વાત સાંભળીને બધા રોષથી ઊભા થઈ ગયા. ‘મુનિવર ! તમે તમારી મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી રહ્યા છો. જેનો નાશ કરવા માટે આ સૈન્ય લઈને મોટાભાઈ અહીં આવ્યા છે તે કટ્ટર શત્રુ રાવણને જ આચાર્યપદે સ્થાપીને, એ કરાવે તેમ પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરવાનું કહેતા પહેલાં તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. શત્રુને ઘેર બોલાવીને, તેના હાથમાં પોતાનું માથું મૂકી દેવા જેવી તમારી વાત છે.’ લક્ષ્મણે ભારે ક્રોધયુક્ત અવાજે કહ્યું. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે લક્ષ્મણને શાંત થવા સંકેત કર્યો. ‘લક્ષ્મણજી ! તમે કહો છો યા માનો છો તેવી કોઈ વાત મારી દરખાસ્તમાંથી ફલિત થતી નથી. ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર વહેલામાં વહેલી તકે રાવણનો વધ કરે અને તેમ કરવામાં એમને કોઈ વિઘ્ન ન નડે અને

ઓછામાં ઓછું કષ્ટ પડે, એ માટે તો અમે બધા નિરંતર ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ છીએ; અમારા અંતરની એ વાત વ્યક્ત કરવા અને એમને વિજય વરે એવા આશીર્વાદ આપવા માટે તો અમે અત્રે આવ્યા છીએ. મેં જે દરખાસ્ત રજૂ કરી છે તે પ્રમાણે રાવણ કરે યા ન કરે તોપણ એનો ભગવાન શ્રીરામચંદ્રના હાથે નાશ થવાનો જ છે. એમાં મીનમેખ થાય તેમ નથી. પણ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અને રાવણ વચ્ચે થનારું યુદ્ધ બીજાં યુદ્ધો જેવું સામાન્ય યુદ્ધ નથી; એ યુદ્ધના અંતે રાવણનો વધ થાય તે સાથે જ એનું પણ હિત થાય, એવું કરવામાં જ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રની મહત્તા છે. રાવણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા, ભારે ત્યાગ, કષ્ટ અને કઠિન પરિશ્રમ કરીને વિદ્યા અને જ્ઞાન મેળવેલાં છે; એ વિદ્યા અને જ્ઞાનના પરિણામે એને અસાધારણ ઐશ્વર્ય અને શક્તિ મળેલાં છે. વિદ્યા અને જ્ઞાન જેને મળ્યાં હોય, તે જો પોતે મેળવેલી વિદ્યા અને જ્ઞાન બીજાને પૂર્ણ રીતે ભણાવવાનો ઇન્કાર કરે યા એ વિદ્યા અને જ્ઞાનથી ધર્મકાર્યની વિધિ કરાવવાનો ઇન્કાર કરે યા અવળી રીતે કે કોઈ મલિન હેતુ યા પોતાનો સ્વાર્થ રાખીને વિધિ કરાવે તો એની વિદ્યા અને જ્ઞાન ક્ષીણ થાય છે, વિદ્યા અને જ્ઞાન ક્ષીણ થાય એટલે એના પરિણામે એને જે બળ મળ્યું હોય — મળતું હોય તે ક્ષીણ થાય છે. રાવણને આચાર્ય તરીકે બોલાવીને, એની પાસે ધર્મવિધિ કરાવવા પાછળ આ એક હેતુ રહેલો છે. વળી, એ શિવજીનો પરમભક્ત છે; જો ‘પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રતિમાની વિધિ કરાવવાનો ઇન્કાર કરે તો એની સ્વરૂપનિષ્ઠા એટલી નબળી પડે; એ પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવે પણ તે બરબર ન કરાવે તો ઇષ્ટદેવ નારાજ થાય અને પરિણામે એનું બળ ક્ષીણ થાય; આ પણ એક કારણ છે. વળી બીજી પણ એક મહત્ત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે તે એ કે માણસને જે શિક્ષા થાય છે તે એના કર્મના ફળરૂપે થાય છે; પણ ભગવાન તો ગુણગ્રાહક છે. માણસના કર્મ સામું એ જોતા નથી; એના કર્મ સામું જુએ તો કલ્યાણને પાત્ર જગતમાં કોઈ જણાય તેમ નથી. એટલે ભગવાન તો માણસમાં અલ્પગુણ હોય તોપણ તેને મોટો માનીને એને બિરદાવે છે, એમાં જ એમની મહત્તા, ગૌરવ અને પરમેશ્વરપણું છે. વળી, ધર્મકાર્ય પ્રસંગે શત્રુ આવે તો તેને પણ

આવકારવો એ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનપ્રણાલિકાનું એક ઉત્તમ લક્ષણ છે. એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે, અત્રે યુદ્ધ લડવા માટે ભેગા થનારા બે પક્ષોમાં એક પક્ષ ભગવાન પોતે છે; એમની જીવનરીતિ જેમ યુદ્ધનીતિ પણ જીવોને ઉત્તમ આદર્શ પૂરો પાડે એવી હોય એમાં જ એમની શોભા અને ગૌરવ રહેલાં છે.’

૫. કંઈક લંબાણથી મુનિએ કરેલો ખુલાસો સાંભળીને લક્ષ્મણ વગેરે બધા મૂંગા બની ગયા. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે મધુર હાસ્ય કર્યું; અને પછી તરત જ શંકરપ્રતિષ્ઠાનું વિધિકાર્ય કરાવવા માટે આચાર્ય તરીકે પધારવાનું એમણે રાવણને રીતસરનું આમંત્રણ પાઠવ્યું; તે સાથે જ મુહૂર્તનો દિવસ અને સમય જણાવવાનું અને શિવલિંગ ક્યાંથી, કેવા કદ અને આકારનું લાવવું એની વિગતો જણાવવા પણ વિનંતી કરી. સંદેશવાહક લંકામાં ગયો અને થોડી વારમાં જ પાછો ફર્યો. રાવણે પ્રતિષ્ઠાવિધિનું કાર્ય આચાર્ય તરીકે કરાવવાનું સહર્ષ સ્વીકાર્યું, પ્રતિષ્ઠા માટે ત્રીજા દિવસે સવારે બાર વાગ્યાનું મુહૂર્ત આપ્યું અને કાશીમાંથી લાવવાના શિવલિંગના કદ અને આકારની વિગતો પણ જણાવી. કાશી જઈને મુહૂર્ત શરૂ થાય તે પહેલાં શિવલિંગ લઈ આવવા માટે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે હનુમાનને તરત જ વિદાય કર્યા.

૬. મુહૂર્તના દિવસે આપેલા સમય કરતાં રાવણ એક કલાક વહેલો આવ્યો. હનુમાન અને અંગદ સિવાય આ પહેલાં કોઈએ રાવણને પ્રત્યક્ષ જોયો ન હતો; એટલે, સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત બનીને એને જોઈ રહ્યા. સર્વશક્તિમાન સમ્રાટના રાજશાહી ઠાઠને બદલે એ એક બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠની વેશભૂષા ધારણ કરીને આવ્યો હતો — લલાટ, બે બાહુ, બે હાથ અને વક્ષઃસ્થલ ઉપર કેસરચંદનનું ત્રિપુંડ્ર અને ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા એણે ધારણ કરી હતી; ડાબા ખભે જનોઈ, શરીર ઉપર સાદું ઉપરણું અને ચારે છેડે ધોતિયું એણે પહેર્યું હતું. જમણા હાથમાં પૂજાની સામગ્રી ભરેલી થાળી અને ડાબા હાથમાં જળ ભરેલો કુંભ એણે લીધો હતો. મુખમાંથી ‘ૐ નમઃ શિવાય ।’ — મંત્રનો ગંભીર ઘેરો જયનાદ નીકળી રહ્યો હતો. એને જોઈને બધાને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું; પણ બધાએ જ્યારે એની પાછળ થોડા અંતરે વિભીષણની પત્ની સાથે સીતાજીને

આવતાં જોયાં ત્યારે તે બધાના આશ્ચર્યની કોઈ સીમા ન રહી. બધાનાં અંતર આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં.

૭. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે સામા ચાલીને રાવણને આચાર્ય તરીકે આવકાર આપ્યો અને આસન આપ્યું. રાવણે પહેલું કામ શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા માટે ભૂમિ નક્કી કરીને, તેનું પૂજન કરવાનું કર્યું અને પછી કહ્યું : ‘શ્રીરામ ! તમે સંહારરૂપી યુદ્ધકાર્ય શરૂ કરતા પહેલાં ભગવાન શ્રીશંકરની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું નક્કી કર્યું એ ભારે દીર્ઘદષ્ટિવાળું શાણપણભર્યું પગલું ભર્યું છે. ભગવાન શ્રીશંકરની પ્રતિષ્ઠા એ મહા યજ્ઞકાર્ય છે; યજ્ઞકાર્ય હમેશાં સપત્ની જ કરવું જોઈએ. તમે એ મહાકાર્ય સપત્ની કરી શકો એ માટે હું સીતાદેવીને સાથે લેતો આવ્યો છું; પણ હું એમને લઈ આવું એ અશિષ્ટ ગણાય; તેથી, મારા ભાઈ વિભીષણની પત્ની એમને લઈને આવી છે. મેં પરમ દિવસે કહેવડાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તમે ગઈકાલે અને આજે ઉપવાસ કર્યો જ હશે; સીતાદેવી તો લંકામાં આવ્યાં ત્યારથી નિત્ય ઉપવાસી જ છે, અશોકવાટિકાનાં ફળો એક ટંક ખાવા સિવાય એમણે આજ દિન સુધી બીજું કંઈ જ ખાધું નથી. હં, પણ શિવલિંગ ક્યાં છે ?’ આજુબાજુ જોઈને શિવલિંગ ન જણાતાં એમણે પૂછ્યું. ‘હનુમાન એ લેવા કાશી ગયા છે હમણાં આવી પહોંચશે.’ લક્ષ્મણે કહ્યું. ‘જે કદ અને આકારનું શિવલિંગ લાવવાનું મેં કહ્યું છે તે શોધતાં એમને વાર થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આજે પ્રતિષ્ઠા માટે જે મુહૂર્ત આપેલું છે તે એક વર્ષ સુધી ફરીથી આવે તેમ નથી. હનુમાનની રાહ જોઈને આ મુહૂર્ત વીતી જવા દેવું એ હિતાવહ નથી. શ્રીરામ ! સીતાદેવી આ રેતીમાંથી મેં જે કદ અને આકાર કહ્યો છે તે પ્રમાણે શિવલિંગ બનાવે અને તેની આ પૂજન કરેલી ભૂમિમાં સ્થાપન કરવામાં આવે તો સર્વોત્તમ થશે. શિવલિંગ રેતીનું હોવાના કારણે સ્થિર અને મજબૂત નહિ રહે એવી શંકા રાખવાનું કારણ નથી. શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે, યોગ્ય રીતે પ્રતિષ્ઠાકાર્ય થવાનું છે, એટલે એ પ્રતિષ્ઠા યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ રહેશે, એની મને ખાતરી છે. ચાલો જલદી કરો. તમે સીતાદેવીને શિવલિંગ બનાવવાની આજ્ઞા કરો.’ આચાર્ય રાવણે કહ્યું.

૮. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે સીતાદેવીને રેતીમાંથી શિવલિંગ બનાવવાની આજ્ઞા કરી. સીતાદેવીએ આજ્ઞા શિરસાવંધ કરીને શિવલિંગ બનાવ્યું. રાવણે, ભગવાન શ્રીરામચંદ્રના હાથે પૂજન કરેલી ભૂમિમાં એ સ્થાપન કરાવ્યું; પછી અભિષેક કરાવ્યો; પોષાક ધરાવીને નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યું અને પછી પ્રતિષ્ઠાની આરતી ઊતરાવી; અને પછી બાજુમાં ખાસ તૈયાર કરેલા યજ્ઞકુંડમાં શ્રીફળ હોમાવ્યું. આમ પ્રતિષ્ઠાવિધિ પૂરી થતાં જ આચાર્ય રાવણ પોતાના આસન ઉપરથી ઊભો થયો. એણે ‘શ્રી રામેશ્વર મહાદેવનો જય હો’, એ પ્રમાણે બુલંદ અવાજે જયનાદ પોકાર્યો અને પછી પ્રતિષ્ઠિત શિવજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા; એ પછી, એ પોતાના આસને બેઠો અને યજમાન ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીને, જીવનમાં દીર્ઘ આયુષ્ય સુખ, શાંતિ, શ્રી, શક્તિ અને વિજય મળે એવો શુભાશીર્વાદ આપ્યો. આશીર્વાદના શબ્દો સાંભળીને બધા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પણ એ પછી યજમાન ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે આચાર્ય રાવણને યથેચ્છ દક્ષિણા માગવાનું કહ્યું ત્યારે બધાના જીવ અધ્ધર થઈ ગયા. ‘રાવણ અમરત્વ માગશે તો ? એ સીતાજીની માગણી કરશે તો ? યુદ્ધમાં વિજય મળે એવી માગણી કરશે તો ?’ એ પ્રકારની વિચારપરંપરાથી બધાનાં અંતર ચિંતાથી ઊભરાઈ ગયાં. કેટલાકને મનમાં થયું કે, રાવણને આચાર્યદક્ષિણા માગતો અટકાવવો જોઈએ; પણ કોઈ કંઈ કરે યા બોલે તે પહેલાં જ રાવણનો ગંભીર ઘેરો અવાજ સંભળાયો : ‘શ્રીરામ ! તમે મારી પાસે શંકરપ્રતિષ્ઠાની ધાર્મિક વિધિ કરાવી છે એટલે તમારે મને યથેચ્છ આચાર્યદક્ષિણા આપવી જોઈએ અને મારે તે લેવી જોઈએ, એ આપણો ઉભયનો ધર્મ છે; પણ તમારી પાસેથી આચાર્યદક્ષિણામાં હું શું માગું ? મારી પાસે વિદ્યા છે, જ્ઞાન છે, અઢળક ધનસંપત્તિ અને નિરંકુશ સત્તા છે, સંતતિ પણ છે; જગતમાં જે દેવો ભગવાન તરીકે પૂજાય છે તે બધા મારે ત્યાં દાસત્વ કરે છે, યુદ્ધમાં મને કોઈ મારી શકે તેમ નથી. મારી પાસે હોય એ હું તમારી પાસે માગું, એ યોગ્ય ન કહેવાય; તેમ, તમે ન આપી શકો એવું કંઈ હું માગું તે પણ યોગ્ય ન કહેવાય. શું માગવું ? — એની મને મૂંઝવણ થાય છે. મને લાગે છે કે, એક વસ્તુ તમે મને

આપી શકો તેમ છો, મારી વિદ્યા, જ્ઞાન અને શક્તિથી હું જે મેળવી શકું તેમ નથી અને જે જગતમાં જીવનમાં એકમાત્ર તમે જ આપી શકો તેમ છો; અને તે વસ્તુ જગતમાં બીજા કોઈ પાસેથી મળી શકે તેમ નથી, એ વસ્તુ તમે મને આચાર્યદક્ષિણામાં આપો.’ રાવણની માગણી સાંભળીને બધાના મનમાં ભારે ગૂંચવાડો ઊભો થયો; એ શું માગે છે એ કોઈ સમજી શક્યું નહિ, બધા એકબીજા સામું સાચી સમજણ મળે એ માટે જોવા લાગ્યા.

૯. ત્યાં જ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીનો વિજયધનુષ્યના ટંકારવ જેવો અવાજ સંભળાયો : ‘લંકેશ ! ભગવાન શ્રીશંકરની પ્રતિષ્ઠાનું વિધિકાર્ય કરાવવા માટે તમે જે ઊલટ અને ઉમળકાથી આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું, એટલું જ નહિ પણ સમયસર અત્રે આવીને સર્વોત્તમ મુદૂર્તમાં પ્રતિષ્ઠાની વિધિ સશાસ્ત્ર કરાવી, તેથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. તે સાથે મારી પાસેથી આચાર્યદક્ષિણા માગવામાં તમે જે બુદ્ધિચાતુર્ય*^૧ અને વિવેકદૃષ્ટિ દાખવ્યાં, તેથી પણ મને ઘણો આનંદ થયો છે. તમે જે માગ્યું છે તે યથા સમયે તમને અવશ્ય મળશે, એવું હું આથી વચન આપું છું’, એમ કહીને ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે આચાર્ય રાવણના જમણા હાથમાં આચાર્યદક્ષિણા ભરીને જળ રેડ્યું. રાવણે એ જળ શિરસાવંધ કરીને પોતાને આચાર્યદક્ષિણા મળી ગઈ છે, એવું સંકેતથી દાખવ્યું; અને પછી તરત જ ઊભો થયો; અને વિદાય થતાં પહેલાં રાવણે જમણો હાથ ઊંચો કરીને યજમાન ભગવાન શ્રીરામચંદ્રને અને એમની બાજુમાં બેઠેલાં સીતાજીને શુભાશીર્વાદ આપ્યા; અને પછી મંદ મંદ હસતો હસતો, ગૌરવભર્યા ડગલે લંકા તરફ ચાલવા માંડ્યું; એની પાછળ વિભીષણની પત્નીએ પણ સીતાજીને સાથે લઈને ચાલવા માંડ્યું. સીતાજીને આ રીતે જતાં જોઈને અંગદ, સુગ્રીવ, જંબુવાન વગેરે કેટલાક એમને રોકવા માટે આગળ આવ્યા; પણ ભગવાન રામચંદ્રે એમને આગળ ન વધવાનો હાથથી સંકેત કર્યો, એટલે બધા પાછા હઠી ગયા.

*૧ રાવણે ગુરુદક્ષિણામાં પોતાનું કલ્યાણ માગ્યું; પણ પોતાનું અહં પોષાય તે ખાતર તે સીધી રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ન માગતાં સૂચક શબ્દોમાં માગ્યું. એટલા ખાતર ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે આ શબ્દ વાપરેલો જણાય છે.

૧૦. રાવણ લંકામાં પહોંચ્યો નહિ હોય એટલામાં હનુમાનજી શિવલિંગ લઈને આવી પહોંચ્યા. અતિ વેગથી પ્રવાસ કરવાના કારણે એમનો શ્વાસ માતો ન હતો. એમણે શ્રીરામના ચરણ આગળ શિવલિંગ મૂક્યું અને પછી આજુબાજુ જોયું. થોડાં પગલાંના અંતરે, એમણે બીજા શિવલિંગની તાજી પ્રતિષ્ઠા અને પૂજન થયેલાં જોયાં. એ સમજી ગયા કે, શંકરપ્રતિષ્ઠાનું વિધિકાર્ય પૂરું થઈ ગયું છે. એમના મનમાં બે પ્રશ્નો ઊઠ્યા : ‘જો બીજા શિવલિંગથી પ્રતિષ્ઠાવિધિનું કાર્ય કરી શકાય એમ હતું તો મને કાશી સુધીનો ધક્કો શા માટે ખવડાવવામાં આવ્યો ? મારા પાછા આવવામાં થોડી વાર થાય તોપણ રાહ જોવામાં શું વાંધો હતો ?’ એમને મનોમન ખોટું લાગ્યું; પણ એ વાત વ્યક્ત ન કરતાં, એમણે કહ્યું : ‘ભગવન્ ! જે કદ અને આકારનું શિવલિંગ લાવવાનું હતું તે શોધતાં જરા વાર થઈ, એટલે થોડું મોડું થયું; જતાં-આવતાં રસ્તામાં કોઈ સ્થળે હું અડધી ક્ષણ માટે પણ રોકાયો નથી.’

‘હનુમન્ ! આચાર્ય રાવણે પ્રતિષ્ઠાકાર્ય માટે જે મુહૂર્ત આપ્યું હતું તે એક વર્ષ સુધી ફરીથી આવે તેમ ન હતું. મુહૂર્ત સર્વોત્તમ હતું. તને શિવલિંગ લઈને આવતાં વાર થઈ એટલે મુહૂર્ત સાચવવા માટે સીતાજીના હાથે રેતીમાંથી શિવલિંગ બનાવડાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી-કરવી પડી.’ શ્રીરામે કહ્યું.

હનુમાનનું મન ભારે વ્યગ્ર તો થયું હતું જ તેમાં ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે રાવણને જે મહત્ત્વ આપ્યું તેથી એમને વધારે ખોટું લાગ્યું. એ દાસભક્તિના ઉત્તમ આદર્શ ભક્ત હતા; ભગવાન શ્રીરામચંદ્રની ઈચ્છા એ જ પોતાની ઈચ્છા, એવું એમનું જીવનપ્રાણસૂત્ર હતું. શ્રીરામની આજ્ઞાનું દ્રુસ્વદીર્ઘનો વિચાર કર્યા વિના અક્ષરશઃ પાલન કરવું એ એમને મન જીવનનો પરમધર્મ હતો. પણ, મોટા જ્ઞાની ભક્તો પણ કેટલીક વખત ભૂલ કરી બેસે છે — એમણે જેમને પોતાના સર્વેશ્વર ઈષ્ટ આરાધ્ય ઈશ્વર માન્યા હતા — માનતા હતા એમણે સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એટલે બીજો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવો જોઈતો ન હતો; પણ રાવણ જેવા મહાપાપીના શબ્દના કારણે પોતાની રાહ જોવાઈ ન હતી,

એમ એમને લાગ્યું. તેથી એમનાથી બોલી જવાયું : ‘રાવણ જેવા મહાપાપી અસુરના વચનને આટલું બધું પ્રાધાન્ય અપાશે એવી મને કલ્પના ન હતી. હશે, આપને યોગ્ય લાગ્યું તે ખરું. હવે જો આપ કહો તો, આ શિવલિંગ જ્યાંથી લાવ્યો છું ત્યાં પાછું મૂકી આવું.’ હનુમાનજીના અવાજમાં તીખાશ અને રોષ હતાં. ‘હનુમન્ ! તારી ભૂલ છે; રાવણના વચન પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી; પણ, ધર્મવિધિ કાર્યના આચાર્યના વચન પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે; ધર્મકાર્યવિધિ માટે જેમની આચાર્ય તરીકે વરણી કરવામાં આવી હોય, તેની આજ્ઞાનું યજમાને પાલન કરવામાં જ હિત રહેલું છે. તારે નારાજ થવાની જરૂર નથી; આ શિવલિંગ તો રેતીમાંથી સીતાએ બનાવેલું છે, એને બાજુએ ખસેડીને એ સ્થાને તું જે શિવલિંગ લાવ્યો છું તેની પ્રતિષ્ઠા તારા હાથે જ કર, હું ખુશી છું.’ શ્રીરામે કહ્યું. પ્રતિષ્ઠિત થયેલું શિવલિંગ, સીતાજીના હાથે બનાવવામાં આવ્યું છે, એ વાત ફરીથી કહેવામાં આવી ત્યારે હનુમાનના મનમાં વીજળીના ભારે ઝબકારા જેમ વિચાર જાગ્યો, ‘જે શિવલિંગ જગતજનની સીતાજીએ બનાવ્યું હોય તે ખરેખર અપૂર્વ હોય !’ પણ એ વિચાર જેવો ચમક્યો તેવો જ અદૃશ્ય થઈ ગયો. અહં ઘવાયાના કારણે જે રોષ પ્રગટ્યો હતો તે ભાવો હજી ઊભરાતા હતા. એમણે રોષપૂર્ણ નેત્રે, પ્રતિષ્ઠિત કરેલા શિવલિંગ તરફ જોયું. સીતાજીએ સ્વહસ્તે તે બનાવેલું હતું અને ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે સ્વહસ્તે એની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એ હકીકત એ ભૂલી ગયા; શિવલિંગ માત્ર રેતીનું છે, એવું એમને લાગ્યું. મોટા મોટા પર્વતો ઉખાડીને એક હાથે ઊંચકવા જેવી શક્તિ એમનામાં હતી; એ શક્તિના અભિમાનને વશ થઈને, એમણે શિવલિંગને ખસેડવા માટે એની ફરતા પોતાના બન્ને હાથ જોરથી ગોઠવ્યા અને પછી શરીરમાં હતું એટલું જોર કર્યું, પણ શિવલિંગ એક દોરાવા પણ ખસ્યું નહિ. અભિમાનને વશ બનીને જ્યારે માણસ કંઈ ક્રિયા કરે છે અને તેમાં એ નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે બમણા વેગથી ફરીથી એ ક્રિયા એ કરે છે. એમણે પોતાના પૂછડાના બેત્રણ આંટા શિવલિંગ ફરતા વીંટ્યા અને પછી જોરથી શિવલિંગને

પોતાના તરફ ખેંચ્યું; પણ શિવલિંગ એમની તરફ ખેંચાવાને બદલે એ પોતે જ શિવલિંગ તરફ ખેંચાતા હોય એવું એમને લાગ્યું. એમની મૂંઝવણનો પાર ન રહ્યો. ઇતિહાસ-પુરાણો કહે છે કે, ભગવાન શ્રીશંકરનાં અગિયાર સ્વરૂપો છે તેમાં હનુમાન પણ એક સ્વરૂપ છે. એ હકીકત એમને આ પહેલાં જાંબુવાન જેવા વયોવૃદ્ધ વડીલે કહી હતી; પણ એ ભૂલી ગયા હતા. પણ માણસ પોતાની જાતને પોતે જ ખેંચે એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. બીજી જ ક્ષણે હનુમાનજી શિવલિંગ તરફ ખેંચાઈ ગયા અને જાણે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ ન કરતા હોય તેમ શિવલિંગ સન્મુખ લાંબા થઈને પડ્યા. આ ભારે ધક્કો લાગતાં જ હનુમાનજીનું અભિમાન ઓગળી ગયું, મોહ નાશ પામ્યો, બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી ગઈ, પોતાની ભૂલ એમને સમજાઈ ગઈ. તરત જ ઊઠીને, એ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રનાં ચરણમાં આળોટી પડ્યા. શ્રીરામે એમને ઉઠાડ્યા અને પછી વાંસા ઉપર પ્રેમ અને કુરુણાભર્યો હાથ ફેરવતાં કહ્યું : ‘હનુમન્ ! તું મારો અનન્ય ભક્ત છે, તારું લાલનપાલન કરવાનું મને ખૂબ ગમે છે. એમ કર, આ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું શિવલિંગ ભલે યથાવત રહ્યું; તું જે શિવલિંગ લાવ્યો છું તેની પ્રતિષ્ઠા એની બાજુમાં જ મારી આજ્ઞાથી તું કર; હું તારા ઉપર અતિ પ્રસન્ન છું.’ શ્રીરામે કહ્યું.

હનુમાને પછી હાથ જોડીને ભગવાન શ્રીરામની આજ્ઞા પ્રમાણે બાજુમાં પોતે લાવેલા શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આચાર્ય તરીકે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે અને યજમાન તરીકે હનુમાને ભાગ ભજવ્યો.

કહે છે કે, ત્યારથી આજે લંકા નજીકના સાગરકાંઠે, એક તરફ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે પોતે પ્રતિષ્ઠિત કરેલા મહાદેવજી ‘શ્રીરામેશ્વર’ નામે અને ભક્ત હનુમાને, ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનની હાજરીમાં, પ્રતિષ્ઠિત કરેલા મહાદેવજી ‘શ્રીહનુમંતેશ્વર’ નામે શ્રદ્ધાળુ મુમુક્ષુઓને દર્શન આપી રહ્યા છે.

મિથ્યા વાસુદેવ

શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના છાસઠમા અધ્યાયમાં કહેલી રાજા પૌંડ્રક વાસુદેવના જીવનની કથા, કાળગણનાની દૃષ્ટિએ હજારો વર્ષ પહેલાં બનેલી પ્રાચીન ઇતિહાસઘટના કહેવાય; પણ ખરેખર તો એ આજના માણસના જીવનની કથા છે. અજ્ઞાન, અહં, મોહ અને મિથ્યાભિમાનના યોગથી માણસ જ્યારે પોતે જે ખરેખર નથી તે પોતે છે એવો અથવા જે પદ પોતે પ્રામાણિક રીતે મેળવી કે ભોગવી શકે તેમ નથી તે પદ મેળવવાનો અને ભોગવવાનો અથવા તે મેળવ્યું છે અને ભોગવે છે એનો દાવો-દંભ કરે છે ત્યારે એના જીવનનો, પુરાણપ્રસિદ્ધ રાજા વાસુદેવના જીવન જેમ ભારે વિનાશ સર્જાય છે. રાજા વાસુદેવના જીવનની વિગતો કંઈક નીચે પ્રમાણે છે :

‘મોક્ષદાયિની’ મનાતી કાશીનગરીથી થોડા અંતરે આવેલા કુરુષ નામના એક નાનકડા પ્રદેશમાં, દ્વાપર અને કળિયુગના સંધિકાળમાં વાસુદેવ નામે એક રાજા રાજ કરતો હતો. પૌંડ્રક નામના મહા પરાક્રમી પૂર્વજના વંશજ તરીકે ગૌરવ લેવા માટે, એ રાજમાં પાછળથી થયેલા રાજાઓ પોતાના નામની આગળ પૌંડ્રક વિશેષણ હમેશાં વાપરતા હતા. રાજા વાસુદેવ થોડું ભણ્યો હતો, પણ એ પોતાને સર્વ જ્ઞાની પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ સર્વજ્ઞ માનતો-મનાવતો હતો. પોતાના દરબારમાં એ સારા સારા શાસ્ત્રીપંડિતો અને કવિજનોને પોષતો હતો. સત્તા આગળ સૌ કોઈ શિર નમાવે છે યા પૈસાને સૌ કોઈ પૂજે છે, એ ન્યાયે એ બધા ભરસભામાં એના જ્ઞાનનો જ મહિમા ગાતા હતા. એની સત્તા

રાજની મર્યાદિત સરહદ પૂરતી જ સીમિત હતી છતાં એ પોતાને ‘સાર્વભૌમ સમ્રાટ’ તરીકે માનતો-મનાવતો હતો. જન્મરાશિના કારણે એનું નામ વાસુદેવ પાડવામાં આવ્યું હતું, પણ એ પોતાને ખરેખર જ વાસુદેવ ભગવાન માનતો-મનાવતો હતો. પોતે સાક્ષાત્ વાસુદેવ ભગવાન છે એવું દેખાડવા ખાતર એ વેશભૂષા પણ વાસુદેવ ભગવાન જેવી જ ધારણ કરતો હતો — કેડે પીળા રંગનું રેશમી પીતાંબર, ખભે લાલ રંગનું રેશમી યા જરિયાન ઉપરણું, હાથે પુષ્પના ગજરા અને બાજુબંધ, ગળામાં વૈજયંતી જેવી માળા, કાન ઉપર મકરાકૃતિ કુંડળ અને માથે મોરમુગટ. એને હાથ તો બે જ હતા પણ બીજા બે હાથ બનાવટી ધારણ કરીને એ ચતુર્ભુજ બનતો અને ચાર હાથમાં ચાર દિવ્ય આયુધો — શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરતો હતો. સત્તાની શેઠમાં દબાઈને લોકો એને ‘હજૂર, રાજન્’ વગેરે શબ્દોથી નહિ પણ ‘ભગવાન, પ્રભુ, સ્વામી’ વગેરે પ્રકારના શબ્દોથી જ સંબોધન કરતા. પોતાની બે રાણીઓનાં નામ બદલીને એણે રાધિકા અને લક્ષ્મી નામ રાખ્યાં હતાં. રાજમાં સૌ કોઈ એની ભગવાન તરીકે જ પૂજા અને પ્રશંસા કરતા હતા.

એક દિવસે સભામાં એક દરબારીએ ઊભા થઈને હાથ જોડીને ફરિયાદ કરી કે, ‘ભગવન્ ! જગતમાં વાસુદેવ ભગવાન તો આપ એકલા જ છો. છતાં દ્વારિકામાં શ્રીકૃષ્ણ નામનો એક યાદવ, પોતાને વાસુદેવ ભગવાન તરીકે મનાવે છે અને પૂજાવે છે, વેશ પણ એ ભગવાન જેવો જ પહેરે છે અને શરીર ઉપર બે હાથ બનાવટી ચોંટાડીને ચાર હાથમાં શંખ, ચક્રાદિક આયુધો ધારણ કરે છે. એ રીતે એ આપના નામ અને વેશની નકલ કરે છે અને આપનું ઘોર અપમાન કરે છે. એને તાકીદે અહીં પકડી મગાવીને ફરીથી આવું ન કરે એવી ભારેમાં ભારે શિક્ષા કરવાની વિનંતી કરું છું.’

‘હેં ! શું કહો છો ? આ વાત તમે મને આ પહેલાં કેમ કરી નહિ ?’ રોષભર્યા સ્વરે વાસુદેવે પૂછ્યું.

‘પ્રભો ! મને આ વાતની ગઈકાલે રાતે જ ખબર પડી.’ દરબારીએ કહ્યું.

રાજા વાસુદેવે રાજમંત્રી પાસે તરત જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપર નીચે પ્રમાણે આદેશપત્ર લખાવ્યો :

‘અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, તમે અમારા વાસુદેવ નામની નકલ કરીને એ નામ ધારણ કર્યું છે. વેશ પણ અમારા જેવો એટલે ભગવાન જેવો ધારણ કરો છો અને શંખ-ચક્રાદિક દિવ્ય આયુધો પણ અમારી નકલ કરીને ધારણ કરો છો. આ અમારું ઘોર અપમાન છે. તેથી તમને આથી આદેશ આપવામાં આવે છે કે, તમારે તત્કાળ અમારી સન્મુખ હાજર થવું અને ઉપર જણાવેલા કૃત્ય બદલ અમારી લેખી માફી માગવી. જો તમે તેમ કરવામાં ચૂક કરશો તો થોડા દિવસોમાં જ અમે દ્વારિકા આવીશું અને તમારો, તમારા પરિવાર સહ નાશ કરીશું.’ એક ખાસ દૂત દ્વારા આ આદેશપત્ર તરત જ દ્વારિકા મોકલવામાં આવ્યો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે આ આદેશપત્ર વાંચ્યો ત્યારે પ્રથમ તો એ ખૂબ હસ્યા. પણ પછી ગંભીર વદને પણ દૃઢ સ્વરે એમણે દૂતને કહ્યું : ‘તારા રાજા વાસુદેવને કહેજે કે, થોડા દિવસોમાં જ અમે ત્યાં આવીશું અને યુદ્ધમાં એનો નાશ કરીશું.’ એ પછી થોડા દિવસો બાદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યાદવસેના લઈને રાજા વાસુદેવ ઉપર આક્રમણ કર્યું. કાશીનરેશ જે રાજા વાસુદેવનો મિત્ર થતો હતો તે પોતાની સેના લઈને એની મદદે આવ્યો. યુદ્ધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બન્નેનો નાશ કર્યો. રાજા વાસુદેવની જીવનયાત્રા આ રીતે પૂરી થઈ. પણ તે પછી જીવનમાં જે કોઈ ભગવાનની નકલ કરે અને ભગવાન થઈને પોતાને પૂજાવે તેને ‘મિથ્યા વાસુદેવ’ નામે ઓળખવાનો રિવાજ શરૂ થયો જણાય છે.

રાજા વાસુદેવની જીવનકથા વાંચતાં-વિચારતાં કેટલાક પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસ્થિત થાય છે : (૧) પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે માણસનું જીવનધ્યેય શું હોવું જોઈએ ? કેટલાક કહે છે કે, ‘જો એ ધ્યેય, માણસે સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવું અને એ સ્વરૂપે સ્થિર રહીને વર્તવું, એ જ હોય અને વધુમાં એ ધ્યેય, આત્મસ્વરૂપે સદા સ્થિત રહીને આત્મસ્વરૂપમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે સ્વતંત્ર રીતે સદા બિરાજી

રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવું અને તેનું સાધર્મ્ય પામવું — એ સ્વરૂપ સાથે જોડાઈ જવું એ જ હોય તો માણસ એ ધ્યેય સિદ્ધ કર્યા પછી પોતાને ભગવાન તરીકે પૂજાવે, એમાં અશાસ્ત્રીય અને ખોટું શું છે ?’ કેટલાંક શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, ‘જીવ અને જગદીશ્વર એક જ છે; ભગવાન જ્યારે બહુરૂપે—જગતરૂપે થાય છે ત્યારે એ જીવ કહેવાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે નામ અને શબ્દોના આ ફેરફાર સિવાય બીજો કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ કે ભિન્નતા વર્તતી નથી.’ ત્યારે કેટલાક વળી કહે છે કે, ‘જીવો અનેક છે પણ જગદીશ્વર એક અને અદ્વિતીય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ અને ભિન્નતા પ્રવર્તે છે.’ ત્યારે કેટલાક વળી કહે છે કે, ‘જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ અને ભિન્નતા છે, એ વાત જેટલી સાચી છે તેટલી જ એ બન્ને વચ્ચે કોઈ ભેદ અને ભિન્નતા નથી, એ વાત પણ સાચી છે.’ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થો દાખવતાં આ વિધાનોમાં સાચું શું છે ? શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસ, તટસ્થ દૃષ્ટિએ વાંચતાં-વિચારતાં એમ જણાય છે કે, જે પોતાને હું બ્રહ્મ છું — ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ।’ એવું માને છે તે જ્યારે દેહ મૂકે છે ત્યારે, ‘એ બ્રહ્મલીન થયા’ એમ કહેવામાં આવે છે. ‘બ્રહ્મલીન થવું’ એટલે શું ? બ્રહ્મ શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે : બ્રહ્મ એટલે જગત, એવો અર્થ લઈએ તો એ જગતમાં લીન થયા એમ કહેવાય ; બ્રહ્મ એટલે મન એવો અર્થ લઈએ તો એ મનમાં લીન થયા એમ કહેવાય; બ્રહ્મ એટલે પોતાનો આત્મા એવો અર્થ લઈએ તો એ પોતાના આત્મામાં લીન થયા એમ કહેવાય; બ્રહ્મ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષ એવો અર્થ લઈએ તો એ અક્ષરબ્રહ્મપુરુષમાં લીન થયા એમ કહેવાય અને બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવો અર્થ લઈએ તો એ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમમાં લીન થયા એમ કહેવાય. પણ કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે, કોઈ પણ મંત્રદ્રષ્ટા મુનિએ એ પરમાત્માના પદે પાછા પ્રતિષ્ઠિત થયા, એવું કહેવામાં આવેલું જણાતું નથી. જો જીવાત્મા, ખરેખર જ પરમાત્મા હોય તો દેહવિલય થતાં જીવાત્મા પોતાના અસલ પદે પ્રતિષ્ઠિત થયો છે — થાય છે, એમ કહેવું, માનવું અને લખવું

જોઈએ; પણ એવું કંઈ કહેવાતું, મનાતું કે લખાતું નથી; માત્ર બ્રહ્મલીન વિશેષણ જ વાપરવામાં આવે છે. લીન થવું એટલે શું ? લીન થનાર તત્ત્વ બીજા તત્ત્વમાં લીન થાય ત્યારે, લીન થતાં, પોતાનું અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ ખરેખર ગુમાવી દે છે, એવો એનો અર્થ થાય છે ? કે વાંઝિયાનું મન જેમ પુત્રમાં લીન થાય છે, કામીનું મન જેમ પોતાના પ્રિયપાત્રમાં લીન થાય છે અને કંજૂસનું મન જેમ ધનમાં લીન થાય છે — એવો અર્થ થાય છે ? આ બધા પ્રશ્નોના બુદ્ધિગમ્ય ઉકેલનો વિચાર, સુજ્ઞ જનોએ આજે અને અત્યારે જ અથવા આવતીકાલે પણ આ જીવનનો અંત આવે તે પહેલાં અવશ્ય કર્યો જ છૂટકો છે. જો આ જન્મમાં એનો પ્રતીતિજન્ય સાચો ઉકેલ ન સાંપડે તો, જ્યાં સુધી એ ન સાંપડે ત્યાં સુધી, ‘પુનરપિ જનનં, પુનરપિ મરણં, પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।’ — એ સંસૃતિના ચક્રમાંથી જીવાત્માનો છુટકારો થતો નથી, એવું બધાં જ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભારપૂર્વક કહે છે.

આ લેખની મર્યાદામાં રહીને ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં એક સામાન્ય પ્રશ્નનો વિચાર કરવો યોગ્ય જણાય છે. પ્રશ્ન એ છે કે, માણસ, ભગવાન થવાનું અને ભગવાન તરીકે પૂજાવાનું કેમ ઈચ્છે છે ? માનવજીવનનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે, માણસના જીવનમાં જેમ તૃષ્ણાનો પાર કદી આવ્યો નથી — આવતો નથી તેમ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો પણ કદી પાર આવ્યો નથી — આવતો નથી; જીવનમાં જેમ તૃષ્ણા પ્રતિક્ષણે વધતી જતી હોય છે તેમ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પણ નિતનવાં રૂપ ધારણ કરીને વધતી જતી હોય છે. જીવનમાં અન્ન, વસ્ત્ર અને વિશ્રાંતિસ્થાન યથેચ્છ અને પૂરતા પ્રમાણમાં મળે એવી ઈચ્છા માણસમાત્ર કરતો હોય છે, પણ એની એ ઈચ્છા પૂરી થતાં અથવા પૂરી થાય તે પહેલાં તો એ રાજા થવાની ઈચ્છા કરે છે; રાજા થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થતાં, એ દેવેશ્વર ઇન્દ્ર થવાની ઈચ્છા કરે છે; દેવેશ્વર થતાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ થવાની અને એ પછી વિરાટ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા એ સેવતો થાય છે; એમ એની મહત્ત્વાકાંક્ષા આગળ વધતી વધતી આખરે ભગવાનના પદે પહોંચી જાય છે. ભગવાનના

પદથી વધારે ઊંચું બીજું કોઈ પદ છે એવું એના જાણવામાં આવે તો એ અજ્ઞાતપદે પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરવાના પ્રયત્નો પણ એ જરૂર કરે, એમાં કોઈ શંકા નથી. એમ જણાય છે કે, માણસ જીવનમાં ઘણી વખત જેનો કોઈ પાયો ન હોય અથવા જેને મોં-માથું કંઈ જ ન હોય એવી મહત્વાકાંક્ષાઓ સેવતો હોય છે. વિવેકવિચારના પાયા વગરની આ પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષાઓના પરિણામે એના માટે જીવનમાં અંતે પસ્તાવાનું અને રડવાનું જ શેષ રહે, એમાં શી નવાઈ ?

માણસ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિમાં અસાધારણ રૂપ, ગુણ, કળા, બળ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, સત્તા, સંપત્તિ, શક્તિ, યોગ વગેરે જુએ છે ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ એ વ્યક્તિ માટે એના મનમાં અહોભાવ, આદર, આકર્ષણ અને પ્રેમ જાગે છે. પ્રેમ અને આકર્ષણના પરિણામે એ, એ વ્યક્તિનો પૂજક અને પ્રશંસક બની જાય છે. જગતમાં આ પ્રકારની પૂજા અને પ્રશંસાને વીરપૂજા(Hero Worship) કહેવામાં આવે છે. પણ એવી પૂજા અને પ્રશંસામાંથી, જતે દહાડે માણસના મનમાં, અદેખાઈના કારણે યા બીજા કોઈ કારણે, અસાધારણ ગુણશક્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિ જેવા થવાનું મન થાય છે. આ ખ્યાલ દઢ થતાં માણસ એની નકલ કરવાનું શરૂ કરે છે. એવામાં એ વાંચે-સાંભળે કે, જગતમાં ખરેખર તો પરમાત્મા એક જ સૌ કોઈની પૂજા અને પ્રશંસા માટે પાત્ર છે; એમાંથી એ પોતાનામાં ભગવાન જેવા ગુણ અને શક્તિનું ધીમે ધીમે આરોપણ કરતો થાય છે; અને એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ તક જોઈને ભગવાનના પદે પોતાને પ્રતિષ્ઠિત કરી દે છે. માણસને ભગવાન થવાનું કેમ ગમે છે, એ માટે આ હકીકત પણ એક કારણ હોઈ શકે.

શરીર અને મનના શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, માણસને સહજ સ્વભાવે જ પૂજા અને પ્રશંસા પ્રિય હોય છે. દેવ, દાનવ, માનવ, સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ, પંખી, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, યોગી, ભોગી — સૌ કોઈ પૂજાપ્રિય અને પ્રશંસાપ્રિય હોય છે; તેમાં પણ જ્યારે એ પૂજા અને પ્રશંસા, એની પોતાની જ હોય છે ત્યારે તો, તે એને પ્રાણાધિક પ્રિય લાગતી હોય છે. યોગ્ય પુરુષનું યોગ્ય રીતે સન્માન થાય એ હમેશાં ઈચ્છનીય અને

આવકાર્ય ગણાય છે; પૂજા અને પ્રશંસાના પરિણામે માણસને વધારે સારું, સર્વોત્તમ કામ કરી બતાવવાનું પ્રોત્સાહન અને બળ મળે છે. પણ એ સાથે જ સુજ્ઞ જનોએ એક વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે માણસ જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, પણ પૂજા અને પ્રશંસાનો અતિરેક થતાં, પરિણામે એના અંતરમાં જાણ્યેઅજાણ્યે પણ અભિમાનના અંકુરો જન્મે છે. એમાંથી વાત આગળ વધે છે ત્યારે બે અતિ વિચિત્ર અને વિષમ કહેવાય એવા મુદ્દા પેદા થાય છે — જેની પૂજા અને પ્રશંસા કરવામાં આવે તે મનોમન એમ માનતો થાય છે કે, સૌ કોઈએ કોઈ અપવાદ સિવાય એની જ પૂજા અને પ્રશંસા હમેશાં કરવી જોઈએ. પણ વાત એટલેથી અટકતી નથી; એ મનોમન એમ પણ માનતો થાય છે કે, પોતાના સિવાય બીજા કોઈની પૂજા અને પ્રશંસા કોઈએ કદી ન કરવી જોઈએ, અર્થાત્ પૂજા અને પ્રશંસા મેળવવાનો અને ભોગવવાનો અધિકાર એકમાત્ર પોતાને જ હોવો જોઈએ — રહેવો જોઈએ. મનની આવી સ્થિતિ વર્તતી હોય છે ત્યાં સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોની ગંભીર ઘેરી વાણી સાંભળે છે કે જગતમાં એકમાત્ર પરમાત્મા જ સૌ કોઈની પૂજા અને પ્રશંસાના અધિકારી છે; માટે સુજ્ઞ જનોએ પરમાત્માની જ પૂજા અને પ્રશંસા કરવી જોઈએ. આ વાત સાંભળે છે ત્યારે એ એકમાત્ર પોતાને જ સર્વગુણસંપન્ન માનતો હોવાથી પોતાનામાં ભગવતપદનું આરોપણ કરતો થાય છે.

હવે આપણે મૂળ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ. કપાળે કપાળે જેમ બુદ્ધિ જુદી હોય તેમ માણસે માણસે જીવનધ્યેયનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા જુદી હોય છે. જેના જીવનમાં કોઈ ધ્યેય જ ન હોય એને જગતમાં શિંગડાં અને પૂછડા વગરનો માનવપશુ માનવામાં આવે છે. આ સાથે જેમણે જીવનમાં કોઈ ને કોઈ બાબતને જીવનધ્યેય તરીકે સ્વીકારેલી છે તેમાં મોટા ભાગના પ્રસંગોમાં ભીંત ભૂલ્યા જેવી પાયાની મોટી ખોડ હોય છે, એ હકીકતનો પણ આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મોટા ભાગના માણસોએ જીવનધ્યેય તરીકે ભૌતિક સુખસગવડ, સત્તા અને સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અને ભોગવટાનો સ્વીકાર કરેલો હોય છે; આ એક ભારે મોટી

અને ગંભીર ભૂલ છે. જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે સર્વોત્તમ સાધન તરીકે માણસને શરીર મળેલું છે. સાધનરૂપ એ શરીરને જ જે સાધ્ય અને ધ્યેયપદ્ધતિ બેસાડીને ચાલે એને શું કહેવું ? માણસને સવારી કરવા માટે ઘોડો આપવામાં આવે ત્યારે જો ઘોડા ઉપર સવારી કરવાના બદલે ઘોડાને જ ઊંચકીને માણસ ચાલે તો એ મહામૂર્ખ કહેવાય. માનવજીવનનો ઇતિહાસ કહે છે કે, ભૌતિક સુખસગવડ, સત્તા અને સંપત્તિ તો જીવપ્રાણીમાત્રને પોતાનાં કર્મો અનુસાર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ પહેલાં મળ્યાં જ છે, આજે પણ મળે છે અને ભવિષ્યમાં પણ મળવાનાં જ છે. એટલે જીવનધ્યેય તરીકે એ બાબતને ગ્રહણ ન કરાય — ન કરવી જોઈએ. જીવનધ્યેય તો એવું હોવું જોઈએ કે, જે જોયાજાણ્યા પછી માણસને બીજું જોવા-જાણવાની જરૂર જ ન રહે; જીવનધ્યેય તો એવું હોવું જોઈએ કે જે મેળવ્યા પછી માણસને બીજું મેળવવાની જરૂર જ ન રહે; જીવનધ્યેય તો એવું હોવું જોઈએ કે, જે મેળવવા અને ભોગવવા માટે કર્મ કર્યા પછી જીવનમાં માણસને બીજું કોઈ કર્મ કરવાની જ જરૂર ન રહે. પણ માનવજીવનની મોટામાં મોટી કડુશતા એ છે કે, જીવનમાં જે જોવા-જાણવાની ખાસ જરૂર છે તે માણસ જોતો-જાણતો નથી, પણ જે જોવા-જાણવાની જરૂર નથી તે જ હમેશાં જોતો-જાણતો હોય છે; જીવનમાં જે સાંભળવાની ખાસ જરૂર છે તે સાંભળતો નથી, પણ જે સાંભળવાની જરૂર નથી તે જ નિરંતર સાંભળતો હોય છે; જીવનમાં જે કર્મ કરવાની જરૂર છે તે કર્મ એ કરતો નથી, પણ જે કર્મ કરવું ન જોઈએ એ કર્મ જ એ રોજ જાણીને કરતો હોય છે. ખરેખર તો જીવનધ્યેય શોધવા-મેળવવા માટે માણસે અન્યત્ર ફાંફાં મારવાની જરૂર નથી, પણ માઈલો સુધી વિસ્તરેલી પોતાના મનની વૃત્તિને માણસે પ્રયત્નપૂર્વક, સમજ-વિચારીને પોતાના આત્મામાં કેન્દ્રિત અને સ્થિર કરવાની જરૂર છે, અર્થાત્, માણસ અંતરમાં ઊંડા ઊતરીને દૃશ્યદેહથી વિલક્ષણ એવા પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે અને નિત્ય અનુભવે, એ જ એના જીવનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ ; પણ માણસ આત્મદર્શી બનીને ત્યાં જ અટકી જાય, એ હિતાવહ નથી. એ જીવનધ્યેય અધૂરું ગણાય છે; કારણ કે, દૃશ્ય શરીરમાં સ્વરૂપ, સ્વભાવ,

ગુણ અને શક્તિ — સર્વદૃષ્ટિએ વિલક્ષણ એવો આત્મા જેમ રહેલો છે તેમ એ આત્મારૂપી શરીરમાં એ શરીરથી વિલક્ષણ એવા પરમાત્મા અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા છે. તેથી સ્વ-સ્વરૂપમાં સદા સ્થિત રહીને, એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે સ્વતંત્ર રીતે અખંડ રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવું અને એ સ્વરૂપનું સાધર્મ્ય પામવું — એ સ્વરૂપ સાથે જોડાઈ જવું, એ જ સુજ્ઞ અને વિવેકી જનોના જીવનનું એકમાત્ર સાચું જીવનધ્યેય હોવું જોઈએ. પણ માનવજીવનની અવળચંડાઈ એ છે કે, આ જીવનધ્યેયથી દૂરસુદૂર જવાય — રહેવાય અથવા કેટલીક વખત એ જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરવાના માર્ગે એક ડગલું આગળ વધાય તો તે સાથે ચાર ડગલાં પાછા પડાય એવી જ પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવહારો એ કરતો હોય છે.

માણસ એક વાર જીવનધ્યેય તરીકે ઉપર જણાવેલી વાત નિઃશંક મને સ્વીકારે છે અને પછી એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે, સ્વધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરીને, નિશ્ચય અને શ્રદ્ધાપૂર્વક એ માર્ગે આગળ વધે છે ત્યારે, ‘સંગ તેવો રંગ’ એ સર્વસામાન્ય ન્યાયે, સાધક જીવને પરમાત્માના સાધર્મ્યના પરમ દિવ્ય આનંદનો અનુભવ થાય છે. સાધર્મ્યના પરિણામે, મીઠા જળના મહાસાગરમાંથી માણસ જેમ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જળ ગ્રહણ કરે છે છતાં સાગર અપાર અને અપાર જ રહે છે તેમ, એ પરમાત્મા જેવું રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે પણ પરમાત્મા તો અપાર અને અપાર જ રહે છે. અત્રે એક વાત સૌ કોઈએ સ્વસ્થ ચિત્તે હમેશાં નજર સમક્ષ રાખવી ઘટે છે — તે એ કે, ‘જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ । જીવાત્મા એ જ પરમાત્મા છે — જીવ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી’ — એવો જ્ઞાનમત પ્રવર્તાવનારા પુરુષોએ પણ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં સ્વીકાર કર્યો છે કે, જીવાત્મા આ પ્રકારની સર્વોત્તમ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરે છે છતાં એને જગતવ્યાપાર કરવાની શક્તિ* પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાત્, સૃષ્ટિસર્જનના વ્યવહારની શક્તિ,

* બ્રહ્મસૂત્રના જગદ્વ્યાપારવર્જ પ્રકરણાદસન્નિહિતત્વાચ્ચ । ૪-૪-૧૭ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં સૌ કોઈએ આ અર્થ સ્વીકારેલો છે.

બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરનાર સાધકને મળતી નથી, પણ એકમાત્ર પરમાત્મામાં જ વેષ્ટિત રહે છે. પરમાત્મા જેનામાં જેટલા કાળ માટે એ શક્તિનું પ્રદાન કરે છે તે પુરુષ, તેટલા કાળ પૂરતું, પરમાત્માની આજ્ઞાને આધીન વર્તીને, પરમાત્માની પ્રસન્નતા માટે એ શક્તિ ભોગવતો હોય છે. શાસ્ત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ‘આ બધું બ્રહ્મ છે – સર્વં ચત્વિદં બ્રહ્મ ।’ એ પ્રકારના શબ્દો વપરાયેલા છે તે સૂત્રો, મહાસાગરના મધ્યમાં ચાલી જતા જહાજમાં બેઠેલો માણસ જેમ, ‘સર્વત્ર જળ જ છે, જળ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી, એકમાત્ર જળ જ સત્ય છે’ એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે તેમ જેની દૃષ્ટિ પરમાત્મામય થયેલી હોય છે, જે જડચેતન સ્થાવર-જંગમ સર્વમાં સર્વત્ર પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જ જોતો હોય છે, તેવા પુરુષોના શબ્દો છે એમ નિશ્ચિત સમજવું જોઈએ. પણ એવા પુરુષો પણ પરમાત્માની નાનીમોટી સર્વ આજ્ઞાઓનું કાળજીપૂર્વક, સાવધાની અને પ્રેમથી પાલન કરતા હોય છે. જ્ઞાનીભક્ત સર્વત્ર પોતાના ઈષ્ટ આરાધ્ય દેવસ્વરૂપને જ જોતો હોય છતાં, એ મનોમન પોતાને સેવક અને આરાધ્ય ભગવત્સ્વરૂપને સ્વામી તરીકે જ જોતો-અનુભવતો હોય છે. આ બધી વાતનો સાર એ છે કે, મુમુક્ષુ જીવ પરમાત્માની ભક્તિ-ઉપાસના નિષ્કામભાવે સતત કરે છે ત્યારે એ કર્મ અને વાસના, માયા અને કાળનાં બંધનોમાંથી છૂટીને પરમાત્મા જેવું સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ પામે છે; પણ એ ભગવાનના પદે બેસી જતો નથી પણ ભક્ત જ રહે છે.

માણસ તપ અને ત્યાગ, વ્રત અને દાન, યજ્ઞ અને તીર્થ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગ, સેવા અને સમર્પણના રંગે બરાબર રંગાય છે ત્યારે એનામાં અસાધારણ શક્તિ અને ઐશ્વર્ય સ્વયંમેવ આવે છે. છતાં એ, એ શક્તિ અને ઐશ્વર્યને ગ્રહણ કરતો નથી કે એનું પ્રદર્શન કરતો નથી. એ તો, સર્વ શક્તિપ્રદાતા પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્વરૂપની ભક્તિ-ઉપાસના અને એમણે આંકેલી ધર્મમર્યાદાના પાલનમાં જ હમેશાં અણિશુદ્ધ સ્થિત રહેતો હોય છે. આંબાના વૃક્ષ ઉપર વધારે કેરીઓ આવે છે ત્યારે જેમ એ વૃક્ષ વધારે વિનમ્ર બનતું હોય છે તેમ

એવો પુરુષ વધુ વિનમ્ર અને વધુ વિવેકી બનતો જાય છે, સર્વેશ્વર શ્રીહરિની ભક્તિમાં એ વધારે ઉત્સાહથી અને નિતનવા આનંદથી સંલગ્ન થતો જાય છે. એની એક દૃષ્ટિ ઇતિહાસનાં પાનાં ઉપર હોય છે. એ પાનાંઓમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મોટા અક્ષરે લખેલું હોય છે કે, આ પહેલાં જેણે જેણે ભગવાનની નકલ કરવાનો અને ભગવાન તરીકે પૂજાવાનો જરીસરખોય પ્રયત્ન કરેલો છે તે હિરણ્યકશિપુ અને રાવણ જેવા બધા જ, મિથ્યા વાસુદેવ જેમ ભૂંડી રીતે નાશ પામ્યા છે. ઇતિહાસ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે કે, આજે પણ જે ભગવાનની નકલ કરી રહ્યા છે અને પોતાને ભગવાન તરીકે પૂજાવી રહ્યા છે તે બધા જ પરમાત્માના પદ અને ધામને બદલે, કાળ અને માયાના ભીષણ ધક્કાના જ અધિકારી બન્યા છે, બની રહ્યા છે – બનવાના છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.

“... ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં અને તેમની ભક્તિમાં પ્રતિદિન વધારો થાય એમ કરતા રહેવું જોઈએ; એ માટે સદાસર્વદા સત્સંગ કરવો જોઈએ. માણસ કમાય છે તેમાંથી જરૂર પૂરતું ખર્ચ કરીને, બાકીનો સંચય કરતો રહે છે તો, અણધાર્યો ખર્ચ આવે કે કંઈ પ્રસંગ આવે ત્યારે વિના સંકોચે તે વાપરી શકાય છે; તેમ, દેશકાળ વિપરીત આવે ત્યારે, જ્ઞાનાંશનો સંચય કર્યો હોય, તો દેશકાળ લાગે નહિ અને રક્ષણ થાય. ...”

કૈકેયી, રામભક્ત કે રામશત્રુ ?

રામાયણનાં પાત્રોમાં કૈકેયીનું પાત્ર ભારે વિચિત્ર અને રહસ્યભરેલું જણાય છે. આજે હજારો વર્ષો વતી ગયાં છે છતાં કૈકેયીનું પાત્ર કાં પુરુષરૂપે કાં સ્ત્રીરૂપે આજે ઘરઘરમાં જીવતું જાગતું જોવા મળે છે એ અનુભવ, એ પાત્રની જીવનરીતિ માણસની ઉન્નતિ યા અવનતિમાં કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ હકીકત દાખવે છે. કૈકેયીના જીવનની નિંદા કરનારા ઘણા છે, પણ એની પ્રશંસા કરનારાની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. કેટલાક કહે છે કે, કૈકેયી જેવી દુષ્ટ, દંભી અને કુપાત્ર બીજી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળે તેમ છે; ત્યારે કેટલાક કહે છે કે, એ શ્રીરામની પરમભક્ત હતી; પોતાના પુત્ર ભરત કરતાં પણ કૈકેયીને શ્રીરામ અધિક પ્રિય હતા. ‘મારો રામ, મારો રામ’ એવું રટણ એની જીભ હમેશાં કરતી હતી. દિવસમાં એક વાર પણ રામનું દર્શન ન થાય તો એને ચેન પડતું નહિ. કેટલાક કહે છે કે, એ શ્રીરામની જન્મજાત શત્રુ હતી; કૈકેયી ન હોત તો શ્રીરામને ચૌદ વર્ષ વનમાં રહેવા ન જવું પડત; શ્રીરામ વનમાં રહેવા ન ગયા હોત તો સીતાજીનું અપહરણ ન થાત; સીતાજીનું અપહરણ ન થયું હોત તો શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ ન થાત; અને શ્રીરામ અને રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ ન થયું હોત તો પાપમૂર્તિ રાવણનો નાશ ન થયો હોત. કૈકેયી ન હોત તો શ્રીરામનું અવતારકાર્ય અધૂરું રહ્યું હોત; કૈકેયી ન હોત તો રામાયણનું કદાચ સર્જન જ ન થયું હોત.

૨. કેટલાક કહે છે કે, કૈકેયી ન હોત તો ભરતનો જન્મ ન થયો

હોત; ભરતનો જન્મ ન થયો હોત તો જગતને ભ્રાતૃભાવનો ઉચ્ચ આદર્શ જાણવા-સમજવા ન મળત; જ્ઞાની ભક્તની ત્યાગપ્રધાન ઈશ્વરનિષ્ઠ જીવનરીતિ શીખવા ન મળત; અને ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તનું અનિષ્ટ ઈચ્છનાર, બોલનાર અને કરનાર વ્યક્તિ અંતરતમ આપ્તજન હોય તોપણ તેનો ઊલટી થયેલા અન્નની જેમ ત્યાગ કરવામાં જ શ્રેય છે, એ સત્ય જગતને જાણવા ન મળત. કેટલાક કહે છે કે સ્ત્રી અબળા નથી, પણ ખરેખર સબળા છે, એ સત્ય કૈકેયીનું પાત્ર ન હોત તો, જગતને ન સમજાત. પત્નીનું સ્થાન સુખમાં યા દુઃખમાં હમેશાં પોતાની પડખે જ હોય છે — હોવું જોઈએ એ જીવનસત્ય કૈકેયીનું પાત્ર જ દાખવે છે. ત્યારે કેટલાક કહે છે કે, જગતમાં સંબંધનું મોટામાં મોટું કારણ — અંતરતમ હેતુ સ્વાર્થ જ હોય છે, એ અનુભવ કૈકેયીનું પાત્ર જ કરાવે છે. કેટલાક કહે છે કે, પુરુષના મૃત્યુની પાછળ કારણભૂત મોટા ભાગે સ્ત્રી જ હોય છે; ઇતિહાસની આ પ્રસિદ્ધ વાત કૈકેયીનું પાત્ર ન હોત તો જગતને ન સમજાત. કેટલાક કહે છે કે, જીવનમાં ઐહિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગો પ્રેય અને શ્રેયના માર્ગો આગળ વધનાર મુમુક્ષુ માટે કૈકેયીનું પાત્ર ખૂબ ઉપયોગી અને ઉપકારક છે; તો કેટલાક કહે છે કે, ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તનું અનિષ્ટ કરનાર — અનિષ્ટ કરવાનો સંકલ્પ સરખોય કરનારનું કેવું અધઃપતન થાય છે એ કૈકેયીનું પાત્ર સમજાવે છે. એકમેકથી વિરુદ્ધ જણાતાં આ બધાં વિધાનો અને માન્યતાઓ બરાબર સમજવા માટે કૈકેયીના જીવનની ઇતિહાસકથા જાણવા-સમજવાની જરૂર છે.

૩. અયોધ્યાના રાજા દશરથને ત્રણ રાણીઓ હતી — કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી. કૈકેયી વયમાં સૌથી નાની અને ત્રીજા નંબરની રાણી હતી, છતાં રાજા દશરથની અતિ માનીતી હતી. એનું રૂપ અનુપમ હતું. રૂપ સાથે, તાણાવાણા માફક વણાયેલા ગર્વ અને અતડાઈ-આડાઈના દુર્ગુણો પણ સાથે સાથે એનામાં હતા. એ ભારે બુદ્ધિશાળી હતી; પણ કેવળ બુદ્ધિમત્તા સાથે અભિમાન અને અવિવેક સદા જોડાયેલાં છે એ ન્યાયે એ દોષો પણ એનામાં હતા.

રાજનીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ મુત્સદ્દી પણ હતી; રાજકાજની ઘણી બાબતોમાં રાજા દશરથ એની સલાહ લેતા હતા. શાસ્ત્રવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યા પણ એ ભણી હતી. એ અતિ શૂરવીર હતી; રાજમહેલમાં, રાજદરબારમાં અને જીવનવ્યવહારનાં કાર્યોમાં એ જેમ, પતિ રાજા દશરથની પડખે હમેશાં રહેતી તેમ યુદ્ધપ્રસંગે પણ એ પતિની પડખે રહેતી અને અનેક રીતે યુદ્ધમાં પતિને સહાયભૂત થતી હતી.

૪. એક વખત દેવો અને દાનવો વચ્ચે થયેલા સંગ્રામમાં દેવોના પક્ષે લડી રહેલા રાજા દશરથ જીવલેણ ઘાયલ થયા ત્યારે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના કેકેયીએ અજોડ ધીરજ, હિંમત અને કૌશલ્ય દાખવીને રાજા દશરથની તાત્કાલિક સેવાશુશ્રૂષા કરીને થોડા વખતમાં જ પુનઃ યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન બનાવ્યા. દેવોનો વિજય થયો. દશરથ અતિ પ્રસન્ન થયા. એમણે જે જોઈએ તે માગી લેવા કેકેયીને બે વાર આગ્રહ કર્યો. મીઠું મોહક હાસ્ય કરીને કેકેયીએ ત્યારે કહ્યું : ‘નાથ ! જરૂર પડશે ત્યારે હું આપની પાસેથી બે વર માગી લઈશ. ત્યાં સુધી મારા નામે આપની પાસે કૃપા કરીને એ વર અનામત રાખો.’ ‘ભલે ! તારી ઈચ્છા થાય ત્યારે જે જોઈએ તે માગી લેજે. હું તે આપવા પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બંધાઉં છું.’ રાજાએ કહ્યું.

૫. આ ઘટનાને વર્ષો વીતી ગયાં. રાજાને ત્રણ રાણીઓ હોવા છતાં કોઈ સંતતિ ન હતી. ગુરુ વસિષ્ઠની સલાહથી એમણે પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો. એ પછી ભગવત્કૃપાથી રાજાને ચાર પુત્રરત્નો સાંપડ્યાં. કૌશલ્યાથી શ્રીરામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન અને કેકેયીથી ભરત. સમય જતાં કુમારો મોટા થયા. શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બધી વિદ્યા ભણ્યા, એમનાં લગ્ન થયાં. એક દિવસ રાજા દશરથ દર્પણમાં પોતાનું મુખ જોતા હતા ત્યારે એમને ‘પોતે વૃદ્ધ થઈ ગયા છે — થઈ રહ્યા છે,’ એવાં ચિહ્નો શરીર ઉપર વર્ત્યાં; એટલે મોટા પુત્ર શ્રીરામને રાજગાદી સોંપી દઈને નિવૃત્તિ લેવાનો એમણે તત્કાળ નિર્ણય કર્યો. રાજમંત્રી સુમંત અને ગુરુ વસિષ્ઠને તરત જ બોલાવ્યા અને પોતાના નિર્ણયની જાણ કરી. બન્ને જણે એ નિર્ણયને વધાવી લીધો. શ્રીરામના

રાજ્યાભિષેક માટે ગુરુ વસિષ્ઠે બીજા દિવસે સવારનું મુહૂર્ત આપ્યું. મુહૂર્ત સાચવીને રાજ્યાભિષેક કરીશ, એ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું અને ગુરુ વસિષ્ઠના માર્ગદર્શન નીચે બધી તૈયારીઓ કરવાની રાજાએ મંત્રીને આજ્ઞા કરી. વ્યવહારના પ્રસંગોમાં કામ શરૂ કરતાં પહેલાં ત્રણે રાણીઓ સાથે મંત્રણા-વિચારણા કરવાની દશરથે પ્રણાલિકા અપનાવી હતી; પણ આજે ઉતાવળમાં એ પ્રણાલિકાનું પાલન થઈ શક્યું ન હતું. રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓ માટે જાતજાતના અનેક આદેશો આપવામાં મધ્યાહ્નકાળ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે આ મંગળ સમાચાર રાણીઓને આપવા નમતા પહોરે રાજા દશરથ રાણીઓના મહેલમાં ગયા. સૌ પ્રથમ માનીતી રાણી કેકેયીના મહેલમાં ગયા; પણ ત્યાં એમણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી એ દિગ્મૂઢ બની ગયા; રાણી કેકેયી આવા મંગળ પ્રસંગે કોપભવનમાં ગઈ હતી.

૬. નગરજનોએ જ્યારે જાણ્યું કે, આવતીકાલે સવારે શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક થવાનો છે ત્યારે લોકો રાજીના રેડ થઈ ગયા; મંગળ વાદ્યો વગાડીને સૌ કોઈ આનંદથી નાચવા લાગ્યા; જાહેર માર્ગો અને સ્થળો રાજ્યસેવકો ધજાપતાકા અને તોરણોથી શણગારવા લાગ્યા. નાગરિકો પોતાનાં ઘરઆંગણાં શણગારવા લાગ્યા; વેપારીઓ અને દેવસેવકો પણ પોતાની પેઢીઓ અને દેવાલયો શણગારવા લાગ્યા. રાણી કેકેયીની પ્રિય વિશ્વાસુ દાસી મંથરાને આ વાતની ખબર પડી. શ્રીરામ માટે એમના અંતરમાં માન અને આદર હતાં; પણ એક અશુભ વિચાર એના મનમાં જાગ્યો : ‘શ્રીરામ ગાદીએ બેસશે એટલે કૌશલ્યાદેવી રાજમાતા થશે અને રાજાજીની માનીતી રાણી થશે; કેકેયી અણમાનીતી બનશે; અને તેમ થાય તો કેકેયીનાં માનપાન ઘટશે; સાથે પોતાનું માનપાન ઘટે; અને તેમ થાય તો પોતાનું વતન છોડીને કેકેયી સાથે અયોધ્યા આવીને રહેવાનો કંઈ અર્થ ન રહે.’ એણે મનોમન કંઈક નિર્ણય કર્યો અને કેકેયી પાસે જઈને શ્રીરામના રાજ્યાભિષેકની મંગળ વધાઈ આપી. ખબર સાંભળીને કેકેયી આનંદથી નાચવા લાગી; એણે પોતાના ગળામાંથી કીમતી રત્નહાર કાઢીને મંથરાને બક્ષિસ આપ્યો.

મંથરાએ હાર લેવાનો ઈન્કાર કર્યો અને આંખમાં આંસુ લાવી નિસાસા નાખવા લાગી. કેકેયી એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. એણે કહ્યું : ‘મંથરા ! શ્રીરામના રાજ્યાભિષેકના મંગળ પ્રસંગે તું રડે છે કેમ ? અને નિસાસા નાખે છે કેમ ? શ્રીરામ રાજગાદી ઉપર બેસે એ તો આપણા માટે આનંદ-ઉત્સવનો સમય કહેવાય.’ મંથરાએ રડતાં રડતાં કહ્યું : ‘રાણીબા ! જેમાં તમારું અને તમારા પરિવારનું અહિત થતું હોય તેને આનંદ-ઉત્સવનો પ્રસંગ કેમ કહેવાય ? શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક, મને લાગે છે કે તમારું અહિત કરવા માટે તત્કાળ યોજવામાં આવ્યો છે.’ કેકેયીએ જવાબમાં કહ્યું : ‘મંથરા ! તારી મોટી ભૂલ લાગે છે. શ્રીરામ ગાદીએ બેસે તેમાં મારું હિત જ રહેલું છે. એથી મારું અહિત થશે એવી કલ્પના સરખીય મને થતી નથી.’ આંસુ લૂછતાં લૂછતાં મંથરાએ કહ્યું : ‘રાણીજી ! તમે ખૂબ ભોળાં છો; એટલે રાજાજી અને કૌશલ્યાદેવીની રમત તમે સમજી શકતાં નથી. આજ સુધી રાજાજી બધાં કાર્યો તમને પૂછીને પછી જ કરતા હતા; આજે મધ્યાહ્નકાળ વીતી જવા આવ્યો છતાં, રાજ્યાભિષેક જેવી મહત્વની બાબતની રાજાજીએ તમને જાણ સરખીય કરી નથી એનું શું કારણ ? ચાર રાજકુમારો પૈકી બે — ભરતરાજ અને શત્રુઘ્ન રાજબહાર મોસાળમાં ગયેલા છે. એમની ગેરહાજરીમાં અને એમને જાણ કર્યા સિવાય અચાનક આ નિર્ણય લેવાનું શું કારણ ?’ મંથરાના શબ્દો સાંભળીને કેકેયી મૂંઝાઈ; પણ તરત જ સ્વસ્થ થઈને એણે કહ્યું : ‘રાજકાજનાં બીજાં કામોમાં રોકાયા હશે એટલે રાજાજી મને હજી સુધી આ નિર્ણયની જાણ કરી શક્યા નહિ હોય; રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત ખૂબ ટૂંકું હશે તેથી ભરતને ખબર આપવા જેટલો કે એને બોલાવવા જેટલો સમય નહિ રહ્યો હોય.’ મંથરાએ ફિક્કું હાસ્ય કરતાં મક્કમ સ્વરે કહ્યું : ‘રાજાજીના મહેલ અને તમારા મહેલ વચ્ચે કોઈ અંતર નથી; બીજાં કામોને લીધે રાજાજી અહીં આવી શકે તેમ ન હોય તો તમને રાજાજીએ પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યાં હોત; પણ તમારી અવગણના ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવી છે. શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક થતાં જ તમારું માનપાન ઊતરી જશે. તમે ગઈકાલ સુધી

રાજાજીની માનીતી રાણી હતાં તે પદ પછી કૌશલ્યાને મળશે. ભરતરાજને પછી મોસાળમાં જ રહેવું પડશે. રાણીજી ! તમારું પ્રિય અને હિત કરવા ખાતર, હું વતન છોડીને તમારી સાથે અહીં આવી છું. મને તમારું હિત હૈયે વસેલું છે; તેથી, તમારું અહિત થતું હોય એવું કોઈ કાર્ય હું જોઈ શક્તી નથી કે સહન કરી શક્તી નથી. મારા અંતરની વાત મેં તમને કહી. હવે તમે જાણો.’ એમ કહીને મંથરા વળી રડવા લાગી. કેકેયીએ મંથરાને પોતાના પડખામાં લીધી અને એને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. મંથરાના અંગનો સ્પર્શ થતાં જ કેકેયીના અંતરમાં વીજળીના આંચકા જેવું વિચિત્ર પરિવર્તન આવ્યું. મંથરાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એણે કહ્યું : ‘મંથરા ! મારી મતિ ખરેખર મૂંઝાઈ ગઈ છે; મારે શું કરવું જોઈએ એ મને સમજાતું નથી.’ કેકેયીના આ શબ્દો સાંભળતાં જ મંથરાએ પોતાની જાતને એના પડખામાંથી અળગી કરીને કહ્યું : ‘તમે કહેતાં હો તો હું રસ્તો બતાવું.’ એમ કહીને એણે કેકેયીને કોપભવનમાં જવાનું અને રાજાજી મનાવવા માટે ત્યાં આવે ત્યારે કહેલાં બે વરદાન માગી લેવાનું — એટલે કે શ્રીરામને રાજગાદીને બદલે વલ્કલ પહેરાવીને ચૌદ વર્ષ માટે વનમાં મોકલવાનું અને ભરતરાજને તત્કાળ રાજગાદીએ બેસાડવાનું માગી લેવાનું સમજાવ્યું. કેકેયીને મંથરાનો બચપણથી જ સંગ હતો, એનામાં હેત હતું અને એના વચનમાં આંધળો વિશ્વાસ હતો; એટલે તરત જ એના કહેવા પ્રમાણે કરવા એ તૈયાર થઈ ગઈ.

૭. રાજા દશરથ આવ્યા ત્યારે એ એક વસ્ત્ર શરીર ઉપર અસ્તવ્યસ્ત પહેરીને કોપભવનમાં વચ્ચે ચત્તાપાટ પડી હતી. માથાના કેશ છૂટા હતા, સર્વ અલંકારો ચારે તરફ વેરાયેલા પડ્યા હતા, રીસ અને ક્રોધના ભાવોથી એનું રૂપાળું મુખ વિકૃત થઈ ગયું હતું. રાજા દશરથે એનું માથું ખોળામાં લઈને એને મનાવવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ઘણી મથામણ પછી એણે રાજા પાસે પોતાના લહેણા બે વર આપવાની સોગન ઉપર ખાતરી મેળવી; અને પછી ગંભીર ઘેરા પણ મક્કમ અને નિષ્ઠુર અવાજે એણે માગ્યું : ‘આવતીકાલે સવારે શ્રીરામને

રાજ્યાભિષેકને બદલે વલ્કલ પહેરાવીને ચૌદ વર્ષ માટે રાજની હદ બહાર વનમાં રહેવા મોકલો અને ભરતને તત્કાળ રાજગાદી ઉપર બેસાડો.’ માગણીના શબ્દો સાંભળતાં જ રાજા દશરથ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા. મંથરાની સલાહથી કેકેયીએ તરત જ રાજમંત્રી સુમંતને અને ગુરુ વસિષ્ઠને બોલાવ્યા. બન્ને જણ આવ્યા એટલે ધીરગંભીર વદને, કેકેયીએ રાજાજીએ પોતાને ઉપર જણાવેલા બે વર આપવાનું કહ્યા પછી મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા હોવાનું કહ્યું. રાજવૈદ્યને બોલાવવામાં આવે તે પહેલાં રાજા દશરથ ભાનમાં આવ્યા. કપાળે હાથ ઠોકીને એમણે કેકેયીએ માગેલા બે વરની વિગતો કહી અને પોતે વર આપવા માટે અગાઉથી બંધાયેલા હોવાનું સ્વીકાર્યું. ભરતને રાજગાદીએ બેસાડવા બધા સંમત થયા, પણ શ્રીરામને વલ્કલ પહેરાવીને ચૌદ વર્ષ વનમાં મોકલવાની માગણી પાછી ખેંચી લેવાની કેકેયીને આગ્રહભરી વિનંતીઓ કરી. કેકેયીનું હૃદય જાણે પાષાણનું ન બન્યું હોય તેમ આ વિનંતીઓની તેના ઉપર કંઈ જ અસર ન થઈ; એ પોતાની બન્ને માગણીઓ ઉપર મક્કમ રહી. એમ કરતાં કરતાં રાત વીતી ગઈ. રાજ્યાભિષેકના દિવસનું પ્રભાત થયું. કેકેયીની સૂચનાથી શ્રીરામને બોલાવવામાં આવ્યા. શ્રીરામને ત્યાં આવેલા જોતાં રાજા દશરથ ફરીથી બેભાન થઈ ગયા. થોડી વાર પછી એ ભાનમાં આવ્યા એટલે કેકેયીએ એમના વતી, જાણે એમની આજ્ઞાથી કહેતી હોય તેમ શ્રીરામને કહ્યું : ‘રામ ! રાજ્યાભિષેકનો વિધિ આજે નહિ થાય. તમારે વલ્કલ પહેરીને ચૌદ વર્ષ સુધી રાજ્યની હદ બહાર વનમાં રહેવા જવાનું છે; અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવશે. આ રાજાજ્ઞા છે.’ શ્રીરામે પિતા દશરથના ચરણનો સ્પર્શ કરીને કહ્યું : ‘ભલે, જેવી પિતા, રાજાની આજ્ઞા. હું અત્યારે વનમાં જવા નીકળું છું. પિતાજીની—રાજાજીની વિદાય લેવા હું થોડી વારમાં જ આવું છું.’ એમ કહીને હાથ જોડીને સર્વને વંદન કરીને શ્રીરામ મહેલની બહાર નીકળી ગયા. થોડી વારમાં જ શ્રીરામ રાજ્યાભિષેકના વસ્ત્રાલંકારોને બદલે શરીર ઉપર વલ્કલ ધારણ કરીને આવ્યા. એમની પાછળ એવા જ વેશમાં સીતાજી અને

લક્ષ્મણ પણ હતાં. વલ્કલ વેષમાં શ્રીરામને જોતાં જ રાજા દશરથ ફરીથી બેભાન થઈ ગયા; ગુરુ વસિષ્ઠ તો મૂંગા રહ્યા પણ મંત્રી સુમંતથી ન રહેવાયું. એણે કેકેયીને કહ્યું : ‘રાણીજી ! રાજાજી ભરતરાજને રાજગાદીએ બેસાડવા તૈયાર છે પછી તમે શ્રીરામ વલ્કલ પહેરીને ચૌદ વર્ષ વનમાં રહેવા જાય એવો આગ્રહ શા માટે રાખો છો ? સર્વનું સુખ અને સર્વની શાંતિનો વિચાર કરીને, કૃપા કરીને એ આગ્રહ તમે છોડી દો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.’ રાણી કેકેયીએ કોપભવનની છત સામે, જાણે આકાશ સામે જોતી હોય તેમ જોયું અને પછી કોઈ આર્ષદ્રષ્ટાની અદાથી વાણી ઉચ્ચારી : ‘મંત્રીજી ! મને શ્રીરામ ભરત કરતાં પણ વધારે વહાલા છે; પણ એ વનમાં રહેવા જાય એ એમના જીવનકાર્ય માટે અને જગતનાં સુખ-શાંતિ અને શ્રેય માટે આવશ્યક છે.’ ભાનમાં આવેલા રાજા દશરથે આ શબ્દો સાંભળ્યા અને ચિત્કાર કરીને બોલ્યા : ‘કપાળ મારું ! મંત્રીજી ! વિનાશકાળ નજીક આવ્યો છે એટલે એને આ બુદ્ધિ સૂઝી છે.’ શ્રીરામે પિતા સામે બે હાથ જોડીને કહ્યું : ‘પિતાજી ! ચૌદ વર્ષ તો ચપટીમાં વહી જશે; આપ મને ખુશીથી વિદાય આપો.’ દશરથે કહ્યું : ‘કેકેયીની માગણી તો તને એકલાને વનમાં મોકલવાની છે; સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં જવા શા માટે તૈયાર થયાં છે ?’ કેકેયી ફરીથી બોલી ઊઠી : ‘શ્રીરામને પોતાનું જીવનકાર્ય કરવા માટે એ સહાયભૂત થાય તેમ છે.’ સહુ આ શબ્દો સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. શ્રીરામે વિદાય લેવા પિતા રાજા દશરથના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો; સીતા અને લક્ષ્મણે પણ વિદાય લેવા માટે તેમના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો. દશરથથી આ પ્રસંગ સહન ન થઈ શક્યો. ‘હે રામ !’ કહીને એ ફરીથી બેભાન થઈ ગયા. રાજા દશરથને વંદન કરીને; કેકેયી, ગુરુ વસિષ્ઠ અને મંત્રી સુમંતને વંદન કરી, ત્રણે જણ મહેલ બહાર નીકળ્યાં. શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક રદ થયાની અને એ વનમાં રહેવા જાય છે એ વાત ગામમાં વાયુવેગે ફેલાઈ ગઈ હતી. સર્વત્ર આનંદને બદલે શોક અને રોષ વ્યાપી ગયો. લોકોનાં ટોળેટોળાં મહેલ બહાર રસ્તો રોકીને ઊભાં હતાં. ‘પિતૃઆજ્ઞાનું પાલન કરવામાં અને સ્વધર્મનું રક્ષણ

કરવામાં પોતાને મદદ કરવા', શ્રીરામે ઉશ્કેરાયેલા લોકોને હાથ જોડીને વિનંતી કરી. જાણે જાદુઈ લાકડી ફરી હોય તેમ શ્રીરામના મુખમાંથી શબ્દો બહાર નીકળતાં જ લોકોનાં ટોળાં વચ્ચે એક નાની કેડી પડી ગઈ. કેડીમાર્ગે આગળ શ્રીરામ, વચ્ચે સીતાજી અને પાછળ લક્ષ્મણ એમ ચાલતાં ત્રણે જણ ધીમે ધીમે નગરની બહાર નીકળી ગયાં.

૮. મહર્ષિ વાલ્મીકિ કહે છે કે, કેકેયીએ લાંબા વખતથી મનમાં સંગ્રહી રાખેલાં બે વરદાનો તો માગ્યાં અને મેળવ્યાં; પણ એને જીવનમાં સુખ કે શાંતિ કાંઈ જ ન મળ્યાં. શ્રીરામના અયોધ્યા છોડી ગયા પછી રાજા દશરથે પ્રાણત્યાગ કર્યો. ચાર ચાર છોકરાઓ હોવા છતાં માનવજીવનની કરુણ વિચિત્રતા એ કે, મૃત્યુ વેળાએ દશરથની પથારી પાસે એકેય પુત્ર હાજર ન હતો — ન રહી શક્યો. વર મેળવવા જતાં, રાણી કેકેયીને વૈધવ્ય મળ્યું, પુત્રને ગાદી અપાવવાના લોભ અને મોહમાં પુત્રને ગાદી તો ન મળી પણ પોતે પતિ અને પુત્ર પણ ખોયા. પુત્ર ભરતે અયોધ્યા આવીને જ્યારે બધી હકીકત જાણી ત્યારે રાજગાદી ઉપર બેસવાનો સાફ ઈન્કાર કર્યો; ભરતે રાજગાદી ઉપર શ્રીરામની પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા કરી અને એમના સેવક તરીકે, શ્રીરામ વનવાસમાંથી પાછા ફરે તેટલી મુદત પૂરતું અયોધ્યાની બહાર રહીને, અયોધ્યાના રાજનો વહીવટ સંભાળ્યો. આ પ્રસંગ પછી ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે કે, ભરતે એક રાજરાણી તરીકે કેકેયીની યોગ્ય માન-મર્યાદા સાચવી હતી; પણ પોતાની માતા તરીકેના સંબંધ ઉપર તેમણે સંપૂર્ણ વિરામ મૂકી દીધો હતો. આ પ્રસંગ પછી એમણે કેકેયીને 'માતા' તરીકે સંબોધન કદી કર્યું નથી. મંથરાના સંગથી, એનામાં હેત રાખ્યાથી અને એના શબ્દમાં વિશ્વાસ મૂક્યાથી, રાણી કેકેયીએ પતિ ગુમાવ્યો, પુત્ર ગુમાવ્યો, તેમ જ પદ અને પ્રતિષ્ઠા પણ ગુમાવ્યાં.

૯. એક પ્રશ્ન શેષ રહે છે — કેકેયીના પાત્ર દ્વારા મહર્ષિ વાલ્મીકિ માનવજાતને શું બોધપાઠ ભણાવે છે ? (૧) પહેલો બોધપાઠ એ છે કે, રૂપમાં આંધળું બનેલું પતંગિયું જેમ પોતાનો પ્રાણ ગુમાવે છે તેમ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ વગેરે વિષયોમાં લુબ્ધ થયેલો માણસ પાગલ રાજા દશરથ

જેમ પ્રાણ ગુમાવે છે. શબ્દાદિક વિષયોનો યોગ અને ઉપભોગ નિર્વાહની દૃષ્ટિએ અને તે પણ આત્યંતિક શ્રેયની સિદ્ધિમાં કોઈ અવરોધ ઊભો ન થાય એ રીતે જ કરવો જોઈએ. (૨) બીજો બોધપાઠ એ છે કે, રાજગાદી, રાજસત્તા, રાજવૈભવ અને રાજધન જેવો ભારે મોટો લાભ થતો હોય, પણ જો જીવનકાર્ય, જીવનધર્મ અને જીવનધ્યેયની સિદ્ધિમાં એ આડે આવે તેમ હોય તો, શ્રીરામની માફક, રાજગાદી વગેરેનો લોભ અને મોહ સુજ્ઞ જનોએ સદંતર જતો કરવો જોઈએ. (૩) ત્રીજો બોધપાઠ એ છે કે, જીવનમાં ઐહિક અને આધ્યાત્મિક સુખ અને શાંતિ મેળવવા ઈચ્છનારે, આ જીવનમાં જ પ્રેય અને શ્રેય બન્ને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે, હમેશાં સત્સંગ અને સત્સંગીનો જ સંગ કરવો જોઈએ, સત્સંગ અને સત્સંગીમાં જ હેત રાખવું જોઈએ અને સત્સંગના અને સત્સંગીના વચનમાં જ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. ભૂલેચૂકે પણ અસત્ અને કુસંગીનો સંગ, અસત્ અને કુસંગીમાં હેત અને અસત્ અને કુસંગીના શબ્દમાં વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ; છતાં જો કોઈ એવું પગલું ભરે છે અને એ માટે સંકલ્પ સરખોય કરે છે તો એની દુર્દશા કેકેયી કરતાં પણ બૂરી થાય છે. (૪) ચોથો બોધપાઠ એ છે કે ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તનું અનિષ્ટ ઈચ્છનાર, બોલનાર યા કરનાર, વ્યવહારદૃષ્ટિએ અંતરતમ આપ્તજન હોય, યા ગમે તેવો મોટો હોય તોપણ આ જીવનમાં જ મોક્ષ સાધવા માગનારે, એના સંગ અને સંબંધનો, ભરતે કેકેયીનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ, તત્કાળ ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો લોભ, મોહ યા બીજા કોઈ કારણે એમ કરવામાં એ સહેજ બેદરકાર રહે યા વિલંબ કરે તો, કેકેયીની જેમ એનું અધઃપતન થયા સિવાય રહેતું નથી. (૫) પાંચમો બોધપાઠ એ છે કે, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારુ બીજાનું બૂરું ઈચ્છનાર, બોલનાર યા કરનારની દશા કેકેયી જેવી થાય છે. કેકેયીએ પોતાના પુત્ર માટે રાજગાદી અને પોતાના માટે રાજમાતાનું પદ મેળવવાના મોહમાં, શ્રીરામને વનમાં રહેવા મોકલ્યા, તો પરિણામે એણે પતિ ખોયો, પુત્ર ખોયો, રાજગાદી ખોઈ અને રાજમાતાપદ પણ ખોયું. તેથી મુમુક્ષુએ બીજાનું હમેશાં શુભ ઈચ્છવું

જોઈએ, શુભ બોલવું જોઈએ અને શુભ જ કરવું જોઈએ. (૬) છઠ્ઠો બોધપાઠ એ છે કે, જીવનમાં મોક્ષમાર્ગે ચાલનાર માણસે સતત જાગ્રત રહેવું જોઈએ. સ્વધર્મના પાલનમાં અને ઈશ્વરનિષ્ઠાના પ્રત્યક્ષ અમલમાં જરા બેદરકારી રાખવામાં આવે અને ‘એમાં શું ?’ એમ કહીને સ્વધર્મ વિરુદ્ધ અને ભગવત્સ્વરૂપનિષ્ઠાના શુદ્ધ અમલ વિરુદ્ધ, જરા સરખોય વિચાર, વાણી કે વર્તન થાય તો, મંથરાના સ્પર્શથી કેકેયીના જીવનમાં જેમ સર્વનાશ સર્જાયો તેમ મુમુક્ષુ, પછી તે મુક્ત હોય યા સિદ્ધ અને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે બેઠેલો હોય તોપણ અવનતિની ઊંડી ગર્તમાં તરત જ પડી જાય છે, એમાં કોઈ શંકા નથી. (૭) સાતમો બોધપાઠ એ છે કે, ભગવદ્માર્ગે ચાલતાં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવીને ભક્તિ-ઉપાસના કરતાં, માણસને અલૌકિક શક્તિ સાંપડે છે; પણ જો એ એમાં લોભાઈ જાય તો જે કારણે એને શક્તિ મળી હોય તે નાશ પામે છે; પણ એમાં ન લોભાતાં, ભરતની જેમ ત્યાગપ્રધાન અને સેવકની જેમ રહે તો એનું જીવન સાર્થક અને ધન્ય બને છે. જરી વિચાર કરતાં જણાશે કે, જીવ કેકેયી જ છે. મંથરા જેવી માયાના સર્ગો, દેહ અને દેહના સંબંધો અને શબ્દાદિક પંચવિષયોના વ્યવહારોનો યોગ થવાથી એ સ્વરૂપે, સ્વભાવે સત્, ચેતન, અવિનાશી અને અવિકારી હોવા છતાં જાણે અસત્, જડ, વિનાશી અને વિકારી હોય તેમ, સંસૃતિના ચક્રમાં રખડતો થયો છે. જો એને પોતાનું અસલ સ્વરૂપ અને સ્વભાવ, ગુણ અને શક્તિ પાછાં મેળવવાં હોય અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સાથે પોતાનો સંબંધ પાછો જોડવો હોય તો જીવનમાં ડગલે અને પગલે સામી આવતી સર્વ પ્રકારની મંથરાઓના સંગ-સંબંધનો એણે ત્યાગ કર્યો જ છૂટકો છે.

“... શબરીનાં એઠાં બોર, સુદામાના તાંદુલ અને વિદુરની ભાજી, ભગવાને ખૂબ સ્વાદ બતાવીને રસપૂર્વક આરોગી. તે શું સ્વાદ અને રસ એ બોર, તાંદુલ અને ભાજીમાં હતાં ? ના. સ્વાદ અને રસ તો એ જમાડનારના ભાવમાં હતાં. માણસ કેવા ભાવથી ભક્તિ કરે છે, એ જ ભગવાન જુએ છે. ...”

યાદવાસ્થળી

શબ્દાર્થ પ્રમાણે તો યાદવાસ્થળી એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સારસ્વત*^૧ કલ્પના પ્રથમ દ્વાપરયુગના અંતમાં યાદવ નામના જે ક્ષત્રિયકુળમાં અવતાર ધારણ કર્યો હતો એ કુળના સભ્યોનું રહેવાનું સ્થળ, એટલો જ અર્થ થાય છે. વામનજીના નામ ઉપરથી એમની રહેણી-કરણીનું સ્થળ જેમ વામનસ્થળી કહેવાયું હતું તેમ. પણ ઈતિહાસ-પુરાણ પ્રમાણે તથા લોકમાન્યતા પ્રમાણે એ શબ્દનો અર્થ જુદો થાય છે. પુરાણ પ્રમાણે યાદવાસ્થળી એટલે ભારતની પશ્ચિમે, સાગરકિનારે પ્રભાસપાટણ નામના ક્ષેત્રમાં પિંડારક નામના તીર્થસ્થળમાં, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ્યા હતા તે કુળના સભ્યો — યાદવો, દારૂ પીને ઉન્મત્ત બન્યા અને અંદરોઅંદર મારામારી અને કાપાકાપી કરીને મરણશરણ થયા એ અતિ કરુણ ઘટના એવો અર્થ થાય છે. આ પુરાણકથા ઉપરથી જ્યારે કુટુંબ, જાતિ, વર્ગ, આશ્રમ, સમાજ, શહેર, દેશ, પક્ષ, ધર્મ, મઠ, મંદિર, દેવળ કે સંપ્રદાયના સભ્યો અજ્ઞાન

*૧ સૃષ્ટિના સર્જક મનાતા બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય સો વર્ષ ગણાય છે. એમનો એક દિવસ એટલે બાર કલાક, કલ્પ કહેવાય છે. સતયુગનાં સત્તર લાખ અઢાવીસ હજાર, ત્રેતાનાં બાર લાખ છન્નુ હજાર, દ્વાપરનાં આઠ લાખ ચોસઠ હજાર અને કળિયુગનાં ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષ મળી તૈતાનીશ લાખ વીસ હજાર વર્ષનો એક મહાયુગ બને છે. એ મહાયુગને ચોકડી કહેવાય છે. એવી એક હજાર ચોકડીઓ એટલે ચાર અબજ અને બત્રીસ કરોડ વર્ષનો, બ્રહ્માનો એક દિવસ ગણાય છે. કલ્પનાં નામો સાત છે : બ્રાહ્મ, પદ્મ, સારસ્વત, શ્વેતવારાહ વગેરે. આજે શ્વેતવારાહ કલ્પ ચાલે છે. ભારતીય કાળગણના પ્રમાણે આજે બ્રહ્માજીનો એકાવનમો દિવસ ચાલે છે. શ્રીમદ્ભાગવત (૩-૧૧) અને વચનામૃતની છેવટે આપેલા ભૂગોળખગોળનું વચનામૃત વાંચવા-વિચારવાથી આ કાળગણનાનો થોડો ખ્યાલ આવશે.

અને મોહ, અહં અને મમત્વ તથા ઈર્ષ્યાને વશ બનીને અંદરોઅંદર લડે અને એકબીજાનો નાશ કરે ત્યારે એ પ્રસંગને લોકમાં યાદવાસ્થળી કહેવામાં આવે છે. પુરાણપ્રસિદ્ધ યાદવાસ્થળીની કથા, શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહેલી છે. લોકમાન્યતા પ્રમાણેની યાદવાસ્થળી તો જીવનમાં સૌ કોઈને અવારનવાર જોવા-અનુભવવા મળે છે. માણસ ભૂલેયુક્તે પણ યાદવાસ્થળીના માર્ગે ન વળે, પોતે માનવ બને અને બીજાને માનવ સમજે, અપનાવે અને એ રીતે આત્મશ્રેય સાધે, એ હેતુ જીવનમાં સિદ્ધ કરી શકાય એ માટે પુરાણપ્રસિદ્ધ યાદવાસ્થળીની વિગતોનો આ લેખમાં સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. યાદવાસ્થળીની કથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલી છે તેથી, સૌ પ્રથમ શ્રીમદ્ભાગવતનો થોડો પરિચય મેળવવો યોગ્ય થશે. અઢાર મહાપુરાણોમાં કદ અને વિસ્તારની દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્ભાગવત નાનું ગણાય છે; એના શ્લોકોની કુલ સંખ્યા માત્ર અઢાર હજાર ૪ ગણાય છે. વર્તમાનકાળે ઉપલબ્ધ થતા શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથમાં તો શ્લોકોની કુલ સંખ્યા એથી પણ ઓછી જણાય છે; પણ ગુણવત્તા એટલે સદ્ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનું રહસ્યદર્શન, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ-ખગોળનું નિરૂપણ તથા ભગવાનના અવતારોનાં લીલાચરિત્રોનું ગાન એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, ‘શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણ શ્રેષ્ઠ’ છે, એવો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે. ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રસ્થાનયત્રીમાં* શ્રીમદ્ભાગવતનો સમાવેશ થતો નથી છતાં, જુદા જુદા જ્ઞાનમતો ધરાવતા, શ્રીમદ્ આદ્યશંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય જેવા ધર્મચાર્યોએ પોતાના જ્ઞાનમતના સમર્થન માટે શ્રીમદ્ભાગવતનાં વચનોનો પણ સહારો લીધેલો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય તો એને પાંચમો વેદ માને છે અને એનાં વચનો શ્રુતિવાક્યો હોય તેમ મુખ્ય પ્રમાણ માને છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં કહ્યું છે કે, ‘શ્રીમદ્ભાગવત જેવું બીજું કોઈ શાસ્ત્ર (ભક્તિશાસ્ત્ર) નથી;’ એના

* પ્રસ્થાનત્રયીમાં (૧) દસ અથવા અગિયાર મુખ્ય ઉપનિષદો (૨) બ્રહ્મસૂત્ર અને (૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ ત્રણ ગ્રંથોના સમૂહનો સમાવેશ થાય છે.

પંચમ અને દશમસ્કંધને અનુક્રમે પોતાના ઈષ્ટ એટલે પ્રિય યોગશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે માન્ય કરેલા છે. (શિક્ષા. શ્લો. ૮૮), એનો એકાદશસ્કંધ તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દીક્ષાગુરુ રામાનંદ સ્વામીના જ્ઞાનનું મૂળ મનાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં અનેક નામોમાં શતાનંદ મુનિએ ‘ઉદ્ભવાધ્વ પ્રવર્તક’ । એટલે ઉદ્ભવજીએ ઉપદેશેલા જ્ઞાન અને ધર્મને પ્રવર્તિવનારા’ એવું એક નામ ગાયેલું છે. (જ. મં. ૪૩). પોતાના દીક્ષાગુરુ રામાનંદ સ્વામી પૂર્વાવતારે ઉદ્ભવજી હતા, એવું ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે વચનામૃતમાં કહેલું છે (વડતાલ પ્ર. ૧૮). ‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધાન થયા તે પહેલાં એમણે ઉદ્ભવજીને પોતાની પાસે બોલાવીને પોતાના જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ઉપદેશ આપ્યો હતો; અને ભવિષ્યમાં યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ અને પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી હતી; અને યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી બદરિકાશ્રમમાં સદેહે જઈને શ્રીનરનારાયણદેવની સેવામાં રહેવાનું કહ્યું હતું.’ — આ હકીકત શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં ૨થી ૨૮ સુધીના અઢાવીસ અધ્યાયોમાં સવિસ્તર કહેલી છે. રામાનંદ સ્વામીને વૃંદાવનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દર્શન દઈને, એ પૂર્વાવતારે ઉદ્ભવજી હતા એની જાણ કરી હતી અને એ વખતે પોતે આપેલા જ્ઞાનોપદેશનો પ્રચાર કરવા માટે ‘નવીન અને નિર્ભય સંપ્રદાય’ની સ્થાપના કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો — આ વાત સત્સંગિજીવનમાં કહેલી છે (સ.જી. ૧-૧૫/૮થી ૧૨). આ હકીકતની દૃષ્ટિએ એકાદશસ્કંધ રામાનંદ સ્વામીના-ઉદ્ભવજીના જ્ઞાનનું મૂળ મનાય છે.

૩. શ્રીમદ્ભાગવત સમાધિભાષાનો ગ્રંથ ગણાય છે એટલે કે એનો શબ્દાર્થ કરતાં રહસ્યાર્થ કંઈક જુદો અને અલૌકિક ગણાય છે. ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા ભગવત્સેવક સત્પુરુષો દ્વારા જ એ રહસ્યાર્થ સમજી શકાય છે. એ ખરું છે કે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર જેવી-જેટલી ટીકાઓની રચના થઈ છે તેવી-તેટલી ટીકાઓની રચના શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર થઈ નથી; છતાં, ભારતમાં આબાલવૃદ્ધ સર્વમાં સર્વત્ર એની કથા

ખૂબ લોકપ્રિય હોય છે. લોકો એ કથા પ્રેમ અને આદરથી વારંવાર વાંચે-સાંભળે છે. મહર્ષિ વ્યાસે ગર્ભયોગેશ્વર શુકદેવજીનો દાખલો ટાંકીને કહ્યું છે કે, જે પુરુષ હથેળીમાં જળના બિંદુ જેમ, સ્વ-સ્વરૂપને દેખતો હોય તેણે પણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલાં ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોનું નિત્યગાન કરવાની જરૂર છે. સત્શાસ્ત્રો જીવનતારક સિદ્ધાંતરૂપે કહે છે કે, જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી વ્યક્તિએ પણ ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોનું શ્રવણ, વાચન અને ગાન નિત્ય કરવું આવશ્યક છે. કર્મ અને વાસના તથા કાળ અને માયાના પાશમાંથી મુક્ત થવા માટે અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામવા માટે, ભક્ત અને ઉપાસકભાવે ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોનું શ્રવણ, વાચન અને ગાન કરવું એ એક જ તરણોપાય છે. જીવનમાં ‘મૃત અને વિનાશી’ થવાને બદલે ‘અમૃત અને અવિનાશી’ થવા માટે આ સિવાય બીજો કોઈ જ માર્ગ નથી.

૪. શ્રીમદ્ભાગવતની કથાની ઉત્પત્તિનું કારણ અને અંતની કથાનું કારણ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોતાં, એક જ પ્રકારનું જણાય છે — ઋષિનો શાપ — ભગવાનના ભક્તનો શાપ એ એની ઉત્પત્તિનું કારણ છે; તો એની અંતકથા પણ ઋષિના શાપના ફળસ્વરૂપે જ કહેવામાં આવેલી છે. ઉત્પત્તિ અને અંતનાં કારણો આમ એક જ પ્રકારનાં જણાય છે, પણ બન્નેનું પરિણામ એકમેકથી તદ્દન જુદું જણાવેલું છે. ઉત્પત્તિની કથાની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે : મહાભારતના યુદ્ધના વિજેતા પાંડવોના એકમાત્ર વંશજ તરીકે પરીક્ષિતનો જન્મ, અશ્વત્થામા જેવા અસુરમૂર્તિ બ્રાહ્મણવીરે યોજેલા બ્રહ્માસના પ્રહારના પરિણામે મૃતાવસ્થામાં થાય છે; પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એને સજીવન કરે છે. ભગવાનની કૃપાથી સજીવન થયેલો પરીક્ષિત, રાજા થયા પછી એક દિવસે સત્તાના મદમાં વિવેક ભૂલીને ભગવાનના ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલા શમીક નામના ઋષિના ગળામાં મરેલો સાપ નાખે છે. ઋષિનો પુત્ર શૃંગી આથી પરીક્ષિતને ‘સાત દિવસમાં તક્ષક નાગના દંશથી મૃત્યુ પામો’ એવો શાપ આપે છે. ગભરાયેલો પરીક્ષિત મહાત્મા શુકદેવજીને શરણે જાય

છે. શુકદેવજી, ઋષિના શાપનું નિવારણ જુદી રીતે કરે છે : એ પરીક્ષિતનું મૃત્યુ ટાળતા નથી પણ સુધારે છે, એને શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સંભળાવે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવત્કથા સાંભળવાથી પરીક્ષિત મૃત્યુ અને માયા બન્નેને તરી જાય છે; એનો ઉદ્ધાર થાય છે. ભાગવતની ઉત્પત્તિની આ કથા છે.

૫. એની અંતકથાની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે : મહાભારતના યુદ્ધ પછી દ્વારકા પાછા આવેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, એક દિવસે બધા યાદવોને ભેગા કરીને કહે છે, ‘વિનાશકાળ નજીક આવી રહ્યો હોય એવાં ચિહ્નો વર્તાય છે; તેમાંથી રક્ષણ થાય એ માટે તીર્થમાં જઈને વ્રત, તપ અને યજ્ઞકાર્ય કરવું જોઈએ. વ્રત, તપ અને યજ્ઞ એટલે સ્વધર્મનું પાલન અને ભગવાનની ભક્તિ-ઉપાસના કરવી અને એમનાં લીલાચરિત્રોનું અખંડ શ્રવણ, વાચન અને ગાન કરવું તે. આ કામ કરવા માટે બધાને પ્રભાસક્ષેત્રમાં જવાનું કહે છે. યાદવો પ્રભાસક્ષેત્રમાં જાય છે; પણ ત્યાં જઈને વ્રત, તપ અને યજ્ઞ કરવાને બદલે રંગરાગ અને વિલાસમાં પડે છે. એ જાતે તો ભગવાનનું ભજન, કીર્તન અને નામસ્મરણ કરતા નથી પણ જે ભજનભક્તિ કરી રહ્યા હતા એવા ઋષિમુનિઓને હેરાન કરવાનું શરૂ કરે છે. એક દિવસ, સાંબ નામના એક રૂપાળા યાદવને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવે છે; એના પેટ ઉપર તાંસળું ઊંધું બાંધે છે અને એ એક સગર્ભા સ્ત્રી છે એવો દેખાવ કરે છે. ઋષિમુનિઓની મશ્કરી કરવા માટે બધા એમની પાસે જાય છે અને પૂછે છે, ‘આ સ્ત્રી સગર્ભા છે. એને શું અવતરશે ?’ ગુસ્સે થઈ ઋષિ કહે છે : ‘એને સમસ્ત યાદવકુળનો સંહાર કરે એવું સાંભેલું અવતરશે.’ ઋષિઓને ભોંઠા પાડવા માટે યાદવો, સાંબનો સ્ત્રીનો વેશ ઉતારીને તાંસળું છોડી નાખે છે. તાંસળું છોડી નાખતાં જ, એમાંથી લોખંડનું એક નાનું સાંભેલું નીચે પડે છે. સાંભેલું જોતાં જ યાદવો ગભરાય છે. ઋષિમુનિઓની ક્ષમા યાચવાને બદલે અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સલાહ લેવાને બદલે એ બીજા વૃદ્ધ યાદવો પાસે જાય છે અને તેમની સલાહ પ્રમાણે, સાંભેલાનો ખાંડીકૂટીને ભૂકો કરે છે અને પછી એ ભૂકાને

સમુદ્રના ઊછળતા તરંગોમાં ફેંકી દે છે. એ શાપિત ભૂકાની સાગરને પણ બીક લાગે છે. એ એને કિનારે કાઢી નાખે છે. એ ભૂકામાંથી તલવારની અણિ કરતાં પણ વધારે ધારવાળું દર્ભની સળી જેવું લાંબું ઘાસ ઊગી નીકળે છે. દારૂ પીને ઉન્મત્ત બનેલા યાદવો અંદરોઅંદર મારામારી અને કાપાકાપી શરૂ કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ એમને શાંત થવાનું કહેવા જાય છે ત્યારે તેમને ધુતકારીને મારવા ધસે છે. યાદવોને પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવવા માટે છોડી દઈને, બન્ને જણ ત્યાંથી દૂર જાય છે. શસ્ત્રો ખૂટે છે ત્યારે આ ઘાસને સમૂળ ઉખેડી તે વડે લડે છે અને એકબીજાનો નાશ કરે છે. યાદવોનો આ રીતે નાશ થયેલો જોઈને બલરામ ભારે ખિન્ન થાય છે; યોગની પ્રક્રિયા દ્વારા એ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ ઉદાસ થઈને એક પીપળાના વૃક્ષ નીચે પગ ઉપર પગ ચઢાવીને આરામાવસ્થામાં ધ્યાનમગ્ન બને છે; ત્યાં એમના પગમાં એક પારધી બાણ મારે છે. પરિણામે એ અંતર્ધાનલીલા કરે છે. આ કરુણ ઘટના એ શ્રીમદ્ભાગવતની છેલ્લી કથા છે.

૬. પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ઋષિના શાપને કારણે પરીક્ષિતની ચોટલી જ્યારે મૃત્યુ પકડે છે ત્યારે શુકદેવજી, એના ઉપર કૃપા કરીને એને શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સંભળાવે છે અને પરિણામે એનું મૃત્યુ સુધરી જાય છે — એનો ઉદ્ધાર થાય છે. યાદવોને ઋષિઓનો શાપ થાય છે ત્યારે એમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આવો કોઈ ઉપાય યોજાયો નથી. એનું શું કારણ ? યાદવો તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે ક્ષત્રિયકુળને પોતાના અવતરણથી પાવન કર્યું હતું તે કુળના સ્વજનો હતા; એ બધા ભગવાનની સાથે નિત્ય ખાતાપીતા, હરતા-ફરતા અને રહેતા હતા, એટલે એમના રક્ષણ માટે વ્યવસ્થા તો સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ થવી જોઈતી હતી. છતાં, સામાન્યજનો માફક એમને પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા દેવામાં આવે છે. એમની શી ગતિ થાય છે એ અંગે એક શબ્દ સરખોય ભાગવતમાં કહેવામાં આવ્યો નથી. એનું શું કારણ ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ ભાગવતમાં જ આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૨ સ્કંધ, ૩૩૫ અધ્યાયો અને ૧૮,૦૦૦ શ્લોકોમાં એનો એકાદશસ્કંધ સુજ્ઞ અને વિવેકી જનોએ નિત્ય મનન અને અધ્યયન કરવા જેવો છે. એ એકાદશસ્કંધમાં પણ એનો પહેલો અને ત્રીસમો — એ બે અધ્યાય નિત્ય ગાન કરવા જેવા છે; અને આ બે અધ્યાયોમાં પણ પહેલા અધ્યાયનો ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો — એ ત્રણ શ્લોકો નિરંતર ધ્યાનમાં રાખી વિચારીને જીવનમાં વિવેકપૂર્વક ઉતારવા જેવા છે.

‘ભક્તરંજની’ ટીકાયુક્ત શ્રીમદ્ભાગવતના એ ત્રણ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે :

‘ભૂભારરાજપૂતના યદુભિર્નિરસ્ય ।

ગુપ્તૈઃ સ્વબાહુભિરચિન્તયદપ્રમેયઃ ॥

મન્યેઽવનેર્નતુ ગતોઽપ્યગતો હિ ભારઃ ।

યદ્યાદવં કુલમહો હ્યવિષહ્યમાસ્તે ॥૩॥

નૈવાન્યતઃ પરિભવોઽસ્ય ભવેત્ કથંચિત્ ।

મત્સંશ્રયસ્ય વિભવોન્નહનસ્ય નિત્યમ્ ॥

અન્તઃ કલિં યદુકુલસ્ય વિધાય વેણુઃ ।

તમ્બસ્ય વહ્નિમિવ શાન્તમુપૈમિ ધામ ॥૪॥

એવં વ્યવસિતો રાજન્સત્યસંકલ્પ ઈશ્વરઃ ।

શાપવ્યાજેન વિપ્રાણાં સંજહ્ને સ્વકુલં વિભુઃ ॥૫॥’

— અપરિમિત શક્તિ ધરાવતો એવો હું તેણે, પૂતના, કંસ, શિશુપાળ વગેરે અનેક અસુરોનો નાશ કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો છે; અને પૃથ્વીનું અને લોકોનું રક્ષણ કર્યું છે. પણ જ્યાં સુધી જગતમાં અજેય મનાતા યાદવકુળ કે જેમનાં આસુરી કર્મો અસહ્ય બની ગયાં છે તેમનો જ્યાં સુધી નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી પૃથ્વીનો ભાર ઓછો થયો છે અને એનું અને લોકોનું રક્ષણ કર્યું છે એમ કહેવાય નહિ. યાદવો મારા કુળના આશ્રિતો છે. મારા આશ્રિત છે એટલે, મારા યોગના કારણે, એમનો પરાભવ — નાશ, મારા સિવાય બીજું કોઈ જ કરી શકે

તેમ નથી. પણ હું પોતે એમનો નાશ કરું એ અયોગ્ય લેખાય, કારણ કે એ મારા સ્વજન છે. પણ એમનામાં અંદરોઅંદર કલહ ઉત્પન્ન કરું અને એ રીતે એ એકબીજાનો નાશ કરે — રૂના ઢગલામાં સળગતો અગ્નિ જેમ ઢગલાનો નાશ કરે છે તેમ નાશ થાય, પછી હું શાંતિથી મારા ધામમાં જાઉં એ યોગ્ય થશે. એવું વિચારીને ભગવાને ઋષિમુનિઓના શાપના નિમિત્ત દ્વારા, સ્વકુલ—યાદવકુળમાં યાદવાસ્થળી કરવાનો સંકલ્પ કરીને યાદવકુળનો નાશ કર્યો.

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનો જવાબ આ ત્રણ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલો છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવે છે. એ પછી એક દિવસ, પોતાના અવતારકાર્યોનું સિંહાવલોકન કરે છે : ‘કંસ, શિશુપાલ વગેરે આસુરી સંપત્તિની સજીવ મૂર્તિ સમા, મનુષ્યસ્વરૂપે રહેલા અનેક અસુરોનો મેં નાશ કર્યો છે; પણ હજી એક મોટું કાર્ય તો બાકી જ રહ્યું છે. પોતાનો નિત્ય યોગ હોવા છતાં, યાદવોએ પોતાના આસુરી સ્વભાવ, વૃત્તિ અને કર્મનો જરાય ત્યાગ કર્યો નથી; ઊલટું ભગવાનના યોગની ઓથ લઈને, એ અધમતાની ચરમ સીમાએ પહોંચ્યા છે; તેથી એમનો નાશ કરવો જોઈએ અને એ કાર્ય મારે જ કરવું જોઈએ. એ ન થાય ત્યાં સુધી મારું અવતારકાર્ય અધૂરું ગણાશે.’ આ વિચાર દઢ થતાં, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યાદવોનો નાશ થાય એ માટે સંકલ્પ કરે છે. છતાં સુધરવા માટે એક છેલ્લી તક આપવા માટે એ યાદવોને વ્રત, તપ અને યજ્ઞ કરવા માટે પ્રભાસક્ષેત્ર જેવા તીર્થમાં જવાની આજ્ઞા કરે છે. યાદવો પ્રભાસક્ષેત્રમાં જવાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરે છે; પણ ત્યાં જઈને વ્રત, તપ અને યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞાને ઓટીમાં મારે છે. યાદવોને પ્રભાસ મોકલીને પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને પોતાની પાસે બોલાવે છે અને કહે છે : ‘અવતાર ધારણ કરીને મેં અનેક અસુરોનો નાશ કર્યો છે પણ દૈવી સંપત્તિવાળા ત્યાગી અને ગૃહસ્થ સાધુજનોના રક્ષણ માટે ભાગવદ્ધર્મનો જે ઉપદેશ અને પ્રચાર કરવો જોઈતો હતો તે કાર્ય બાકી રહ્યું છે. માટે મારા જ્ઞાનનું રહસ્ય હું તમને સમજાવું છું. યાદવ સમસ્તને થનારા ઋષિના

શાપના બંધનમાંથી મારી અન્યથાકર્તુમ્ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને તમને મુક્ત કરું છું. તમે અહીંથી સીધા બદરિકાશ્રમ જાવ. ત્યાં શ્રીનરનારાયણદેવની સેવામાં રહેજો અને યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે, મારા આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ અને પ્રચાર કરજો.’ એમ કહીને ઉદ્ધવજીને બદરિકાશ્રમ મોકલે છે અને પોતે બલરામ સાથે પ્રભાસક્ષેત્રમાં જાય છે અને ઋષિનો શાપ અંગીકાર કરીને છેવટે પોતે પણ દેહત્યાગ કરે છે. આ ભાગવતના અંતની કથા છે.

૭. યાદવાસ્થળીની કથા મુમુક્ષુઓને શું બોધ આપે છે ? એ કહે છે કે, જેને આ જીવનમાં જ આત્યંતિક કલ્યાણ સાધી લેવું હોય તેણે નીચે જણાવેલી બાબતોને જીવનમાં તાણાવાણા જેમ વણી લેવી જોઈએ : (૧) માણસે, સવિશેષ તો મુમુક્ષુએ, ભગવાનનો ભક્ત, ગુરુ, ત્યાગાશ્રમી અને ગૃહસ્થાશ્રમી સાધુ, બ્રાહ્મણ, સતી સ્ત્રી અને ગરીબ — આ છ જણનું અંતર દુભાય એવો કોઈ વિચાર કદી ન કરવો જોઈએ; એવી વાણી કદી ન બોલવી જોઈએ કે એવું વર્તન કદી ન કરવું જોઈએ; એમનો દ્રોહ થાય યા એમનું અપમાન થાય યા એમનો અવગુણ આવે એવું કંઈ જ ન કરવું જોઈએ. ભગવાન, પોતાનો કોઈ અપરાધ કરે તો તે માફ કરે છે; પણ આ છ જણનો અપરાધ એ માફ કરતા નથી. પરીક્ષિતે ઋષિમુનિ બ્રાહ્મણનો અપરાધ કર્યો હતો પણ એને સદ્બુદ્ધિ સૂઝી એટલે તરત જ એણે નમ્ર બનીને નિષ્કપટભાવે આ છ પૈકી ભગવદ્ભક્ત અને સત્પુરુષના શરણમાં જીવન સમર્પણ કરી દીધું અને સત્પુરુષે જે કંઈ કહ્યું તે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળીને જીવનમાં ઉતાર્યું. પરિણામે સત્પુરુષની દયા અને ભગવાનની કૃપાથી એનો ઉદ્ધાર થયો. યાદવોએ ભગવદ્ભક્ત ઋષિઓનું ઘોર અપમાન કર્યું, પણ એ અપરાધના નિવારણ માટે ભગવાન, ભક્ત કે સત્પુરુષને શરણે જવાને બદલે, અભિમાનને વશ વર્તીને પોતાની આસુરી બુદ્ધિ અને પોતાના જેવી બુદ્ધિવાળા બીજાઓની સલાહ પ્રમાણે વર્ત્યા, પરિણામે એમનો સર્વનાશ થયો. (૨) શુકદેવજી જેવા સાચા સત્પુરુષનો જ હમેશાં સંગપ્રસંગ અને સમાગમ કરવો જોઈએ. દશમસ્કંધમાં કહેલાં ભગવાનનાં લીલાચરિત્રો

સાંભળીને, પરીક્ષિતના મનમાં એક વખત અનુચિત શંકા જાગી ત્યારે એ રાજા, શ્રીમંત અને સત્તાધીશ છે એવી કોઈ શેઠમાં ન તણાતાં, શુકદેવજીએ એને ભારે ઠપકો આપ્યો હતો. પરીક્ષિતે પણ ત્યારે એ ઠપકાના શબ્દોનો સવળો અર્થ ગ્રહણ કરીને પોતાની શંકા માટે ક્ષમા યાચી હતી. પરિણામે એનું મન નિર્મળ રહ્યું અને આખરે એને શાંતિ મળી. (૩) મોક્ષમાર્ગે આગળ વધવા ઈચ્છનાર વ્યક્તિએ સતત જાગ્રત રહેવું જોઈએ. કાળે પોતાની ચોટલી પકડેલી છે અને ગમે તે ક્ષણે એ પ્રહાર કરશે, એવું અનુસંધાન નિરંતર રાખવું જોઈએ. આ અનુસંધાનના કારણે, મુમુક્ષુએ દેહનિર્વાહ માટે ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી હોય ત્યારે પણ મનની એક વૃત્તિને પરમાત્માના ચરણારવિંદમાં અખંડિત જોડાયેલી રાખવી જોઈએ. જે ક્ષણે ભગવત્સ્વરૂપનું અનુસંધાન ખંડિત થાય છે તે ક્ષણે જ, આસુરી તત્વોનું આક્રમણ થાય છે અને પરિણામે મુમુક્ષુનું બધું કર્યુકારવ્યું ધૂળધાણી થઈ જાય છે. ભગવાનની આજ્ઞારૂપી ધર્મનું પાલન, ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન અને ભગવાનનાં લીલાચરિત્રોનું ગાન એ એક વાર સિદ્ધ કર્યા પછી મુમુક્ષુએ અખંડ જાગ્રત રહીને એને નિત્ય નવાં રાખવાં જોઈએ. જગતમાં આ ત્રણ બાબતો જ એવી છે કે, જેમાં દરેક વખતે સાધક ભક્તને નવીનતા અને રમણિયતાનો અનુભવ થાય છે. (૪) ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષને કામ, લોભ, માન અને રસાસ્વાદ — એ ચાર તો દીઠાય ગમતાં નથી. ધર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનની ઓથ લઈને એ ચારનો એક યા બીજા બહાને ભૂલેચૂકે પણ જે યોગ કરે છે તેનામાં કલ્યાણના માર્ગમાં અવરોધ કરે એવા બીજા બધા જ અવગુણો વિશ્વાસપૂર્વક વાસ કરે છે. એ નખશિખ અભક્ત અસુર બની જાય છે અને પોતે સાધુપુરુષ અને ભક્ત હોવાનો દંભ વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં એ કરતો થાય છે. આવા દંભી સત્પુરુષ-ભક્તનો જે યોગ કરે છે તે પણ એવો જ દંભી બને છે. આવી દંભી વ્યક્તિ, ભગવાન અને સત્પુરુષના યોગમાં નિત્ય રહેતી હોય તોપણ ભગવાન અને એનું અંતર્મિલન કદી થતું નથી. યાદવોને મહર્ષિ વ્યાસે ‘હતભાગીઓના સરદાર’ કહ્યા છે તે પ્રમાણે

એવી દંભી વ્યક્તિ પણ હતભાગી જ રહે છે; એનું ધર્મપાલન, જ્ઞાન અને ભક્તિ — બધું જ એના માટે સંસૃતિકારક જ બને છે. (૫) જગતમાં બે પ્રકારના જીવો હોય છે — (૧) દૈવી સંપત્તિયુક્ત અને (૨) આસુરી સંપત્તિયુક્ત. બન્નેય પ્રકારમાં બે પેટાવર્ગો હોય છે — (૧) સામાન્ય અને (૨) રૂઢ. જે સામાન્ય દૈવી સંપત્તિયુક્ત હોય છે તે સત્ના સંગ-સમાગમમાં જો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને પરમ ભાવયુક્ત અખંડિત વળગેલો રહે છે તો, મુમુક્ષુમાંથી મુક્ત બની જાય છે. જો એ આસુરી સંપત્તિયુક્ત વ્યક્તિના સંગ-સમાગમમાં રહે તો દૈવી મટીને આસુરી થઈ જાય છે. જે રૂઢ દૈવી સંપત્તિયુક્ત હોય છે તે સામાન્ય આસુરી સંપત્તિઓનો સફળતાથી સામનો કરી શકે છે અને વિજયી બને છે; પણ રૂઢ આસુરી સંપત્તિવાળાનો સામનો કરવામાં એ મુશ્કેલી અનુભવે છે; એ, કાં તો એ સંગનો ત્યાગ કરીને દૂર જતો રહે છે યા પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે. જો એને સત્પુરુષનો સહારો ન હોય તો એનું પતન પણ થાય છે અને યોગભ્રષ્ટ બને છે. જે સામાન્ય આસુરી સંપત્તિયુક્ત હોય છે તે જ્યારે સત્પુરુષના યોગમાં આવે છે અને એ યોગમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક વળગેલો રહે છે તો એ દૈવી સંપત્તિયુક્ત ભક્ત બને છે. પણ જે રૂઢ આસુરી સંપત્તિયુક્ત હોય છે તે ભગવાન અને સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ યોગમાં નિત્ય રહેતો હોય તોપણ જેમ વહનાગના ઝેરને ઠાકોરજીના થાળમાં મૂકવામાં આવ્યું હોય તોપણ એનો ઝેરી સ્વભાવ અને કર્મ જતાં નથી તેમ, અસુર જ રહે છે. પૂર્વે કોઈ ભારે સત્કર્મ ભૂલેચૂકે થયું હોવાના કારણે યાદવોને જન્મથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો; પણ એ રૂઢ અસુરો હોવાથી છેવટ સુધી અસુરો જ રહ્યા હતા. ભગવાન માયામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે માયાને અમાયિક અને નિર્ગુણ બનાવે છે, એવી અજોડ શક્તિ એમનામાં રહેલી છે; પણ રૂઢ આસુરી સંપત્તિવાળાને એ દૈવી સંપત્તિવાળા બનાવી શકતા નથી — બનાવતા નથી પણ એ ભગવાનની નબળાઈ નથી, પણ દૈવી સંપત્તિવાળા અને ધર્મભક્તિવાળા સર્વજનોના રક્ષણ માટે તથા સુખશાંતિ માટે, એમણે એ નબળાઈને સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરેલી છે. (૬) ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ભારે દંભવાળાઓના

અંતરમાં અહં, મમત્વ, આસક્તિ, રસાસ્વાદ અને માન વધતાં જતાં હોય છે; એના પરિણામે એ પોતાને શ્રેષ્ઠ અને બીજાને ઊતરતા માનતા હોય છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ બાબતો અંતરમાં ફૂલીફાલી વૃદ્ધિ પામતી હોવાથી એમનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધા અને હરીફાઈનું બળ વધતું જતું હોય છે. એના પરિણામે એ વિવેકવિચાર ગુમાવે છે; એ અધર્મને ધર્મ, અવિવેકને વિવેક, અજ્ઞાનને જ્ઞાન, ભ્રષ્ટાચારને ભક્તિ અને રાગને વૈરાગ્ય માનતા-મનાવતા થાય છે; અને એક દિવસ યાદવોની જેમ અંદરોઅંદર સંઘર્ષમાં ઊતરીને એકબીજાનો નાશ કરતા હોય છે. રાજકીય ક્ષેત્રે તથા ધાર્મિક ક્ષેત્રે આવા અનેક દાખલાઓ જગતના ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલા છે. આવા પુરુષો ધર્મ, જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ વગેરેનું પાલન કરતા હોય છે તે પોતાના અહંમત્વ, આસક્તિ, માન અને રસાસ્વાદને પોષવા સારુ કરતા હોય છે. આવા પુરુષો અંતે પોતાનો તો સર્વનાશ કરે છે, પોતાની સાથે સંકળાયેલાં સર્વ બાઈભાઈનું જીવન પણ બરબાદ કરે છે. સુજ અને વિવેકી જનોએ આવી વ્યક્તિઓને ઓળખવી જોઈએ અને ઓળખીને એમનાથી સો ગાઉ દૂર રહેવું જોઈએ. (૭) આત્યંતિક કલ્યાણ આ જન્મમાં જ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે એક શરતનું પ્રથમ પાલન અને કાયમ પાલન કરવું જરૂરી છે : એણે પોતાના મનમાં — આત્મામાં ગાંઠ વાળી નિશ્ચિત જાણવું-સમજવું જોઈએ કે, ભગવાન અને સત્પુરુષ, મુમુક્ષુ મનુષ્ય દેહધારી હોવાથી મનુષ્યવત્ વર્તે છે; પણ એમનું ખરેખરું રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ અદ્વિતીય અલૌકિક છે. તેથી એમનું બોલવુંચાલવું, ખાવુપીવું અને હરવુંફરવું મનુષ્ય જેવું હોય તોપણ એમનો સંગ અને સમાગમ હમેશાં પરમ દિવ્યભાવયુક્ત જ કરવો, એમનામાં મનુષ્યભાવ કે દેહભાવ સ્વપ્નમાં પણ ન વર્તાય એવી નિરંતર કાળજી રાખવી જોઈએ. ભગવાન અને સત્પુરુષનો, મનુષ્યભાવયુક્ત કરવામાં આવેલો સંગ-સમાગમ કદી સફળ થતો નથી. આ પહેલાં, અધ્યાત્મમાર્ગમાંથી જે પાછા પડ્યા છે — આજે પાછા પડે છે, તેના મૂળમાં એમનામાં મનુષ્યભાવ પરઠવાની દુર્બુદ્ધિ જ કારણભૂત હોય છે.

(૮) અને છેલ્લી પણ અતિ મહત્વની બાબત એ છે કે, માણસ જ્યારે તપ, દાન, તીર્થ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, ભક્તિ, સેવા એ ભગવત્ માર્ગે જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ એનામાં આપોઆપ અસાધારણ કહી શકાય એવી શક્તિઓ આવતી જાય છે. એવી શક્તિઓ આવે ત્યારે માણસે વધુ વિવેકી, વિનમ્ર અને નિર્માની બનવું જોઈએ; તેના બદલે પોતાના એ ગુણો અને શક્તિઓના પરિણામે, જો એ અવિવેકી, ઉદ્વૃત્ત અને અભિમાની બને તો થોડા વખતમાં જ એની શક્તિઓનો દ્વાસ થાય છે; ભગવાન અને સત્પુરુષ એના પુરુષાર્થથી રાજી થઈને એની વધુ નિકટ આવ્યા હોય તે દૂર જતા રહે છે. માણસમાં જ્યારે પોતાના ગુણો અને શક્તિઓના કારણે અભિમાન આવે છે ત્યારે એ ભગવાન અને સત્પુરુષની પાસે ખૂબ નિકટમાં હોય તોપણ એને, એમનું માહાત્મ્ય પોતાના કરતાં ઓછું લાગે છે; એ પોતાનો જ પૂજક અને પ્રશંસક બની જાય છે અને ત્યારે યાદવોની માફક એનું પતન થાય છે. શક્તિ જેમ ક્ષમાથી શોભે છે, તેમ જ્ઞાન વિવેકથી શોભે છે અને ભક્તિ સેવાના પરમભાવથી શોભે છે. યાદવાસ્થળીના આ બોધપાઠ, સુજ જનોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૮. પુરાણપ્રસિદ્ધ યાદવાસ્થળીની કથાની છેવટે એક વાત કહેવાની રહે છે :

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, યાદવોએ જ્યારે એમની સલાહસૂચના ન માની ત્યારે એમને એમના નસીબ ઉપર છોડી દીધા હતા એ હકીકત આપણે જોઈવાંચી ગયા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પણ કંઈક એ જ પ્રકારની વાત કહેલી જણાય છે. સંપ્રદાયના આશ્રિત સત્સંગીઓને જે ઈષ્ટદેવની પ્રાપ્તિ થયેલી છે એ ‘અક્ષરથકી પણ પર’ છે, એવું નિર્વિકલ્પ નિશ્ચિત માનવાનું કહીને પછી બીજી પણ એક વાત એટલી જ નિશ્ચિત માનવાનું કહે છે, ‘પણ વ્રત (એટલે સ્વધર્મનું અને ઈષ્ટદેવની આજ્ઞાઓનું પાલન), ટેક (એટલે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું ઈષ્ટ આરાધ્ય સ્વરૂપ સર્વ કારણનું કારણ અને સર્વ કર્તા, સર્વોપરી છે, એવો નિરુત્થાન નિશ્ચય, અનન્ય આશ્રય અને નિષ્કામ ભક્તિ-ઉપાસના) જો ટાળશે તો,

ભોગવશો સૌ સૌ તણું.’ આ ચેતવણી સાથે અતિ કૃપા કરીને એમણે કહ્યું છે, ‘તમે મારા આશ્રિત છો, એટલે મારે તમારામાં લેશ પણ દોષ રહેવા દેવો નથી. તમે જો વર્તમાન દેહ દ્વારા સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ નહિ બનો તો તમે સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ બનો એ હેતુથી તમારામાં કોઈ પીડા પ્રેરીને અથવા શુદ્ધ અને નિર્દોષ બનવા માટે અનુકૂળ તપ, ત્યાગ, ભક્તિ તમે કરી શકો એવા સ્થળે તમને જન્મ આપીને પણ તમને સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવીને પછી જ મારા ધામમાં લઈ જઈશ.’ વ્રત અને ટેક મૂકીને યાદવાસ્થળી કરનાર સૌ કોઈને પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા ઉપર છોડી દેવાની સ્પષ્ટ ચેતવણી આપીને ભક્તવત્સલ ભગવાને પોતાના આશ્રિતોને, આ જન્મમાં નહિ તો બીજા જન્મોમાં પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ બનાવીને પછી જ પોતાના ધામમાં લઈ જવાની જે કૃપા દાખવી છે તે ભારે રાહતરૂપ આશીર્વાદ છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વ્રત અને ટેકનું સંપૂર્ણ પાલન કરીને આ જન્મે જ ભગવાનના ધામમાં જવું છે, કે શુદ્ધ અને નિર્દોષ થવા માટે ટીપાતાં, ટીપાતાં, જન્મજન્માંતરે ભગવાનના ધામમાં જવું છે, એનો નિર્ણય વિવેકી આશ્રિતે પોતે જ કરવાનો રહે છે.

“... મંત્રના શબ્દોના અર્થ કરો તો, કંઈ મહત્ત્વ ન જણાય; પણ તેમાં તેના મંત્રદ્રષ્ટા મોટા પુરુષોના વિનિયોગનું બળ હોય છે. એટલે, તેમનો મહિમા સમજીને, મંત્રનું સેવન કરવામાં આવે તો, તેની સિદ્ધિ થાય છે. લોહું એકલું હોય તો પાણીમાં ડૂબી જાય છે, પણ જો તે લાકડાના યોગમાં હોય તો તે પણ પાણીમાં તરે છે. ...”

*

“... ટપાલી ટપાલ વહેંચવા આવે ત્યારે, જેના નામનો કાગળ હોય, તેને કાગળ આપે, પણ જો આપણા નામનો કાગળ જ ન હોય તો તે આપણો સગો, સ્નેહી હોય તોપણ કાગળ આપી શકે નહિ; તેમ ભાગ્યમાં નિર્માણ થયું હોય એટલું જ મિત્ર હોય કે દુશ્મન, તે આપે છે; એટલે બીજાને કંઈ મળે અને આપણને કંઈ ન મળે, ત્યારે ઉદ્વેગ ન કરવો જોઈએ. ...”

ધર્મસાહિત્યમાં વટાવપ્રવૃત્તિને ડામી દેવી જોઈએ

[સંપ્રદાયનાં સત્શાસ્ત્રોમાં મનફાવે તેવા ફેરફારો કે પ્રક્ષેપો થતા હોય છે અને મૌલિક ગ્રંથોમાં આવા પ્રક્ષેપને પરિણામે વાદવિવાદ અને આક્ષેપો ઊભા થતા હોય છે અને દેશાભિમાન પગપેસારો શરૂ કરી દે છે અને દેશવાદ વકરે તેવે વખતે સત્સંગીઓએ સાવધાની રાખવાની અને એવી વટાવપ્રવૃત્તિને અટકાવીને નિર્મૂળ કરવાની લેખકશ્રી અ.નિ. ઈશ્વરલાલ લા. પંડ્યા (મોટાભાઈ)એ રજૂઆત આજથી બે દાયકા પૂર્વે લેખ લખીને કરી હતી તે આજના સમયમાં ખૂબ વિચારવા જેવી છે તે અત્રે રજૂ કરું છું. — તંત્રી]

સત્સંગમાં શાસ્ત્રો ગણતરીની દૃષ્ટિએ પાંચ : શિક્ષાપત્રી, દેશ વિભાગનો લેખ, વચનામૃત, સત્સંગિજીવન અને ભક્તચિંતામણિ — એ પાંચ છે, પણ ખરેખર એક જ છે — ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને એમનાં લીલાચરિત્રોનું ગાન; સત્સંગમાં સત્સંગીઓ અનેક દેખાય છે, પણ તે બધા જ એક છે — ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સેવક. સૌ કોઈએ નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આમાં દેશવાદ, પ્રાંતીયવાદ, વ્યક્તિવાદ અને અલગતાવાદ સ્વલ્પાંશે પણ જો દાખલ થાય તો, તે સંપ્રદાયના મૂળનો ક્ષય કરી નાખતાં વિષમ વિષ જેવું છે. એ પ્રકારના વાદો, જગતના વ્યવહારમાં વ્યક્તિ, ઘર, કુટુંબ, સમાજ અને દેશને વેરવિખેર અને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તો કુસુમોથી પણ કોમળ ગણાતા ધર્મસંપ્રદાયના પ્રાણને હાનિ કરે એમાં શી નવાઈ ? આ પ્રકારના વાદોથી, કદી કોઈનીય ઉન્નતિ કે પ્રગતિ થઈ નથી, થતી નથી. એના પરિણામે તો ઈર્ષ્યા,

માન અને કલેશ વધે છે અને એકબીજાના અંતરમાં પ્રેમને બદલે અંતર વધે છે. પરિણામે, સર્વની સર્વ પ્રકારે હાનિ જ થાય છે.

સંપ્રદાયની સાચી પુષ્ટિ અઢળક સંપત્તિ, ભવ્ય મંદિરો અને આશ્રિતોની વિશાળ સંખ્યાથી થતી નથી, પણ એનાં સત્શાસ્ત્રો અને તેના પ્રચારથી જ થાય છે. ભગવાન અને સત્પુરુષ નજર સામે સાક્ષાત્ ઊભા હોય પણ તેમનો પરિચય અને સંબંધ તો સત્શાસ્ત્રો વડે જ થાય છે. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ કહે છે કે, સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (ગુજરાતી) ભાષાનું જે સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેના સર્જન અને પ્રચાર માટે સંપ્રદાયના સત્પુરુષોએ, પૂર્વે રાત અને દિવસ એક કરેલાં છે; એમણે એ પરિશ્રમ, કીર્તિ કે કલદાર માટે કરેલો નથી; પણ પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્યદેવ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની કેવળ પ્રસન્નતા મેળવવા માટે જ કરેલો છે. તે વખતે લેખન અને છાપકામની સુવિધા, આજે પ્રાપ્ત થાય છે એવી નહોતી, છતાં સંપ્રદાયના વિદ્વાનો — કવિઓ અને લેખકોએ, એક દસકા જેટલા ટૂંકા ગાળામાં પ્રત્યક્ષ પ્રેરણામૂર્તિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કરેલી અમૃતદંદિનું પાન કરીને ગદ્યપદ્યાત્મક, વિવિધરંગી અમૂલ્ય ગ્રંથોના મહાગંજનું જે સર્જન કરેલું તે માત્ર, આ સંપ્રદાયના જ નહિ પણ જગતના સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં એક ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ કહેવાય એવી ઘટના છે.

કહેવાય છે કે, સંપ્રદાયમાં વિદ્યા ખૂબ છે, વિદ્વાનો ઘણા છે, દ્રવ્યની રેલમછેલ વહે છે અને શક્તિ પણ ઘણી છે, છતાં ઉપરની ઘટનાને આજે એકસો સિત્તેર વર્ષ જેટલો લાંબો ગાળો વીતી ગયા પછી પણ સંપ્રદાયની સાચા અર્થમાં પુષ્ટિ કરે એવા એક પણ મૌલિક ગ્રંથનું સર્જન થયેલું જણાતું નથી એ હકીકત સૌ કોઈએ ઊંઘમાં પણ કદી ભૂલવી ના જોઈએ. સંપ્રદાયના ભવ્ય ભૂતકાળના વારસા સમા ઘણા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું આ સમય દરમ્યાન પ્રકાશન થયું છે, થાય છે. પણ તે જાણે કોઈ રણીધણી ન હોય તેમ અથવા જાણે પોતાની કૃતિ હોય અને તેને ગમે તેમ યથેચ્છપણે વધારી શકાય છે તેમ જેને જેમ

ફાવ્યું તેમ અને તેવી રીતે ઘણી વખત મૂળ મૌલિક કૃતિની આકૃતિ પણ બરાબર ન વર્તાય એ રીતે વધારા કરી પ્રકાશન થયું છે ને થાય છે. આવી મનોવૃત્તિ એ એક પ્રકારની સંપ્રદાયના સાહિત્યને વટાળવાની પ્રવૃત્તિ છે. તેથી મારી તો બન્ને દેશના પ. પૂ. ધ. ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીઓને, વિદ્વાન ત્યાગી મહાશયોને નમ્ર વિનંતી છે કે દેશવાદ ભૂલી જઈને આ વટાળપ્રવૃત્તિને ડામી દેવા પ્રયત્નશીલ થાવ. તેમાં સફળતા મેળવાય તો, આ જગત ઉપર અને વિશેષ કરીને સંપ્રદાય ઉપર એક અમૂલ્ય ઉપકાર કર્યો ગણાશે !! આ વટાળપ્રવૃત્તિને નિર્મૂળ કરવામાં પ્રમાદ સેવાશે તો શોધકવૃત્તિવાળા અભ્યાસીઓને શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનના સંકલ્પ અને આજ્ઞાથી લખાયેલા ‘સત્સંગિજીવન’ અને ‘વચનામૃત’ જેવા અદ્વિતીય, અલૌકિક અને અમૂલ્ય ગ્રંથોના લેખક અને સંગ્રાહકોની મૂળ કૃતિઓ કઈ છે, તે શોધવાનું મુશ્કેલ પડશે. ઇતિહાસ કહે છે કે પ્રખર મીમાંસક મંડનમિશ્રનું ઘર શોધવામાં આઘશંકરાચાર્યને કોઈ મુશ્કેલી નડી ન હતી; એમનું ઘર મોટા નગરમાં ક્યાં આવ્યું તે પણ તેમને પૂછવું પડ્યું ન હતું; કારણ કે એમના ઘરના આંગણામાં લટકાવેલા પાંજરામાં રહેલાં મેના-પોપટનાં જુગલો જ ધર્મશાસ્ત્રોની ચર્ચા મંજુલ સ્વરે કરી રહ્યાં હતાં. પણ આજે સંપ્રદાયમાં સદ્વિદ્વાનો પ્રચાર કરતી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓનાં સ્થાન શોધવાં હોય તો ભારે મુશ્કેલી પડે તેમ છે. ધર્મશાસ્ત્રોના ઉદ્ઘોષના કોઈ સ્વરો તેની નજીક ઊભા રહેનારને પણ સાંભળવા મળતા નથી. આ બધી હકીકત ઉપરથી યા બીજી કોઈ રીતે સત્તાવાર માહિતી ઉપલબ્ધ થતી હોય તો તે ઉપરથી સંપ્રદાયમાં સદ્વિદ્વાનો પ્રચાર આજે પહેલાં કરતાં વધારે સારી રીતે ચાલે છે કે કેમ ? — તેનો નિર્ણય સત્સંગીજનો પોતે જ કરે, એ ઈચ્છવા જોગ લેખાશે.

શ્રીહરિ
શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ ।

નિમિત્ત માત્ર

ભાગ - ૪

: લેખક :

પંડ્યા ઈશ્વરલાલ લાભશંકર
બી.એ., એલએલ.બી.

: પ્રકાશક :

અ. નિ. શ્રી શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ
સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ, નડિયાદ

ઈ.સ. ૨૦૦૨

વિ.સં. ૨૦૫૮

પ્રકાશક :

અ. નિ. શ્રી શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ, નડિયાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨

પ્રત : ૧,૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૭૫-૦૦

લેસર ટાઈપ સેટિંગ :

લિપિકા સિસ્ટમ્સ

પ, વેણુધર સોસાયટી,

ગુલબાઈ ટેકરા,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫

ફોન : ૬૪૪૮૩૬૮, ૬૩૦૦૮૩૧

મુદ્રક :

રોયલ ક્રિએશન કંપની

વસંત ચોક, ભદ્ર,

અમદાવાદ

અર્પણપત્રિકા

આ લેખસંગ્રહમાં ખરેખર મારું કંઈ જ નથી, હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. જે કંઈ સારું છે તે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અને દયાળુશ્રી ગુરુજીની કૃપાદ્રષ્ટિ અને પ્રેરણાશક્તિનું પરિણામ છે. આ લેખસંગ્રહ, તેથી, એ જેમનો છે તે સર્વેશ્વર શ્રીહરિ અને દયાળુશ્રી ગુરુજીના ચરણકમળમાં અર્પણ કરીને કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

૧૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૦

ઈશ્વરલાલ પંડ્યા

પ્રકાશકનું નિવેદન

પરબ્રહ્મનિષ્ઠ અ.નિ. શ્રી નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લ — જેઓ તેમના શિષ્યમંડળમાં ‘દયાળુશ્રી’ના સાર્થક નામે ઓળખાય છે — એવા ‘આદર્શ ગુરુ’ના ‘આદર્શ શિષ્ય’ એટલે પ.પૂ.અ.નિ. શ્રી ઈશ્વરલાલ લાભશંકર પંડ્યા. પ.પૂ. ઈશ્વરભાઈમાં આદર્શ ગુરુભક્તિના પ્રતાપે શ્રીહરિ અને ગુરુકૃપાથી ‘દયાળુશ્રી’ના મંગળકારી ગુણો ઊતરી આવ્યા અને તેઓ માત્ર નાથજીભાઈના શિષ્યમંડળમાં જ નહિ પણ સમગ્ર સંપ્રદાય અને સામાન્ય સમાજમાં પણ ‘મોટાભાઈ’ના પરમ આદરણીય અને વહાલસોયા સાર્થક નામે ઓળખાયા અને તેમણે અનેક મુમુક્ષુઓનાં જીવનપરિવર્તન કરી તેમને ભગવત્પ્રસન્નતાપૂર્વકના સદાચારમય જીવન તરફ વાળ્યા.

પ.પૂ. મોટાભાઈમાં આદર્શ ગુરુભક્તિના બળે ગુરુકૃપાથી શ્રીસ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીના સાધર્મ્યને પરિણામે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ઊંડું અને સહજ હતું. વળી ગુરુકૃપાથી તેમનું સંપ્રદાયેતર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પણ ઉત્તમ કોટિનું હતું.

પ.પૂ. મોટાભાઈ સમગ્ર સત્સંગ સેવાના ઉદ્દેશથી સ્થપાયેલ ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળ’ના આઘ પ્રમુખ હતા. જીવનપર્યંત તેમણે તેનું સુકાન સંભાળેલું. આ મંડળ દ્વારા સત્સંગ સાહિત્ય પ્રચારસેવાથી બહુજનસમાજમાં જીવનમાર્ગદર્શક સંસ્કારસિંચનના ઉદ્દેશથી ‘સત્સંગ પત્રિકા’ નામક મુખપત્રનું પ્રકાશન શરૂ કરવામાં આવેલું જેનું નામ પાછળથી ‘સત્સંગ-પ્રદીપ’ રાખવામાં આવેલું જેનું પ્રકાશન અઘાપિ પર્યંત ચાલુ છે. ‘સત્સંગપત્રિકા’ અને ‘સત્સંગ-પ્રદીપ’માં પ.પૂ. મોટાભાઈના સંસ્કારપ્રેરક, અભ્યાસપૂર્ણ, ચિંતનીય અને મનનીય અનેકવિધ લેખો છપાયેલા.

પ.પૂ. મોટાભાઈએ ‘દયાળુશ્રી’ ગુરુજી શ્રીનાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લની પુણ્યસ્મૃતિમાં ગુરુજીને પ્રિય એવાં માનવસેવાનાં કાર્યો જેવાં કે કેળવણી પ્રસાર, વૈદકીય સહાય, ગરીબ મદદ વ.ને સતત ચાલુ રાખવાના

ઉદ્દેશથી ગુરુભાઈઓના સાથસહકારથી ‘અ.નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ’ની સ્થાપના કરેલી — જેના દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર માનવસેવાની પરબ અવિરતપણે અત્યારે પણ ચાલુ છે. આ ટ્રસ્ટે સાર્વજનિક સાહિત્ય કેળવણી સેવાના ઉદ્દેશથી ‘સત્સંગ-પત્રિકા’ અને ‘સત્સંગ-પ્રદીપ’માં છપાયેલ પૂ. મોટાભાઈના લેખો પૈકી કેટલાક લેખો ‘નિમિત્ત માત્ર’ નામથી પુસ્તકરૂપે ૧૯૮૦માં પ્રગટ કર્યા. ‘નિમિત્ત માત્ર’ ખૂબ જ લોકભોગ્ય અને લોકપ્રિય ગ્રંથ બન્યો.

‘નિમિત્ત માત્ર’ના આમુખમાં ગુજરાત હાઈકોર્ટના તે વખતના ન્યાયમૂર્તિ શ્રી નારાયણભાઈ હિ. ભટ્ટે લખ્યું છે : ‘આ ગ્રંથ એક મહાન ‘સર્વતઃ સંપ્લુતોદકઃ’ — મહાસાગર છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં-વિચારતાં મહામાન્ય સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના ‘Indian Philosophy’ના ગ્રંથો સહેજે યાદ આવે તેવો આ મહાન ગ્રંથ છે. તેનું એક એક પ્રકરણ, એક એક મહાવાક્ય અભ્યાસીને મહિનાના મહિના સુધી ચાલે તેવો અભ્યાસસંભાર પૂરો પાડી શકે તેમ છે. હું નમ્રતાપૂર્વક કહી શકું કે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે M.A. કક્ષાએ ભણાવી શકાય તેવો આ વિરલ ગ્રંથ છે. તેનું પઠન, પાઠન, ચિંતન અને મનન આપણાં જીવનને ઉજાળે તે જ અભ્યર્થના.’

‘નિમિત્ત માત્ર’ ગ્રંથના પ્રકાશન વખતે પ્રકાશક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીમંડળે પ.પૂ. મોટાભાઈના મોટી સંખ્યામાં બાકી રહેલા પ્રગટ-અપ્રગટ લેખોને ભવિષ્યમાં અનુકૂળતાએ ગ્રંથસ્થ કરવાનો સંકલ્પ કરેલો. આ સંકલ્પ સિદ્ધિની દિશામાં આગળ વધી, પ.પૂ. મોટાભાઈના અક્ષરનિવાસ બાદ ૧૯૮૪માં ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ - ૨’ છપાવી કેટલાક વધુ લેખો ગ્રંથસ્થ કર્યા. આમ છતાં આશરે ૮૦ જેટલા બહુમૂલ્ય પ્રગટ-અપ્રગટ લેખો ગ્રંથસ્થ થઈ શક્યા નહોતા. તે પૈકી આશરે ૪૦ જેટલા લેખો ૨૦૦૦ની સાલમાં ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ-૩’ના પ્રકાશન દ્વારા ગ્રંથસ્થ થયા. બાકી રહેલા ૪૦ લેખો આ પુસ્તક ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ-૪’ના પ્રકાશનથી ગ્રંથસ્થ કરી, સમગ્ર ટ્રસ્ટી મંડળ હર્ષ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવી, પૂ. મોટાભાઈના પ્રગટ-અપ્રગટ તમામ લેખો ગ્રંથસ્થ કરવાનું સ્વપ્નું સાકાર થયાનો સંતોષ અનુભવે છે.

પ. પૂ. મોટાભાઈના લેખો શબ્દમાધુર્ય, અર્થગાંભીર્ય, મૌલિકતા અને સરળતાથી ભરપૂર છે. તેમની લેખનશૈલી સાદી પરંતુ પ્રવાહી, દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ, અભિગમ સમન્વયકારી અને રજૂઆત પ્રામાણિક છે. આત્માના ઊંડાણમાંથી લખાયેલ તેમના લેખો મર્મસ્પર્શી અને સચોટ હોઈ વાચકોનાં હૃદય પર ઊંડી અસર કરે છે. લેખક પ. પૂ. મોટાભાઈ શ્રી ઈશ્વરલાલ લાભશંકર પંડ્યા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનન્ય આશ્રિત અને અગ્રગણ્ય સત્સંગી હોવા છતાં તેમનાં દૃષ્ટિબિંદુ અને લેખનહેતુ ફક્ત સાંપ્રદાયિક ન હતાં. તટસ્થ દૃષ્ટિએ શાંત ચિત્તે ગ્રંથ વાંચનારને આ ગ્રંથ આશ્રિત-અનાશ્રિત સૌ કોઈને ઉપયોગી એટલે કે સર્વજનવહિતાવહ લાગશે.

મુ. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી નારાયણભાઈ ભટ્ટ સાહેબે ‘નિમિત્ત માત્ર’ના આમુખમાં આપેલો અભિપ્રાય ‘નિમિત્ત માત્ર ભાગ-૨’ ૩ અને ૪ માટે પણ એટલો જ યથાર્થ છે. આદર્શ માનવજીવનના માર્ગે પ્રગતિ કરવામાં ‘નિમિત્ત માત્ર’ ગ્રંથમાળા અખંડ પથપ્રદર્શક નીવડશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.

ઊંચી જાતના કાગળ, સારા ટાઈપ, સુઘડ છપાઈ, પાકું પૂઠું, પ્લાસ્ટિકનું સંરક્ષક કવર, છપામણી, બાંધણીના ભાવો, પ્રતિદિન વધતી મોંઘવારીના કારણે ખર્ચનું વધતું જતું પ્રમાણ — એ બધું હોવા છતાં નફો મેળવવાની દૃષ્ટિ રાખી નથી. ગ્રંથકિંમત પડતર રાખી છે. ગ્રંથ વેચાણની આવક ટ્રસ્ટના એક હેતુ — સાહિત્ય પ્રકાશન, મદદ અને પ્રસાર માટે જ વાપરવામાં આવશે.

આ ગ્રંથ પ્રકાશનનાં તમામ પાસાંઓની પ્રેમભરી માવજત પ.પૂ. કાનજી ભગત તથા પૂ. લાલજી ભગત(વડતાલ)એ કરી છે. અમો એ બંનેનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

સમયસર અને સારું પ્રકાશન થાય તે સારુ અમદાવાદના શ્રી જગદીશભાઈ ત્રિવેદીએ પ્રેમસભર જહેમત ઉઠાવી પ્રૂફવાચન સહિત નાનીમોટી સંભાળ રાખી છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અમો તેમનો આભાર માની શ્રીહરિ તેમની ઉપર પ્રસન્ન રહે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકમાં પ.પૂ. મોટાભાઈના લેખોનું સંકલન ભાઈશ્રી ભાલચંદ્ર કેશવલાલ શાહે કર્યું છે. ભાઈશ્રી ભાલચંદ્ર અમો ગુરુભાઈઓ પૈકીના જ એક હોઈ એમનો આભાર માનવાનો હોય જ નહિ. પરંતુ શ્રીહરિ, દયાળુશ્રી ગુરુજી, પૂ. મોટાભાઈ, સૌ ગુરુભાઈઓ તથા આ પુસ્તક વાંચનાર સૌ કોઈ તેમના ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે એવી અમારી શ્રીહરિના ચરણકમળમાં અંતરની પ્રાર્થના છે.

ખૂબ કાળજી રાખવા છતાં પણ આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓને ઉદાર દૃષ્ટિ અને ક્ષીરનીરવિવેકથી ક્ષમ્ય ગણી સુધારીને ગ્રહણ કરવા નમ્ર વિનંતી છે.

‘ગુરુકૃપા’
નાગરવાડા
નડિયાદ
ચૈત્ર સુદ - ૧૫ સં. ૨૦૫૮
૨૭-૪-૨૦૦૨

અ.નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક
ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી લક્ષ્મીપ્રસાદ ઈશ્વરલાલ
પંડ્યા અને અન્ય ટ્રસ્ટીઓ

અનુક્રમણિકા

૧ માન	૧
૨ પાપમૂર્તિ પિબેક	૧૪
૩ રાજયોગી ધ્રુવકુમાર	૩૫
૪ વ્રત અને ઉત્સવની તિથિનો નિર્ણય	૪૬
૫ અનાશ્વર્યો જયસ્તેષાં યેષાં નાથોઽસિ કેશવઃ ।	૬૩
૬ અન્યથા યાંતિ વિદોઽષ્ઠયઃ ।	૭૭
૭ નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે	૮૬
૮ તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ।	૮૮
૯ નિષ્કામ ભક્તરાજ માંચા ખાયર	૧૦૦
૧૦ દ્રોણાચાર્ય	૧૧૪
૧૧ શ્રીહરિ પ્રાગટ્યનો દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ શા માટે ?	૧૨૭
૧૨ કૃત્ત્વની સેવકરામ	૧૩૧
૧૩ બાધિતાનુવૃત્તિ	૧૪૧
૧૪ આદર્શ દાસભક્ત — શ્રીહનુમાનજી	૧૫૩
૧૫ રાજર્ષિ ભરત	૧૭૧
૧૬ સમહૃદ્ધ્યા ન કાર્યશ્ચ યથાર્હાર્ચાવ્યતિક્રમઃ ।	૧૮૦
૧૭ પિતામહ ભીષ્મ	૧૯૩
૧૮ દસ લાખ રૂપિયાનાં ચાર સૂત્રો	૨૧૦
૧૯ ભક્તશિરોમણિ પ્રહ્લાદજી	૨૩૮
૨૦ રામ બિમુખ અસ હાલ તુમ્હારા	૨૫૧
૨૧ રામરાવણયોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિવ ।	૨૬૫
૨૨ સ્પર્શવિવેક	૨૭૯
૨૩ સેવામૂર્તિ શબરી	૨૯૪
૨૪ દાનેશરી (?) કર્ણ	૩૦૭
૨૫ નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ।	૩૧૮

૨૬ વિશ્વામિત્ર	૩૩૦
૨૭ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની શાંતિયાત્રા	૩૪૨
૨૮ અશ્વત્થામા	૩૫૨
૨૯ પાપનું કારણ — પ્રારબ્ધ, પ્રકૃતિ, વાસના કે વિષયાસક્તિ ?	૩૬૪
૩૦ ભક્ત બલિરાજાનો વિજય	૩૭૩
૩૧ પંચાયતન દેવપૂજા	૩૮૨
૩૨ રાહુ અને કેતુ	૩૯૦
૩૩ નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે	૪૦૩
૩૪ પાંચ જીવનતત્ત્વો	૪૧૦
૩૫ રામેશ્વર — હનુમંતેશ્વર	૪૧૭
૩૬ મિથ્યા વાસુદેવ	૪૨૮
૩૭ કેકેયી, રામભક્ત કે રામશત્રુ ?	૪૩૯
૩૮ યાદવાસ્થળી	૪૫૦
૩૯ ધર્મસાહિત્યમાં વટાળપ્રવૃત્તિ ડામી દેવી જોઈએ	૪૬૪